Державний вищий навчальний заклад
«Ужгородський національний університет»
Міністерства освіти і науки України

АНАЛІТИЧНО-ПОРІВНЯЛЬНЕ ПРАВОЗНАВСТВО

Електронне наукове видання

№04, 2025

частина 1

Ужгородський національний університет
Ужгород 2025

УДК 001:34
ISSN 2788-6018

Аналітично-порівняльне правознавство – електронне наукове фахове видання юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Журнал «Аналітично-порівняльне правознавство» включено до переліку фахових видань категорії «Б» (Наказ Міністерства освіти і науки України № 1290 від 30.11.2021 р.) зі спеціальності: 081 – Право та 293 – Міжнародне право.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Головний редактор: Бисага Ю.М. – д.ю.н., професор

Заступники головного редактора:
Бєлов Д.М. – *д.ю.н., професор*
Заборовський В.В. – *д.ю.н., професор*

Члени редакційної колегії:
Берлінгер Ремус Даніел – *д.ю.н., доцент (Румунія)*
Бєлова М.В. – *д.ю.н., доцент*
Булеца С.Б. – *д.ю.н., професор*
Дешко Л.М. – *д.ю.н., професор*
Котляр О.І. – *к.ю.н., професор*
Копча В.В. – *д.ю.н., професор*
Лазур Я.В. – *д.ю.н., професор*
Манзюк В.В. – *к.ю.н., доцент*
Менджул М.В. – *д.ю.н., професор*
Мех Ю.В. – *д.ю.н., професор*
Ондрова Юлія – *к.ю.н., доцент (Словацька Республіка)*
Василенко О.Ю. – *доктор філософії у галузі права*
Ступник Я.В. – *к.ю.н., доцент*
Фазикош В.Г. – *к.ю.н., професор*
Фаркаш Мірча – *професор (Румунія)*
Фрідманський Р.М. – *к.ю.н., професор*

Рекомендовано до опублікування Вченою радою
ДВНЗ «Ужгородський національний університет», протокол №7 від 30.06.2025 року

Офіційний сайт: *http://app-journal.in.ua/*

Макетування здійснено у ТОВ «РІК-У»,
88000, м. Ужгород, вул. Гагаріна, 36;
print@rik.com.ua

© Ужгородський національний університет, 2025

ЗМІСТ

**РОЗДІЛ І. ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА;
ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ ВЧЕНЬ**

Адаскалиця К.К., Дідич Т.О. ПРАВИЛО РЕАЛЬНОСТІ В ЮРИДИЧНІЙ ТЕХНІЦІ ФОРМАЛІЗАЦІЇ НОРМ ПРАВА ЯК СКЛАДОВА СУЧАСНОЇ ПРАВОТВОРЧОЇ ПОЛІТИКИ..... **11**

Бак В.І., Санжарова Г.Ф., Сіренко О.В. ЮРИСПРУДЕНЦІЯ У ВІЗАНТІЇ В СЕРЕДНІ ВІКИ..... **17**

Баран А.В. РЕТРОСПЕКТИВНИЙ АНАЛІЗ ДЕБАТІВ ЩОДО ПРИЙНЯТТЯ НАДЗВИЧАЙНОГО ЗАКОНОДАВСТВА НІМЕЧЧИНИ 1968 Р..... **23**

Вадімов А.П. ЯКІСТЬ, СИСТЕМНІСТЬ, ДІЄВІСТЬ ЗАКОНОДАВСТВА ЯК СКЛАДОВІ ТА ПРОЯВИ ЙОГО ЕФЕКТИВНОСТІ..... **28**

Волохов О.С. МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ У СФЕРІ БОРОТЬБИ З КОРУПЦІЄЮ ТА ЇХ ВПЛИВ НА ЕФЕКТИВНІСТЬ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА..... **34**

Гришко В.І., Цевух А.І. РАБСТВО В АНТИЧНОМУ СВІТІ:
МОРАЛЬНА НОРМА ЧИ ПОРУШЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ..... **41**

Доль І.Р. НЕОБХІДНА ОБОРОНА Й ІНШІ ОБСТАВИНИ, ЩО ВИКЛЮЧАЛИ ЗЛОЧИННІСТЬ ДІЯННЯ,
У НОРМАХ НІМЕЦЬКОЇ КОДИФІКАЦІЇ – КАРОЛІНІ 1532 Р..... **47**

Кельбя С.Г. ІДЕЯ ПРАВОВЛАДДЯ В ПОГЛЯДАХ МИСЛИТЕЛІВ АНТИЧНОСТІ..... **53**

Колодій А.М., Лапко А.Г., Хальота А.І. КОНЦЕПЦІЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ:
АКТУАЛЬНІСТЬ ТА СТРУКТУРА..... **58**

Коцан-Олинець Ю. ЦИФРОВІЗАЦІЯ ЯК ДРАЙВЕР СУЧАСНОЇ СОЦІОЛОГІЇ ПРАВА:
АДАПТАЦІЯ СУСПІЛЬСТВА ДО ЗМІН ТЕХНОЛОГІЧНОГО ПРОГРЕСУ..... **65**

Мандрусяк М.Л. ДЕРЖАВНИЦЬКА І ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ВОЛОДИМИРА
СТАРОСОЛЬСЬКОГО ПІД ЧАС ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ
ТА УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1914–1921)..... **71**

Марич Н.І. ПРАВО ГРОМАДЯНИНА НА ЗАМІНУ ВИКОНАННЯ ВІЙСЬКОВОГО ОБОВ'ЯЗКУ
АЛЬТЕРНАТИВНОЮ (НЕВІЙСЬКОВОЮ) СЛУЖБОЮ:
СТАН, ПРОБЛЕМИ РЕАЛІЗАЦІЇ В УКРАЇНІ В УМОВАХ ВІЙНИ..... **77**

Мельничук С.М. СПІВВІДНОШЕННЯ ФУНКЦІЙ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ
З ФУНКЦІЯМИ ДЕРЖАВИ..... **85**

Олійник Б.І. ПІЗНАВАЛЬНІ АСПЕКТИ ПРАВОТВОРЧОСТІ ТА ЇЇ ПОЛІТИКИ..... **90**

Олійник Ю.В. ПРАВОВИЙ ПРИНЦИП РІВНОСТІ СТОРІН У ПРОЦЕДУРІ МЕДІАЦІЇ..... **95**

Панкратова В.О. ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ РОЛІ ТА ЗНАЧЕННЯ
НАЛЕЖНОГО УРЯДУВАННЯ..... **100**

Пирій Н.С. ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ПОГЛЯДИ ЛЕВА РЕБЕТА ПРО МІСЦЕ І РОЛЬ ТЕРИТОРІЇ
ЯК ВАЖЛИВОЇ ОЗНАКИ ДЕРЖАВИ..... **106**

Ригіна О.М. ОКРЕМІ ПИТАННЯ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ІНСТИТУТУ ПОЛІЦІЇ В США:
ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ..... **113**

Рощин В.С. ТЛУМАЧЕННЯ ТА ЗАСТОСУВАННЯ ПРАВИЛ ДОРОЖНЬОГО РУХУ
ПРИ РОЗГЛЯДІ ДОРОЖНЬО-ТРАНСПОРТНИХ ПРИГОД:
СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПИТАННЯ..... **119**

Савуляк Р.В. СУПЕРФІЦІЙ У ПРАВІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ,
АВСТРО-УГОРЩИНИ ТА СТАРОДАВНЬОГО РИМУ:
ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ..... **125**

Санжаров В.А., Бак В.І., Санжарова Г.Ф. СМЕРТНИЙ ВИРОК
У СЕРЕДНЬОВІЧНІЙ СУДОВІЙ ПРАКТИЦІ:
ЗАХІДНА ЄВРОПА..... **134**

Степаненко Н.В. ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ СПЕЦІАЛІЗОВАНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ
ПІД ЧАС ФОРМАЛІЗАЦІЇ НОРМ ПРАВА В КОНТЕКСТІ ЮРИДИЧНОЇ ТЕХНІКИ..... **141**

Чуб А.В., Найдьон Є.М. ДЕМОКРАТИЧНИЙ ЦИВІЛЬНИЙ КОНТРОЛЬ
ЗА ДІЯЛЬНІСТЮ СИСТЕМИ ОРГАНІВ СЕКТОРУ БЕЗПЕКИ І ОБОРОНИ УКРАЇНИ..... **147**

Щербатюк І.О. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПРАВА В СИСТЕМІ ПРАВ ЛЮДИНИ:
КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ТА МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ..... **153**

РОЗДІЛ ІІ. КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

Бадида А.Ю. КОНЦЕПТ КОНСТИТУЦІЙНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ТА МЕЖІ ІНТЕГРАЦІЇ
У РІШЕННЯХ КОНСТИТУЦІЙНОЇ РАДИ ФРАНЦІЇ..... **160**

Беркі М.В. КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИЙ ВИМІР ЗАХИСТУ
УГОРСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ МЕНШИНИ В УКРАЇНІ:
БАЛАНС ПРАВА І ПОЛІТИКИ..... **165**

Бєлова М.В., Вашкович В.В. ЕВОЛЮЦІЯ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ
ВІДНОСИН ВЛАСНОСТІ:
ВІД ІСТОРИЧНИХ ВИТОКІВ ДО СУЧАСНИХ ВИКЛИКІВ..... **171**

Ватаманюк А.В. АМЕРИКАНСЬКА МОДЕЛЬ КОНСТИТУЦІЙНОГО ДІАЛОГУ:
У СПРАВАХ ЕЙХІНА ТА АНТІЛЕФА ПЕРЕД КОНСТИТУЦІЙНИМ СУДОМ ЧИЛІ..... **177**

Дем'янчук Ю.В., Добренька Н.В., Сидоренко В.В. ІНФРАСТРУКТУРНА ДОСТУПНІСТЬ
ДЛЯ МАЛОМОБІЛЬНИХ ГРУП НАСЕЛЕННЯ В УМОВАХ ВІЙНИ:
ВИКЛИКИ ТА НЕОБХІДНІСТЬ..... **182**

Желнін В.Є., Чиркін А.С. РІШЕННЯ КОНСТИТУЦІЙНОГО СУДУ РУМУНІЇ
ЩОДО ВИБОРІВ ПРЕЗИДЕНТА ЯК ПРЕЦЕДЕНТ ЗАСТОСУВАННЯ
ПОЛОЖЕНЬ "ВОЙОВНИЧОЇ ДЕМОКРАТІЇ" В УМОВАХ ГІБРИДНИХ ЗАГРОЗ..... **187**

Зайцев Д.М., Шевчук В.А., Мельник Я.І. ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ
РОЗВИТКУ ВІЙСЬКОВОГО ЛІДЕРСТВА У ЗБРОЙНИХ СИЛАХ УКРАЇНИ..... **192**

Зінченко О.В. КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМ КОРОЛІВСТВА МАРОККО:
ЗАГАЛЬНІ РИСИ..... **199**

Ісаєвич О.М. РЕФОРМУВАННЯ ІНСТИТУТУ ГРОМАДЯНСТВА УКРАЇНИ:
ПОДВІЙНЕ ГРОМАДЯНСТВО В КОНТЕКСТІ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ ТА ВІЙНИ..... **204**

Ісаєвич О.М. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ГРОМАДЯНСТВА УКРАЇНИ
В УМОВАХ ВІЙНИ ТА МАСОВОЇ МІГРАЦІЇ..... **209**

Лебедєва Ю.В. КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО НА АБОРТ У США:
ПРАВОВА РЕГЛАМЕНТАЦІЯ..... **214**

Марцеляк О.В. ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЯ ВЛАДИ В УКРАЇНІ
ЯК НАПРЯМ КОНСТИТУЦІЙНОЇ РЕФОРМИ..... **220**

Медяник В.А. ЦИФРОВІЗАЦІЯ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ В СОЦІАЛЬНІЙ СФЕРІ:
АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ ВЕКТОР ТРАНСФОРМАЦІЇ В УКРАЇНІ..... **226**

Роговенко О.В., Бондар Н.А., Кузнецова М.Ю. СПЕЦІАЛІЗОВАНИЙ ОМБУДСМАН
ЯК ІНСТИТУТ ЗАХИСТУ ЕКОЛОГІЧНИХ ПРАВ ЛЮДИНИ:
МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД ТА УКРАЇНСЬКІ РЕАЛІЇ..... **232**

Ромців О.І. ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ
В УМОВАХ ГЕОПОЛІТИЧНИХ ВИКЛИКІВ.....**237**

Руднєва О.М. ОСОБЛИВОСТІ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ПУБЛІЧНОЇ ВЛАДИ В ІСПАНІЇ.....**243**

Скрипнюк О.В., Марцеляк О.В. СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ ВИБОРЧОГО ПРОЦЕСУ В УКРАЇНІ:
КОРЕЛЯЦІЯ З МІЖНАРОДНИМИ СТАНДАРТАМИ ТА ВИКЛИКИ ПОВОЄННОГО ЧАСУ..... **249**

Туряниця В.В., Шанта І.І. ПРАВОВІ ЗАСАДИ ТА ІННОВАЦІЇ ТРАНСКОРДОННОЇ СПІВПРАЦІ:
КОМПОНЕНТ РЕГІОНАЛЬНОГО ТА МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ..... **259**

**РОЗДІЛ ІІІ. ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС;
СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО**

Баранкова В.В., Колісник О.В. ЗАМІНА СТОРОНИ У ВИКОНАВЧОМУ ПРОВАДЖЕННІ:
ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ТА СУДОВА ПРАКТИКА.....**264**

Бервено С.М. ЕВОЛЮЦІЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВИНИКНЕННЯ ПРАВА ВЛАСНОСТІ
НА НЕРУХОМЕ МАЙНО В УКРАЇНІ:
СУЧАСНІ ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ.....**278**

Бітов І.А. ПОВНОВАЖЕННЯ СУДУ АПЕЛЯЦІЙНОЇ ІНСТАНЦІЇ ПРИ ПЕРЕВІРЦІ СУДОВИХ УХВАЛ.....**283**

Бочкова І.І., Врублевська-Місюна К.М. CHATGPT ТА ЗАКОН:
ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ
ТВОРЧОСТІ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ..... **288**

Булеца С.Б. ОГЛЯД РІШЕНЬ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ ТА ЗАКОНОДАВСТВА КРАЇН ЄВРОПИ
СТОСОВНО СУРОГАТНОГО МАТЕРИНСТВА.....**295**

Вагіна І. КОНЦЕПТ СЛАБКОГО СУБ'ЄКТА СІМЕЙНИХ ПРАВОВІДНОСИН
ТА ПРІОРИТЕТНІСТЬ ЙОГО ПРАВ ТА ІНТЕРЕСІВ В ДОГОВІРНОМУ РЕГУЛЮВАННІ
ВІДНОСИН МІЖ МАТІР'Ю, БАТЬКОМ І ДІТЬМИ.....**304**

Вовк В.М. КОРИСТУВАЦЬКА УГОДА (TERMS OF SERVISE, TOS)
В КООРДИНАТАХ «ЕПОХИ НАГЛЯДОВОГО КАПІТАЛІЗМУ».....**313**

Гордієнко Ю.М. ОСОБЛИВОСТІ ВСТАНОВЛЕННЯ НОТАРІУСОМ ДІЙСНИХ НАМІРІВ СТОРІН
ПРИ ПОСВІДЧЕННІ ОКРЕМИХ ПРАВОЧИНІВ.....**317**

Гудима-Підвербецька М.М. СПЕЦИФІКА СУБСИДІАРНОГО ОБОВ'ЯЗКУ
УЧАСНИКА ГОСПОДАРСЬКОГО ТОВАРИСТВА ЗА ЗОБОВ'ЯЗАННЯМИ ОСТАННЬОГО..... **323**

Дєєв М.В. ЩОДО ОСОБЛИВОСТЕЙ ПРИМУСОВОГО ВИКОНАВЧОГО ПРОВАДЖЕННЯ
В УКРАЇНІ СЬОГОДНІ.....**333**

Єфімов О.М., Білоусова Н.О., Брожко Н.І. ПИТАННЯ УЧАСТІ ПАТЕНТНОГО ПОВІРЕНОГО
У СУДОВОМУ РОЗГЛЯДІ СПОРІВ ЩОДО ПРАВ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ.....**340**

Завальнюк С.В. АНАЛОГІЯ ЗАКОНУ ТА АНАЛОГІЯ ПРАВА ЯК ДОКТРИНАЛЬНІ ІНСТРУМЕНТИ
ПОДОЛАННЯ ПРОГАЛИН У ЦИВІЛЬНОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ.....**348**

Комарницька І.І., Буцяк М.М. ОСОБЛИВОСТІ ЗАХИСТУ АВТОРСЬКИХ ПРАВ
В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ.....**353**

Котенко М.В. СПІВВІДНОШЕННЯ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ
ТА ПРАВА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ:
ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ.....**359**

Мартинюк О.В. ВІЛЬНЕ ВИКОРИСТАННЯ ТВОРІВ ЯК СУБ'ЄКТИВНЕ ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО.
ЧАСТИНА І: ПРАВОВА ПРИРОДА ВІЛЬНОГО ВИКОРИСТАННЯ ТВОРІВ
В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ДОКТРИНІ.....**364**

Панасюк К.Т. КОМПЕТЕНЦІЯ АПЕЛЯЦІЙНОЇ ПАЛАТИ НОІВ
У СФЕРІ ОХОРОНИ ПАТЕНТНИХ ПРАВ.....**375**

Парасюк В.М., Шумик О.М. ЦИВІЛЬНЕ СУДОЧИНСТВО В УМОВАХ ВІЙНИ:
ТРАНСФОРМАЦІЯ ІНСТИТУТУ ПЕРЕГЛЯДУ СУДОВИХ РІШЕНЬ.....**381**

Парасюк М.В. ЕЛЕКТРОННІ (ЦИФРОВІ) ДОКАЗИ В ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ.....**387**

Печерова Н.Г. МІЖНАРОДНІ, ЄВРОПЕЙСЬКІ, УКРАЇНСЬКІ СТАНДАРТИ
У СФЕРІ ДОГОВІРНОГО РОЗПОРЯДЖАННЯ МАЙНОВИМИ ПРАВАМИ
НА ОБ'ЄКТИ СУМІЖНИХ ПРАВ В УКРАЇНІ ЯК СКЛАДОВІ ЄДИНОЇ СИСТЕМИ СТАНДАРТІВ.....**393**

Пирога І.С., Колб О.С. ПРАВОВИЙ АСПЕКТ АВТОРСЬКОГО ПРОДУКТУ,
СТВОРЕНОГО ШТУЧНИМ ІНТЕЛЕКТОМ.....**406**

Попова С.О. КОМПЕНСАЦІЯ МОРАЛЬНОЇ ШКОДИ, ЗАВДАНОЇ ЗБРОЙНОЮ АГРЕСІЄЮ,
ЗА ЗАГИБЕЛЬ ЧЛЕНА СІМ'Ї: СУДОВА ПРАКТИКА..... **412**

Ревуцька І.Е., Заборовський В.В., Манзюк В.В. ДИНАМІКА ФОРМУВАННЯ
ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗІ..... **418**

Рудниченко А.Ю. АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ
В ЄС, УКРАЇНІ ТА США.....**423**

**РОЗДІЛ IV. ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО,
ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО**

Єфімов О.М., Білоусова Н.О., Брожко Н.І. АНТИКОНКУРЕНТНІ УЗГОДЖЕНІ ДІЇ
У ФОРМІ СПОТВОРЕННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ ТЕНДЕРІВ, ТОРГІВ, АУКЦІОНІВ, КОНКУРСІВ:
ПРОБЛЕМИ ДОКАЗУВАННЯ..... **429**

Подцерковний О., Попелюк В. ЩОДО ВИКОРИСТАННЯ МАТЕРІАЛІВ
КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ У ГОСПОДАРСЬКОМУ ПРОЦЕСІ.....**434**

Шаповал Д.В., Гончаров В.О. СТЯГНЕННЯ НЕУСТОЙКИ ЗА НЕПОВЕРНЕННЯ МАЙНА
З ОРЕНДИ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ СУДОВОЇ ПРАКТИКИ У ГОСПОДАРСЬКИХ СПОРАХ..... **442**

Швидка Т.І. ПУБЛІЧНІ ЗАКУПІВЛІ В УКРАЇНІ ТА ЄС:
ГАРМОНІЗАЦІЯ СТАНДАРТІВ.....**451**

**РОЗДІЛ V. ТРУДОВЕ ПРАВО;
ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ**

Занфірова Т.А. ПРАВОЗАСТОСОВНІ АСПЕКТИ ПРИЗУПИНЕННЯ ДІЇ ТРУДОВОГО ДОГОВОРУ
ТА ОПЛАТИ СЕРЕДНЬОГО ЗАРОБІТКУ ЗА ЧАС НЕЗАКОННОГО ПРИЗУПИНЕННЯ ДІЇ
ТРУДОВОГО ДОГОВОРУ.....**457**

Міщук І.В., Цевух А.І. ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВА ПРАЦІВНИКА НА БЕЗПЕЧНІ УМОВИ ПРАЦІ:
ЮРИДИЧНІ ГАРАНТІЇ ТА ПРОБЛЕМИ РЕАЛІЗАЦІЇ.....**463**

Павловська Л.В. ЗМІСТ ТРУДОВОГО ДОГОВОРУ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ.....**470**

Пунтус Д.А. ДО ПИТАННЯ ПРИНЦИПУ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ГІДНОГО ЖИТТЄВОГО РІВНЯ
У СФЕРІ СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ..... **477**

Русаль Л.М. ОКРЕМІ АСПЕКТИ СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВОГО ЗАХИСТУ
ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ В УКРАЇНІ.....**482**

Стасів О.В. ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ РОБОТИ ПРАЦІВНИКА В СУЧАСНИХ УМОВАХ.....**487**

CONTENTS

SECTION I. THEORY AND HISTORY OF THE LAW AND THE STATE; HISTORY OF POLITICAL AND LEGAL DOCTRINES

Adaskalytsia K.K., Didych T.O. THE RULE OF REALITY IN THE LEGAL TECHNIQUE OF FORMALIZING LEGAL NORMS AS A COMPONENT OF MODERN LAW-MAKING POLICY..... **11**

Bak V.I., Sanzharova G.F., Sirenko O.V. JURISPRUDENCE IN BYZANTIUM IN THE MIDDLE AGES..... **17**

Baran A.V. A RETROSPECTIVE ANALYSIS OF DEBATES ON THE ADOPTION OF EMERGENCY LEGISLATION IN GERMANY IN 1968..... **23**

Vadimov A.P. QUALITY, CONSISTENCY, AND EFFECTIVENESS OF LEGISLATION AS COMPONENTS AND MANIFESTATIONS OF ITS EFFECTIVENESS..... **28**

Volokhov O.S. INTERNATIONAL STANDARDS ON COMBATING CORRUPTION AND THEIR IMPACT ON THE EFFECTIVENESS OF NATIONAL LEGISLATION..... **34**

Grishko V.I., Tsevukh A.I. SLAVERY IN THE ANCIENT WORLD: MORAL NORM OR VIOLATION OF HUMAN RIGHTS..... **41**

Dol I.R. NECESSARY DEFENSE AND OTHER CIRCUMSTANCES, EXCLUDING CRIMINALITY OF AN ACT UNDER THE PROVISIONS OF THE GERMAN CODIFICATION CAROLINA OF 1532..... **47**

Kelbia S.G. THE IDEA OF THE RULE OF LAW IN THE VIEWS OF ANCIENT THINKERS..... **53**

Kolodiy A.M., Lapko A.G., Khalota A.I. THE CONCEPT OF NATIONAL SECURITY OF UKRAINE: RELEVANCE AND STRUCTURE..... **58**

Kotsan-Olynets Yu. DIGITALIZATION AS A DRIVER OF MODERN SOCIOLOGY OF LAW: ADAPTATION OF SOCIETY TO CHANGES IN TECHNOLOGICAL PROGRESS..... **65**

Mandrusiak M.L. STATE AND POLITICAL ACTIVITY OF VOLODYMYR STAROSOLSKY DURING THE FIRST WORLD WAR AND THE UKRAINIAN REVOLUTION (1914–1921)..... **71**

Marych N.I. THE CITIZEN'S RIGHT TO ALTERNATIVE (NON-MILITARY) SERVICE IN LIEU OF MILITARY DUTY: STATUS AND IMPLEMENTATION CHALLENGES IN UKRAINE DURING WARTIME..... **77**

Melnychuk S.M. CORRELATION OF LOCAL GOVERNMENT FUNCTIONS WITH STATE FUNCTIONS..... **85**

Oliynik B.I. COGNITIVE ASPECTS OF LEGISLATION AND ITS POLICY..... **90**

Oliinyk Yu.V. LEGAL PRINCIPLE OF EQUALITY OF THE PARTIES IN THE MEDIATION PROCEDURE..... **95**

Pankratova V.O. THEORETICAL AND LEGAL APPROACHES TO DEFINING THE ROLE AND MEANING OF GOOD GOVERNANCE..... **100**

Pyrii N.S. POLITICAL AND LEGAL VIEWS OF LEV REBET ON THE PLACE AND ROLE OF TERRITORY AS AN IMPORTANT FEATURE OF THE STATE..... **106**

Ryhina O.M. SELECTED ISSUES IN THE FORMATION AND EVOLUTION OF THE POLICE INSTITUTION IN THE UNITED STATES: A HISTORICAL AND LEGAL PERSPECTIVE..... **113**

Roshchyn V.S. INTERPRETATION AND APPLICATION OF TRAFFIC RULES IN ROAD TRAFFIC ACCIDENT PROCEEDINGS: STATE OF SCIENTIFIC DEVELOPMENT OF THE ISSUE..... **119**

Savuliak R.V. SUPERFICIES IN THE LAW OF MODERN UKRAINE,
AUSTRO-HUNGARY AND ANCIENT ROME:
A COMPARATIVE ANALYSIS.....**125**

Sanzharov V.A., Bak V.I., Sanzharova G.F. THE DEATH SENTENCE
IN THE MEDIEVAL JUDICIAL PRACTICE:
WESTERN EUROPE.....**134**

Stepanenko N.V. PECULIARITIES OF USING SPECIALIZED TERMINOLOGY
IN THE FORMALIZATION OF LEGAL NORMS WITHIN THE CONTEXT OF LEGAL TECHNIQUE.....**141**

Chub A.V., Naidon Ye.M. DEMOCRATIC CIVILIAN CONTROL OVER THE ACTIVITIES
OF THE SECURITY AND DEFENSE SECTOR BODIES OF UKRAINE.....**147**

Shcherbatiuk I.O. SOCIAL AND ECONOMIC RIGHTS IN THE SYSTEM OF HUMAN RIGHTS:
CONSTITUTIONAL AND LEGAL ANALYSIS AND INTERNATIONAL STANDARDS.....**153**

SECTION II. CONSTITUTIONAL LAW; MUNICIPAL LAW

Badyda A.Yu. THE CONCEPT OF CONSTITUTIONAL IDENTITY AND THE LIMITS
OF INTEGRATION IN THE DECISIONS OF THE CONSTITUTIONAL COUNCIL OF FRANCE.....**160**

Berki M.V. THE CONSTITUTIONAL AND LEGAL DIMENSION OF THE PROTECTION
OF THE HUNGARIAN NATIONAL MINORITY IN UKRAINE:
BALANCING LAW AND POLITICS.....**165**

Bielova M.V., Vashkovich V.V. EVOLUTION OF CONSTITUTIONAL AND LEGAL REGULATION
OF PROPERTY RELATIONS:
FROM HISTORICAL ORIGINS TO CONTEMPORARY CHALLENGES.....**171**

Vatamaniuk A.V. AMERICAN MODEL OF CONSTITUTIONAL DIALOGUE:
IN THE CASES OF AIKHIN AND ANTILEF BEFORE THE CONSTITUTIONAL COURT OF CHILE.....**177**

Demyanchuk Y.V., Dobrenka N.V., Sydorenko V.V. INFRASTRUCTURE ACCESSIBILITY
FOR LOW-MOBILITY POPULATION GROUPS IN WAR CONDITIONS:
CHALLENGES AND NECESSITY.....**182**

Zhelnin V.Y., Chyrkin A.S. DECISION OF THE CONSTITUTIONAL COURT OF ROMANIA
ON THE PRESIDENTIAL ELECTION AS A PRECEDENT FOR THE APPLICATION
OF THE PROVISIONS OF "MILITANT DEMOCRACY" IN THE CONTEXT OF HYBRID THREATS.....**187**

Zaitsev D.M., Shevchuk V.A., Melnyk Ya.I. ORGANIZATIONAL AND LEGAL PRINCIPLES
OF THE DEVELOPMENT OF MILITARY LEADERSHIP IN THE ARMED FORCES OF UKRAINE.....**192**

Zinchenko O.V. CONSTITUTIONALISM OF THE KINGDOM OF MOROCCO:
GENERAL FEATURES.....**199**

Isaievich O.M. REFORMING UKRAINE'S CITIZENSHIP INSTITUTION:
DUAL CITIZENSHIP IN THE CONTEXT OF EUROPEAN INTEGRATION AND WAR.....**204**

Isaievich O.M. LEGAL REGULATION OF UKRAINIAN CITIZENSHIP IN CONDITIONS
OF WAR AND MASS MIGRATION.....**209**

Lebedeva Yu.V. CONSTITUTIONAL RIGHT TO ABORTION IN THE USA:
LEGAL REGULATION.....**214**

Martselyak O.V. DECENTRALIZATION OF POWER IN UKRAINE
AS A DIRECTION OF CONSTITUTIONAL REFORM.....**220**

Medianyk V.A. DIGITALIZATION OF PUBLIC ADMINISTRATION IN THE SOCIAL SPHERE:
ADMINISTRATIVE AND LEGAL VECTOR OF TRANSFORMATION IN UKRAINE.....**226**

Roghovenko, O.V., Bondar, N.A., Kuznetsova, M.Yu. SPECIALIZED OMBUDSMAN
AS AN INSTITUTION FOR THE PROTECTION OF ENVIRONMENTAL HUMAN RIGHTS:
INTERNATIONAL EXPERIENCE AND UKRAINIAN REALITIES.....**232**

Romtsiv O.I. ENSURING THE NATIONAL SECURITY OF UKRAINE IN THE CONDITIONS OF GEOPOLITICAL CHALLENGES..... **237**

Rudneva O.M. PECULIARITIES OF TERRITORIAL ORGANIZATION OF PUBLIC AUTHORITIES IN SPAIN..... **243**

Skrypnyuk O.V., Martseljak O.V. CURRENT ISSUES OF THE ELECTORAL PROCESS IN UKRAINE: CORRELATION WITH INTERNATIONAL STANDARDS AND POST-WAR CHALLENGES..... **249**

Turyanitsa V.V., Shanta I.I. LEGAL PRINCIPLES AND INNOVATIONS OF CROSS-BORDER COOPERATION: A COMPONENT OF REGIONAL AND LOCAL SELF-GOVERNMENT..... **259**

SECTION III. CIVIL LAW AND CIVIL PROCEEDINGS; FAMILY LAW; PRIVATE INTERNATIONAL LAW

Barankova V.V., Kolisnyk O.V. A PARTY REPLACEMENT IN ENFORCEMENT PROCEEDINGS: THEORETICAL ASPECTS AND JUDICIAL PRACTICE..... **264**

Berveno S.M. EVOLUTION OF THE LEGAL REGULATION OF THE EMERGENCE OF REAL ESTATE PROPERTY RIGHTS IN UKRAINE: CURRENT CHALLENGES AND PERSPECTIVES..... **278**

Bitov I.A. POWERS OF THE COURT OF APPEALS IN THE REVIEW OF COURT DECISIONS..... **283**

Bochkova I.I., Vrublevska-Misiuna K.M. CHATGPT AND THE LAW: CHALLENGES AND PROSPECTS FOR LEGAL REGULATION OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE CREATIVITY..... **288**

Buletsa S.B. REVIEW OF THE DECISIONS OF THE EUROPEAN COURT AND THE LEGISLATION OF EUROPEAN COUNTRIES REGARDING SURROGACY..... **295**

Vahina I. THE CONCEPT OF A VULNERABLE SUBJECT OF FAMILY LEGAL RELATIONS AND THE PRIORITY OF HIS RIGHTS AND INTERESTS IN THE CONTRACTUAL REGULATION OF RELATIONS BETWEEN MOTHER, FATHER AND CHILDREN..... **304**

Vovk V.M. USER AGREEMENT (TERMS OF SERVICE, TOS) IN THE CONTEXT OF THE «AGE OF SURVEILLANCE CAPITALISM»..... **313**

Gordienko Ju.M. FEATURES OF ESTABLISHING THE TRUE INTENTIONS OF THE PARTIES BY A NOTARY WHEN CERTIFYING INDIVIDUAL AGREEMENTS..... **317**

Hudyma-Pidverbetska M.M. SPECIFICITY OF THE SUBSIDIARY OBLIGATION OF A BUSINESS COMPANY PARTICIPANT FOR THE DEBTS OF THE COMPANY..... **323**

Dyeyev M.V. PECULIARITIES OF COMPULSORY ENFORCEMENT PROCEEDINGS IN UKRAINE TODAY..... **333**

Efimov O.M. Bilousova N.O., Brozhko N.I. THE ISSUE OF THE PARTICIPATION OF THE PATENT ATTORNEY IN THE LEGAL PROCEEDINGS OF DISPUTES REGARDING INTELLECTUAL PROPERTY RIGHTS..... **340**

Zavalniuk S.V. ANALOGY OF STATUTE AND ANALOGY OF LAW AS DOCTRINAL TOOLS FOR OVERCOMING GAPS IN CIVIL LEGISLATION..... **348**

Komarnytska I.I., Butsiak M.M. FEATURES OF COPYRIGHT PROTECTION IN THE CONDITIONS OF MARTIAL LAW IN UKRAINE..... **353**

Kotenko M.V. THE RELATIONSHIP BETWEEN INTELLECTUAL PROPERTY AND INTELLECTUAL PROPERTY LAW: THEORETICAL AND LEGAL ASPECTS..... **359**

Martyniuk O.V. FREE USE OF WORKS AS A SUBJECTIVE CIVIL RIGHT. PART I: THE LEGAL NATURE OF FREE USE OF WORKS IN MODERN UKRAINIAN DOCTRINE..... **364**

Panasyuk K.T. COMPETENCE OF THE APPEALS CHAMBER OF THE NATIONAL INTELLECTUAL PROPERTY OFFICE IN THE FIELD OF PATENT RIGHTS PROTECTION..... **375**

Parasyuk V.M., Shumyk O.M. CIVIL PROCEEDINGS IN WARTIME:
TRANSFORMATION OF THE INSTITUTION OF REVIEW OF JUDICIAL DECISIONS.....**381**

Parasyuk M.V. ELECTRONIC (DIGITAL) EVIDENCE IN CIVIL PROCEEDINGS.....**387**

Pecherova N.H. INTERNATIONAL, EUROPEAN, UKRAINIAN STANDARDS IN THE FIELD
OF CONTRACTUAL DISPOSAL OF PROPERTY RIGHTS TO OBJECTS OF RELATED RIGHTS
IN UKRAINE AS COMPONENTS OF A UNIFIED SYSTEM OF STANDARDS.....**393**

Pyroha I.S., Kolb O.S. LEGAL ASPECT OF THE COPYRIGHT PRODUCT,
CREATED BY ARTIFICIAL INTELLIGENCE.....**406**

Popova S.O. COMPENSATION FOR MORAL DAMAGE CAUSED BY ARMED AGGRESSION
FOR THE DEATH OF A FAMILY MEMBER:
JUDICIAL PRACTICE..... **412**

Revutska I.E. Zaborovskyy V.V., Manzyuk V.V. THE DYNAMICS OF FORMING
LEGAL REGULATION OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN THE EUROPEAN UNION..... **418**

Rudnychenko A.Y. CURRENT ASPECTS OF LEGAL REGULATION OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE
IN THE EU, UKRAINE, AND THE USA.....**423**

SECTION IV. ECONOMIC LAW, ECONOMIC PROCEDURAL LAW

Yefimov O.M., Bilousova N.O., Brozhko N.I. ANTI-COMPETITIVE ACTIONS IN THE FORM
OF CORRECTION OF THE RESULTS OF TENDER, BIDS, AUCTIONS, COMPETITIONS:
PROBLEMS OF PROOF.....**429**

Podtserkovnyi O., Popeliuk V. ON THE USE OF CRIMINAL PROCEEDINGS MATERIALS
IN COMMERCIAL LITIGATION.....**434**

Shapoval D.V., Goncharov V.O. RECOVERY OF PENALTY FOR FAILURE TO RETURN PROPERTY
FROM LEASE THROUGH THE PRISM OF COURT PRACTICE IN COMMERCIAL DISPUTES.....**442**

Shvydka T.I. PUBLIC PROCUREMENT IN UKRAINE AND THE EU:
HARMONIZATION OF STANDARDS.....**451**

SECTION V. LABOUR LAW; SOCIAL SECURITY LAW

Zanfirova T.A. LAW ENFORCEMENT ASPECTS OF SUSPENSION OF AN EMPLOYMENT CONTRACT
AND PAYMENT OF AVERAGE EARNINGS DURING THE ILLEGAL SUSPENSION
OF AN EMPLOYMENT CONTRACT.....**457**

Mishchuk I.V., Tsevukh A.I. ENSURING THE RIGHT OF AN EMPLOYEE
TO SAFE WORKING CONDITIONS:
LEGAL GUARANTEES AND PROBLEMS OF IMPLEMENTATION.....**463**

Pavlovska L.V. THE CONTENT OF AN EMPLOYMENT CONTRACT
UNDER THE LEGISLATION OF UKRAINE.....**470**

Puntus D.A. ON THE ISSUE OF THE PRINCIPLE OF ENSURING A DECENT STANDARD
OF LIVING IN THE FIELD OF SOCIAL SECURITY.....**477**

Rusal L.M. CERTAIN ASPECTS OF SOCIAL AND LEGAL PROTECTION OF MILITARY PERSONNEL
IN UKRAINE.....**482**

Stasiv O.V. ENHANCING EMPLOYEE WORK EFFICIENCY IN MODERN CONDITIONS.....**487**

РОЗДІЛ І. ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ ВЧЕНЬ

УДК 340.13:340.134
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.1.1

ПРАВИЛО РЕАЛЬНОСТІ В ЮРИДИЧНІЙ ТЕХНІЦІ ФОРМАЛІЗАЦІЇ НОРМ ПРАВА ЯК СКЛАДОВА СУЧАСНОЇ ПРАВОТВОРЧОЇ ПОЛІТИКИ

Адаскалиця К.К.,
аспірант юридичного факультету
Університету «КРОК»,
адвокат Національної Асоціації Адвокатів України
ORCID: 0000-0003-2716-9343
e-mail: AdaskalytsiaKK@krok.edu.ua

Дідич Т.О.,
доктор юридичних наук, професор,
в.о. завідувача кафедри теорії та історії права та держави
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0002-2442-8138
e-mail: taras-law@ukr.net

Адаскалиця К.К., Дідич Т.О. Правило реальності в юридичній техніці формалізації норм права як складова сучасної правотворчої політики.

У статті досліджується зміст і значення правила реальності в юридичній техніці формалізації норм права в сучасних умовах реалізації правотворчої політики держави. Автори зазначають, що специфіка порушеної проблематики зумовлює необхідність її розгляду з позицій інтегративного праворозуміння з урахуванням підходів трьох класичних шкіл – позитивістської, соціологічної та природноправової. Попри те, що різні школи праворозуміння мають відмінності у наборі положень правопізнання, загалом же вони доповнюють одне одного, і в цьому дослідженні це проявляється досить виразно. Зокрема, формальне вираження джерел права найповніше розкривається в межах нормативізму; проблема реального впливу права на суспільні відносини – у межах соціологічного підходу; тоді як урахування положень юснатуралізму є необхідним з огляду на вплив суспільної моралі на ефективність правового регулювання.

Реалістичність норм права, розглянута як правило формалізації, аналізується як одне з таких, що наділяє позитивне право властивостями ефективності – поряд із правилами економічності, ергономічності та гнучкості, що є особливо важливим в сучасних умовах посилення реальності правотворчої політики. Автори підкреслюють, що кожне із зазначених правил формалізації впливає на здатність позитивного права реально регулювати суспільні відносини, однак саме правило реальності єдине з-поміж них, яке можна вважати «критичним», оскільки без його дотримання формалізована норма втрачає свою цінність як регулятор суспільних відносин.

В дослідженні звертається увага на чинники, що впливають на здатність позитивного права реально впливати на регульовані суспільні відносини, зокрема – рівень правової обізнаності населення про зміст права та його відповідність усталеним уявленням про мораль і справедливість. Зазначене обумовлено тим, що суб'єкт права може бути недостатньо поінформованим про наявне правове регулювання, або таке регулювання може суперечити моральним засадам суспільства, які можуть мати для такого суб'єкта високу пріоритетність.

Автори обґрунтовують, що правило реальності не допускає варіативності у своєму застосуванні, оскільки обмежується лише двома можливими опціями: дотримано (якщо закріплені права можуть бути реалізовані, а обов'язки виконані в умовах об'єктивної дійсності) або недотримано (якщо реалізація закріплених прав і виконання обов'язків в умовах об'єктивної дійсності є неможливими).

У висновках підкреслюється, що формальна визначеність позитивного права істотною мірою визначає його здатність реально впливати на регульовані суспільні відносини.

Ключові слова: формалізація, юридична техніка, правотворчість, правотворча діяльність, правотворча політика, ефективність правотворчої політики, законодавство, закон, нормативно правовий акт.

Adaskalytsia K.K., Didych T.O. The rule of reality in the legal technique of formalizing legal norms as a component of modern law-making policy.

The article explores the content and significance of the rule of reality in the legal technique of formalizing legal norms under current conditions of the state's law-making policy. The authors note that the specific nature of the issue necessitates its consideration from the standpoint of integrative legal understanding, taking into account the approaches of three classical schools – positivist, sociological, and natural law. Although these schools differ in their epistemological principles, they generally complement one another, which is clearly demonstrated in this study. In particular, the formal expression of sources of law is most fully revealed within the framework of normativism; the issue of the real impact of law on social relations – within the sociological approach; while the inclusion of natural law provisions is essential due to the influence of public morality on the effectiveness of legal regulation.

The realism of legal norms, considered as a rule of formalization, is analyzed as one that endows positive law with the quality of effectiveness – alongside the rules of economy, ergonomics, and flexibility – which is especially important in the context of the increasing emphasis on the reality of law-making policy. The authors emphasize that each of these formalization rules affects the ability of positive law to effectively regulate social relations, but the rule of reality is unique in that it may be considered "critical," as the formalized norm loses its value as a regulator of social relations if this rule is not observed.

The study draws attention to the factors influencing the ability of positive law to exert real influence on the regulated social relations, particularly the level of legal awareness among the population and the alignment of legal content with established notions of morality and justice. This is due to the fact that a legal subject may either be insufficiently informed about the applicable legal regulation or such regulation may contradict the moral foundations of society, which may be of high priority to that subject.

The authors argue that the rule of reality does not permit variability in its application, as it is limited to only two possible outcomes: fulfilled (if the enshrined rights can be exercised and obligations performed under the conditions of objective reality) or not fulfilled (if such exercise and performance are impossible in those conditions).

In conclusion, it is emphasized that the formal definiteness of positive law substantially determines its ability to have a real impact on the regulated social relations.

Key words: formalization, legal technique, law-making, law-making activity, law-making policy, effectiveness of law-making policy, legislation, law, normative legal act.

Постановка проблеми. Досліджуючи проблеми правового регулювання різноманітних за змістом суспільних відносин, науковці доволі часто звертають увагу на ситуації, коли передбачені законом права практично неможливо реалізувати, а обов'язки – виконати. У своїх дослідженнях автори вказують на різні причини такого становища, однак найчастіше згаданою причиною зазначають недосконаліть формальної визначеності джерел права (формалізації права). Недотримання правил юридичної техніки, передусім на рівні формалізації норм права, зумовлює зазначені недоліки регулятивного впливу на суспільні відносини. Все це відбивається на правотворчій політиці та показниках її реальності і ефективності, а отже все це призводить до штучності та спотворення механізму формування законодавства, створення такої законодавчої бази, яка є відірваною від об'єктивних потреб суспільства.

Які чинники обумовлюють виникнення цієї проблеми та яку роль у цьому відіграють правила формалізації норм права – ми спробуємо з'ясувати в цьому дослідженні.

Завдання дослідження. Завданнями цього дослідження ми розглядаємо пошук відповідей на наступні питання:

– чи пов'язана здатність норм права реально впливати на суспільні відносини із їх формальною визначеністю (формалізацією);

– якою мірою формальна визначеність норм права впливає на їх здатність реально регулювати суспільні відносини;

– чи допускає правило реальності, як складова юридичної техніки, варіативність інтенсивності свого дотримання при формалізації норм права.

Мета дослідження: визначити зміст правила реальності в контексті юридичної техніки формалізації норм права та реалізації сучасної правотворчої політики.

Аналіз останніх досліджень. Варто зазначити, що порушена в цьому дослідженні проблема синтезує інтегративний підхід до праворозуміння, поєднуючи елементи трьох класичних шкіл: позитивістської, природноправової та соціологічної. Це зумовлено тим, що соціологічне праворозуміння акцентує увагу переважно на реальному впливі права на суспільні відносини, тоді як позитивізм зосереджується на формальному визначенні джерел права. У свою чергу, відповідь на друге з поставлених у дослідженні питань потребуватиме також звернення до положень юснатуралізму, оскільки ми оцінюємо міру впливу позитивного права загалом та його формальної визначеності зокрема на реальне регулювання суспільних відносин, яке на практиці може бути неприйняте адресатами через його невідповідність панівним уявленням про мораль та справедливість.

Саме тому ми розглядаємо проблему реалістичності норм права у контексті їх формалізації як таку, що поєднує підходи трьох класичних шкіл до праворозуміння. Такий підхід забезпечує комплексне осмислення правила реальності юридичної техніки формалізації і дозволяє оцінити його не лише з методологічної, а й із ціннісної та практичної точок зору. Таким чином, ми можемо відзначити, що порушена в даному дослідженні проблема є вже частково дослідженою вітчизняними та зарубіжними науковцями, щонайменше в межах класичних шкіл праворозуміння.

Серед вітчизняних науковців, які в тій чи іншій мірі приділяли увагу досліджуваній тематиці варто відзначити: М.І. Козюбру, М.В. Цвіка, О.В. Петришина, С.Д. Гусарєва, О.Д. Тихомирова, С.П. Погребняка, І.О. Биля-Сабадаш, О.Р. Дашковську, В.Д. Ткаченко, І.В. Спасибо-Фатєєву, З.А. Загиней-Заболотенко, Н.А. Сергієнко та ін. Проте єдиного доктринального розуміння засад реальності формалізації норм права, їх ролі в сучасному механізмі правотворчої політики на сьогодні у вітчизняній правовій доктрині не сформовано, що також посилює актуальність тематики цієї наукової роботи.

Виклад основного матеріалу. Динамізм (виникнення, зміна та припинення) є притаманною властивістю функціонування суспільних відносин загалом та тих з них що врегульовані правом зокрема [1, с. 8, 20, 28; 2, с. 124; 3, 4]. У цьому контексті варто зазначити, що цінність права, яка, за слушним зауваженням М.В. Цвік та С.П. Погребняк, пов'язується з його здатністю *"задовольняти потреби, бути інструментом реалізації і погодження інтересів"* [3, с. 159], може бути сприйнята суспільством лише за умови, якщо це право реально відображає його зміни та ефективно функціонує з їх урахуванням. Зазначене, своєю чергою, зумовлює потребу у адаптації правового регулювання до таких змін – тобто у виникненні, зміні та припиненні норм права з метою збереження ефективності як властивості позитивного права [6, с. 73, 74; 7]. Тому можна констатувати, що правотворчий процес є постійно функціонуючим явищем, оскільки зміни у суспільних відносинах також відбуваються постійно [8; 9, с. 227].

У такому контексті виникає як практична, так і теоретична потреба в постійному розвитку й трансформації самого правотворчого процесу, аби він не залишався відірваним від реалій суспільного життя, і сама правотворча політика не була виключно декларацією, а відповідала б об'єктивним засадам життя соціуму.

Основою такого розвитку є належне методологічне забезпечення, формування якого є завданням правової науки – зокрема, і нашого дослідження. Питання методологічного забезпечення формалізації норм права вивчаються в межах галузі знань «юридична техніка». Вона акумулює правила формального визначення джерел права (норм та нормативно-правових актів). Одним із таких правил є правило реальності, відповідно до якого норми права мають закріплювати права, що володіють потенційною можливістю їх реалізації, а обов'язки – можливістю їх виконання. В цьому контексті ми погоджуємось з думкою Д.Г. Манько, який підкреслює, що *"фінальна стадія правоутворення, його формалізація, здійснюється не задля "сліпої" фіксації певного правила, а для забезпечення його дії, реального впливу на суспільні відносини."* [10, с. 27]

У продовження викладу спробуємо дати відповідь на перше з питань, з яких розпочалося наше дослідження: чи пов'язана здатність норм права реально впливати на суспільні відносини із їх формальною визначеністю (формалізацією)? Щоб відповісти на це питання, насамперед необхідно звернутися до двох класичних шкіл праворозуміння – позитивізму та соціологічного. Правило реальності як складова юридичної техніки формалізації дозволяє поєднати деякі ідеї обох цих шкіл. Формальна визначеність джерел права – це те, на чому робить акцент позитивістське праворозуміння [11, с. 34-36; 12, с. 590; 13, с. 35, 36]. Проте норми права, які не мають реального впливу на суспільні відносини, не мають і цінності – що є важливим у контексті соціологічної школи права [11, с. 36, 37; 12, с. 591, 592].

Стосовно ж правила реальності як складової юридичної техніки формалізації ми можемо зазначити, що воно поєднує в собі і вимогу до правової норми бути формально визначеною, і вимогу справляти реальний вплив на суспільні відносини. Тільки в такому поєднанні відповідних якостей норма права буде придатною виконувати свою функцію регулятора суспільних відносин. Із зазна-

ченого слідує, що **реальний вплив права на суспільні відносини безпосередньо залежить від якості його формального визначення**.

У продовження викладу звернемося і до другого питання: якою мірою формальна визначеність норм права впливає на їх здатність реально регулювати суспільні відносини?

Писане право дійсно виступає основним регулятором суспільних відносин, проте не є єдиним. Окрім нього, на поведінку учасників суспільних відносин впливають звичаї, моральні уявлення, соціальні стереотипи, релігійні приписи та ін. [11, с. 81, 82; 14, с. 23, 24]. Фактично писане право, як було зазначено вище, має відображати реальний стан суспільних відносин і злагоджувати наявні суперечності. Воно має гармонійно поєднуватися з іншими формами соціального регулювання та доповнювати їх. У цьому контексті ми погоджуємось з судженням М.І. Козюбри, який зазначає наступне: *"[…] слід мати на увазі, що позитивне право працює тоді, коли законодавство відповідає потребам громадян і суспільства в цілому, нагромадженим правовим цінностям; коли воно своєчасно оновлюється і не формально-догматично застосовується"* [11, с. 36].

Доповнимо викладене також думкою Г.О. Саміло, який зазначає, що *"[…] право не є творцем суспільних відносин, а лише їх регулятором, воно саме нічого не створює, лише санкціонує відносини, найбільш принципові для суспільства і держави, ті, які є основою нормальної життєдіяльності людей. Решту менш принципових для суспільства відносин право або регулює опосередковано, або не регулює взагалі (сфера моралі, дружби, звичаїв тощо)"* [14, с. 155]

З наведених думок простежується і висновок про те, що право у будь-якому випадку має обмежені можливості для реального впливу на суспільні відносини, зокрема тому що воно може конкурувати з прийнятими суспільством нормами моралі.

Іншою, більш практичною причиною обмеження впливу позитивного права на суспільні відносини є низький рівень поінформованості населення про нього. Так, на практиці суб'єкти права далеко не завжди звертаються до джерел писаного права при виборі моделі поведінки в межах тих чи інших правовідносин. Здебільшого вони до цього вдаються у випадках, коли сприймають як вагомі або ризиковані ті чи інші юридично значимі дії, з метою виявити обачність та убезпечитись від ризиків. У деяких випадках звернення до норм права може бути зумовлене інформацією, отриманою зі соціальних мереж, медіа, соціальних мереж тощо. У всіх інших ситуаціях звернення до писаного права, як правило, відбувається вже постфактум, коли виникає потреба у вирішенні спірних питань.

В цьому контексті актуальним буде процитувати висновки яких досягли Г.В. Татаренко та І.В. Татаренко за результатами дослідження питання правової просвіти населення як елементу правової культури суспільства. Автори зазначають: *"наша держава володіє великою кількістю інструментів для підвищення рівня правової освіти та просвіти населення, але розгалуженість системи надавачів послуг та не скоординованість їх дії, брак фінансування та подекуди недбалість, все ж не забезпечує достатній рівень правової обізнаності більшості населення."* [15, с. 93]

У цьому контексті варто також звернути увагу й на те, що соціальні мережі можуть виступати як самостійний інструмент підвищення ефективності позитивного права – за умови їх цілеспрямованого використання органами державної влади. Більш детально це питання розглядає А.В. Кожина, який у своєму дослідженні аналізує соціальні мережі як засіб, що надає органам влади можливість *"інформування громадян про актуальні події, оновлення політики та державні рішення"* [16, с. 171]. У висновках щодо ролі соціальних мереж автор зазначає: *"Вони є ефективним інструментом громадського контролю, забезпечують оперативне інформування населення та створюють нові можливості для зворотного зв'язку між владою та суспільством."*[16, с. 176]

Тому, якщо розглядати порушене питання з позиції правила реальності, слід визнати, що пересічний суб'єкт права (громадянин) не є настільки поінформованим про свої права та обов'язки, щоб можна було стверджувати про системний, постійний і усвідомлений вплив права на його поведінку в повсякденному житті. Проте такий вплив може бути посилений завдяки заходам правової просвіти населення, серед яких, як зазначає А.В. Кожина, соціальні мережі можуть відігравати провідну роль.

Проте наша увага зосереджена на писаному праві та його формальному визначенні. Це означає, що в тих випадках, коли суб'єкт права, виявляючи обачність, бажає з'ясувати можливі правові наслідки своєї поведінки, він повинен мати змогу отримати чітку відповідь на питання про свої права, обов'язки та способи їх реальної реалізації й виконання саме з джерел писаного права. Без цього таке право втрачає свою практичну цінність, і суб'єкт змушений орієнтуватися на альтернативні регулятори суспільних відносин – мораль, звичай, релігійні або інші соціальні норми. [11, с. 81, 82; 14, с. 23, 24]

Вважаємо за необхідне доповнити викладене й тим, що обрана модель формального визначення правової норми впливає на реальність її регулятивного впливу на суспільні відносини не лише завдяки дотриманню правила реальності, яке пов'язане передусім із наявністю об'єктивних можли-

востей для реалізації закріплених прав та виконання обов'язків, але й завдяки дотриманню інших правил юридичної техніки формалізації, які наділяють норми права властивостями ефективності. Це в свою чергу визначає ефективність правотворчої політики держави, її реальність та об'єктивну зумовленість. До зазначених правил варто віднести наступні:

правило економічності (оптимальності), яке передбачає, що засоби, передбачені нормою права для реалізації права чи виконання обов'язку, повинні бути співвимірними меті в економічному вимірі;

правило ергономічності, яке передбачає, що норми права мають бути формалізовані таким чином, щоб поліпшувати їх практичне використання учасниками правовідносин: бути зручними для сприйняття та виконання/реалізації;

3) **правило гнучкості,** яке передбачає, що норма права повинна бути придатною до застосування в ситуаціях, які не були прямо передбачені на етапі її розробки.

Разом всі ці правила юридичної техніки формалізації норм права сприяють наділенню їх властивостями ефективності.

Таким чином, ми можемо надати аргументовану відповідь і на друге з поставлених у дослідженні запитань: **формальне визначення норм права суттєво впливає на їхню здатність реально регулювати суспільні відносини.** Правило реальності в цьому контексті є лише одним із правил юридичної техніки формалізації, які у взаємодії забезпечують норми права властивостями ефективності, визначають ефективність всієї правотворчої політики.

Також здатність позитивного права реально впливати на регульовані суспільні відносини залежить і від зовнішніх чинників, до яких слід віднести: (а) поінформованість суб'єктів правовідносин про наявність та зміст такого позитивного права, та (б) його відповідність існуючим у суспільстві уявленням про мораль і справедливість.

На завершення знайдемо відповідь і на третє запитання нашого дослідження. Чи допускає правило реальності, як складова юридичної техніки, варіативність інтенсивності свого дотримання при формалізації норм права?

Для того щоб відповісти на це запитання, слід розпочати з уточнення: правила формалізації норм права, подібно до самих правових норм, можуть бути або диспозитивними (тобто такими, що допускають варіативність застосування), або імперативними (такими, що такої варіативності не допускають) [17; 18, с. 133]. В англомовній правовій термінології цим поняттям відповідають «Rules» та «Standards» [19], тоді як у вітчизняній правовій термінології для їх позначення зазвичай використовують «імперативні» та «диспозитивні».

Утім, якщо вибір імперативної чи диспозитивної моделі формалізації самої правової норми права істотною мірою залежить від поставленої мети якої переслідує суб'єкт правотворчості, то варіативність самих правил формалізації визначається насамперед їхньою суттю. Інакше кажучи, якщо варіативність є природною властивістю конкретного правила, то її наявність є допустимою. В іншому випадку правило не допускає варіативного підходу і, по суті, є імперативним.

Наприклад, правило ергономічності може вважатися диспозитивним, оскільки рівень зручності реалізації тих чи інших прав та виконання обов'язків може варіюватися залежно від змісту регульованих правовідносин, стану розвитку суспільства та науково-технічного прогресу.

Натомість правило реальності – виходячи зі свого змісту – не допускає варіативності, оскільки норма права або може бути реалізована з урахуванням обмежень об'єктивної дійсності, або ні. Саме тому **правило реальності має імперативний характер і не допускає варіативності свого застосування**.

Висновки. Таким чином, за наслідками проведеного дослідження можна підсумувати наступне.

1. Формальна визначеність норм права, безпосередньо впливає на їх здатність реально регулювати суспільні відносини. Зазначене пов'язується з ефективністю як властивістю позитивного права. Остання ж забезпечується дотриманням сукупності правил формалізації, які наділяють джерела права такою властивістю. На рівні формалізації норм права до таких правил належать, зокрема: правило реальності, правило економічності, правило ергономічності та правило гнучкості. У цьому контексті дотримання правила реальності є критичним, оскільки, якщо закріплені в нормі права не можуть бути реалізовані, а обов'язки – виконані з урахуванням обмежень об'єктивної дійсності, тоді взагалі не можливий вплив на регульовані суспільні відносини. Відтак таке право повністю втрачає свою ефективність.

2. Вплив формальної визначеності норм права на їхню здатність реально регулювати суспільні відносини є суттєвим. Проте зазначена здатність залежить також і від інших чинників, окрім дотримання правил юридичної техніки. До таких, зокрема, належать поінформованість суб'єктів права щодо нього та його узгодженість з усталеними у суспільстві уявленнями про мораль та справедливість.

3. Правило реальності, як складова юридичної техніки, має імперативний характер, тобто воно не допускає варіативності при його дотриманні. Зазначене обумовлене його суттю.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Ананьїн В.О., Горлинський В.В., Пучков О.О., Уваркіна О.В. Соціальна філософія: навч. посіб. для самост. роботи аспірантів / за ред. В.О. Ананьїна. Київ: КПІ ім. Ігоря Сікорського, Вид-во «Політехніка», 2021. 299 с.
2. Мамалуй О.О. Підстави виникнення, зміни та припинення податкових відносин. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2019. Вип. 4(29), т. 2. С. 124–128.
3. Юридичний факт. Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ: Укр. енцикл., 1998.
4. Відносини суспільні. Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ: Укр. енцикл., 1998.
5. Цвік М.В., Петришин О.В., Авраменко Л.В. та ін. Загальна теорія держави і права: підруч. для студ. юрид. ВНЗ / за ред. М.В. Цвіка, О.В. Петришина. Харків: Право, 2009. 584 с.
6. Дзера О.В., Міловська Н.В. Особливості планування та прогнозування правотворчої діяльності. Правотворчість в Україні: перспективи законодавчого врегулювання: зб. наук. праць / за заг. ред. О.О. Кота, А.Б. Гриняка, Н.В. Міловської. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2022. С. 72–88.
7. Правове регулювання. Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ: Укр. енцикл., 1998.
8. Правотворчість. Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ: Укр. енцикл., 1998.
9. Лепех Ю. Питання про співвідношення понять «правотворчість» та «нормотворчість». *Вісник Національного університету «Львівська політехніка».* Юридичні науки. 2016. № 855. С. 225–231.
10. Манько Д. Г. Юридична техніка й технології: курс лекцій. Херсон: ОЛДІ-ПЛЮС, 2014. 192 с.
11. Загальна теорія права: підруч. / за заг. ред. М.І. Козюбри. Київ: Ваіте, 2015. 392 с.
12. Праворозуміння. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 3: Загальна теорія права / редкол.: О.В. Петришин (голова) та ін. Харків: Право, 2017. 952 с.
13. Цуркан-Сайфуліна Ю.В. Зв'язок влади і права у концепціях юридичного позитивізму. *Актуальні проблеми політики*. 2019. Вип. 64. С. 21–47. DOI: https://doi.org/10.32837/app.v0i64.186 (дата звернення: 16.03.2025).
14. Саміло Г.О. Актуальні проблеми теорії права: навч. посіб. Запоріжжя: Просвіта, 2014. 216 с.
15. Татаренко Г.В., Татаренко І.В. Правова просвіта населення як елемент правової культури суспільства. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. 2019. № 1(37). С. 87–94.
16. Кожина А.В. Особливості впливу соціальних мереж на прозорість і підзвітність органів публічної влади в умовах дії воєнного стану в Україні. *Інвестиції: практика та досвід*. 2025. № 6. С. 168–177.
17. Норма права. Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ: Укр. енцикл., 1998.
18. Теорія держави та права: навч. посіб. / Є.В. Білозьоров, В.П. Власенко, О.Б. Горова, А.М. Завальний, Н.В. Заяць та ін.; за заг. ред. С.Д. Гусарєва, О.Д. Тихомирова. Київ: НАВС, Освіта України, 2017. 320 с.
19. Schaefer H.-B. Legal Rules and Standards. German Working Papers in *Law and Economics*. 2002. Vol. 2002, No. 2. Available at SSRN: https://ssrn.com/abstract=999860.

УДК 34 (091):348
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.1.2

ЮРИСПРУДЕНЦІЯ У ВІЗАНТІЇ В СЕРЕДНІ ВІКИ

Бак В.І.,
кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри теорії та історії держави і права ННІ права
Державного податкового університету
ORCID: 0009-0001-1269-4981

Санжарова Г.Ф.,
старший викладач кафедри романської філології
Київського столичного університета імені Бориса Грінченка
ORCID: 0000-0002-0557-9192

Сіренко О.В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії та історії держави і права ННІ права
Державного податкового університету
ORCID: 0000-0002-6567-2321

Бак В.І., Санжарова Г.Ф., Сіренко О.В. Юриспруденція у Візантії в Середні віки.

Стаття присвячена дослідженню візантійсько-східної лінії спадкоємності з юриспруденційною традицією пізнього римського періоду в Середні віки. Смерть славетного імператора-правника Юстиніана (527–565) та тривала криза імперського державного устрою знаменували кінець органічного розвитку історичного римського права і початок нового етапу розвитку юриспруденції. Відзначено, що після Юстиніанового правничого ренесансу імператори певний час (між початком VII століття та серединою IX століття) більше не брали на себе ініціативу нових кодифікацій чи видання офіційних збірників права і лише запроваджували окремі закони («новели»), відповідно до потреб моменту. Можна стверджувати, що законотворча діяльність цього періоду спрямована на переклад грецькою мовою римських законів з переглядом та модернізацією їхнього змісту. Констатовано, що тенденція до відновлення та оновлення «стародавнього» Юстиніанового права призвела до появи нової та процвітаючої юридичної літератури у Візантії у X та XI століттях. Відзначено, що після нової імперської кодифікації права за доби македонської династії виникла компіляційна література, яка зосереджувалася або на спрощенні матеріалу з імперських законів («Василік»), або на його уточненні за допомогою схолій. Автори вважають, що останній етап візантійської середньовічної історії (кінець XII – кінець XV століть), за часів династій Ангелів, Ласкарів та Палеологів, є періодом кризи та розпаду держави, а отже, і занепаду юриспруденції. Кодифікаційні тенденції зникли, імперське законодавство стало частковим та спеціалізованим, світське право було заполонене церковними нормами, а духовенство почало відігравати центральну роль у розвитку права. Зроблено висновок, що духовна сила та розвинута система римського права продовжували впливати на правову еволюцію Європи, як на Сході, так і на Заході, протягом всього Середньовіччя; весь науковий розвиток права та відродження юриспруденції, безсумнівно, були пов'язані зі знанням та використанням римського права.

Ключові слова: римське право, юриспруденція, світське право, канонічне право, світське судочинство, Візантія, Середні віки.

Bak V.I., Sanzharova G.F., Sirenko O.V. Jurisprudence in Byzantium in the Middle Ages.

The article is devoted to the study of the Byzantine-Eastern line of succession with the jurisprudential tradition of the late Roman period in the Middle Ages. The death of the famous emperor-lawyer Justinian (527–565) and the prolonged crisis of the imperial state system marked the end of the organic development of historical Roman law and the beginning of a new stage in the development of jurisprudence. It is noted that after Justinian's legal renaissance, the emperors for a certain time (between the beginning of the 7th century and the middle of the 9th century) no longer took the initiative of new codifications or the publication of official collections of law and only introduced individual laws ('novellas'), according to the needs of the moment. It can be argued that the legislative activity of this period was aimed at translating Roman laws into Greek, revising and modernizing their content. It has been stated that the tendency to restore and update the 'ancient' Justinian law led to the emergence

of a new and flourishing legal literature in Byzantium in the 10th and 11th centuries. It is noted that after the new imperial codification of law during the Macedonian dynasty, a compilation literature emerged that focused either on simplifying the material from imperial laws ('Basílicos') or on clarifying it with the help of scholia. The authors believe that the last stage of Byzantine medieval history (late 12th – late 15th centuries), during the Angeli, Lascari, and Paleolog dynasties, is a period of crisis and collapse of the state, and therefore the decline of jurisprudence. Codification tendencies disappeared, imperial legislation became partial and specialized, secular law was overwhelmed by church norms, and the clergy began to play a central role in the development of law. It is concluded that the spiritual power and developed system of Roman law continued to influence the legal evolution of Europe, both in the East and in the West, throughout the Middle Ages; the entire scientific development of law and the revival of jurisprudence were undoubtedly associated with the knowledge and use of Roman law.

Key words: Roman law, Jurisprudence, Secular Law, Canon Law, Secular Justice, Byzantium, Middle Ages.

Постановка проблеми: Смерть імператора-законодавця Юстиніана у 565 році нашої ери традиційно вважається датою, що знаменує кінець органічного розвитку історичного римського права. Зникнення державної форми політичного панування, яку можна було б чітко визнати римською, перехід до «ромейської» за назвою, а греко-візантійською за сутністю форми існування імперії спричинили вичерпання традиційних джерел правотворчості, зробили проблемним використання багатовікового юридичного досвіду римського народу. Тенденції спрощення правової спадщини, відмови від розуміння надмірних «складнощів» попередньої юриспруденції не є новиною в правознавстві і судовій практиці, а те як їх долали в різні історичні періоди історії Європи мають певне повчальне значення і для сьогодення. Криза ius Romanorum як конкретної історичної форми права на початку Середніх віків не призвела на території Візантії ні до зникнення юридичної роботи, ні до припинення наукового вивчення права, ні до переривання римської правової традиції. Весь науковий розвиток права та правозастосування на колишньому імперському Сході – в Візантії, безсумнівно, був пов'язаний зі знанням та використанням римського права. Вплив римського права на правову еволюцію Візантії, а опосередковано га розвиток юриспруденції всієї середньовічної Європи безумовно потребує дослідницької уваги.

Стан опрацювання проблематики: Відносно середньовічних візантійських правових джерел незамінною для сучасних науковців залишається книга грецького дослідника Спіроса Трояноса (останнє доопрацьоване авторське видання 2011 року), яку ми використовуємо в німецькому перекладі 2017 року Дітера Сімона і Сільвії Нейе [1]. Новітні роботи з цієї проблематики можна віднайти в публікаціях Бернарда Штольте в збірниках «Оксфордський довідник з візантійських досліджень» (2008 рік) [2, с. 691–698], «Кембріджський довідник з римського права» (2015 рік) [3, с. 355–373], «Кембріджська інтелектуальна історія Візантії» (2017 рік) [4, с. 141–166], «Оксфордський довідник з європейської правової історії» (2018 рік) [5, с. 229–248]. Давні візантінознавчі традиції Гронінгенського університету в царині середньовічного візантійського права нещодавно підтвердили Рус Мейєрінг і Дафна Пенна [6] та бібліографічні штудії Томаса ван Бохова [7].

Метою цієї статті є дослідження візантійсько-східної лінії спадкоємності з юриспруденційною традицією пізнього римського періоду в Середні віки.

Виклад основного матеріалу: Збереження Візантії як державної форми, що продовжує імперську ідею Риму на Сході, передбачає необхідність безперервності світського правового досвіду, закріпленого в компіляції Юстиніана, і разом з ним юридичної практики, певним чином пов'язаної з римською традицією. Юстиніанський «Corpus Iuris» залишався чинним законом на територіях візантійського суверенітету. Після Юстиніанового правничого ренесансу імператори більше не брали на себе ініціативу нових кодифікацій чи офіційних збірників і лише законодавчо запроваджували окремі новели, відповідаючи на потреби моменту [1, с. 107–167]. Візантійська середньовічна історія не дала світові великих юристів порівнянних з римськими класиками чи відомими юристами правового відродження західного Середньовіччя (Ірнерій [8, с. 22–23; 9] або Граціан [10, с. 133–137; 11, с. 18–21; 12]). Значною мірою це анонімні постаті, епігони та хранителі високої традиції, з якої вони походять, їхнє завдання – адаптація цієї традиції до практичних потреб навколишнього світу.

Хоча імператор Юстиніан (527–565) суворо заборонив усі коментарі до своїх юридичних праць (конституція «Deo auctore» § 12; конституція «Tanta» § 21) [1, с. 107–108], він, однак, дозволив дослівні переклади («kata poda») оригінальних текстів, або підготовку коротких викладів чи планів складних тем («indices»), або збірників паралельних уривків чи описів конкретних назв («paratitla»). Тобто можна стверджувати, що візантійська юридична література починається за часів самого Юстиніана, коли компілятори (упорядники) та перекладачі нормативного тексту змушені

були заходити на заборонену територію коментування латинського тексту, термінологія якого була незрозумілою грекомовним користувачам. Так невдовзі після публікації «Інституцій» Юстиніана один із найвидатніших компіляторів, Теофіл, написав «Переказ» («Paraphrasis») цієї праці – практично єдине грецьке свідчення дидактичної літератури періоду Юстиніана. Теофіл також написав покажчик до «Дігест», деякі фрагменти якого збереглися; він не лише переклав латинські тексти Юстиніана грецькою мовою, а й продемонстрував добре знання незібраної доюстиніанської юридичної літератури. Відомі також більш пізні компіляторп «Дігест»: Стефан з Бейруту (написав не раніше 556 року покажчик до перших 36 книг «Дігест», який являє вичерпний і детальний коментар), Дорофей (автор індекса до повних «Дігест»), Кирило молодший та Анонім, до якого інший автор, також Анонім, додав ланцюг коментарів («параграфів»). Цей другий Анонім, можливо, – за його власним свідченням – був автором праці про суперечності в «Дігестах» («peri enantiophaneion»), тому у схоліях до «Базилік» його також називають Енантіофаном. Інші покажчики («індекси») до «Дігест» кінця VI та початку VII століть у «Базиліках» приписуються Анастасію, можливо, також автору книги з кримінального права («poinalion»). Також у цей ранній період були написані екзегетичні коментарі до «Кодексу» Юстиніана, зокрема, бейрутського професора Талелея разом із коротшими коментарями Ісидора, Анатолія, Стефана та Теодора. «Новели» Юстиніана не були включені до жодного офіційного збірника, хоча існували деякі приватні компіляції та синтези.

Окрім цієї традиції праць зі світського права, у період одразу після правління Юстиніана також спостерігалося зростання інтересу до церковно-правових питань. Були створені збірники авторитетних юридичних текстів, як світських («номої»), так і релігійних («канонів»), що стосувалися питань церковного права. Ці тексти загалом називають «номоканонами», більшість із них були творами анонімних авторів. Найдавнішими з «номоканонів» є «Номоканон з 50 титулів», ймовірно, створений в Антіохії за часів правління імператора Маврикія (582–602), та поширений «Номоканон з 14 титулів» (створений близько 629–640 років), що приписували другому Аноніму або Енантіофану, з пізнішими переробками Фотієм, Теодором Бестом (1090) та Теодором Вальсамоном (XII століття) [6, с. 191–218].

Тип юридичної літератури, що зустрічається в постюстиніанський період, має чітко виражену дидактичну (передповіді та схоластика) та екзегетичну спрямованість – для підвищення ефективності навчальних завдань. Зовнішні форми юридичних текстів, такі як «індекси» («indices»), «параграфи» («paragraphai»), «семейосейс» («semeioseis»), «гіпомнема» («hypomnema»), «еротапокрізейс» («erotapokriseis»), «парапомпей» («parapompa»), «паратитла» («paratitla») тощо, були пов'язані з удосконаленим у школах Бейрута та Константинополя схоластичним методом викладання і спрямовані на полегшення учням роботи з величезним і складним корпусом законодавства, написаним здебільшого іноземною для них мовою (латиною).

Період між початком VII століття та серединою IX століття є епохою іконоборчої кризи та боротьби за виживання Імперії. Юстиніанівське право і юриспруденція загалом занепадають [1, с. 107–167; 6, с. 84–115; 13, с. 17–18]. Важко віднайти юридичні праці чи правознавців цього періоду, яких можна було б розпізнати за іменем. Єдиною відомою юридичною працею цього часу є невеликий трактат про періоди та умови юридичних актів, ймовірно, VII століття, відомий як «Ропаї». Законодавча діяльність цього періоду спрямована на переклад грецькою мовою законів, які у їхній оригінальній латинізованій формі вже були незрозумілими для візантійських юристів, з неминучим переглядом та модернізацією їхнього змісту. Фундаментальною роботою в цьому напрямку є так звана «Еклога» (уривок з матеріалів Юстиніана у 18 книгах зі значними нововведеннями), складена між 726 і 740 роками за наказом імператора Лева III Ісавра (717–741) та його сина Костянтина V Копроніма [13, с. 23–25]. «Еклога» зазнала багато приватних переробок для надання суддям рекомендацій щодо належної організації цивільного та кримінального судочинства. Для цього періода характерні також спеціальні закони з різних аспектів кримінального, адміністративного, аграрного, комерційного та військового права («Nomos Georgikos», «Nomos Mosaikos» тощо) анонімних приватних авторів [13, с. 23].

IX–XII століття стали золотим віком візантійської юриспруденції, який розпочався за Македонської династії (867–1056) [1, с. 168–305; 6, с. 116–151; 13, с. 18–21]. Правління імператора Василя I (867–886) стало поворотним моментом в історії Візантії і в історії її права. Імператор, прагнучи наслідувати компіляційну працю Юстиніана, розпочав амбітну програму відновлення юстиніанського права адаптованого до сучасної судової практики. Було оприлюднено серію великих законодавчих та доктринальних праць. Найдавнішим з цих творів є «Прохірос номос» («Procheiros Nomos») або «Прохірон» («Prochiron»), офіційний юридичний збірник із 40 глав (створений близько 879 року), що зібрав найважливіші положення чинного доти Юстиніанового права, значною мірою еллінізованого та збагаченого коментарями викладачів права («antecessores») та схоластів («scholastikoi») раннього періоду [13, с. 22–23, 25–29]. Правителі Македонської династії докла-

дали великих зусиль, щоб представити себе відновлювачами імперської спадщини, заплямованої імператорами-іконоборцями. Створення «Прохірону» було частиною повторного привласнення римської юридичної спадщини через відновлення законів минулих доіконоборчих імператорів Македонською династією. На практичному рівні «Прохірон» мав покращити ясність та викладання права. «Прохірон» завдав головні теми, напрямки візантійської правової культури, на яких базувалися пізніші збірники законів того періоду: 1) зближення з римським минулим; 2) еллінізація римського права; 3) зростання ролі християнства.

Ще однією працею в тому ж ключі була «Ейсагога» (Eisagoge) або «Епанагога» («Epanagogé»), складений приблизно у 880–886 роках збірник юстиніанських матеріалів у 40 титулах, натхненний патріархом Фотієм (856–867, 877–886), який, можливо, брав участь у складанні деяких титулів [13, с. 29–30]. «Ейсагога» безпосередньо протистоїть спадщині «Еклоги», критикуючи «балаканину Ісаврів». «Ейсагога» завдяки чіткому розмежуванню повноважень імператора та патріарха усунула небезпечний «цезаропапістський» прецедент «царів-священиків» Ісаврів та їхньої політики іконоборства. Фотій представив Македонську династію як виразника нового типу управління: минулі імператори шануються за їхню ортодоксальність та справедливість, давні закони очищуються, але державна діяльність підпорядковуються новому політичному проекту, частиною якого було будівництво величної «нової церкви» («nea ekklesia»). На відміну від «Прохірону», «Ейсагога», здається, отримала силу закону [13, с. 31, п. 67].

Проєкт відновлення старого права, адаптації його до нових обставин, скасування застарілих норм та об'єднання існуючих в єдиний комплексний твір був завершений сином і наступником Василя імператором Левом VI Філософом (886–912). Реформоване імперське право було викладено в «Василіках» або «Базилікосі» («Basílicos», «Basiliká», «імперські закони»); офіційна назва збірника виконаного комісією юристів («Basilicorum repurgatores»), імена яких невідомі, під головуванням Сімбатія (Symbatios). – «перегляд давніх законів» («anakatharsis ton palaion nomon»). «Базилікос» – переробка «Кодексу» Юстиніана у 60 грекомовних книгах («biblia»), поділених на титули («titloi»), а останні – на розділи («kephalaia»), загалом дотримуючись порядку Юстініана. Основою для компіляції були не тексти з «Корпусу» Юстиніана (за винятком «Новел»), а радше тексти пізніших грецьких версій – буквальні переклади («kata poda»), «індекси» та «паратитли»; на завершальному етапі розробки упорядникам було дозволено вводити інтерполяції, які, зокрема, сприяли еллінізації латинських термінів оригінального тексту. Юридичний матеріал розташовано однорідно та систематично завдяки послідовному викладенню аналогічних глав «Дігест» та «Кодексу», а потім додавання однієї або кількох «Новел», що значно полегшило роботу з «Корпусом» для юристів-практиків. «Василіки» становили офіційне право Візантійської імперії, але були чинним законом лише тією мірою, якою вважалося, що вони представляють перефразований грецькою мовою «Corpus Iuris Civilis» імператора Юстиніана. Починаючи з X століття, можливо, за наказом імператора Костянтина VII Багрянородного (913–957), текст «Василік» систематично супроводжувався пояснювальними схоліями, які значною мірою походять з уривків з «паратитлів» та «парафразів» авторів VI століття («scholia antiqua»), пізніше збагачених схоліями авторів XI та XII століть («scholia recentiora») [14; 15; 13, с. 32–35].

Однак текст «Василік» («Базилікос») все ще був занадто складним для повсякденного використання в юридичній практиці, тому в наступні століття з'явилися численні праці, які підсумовували та спрощували його зміст. Серед них можна відзначити «Еклогу до перших дев'яти книг Василік» (близько 997 року), «Великий синопсіс до Василік» (середина XI століття), «Реперторій Типуціта» (кінець XI століття), «Понема номікон» судді Міхаїла Аталіатеса (1073–1074), «Малий синопсіс», анонімний твір середини XIII століття, складений на основі «Великого синопсіса» та праці Міхаїла Аталіатеса та деякі інші. Компіляційна юридична література зосереджувалася або на спрощенні матеріалу з «Василік», або на його уточненні за допомогою схолій. До жанру ісагогічної літератури дослідники відносять пам'ятку XI століття «Синопсіс Пселла» – віршований юридичний твір, написаний філософом Міхаїлом Пселлом своєму учню, майбутньому імператору Михайлу VII Дуці (1071–1078). У X та XI століттях, так званий неокласичний період візантійської юриспруденції, з'являються численні монографії і трактати на конкретні правові теми та збірники («репертуари») судових рішень [13, с. 152–162; 6, с. 141–166]. У цей період з'являється кілька видатних візантійських юристів, серед яких виділяється константинопільський суддя, голова імператорського суда на іподромі Євстахій Ромей (70-ті роки X ст. – середина XI ст.), одним із його учнів за життя правника була підготовлена збірка під назвою «Піра» («Peira») збережена в одному рукописі кінця XV століття. Текст «Практики» («Піри») поділено на 75 титулів з розділами, що стосуються різних правових проблем. Думки автора супроводжуються посиланнями на юридичні тексти з «Василік» (641 посилання), законодавства імператорів македонської династії (867–1056) – новел імператорів Лева (886–912), Романа (920–944) та Василя (976–1025), а також на судові прецеденти [16, с. 2–7].

Останній етап візантійської середньовічної історії (кінець XII – кінець XV століть), за часів династій Ангелів, Ласкарів та Палеологів, є періодом кризи та розпаду держави, а отже, і занепаду юриспруденції [1, с. 306–350; 6, 152–190]. Кодифікаційні тенденції зникли, імперське законодавство стало частковим та спеціалізованим, світське право було заполонене церковними нормами, а духовенство почало відігравати центральну роль у розвитку права [17; 18, с. 51–54]. Штурм Константинополя хрестоносцями та венеціанськими військами та розпад держави в 1204 році призвели до вичерпання квітучої юридичної літератури попереднього періоду. За часів династії Палеологів (1261–1453) було створено численні юридичні кодекси, але дуже мало з них містили якісь нові твори. Єдиним справді релевантним автором цього останнього періоду Візантії є Костянтин Арменопул (XIV століття), суддя та «номофілакс» («охоронець законів») міста Солуні в розпал Зелотської революції (1342–1345) та під час громадянської війни між Іоанном Кантакузеном (1347–1354) та Іоанном V Палеологом (1341–1391). Головною працею Костянтина Арменопула є «Шестибіблос» або «Мануале легум» (1345) – збірник, який творчо синтезував більшу частину тогочасного світського юридичного матеріалу в одному томі, систематично розділеному на 6 книг, з серією додатків та схолій, можливо, написаних його власною рукою, які користувалися великим визнанням протягом кількох поколінь юристів. Праця Арменопула фактично завершує славетну історію візантійської юриспруденції, яка, хоч і не була надзвичайно оригінальною, все ж таки вміла елегантно зберегти спадщину Римської імперії. Наразі залишається недостатньо дослідженим культурний вплив візантійської правничої традиції на відновлення права Юстиніана в західній юридичній науці (рецепція римського права) завдяки, зокрема, присутності візантійських анклавів в Італії, десятки середньовічних візантійських юридичних рукописів були скопійовані в норманському королівстві Сицилія та південній Італії у XII столітті.

Висновок: Таким чином, можна зробити наступні висновки: 1) смерть Юстиніана знаменувала кінець органічного розвитку історичного римського права і початок нового етапу розвитку юриспруденції; 2) після Юстиніанового правничого ренесансу імператори протягом VII та серединою IX століть більше не робили спроб нових кодифікацій і видання офіційних збірників права; окремі закони («новели») запроваджувались відповідно до потреб моменту; 3) законотворча діяльність постюстиніанівського періоду була спрямована на переклад грецькою мовою римських законів з переглядом та модернізацією їхнього змісту; 4) у X та XI століттях тенденція до відновлення та оновлення «стародавнього» Юстиніанового права призвела до появи нової та процвітаючої юридичної літератури у Візантії (македонський правничий ренесанс»); 5) після нової імперської кодифікації права за доби македонської династії виникла компіляційна література, яка зосереджувалася або на спрощенні матеріалу з імперських законів («Василік»), або на його уточненні за допомогою схолій; 6) останній етап візантійської середньовічної історії (кінець XII – кінець XV століть) є періодом кризи та розпаду держави і занепаду юриспруденції: кодифікаційні тенденції зникли, імперське законодавство стало частковим та спеціалізованим, світське право було заполонене церковними нормами, які почали відігравати центральну роль у розвитку права; 7) весь науковий розвиток права та відродження юриспруденції, правова еволюція у Візантії протягом всього Середньовіччя, безсумнівно, були пов’язані зі знанням та використанням римського права.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Troianos S. Die Quellen des byzantinischen Rechts / hrsg. D. Simon, S. Neye. Berlin: Brill, 2017. 407 s.
2. Stolte B.H. Justice: Legal Literature. *The Oxford Handbook of Byzantine Studies* / eds. E. Jeffreys et al. Oxford, 2008. P. 691–698.
3. Stolte B.H. The Law of New Rome: Byzantine Law. *The Cambridge Companion to Roman Law* / ed. D. Johnston. Cambridge, 2015. P. 355–373.
4. Stolte B.H. Legal Thought. *The Cambridge Intellectual History of Byzantium* / eds. A. Kaldellis, N. Siniossoglou. Cambridge, 2017. P. 141–166.
5. Stolte B.H. Byzantine Law: The Law of the New Rome. *The Oxford Handbook of European Legal History* / eds. H. Pihlajamäki, M.D. Dubber, M. Godfrey. Oxford: 2018. P. 229–248.
6. A Sourcebook on Byzantine Law: Illustrating Byzantine Law through the Sources / D. Penna, R. Meijering. Leiden-Boston: Brill, 2022. 224 p.
7. Bochove T. van A Bibliography of Byzantine Law. A. Books on Byzantine Law.URL:https://www.academia.edu/45025705/A_Bibliography_of_Byzantine_Law (дата звернення: 14.07.2025).
8. Санжаров В.А., Павлюх О.А. Болонська правова школа у XII столітті. Внесок декретистів в створення системи західноєвропейського церковного права. *Ірпінський юридичний часопис. Серія: право*. 2022. Вип. 1 (8). С. 21–31. DOI htps: //doi.org/10.33244/2617-4154.1(8).2022.21-31.

9. Санжаров В. А. Ірнерій. *Велика українська енциклопедія*. URL: https:// vue.gov.ua/Ірнерій (дата звернення: 14.07.2025).
10. Санжаров В.А. Граціан і його твір «Згода розбіжних канонів»: юридичний Ренесанс в Західній Європі у XII столітті і канонічне право. *Держава та регіони. Серія: право*. 2018. № 4 (62). С. 133–137.
11. Санжаров В.А. Оформлення системи церковного права в Західній Європі у XII столітті. Декрет Граціана. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2021. Вип. 6 (41). С.18–21. DOI https: // doi.org/10.32837/pyuv.v0i6(41).959.
12. Санжаров В. А. Декрет Граціана. *Велика українська енциклопедія*. URL: https://vue.gov.ua/Декрет_Граціана (дата звернення: 14.07.2025).
13. Chitwood Z. Byzantine Legal Culture and the Roman Legal Tradition, 867–1056. Cambridge: Cambridge University Press, 2017. 236 p.
14. Basilicorum libri LX / ed. H.J. Scheltema, D. Holwerda, N. van der Wal. Groningen: J.B. Wolters, 1953–1988. 9 vol. in 17.
15. Basilica Online. Justinian's Corpus iuris in the Byzantine world / ed. Bernard Stolte. URL: https:// referenceworks.brill.com/display/db/basi (дата звернення : 14.07.2025).
16. Η Πεῖρα – Die Peira. Ein juristisches Lehrbuch des 11. Jahrhunderts aus Konstantinopel. Text, Übersetzung, Kommentar, Glossar / D. Simon, D.R. Reinsch. Berlin: De Gruyter, 2023. 2 Bd. 1245 s.
17. The History of Byzantine and Eastern Canon Law to 1500 / ed. W. Hartmann, K. Pennington. Washington: The Catholic University of America Press, 2012. 376 p.
18. Мацелик М.О., Берестень А.В., Бинюк Н.М. Канонічне (церковне) право на Сході середньовічної Європи: вплив імперії. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 9. С. 51–54. DOI: https://doi.org/ 10.32782/2524-0374/2022-9/10.

УДК 340.13(430)»1968»:342.25
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.1.3

РЕТРОСПЕКТИВНИЙ АНАЛІЗ ДЕБАТІВ ЩОДО ПРИЙНЯТТЯ НАДЗВИЧАЙНОГО ЗАКОНОДАВСТВА В НІМЕЧЧИНІ 1968 р.

Баран А.В.
кандидат юридичних наук, доцент,
міжнародний дослідник
Оснабрюцького університету (Німеччина)

Баран А.В. Ретроспективний аналіз дебатів щодо прийняття надзвичайного законодавства Німеччини 1968 р.

У статті здійснено історико-правовий аналіз дебатів навколо ухвалення надзвичайного законодавства Німеччини у 1968 році (Notstandsgesetze). Основна увага зосереджена на складному процесі еволюції законопроєктів, який тривав понад вісім років (1960–1968 рр.) і став унікальним прикладом інституційного пошуку балансу між безпекою та демократією. Відправною точкою дослідження є критичне осмислення досвіду Веймарської республіки, зокрема зловживань надзвичайними повноваженнями, передбаченими статтею 48, які стали інструментом підриву парламентської демократії та сприяли приходу до влади націонал-соціалістів.

У статті проаналізовано поетапну трансформацію підходів до правового регулювання надзвичайного стану: від перших законопроєктів (1960–1962 рр.), які передбачали централізацію виконавчої влади й обмеження прав без належного парламентського контролю, до компромісного варіанту 1968 року, що інтегрував нові положення до Основного Закону (статті 115a–115(1) GG). Розглянуто основні законопроекти та позиції соціал-демократів, ХДС/ХСС, профспілок, а також протестного студентського руху, який відіграв важливу роль у формуванні дискусії навколо надзвичайних законів. Підкреслено вплив міжнародного контексту (війна у В'єтнамі, травнева революція у Франції, антиавторитарні настрої) на формування правової та політичної атмосфери в Німеччині.

Показано, що прийняте законодавство стало спробою поєднати оперативність державного реагування з принципами ліберальної конституційної демократії: воно закріпило чіткі часові обмеження, парламентський контроль, збереження діяльності Конституційного суду, недоторканність основних прав і забезпечило продовження діяльності ключових державних інституцій навіть у кризових умовах. Авторка підкреслює, що німецький досвід надзвичайного законодавства є важливим та унікальним джерелом для України, яка в умовах тривалої війни прагне створити власну збалансовану модель правового реагування, зберігаючи вірність демократичним стандартам і верховенству права.

Ключові слова: історико-правовий аналіз, надзвичайне законодавство, надзвичайний стан, правовий режим, конституційна ліберальна демократія, законопроект.

Baran A.V. A retrospective analysis of debates on the adoption of emergency legislation in Germany in 1968.

The article provides a historical and legal analysis of the debates surrounding the adoption of Germany's emergency legislation in 1968 (Notstandsgesetze). The main focus is on the complex process of the evolution of draft laws, which lasted over eight years (1960–1968) and became a unique example of an institutional search for a balance between security and democracy. The starting point of the study is a critical reflection on the experience of the Weimar Republic, in particular the abuse of emergency powers provided for in Article 48, which became an instrument for undermining parliamentary democracy and facilitated the rise of the National Socialists to power.

The article analyzes the step-by-step transformation of approaches to the legal regulation of the state of emergency: from the first draft laws (1960–1962), which envisioned the centralization of executive power and restriction of rights without proper parliamentary control, to the compromise version of 1968, which integrated new provisions into the Basic Law (Articles 115a-115(1) GG). The main legislative drafts and the positions of the Social Democrats, CDU/CSU, trade unions, as well as the protest student movement – which played an important role in shaping the debate around the emergency laws – are considered. The influence of the international context (the Vietnam War, the May 1968 revolution in France, anti-authoritarian sentiments) on the formation of the legal and political atmosphere in Germany is emphasized.

It is established that the adopted legislation was an attempt to combine the effectiveness of state response with the principles of liberal constitutional democracy: it established clear time limits, parliamentary oversight, the preservation of the Constitutional Court's functioning, the inviolability of fundamental rights, and ensured the continuity of key state institutions even under crisis conditions. The author emphasizes that the German experience of emergency legislation is an important and unique source for Ukraine, which, in the context of a prolonged war, seeks to create its own balanced model of legal response while remaining faithful to democratic standards and the rule of law.

Key words: historical and legal analysis, emergency legislation, state of emergency, legal regime, constitutional liberal democracy, draft law.

Постановка проблеми. Правовий режим надзвичайного стану втілює у собі глибинний парадокс конституціоналізму: він водночас є відхиленням від звичного правопорядку та засобом його збереження. Ця напруга між винятковістю і нормою, між обмеженням прав і захистом демократії, особливо загострюється у періоди тривалих криз, коли держава змушена діяти за межами звичних юридичних механізмів. Україна з 2014 року наочно демонструє цю дилему: як забезпечити ефективну відсіч зовнішній агресії та внутрішнім загрозам, зберігаючи недоторканність демократичних процедур і стандартів. Такий стан постійної винятковості не має прямих аналогів у повоєнній Європі: жодна інша держава не зазнала настільки тривалого і водночас екзистенційного виклику її державності та конституційному ладу. У результаті постає питання, на яке сучасний конституціоналізм ще не дав остаточної відповіді: яким чином демократія може функціонувати під тиском затяжного надзвичайного стану, не втрачаючи власної ідентичності?

У цьому контексті особливо цінним є історичний досвід Німеччини. Після катастрофи націонал-соціалізму та падіння Веймарської республіки, німецьке суспільство з обережністю ставилося до будь-якої спроби юридичного оформлення надзвичайних повноважень. Саме тому ухвалення так званих надзвичайних законів 1968 року (Notstandsgesetze) стало результатом багаторічних парламентських та суспільних дебатів. Ці норми стали не лише спробою створити функціональний механізм реагування на кризу, але й своєрідним актом історичного виправлення: відмежуванням від надмірних президентських повноважень, які втілювала стаття 48 Веймарської конституції та які були використані для підриву демократії зсередини.

Таким чином, німецька модель стала спробою узгодити оперативність і ефективність державної влади в умовах надзвичайної ситуації з принципами правової держави і парламентського контролю.

На сьогодні надзвичайне законодавство Німеччини вважається одним із найпослідовніших прикладів правового механізму, що відповідає принципам конституційної ліберальної демократії. Воно не лише запобігає концентрації влади, а й гарантує, що надзвичайні повноваження залишаються контрольованими та тимчасовими, зберігаючи баланс між ефективністю і свободою.

Метою дослідження є критичний аналіз основних законопроектів про надзвичайний стан в Німеччині 1968 р. і встановлення їх актуальності для реформ сучасного українського надзвичайного законодавства – в умовах повномасштабної війни, яка супроводжується зусиллями зі збереження демократичного ладу та гострих дискусій у суспільстві проти обмежень.

Стан опрацювання проблематики. Тематика надзвичайного законодавства Німеччини досі залишається малодослідженою в українській правовій науці. Попри посилення інтересу до конституційного порівняння в контексті війни в Україні та реформи сектору безпеки, спеціалізовані дослідження щодо надзвичайних положень Основного закону Німеччини, зокрема реформи 1968 року, відсутні. Низка дослідників зверталася до загальних аспектів надзвичайних станів у конституційному праві, зокрема: Д. Єзерський, С. Кузніченко, К. Протасенко, А. Басов, П. Стецюк. Проте на сьогодні відсутнє комплексне історико-правове дослідження аналізу надзвичайного законодавства Німеччини Notstandsgesetze (1968), дебатів щодо його прийняття, позицій протестного студентського руху та впливу конституційної реформи на формування конституційної ліберальної демократії. Серед німецьких дослідників ця тема є однією з найбільш вивчених, нею зокрема займалися такі вчені, як Й. Їнек, Л. Коллерт, А. Якаб, К. Гільгрубер, М. Шнайдер, А.Б. Кайзер, Т. Барчак та ін.

Виклад основного матеріалу. Будь-яке ґрунтовне дослідження правового регулювання надзвичайного стану в Німеччині неможливе без ретельного аналізу статті 48 Веймарської конституції. Це положення стало контрапунктом у розвитку як чинного німецького права надзвичайного стану, так і доктринального осмислення меж влади в умовах кризи. Стаття 48 Веймарського Основного Закону надавала президенту Рейху надзвичайно широкі повноваження – у разі серйозного порушення або загрози громадському порядку він міг вживати всіх необхідних заходів, включаючи застосування збройних сил та тимчасове призупинення основних прав.

Карл Шмітт вбачав у цьому положенні сучасну форму римської диктатури, інтерпретуючи його як необхідний правовий механізм для подолання екзистенційної кризи держави. У своїй праці Die

Diktatur (1921 р.) він трактував статтю 48 як інструмент «суверенного рішення» – парадигму, в якій виняток підтверджує норму. Ця інтерпретація, незважаючи на її цілісність, сприяла делегітимації парламентаризму, закладаючи основи авторитарної практики [1, с. 127-128].

Масштаби застосування цього механізму були безпрецедентними: лише протягом перших шести років республіки президент Фрідріх Еберт підписав 136 надзвичайних указів, а за роки 1930-1932 рр. Пауль фон Гінденбург видав 109 таких актів. Причому тлумачення загрози громадській безпеці було настільки широким, що охоплювало як вуличні заворушення, так і парламентську кризу. Уряд, не маючи більшості в Рейхстазі, дедалі частіше звертався до президентських декретів як до звичного інструменту урядування, що фактично означало зсув від парламентаризму до президентської диктатури.

У роки націонал-соціалізму Веймарська конституція втратила своє значення: нормативна сила набула нової форми в «наказах фюрера», які фактично витіснили будь-які інституційні механізми врегулювання надзвичайних ситуацій. У цьому сенсі Третій Рейх не потребував надзвичайного права в класичному сенсі, оскільки надзвичайний стан став нормою – permanent state of exception.

Після краху нацизму й утворення Федеративної Республіки Німеччина в 1949 році питання конституційного врегулювання надзвичайного стану залишалося відкритим. На початку парламентарі свідомо уникали впровадження у Основний Закон (Grundgesetz) відповідного розділу, делегуючи надзвичайні повноваження західним окупаційним державам. Лише в 1968 році, після тривалих дебатів, Німеччина ухвалила власне конституційне надзвичайне право – Notstandsverfassung. До цього часу питання регулювалося або спеціальними законами, або через домовленості із союзниками [1, с. 130].

Прийняття надзвичайної конституції стало результатом складного процесу парламентського доопрацювання, в основі якого лежала дилема: як надати державі необхідні повноваження для протидії кризі, не зрадивши водночас фундаментальним цінностям демократичної правової держави. Міністр закордонних справ Віллі Брандт у 1968 році влучно сформулював цей виклик: «Федеративна Республіка надає собі повноваження та одночасно обмежує їх» [2, с. 455].

Гарантія людської гідності та принцип рівності залишилися незмінними, як і сутність основних прав та судовий захист від порушень прав актами державної влади. Більше того, як оголошення надзвичайного стану, так і законність заходів, вжитих протягом його дії, були предметом перевірки Федерального конституційного суду. Однак значне позбавлення парламенту повноважень та передача законодавчої влади уряду під час недостатньо точно визначеного надзвичайного стану, в якому не було реальної потреби, поки парламент ще міг функціонувати, зустріли цілком виправдану критику. Але Шредер також розумів свою фразу «надзвичайний стан як година виконавчої влади» у нормативному сенсі. Обґрунтування його проекту програмно зазначало: «Правове ядро надзвичайного законодавства завжди полягає у тимчасовій концентрації державної влади та відповідній відповідальності в руках вищих органів виконавчої влади за швидке та рішуче запобігання небезпеці».

Хоча задумане регулювання не відповідало інкримінованому положенню статті 48 (2) Веймарської конституції ні щодо адресата повноважень – Федерального уряду, який повністю підзвітний Бундестагу, а не Федеральному президенту – ні щодо конституційної можливості оскарження законодавчих декретів, прийнятих Федеральним урядом у надзвичайному стані, його потенційна сфера застосування була так само широкою. Чи потрібен такий загальний дозвіл також для внутрішньої надзвичайної ситуації, на яку він поширюється, було, безумовно, сумнівно, враховуючи стабільну внутрішню ситуацію Федеративної Республіки Німеччина на початку 1960-х років, але регулювання мало на меті забезпечити випадок, виникнення якого в майбутньому не можна було виключити.

Цей перший проект, навіть у своїй базовій концепції, був відхилений усіма парламентськими групами, зокрема через ідею усунення Парламенту від виконання своїх обов'язків. Бундестаг залишив цю пропозицію у своїх комітетах після першого читання і майже не розглядав її.

Хоча формально передбачалося, що Бундестаг повинен бути поінформований і міг би скасувати надзвичайний стан, на практиці його роль була суто консультативною. Найбільше занепокоєння викликало саме те, що критично важливі демократичні інституції – як-от свобода слова, недоторканність особи, захист житла – могли бути призупинені в умовах непрозорої виконавчої процедури.

Цей законопроєкт одразу зустрів опір з боку Соціал-демократичної партії Німеччини (СДПН) та німецьких профспілок. DGB організувала низку демонстрацій, а провідні правозахисники, включаючи Гельмута Ріделя, висловили стурбованість зростанням «непропорційної виконавчої влади». У Бундестазі проект навіть не було винесено на голосування – його розгляд зупинили на етапі комітетських слухань.

Наступник Шредера – міністр Герман Хьохерль – у 1962 році представив нову редакцію, яка запропонувала більш структуровану систему: запроваджувалися три типи надзвичайного стану –

зовнішній (у разі нападу), внутрішній (при масових заворушеннях) та у разі природних катастроф. Хоча в проєкті були закладені механізми узгодження між федеральним і земельними урядами, основні повноваження концентрувались у виконавчій владі.

Було створено унікальний інститут «надзвичайного парламенту» – зменшеного складу депутатів, які могли б діяти в умовах неможливості скликання повного складу Бундестагу. Це викликало нову хвилю критики: експерти вказували, що така конструкція порушує принцип народного представництва [3, с. 53-54].

Опозиція, очолювана Гербертом Венігером, вказувала на правові невизначеності, зокрема: чи діятимуть суди у таких умовах, якою буде роль Конституційного суду, як зберігатиметься свобода медіа. У відповідь на ці критичні зауваження уряд погодився створити спеціальну комісію з представників усіх парламентських фракцій.

У 1965 році Ернст Бенда, представник ХДС та голова парламентського комітету з правових питань, оприлюднив новий законопроєкт, що враховував як безпекові потреби, так і вимоги демократичного контролю. У ньому вперше чітко обумовлювались перелік основних прав, які можуть бути обмежені (і які – ні), вимога збереження діяльності Конституційного суду в будь-якому стані, введення парламентського комітету з контролю за надзвичайним станом, чіткі часові обмеження щодо дії урядових актів у надзвичайний період (максимум 6 місяців). Водночас Бенда передбачив, що навіть у надзвичайному стані право на страйк з економічних питань залишається чинним. Профспілки отримали формальні запевнення у непорушності трудових прав. Цей проєкт одержав значно ширшу підтримку, але все ще викликав побоювання з боку позапарламентської опозиції, особливо студентського руху, який у 1966–1967 роках посилився на тлі війни у В'єтнамі, авторитарних тенденцій у Франції та Італії, а також боротьби проти «старих нацистських еліт» в уряді.

Міністр внутрішніх справ Пауль Люкке запропонував проект, який став базою для ухваленого в 1968 році законодавства. Його головна інновація – інтеграція положень про надзвичайний стан без створення «окремої надзвичайної конституції». Основний Закон зберігався, а в нього лише інтегрувались нові статті (115a–115). Проєкт встановлював введення надзвичайного стану тільки з погодженням 2/3 Бундестагу, заборону обмеження прав на життя, людську гідність, захист судової допомоги, обов'язок скликання Бундестагу навіть у разі війни – у формі мобільного парламенту, регулярне інформування преси та громадськості про обставини і тривалість надзвичайного стану.

Цей проєкт отримав схвалення більшості політичних сил, включаючи СДПН, яка в 1966 році вступила в коаліцію з ХДС/ХСС. Проте вулиці німецьких міст вибухнули протестами: понад 30 тисяч студентів у Франкфурті, Берліні, Мюнхені вийшли з транспарантами «Keine Notstandsgesetze!», «1968 – не 1933!» [4, с. 482-483].

Після тривалих дебатів, політичних маневрів і протестів, 30 травня 1968 року Бундестаг ухвалив зміни до Основного Закону, які врегулювали питання надзвичайного стану. Ці поправки стали кульмінацією восьмирічної законодавчої еволюції і були результатом компромісу між потребою держави у захисті та прагненням суспільства до гарантій прав і свобод.

Було введено розділ Xa Grundgesetz – «Verteidigungsfall und Notstand» (Випадок оборони та надзвичайний стан), що включав статті 115a–115(1). Нові положення ґрунтувалися на принципі «мінімального обмеження» та «постійного парламентського контролю». Основними елементами конституційної реформи стали:

Конституційне визначення надзвичайного стану (Art. 115a GG): надзвичайний стан проголошується у разі збройного нападу на федеральну територію або коли така загроза є безпосередньою. Ухвалюється більшістю Бундестагу та Бундесрату. Це виключало можливість одноосібного рішення уряду чи президента.

Розширені повноваження федерального уряду (Art. 115c GG): Федеральний уряд отримує право видавати тимчасові нормативні акти з силою закону за погодженням із «Спільним комітетом» (Gemeinsamer Ausschuss) – надзвичайним органом, який діє лише тоді, коли Бундестаг не може зібратись.

Обмеження основних прав: визначено чіткий перелік прав, які можуть бути обмежені, і ті, які залишаються недоторканними (людська гідність, право на життя, заборона катування, доступ до суду). Це стало важливою гарантією недопущення «повзучого авторитаризму».

Збереження правосуддя та парламентаризму: навіть у стані війни Конституційний суд продовжує функціонувати. Передбачено скликання Бундестагу у будь-якому можливому форматі, аби не допустити повторення досвіду «розпущеного парламенту» як у 1933 році.

Прозорість та інформування громадськості: конституційно закріплено обов'язок регулярного інформування громадськості про застосування надзвичайного стану, що стало інституціоналізованим антиподом веймарської закритості [5, с. 98].

Попри формальну легітимність ухвалення, надзвичайне законодавство 1968 року залишило глибокий слід у суспільній свідомості. Молодь, особливо студенти, ототожнювали його з репресивним

потенціалом, що відкривав можливість «легального авторитаризму». Антипарламентські настрої, посилені глобальними подіями 1968 року – революційними протестами у Франції, антивоєнними рухами в США – знайшли резонанс у гаслах німецької АРО (Außerparlamentarische Opposition). Для позапарламентської опозиції (АПО) закони про надзвичайний стан були важливим питанням мобілізації та водночас об'єднуючим елементом. Студентський рух та його об'єднання були важливою частиною АПО, але вони не відігравали провідної ролі в протестах проти законів про надзвичайний стан. Цю роль виконували переважно профспілки, і особливо IG Metall. Однак студенти зі своїми новими формами протесту, такими як сидячі страйки та навчальні акції, які вони запозичили з руху за громадянські права в США, забезпечили собі величезне висвітлення в медіа. Суперечки навколо законів про надзвичайний стан та наслідки їх прийняття стали кульмінацією діяльності АПО. Однак вони також сигналізували про її розпад: і без того напружені стосунки між профспілками та студентським рухом зруйнувалися після того, як керівництво профспілки відхилило страйки проти прийняття законів про надзвичайний стан. Крім того, закони про надзвичайний стан також закріпили право на «опір» (стаття 20, пункт 4 Основного Закону), що мало на меті спростувати критику профспілок [6].

Німецьке правознавство 1970-х років дало стримано-позитивну оцінку ухваленим нормам. Відомий конституціоналіст Петер Бадура наголошував, що вперше в історії німецького права надзвичайний стан було врегульовано «ex-ante» – тобто до настання кризи, в межах правового порядку, а не ad hoc, як це було у Веймарі. Інші, як-от Герд Вольфрам, вказували на небезпеку того, що інституціалізований надзвичайний стан може стати звичним правовим інструментом в умовах політичної нестабільності [7, с. 154].

Показово, що протягом усієї історії Німеччини після 1968 року жодного разу не було формально оголошено стану оборони чи повного надзвичайного стану відповідно до статей 115 GG. Це стало свідченням не лише політичної стриманості, а й культурної трансформації: сам факт наявності правового механізму не означав його автоматичне застосування.

Висновки. Історія формування надзвичайного законодавства у Німеччині у 1960-х роках є прикладом ґрунтовного інституційного переосмислення авторитарного минулого і прагненням до правової передбачуваності в умовах кризи. Від авторитарної спадщини Веймарської конституції, де надзвичайні повноваження були знаряддям руйнування демократії, Німеччина прийшла до моделі, в якій надзвичайний стан став інструментом захисту правопорядку та конституційної стабільності. Еволюція законопроектів – від одностороннього розширення повноважень уряду у 1960 році до збалансованої системи стримувань і противаг у прийнятих у 1968 році змінах до Основного Закону – року засвідчує, що правова держава може й повинна формувати механізми реагування на надзвичайні ситуації ex ante, тобто до виникнення кризи. Саме інституціалізація парламентського контролю, збереження юрисдикції Конституційного суду, захист основних прав людини та прозорість інформування суспільства зробили німецьке надзвичайне законодавство унікальним у європейському конституційному ландшафті.

Незважаючи на глибоку суспільну поляризацію та протести 1968 року, реформа стала результатом тривалої політичної роботи, міжпартійного діалогу та компромісів. Цей досвід має надзвичайну актуальність для України, яка сьогодні перебуває у стані тривалого воєнного стану і водночас прагне зберегти демократичний устрій. Німецький шлях свідчить, що ефективність державного реагування не обов'язково суперечить свободі – за умови правової обмеженості, парламентської участі й збереженню основних прав та свобод.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Jinek J., Kollert L. (eds.). Emergency Powers: Rule of Law and the State of Exception. Prague : Leges, 2020. 160 p.
2. Jakab A. German Constitutional Law and Doctrine on State of Emergency – Paradigms and Dilemmas of a Traditional (Continental) Discourse. *German Law Journal.* 2006;7(5). S. 453–477.
3. Hillgruber C. Die Notstandsverfassung von 1968 - die Geschichte einer umkämpften. Verfassungsänderung. *Bonner Rechtsjournal (BRJ)*. 2021. № 1. S. 50–58.
4. Schneider M. Der Konflikt um die Notstandsgesetze. *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht (GWU)*. 1986. Jg. 37, H. 8. S. 483–500.
5. Kaiser A.-B. Ausnahmeverfassungsrecht . Tübingen : Mohr Siebeck, 2020. 450 s.
6. Bundeszentrale für politische Bildung. Notstandsgesetze: Testfall für die Demokratie. 2016. URL: https://www.bpb.de/kurz-knapp/hintergrund-aktuell/269874/notstandsgesetze-testfall-fuer-die-demokratie.
7. Barczak T. Der nervöse Staat: Ausnahmezustand und Resilienz des Rechts in der Sicherheitsgesellschaft. Berlin: Duncker & Humblot, 2021. 320 s.

УДК 340.1
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.1.4

ЯКІСТЬ, СИСТЕМНІСТЬ, ДІЄВІСТЬ ЗАКОНОДАВСТВА ЯК СКЛАДОВІ ТА ПРОЯВИ ЙОГО ЕФЕКТИВНОСТІ

Вадімов А.П.,
аспірант кафедри теорії, історії та філософії права
навчально-наукового інституту права та психології,
Національна академія внутрішніх справ
ORCID: 0009-0009-9625-1341

Вадімов А.П. Якість, системність, дієвість законодавства як складові та прояви його ефективності.

У статті досліджується якість, системність, дієвість законодавства які є складовими та проявами його ефективності з урахуванням сучасних тенденцій розвитку юридичної науки. Автор аналізує основні підходи до вирішення проблеми наводячи позиції і тези вчених посилаючись на першоджерела формуючі власні думки та висновки. Особлива увага приділена розгляду якості системності та дієвості законодавства як важливим аспектам та складовим його ефективності, яка в свою чергу відіграє ключову роль у формуванні сучасних уявлень про доктринальні підходи та основи у науці теорії держави та права, юриспруденції загалом. Результати дослідження демонструють значний потенціал для подальшого розвитку наукової думки у цьому напрямі.

Якість, системність та дієвість законодавства це складники через які легко зрозуміти, пізнати і навіть застосувати на практиці (або оцінити конкретний факт застосування) таке складне явище як соціальна ефективність законодавства. А оскільки закони, (що у пов'язаній та структурованій за сферою та змістом сукупності є законодавством) є джерелом права та містять його норми – через якість, системність та дієвість законодавство можна осягнути такі поняття як ефективність права чи певних правовідносин. Тому ці складові соціальної ефективності законодавства поряд з її факторами, умовами, проявами утворюють цілісне вираження та охоплення ефективної дії законодавства на суспільство. Як і поняття «ефективність» поняття «якість», «системність», та «дієвість» законодавства мають як загальні ознаки цих значень але і поряд з цим специфічні юридичні властивості.

Дослідження базується на комплексному підході, що включає аналіз теоретичних джерел відповідними методами. Отримані результати дозволяють сформулювати конкретні висновків, які можуть бути використані як у науковій так і в практичній діяльності. Автор наголошує на необхідності подальших досліджень у даній сфері, оскільки розвиток науки та навчальної дисципліни теорії держави і права (юриспруденції, правознавства зокрема) вимагає вдосконалення підходів, визначень та пошуку нових рішень.

Ключові слова: законодавство, ефективність, соціальна, якість, системність, дієвість, закон, право, складові, прояви.

Vadimov A.P. Quality, consistency, and effectiveness of legislation as components and manifestations of its effectiveness.

The article examines the quality, systematicity, and effectiveness of legislation, which are components and manifestations of its effectiveness, taking into account modern trends in the development of legal science. The author analyzes the main approaches to solving the problem, citing the positions and theses of scientists, referring to the primary sources that form his own thoughts and conclusions. Special attention is paid to considering the quality of systematicity and effectiveness of legislation as important aspects and components of its effectiveness, which in turn plays a key role in the formation of modern ideas about doctrinal approaches and foundations in the science of the theory of state and law, jurisprudence in general. The results of the study demonstrate significant potential for the further development of scientific thought in this direction.

The quality, systematicity, and effectiveness of legislation are components through which it is easy to understand, recognize, and even apply in practice (or evaluate a specific fact of application) such a complex phenomenon as the social effectiveness of legislation. And since laws (which in a connected and structured by scope and content set are legislation) are a source of law and contain its norms - through the quality, systematicity and effectiveness of legislation, one can comprehend such concepts as the effectiveness of law or certain legal relations. Therefore, these components of the social effectiveness of legislation, along with its factors, conditions, and manifestations, form a holistic expression and coverage of the effective action of legislation on society. Like the concept of «efficiency», the concepts

of «quality», «systematicity», and «effectiveness» of legislation have as general features of these meanings, but also specific legal properties.

The study is based on a comprehensive approach, which includes the analysis of theoretical sources by appropriate methods. The results obtained allow us to formulate specific conclusions that can be used both in scientific and practical activities. The author emphasizes the need for further research in this area, since the development of science and the academic discipline of the theory of state and law (jurisprudence, legal studies in particular) requires improving approaches, definitions and finding new solutions.

Key words: legislation, efficiency, social, quality, systematicity, effectiveness, law, right, components, manifestations.

Постановка проблеми. Наукове дослідження якості, системності, дієвості законодавства як складових та проявів його ефективності є важливим засобом розширення знань про соціальну ефективність законодавства. В сучасних умовах розвитку юридичної науки та практики значущість цієї теми неухильно зростає, оскільки вона має безпосередній вплив на усі галузі правової науки, законодавства та його застосуванні у повсякденному житті. Аналіз існуючих підходів до вивчення цього питання демонструє необхідність комплексного розгляду проблематики та пошуку нових рішень.

Актуальність роботи зумовлена потребою у вдосконаленні теоретичних моделей та їх практичному застосуванні, та відповіді на сучасні виклики, пов'язані з розкриттям ключових аспектів теми що досліджується. Зокрема, особливу увагу слід приділити конкретним аспектам ефективності законодавства вивчивши їх окремо: якості, системності, дієвості, що в свою чергу запроваджує потенціал для подальших наукових напрацювань. Крім того, це дослідження сприятиме глибшому розумінню предмета і суті соціальної ефективності законодавства та може стати базою для розробки практичних рекомендацій для впровадження напрацювань у відповідні сфери діяльності.

Мета дослідження. Розкрити та зрозуміти основні теоретичні аспекти, ознаки та прояви якості, системності і дієвості законодавства як складових та проявів його ефективності. Також необхідно викласти визначення та зміст основних понять теми дослідження, розкрити природу явища, навести різні наукові погляди на це питання.

Стан опрацювання проблематики. Аналіз сучасних наукових досліджень з проблем соціальної ефективності законодавства демонструє значну увагу до взаємодії права та соціальних процесів, складових і проявів соціальної ефективності законодавства. Останні публікації в галузі правознавства активно досліджують проблеми якості, системності, дієвості законодавства як є складових та проявів його ефективності, акцентуючи увагу на необхідності адаптації законодавства до змінюваних суспільних реалій та викликів сьогодення.

Дослідженню соціальної ефективності законодавства та її складових і проявів присвячували свої праці такі вітчизняні вчені: Т. Андрусяк, С. Бобровни, О. Богініч, Ф. Бурчак, В. Головченко, Ж. Дзейко, О. Ковальчук, М. Козюбра, А. Колодій, М. Копєйчиков, В. Кудрявцев, С. Лисенков, В. Нагребельний, Н. Оніщенко, Н. Пархоменко, О. Петришин, П. Рабінович, А. Савінова, В. Селіванов, В. Сіренко, Т. Тарахонич, М. Теплюк, В. Цвєткова, Ю. Шемшученка, О. Ющик та інші. Внесок у дослідження вказаної тематики також зробили Антошкіна В., Балицька О., Волохов О., Глуховеря К., Дубас В., Купіна Л., Навроцька Ю., Тернавська В. та інші.

Матеріали та методи. Базою методологічного апарату вказаного дослідження є діалектичний метод, який дав змогу дослідити суперечливості, взаємозв'язки і взаємодії - якості, системності, дієвості законодавства як складових та проявів його ефективності.

Процес дослідження потребує застосування комплексного підходу та в першу чергу включає використання методів аналізу та синтезу, що дозволяють отримати об'єктивні та надійні результати. У процесі роботи були використані теоретичні методи, зокрема аналіз наукової літератури, що забезпечує глибоке розуміння предмету та його особливостей. Крім того, був використаний порівняльний метод, що дозволив виявити особливості різних підходів та сформувати цілісну картину проблеми.

Застосування цих методів дозволило отримати достовірні данні та здійснити їх об'єктивну інтерпретацію.

Використання різноманітних методів забезпечило глибоке дослідження предмету та отримання достовірних результатів, дало змогу врахувати різні аспекти проблеми та сформулювати рекомендації для подальших наукових досліджень які можуть бути використані як у фундаментальних пошуках, так і у прикладних сферах.

Виклад основного матеріалу. Актуальним завданням законотворчості, які виражаються в науково-теоретичній, методологічній та практичній площині та проблематиці створення законів

як нормативно-правових актів вищої юридичної сили є постійне вдосконалення наявної системи формалізованого викладу правових норм через пошук та застосування ефективних інструментів законодавчого регулювання суспільних відносин [5, с. 53].

Якість закону визначає його дієвість та ефективність виконання. Тому якісний і досконалий закон є необхідною умовою ефективного правозастосування, забезпечення правопорядку та розбудови правової держави. Помилки законотворця можуть негативно вплинути на правосвідомість та праворозуміння громадян, викривити уявлення про справедливість, рівність громадян перед законом, демократичні та гуманістичні принципи, а також викликати зневіру і навіть неповагу до закону, законодавчої влади та держави, яка встановлює «несправедливі закони» [5, с. 53].

Наприклад Стащенко А.С. визначає якість закону як його здатність вірно відтворювати особливості регульованих ним суспільних відносин у правових нормах та ефективно регулювати ці відносини, запобігаючи негативним (тобто незаконним) соціальним діям учасників правових відносин [13, с. 831].

З огляду на те, що якість закону є запорукою забезпечення стабільності та прогресу суспільства, відображає досягнутий рівень юридичних знань, правових ідей, морально-правових цінностей, загальновизнаних норм та принципів міжнародного права, тобто є надзвичайно важливим явищем, її виконує первину роль у формуванні правової культури й правової свідомості громадян [24, с. 175]. Формальна визначеність положень закону, а саме їх зрозумілість та чіткість, має важливе значення, оскільки це впливає на ставлення до права - норми якого закріплені у законах (правову психологію) та його відображення в інтелектуальних концепціях (правовій ідеології), а також на ефективність впливу норм права на його суб'єктів загалом [22].

Якість закону відображається у рівні громадської активності населення, що визначається правовою культурою, правовою свідомістю та політичною системою суспільства [16, с. 259]. Якість закону впливає на тлумачення його норм, які, у свою чергу, визначають права, свободи, обов'язки громадян та гарантії їх здійснення, що впливає на різноманітну поведінку – соціально активну, законослухняну, звичну, конформістську чи маргінальну, що відображається у рівні громадської активності [12, с. 19; 23, с. 18-19].

М.Л. Легін вказує, що якість закону виявляється у його правовому характері та в здатності гармонійно поєднувати традиційні форми права, властиві певному суспільству [7, с. 198]. З свого боку А.А. Мельник, що досліджує якість закону з техніко-юридичного погляду, зауважує, що «якість закону полягає у сукупності його правових властивостей, визначаючи ступінь відповідності правилам і прийомам законодавчої техніки, що сприяє оптимізації законотворчості та ефективності законодавства» [9, с. 41].

Недотримання не лише змістових, а й формальних вимог негативно впливає на якість законодавства. Наприклад, поширені стилістичні та мовні помилки виникають через порушення орфографічних, лексичних, стилістичних і граматичних норм сучасної української мови [2, с. 134]. Деякі дослідники вважають за помилки занадто широке або занадто вузьке визначення поняття, тавтологію у визначенні, визначення невідомого через невідоме, неясність та розпливчатість ознак, які увійшли до визначаючого поняття [10, с. 96].

У правовій науці, системність, в основному, асоціюється з позитивним правом та розглядається як одна з його ключових об'єктивних характеристик. Право не просто складається з механічного набору норм, а представляє собою систему взаємопов'язаних, узгоджених, взаємозалежних та взаємодіючих норм, об'єднаних в галузях та інститутах права (система права) [15, с. 46; 17, с. 42].

Поняття «системність» зазвичай розуміється як властивість бути системним, тобто належати до системи або являти собою систему [6, с. 24]. Наприклад, Подковенко Т.О. зазначає, що з філософського підходу до розуміння системи загалом, система законодавства розглядається як цілісна множина взаємопов'язаних елементів, яка має певний порядок за визначеними якостями та зв'язками і утворює відносно стійку єдність [4, с. 430].

Система законодавства є структурованою та має вертикальну і горизонтальну структури. [2, с. 136]. Диференціація законодавства відбувається як за предметною ознакою, так і за критерієм суб'єктів, що створюють нормативно-правові акти різної юридичної сили.

Законодавство стає цілісною, органічною, самоорганізуючою системою лише тоді, коли нормативно-правові акти розглядаються у взаємозв'язках та ієрархії як певна впорядкована цілісність, і коли можна виділити існування між ними різних типів зв'язків. При цьому відносини субординації регулюють вертикальну узгодженість компонентів системи законодавства, їх взаємодію, що виявляється у формі підпорядкування (прикладом є взаємозв'язок між нормами Конституції та поточного законодавства) [13, с. 831].

Системність законодавства обумовлюється як системністю права, так і ієрархічністю органів публічної влади, які приймають нормативно-правові акти різної юридичної сили в межах своїх повно-

важень. У літературі підкреслюється, що системність та ієрархічність є найважливішими умовами ефективності регулятивного впливу нормативно-правових актів. Законодавство можна розглядати як систему взаємопов'язаних, взаємодіючих та взаємовизначальних нормативно-правових актів, що діють у державі [19, с. 55].

Організованість законодавства характеризується такими властивостями, як системність та упорядкованість, які слід чітко розрізняти. Коли мова йде про системність законодавства, це поняття пов'язується з організованістю норм права, які знайшли свій зовнішній вираз у законодавстві, тобто зі змістом законодавства. Коли мова йде про упорядкованість законодавства, це поняття пов'язується з організованістю нормативно-правових актів (та їх складових), у яких знайшли свій зовнішній вираз відповідні норми права, тобто з формою законодавства [20, с. 271].

Оскільки система права (як сукупність норм, об'єднаних у галузі та інститути права) формує змістовну основу законодавства, то законодавство як форма зовнішнього вираження норм права системно організовує їх зміст [5, с. 55]. Законодавство виступає як спосіб системної організації змісту юридичного (позитивного) права, надаючи нормам права юридичну силу (юридичне загальнообов'язкове значення). Таким чином, системність законодавства слід розглядати як властивість його змісту, яка полягає в тому, що законодавство є формою зовнішнього вираження норм права, організованих за галузями та інститутами законодавства [17, с. 40].

Продовжуючи розгляд теми треба посилаючись на наукові думки розглянути деякі окремі аспекти та прояви якості, системності, дієвості законодавства як запоруки його ефективності.

Говорячи про техніко-юридичні аспекти створення процедурних норм, які дозволяють реалізовувати матеріальні норми важливо розуміти, що від якості та деталізації процедур залежать ефективність та передбачуваність законодавства. Є перелік певних технічні вимоги до процедур, базові з яких: послідовність, доступність, відповідність меті а надмірна чи зайва бланкетна нормотворчість – недолік [1, с. 59–61].

З викладеного слідує простий висновок – процедурні норми це каркас законодавства. Лише чітко структурована, логічна, деталізована, проте не зарегламентована процедура здатна забезпечити реальну дієвість закону. Погано сконструйована процедура – це легалізована бюрократія або поле для зловживань.

У статті Тарахонич Т.І. детально розглянуто теоретичні підходи до правового моніторингу як до багатофункціонального механізму в правотворенні. Авторка підкреслює, що правовий моніторинг не лише фіксує проблеми, а й допомагає передбачити наслідки та спрямувати правотворчість у конструктивному напрямку. Підкреслюється значення моніторингу в забезпеченні узгодженості та актуальності законодавства [3, с. 425-427]. Тобто моніторинг – це правильне сприйняття та відображення закону.

Пархоменко Н. М. аналізує юридичну суть поняття «упорядкування законодавства» як специфічного різновиду нормотворчої діяльності обґрунтовує, що лише через структуровану, логічно узгоджену і цілеспрямовану політику правотворення можна забезпечити ефективну дію права. У центрі уваги дослідження потреба приведення законодавства у відповідність до реалій, у тому числі воєнних, а також до європейських стандартів [8, с. 27–33].

З цього можна зробити чіткий висновок. Ефективне право не виникає стихійно, а створюється і лише послідовне, ціннісне й структуроване упорядкування законодавства здатне забезпечити правопорядок у країні.

Стаття Пендюри М.М. демонструє практичну реалізацію державної правової політики через діяльність науково-педагогічного складу Національної академії внутрішніх справ. Автор описує волонтерські ініціативи, освітню й правозахисну роботу, роль концептуального лідерства і кафедрального менеджменту в умовах воєнного стану. Це приклад організації та комплексу заходів підвищення правосвідомості через узгоджену і внутрішньо організовану систему дій [11, с. 8–11].

Тобто у контексті воєнного стану якість та дієвість законодавства реалізуються не лише в нормах, а в щоденній дії тих, хто їх втілює: через організовану роботу кафедр та структурних підрозділів профільних, юридичних ЗВО, підготовку свідомих фахівців, залучення до практичної діяльності правоохоронних органів, просвітництво, волонтерство. Тобто підготовка фахівців на стадії здобуття професії стає зразком ефективності, а не просто формальністю певного етапу життя.

Стаття Коваленко О.О. «Соціальний діалог: актуальні проблеми гармонізації законодавства України з ACQUIS ЄС» розкриває бар'єри на шляху законодавчої інтеграції до норм ЄС. Показано, що без уніфікації норм і врахування позицій усіх сторін процесу не лише ефективність, але й легітимність правових змін буде під питанням [14, с. 242–244].

Тобто євроінтеграція – не просто геополітика, а виклик до якості нашого права, а узгодженість, системність і зрозумілість законодавство України умова щоб назвати його європейським і ефективним водночас.

Стаття Риндюк В.І. присвячена з'ясуванню природи системності як властивості законодавства, підкреслюючи належність системності до його змістової, а не формальної площини. Законодавство є не просто сукупністю актів, а структурованою системою норм, пов'язаних вертикально (через ієрархію) та горизонтально (через галузеву приналежність). Автор глибоко аналізує відмінність між системністю й упорядкованістю, розкриває техніко-юридичні інструменти забезпечення цієї властивості, і робить висновок, що системність не просто ознака, а умова ефективності законотворення. Через це системність є ключовою для стабільності та результативності правового регулювання [18, с. 48–50].

На підставі викладеного можна зробити наступний висновок системність - це серцевина ефективного законодавства. Закон, що не має внутрішньої логіки, структури та не вписаний у загальну узгодженість норм це не система, а набір суперечливих семантичних фрагментів. Саме системність є передумовою якісного законотворення і гарант його ефективності. Системність законодавства передбачає його логічну побудову, взаємозв'язок та взаємодію між окремими нормами. Це дозволяє уникнути протиріччя та неузгодженості між законами, а також забезпечує їх однозначне тлумачення та застосування в практиці [24, с. 262].

Якість закону має великий вплив на його дієвість та результативність [21, с. 136]. Дієвість закону визначається впровадженням механізмів, які впливають на суспільні відносини, включаючи різноманітні засоби, методи та способи реалізації його положень. Ефективність закону оцінюється відповідністю між поставленими цілями та отриманими результатами внаслідок його застосування. У цьому контексті якість формулювання нормативних положень та їх точне тлумачення відіграють важливу роль, оскільки це безпосередньо впливає на виконання закону [12].

Дієвість законодавства виявляється у здатності законів вирішувати конкретні проблеми суспільства, а також у їх реалізації та виконанні. Дієве законодавство повинно бути ефективним і практичним у застосуванні, забезпечуючи очікувані результати та відповідальність за його порушення [25, с. 28].

Висновки. Законодавство відіграє важливу роль у суспільстві, і якість, системність та дієвість його положень є критичними складовими ефективності його дії а як наслідок ефективності правової системи загалом.

Якість законодавства визначається його чіткістю, точністю та відповідністю сучасним потребам суспільства. Наявність неоднозначних або невизначених термінів може призвести до розбіжностей у тлумаченні закону, порушень та невизначеностей у судовій практиці. Безсистемність у законодавстві може стати перешкодою для правильного розуміння та застосування закону. Протиріччя та неузгодженість між нормами можуть породжувати конфлікти та непорозуміння

Системність законодавства передбачає його логічну побудову та взаємозв'язок між його складовими частинами. Такий підхід дозволяє забезпечити єдність правового простору та уникнути дублювання норм.

Дієвість законодавства виявляється у його здатності вирішувати реальні проблеми суспільства та забезпечувати права та свободи громадян. При цьому важливою є не лише якість законодавчих актів, а й їх практична реалізація в роботі державних органів та судових установ.

Ефективність законодавства полягає в його здатності досягати поставлених цілей, таких як захист прав людини і громадянина, забезпечення правопорядку та стабільності в суспільстві. Перевірка ефективності законодавства вимагає системного аналізу його впливу на соціально-економічний розвиток та дотримання прав та свобод громадян.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Свобода, безпека та незалежність: правовий вимір: [Матеріали XIII Міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, Національний авіаційний університет, 24 лютого 2023 р.] – 646 с.
2. Гуйван П.Д. Якість закону як елемент визначеності правової норми. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету.* Серія: Юриспруденція, 2017. Вип. 28. С. 132–136. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chkup_2015_3_14.
3. АЛЬМАНАХ ПРАВА. Правові засади нормотворчої діяльності: національний і зарубіжний досвід: До 75-річчя Інституту держави і права імені В.М. Корецького НАН України, 1949–2024. Випуск 15. Київ: Інститут держави і права імені В.М. Корецького НАН України, 2024. 688 с.
4. Загальна теорія права. Нормативний курс: підруч. для студ.-юристів. Автор Бобровник С.В. Київ: Юрінком Інтер, 2023. 596 с.
5. Іванченко О.П. Систематизація законодавства: науковий вектор, практичні потреби. *Часопис Київського університету права*, 2015. № 3. С. 53–56. URL:_http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chkup_2015_3_14.

6. Калєніченко Л. І. Поняття та види принципів юридичної відповідальності. *Право і Безпека*, 2017. № 1. С. 24–31. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pib_2017_1_6.
7. Легін Л.М. Поняття та критерії якості закону: проблеми визначення. *Проблеми законності*, 2016. Вип. 132. С. 196–204. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pz_2016_132_22.
8. АЛЬМАНАХ ПРАВА. Трансформація законодавства України в сучасних умовах. Випуск 14. Київ: Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2023. 534 с.
9. Мельник А. А. Техніко-юридичний аспект якості закону. *Право і суспільство,* 2018. № 4. С. 38–43. URL: http://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2018/4_2018/part_1/9.pdf.
10. Міщук І.В. Якість законодавства крізь призму дотримання правил та засобів законодавчої техніки. *Актуальні проблеми публічного права,* 2021. Вип. 4. С. 92-97. URL: http://newukrainianlaw.in.ua/index.php/journal/article/view/85/76.
11. Актуальні проблеми охорони і захисту прав та свобод людини і громадянина в умовах воєнного стану та післявоєнний період : зб. матеріалів міжвідом. наук.-практ. круг. столу (Київ, 23 трав. 2024 р.) / Редкол.: С.Д. Гусарєв, С.С. Чернявський, М.М. Пендюра, Ю.В. Кривицький. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2024. 176 с.
12. Нестерович В.Ф. Поняття форм впливу громадськості на прийняття нормативно-правових актів. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*, 2016. № 2. С. 14–22. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vlduvs_2016_2_4.
13. Подковенко Т.О., Павелко Л.В. Принципи юридичної відповідальності: загальнотеоретичний аспект. *Молодий вчений*, 2015. № 2(17). С. 830–833. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/molv_2015_2%286%29__210.
14. Права людини в глобалізованому світі: сучасний стан, шляхи реалізації та механізми захисту [Електронне видання]: матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції, 19 квітня 2024 р. / Держ. біотехнологічний ун-т. – Харків, 2024. – 540 с.
15. Почепцов Ю.В. Дієвість та ефективність права : порівняльно-правові аспекти: *дис. … д-ра філ. за спец*.; 081 Право. Київ, 2020. 258 с.
16. Почепцов Ю.В. Порівняльно-правові аспекти дії та ефективності права як пізнавальна складова правової аналітики. *Альманах права. Правова аналітика: доктринальні підходи та галузеві виміри,* 2018. Вип. 9. С. 257–261. URL: https://almanahprava.org/assets/images/issues/09/almanah-prava-09-2018.pdf.
17. Почепцов Ю.В. Ефективність права як юридична категорія. *Право і суспільство,* 2018. № 2. Ч. 2. С. 39–45. URL: https://elar.navs.edu.ua/bitstreams/231141ca-734f-4692-9330-82ea43643d57/download.
18. Риндюк, В. І. Системність як властивість змісту законодавства. *Київський часопис права,* (1), 2022. С. 45–51. URL: https://kyivchasprava.kneu.in.ua/index.php/kyivchasprava/article/view/130/119.
19. Сурай І., Караченцева Н. Чинники якості законодавчої діяльності в Україні. *Державне управління та місцеве самоврядування*, 2016. Вип. 1 (28). С. 54–60. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/dums_2016_1_9.
20. Суходубова І.В. Системні властивості законодавства та його співвідношення із системою права. *Економічна теорія та право*, 2015. № 1 (20). С. 268–279 URL: http://econtlaw.nlu.edu.ua/wp-content/uploads/2015/12/1-268-279.pdf.
21. Суходубова І.В. Стабільність і динамізм законодавства: поняття, співвідношення, засоби забезпечення: *монографія*. Харків: Право, 2016. 228 с.
22. Тимченко Г.В. Розмежування понять «ефективність законодавства» та «ефективне законодавство». *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету.* Серія: Юриспруденція, 2014. Вип. 9-2(1). С. 41–44. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmgu_jur_2014_9-2%281%29__13.
23. Ференс О.Є. До проблеми професійної підготовки учасників законотворчої діяльності в Україні: деякі концептуальні аспекти. *Наукові записки інституту законодавства Верховної Ради України, 2014.* С. 18–23. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzizvru_2014_5_6.
24. Цицерон Марк Тулій (перекладач Володимир Литвинов) Про закони. Про державу. Про природу богів. Львів: Апріорі, 2023. 392 с.
25. Чорнолуцький Р.В. Теоретичні проблеми підвищення якості законодавчих актів у нормотворчій (нормопроектній) діяльності. Держава і право. Серія «Юридичні науки». *зб. наук. праць*, 2015. Вип. 67. С. 11–34. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/jurnaukdir_2015_67_4.

УДК 340.12
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.1.5

МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ У СФЕРІ БОРОТЬБИ З КОРУПЦІЄЮ ТА ЇХ ВПЛИВ НА ЕФЕКТИВНІСТЬ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА

Волохов О.С.,
кандидат юридичних наук,
докторант відділу теорії держави і права
Інституту держави і права
імені В.М. Корецького НАН України
ORCID: 0009-0007-7559-3567

Волохов О.С. Міжнародні стандарти у сфері боротьби з корупцією та їх вплив на ефективність національного законодавства.

Міжнародно-правові акти встановлюють єдине розуміння корупції та визначають стандарти її криміналізації, що унеможливлює викривлення або ж нівелювання окремих ознак корупції у законодавстві. Міжнародні стандарти у сфері боротьби з корупцією мають певну особливість. Деякі спеціалізовані стандарти розроблені МВФ та ГРЕКО, які передбачають чіткі зміни до антикорупційного законодавства держав-учасниць та використовують політичні та інші механізми впливу для їх імплементації, взагалі є міжнародними стандартами особливого роду (sui generis).

Вплив міжнародних стандартів боротьби з корупцією на ефективність законодавства здійснюється шляхом впровадження ефективних механізмів його реалізації (через діяльність антикорупційних органів) та запровадження напрямків розвитку правотворчості, формуванні ціннісних орієнтирів у її здійсненні. Особливу роль у забезпеченні ефективної дії антикорупційного законодавства відіграє Група держав проти корупції – ГРЕКО, яка, використовуючи процеси оцінки законодавства, допомагає виявити недоліки у національній антикорупційній політиці та спонукає держави до прийняття необхідних ефективних законодавчих, інституційних та практичних реформ.

Міжнародні стандарти боротьби з корупцією за способом їх впливу на ефективність національного законодавства можна розділити на: стандарти формування антикорупційної інфраструктури, які, зокрема, визначають діяльність антикорупційних органів держави; стандарти протидії корупційним проявам в законодавстві, які стосуються визначення напрямів для правотворчості та діяльності різних державних інституцій, повноважень посадових осіб та їх обов'язків.

Міжнародні стандарти боротьби з корупцією та її проявами покликані зрівняти можливості різних правових систем та забезпечити певний мінімальний рівень розвитку антикорупційного законодавства забезпечуючи його ефективність, а не лише формальне розроблення та прийняття. Такі стандарти, формалізовані в різних актах міжнародних організацій та міжнародних угодах не є гарантованим способом подолання корупції, адже вирішальним є рівень їх імплементації в національне законодавство, що свідчить про реальні наміри влади боротися з корупцією та протидіяти її проявам.

Ключові слова: міжнародні стандарти, корупція, ефективність законодавства, ГРЕКО, протидія корупції.

Volokhov O.S. International standards on combating corruption and their impact on the effectiveness of national legislation.

International legal acts establish a common understanding of corruption and define standards for its criminalization, making it impossible to distort or dilute individual signs of corruption in legislation. International standards in the field of combating corruption have a certain peculiarity. Some specialized standards developed by the IMF and GRECO, which provide for clear changes to the anti-corruption legislation of participating states and use political and other mechanisms of influence for their implementation, are generally international standards of a special kind (sui generis).

The impact of international anti-corruption standards on the effectiveness of legislation is achieved through the introduction of effective mechanisms for its implementation (through the activities of anti-corruption bodies) and the introduction of directions for the development of law-making, the formation of value orientations in its implementation. A special role in ensuring the effective implementation of anti-corruption legislation is played by a Group of States against Corruption - GRECO, using legislative evaluation processes, helps to identify deficiencies in national anti-corruption policies and encourages states to adopt necessary, effective legislative, institutional, and practical reforms.

International anti-corruption standards can be divided according to their impact on the effectiveness of national legislation into: standards for the formation of anti-corruption infrastructure, which, in

particular, determine the activities of state anti-corruption bodies; standards for countering corruption in legislation, which relate to determining directions for lawmaking and the activities of various state institutions, the powers of officials, and their duties.

International standards for combating corruption and its manifestations are designed to equalize the capabilities of different legal systems and ensure a certain minimum level of development of anti-corruption legislation, ensuring its effectiveness, not just formal development and adoption. Such standards, formalized in various acts of international organizations and international agreements, are not a guaranteed way to overcome corruption, because the decisive factor is the level of their implementation in national legislation, which demonstrates the real intentions of the authorities to fight corruption and counteract its manifestations.

Key words: international standards, corruption, effectiveness of legislation, GRECO, anti-corruption.

Постановка проблеми. Найчастіше корупція проявляється саме шляхом зловживання владою або службовим становищем, та є основною внутрішньодержавною причиною політичних та економічних криз. Загальновідомо, що термін «корупція» походить з латинського слова «corrumpere», що дослівно перекладається як «псувати» або «руйнувати», адже виникаючи навіть у певних суспільних відносинах, корупція фактично дестабілізує все суспільство та призводить до руйнування моральних цінностей та правосвідомості в ньому.

Варто розділити думку С. Шила, який вважає, що корупція не лише підриває демократію і верховенство права, а також призводить до порушень прав людини, зниження якості життя [1, с. 87]. В цьому ж аспекті варто зазначити, що вчені окремо виділяють політичну корупцію, яка передбачає маніпулювання законодавством та законодавчими процедурами, створення корупціогенних законів та підзаконних актів, що зумовлює найбільші ризики для функціонування держави та її механізмів. Політична корупція має багато проявів: від прямого впливу на правотворчість до маніпуляцій під час виборчого процесу, що також суттєво послаблює демократичні інститути. Втім закони, які містять очевидні корупційні ризики, мають все рівно виконуватися, а отже сам лише факт їх існування підриває довіру до всього законодавства та держави з боку суспільства. Навіть окремі факти корупціогенності законів впливають на ефективність всього законодавства.

Як справедливо стверджує Л. Пескуллі, закон повинен відповідати цінностям і принципам, втіленим у верховенстві права, і бути ефективним. Невідповідність закону таким стандартам призводить до ерозії верховенства права і відкриває двері для корупційних практик [2, p. 4].

Наразі протидія корупції та її проявам лишається пріоритетом для правової політики будь-якої сучасної держави, яка дотримується принципів демократичного розвитку. В умовах глобалізації боротьба з цим явищем потребує узгоджених дій на міжнародному рівні, що зумовило формування комплексної системи міжнародних стандартів. Адже чинники успішної протидії корупції давно відомі та апробовані міжнародною спільнотою, а у міжнародно-правових актах як універсального, так і регіонального характеру вироблено правові норми, керівні правила і принципи, які необхідно або ж рекомендовано втілювати в національне антикорупційне законодавство [3, с. 49].

Сформовані таким чином міжнародні стандарти у сфері протидії корупції передбачають мінімальний рівень вимог до антикорупційного законодавства, а сам факт їх дотримання та імплементації свідчить про реальні наміри влади боротися з корупцією та протидіяти її проявам. Такі стандарти не лише визначають загальні принципи антикорупційної політики демократичних держав, а й загалом сприяють гармонізації національних правових систем, забезпечуючи підвищення прозорості та підзвітності органів влади.

Важливі аспекти формування та розвитку антикорупційного законодавства шляхом впровадження міжнародних стандартів висвітлюються такими ученими В. Задорожнім, О. Сачко, Л. Пескуллі, О. Хорошун, С. Шила та іншими. Однак питання впровадження міжнародних стандартів у сфері боротьби з корупцією для забезпечення ефективності законодавства поки що не систематизовані і розроблені не в повному обсязі.

Мета статті – дослідження міжнародних стандартів у сфері боротьби з корупцією, їх особливостей та механізмів імплементації для забезпечення ефективності національного законодавства.

Виклад основного матеріалу. Міжнародні стандарти протидії корупції сформувалися не так давно. Їх виникнення зумовлено активним розвитком так званої «транскордонної корупції», яка становить серйозні виклики та ризики для економічної безпеки держав та сприяє розвитку політичної корупції. Глобалізація відкрила кордони для руху капіталів, а разом з ним активізувала такі негативні фактори, як: підкуп іноземних посадових осіб, відмивання грошей через міжнародні фінансові системи тощо.

Досліджуючи міжнародні стандарти протидії корупції варто почати з того, що поняття «міжнародні стандарти» переважно застосовується в контексті стандартів ООН в сфері прав людини, які містяться в обов'язкових конвенціях, угодах ООН та рекомендаційних актах, прийнятих в рамках роботи Ради Європи. Проте сучасна західна доктрина міжнародного права взагалі стирає грань між міжнародними стандартами та актами м'якого права, тобто рекомендаціями та звітами міжнародних організацій.

Наприклад, Дж. Дугард вказує, що регулювання міждержавних відносин «виходить за межі вузького позитивістського сприйняття міжнародного права і включає в себе м'яке право, в тому числі стандарти та рекомендації міжнародних організацій, що встановлюють міжнародні стандарти, а також конференції та правила, прийняті недержавними суб'єктами» [4, p. 225].

Міжнародні стандарти у сфері боротьби з корупцією мають певну особливість. Деякі спеціалізовані стандарти розроблені МВФ та ГРЕКО, які передбачають чіткі зміни до антикорупційного законодавства держав-учасниць та використовують політичні та інші механізми впливу для їх імплементації, взагалі є міжнародними стандартами особливого роду (sui generis). Їх дотримання, ратифікації чи імплементація не має жодного відношення до Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 року, але їх вплив на національні правові системи є значно більшим ніж вплив норм міжнародного права (jus cogens) на формування законодавства. Наприклад, Європейська Комісія постійно наголошує, що нехтування рекомендаціями у звітах про оцінку ГРЕКО є неприпустимим, а МВФ формує чіткі маяки для здійснення реформ законодавства із врахуванням рекомендацій ГРЕКО.

1. Міжнародні документи, які формалізують основні міжнародні стандарти боротьби з корупцією.

Наразі в рамках діяльності різних міжнародних організацій прийнято низку міжнародно-правових актів щодо боротьби з корупцією та її проявами. До них можна віднести наступні:

1. Міжамериканська конвенція проти корупції, прийнята Організацією американських держав (ОАД, 1996 р.);

2. Конвенція проти корупції за участю державних службовців Європейських співтовариств або посадових осіб держав-членів Європейського Союзу (ЄС, 1997 р.);

3. Конвенція про боротьбу з підкупом іноземних посадових осіб у міжнародних ділових операціях (Організація економічного співробітництва та розвитку, 1997 р.);

4. Керівні принципи боротьби з корупцією, які було прийнято Комітетом міністрів Ради Європи 6 листопада 1997 року (Резолюція (97) 24 прийнята на 101 сесії Комітету міністрів РЄ)

5. Конвенція Ради Європи (1999b) про кримінальну відповідальність за корупцію;

6. Конвенція Ради Європи (1999a) про цивільну відповідальність за корупцію, набула чинності у 2003 р.;

7. Конвенція ООН (2003) проти корупції;

8. Конвенція Африканського Союзу (2003) про запобігання та боротьбу з корупцією, набула чинності у 2006 році;

9. Антикорупційна конвенція Ліги арабських держав (2010) тощо.

Серед цих міжнародних угод, найбільш поширеною є Конвенція ООН проти корупції (2003 р.), що об'єднує 172 держави. Ця Конвенція визначає криміналізацію корупційних діянь, передбачає заходи щодо запобігання корупції в державному та приватному секторах, налагодження міжнародного співробітництва у цій сфері, а також технічну допомогу, обмін інформацією та моніторинг її виконання. Згідно статті 20 Конвенції ООН проти корупції, країни-учасниці мають криміналізувати незаконне збагачення, що визначається як значне перевищення активами посадовця його законних доходів, яке він не може пояснити. Конвенція також посилює міжнародне співробітництво у сфері розслідування корупційних злочинів та надає ефективні юридичні механізми щодо повернення активів.

Змістовним міжнародно-правовим актом є Керівні принципи боротьби з корупцією, які було прийнято Комітетом міністрів Ради Європи 6 листопада 1997 року та визначено 20 принципів для боротьби з корупцією, які мають бути імплементовані державами-членами до національного законодавства та практики. Фактично ці 20 принципів, розроблені Мультидисциплінарною групою по корупції (GMC), формують міжнародні стандарти правотворчості РЄ щодо створення та впровадження ефективного антикорупційного законодавства.

Найважливішим, із вищевказаних принципів, було в подальшому надано юридичної сили шляхом включення до конвенцій, які мають обов'язковий, а не рекомендаційний характер.

Так, у 2002 році набула чинності Кримінальна конвенція про боротьбу з корупцією (CETS № 173), яка була ратифікована Україною 18 жовтня 2006. Сторони цієї конвенції зобов'язані переслідувати всі форми активної та пасивної корупції, відмивання доходів, одержаних шляхом вчинення

корупційних злочинів, протидіяти бухгалтерським правопорушенням, пов'язаним з корупційними злочинами. Крім того, сторони мають надавати взаємну допомогу та задовольняти запити про екстрадицію.

Друга, Цивільна конвенція про боротьбу з корупцією (CETS № 174) набула чинності в 2003 році та була ратифікована Україною 16 березня 2005 року. Сторони цієї Конвенції зобов'язані передбачити у своєму національному законодавстві ефективні засоби правового захисту для осіб, які зазнали шкоди внаслідок корупційних дій, жертви повинні мати можливість захистити свої права та інтереси, включаючи можливість отримати компенсацію за завдану шкоду. Конвенція стосується питань бухгалтерського обліку, аудиту, визначення меж відповідальності, збирання доказів, захисту працівників, які повідомляють про корупцію, міжнародного співробітництва тощо [5].

Наразі подальша імплементація міжнародних стандартів у сфері боротьби з корупцією є важливою складовою формування глобального антикорупційного порядку, а також необхідною умовою ефективної боротьби з корупцією на національному рівні. Аналіз показує, що практично всім державам притаманна фрагментарність імплементованих положень міжнародних актів, їх вибірковий характер у законодавстві, що значно знижує успішність реалізації права на захист від корупції [6, p. 285].

2. Діяльність Групи держав проти корупції (ГРЕКО) в контексті створення та імплементації міжнародних стандартів протидії корупції

Особливу роль у забезпеченні ефективної дії антикорупційного законодавства серед держав Європи відіграє Група держав проти корупції – ГРЕКО[1] (надалі – ГРЕКО). Цю організацію було створено з метою покращення спроможності держав-членів боротися з корупцією шляхом контролю за дотриманням антикорупційних стандартів РЄ, використовуючи процеси оцінки законодавства. ГРЕКО допомагає виявити недоліки у національній антикорупційній політиці та спонукає держави до прийняття необхідних ефективних законодавчих, інституційних та практичних реформ [7, с. 17].

Відповідно до ст. ст. 1, 2 Статуту ГРЕКО, метою Організації є вдосконалення компетентності її членів у боротьбі з корупцією для вжиття заходів через динамічний процес спільного оцінювання методів проведення й однакового впливу згідно з їхніми зобов'язаннями в цій сфері. Для досягнення своєї статутної мети ГРЕКО здійснює нагляд за дотриманням Керівних принципів боротьби з корупцією, які прийняті Комітетом міністрів Ради Європи 6 листопада 1997 року; спостерігає за впровадженням міжнародних законодавчих документів, прийнятих відповідно до Програми дій боротьби з корупцією, згідно з положеннями, які містяться в цих документах [8].

Втім ГРЕКО не лише допомагає виявити недоліки у національній антикорупційній політиці, але також спонукає держави до прийняття необхідних ефективних законодавчих, інституційних та практичних реформ. Усі члени цієї Організації беруть участь у процедурах оцінки та процедурах оцінки відповідності. Процес моніторингу ГРЕКО складається із горизонтального оцінювання (всі держави оцінюються під час раундів оцінки), що завершується наданням рекомендацій щодо необхідних законодавчих, інституційних та практичних реформ та власне процедури виконання, метою якої є надання оцінки заходам, яких держави вживають для імплементації рекомендацій [7, с. 17].

Звіти ГРЕКО та передбачені в них стандарти та рекомендації не мають обов'язкового характеру для держав-членів, включаючи Україну, адже є актами м'якого права (soft law). Проте їх виконання та врахування в антикорупційній політиці є основою для формування сучасного та ефективного антикорупційного законодавства, що є умовою для подальшої співпраці України із Європейським Союзом та Міжнародним валютним фондом.

Так, Перший раунд оцінки України (2000–2002 рр.) стосувався незалежності, спеціалізації та засобів національних органів, які займаються профілактикою та боротьбою з корупцією. Другий раунд оцінки (2003–2006 рр.) вже зосереджувався на виявленні, вилученні та конфіскації доходів отриманих корупційним шляхом, попередження та виявлення корупції в державному управлінні та запобігання використанню юридичних осіб (корпорацій тощо) для приховання корупції. Третій раунд оцінки (розпочатий у січні 2007 р.) стосується відповідності законодавства вимогам передбаченим Кримінальною конвенцією про боротьбу з корупцією (ETS 173) та прозорості фінансування партій. Четвертий раунд оцінки (розпочатий у січні 2013 р.) присвячений запобіганню корупції щодо депутатів парламенту, суддів та прокурорів. П'ятий раунд (розпочатий у січні 2019 р.) стосується запобіганню корупції та сприяння доброчесності в центральних органах влади та правоохоронних органах.

---

[1] Група держав проти корупції (ГРЕКО, англ. GRECO) була заснована Радою Європи у 1999 році для моніторингу виконання державами стандартів у боротьбі з корупцією, розроблених організацією. ГРЕКО є розширеною частковою угодою (enlarged partial agreement) Ради Європи. Нині до Групи держав проти корупції входять 48 європейських держав, Сполучені Штати Америки та Казахстан

Таким чином, ГРЕКО самостійно, в рамках затверджених раундів оцінки, визначає пріоритетні напрями реформування антикорупційного законодавства України та формує відповідні рекомендації щодо підвищення його ефективності на підставі зібраної інформації.

24 березня 2023 року ГРЕКО було затверджено Звіт щодо четвертого раунду оцінки України, який було присвячено запобіганню корупції щодо депутатів парламенту, суддів та прокурорів. Організація відзначила виконання Україною ряду рекомендацій та вказала, що 16 з 31 рекомендації не було виконані або ж були виконані частково. У своєму звіті ГРЕКО рекомендує Україні закінчити розробку кодексу поведінки членів парламенту із врахування можливого конфлікту інтересів та запровадити правила взаємодії членів парламенту із лобістами та іншими особами, які прагнуть вплинути на законодавчий процес.

Більш негативно оцінено успіхи України у виконанні рекомендацій ГРЕКО, що стосуються діяльності суддів та прокурорів. Так, пропонується переглянути наміри зменшення кількості органів, залучених до призначення суддів та надати більш чітке визначення завдань і повноважень Громадської ради доброчесності. Також Україна не врахувала рекомендації ГРЕКО щодо практичних питань відводу суддів та можливості подальшого оскарження судових рішень про відвід або відмову у відводі судді. Не були враховані рекомендації щодо необхідності періодичної оцінки діяльності суддів на основі попередньо встановлених, єдиних та об'єктивних критеріїв щодо їхньої роботи. Організація також запропонувала Україні більш чітко визначити дисциплінарні правопорушення, пов'язані з поведінкою суддів у законодавстві.

Щодо діяльності прокурорів, то ГРЕКО рекомендувала законодавчо запровадити періодичну оцінку діяльності прокурорів у прокуратурі за участю їх органів самоврядування та на основі попередньо встановлених та об'єктивних критеріїв. Також слід запровадити систему випадкового розподілу справ між окремими прокурорами на основі детальних і об'єктивних попередньо встановлених критеріїв [9].

22 листопада 2024 року ГРЕКО затвердило Доповнення до другого звіту-оцінки відповідності, який було прийнято на 98-й пленарній сесії ГРЕКО. У цьому Доповненні оцінюються заходи, вжиті для виконання Україною рекомендацій оціночного звіту четвертого раунду, присвяченого «запобіганню корупції серед народних депутатів, суддів і прокурорів».

Так, ГРЕКО позитивно відзначили прийняття Закону України № 3384-IX від 20 вересня 2023 року, який повністю відновив обов'язкове декларування активів та повноваження Національного агентства з питань запобігання корупції здійснювати функції у сфері фінансового контролю; створення проєкту Етичного кодексу поведінки народних депутатів України; ухвалення Закону України «Про лобіювання»; завершення процесу призначення членів Вищої ради правосуддя (ВРП) та Вищої кваліфікаційної комісії суддів (ВККС) тощо. Проте ГРЕКО відзначає невиконання Україною Рекомендації XXVI про створення системи автоматизованого розподілу справ прокурорам на основі заздалегідь встановлених чітких і об'єктивних критеріїв, зокрема, критерію спеціалізації. Також акцентується увага на невиконанні Рекомендації XXIX про створення чітких формулювань дисциплінарних проступків, які стосуються поведінки прокурорів і дотримання ними етичних норм та розширення переліку доступних дисциплінарних стягнень із метою підвищення їхньої пропорційності та ефективності.

Значна кількість рекомендацій ГРЕКО виконані частково, тобто триває процес прийняття та узгодження відповідного законодавства з метою імплементації рекомендацій Організації. У цілому ГРЕКО позитивно оцінило прогрес України у впровадженні антикорупційних реформ, що є важливим кроком у зміцненні прозорості, верховенства права та зближенні з ЄС [10].

Наступне оцінювання виконання рекомендацій ГРЕКО заплановане на 2026 рік, що дає час коригувати внутрішньодержавну політику для виконання Рекомендації XXVI та Рекомендації XXIX, які стосуються досудового розслідування та прокуратури.

Виконання рекомендацій, передбачених у Звітах ГРЕКО щодо України, є пріоритетним напрямком реформування національного антикорупційного законодавства з метою підвищення його ефективності, адже врахування цих рекомендацій сприятиме попередженню корупційних проявів, свідчитиме про врахуванню міжнародних антикорупційних стандартів у антикорупційній політиці України [7, с. 18-19].

3. Ефективність законодавства та міжнародні стандарти у сфері боротьби з корупцією

Міжнародно-правові акти встановлюють єдине розуміння корупції та визначають стандарти її криміналізації, що унеможливлює викривлення або ж нівелювання окремих ознак корупції у законодавстві. Міжнародні стандарти трактують корупцію як: будь-яке корисливе зловживання службовими повноваженнями в державному, муніципальному чи приватному секторах. Це охоплює різні форми підкупу посадових осіб, які виконують управлінські функції, та інші незаконні дії, вчинені ними з метою отримання особистої вигоди.

Натомість існують різні форми впливу міжнародних стандартів у сфері боротьби з корупцією на формування ефективного законодавства, які стосуються як власне боротьби із корупцією, так і попередження корупційних ризиків.

О. Сачко та О. Хорошун виділяють такі ключові аспекти боротьби із корупцією, закріплені у міжнародних стандартах:

1. Незалежність антикорупційних органів. Автономія забезпечує прозорість процесів і знижує ризик політичного тиску.

2. Міжнародна співпраця. Координація між країнами дозволяє ефективніше боротися з транснаціональними корупційними схемами.

3. Професійна підготовка кадрів. Підвищення кваліфікації працівників антикорупційних органів зменшує ризик помилок і підвищує результативність розслідувань.

4. Захист викривачів. Механізми захисту інформаторів створюють додаткові умови для виявлення корупційних схем.

5. Використання сучасних технологій. Аналітичні програми, моніторинг фінансових операцій і цифровий контроль допомагають швидко виявляти порушення [11, с. 114].

Тобто, основні міжнародні стандарти у цій сфері стосуються саме діяльності антикорупційних органів, які мають протидіяти корупції, здійснювати розслідування корупційних правопорушень. Окрему групу стандартів формують акти міжнародних організацій, які вказують на напрямки формування правової політки, перспективні шляхи розвитку антикорупційного законодавства для попередження корупційних правопорушень та недопущення корупційних ризиків.

При цьому, вплив міжнародних стандартів боротьби з корупцією на ефективність законодавства здійснюється шляхом впровадження ефективних механізмів його реалізації (через діяльність антикорупційних органів) та запровадження напрямків розвитку правотворчості, формуванні ціннісних орієнтирів у її здійсненні.

Враховуючи вищевикладене, міжнародно-правові стандарти боротьби з корупцією за способом їх впливу на ефективність національного законодавства можна розділити на:

- Міжнародні стандарти формування антикорупційної інфраструктури, які, зокрема, визначають діяльність антикорупційних органів держави;
- Міжнародні стандарти протидії корупційним проявам в законодавстві, які стосуються визначення напрямів для правотворчості та діяльності різних державних інституцій, повноважень посадових осіб та їх обов'язків тощо.

Висновки. Корупція дійсно стає глобальним явищем, про що свідчить її поширення у різних країнах та на різних рівнях влади. Протидія корупції та її проявам лишається пріоритетом для правової політики будь-якої сучасної держави, яка дотримується принципів демократичного розвитку.

Міжнародні стандарти боротьби з корупцією та її проявами покликані зрівняти можливості різних правових систем та забезпечити певний мінімальний рівень розвитку антикорупційного законодавства забезпечуючи його ефективність, а не лише формальне розроблення та прийняття. Такі стандарти, формалізовані в різних актах міжнародних організацій та міжнародних угодах не є гарантованим способом подолання корупції, адже вирішальним є рівень їх імплементації в національне законодавство, що свідчить про реальні наміри влади боротися з корупцією та протидіяти її проявам.

Міжнародні стандарти у сфері боротьби з корупцією, які передбачають чіткі зміни до антикорупційного законодавства держав-учасниць та використовують політичні та інші механізми впливу для їх імплементації можна вважати міжнародними стандартами особливого роду (sui generis). Їх дотримання, ратифікації чи імплементація не має жодного відношення до Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 року, але їх вплив на національні правові системи є значно більшим ніж вплив норм міжнародного права (jus cogens) на формування законодавства.

За способом впливу на ефективність національного законодавства міжнародні стандарти у сфері боротьби з корупцією можна розділити на: міжнародні стандарти формування антикорупційної інфраструктури, які, зокрема, визначають діяльність антикорупційних органів держави; міжнародні стандарти протидії корупційним проявам в законодавстві, які стосуються визначення напрямів для правотворчості та діяльності різних державних інституцій, повноважень посадових осіб та їх обов'язків тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Шило С.М. Особливості застосування законодавства щодо запобігання корупції в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО*. 2022. Випуск 74: частина 2. С. 86–93. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.74.48.

2. Pasculli L. Foreign Investments, the Rule of Corrupted Law and Transnational Systemic Corruption in Uganda's Mineral Sector. *Trade, Investment and the Rule of Law*, Edward Elgar Publishing, 2020. URL: https://ssrn.com/abstract=3786197.
3. Задорожній О.В. Міжнародно-правові стандарти боротьби з корупцією. *Реалізація державної антикорупційної політики в міжнародному вимірі: матеріали Міжнарод. наук.-практ. конф. (Київ, 9 груд. 2016 р.)*. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2016. С. 49–55. URL: https://elar.navs.edu.ua/server/api/core/bitstreams/24d5bdf2-0286-45e8-bcbb-53bdc07e75d6/content.
4. Dugard SC John The choice before us: International law or a 'rules-based international order'?. *Leiden Journal of International Law.* 2023. N 36. P. 225. URL: https://www.cambridge.org/core/services/aop-cambridge-core/content/view/7BEDE2312FDF9D6225E16988FD18BAF0/S0922156523000043a.pdf/the-choice-before-us-international-law-or-a-rules-based-international-order.pdf.
5. Fight against Corruption – and GRECO URL: https://www.europewatchdog.info/en/partial-agreements/corruption.
6. Topchii V., Zadereiko S., Didkivska G., Bodunova O., Shevchenko D. INTERNATIONAL ANTI-CORRUPTION STANDARDS. *Baltic Journal of Economic Studies.* 2021. N 5, Vol 7. P. 277–286. URL: http://www.baltijapublishing.lv/index.php/issue/article/download/1583/1602.
7. Волохов О.С. Вплив групи держав проти корупції (греко) на формування ефективного антикорупційного законодавства в Україні. *Актуальні питання юридичної науки в дослідженнях молодих вчених: збірник матеріалів II Всеукраїнської науково- практичної конференції до Дня науки (м. Київ, 17 травня 2024 р.).* Київ, 2024. С. 16–19. DOI: https://doi.org/10.36059/978-966-397-452-1-6.
8. Статут Групи держав з боротьби з корупцією (GRECO) від 5 травня 1998 року. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_144.
9. Addendum To The Second Compliance Report. Fourth Evaluation Round. *Corruption prevention in respect of members of parliament, judges and prosecutors Ukraine* URL: https://rm.coe.int/grecorc4-2024-15-final-eng-add-to-the-2nd-compliance-report-ukraine-pu/1680b45887.
10. Interim Compliance Report Ukraine Adopted by GRECO at its 93rd Plenary Meeting (Strasbourg, 20–24 March 2023). URL: https://rm.coe.int/fourth-evaluation-round-corruption-prevention-in-respect-of-members-of/1680aaa790.
11. Сачко О.В., Хорошун О.В. Міжнародні стандарти та досвід зарубіжних країн забезпечення ефективності розслідування корупційних кримінальних правопорушень. *Держава та регіони. Серія: Право.* 2024. № 4 (86). С. 112–116. URL: http://law.stateandregions.zp.ua/archive/4_2024/19.pdf.

УДК 340.5 : 342.7
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.1.6

РАБСТВО В АНТИЧНОМУ СВІТІ: МОРАЛЬНА НОРМА ЧИ ПОРУШЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ

Гришко В.І.,
кандидат педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри правоохоронної діяльності
та спеціальних юридичних дисциплін
Національного університету водного господарства
та природокористування

Цевух А.І.,
здобувач другого (магістерського) рівня вищої освіти
спеціальності 081 – Право
Національного університету водного господарства
та природокористування

Гришко В.І., Цевух А.І. Рабство в античному світі: моральна норма чи порушення прав людини.

Дана наукова стаття розглядає важливу складову античних часів - рабство в контексті юридичного статусу раба в античному праві, його еволюцію та морально – етичні дилеми за типу чи було рабство моральною нормою, що відображала цінності епохи, чи порушенням прав людини з сучасної перспективи.

Дослідження охоплює дослідження цього питання у Стародавній Греції та Римі. Наукова стаття розглядає раба як об'єкт власності згідно античних кодексів, еволюцію його правового статусу від безправ'я до таких гарантій, як можливість викупу чи обмеження свавілля господаря, порівнює становище рабів у цих суспільствах та демонструє моральну - етичну оцінку рабства через погляди античних філософів.

Особлива увага була приділена важливим історичним подіям, серед яких реформи Солона в Афінах, які скасували боргове рабство та механізм римської манумісії, завдяки якому раби могли здобути свободу. У дослідженні аналізуються випадки масового поневолення як результат битви при Каннах, повстання Спартака та загальний вплив рабів і таких подій на еволюцію права. Також використовується порівняльний метод античних уявлень про рабство з сучасними нормами, що передбачені Загальною декларацією прав люди 1948 року.

Наукова стаття підкреслює амбівалентність рабства - економічна основа суспільства та джерело етичних суперечок, що резонують із сучасними дискусіями про свободу та гідність. Для переосмислення моральної та правої природи рабства, пропонується комплексний погляд як на інститут, який заклав античну основу, але і є фундаментом для будування сучасних демократичних принципів.

У висновках підкреслюється важливість цієї і подібних праць для розуміння правової еволюції права в контексті забезпечення прав людини, що особливо важливо в умовах сучасного глобалізованого світу. Оскільки XXI століття це не тільки розвиток технологій, а й також на жаль, час політичної турбулентності, де виникають кризи, війни, законодавці країн світу мають приділяти особливу увагу до дотримання прав людини, адже саме дотримання цих прав є фундаментом розвитку демократичної та правої цивілізації. Не дивлячись на сьогоденність, існують випадки рабства, що вказує на потребу в розробці активних міжнародних інструментів протидії цьому жахливому явищу.

Ключові слова: рабство, античне право, моральна норма, права людини, манумісія, юридичний статус, боргове рабство, римське право, реформи Солона, антична філософія.

Grishko V.I., Tsevukh A.I. Slavery in the ancient world: moral norm or violation of human rights.

This scientific article examines an important component of ancient times - slavery in the context of the legal status of a slave in ancient law, its evolution and moral and ethical dilemmas such as whether slavery was a moral norm that reflected the values of the era or a violation of human rights from a modern perspective.

The study covers the study of this issue in Ancient Greece and Rome. The scientific article examines a slave as an object of property according to ancient codes, the evolution of his legal status from lawlessness to such guarantees as the possibility of redemption or limiting the arbitrariness of the

master, compares the position of slaves in these societies and demonstrates the moral and ethical assessment of slavery through the views of ancient philosophers.

Particular attention was paid to important historical events, including the reforms of Solon in Athens, which abolished debt slavery, and the Roman manumission mechanism, thanks to which slaves could gain freedom. The study analyzes cases of mass enslavement as a result of the Battle of Cannae, the Spartacus uprising, and the general impact of slaves and such events on the evolution of law. It also uses a comparative method of ancient ideas about slavery with modern norms, as provided for in the Universal Declaration of Human Rights of 1948.

The scientific article emphasizes the ambivalence of slavery - the economic basis of society and the source of ethical disputes that resonate with modern discussions about freedom and dignity. To rethink the moral and legal nature of slavery, a comprehensive view is proposed as an institution that laid the ancient foundation, but is also the foundation for building modern democratic principles.

The conclusions emphasize the importance of this and similar works for understanding the legal evolution of law in the context of ensuring human rights, which is especially important in the conditions of the modern globalized world. Since the 21st century is not only the development of technologies, but also, unfortunately, a time of political turbulence, where crises and wars arise, legislators of the world should pay special attention to the observance of human rights, because it is the observance of these rights that is the foundation of the development of a democratic and legal civilization. Despite the present, there are cases of slavery, which indicates the need to develop active international instruments to combat this terrible phenomenon.

Key words: slavery, ancient law, moral norm, human rights, manumission, legal status, debt slavery, Roman law, Solon's reforms, ancient philosophy.

Постановка проблеми: в античному світі, рабство було не лише економічною основою, а й правовим інститутом, який відображав суспільні цінності суспільства. Проте оцінка цього інституту викликає дискусії, де виникає питання про те, чи було воно узаконеною нормою тогочасного суспільства, чи порушенням прав людини з сучасної точки зору. Юридичний статус з часом варіювався від повного безправ'я до часткових прав за типу реформ Солона або мунумісії в Римі. Комплексне дослідження і порівняння тогочасних суспільств у питанні регулювання рабства і його правового статусу, залишається недостатньо дослідженим для формування цілісного розуміння трансформації статусу раба і його вплив на уявлення античних суспільств і як ці зміни корелюють з сучасними концепціями прав людини.

Мета статті полягає в дослідженні явища рабства в античному світі та проведенні аналізу правових рамок, історичних прикладів та філософських поглядів для комплексного розуміння цього явища.

Стан опрацювання проблематики: серед вітчизняних вчених, існує чимало досліджень явища рабства в античності: Боєва С.Ю. досліджувала еволюцію рабовласницької системи виробництва у стародавніх Греції та Римі, Варава І.П. та Снісаренко І.О., сумісно вивчали питання особливості правового становища окремих категорій населення у стародавньому Римі, до яких належали раби. Тітаренко А.А. у контексті соціально-політичних конфліктів розглядав історично важливу подію у процесі боротьби з рабством – повстання Спартака (73-71 роки до н.е.), проте, дане питання ще недостатньо досліджено.

Виклад основного матеріалу: рабство в стародавньому світі було багатовимірним інститутом, який визначав економічний устрій, соціальні відносини та моральні уявлення суспільств Стародавньої Греції та Риму. Хоча рабство вважалося на той час нормою, що була виправдана філософією, війною і релігією, з погляду сучасного права, що відображене в Загальній декларації прав людини (1948 р.) – це грубе порушення свободи, гідності та рівності особи. Для дослідження ми вирішили обрати провідні рабовласницькі цивілізації - Стародавні Грецію та Рим.

У Стародавніх Афінах рабство було право - економічною основою поліса. Раби або дулої, юридично прирівнювалися до майна (давньогрецькою – ктема) і, згідно слів Аристотеля, їх сприймали як «живі знаряддя». В силу свого правового статусу, раби не мали жодних громадянських прав, не могли володіти майном, брати участь в народних зборах (еклесії) та суді присяжних (геліеї), укладати правочини, а також не мали права обіймати посади. Для поповнення «рабового ресурсу» використовувалися війни, піратство, торгівля людьми, народження дітей від рабів, боргове рабство (до реформ Солона у VI ст. до н.е.).

Після перемоги і підкорення Самоса у 440 році до н.е., тисячі полонених було продано в рабство, що було буденністю для Афінського морського союзу (Делоський союз - військово - політичне об'єднання грецьких полісів на чолі з Афінами у 478 році до н.е. після перемоги над Перською імперією [1, с. 140]. Спочатку був добровільним, а потім Афіни почали збирати з інших данину, чим

перетворювалися на імперію). Ксенофонт у «Порах» згадує, що раби становили третину населення (приблизно 100 тисяч осіб), Геродот наводить дані про те, що п'ята частина морських екіпажів під час Саламінської битви (480 р. до н.е.) становили раби.

Афінські господарі були наділені правом карати рабів, де типами покарання були страта, тавруванння або побиття, однак вбивство раба прирівнювали до кримінального злочину, хоча і менш тяжкого ніж вбивство вільного громадянина поліса. У своїй промові «Про вбивство раба» Антифон, описує судовий процес над господарем за жорстоке поводження, а промови Лісея «Проти Симона» та Демосфена «Проти Мідія» згадують про випадки, коли раби могли віднайти притулок у святилищах за типу храму Артеміди, Тесея, що забезпечувало обмежений, але формальний захист.

Цікавий підхід був до можливості свідчення раба в суді. Перед наданням свідчень, раба мали катувати, оскільки це вважалося запорукою «достовірності» його слів. Ісей у «Промові про спадщину Пірра» згадує подібні випадки. Попри сувору систему, в рабів була можливість для викупу, проте така можливість була обмеженою. Прикладом такого є Пасіон – раб-банкір V ст. до н.е., який здобув свободу та громадянство і у підсумку, передав свою справу та статки синові. 193 р. до н.е., відбулося повстання рабів в Лавріоні, після якого частина рабів змогла викупити свою свободу, що було зафіксовано Геродотом. Після того, як вони отримували свободу, перетворювалися на метеків – вільних не громадян, які сплачували податок метойкіон, але і далі не мали права голосу чи можливість зайняти посаду [2, с. 90].

Раби були важливою економічною силою Афін, що сприяла розвитку держави, дозволяла утримувати флот і фінансувати будівництво Парфенону. Раби були задіяні до обробки землі, в різних ремеслах, що сприяло активній експортній торгівлі.

Реформи Солона (594-593 рр. до н.е.) стали важливим етапом лібералізації життя рабів. Завдяки реформам було скасоване боргове рабство серед громадян, заборонено поневолення афінян, повернено землі селянам, що стало відоме, як – сейсахтея (скидання тягаря) [3, с. 91].

У культурі, образ раба також був різний. Аристофан у свої комедіях, наприклад «Жаби», рабів зображено як кмітливих персонажів – Ксанфій продемонстрований, як той хто часто перевершував хазяїна бога Діоніса. У трагедіях Есхіла (Перси), Софокла (Антігона) та Евріпіда (Гекуба) раби й полонені продемонстровані як носії страждання й моральних істин, що викликало співчуття й сприяло перегляду усталених уявлень.

Серед філософів були різні думки стосовно розуміння рабства. Аристотель у «Політиці» стверджував, що рабство є природним для «нижчих» людей - варварів (не були греками і не говорили грецькою) і поділяв рабів на дві категорії: раби за природою (фюсей дули – не здатні до розуму та розсуду, могли виконувати фізичну роботу та підкорятися) та раби за законом (номой дули – стали рабами через обставини: полонені, продані в рабство, куплені як товар). Хоча у праці «Етика до Нікомаха» він визнав, що іноді раби бувають мудрішими за вільних громадян. Платон мав іншу думку. У своїх працях «Держава», «Менон» та «Горгії» висловлював ідеї рівності душ і засуджував тиранію, хоча в «Законах», Платон визнає рабство як необхідний елемент державного устрою. Поет Алкід вважав рабство виключно наслідком обставин, а не природи.

Оцінюючи становище рабів у Стародавніх Афінах з точки зору сучасного права, афінське рабство порушувало базові права людини згідно Загальної деларації прав людини: право на гідність (ст. 1), право на свободу (ст. 4) та захист від жорстокого поводження. Такі діяння по відношенню до рабів, як катування, клеймування і фізичне насильство, суперечать сучасним гуманістичним цінностям. Реформи Солона були важливим моментом для лібералізації відношення до рабів і їхнього правового статусу і свідчать про спроби часткової гуманізації системи, яка була фундаментально несправедлива.

Рабство Спарти мало свою особливу форму існування – ілоти. Ілоти – це підкорене населення Лаконії та Мессенії, яке внаслідок Мессенських війни VIII-VII ст. до н.е., було перетворене на спадкових підданих. Юридично ілоти належали державі, а не приватним особам і були прикріплені до клароїв (земельних наділів), які вони обробляли на користь спартіатів (вища каста, повноправні громадяни Спарти, які мали унікальний соціально-політичний статус. Виховувалися як воїни і були ядром спартанської фаланги). Статус рабів це була певна проміжність між рабством і кріпацтвом, де вони могли мати сім'ї, зберігати до половини врожаю, але при цьому постійно зазнавали насильства, системних принижень та контролю [4, с. 7]. Подібні випадки і їхнє становище описав Плутарх у «Життєписі Лікурга».

Для того, щоб залякувати і контролювати ілотів, Спарта мала так би мовити, своєрідний інститут державного терору – криптея (давньогрецькою – kryptēia), де молоді спартіати отримували завдання убивати потенційно «небезпечних» ілотів. Плутарх згадує, що для молоді це був своєрідний обряд ініціації, яка стримувала потенційні бунти. Поет Тіртей у воєнних елегіях порівнює ілотів із «ослами, що несуть тягар», що відображає зневажливе ставлення до них у суспільстві. Геродот

у «Історії», навів дані, що кількість ілотів була у 7 разів вищою за спартіатів: 200 тисяч проти 30 тисяч.

Як і афінські раби, ілоти у Спарті були економічною опорою спартанської системи. Обробляючи клароï, ілоти забезпечували державу зерном, вином та олією. Плутарх у «Життєписі Лікурга» навів дані про те, що кожен спартіат щороку отримував до 70 медимнів ячменю від ілотів (приблизно 3,6 тонни на рік, оскільки один медимн, це приблизно 52 літри ячменю). Хоча ще 12 медимнів ілот мав надати дружині спартіата, тобто це вже 82 медимни на рік (3,6–4,2 тонни ячменю на рік). Враховуючи, що ілоти могли залишити собі до 50% врожаю, то можна дійти висновку, що за рік їхньої праці, приблизно добувалося 164 медимни ячменю на рік (8,5 тонн ячменю на рік). Це свідчить про два моменти: ілоти були основою економіки, а еліта жила виключно завдяки їхній примусовій праці.

Ілоти постачали продукти для сісситії (громадських трапез), що було обов'язково для чоловіків-громадян (спартіатів), чим цементували соціальну єдність.

Формально, особистий внесок мав робити спартіат, але за них це робили ілоти. Якщо ж спартіат не забезпечив такого внеску, його могли позбавити громадянства. В рамках військових кампаній, ілоти виконували допоміжну роль, де були носіями, слугами або легкою піхотою.

Наприклад, згідно свідчень Геродота, у битві при Платеях (479 рік до н.е.) кількість ілотів становила 35 тисяч осіб, що підкреслює парадокс спартанського суспільства: ілоти одночасно були як в амплуа фундаменту, так і потенційної загрози.

Соціальні трансформації ілотів були обмежені. У разі військових заслуг окремі особи могли отримати статус «неодамодея» – «новогромадянина», який надавав обмежену свободу без повноправного громадянства. Після морської битви при Егоспотамах (405 р. до н.е.), Спарта звільнила кілька сотень ілотів за службу у флоті. При цьому, необхідно зазначити, що часто ці «звільнення» носили фіктивний характер – Фукідід розповів у «Історії Пелопоннеської війни», що було страчено 2 тисячі ілотів, які пішли добровольцями у військо і їм обіцяли за це свободу, проте Спарта вирішила «підстрахуватись» і розправилася з ілотами, щоб не допустити змови. Через такий устрій і відношення до ілотів, їхні повстання носили частий і загрозливий характер. У 464 році до н.е., відбувся серйозний землетрус, після якого у Мессенії спалахнуло велике повстання, яке у історії відоме як Третя Мессенська війна (464–455 рр. до н.е.).

Впродовж багатьох років, ілоти тримали оборону на горі Іфома, де здійснювали спротив спартанським військам і навіть змусили Спарту до звернення про допомогу у придушенні повстання до союзників. В свою чергу, Афіни, до яких звернулася Спарта, спочатку відправили підкріплення під приводом Кімона, але їх несподівано та без пояснень відправили назад, що викликало дипломатичний скандал, оскільки спартанці боялися, що афіняни можуть зрадити і будуть сприяти бунтам ілотів в силу розвитку демократії.

Повстання було жорстко придушене. Частину ілотів було звільнено, проте Плутарх згадує про серйозні репресії.

Наступний інцидент відбувся 371 року до н.е., коли фіванці під приводом Епамінода у битві при Левктрах отримали перемогу і вторглися в Пелопоннес та звільнили Мессенію [5]. Це призвело до значної втрати ілотів, падіння спартанської аграрної бази і занепад спартіатського класу.

Філософія та ідеологія Спарти були підпорядковані військово-державному ідеалу. Арістотель зазначає, що ілотів вважали небезпечною, але необхідною масою, Плутарх підтверджує цю двозначність, де ілоти забезпечували матеріальне існування Спарти, але одночасно вони були об'єктом підозри. Критика стосовно такого положення ілотів, була відсутня на відміну від Афіни та Риму, оскільки культура прославляла панування та силу. Для приниження, ілотів змушували напиватися до нестями, як приклад негідної поведінки для молоді.

За сучасним правом, одночасно можна простежити порушення базових прав людини – право на гідність (ст. 1), право на свободу (ст. 4), право на захист від жорстокого поводження (ст. 5) та право на справедливий суд (ст. 6 – стосується страт ілотів без суду через механізм криптеї). Парадокс полягає в тому, що Спарта глибоко залежала економічно від людей, яких вона не визнавала за повноцінних громадян.

Раби Стародавнього Риму юридично вважалися речами за принципом «dominium ex jure Quiritium» - право власності за квіритинським правом [6, с. 42]. Раби не мали права на шлюб, майно чи судовий захист, а їхнє життя повністю залежало від господаря «ius vitae necatoris» – право на життя та смерть. Джерелами для поповнення рабів були війни, борги, піратство та народження від рабинь. Після Другої Пунічної війни 218–201 рр. до н.е., ринки поповнилися новими рабами, де Тіт Лівій надає дані про 70 тисяч полонених після битви при Каннах (216 р. до н.е.). Станом на I ст. до н.е., раби складали приблизно 30-40% населення Італії згідно інформації Тацит у «Анналах».

Римське право надавало дозвіл на фізичні покарання рабів, проте з часом з'явилися обмеження. Імператори провели ряд реформ, які обмежили свавілля господарів по відношенню до рабів.

Клавдій (41–54 рр. н.е.) встановив правило, що якщо господар покинув хворого раба і він одужав, то він втрачав право власності на нього – Senatus consultum Silanianum (хоча в більшості цей указ стосувався встановлення жорсткої відповідальності для рабів за вбивство господаря чи іншого пана. Згідно нього, всі раби конкретного господаря несли колективне покарання за підозру у вбивстві). Адріан (117–138 рр. до н.е.) встановив заборони убивства раба без суду, Антонін Пій (138–161 рр. н.е.) посилив захист рабів (обмежив тілесні покарання і підкреслив необхідність гуманного ставлення), а Кодекс Юстініана (529–534 рр. н.е.) дозволив рабам скаржитись на жорстокість.

Манумісія стала ключовою трансформацією. У рабів було 3 механізми звільнення з рабства: через заповіт (manumissio testamento), неформально (manumissio inter amicos) або через заяву перед магістрантом (manumissio vindicta). Після того, як вони пройшли процедуру манумісії, вони ставали «вільновідпущениками», де з певними обмеженнями отримували громадянство, зберігаючи зв'язок з патронусом (колишній господар раба, якому вільновідпущеник мав підкорятися, допомагати та поважати навіть після звільнення) [7, с. 17].

Варто згадати два приклади вільновідпущенників, які змогли досягти висот у римському суспільстві – Тірона та Нарциса. Перший був секретарем самого Цицерона та став літератором, другий був особистим радником імператора Клавдія, де керував фінансами. Внаслідок масовості манумісії і наростання соціального напруження і конкуренції вільновідпущеників з плебсом, Октавіан Август (27 р. до н.е. – 14 р. н.е.) через укази Lex Fufia Caninia (2 р. н.е.) та Lex Aelia Sentia (4 р. н.е.), обмежив кількість рабів, яких можна було звільняти за заповітом (до указу не було жодного обмеження, хоч всіх).

Після появи указу, кількість потенційних звільнених залежало від загальної кількості рабів: 2–10 рабів = 50%, 11–30 = 30%, 31–100 = 25%, 101 і більше = 20%, також встановлено віковий ценз в 30 років для такого звільнення.

Раби підтримували економічну основу існування Риму, де вони у латифундіях (великі сільськогосподарські маєтки, іноді за площею сягали десятки тисяч гектар) вирощували виноград, оливки, пшеницю тощо. У містах працювали вчителями, лікарями та ремісниками. Активно сприяли урбанізації працюючи в портах Рима та Остії, що забезпечувало стабільну торгівлю з Єгиптом та Сирією. Вільновідпущеники утворювали середній клас, керуючи банками та крамницями. Активно змінювали етнічний склад Італії внаслідок постійних припливів полонених.

У культурі раби також залишили свій слід. Наприклад, Горацій був сином вільновідпущеника та прославляв римські цінності [8]. Петроній у своїй «Сатириконі» зображує вільновідпущеника Трімалхіона, як символ соціальної мобільності. Росцій – раб-актор, регулярно виступав в комедіях Плавта, що впливало на театр.

Як в Греції, так і в Римі відбувалися повстання рабів, де самим відомим повстанням було повстання Спартака, про яке навіть зняли фільм ще у 1960 році та серіал «Спартак» 2010–2013 років. Спартак, який був лідером повстання (73–71 рр. до н.е.), за національністю був фракійцем, який свого часу втік з гладіаторської школи в Капуї. За оцінками Аппіана, його армія становила 70–120 тисяч осіб, куди входили раби, селяни та пастухи. Підтвердженням того, як раби прагнули свободи, є підтвердження кількості осіб, які приєдналися до повстання. На початок повстання, після втечі Спартак мав лише 70–80 соратників, але їх кількість швидко зросла до неймовірних 10 тисяч, У першій битві, 73 року до н.е., Спартак здобув перемогу над Гаєм Клавдієм Глабром біля Везувію. У 72 році до н.е., Спартак здобув перемоги над консулами Геллієм Публіколою та Гнеєм Корнелієм Лентоном Клудіаном, використовуючи партизанську тактику.

У деяких працях помилково вказується, що противником Спартака був Луцій Ліциній Лукулл, однак це не точно - на той час, Лукулл вів війну проти Мітрадата Понтійського на Сході, що виключає його участь у боротьбі зі Спартаком.

Плутарх в «Життєписі Красса» зазначав, що Спартак мав на меті з армією перетнути Альпи, оскільки більшість його соратників були родом з Галлії, Фракії та Німеччини. Проте, враховуючи, що його військо складалося з пастухів, селян, рабів та гладіаторів, рівень дисципліни залишав бажати кращого, тому не дивлячись на бажання Спартака перетнути Альпи, вони не підкорилися наказу і залишилися в Італії з метою наживи і продовження війни.

У підсумку, це стало фатальним рішенням, для долі повстанців. У 71 році до н.е., біля річки Сілар у Луканії, Марк Красс жорстко придушив бунт, наказавши демонстративно стратити 6 тисяч полонених і розіп'яти їх вздовж Аппієвої дороги від Капуї до Риму – на 200 км. Тіло самого Спартака не було знайдено і можливо було спеціально знищене [9].

Серед філософів тієї епохи були думки, які переосмислювали рабство. Сенека закликав поважати рабів: «Вони раби, але люди», також радив уникати жорстокості. Епіктет, який був сам колишнім рабом, який своїми поглядами свободи духу вплинув на Марка Аврелія. Цицерон визнавав

людяність рабів, але одночасно підтримував їх підлеглість у суспільстві. Аврелій Августин бачив рабство наслідком гріха, а Павло (апостол) проголошував рівність перед Богом, що вплинуло на створення Кодексу Юстиніана.

З сучасної точки зору, римське право порушувало згідно норм Загальної декларації право на гідність (ст. 1), право на свободу (ст. 4) та право на захист від жорстокості (ст. 5).

Висновки. Отже, на основі вищевикладеного матеріалу, рабство постає як універсальний, але глибоко специфічний соціально-правовий інститут, що був фундаментом існування античних суспільств. Раби Стародавніх Афін юридично були майном і не мали політичних прав, проте для господаря були певні обмеження на свавілля, а раб міг шукати притулок. Виняток такий, як банкір Пасіон, після звільнення досяг соціальної мобільності. Спартанські ілоти були жорстко підконтрольні, піддавалися криптеї, внаслідок чого відбувалися часті повстання через відсутність прав. У Римі рабів вважали «річчю», де господар мав право на їхнє життя, але завдяки «манумісії» могли здобути певну свободу і мали право на скаргу. Звільнені формували новий прошарок із обмеженими правами. Повстання рабів, які відбувалися протягом історії доводять їхню здатність до опору, хоч і вони завершувалися поразками. Рабство античності, це економічно ефективна, але глибоко нелюдська й несправедлива система.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Талдикін О. Ретроспективний аналіз форм державного (територіального) устрою: поліс, полісний союз. *Науковий вісник Дніпровського державного університету внутрішніх справ,* 2024. № 1. С. 138–143.
2. Ярошовець Т., Довбищенко М. Податки і публічне управління: досвід давньої Греції. *Публічно-управлінські та цифрові практики*. 2024. № 2. С. 86–94.
3. Череватюк В.Б., Темченко Я.О. Право бути людиною та проблеми його реалізації: від історичних витоків до сучасності. *Scientific works of Kyiv Aviation Institute. Series Law Journal» Air and Space Law»*. Т. 1. № 74. 2025. С. 90–97.
4. Городецька І.А., Геєць І.В. Юридичний словник. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2024. 331 с.
5. Messenia. веб-сайт. URL: https://surl.li/esavxc (дата звернення: 17.06.2025).
6. Поліщук М.Г. Поняття і зміст права власності: види позовів до суду у Древньому Римі. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського.* Серія: Юридичні науки. 2019. № 30 (69). С. 41–45.
7. Карась А. Цивілізаційний процес у призмі семіозу громадянства. *Тези звітної наукової конференції філософського факультету*. Львів, 2021. Вип. 18. С. 14–20.
8. Horace. Вікіпедія: веб-сайт. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Horace? (дата звернення: 17.06.2025).
9. Battle of the Silarius River. Вікіпедія: веб-сайт. URL: ttps://en.wikipedia.org/wiki/Battle_of_the_Silarius_River? (дата звернення: 17.06.2025).

УДК 343.21(430)»15»
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.1.7

НЕОБХІДНА ОБОРОНА Й ІНШІ ОБСТАВИНИ, ЩО ВИКЛЮЧАЛИ ЗЛОЧИННІСТЬ ДІЯННЯ, У НОРМАХ НІМЕЦЬКОЇ КОДИФІКАЦІЇ – КАРОЛІНІ 1532 Р.

Доль І.Р.,
аспірантка кафедри історії держави,
права та політико-правових учень
юридичного факультету
Львівського національного університету імені Івана Франка

Доль І.Р. Необхідна оборона й інші обставини, що виключали злочинність діяння, у нормах німецької кодифікації – Каролініі 1532 р.

Стаття присвячена кримінально-правовим нормам про обставини, що виключали злочинність діяння, у німецькій ординації – Каролініі 1532 р. Проаналізовано визначення й умови правомірності необхідної оборони, що містилися в Кримінально-судовій ординації Карла V Габсбурга. Серед обставин, що виключали злочинність діяння, у німецькому збірнику 1532 р. було зосереджено найбільше уваги та відведено аж сім статей (139–145). Для більш точної характеристики стану необхідної оборони німецькі законодавці XVI ст. вдалися до прикладів як самого стану, так і обставин, які виключали його правомірність.

Згідно з нормами Кароліни 1532 р. необхідна оборона повинна була відбуватися в разі неможливості втечі від нападника, який посягав на життя чи здоров'я особи. Такий напад мав відбуватися безпосередньо, але особа, що захищалася, не мусила чекати саме на фізичний удар, якщо обставини ситуації однозначно вказували на намір нападника завдати шкоду згаданим благам.

Кароліна 1532 р. деталізовано регулювала підстави й особливості доведення стану необхідної оборони і його правомірності. Зокрема вона поклала тягар доведення правомірності необхідної оборони на особу, що оборонялася. Коли їй не вдавалося довести правомірності необхідної оборони, вона притягувалася до кримінальної відповідальності. Німецька ординація регулювала окремою статтею (144) стан необхідної оборони, вчиненої чоловіком при нападі жінки. Також визначалися правові наслідки необхідної оборони, вчиненої в умовах добросовісної помилки (фактично – уявна оборона).

Крім необхідної оборони, німецька ординація 1532 р., окреслювала низку інших обставин, що виключали злочинність діяння. До них належала у тому числі «пряма голодна потреба», яка могла за певних умов звільняти особу від кримінальної відповідальності у разі вчинення нею крадіжки. Усі обставини, що виключали злочинність діяння, повинні були встановлюватися у кожній справі суддями та шефенами за попереднім висновком вчених-знавців у сфері права. Вони також могли своїм висновком визнати такою, що виключала злочинність діяння, обставину, яка не містилася в законодавстві.

Ключові слова: кримінальна відповідальність, необхідна оборона, захист життя та здоров'я, юридична помилка, нестерпний голод.

Dol I.R. Necessary defense and other circumstances, excluding criminality of an act under the provisions of the German Codification Carolina of 1532.

The article is devoted to the criminal law provisions on circumstances excluding the criminality of an act in the German Ordinance Carolina of 1532. It analyzes the definition and conditions for the legitimacy of necessary defense as outlined in the Criminal Court Ordinance of Charles V Habsburg. Among the circumstances excluding the criminality of an act, the German codification of 1532 devoted the most attention to necessary defense, allocating as many as seven articles (139–145) to it. To provide a more precise characterization of the state of necessary defense, 16th-century German legislators included examples of both the state itself and the circumstances that excluded its legitimacy.

According to the Carolina Ordinance of 1532 provisions, necessary defense was permissible only when it was impossible to flee from an attacker threatening a person's life or health. Such an attack had to be direct, but the defending person was not required to wait for an actual physical blow if the circumstances indicated the attacker's intent to cause harm to the mentioned legal interests.

The Carolina Ordinance of 1532 provided detailed regulations regarding the grounds and features of proving the state of a necessary defense and its legitimacy. In particular, it placed the burden of proving

the legitimacy of a necessary defense on the defending person. They were subject to criminal liability if they failed to prove their legitimacy. The German ordinance specifically regulated the state of a necessary defense committed by a man in response to an attack by a woman (Article 144). Additionally, it determined the legal consequences of a necessary defense committed under a bona fide mistake (essentially, a putative defense).

In addition to necessary defense, the German ordinance of 1532 outlined several other circumstances that excluded the criminality of an act. Among them was «direct starving necessity,» which, under certain conditions, could exempt a person from criminal liability for theft due to extreme hunger. All circumstances, excluding the criminality of an act, had to be determined in each case by judges and assessors based on a prior conclusion from legal scholars. In this legal opinion, they could also recognize that any other circumstance not explicitly provided for in the legislation would also exclude the criminality of an act.

Key words: criminal liability, necessary defense, protection of life and health, legal mistake, unbearable hunger.

Постановка проблеми. Важливою частиною системи кримінального права на сучасному етапі цивілізаційного розвитку є інститут обставин, що виключають злочинність діяння. Вони становлять певні явища суспільної дійсності, які ззовні подібні до злочинів, але вважаються правомірними за умови дотримання вимог законодавства стосовно їхньої допустимості. Як і кожен правовий інститут, обставини, що виключають злочинність діяння, має можливість розвиватися та вдосконалюватися за умови його регулярного теоретичного переосмислення, яке не може відбутися без аналізу процесів історичного становлення та походження відповідних норм. Одним із визначальних етапів розвитку обставин, що виключають злочинність діяння, у кримінальному праві Європи було їхнє закріплення у видатній пам'ятці німецького права – Кримінально-судовій ординації Карла V Габсбурга, відомій також як Кароліна 1532 р. (у тексті цієї статті також означається словами-синонімами – загальноімперський закон, збірник німецького права, кодифікація тощо).

Метою статті є з'ясування особливостей юридичної конструкції норм про обставини, що виключали злочинність діяння, у німецькій ординації Кароліна 1532 р.

Виклад основного матеріалу. У Кримінально-судовій ординації Карла V значиме місце займали обставини, які виключали кримінальну протиправність діяння. Найважливішим серед них був стан необхідної оборони, що був знаним у Німеччині і до кодифікації 1532 р. та застосовувався згідно з місцевим правом (Landrecht) окремих земель [1, s. 316]. Кароліна наголошувала на необхідності аналізу кожного конкретного випадку необхідної оборони з метою не допустити перебільшення її меж та відсутності зловживання. Якщо дії того, хто оборонявся, визнавалися неправомірними, він повинен був понести за них покарання [2, с. 72].

Ст. 139 Кароліни формулювала поняття необхідної оборони в такий спосіб: «Якщо хтось, здійснюючи правомірну необхідну оборону для порятунку свого тіла та життя, позбавить життя того, хто змусив його до цієї необхідної оборони, то він не буде в цьому ні перед ким винним» [3, s. 65]. Наступна, ст. 140 була радше конкретизацією попередньої статті, яка її пояснювала, ніж типовим продовженням законодавчого тексту. Так, у ній вказувалося, що якщо на когось напали зі смертельною зброєю чи знаряддям або завдали йому удару, і той, хто зазнав насильства, не міг шляхом втечі уникнути шкоди або небезпеки для «свого життя, тіла, честі й доброї слави», то він міг «безкарно захищати своє життя і тіло шляхом правомірної оборони» [4, с. 99].

І якщо при цьому той, хто зазнав нападу, позбавляв життя нападника, то він вважався «у тому не винен і не зобов'язаний чекати з обороною, поки не буде завдано удару, незважаючи на писане право й звичаї, що цьому суперечать» [3, s. 65]. Останнє речення дозволяє припустити, що в різних частинах Священної римської імперії були неоднакові підходи до необхідної оборони, тому загальноімперський закон 1532 р. постановляв, що ці підходи уніфікуються, а особа, що оборонялася, не підлягає кримінальній відповідальності та покаранню.

Польський правознавець Р. Сосік стверджує, що у зафіксованій Кароліною конструкції необхідної оборони містилися три ключові елементи: субсидіарність (оборона повинна була відбуватися в разі неможливості втечі від нападника); визначення нападу як посягання не лише на життя чи здоров'я, а й на інші охоронювані правом блага (зокрема честь і репутацію – «добру славу»); відносна безпосередність нападу при одночасній відсутності обов'язку чекати саме на фізичний удар (за умови, коли обставини однозначно вказували, що нападник має намір завдати шкоду визначеним у законодавстві благам) [5, s. 39]. З іншого боку, варто уточнити, що ординація дозволяла право на необхідну оборону тільки при захисті життя та здоров'я, а про честь і «добру славу» згадувала лише в контексті неможливості втечі від нападника без шкоди цим благам. Ймовірно, у представників привілейованого стану втеча від нападника могла бути розцінена як прояв боягузтва, тому

Кароліна дозволила вбити нападника, щоб у такий спосіб уникнути ганьби для рицаря чи іншої людини, яка дбала про свою репутацію.

Кароліна 1532 р. поклала тягар доведення правомірності необхідної оборони на особу, що оборонялася. У разі якщо обвинуваченому не вдавалося довести правомірності його необхідної оборони, він визнавався винним (ст. 141) [2, с. 72]. Ординація припускала, що в деяких справах позивач може визнати напад або насильство, що загрожувало смертю, але водночас вказати, що той, хто завдав смертельного удару, не повинен був здійснювати право необхідної оборони та виправдовуватися цим, оскільки убитий мав правомірні підстави для нападу або насильства [4, с. 99].

Далі ст. 142 наводила приклади таких правомірних нападів і насильства: убитий застав того, хто оборонявся, за статевим актом зі своєю дружиною або донькою, чи за іншим злочином, що підлягає покаранню, і правомірно вчинив щодо такого злочинця насильство, що загрожувало смертю, напав або позбавив його свободи; або ж позбавленому життя було доручено за службовим обов'язком затримати засудженого вбивцю, і необхідність змушувала погрожувати йому зброєю та застосовувати до нього насильство і примус із метою такого затримання, тож він діяв правомірно; або позбавлений життя повністю перебував у владі того, хто претендував на необхідну оборону, під час вбивства, тому не було потреби застосовувати насильство; або ж убитий після вчиненого ним першого насильства відступив, а той, хто завдав смертельного удару, не будучи змушений до цього обставинами, переслідував його з власної волі й убив лише під час цього переслідування [3, s. 66].

Як і у вказаних у ст. 142 прикладах, так і якщо було доведено, що той, хто завдав смертельного удару, міг «легко й без небезпеки для свого життя, тіла, честі та доброї слави уникнути нападу втечею», то позбавлення життя, вчинене ним, визнавалося таким, що не підлягає виправданню, оскільки «сталося не внаслідок правомірної необхідної оборони, а зі злим умислом і, отже, підлягало кримінальному покаранню» [4, с. 100].

Позивач повинен був довести наявність вказаних у ст. 142 чи подібних обставин, якщо він мав намір оспорити правомірність необхідної оборони [6, s. 106]. Якщо йому це вдавалося, тоді той, хто завдав смертельного удару, не міг претендувати на визнання стану правомірної необхідної оборони, навіть якщо буде доведено або встановлено, що вбитий першим учинив щодо нього насильство або напад зі зброєю. Коли ж позивачу не вдавалося довести таких фактів, Кароліна 1532 р. доручала суду зважити свічення обох сторін. Як і при інших складних ситуаціях, ординація вимагала від суддів звернутися за «особливим висновком законознавців», щоб встановити, чи був правомірним стан необхідної оборони та яке покарання треба призначити вбивці, якщо умови цього стану не були дотримані [3, s. 66].

Ст. 143 Каролiни дає інструкції на той випадок, коли при вчиненні вбивства не було свідків, а вбивця мотивував свої дії необхідною обороною «в таких випадках слід розглянути добру чи погану славу кожної особи, місце, де сталося вбивство, яку зброю мав кожен, які рани отримав кожен із них, як кожна сторона поводилася до та після вчиненого, яка зі сторін з найбільшою ймовірністю могла отримати вигоду або перевагу від події, а також які були причини або спонукання для того, щоб убити чи напасти на іншу особу саме в тому місці, де відбулося діяння» [4, с. 101].

Проаналізувавши вказані обставини, «справедливий і обізнаний» суддя повинен був визначити, чи варто вірити показанням вбивці про необхідну оборону. Для доведення стану необхідної оборони при відсутніх свідках ординація 1532 р. вимагала обґрунтувати суду «цілком тверді, сильні й незаперечні підстави» [6, s. 107]. За таких умов Кароліна покладала тягар доведення стану необхідної оборони на обвинуваченого, а позивачеві надавала можливість «безперешкодно подавати будь-які докази протилежного». При винесенні вироку судді повинні були звертатися до «знаючих осіб» (ймовірно, знавців у сфері права), надавши їм якомога повніший виклад фактичних обставин справи [3, s. 67].

У Каролiні окрема стаття була присвячена необхідній обороні, застосованій проти жінки (ст. 144). Як і в інших ситуаціях, суд повинен був врахувати всі обставини справи, дослідити наявні докази й отримати «пораду від законознавців». Також автори німецької ординації 1532 р. у згаданій статті додали: «Нелегко, щоправда, аби жінка могла змусити чоловіка до необхідної оборони, але все ж може трапитися, що люта жінка може довести слабкого чоловіка до необхідної оборони, особливо якщо вона має небезпечну зброю, а він – гіршу» [4, с. 102]. Цікавим видається те, що тогочасні законодавці надали чоловіку можливість вдаватися до необхідної оборони проти жінки, але при цьому називали такого чоловіка слабким. У вказаний спосіб було істотно зменшено можливість застосування згаданої статті у практиці, оскільки суспільна мораль Німеччини XVI ст. могла спричинити втрату поваги до чоловіка та його честі, якщо він визнав себе слабким.

Попри те, що в ст. 145 йшлося про необхідну оборону, як і в попередніх статтях, аналіз її змісту дозволяє припустити, що описана в ній обстановка є ближчою до сучасного розуміння уявної обо-

рони, ніж необхідної оборони. Зокрема у ній передбачалося наступне: «Якщо хтось при необхідній обороні, правомірність якої доведена, проти своєї волі позбавить життя невинного уколом, ударом або вистрілом, прийнявши його за того, хто змусив його до оборони, він також не підлягає кримінальному покаранню» [3, s. 69].

Як і німецька кодифікація Кароліна 1532 р., для розвитку європейського кримінального права XVI ст. мали велике значення Статути Великого князівства Литовського 1529 р., 1566 р. і 1588 р. Вони регулювали в тому числі суспільні відносини щодо реалізації необхідної оборони. Зокрема необхідна оборона за кримінальним правом Великого князівства Литовського мала місце при вбивстві або пораненні господарем дому чи маєтку особи, яка вчинила напад на його дім чи маєток (ст. 4, 5 розд. 7 Статуту 1529 р.), вчиненні злодієм татьби (ст. 20, 21 розд. 13 Статуту 1529 р.; ст. 19, 25 розд. 14 Статуту 1566 р.), засідці (ст. 16 розд. 7 Статуту 1529 р.; ст. 19 розд. 11 Статуту 1566 р.) тощо. [7, с. 99–100].

Ст. 19 розд. 11 Статуту 1566 р. встановлювала, що шляхтич, на якого напали із засідки, а він захищаючись ту людину вбив, не підлягав кримінальній відповідальності, якщо повідомив про це органи влади («вряд») і засвідчив «добрими людьми» [8, с. 379]. Статути Великого князівства Литовського ставили аналогічну вимогу щодо особи, яка вбила злодія, що проник у її будинок. Факт такого вбивства теж повинен був засвідчуватись добрими людьми та бути повідомленим органам влади. Якщо убитий злодій був феодально залежним, про факт його смерті необхідно було повідомити також його пана [9, s. 104].

О. Малиновський виокремив такі особливості необхідної оборони за Статутами Великого князівства Литовського: необхідна оборона допускалася тільки як реакція на протиправні дій; небезпека з боку нападника повинна була бути реальною; дозволялася необхідна оборона як особистих немайнових, так і майнових прав; необхідна оборона була можливою у тому числі для захисту чужих прав; здійснюючи необхідну оборону, особа мала право нанести тілесні ушкодження чи вбити нападника; факт необхідної оборони відповідним чином засвідчувався (сусідами, «добрими людьми», возним, а також у суді) [10, с. 24].

Крім стану необхідної оборони, обставини, які виключали кримінальну протиправність діяння, були присутніми згідно зі ст. 150 Каролiни 1532 р. також і в інших випадках [2, с. 73]. До них зокрема відносилися вбивства, вчинені за таких умов:

– Покаранню не підлягав вбивця, якщо потерпілий вчинив перелюб з його дружиною чи донькою;

– Покаранню не підлягав той, хто вбив когось для порятунку життя, тіла чи майна іншої особи;

– У разі вбивства особи, яку мали затримати за службовим обов'язком, якщо вона чинила «недозволений, небезпечний і підступний опір»;

– За вбивство особи, виявленої в нічний час «за небезпечних обставин» у помешканні вбивці;

– Власник тварини, яка позбавила життя людину, якщо він не знав про її агресивність і не міг цього передбачати [3, s. 71-72].

Перелік вказаних обставин не був вичерпним, адже згадана стаття передбачала, що «є багато інших випадків позбавлення життя, які трапляються через причини, за які не наступає кари, оскільки такі причини законні та справедливі» [2, с. 73]. Творці ординації пояснили в її тексті, що вказані обставини «мають безліч особливостей, які можуть вести як до виправдання, так і до відмови у виправданні, тому детальний їх опис і пояснення були б занадто довгими та могли б лише заплутати просту людину» [3, s. 72].

З цих міркувань збірник 1532 р. доручив суддям, які розглядатимуть такі кримінальні справи, звернутися за висновком до знавців у сфері права подібно до того, як вони мали звертатися при визначенні злочинності діяння, не передбаченого Кароліною. І додав, що їм не варто в таких справах «судити самостійно за нерозумними правилами та звичаями, що суперечать праву» [6, s. 113]. Після цього німецькі законодавці пояснили, що раніше в судовій практиці неодноразово траплялися випадки неправильного застосування норм про обставини, що виключають злочинність діяння, а «судді не враховують особливостей кожної справи, проявляючи тим самим крайню необачність, через що вони неодноразово помиляються, чинять несправедливість і стають винними у пролитті крові». До ризиків з'ясування обставин, що виключають протиправність діяння, згадана ст. 150 також відносила надмірне зволікання суддів і шефенів, а також їхні спроби безпідставною виправдати винних у злочинах [4, с. 107-108].

При певних умовах обставиною, що виключала злочинність діяння, могла стати «пряма голодна потреба». Вона стосувалася крадіжки у той час, як проаналізовані вище обставини, визначалися Кароліною в контексті вбивства. Згадана обставина була запозичена творцями ординації 1532 р. з канонічного права, в якому вона формулювалася латинською сентенцію – necessitas non habet legem (дослівно – «необхідність не знає закону») [11, s 158]. Зокрема ст. 166 Каролiни перед-

бачала, що діяння особи може не вважатися злочином, якщо «через пряму голодну потребу, від якої страждав він сам, його дружина та діти, був змушений украсти щось із їстівних припасів, при цьому така крадіжка була незначною й стала відомою». Однак таке визнання не відбувалося автоматично, оскільки суддям і шефенам належало отримати висновок знавців у сфері права з кожного конкретного випадку [4, с. 115-116].

З порівняльної метою варто зауважити, що Статути Великого князівства Литовського також визнали нестерпний голод обставиною, яка виключала злочинність діяння, але в іншому складі злочину – **здачі ворогу фортеці**. Вказане діяння вважалося формою державної зради, про яку йшлося у ст. 3 розд. 1 Статуту 1588 р.: «Хто б теж наш замок неприятелю віддав, крім причини голоду ґвалтовного, … такий по праву… життя і честь втрачає» [12, с. 46]. Згодом цю норму було запозичено у кодифікації «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. Зокрема ст. 2 гл. 3 цього законопроекту також визнавала нестерпний голод обставиною, що виключала злочинність діяння, при вчиненні державної зради у формі здачі міста чи фортеці ворогу [13, с. 111].

Як і в Каролініі 1532 р., у Статутах Велико князівства Литовського згадується про напад собаки, але в іншому контексті. Ст. 15 розд. 12 Статуту 1529 р., ст. 13 розд. 13 Статутів 1566 р. і 1588 р. дозволяли особі вбити чужого собаку палицею або холодною зброєю, захищаючись від його нападу [7, с. 100-101]. Так, у ст. 13 розд. 13 Статуту 1566 р. зазначалося наступне: «…а якби забив того пса руками києм чи якоюсь зброєю, а не кинувши щось і не застреливши, такий не повинен буде нічого платити». В іншому випадку вбивця собаки, який від нього захищався, мав сплатити штраф, розмір якого визначався ст. 12 того ж розділу [8, с. 394-395]. У вказаний спосіб литовське законодавство визначало межі згаданої обставини, що виключала злочинність діяння, при обороні від нападу собаки.

Висновки. Таким чином, Кароліна 1532 р. надавала значну увагу правовому регулюванню обставин, що виключали злочинність діяння, про що свідчать аналізовані статті. Їм не було відведено окремого підрозділу в структурі ординації, але ці статті знаходяться одна біля одної в її тексті. Головною обставиною, що виключала злочинність діяння, в німецькій кодифікації була необхідна оборона. Для визначення умов необхідної оборони ординація 1532 р. використовувала не тільки формальні приписи законодавства, але й приклади конкретних діянь. Важливо, що збірник не визнавав допустимою необхідну оборону в разі правомірного насильства з боку нападника (наприклад, при затриманні злочинця).

Крім неї, Кароліна 1532 р. вказувала також на інші обставини, але значно лаконічніше, і не закривала їхнього каталогу в своєму тексті, допускаючи інші не передбачені ординацією випадки. Для визначення наявності чи відсутності обставин, що виключали злочинність діяння, дотримання їхніх умов і меж у конкретних справах збірник німецького права наказував суддям щоразу звертатися до вчених-правознавців, що свідчить про складність відповідних конструкцій законодавця для тогочасного правозастосування. В ординації 1532 р. відбулася уніфікація підходів до розуміння обставин, які виключали злочинність діяння, оскільки раніше вони та умови їхньої правомірності мали відмінності у місцевому праві та судовій практиці конкретних земель.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Maśnicka M. Wpływ ideologii Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich na kształt instytucji obrony koniecznej w Polsce i w Niemczech. *Polski Rocznik Praw Człowieka i Prawa Humanitarnego.* 2011. 2. S. 315–334.
2. Історія держави і права зарубіжних країн: правові джерела / упор. Г.І. Трофанчук. Київ: Юрінком Інтер, 2008. 352 с.
3. Müller C. Hals oder Peinliche Gerichtsordnung Kaiser Karls V. und des H. Röm. Reichs nach der Originalausgabe vom Jahre 1533. Leipzig: Verlag von Philipp Reclam jun., 1900. 112 s.
4. Каролина. Уголовно-судебное уложение Карла V / пер. и предисл. С.Я. Булатова. Алма-Ата: Наука, 1967. 152 с.
5. Sosik R. Obrona konieczna w polskim i amerykańskim prawie karnym. Studium prawnoporówmawcze. Rozprawa doktorska. Lulin: UMCS, 2019. 305 s.
6. Die Peinliche Gerichtsordnung Kaiser Karls V. von 1532 (Carolina) / G. Radbruch, A. Kaufmann (die Herausgeber). Stuttgart: Reclam, 1980. 160 s.
7. Копик Ю.В. Кримінальне право на українських землях у складі Великого князівства Литовського: дис. … канд. юрид. наук. Спец. 12.00.01. Львів, 2015. 220 с.
8. Статути Великого князівства Литовського у 3-х томах. Том 2. Статут Великого князівства Литовського 1566 року / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Паньова. Одеса: Юридична література, 2003. 560 с.

9. Namyslowski W. Pozasądowe organy porządku prawnego w krajach poludniowo-slowianskich i polsko-litewskich. *Księga pamiątkowa ku uczczeniu czterechsetnej rocznicy wydania pierwszego statutu litewskiego*. Wilno, 1935. S. 81–105.
10. Малиновскій І. Ученіе о преступленіи по Литовскому Статуту. *Университетскія известія*. 1894. Год XXXIV. № 8. С. 1–51.
11. Burczak K., Dębiński A., Jońca M. Łacińskie sentencje i powiedzenia prawnicze. Warszawa: Wydawnictwo C.H. Beck, 2013. 405 s.
12. Статути Великого князівства Литовського у 3-х томах. Том 3. Статут Великого князівства Литовського 1588 року: 2-х кн. Книга 2 / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Паньова. Одеса: Юридична література, 2004. 568 с.
13. Зайцев О.В., Філіпенко В.Р. Історичні фактори соціальної обумовленості кримінальної відповідальності за державну зразу в Україні (XI–XVIII ст.). *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2016. № 1. С. 104–115.

УДК 340.131
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.1.8

ІДЕЯ ПРАВОВЛАДДЯ В ПОГЛЯДАХ МИСЛИТЕЛІВ АНТИЧНОСТІ

Кельбя С.Г.,
кандидатка юридичних наук, доцентка,
деканеса юридичного факультету Буковинського університету
ORCID: 0000-0002-1817-8160
e-mail: Skelba@ukr.net

Кельбя С.Г. Ідея правовладдя в поглядах мислителів античності.

У статті аналізуються ідейні засади правовладдя у поглядах мислителів античності. Зазначається, що в досліджуваний період філософи глибоко осмислювали ряд концептуальних важливих питань, пов'язаних з державою, правом, справедливістю тощо. У цьому зв'язку наводиться думка древньогрецького мислителя Платона, який у своїх працях пропонував усвідомлювати державу на основі ідеї добра і справедливості, як основоположних принципів її процвітання. Характеризуються погляди Платона щодо моделі щасливої держави, зокрема його позиція, що у дійсно щасливій державі важливе місце належить мудрості, мужності, розсудливості й справедливості. Водночас, ілюструється сутність його концепції ідеальної держави, що полягала в підпорядкуванні всіх громадян закону, забезпечуючи порядок і спокій для всіх. Проаналізовано позицію Аристотеля про те, що кожна людина має відношення до держави, подібно до того, як частина співвідноситься до цілого, а людська природа прагне до державного об'єднання як засобу задоволення потреб та гармонізації інтересів у суспільстві. Він розглядав державу як порядок, призначений для щастя громадян, підкреслюючи необхідність врахування інтересів усього населення. Також наводиться думка мислителя про те, що найкращою формою держави є та, яка поєднує аристократію, олігархію та демократію, забезпечуючи поміркованість у політиці і владі. Водночас, подаються його уявлення щодо закону як акту законодавця, визначаючи його значення у соціальному устрої. Філософ підкреслював важливість верховенства права у правовій державі, де має панувати закон, а не ті, хто при владі, та наголошував на необхідності справедливості при створенні та застосуванні права. Відображено погляди Цицерона стосовно виникнення держави. Констатується, що у своїх роздумах мислитель вважав головним чинником об'єднання людей саме особливість людської природи, наполегливо вказуючи на вроджену потребу жити разом та спілкуватися. Аналізується позиція філософа стосовно того, що лише те право, яке ґрунтується на природних законах, може визначити справедливість та розумність закону, а законами можна назвати лише ті норми, які сприяють благополуччю народу та держави. Він переконував, що закони повинні бути справедливими і корисними для всіх.

Ключові слова: Античність, Аристотель, держава, закон, Платон, правовладдя, справедливість, Цицерон.

Kelbia S.G. The idea of the rule of law in the views of ancient thinkers.

The article analyzes the ideological foundations of the rule of law in the views of ancient thinkers. It is noted that during the period under study, philosophers deeply comprehended a number of conceptual important issues related to the State, law, justice, etc. In this regard, the author cites the opinion of the ancient Greek thinker Plato, who in his works proposed to understand the State on the basis of the idea of goodness and justice as the fundamental principles of its prosperity. The article characterizes Plato's views on the model of a happy state, in particular his position that wisdom, courage, prudence and justice play an important role in a truly happy state. At the same time, the essence of his concept of the ideal state is illustrated, which consisted in the subordination of all citizens to the law, ensuring order and peace for all. The author analyzes Aristotle's position that each person has a relationship to the State, similar to the relationship of a part to the whole, and human nature strives for State unification as a means of satisfying needs and harmonizing interests in society. He viewed the state as an order designed for the happiness of citizens, emphasizing the need to take into account the interests of the entire population. The author also presents his opinion that the best form of state is the one that combines aristocracy, oligarchy, and democracy, ensuring moderation in politics and power. At the same time, he presents his ideas about the law as an act of the legislator, defining its importance in the social order. The philosopher emphasized the importance of the rule of law in a state governed by the rule of law, where the law should rule, not those in power, and emphasized the need for justice in the creation and application of law. Cicero's views on the emergence of the state are reflected. It is stated

that in his reflections, the thinker considered the main factor in uniting people to be the peculiarity of human nature, insistently pointing to the innate need to live together and communicate. The author analyzes the philosopher's position that only the law based on natural laws can determine the fairness and reasonableness of the law, and only those rules that promote the welfare of the people and the state can be called laws. He argued that laws should be fair and beneficial to all.

Key words: Antiquity, Aristotle, state, law, Plato, rule of law, justice, Cicero.

Постановка проблеми. Правовладдя є однією з важливих проблем, яка була є і буде залишитися завжди актуальною, а тому вона потребує постійного глибокого всебічного вивчення. До цієї теми зверталося чимало видатних постатей минулого. Починаючи з найдавніших часів люди осмислювали ряд концептуальних важливих питань, пов'язаних з правом, людиною, державою, суспільством тощо. Вже в період Античності доволі чітко простежуються ідейні основи, втілені у сучасне поняття «правовладдя». Завдяки зусиллям відомих мислителів того часу значною мірою набувають систематизованого вигляду уявлення, які згодом сформували доктрину «the rule of law».

Метою цієї статті є аналіз ідеї правовладдя в поглядах мислителів Античності.

Стан опрацювання проблематики. Досліджувана проблематика ставала об'єктом наукових зацікавлень значної кількості відомих учених, серед яких: С. Головатий, О. Козинець, О. Колич, А. Матевосян, С. Меленко, В. Олійник, А. Остапенко, І. Процюк, О. Суліменко, Л. Шевченко, Н. Шелевер та інші. Водночас науковий інтерес до даної тематики постійно зростає, а тому постає потреба подальших комплексних напрацювань у цій сфері.

Виклад основного матеріалу. Світоглядні засади правовладдя досить чітко простежуються у поглядах одного з найвидатніших мислителів минулого – Платона (42 р. до н.е. – 347 р. до н.е.). У своїх намаганнях конструювати «ідеальну державу» він виклав важливе бачення верховенства права, яке і сьогодні можна вважати ідеалом ідеї добра і справедливості для процвітання будь-якої держави і народу [5, с. 11]. Платон сформулював основи держави, які залишаються ідеалом для всіх, хто бажає щастя і процвітання свого народу і держави, в якій він живе: це, насамперед, ідеї добра і справедливості [2, с. 63].

Осмислюючи причини виникнення держави, Платон доводив, що люди народжуються несхожими один на одного, з різними якостями і здібностями до тієї чи іншої діяльності. Не маючи змоги забезпечити себе найнеобхіднішим, вони об'єднуються, щоб разом жити і надавати один одному допомогу. Платон назвав це об'єднане поселення «державою». Він хотів розглянути не просто державу, що виникає, а державу, в якій все є в достатку, тому що в такому типі держави можна побачити, як появляються справедливість і несправедливість [7, с. 21]. Щоб розібратися в цьому, він пропонував спочатку розглянути, що таке справедливість у державах, а вже потім простежити її до окремої людини, підкреслюючи, що справедливість може бути притаманна як окремій людині, так і цілій державі [11, с. 9].

Для здійснення цієї мети Платон моделює державу, яка буде щасливою, адже саме в істинно щасливій державі він сподівається віднайти справедливість. На його думку, держава буде повністю досконалою лише тоді, коли вона буде побудована правильно. А якщо вона побудована правильно, то має чотири чесноти: мудрість, мужність, розсудливість і справедливість. На думку мислителя, першою з чеснот, яка є абсолютно безсумнівною в абсолютно досконалій державі, є мудрість [2, с. 64]. Мудра держава є мудрою тому, що їй притаманна розсудливість, яка виражає своєрідне знання, адже саме завдяки знанням люди виношують правильні рішення. А серед усіх знань є те, яке може допомогти вирішити проблему, і це не стосується якоїсь окремої справи, а держави в цілому, адже воно визначає, як держава може найкраще впорядкувати внутрішні та зовнішні стосунки [7, с. 116–118].

Платон відзначив, що держава має ще й четверту властивість, яка дозволяє трьом попереднім виникнути з неї, а після того, як три попередні властивості з'явилися, остання забезпечує їх подальше існування, поки вона існує. Це четверта властивість абсолютно досконалої держави, яку мислитель уособлював зі справедливістю [7, с. 66].

Серед усіх видів державного устрою мислитель вважав аристократію найкращою [4, с. 83], стверджуючи, що аристократія дає змогу найосвіченішим правити державою. На думку Платона, вони ніколи не порушать найважливіші закони держави, якщо володіють культурою та освітою, які мислитель визначив як необхідні для ідеальної держави. Тому Платон визначав таку державу і таку систему правління як добру і справедливу. Мислитель припускав, що саме аристократи, тобто найкращі жителі держави, можуть навести порядок у державі та досягти успіху [3, с. 39].

У своїх рефлексіях про ідеальну державу Платон часто використовував слово «закон» [11, с. 10]. Окреслюючи образ ідеальної держави, Платон бачив її як таку, що підлягає детальному правовому регулюванню діяльності людини в рамках справедливого закону. Мислитель розглядав

право не як владну структуру, що визначає спосіб життя, а як засіб досягнення ідеального, найкращого. Хоча мислитель прямо не визначав свій ідеальний державний устрій як правову державу, він вкладав сутність верховенства права у свою ідеальну державу, тобто державу, в якій порядок і гармонія неможливі без права.

Не менш вагомий внесок в античне вчення про правовладдя здійснив учень Платона – Аристотель (384–322 рр. до н.е.). Його інтереси охоплювали широке коло питань, що стосувалися людини, суспільства, держави, права тощо. При цьому вони розглядалися насамперед крізь призму добра і зла, корисного і шкідливого, розумного і нерозумного, справедливого і несправедливого. До всіх цих явищ автор пропонував вимоги і критерії, які, на його думку, можуть гарантувати їхню корисність, розумність, правильність і справедливість.

У своїх дослідженнях про державу Аристотель зауважував, що вона існує за природою [4, с. 83], оскільки люди за своєю природою прагнуть до об'єднання. З цього приводу мислитель зауважував, що «держава існує з природи, й, очевидно, з природи передує кожній людині; оскільки ж людина, опинившись у відмежованому стані, не є самодостатньою істотою, то вона так співвідноситься з державою, як усяка частка зі своїм цілим. Хто не здатен до об'єднання, або вважаючи себе істотою самодостатньою, не відчуває потреби ні в чому, не становить собою частини держави, – той є або тварина, або божество. Завдяки природі люди прагнуть до державного об'єднання» [1, с. 17].

Аристотель під державою розумів певний порядок, в якому живуть її громадяни, і вона створювалася не для формування оборонного чи наступального союзу, не для уникнення чиєїсь кривди, не для взаємного обміну і торгівлі, а передусім для того, щоб жити щасливо. При цьому Аристотель акцентував увагу на тому, що держава не може вважатися щасливою, якщо в ній враховані інтереси лише певної частини населення. З огляду на те, скільки є складових, без яких існування самої держави було б неможливим, Аристотель перерахував їх усіх, назвавши їх необхідними і корисними речами для життя держави. Причому в цьому переліку останнє, шосте місце відведено владі, яка вирішує, що є корисним в загальних інтересах і у відносинах громадян один до одного. Хоча Аристотель визнавав цей компонент найнеобхіднішим, у загальному переліку йому передували компоненти, які автор пов'язував із забезпеченням, насамперед, матеріального і духовного життя людини: їжа, ремесла, зброя, забезпечення грошовими знаками і турбота про релігійні обряди [2, с. 78-79].

Слід зазначити, що під державним устроєм Аристотель розумів державний порядок, пов'язаний з державною владою загалом і насамперед з верховною владою. Верховна влада повсюдно пов'язана з державним устроєм, а державний устрій має ту чи іншу форму державного правління. У демократичних державах, за Аристотелем, влада належить народу, тоді як в олігархіях вона належить окремим особам [2, с. 74]. Водночас він застерігав від надто спрощеного визначення форми, в якій влада належить народу, а саме демократії, і намагався дослідити, яка форма правління є найкращою.

Аналізуючи форми держави, Аристотель вважав, що найкращою серед них є така, яка поєднує в собі основні принципи аристократії, олігархії і демократії. Саме в політії, на його думку панує поміркованість, а представники середніх класів перебувають при владі і володіють власністю [6, с. 62]. Це держава, де серед вільного населення немає різкого протиставлення багатих і бідних, де може бути забезпечена солідарність вільних [8, с. 23]. Водночас Аристотель визначав тиранію, олігархію і навіть демократію як відхилення від закону [1, с. 100]. Тиранія – тому, що влада спрямована на інтереси одноосібного правителя, а олігархія – тому, що захищає інтереси багатих. Водночас один з недоліків демократії був помічений Аристотелем в його спрощеному сенсі і розумінні як форми, в якій влада належить народу, а значить і більшості [1, с. 103].

Мислитель підкреслював, що там, де немає панування права, немає місця для певної форми державного устрою, що закон повинен панувати над усім і що право повинно панувати над владою [5, с. 12]. Він вважав, що ці переваги права залежать від духу, в якому воно формувалося. Аристотель втілив якісні характеристики законів, розрізняючи те, що існує, добре і погане, справедливе і несправедливе [2, с. 83]. Цілком очевидно, що для свого часу Аристотель розрізняв поняття закону, з одного боку, як акту, прийнятого законодавцем, а з іншого – як явища, що виходить за межі змісту дії законодавця.

Філософ стверджував, що дотримання принципу верховенства права є необхідною умовою існування правової держави, в якій має панувати закон, а не особи, які перебувають при владі. Він також підкреслював важливість справедливості у створенні та застосуванні права. Філософ обґрунтовано виступав проти абсолютної влади правителя, наголошуючи на тому, що ця влада має бути обмежена законом.

В подальшому ідеї філософів античності щодо таких категорій як «держава», «закон», «право», «справедливість» набули свого оформлення у науковій творчості такого відомого мислителя, як

Марк Тулій Цицерон (106–43 рр. до н.е.). Державу він вважав надбанням народу, власністю народу [10, с. 48]. Водночас важливо зауважити, що народ у розумінні мислителя, – це не лише гуртування людей, що з якихось причин об'єдналися разом. Це сукупність багатьох людей, які пов'язані угодою з питань права та спільними інтересами.

Розмірковуючи над причинами виникнення держави, він стверджував, що першою причиною такого об'єднання людей є не слабкість людини, не страх перед дикими тваринами, а, насамперед, сама людська природа. Ця причина, на його думку, полягає у вродженій потребі жити разом, адже людина не схильна до усамітненого існування і самотнього блукання, бо людська природа уникає самотності і прагне спілкування та об'єднання [10, с. 48].

Аналізуючи форми правління, Цицерон особливу увагу звертав на якісний зміст держави, залежність від темпераменту і волі тих, хто її очолює, а також від того, кому довірено здійснення влади: одній особі, обраним чи всім громадянам. Цицерон визначав такі три форми правління: перша, коли вища влада знаходиться в руках людини, яку називають царем, – це реальна влада; друга: коли влада знаходиться в руках виборців, а громадянська спільнота контролюється волею оптиматів, це влада оптиматів; третя, коли все в руках народу, це влада народу, тобто демократія [2, с. 91].

Цицерон дійшов переконання, що кожен з трьох типів держави є недосконалим і жоден з них не може бути найкращим [10, с. 51]. Кожний з них прийнятний лише за наявності зв'язку, який міцно об'єднує людей, тобто договору про право та спільні інтереси. Свій фундаментальний висновок про недосконалість кожного з цих типів державного устрою Цицерон робить шляхом виокремлення недоліків, притаманних кожному з них.

Так, при царському правлінні всі інші особи повністю відсторонені від загального законодавства і прийняття рішень. Прийняття рішень залежить від волі та бажань окремої особи. У такій державі буде чітко проявлятися переважаюча влада царя. У той же час, навіть, якщо хтось із царів вирішить передати частину влади народу, однак, як зазначав Цицерон, воля народу буде крихкою, тому що в такій державі воля народу залежить від волі однієї людини.

Ситуацію за правління оптиматів мислитель також трактував як несприятливу для народу, оскільки це означало б позбавлення народу можливості брати участь в управлінні державою. За таких обставин багатство небагатьох керує державою, а найбагатші вважаються найкращими, що за висновками Цицерона – найнегідніша форма управління [2, с. 93-94].

Цицерон сформулював свої погляди на цей тип правління, який він порівнював з царським правлінням, де багатство і вплив призводять до безчестя. Він стверджував, що справжні лідери держави повинні керуватися доблестю і турботою про добробут народу, а не прив'язаністю до багатства або знатності. Цицерон також застерігав від можливого перетворення найкращих правителів на тиранів, що може призвести до тиранії над народом. Тому він розцінював цей тип правління як варіант тиранії, що випливає зі специфіки правління оптиматів [10, с. 65].

В умовах демократії, коли рішення приймаються волею народу, яким би справедливим і поміркованим це правління не було, Цицерон висловлює застереження, що сама ця рівність все одно несправедлива, оскільки не має щаблів у соціальному статусі. Показовим у цьому плані є його критична оцінка досвіду афінян, які здійснювали всі справи на основі рішень народу, тобто на основі суверенітету афінського народу. Він вказував на вади даного підходу, що не тільки не дозволили йому зберегти своєї специфіки, але й на практиці показали, що такий суверенітет народу виявився згубним, оскільки перетворився на свавілля натовпу [10, с. 51].

Розглянувши недоліки, притаманні всім трьом згаданим типам правління, і розкритикувавши тиранію в усіх її можливих проявах, Цицерон поставив собі за мету з'ясувати, який державний устрій можна вважати найкращим. При цьому мислитель наводив досвід власної держави як характерного прикладу і визначав її як найкращий державний устрій. Так, він був глибоко переконаний, що жодна з держав ні за своїми основами, ні за розподілом влади, ні за своїм внутрішнім життям не може зрівнятися з тією, яку залишили батьки, отримавши її від предків [2, с. 95-96; 9, с. 451].

У своєму вченні про право Цицерон зауважив, що право – це те, що встановлює природа, а не те, що вирішила людина [2, с. 102]. На його думку, якби права встановлювалися рішеннями народу, веліннями правителів, судами, і якби ці права можна було затверджувати голосуванням або рішенням натовпу, то існувало б право на крадіжку, право на перелюбство, право на складання фальшивих заповітів тощо. Він стверджував, що право, встановлене народом, не може порушувати порядок природи, не може творити право на основі незаконності, не може творити добро зі зла [10, с. 53-54]. Лише на основі права, яке слугує критерієм, даним природою, можна відрізнити добрий закон від нерозумного.

Цицерон доводив, що різні закони, які, залежно від обставин, були прийняті для потреб народу, можна назвати законами у формі поступки, а не тому, що вони насправді є законами. По суті,

законом може називатися тільки те, що створено для блага народу, цілісності держави і мирного і щасливого життя народу. А якщо народні представники розробили і прийняли постанови, які є катастрофічними і несправедливими для народу, то вони порушили свої декларації і обіцянки [2, с. 103]. З такими рішеннями народ не може повною мірою гарантувати збереження законів. На підтримку цієї думки Цицерон стверджував, що, тлумачачи саму назву «закон», можна зрозуміти, що вона містить у собі також значення вибору, істинного і справедливого принципу. На думку Цицерона, багато шкідливих і руйнівних правил, встановлених народом, не заслуговують на назву «закон».

Показово, що у вченні Цицерона чітко вимальовується думка про те, що закон, прийнятий людиною, можна назвати справедливим лише в тому випадку, якщо він вважається справедливим, відповідним сутності природи взагалі і людської природи зокрема [5, с. 12]. Відповідність чи невідповідність людських законів природі є найважливішим критерієм справедливості чи несправедливості норм, запроваджених самою людиною.

Одним із найбільш важливих принципів Цицерона у вченні про право є твердження мислителя про те, що воно ґрунтується на притаманній природі справедливості [12, с. 37]. Він вважав, що людина, яка не знає божественного права, може сприймати закони свого племені як істинне право, а закони, прийняті поза справедливістю, не можуть бути істинним правом [2, с. 106].

Мислитель відзначав, що не все, викладене в указах і законах народів, є вірним (особливо коли йдеться про укази і закони, видані тиранами) і що існує лише один закон, який зобов'язує людську спільноту і встановлюється законом, і цей закон походить від природи [5, с. 12]. Його аргумент полягав у тому, що якщо справедливість не походить від природи, то її взагалі не існує.

Таким чином, він заклав фундамент свого знаменитого вчення про справедливість. Ґрунтовне опрацювання мислителем сутності таких категорій, як держава, право, добро, справедливість тощо, дозволило йому напрацювати низку нових та оригінальних підходів до їх сприйняття і сприяло глибшому розумінню сутності правової держави в сучасних умовах.

Висновки. Ідейними засадами правовладдя в поглядах мислителів Античності виступають, передусім, категорії правильно побудованої, ідеальної держави, державного устрою. Усі вони чітко простежуються у поглядах таких відомих мислителів того часу, як Платон, Аристотель, Цицерон. Вони заперечували владу однієї особи і поставили в основу правового розуміння вчення про справедливість, яке стало основою сучасної правової категорії правовладдя. Погляди античних мислителів на панування права мали велике значення для розвитку політичної та правової думки у наступні роки. Висловлені ними ідеї про те, що закон має стояти над кожною людиною, а держава повинна базуватися на законах, а не на свавіллі правителів, не втратили своєї актуальності й до сьогоднішнього дня.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Аристотель. Політика. Переклад з давньогрецької О. Кислюк. Київ: Основи, 2005. 240 с.
2. Головатий С.П. Верховенство права: у 3 кн. Кн. 1: Від ідеї – до доктрини. К.: Фенікс, 2006. XXXII, 623 с.
3. Козинець О.Г., Остапенко А.І. Платон та Аристотель про державу і право: порівняльна характеристика. *Актуальні проблеми держави і права.* 2021. № 89. С. 37–41.
4. Колич О., Олійник В. Еволюція філософсько-правового розуміння держави. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка».* Серія: «Юридичні науки». 2022. № 3(35). С. 81–88.
5. Матевосян А.А. Поняття принципу верховенства права на доктринальному рівні. *ScienceRise. Juridical Science.* 2019. № 4. С. 10–15.
6. Меленко С.Г. Аристотель про соціальні основи держави. *Держава і право*. 2012. Вип. 56. С. 60–65.
7. Платон. Держава / Пер. з давньогр. Д. Коваль. К.: Основи, 2000. 355 с.
8. Процюк І.В. Становлення вчення про форму правління держави. *Державне будівництво та місцеве самоврядування.* 2009. Вип. 17. С. 21–34.
9. Суліменко О. Марк Тулій Ціцерон: деякі штрихи до поняття держави. *Вісник Львівського університету. Філософсько-політологічні студії.* 2024. Вип. 52. С. 445–452.
10. Цицерон М.Т. Про державу. Про закони. Про природу богів / Переклад з латин. В. Литвинов. К. Основи, 1998. 476 с.
11. Шевченко Л.А. Принцип верховенства права: історія становлення. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.* «Право». 2020. Вип. 32. С. 7–13.
12. Шелевер Н.В. Принцип справедливості у філософії античних філософів. *Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки.* 2020. № 4. Т. 2. С. 33–39.

УДК 340.134
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.1.9

КОНЦЕПЦІЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ: АКТУАЛЬНІСТЬ ТА СТРУКТУРА

Колодій А.М.,
головний науковий співробітник
відділу дослідження проблем правотворчості
та адаптації законодавства України до права ЄС
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України,
ORCID: 0000-0002-6647-700X

Лапко А.Г.,
кандидат юридичних наук,
провідний науковий співробітник
відділу дослідження проблем правотворчості
та адаптації законодавства України до права ЄС
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України,
ORCID: 0009-0007-7044-0078

Хальота А.І.,
кандидат юридичних наук, доцент,
в.о. провідного наукового співробітника
відділу дослідження проблем правотворчості
та адаптації законодавства України до права ЄС
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України,
ORCID: 0000-0001-8505-0055

Колодій А.М., Лапко А.Г., Хальота А.І. Концепція національної безпеки України: актуальність та структура.

У статті розглядається нагальна потреба у прийнятті Концепції національної безпеки України як фундаментального документа, що визначатиме стратегічні орієнтири та практичні механізми захисту життєво важливих інтересів Українського народу, суспільства та держави.

Автори акцентують увагу на домінуючій світовій тенденції закріплення положень щодо національної безпеки та оборони на конституційному рівні, наводячи приклади світових конституцій. Вони аналізують співвідношення майбутньої Концепції з чинним Законом України «Про національну безпеку України» від 21 червня 2018 року № 2469-VIII, підкреслюючи їхні різні статуси, глибину правового регулювання та функціональне призначення. Зазначається, що Закон є рамковим документом, тоді як Концепція, у разі її затвердження на рівні закону, матиме більш фундаментальний, теоретичний та стратегічний характер, розкриваючи сутність національної безпеки, її філософію та методологічні підходи.

У статті обґрунтовується необхідність прийняття нової Концепції національної безпеки України, яка забезпечить системність, цілісність та чіткість понятійного апарату у сфері безпеки. Підкреслюється важливість проактивного підходу до загроз, законодавчого закріплення та ієрархії документів, а також інтеграції передових методологічних засад. Автори розглядають Концепцію як основу для міжнародного співробітництва, що сприятиме поглибленню взаємодії з партнерами України.

На основі системного підходу пропонується структура Концепції національної безпеки України, що включає дванадцять ключових елементів: позиції України у світі, національні цілі та інтереси, союзники та партнери, реальні та потенційні загрози, матеріальна, нормативна та духовна бази, інституційна та кадрова основи, управління системою національної безпеки, діяльність у цій сфері та бажані результати. Наголошується на важливості визначення у Концепції основоположних понять, таких як національна безпека, Український народ, об’єкти та суб’єкти безпеки, загрози, національна мета та інтереси. Запропонована структура покликана забезпечити логічність, послідовність та системність документа, що є критично важливим для ефективного функціонування системи національної безпеки України в умовах сучасних викликів.

Ключові слова: національна безпека, концепція, загрози, нормативно-правова база, структура, закон, стратегія.

Kolodiy A.M., Lapko A.G., Khalota A.I. The concept of national security of Ukraine: relevance and structure.

The article examines the urgent need to adopt the Concept of National Security of Ukraine as a fundamental document that will determine strategic guidelines and practical mechanisms for protecting the vital interests of the Ukrainian people, society and state.

The authors focus on the dominant global trend of consolidating provisions on national security and defense at the constitutional level, citing examples of world constitutions. They analyze the relationship between the future Concept and the current Law of Ukraine "On National Security of Ukraine" dated June 21, 2018 No. 2469-VIII, emphasizing their different statuses, depth of legal regulation and functional purpose. It is noted that the Law is a framework document, while the Concept, if approved at the level of law, will have a more fundamental, theoretical and strategic nature, revealing the essence of national security, its philosophy and methodological approaches.

The article justifies the need to adopt a new Concept of National Security of Ukraine, which will ensure the systematicity, integrity and clarity of the conceptual apparatus in the field of security. The importance of a proactive approach to threats, legislative consolidation and hierarchy of documents, as well as the integration of advanced methodological principles is emphasized. The authors consider the Concept as a basis for international cooperation, which will contribute to the deepening of interaction with Ukraine's partners.

Based on a systemic approach, the structure of the Concept of National Security of Ukraine is proposed, which includes twelve key elements: Ukraine's position in the world, national goals and interests, allies and partners, real and potential threats, material, regulatory and spiritual bases, institutional and personnel bases, management of the national security system, activities in this area and desired results. The importance of defining in the Concept fundamental concepts, such as national security, the Ukrainian people, security objects and subjects, threats, national goal and interests, is emphasized. The proposed structure is designed to ensure the logicality, consistency and systematicity of the document, which is critically important for the effective functioning of the national security system of Ukraine in the face of modern challenges.

Key words: national security, concept, threats, regulatory and legal basis, structure, law, strategy.

Постановка проблеми. У сучасному світі, позначеному геополітичною нестабільністю та безпрецедентними викликами, питання національної безпеки набуває особливої гостроти. Для України, що протистоїть повномасштабній військовій агресії, це не просто теоретичне питання, а життєво важлива необхідність. Ефективне функціонування держави та захист її суверенітету, територіальної цілісності та національних інтересів неможливі без чіткої, всеохоплюючої та адаптивної Концепції національної безпеки. Незважаючи на наявність певних нормативно-правових актів у цій сфері, існує нагальна потреба у розробці та впровадженні фундаментального документа, який би забезпечував системний підхід, уніфікував понятійний апарат та визначав стратегічні орієнтири для всіх суб'єктів безпекового сектору. Відсутність такого цілісного концептуального бачення може призвести до фрагментації зусиль, зниження ефективності реагування на загрози та ускладнення міжнародного співробітництва.

Метою даної статті є всебічний аналіз та обґрунтування актуальності та оптимальної структури нової Концепції національної безпеки України, що відповідатиме сучасним викликам та загрозам, а також забезпечить ефективну систему управління безпековою сферою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика національної безпеки традиційно перебуває у фокусі уваги багатьох вітчизняних та зарубіжних науковців. Значний внесок у становлення та розвиток «націобезпекознавства» зробили такі видатні дослідники, як П. Артюх, О. Бандурка, О. Белов, В. Глушков, В. Горбулін, Я. Кондратьєв, О. Копан, І. Кресіна, М. Левицька, В. Ліпкан, М. Мельник, Н. Нижник, В. Почепцов, Ю. Римаренко, О. Шумілов та інші. Їхні праці охоплюють широкий спектр питань: від теоретичних засад до практичних аспектів забезпечення різних видів безпеки – військової, економічної, екологічної, інформаційної тощо. Проте, динамічний характер сучасних загроз, включаючи гібридні війни та технологічні виклики, вимагає постійного переосмислення існуючих концепцій та їх адаптації до нових реалій. Існує необхідність у розробці такого документа, який би не лише консолідував наявні знання, а й пропонував інноваційні рішення для забезпечення довгострокової безпеки держави.

Виклад основного матеріалу. Прийняття Концепції національної безпеки України на сучасному етапі є не просто бажаним кроком, а нагальною потребою, зумовленою комплексом внутрішніх

та зовнішніх чинників. Цей документ має стати фундаментальним актом, який визначить стратегічні орієнтири та практичні механізми забезпечення життєво важливих інтересів Українського народу, суспільства та держави.

Принагідно хотілося б наголосити, що, у сучасних країнах, домінантною стає тенденція згідно якої, забезпечення національної безпеки та оборони, усе частіше виноситься на найвищий, конституційний рівень регулювання та охорони. Так, Глава X Конституції Естонської Республіки, прийнята на референдумі 28 червня 1992 року називається «Державна оборона» [1], Глава XIII Конституції Литовської Республіки прийнята на референдумі 25 жовтня 1992 року – «Зовнішня політика та захист держави» [2], Глава VII Конституції Республіки Македонія від 17 листопада 1991 року – «Оборона Республіки та оголошення стану війни або надзвичайного стану» [3], Глава XXVII Конституції Республіки Узбекистан прийнята на референдумі 30 квітня 2023 року «Оборона і безпека» [4], Розділ X-а Основного Закону Федеративної Республіки Німеччина від 23 травня 1949 року – «Стан оборони» [5], Розділ II Конституції Японії від 3 листопада 1946 року, набрала чинності 3 травня 1947 року – «Відмова від війни» [6], Підрозділ II, Розділу V «Рада Республіки та Рада національної оборони» - «Рада національної оборони», Розділ I та Розділ II, Глави I «Стан оборони та стан облоги», Титулу V «Захист держави та демократичних інститутів» Конституції Федеративної Республіки Бразилії від 5 жовтня 1988 року - «Стан оборони» та «Стан облоги» [7, с. 431–518].

З цих позицій доцільно пригадати, що «Концепція (основи державної політики) національної безпеки України» була схвалена Постановою Верховної Ради України від 16 січня 1997 року № 3/97-ВР та втратила чинність на підставі Закону України «Про основи національної безпеки України» від 19 червня 2003 року № 964-IV. У сьогодення, у цій сфері, суспільні відносини в Україні регулюють та охороняють Конституція України, Закон України «Про національну безпеку України» від 21 червня 2018 року № 2469-VIII [8], Закон України «Про Раду національної безпеки і оборони України» від 5 березня 1998 року № 183/98-ВР [9], «Стратегія національної безпеки України» схвалена Рішенням Ради національної безпеки і оборони України «Про Стратегію національної безпеки України» від 14 вересня 2020 року, введена в дію Указом Президента України від 14 вересня 2020 року № 392/2020 [10] та багато інших нормативно-правових актів.

Враховуючи це виникає запитання відносно співвідношення між діючим Законом України «Про національну безпеку України» від 21 червня 2018 року № 2469-VIII та новою Концепцією національної безпеки України, яку необхідно прийняти. Ці два документи мають різний статус, глибину правового регулювання та функціональне призначення, хоча і є взаємопов'язаними. Переконані, що вони мають право на існування, особливо враховуючи теперішню ситуацію в Україні.

Закон є рамковим документом, який встановлює правові засади, загальні правила та принципи функціонування системи національної безпеки. Він є обов'язковим для виконання всіма суб'єктами. Концепція національної безпеки України, натомість, є документом, який має більш фундаментальний, теоретичний та стратегічний характер. Якщо вона буде прийнята на рівні закону (як пропонується у цій статті), то її юридична сила буде аналогічною чинному Закону, але її змістовне наповнення відрізнятиметься.

Для того щоб довести це доцільно виділити основні відмінності та встановити співвідношення між Законом України «Про національну безпеку України» від 21 червня 2018 року № 2469-VIII та майбутньою Концепцією національної безпеки України, зокрема:

– за статусом та юридичною силою: якщо Закон України «Про національну безпеку України» від 21 червня 2018 року № 2469-VIII – це чинний нормативно-правовий акт, що має пряму дію і є обов'язковим для виконання, то Концепція якщо вона буде закріплена законом, матиме таку ж юридичну силу. Однак, історично в Україні існувала «Концепція (основи державної політики) національної безпеки України», схвалена Постановою Верховної Ради України 1997 року, яка втратила чинність з прийняттям Закону України «Про основи національної безпеки України» у 2003 році. Це свідчить про еволюцію підходів до ієрархії документів. Пропонована нова Концепція має амбіції отримати саме статус Закону;

– за глибиною змісту та рівнем деталізації положень: якщо Закон України «Про національну безпеку України» від 21 червня 2018 року № 2469-VIII містить конкретні норми, принципи та повноваження суб'єктів і є більш «жорстким» і менш гнучким до змін, то Концепція має бути більш глибоким, аналітичним та теоретичним документом. Вона детальніше розкриватиме сутність національної безпеки, її філософію, методологічні підходи, визначатиме взаємозв'язки між різними елементами системи безпеки. Вона може містити наукові рекомендації, доктринальні настанови, що стануть основою для подальшої розробки інших документів;

– за призначенням та функціями: якщо Закон України «Про національну безпеку України» від 21 червня 2018 року № 2469-VIII регулює правові відносини, встановлює структуру та повноваження суб'єктів, а його основна функція – правове забезпечення національної безпеки, то Концепція

виконуватиме інструментальну, системоутворюючу та методологічну функції. Вона є «першоосновою» для формування ієрархічної системи нормативно-правових актів (стратегій, указів, постанов, розпоряджень, наказів), що деталізуватимуть її положення. Концепція має забезпечувати єдність принципів, підходів та цілей у сфері національної безпеки. Вона також покликана сформулювати єдине понятійне розуміння для всіх учасників процесу;

– за співвідношенням з іншими правовими актами: якщо Закон України «Про національну безпеку України» від 21 червня 2018 року № 2469-VIII є основою для розробки Стратегії національної безпеки України та інших стратегічних документів, що більш детально описують шляхи досягнення цілей, він визначає, що стратегія національної безпеки є основним документом довгострокового планування, то Концепція прийнята як закон має стати «вищою формою осмислення феномену національної безпеки» порівняно зі стратегією. Вона задає загальні рамки та філософію, тоді як стратегія визначає конкретні цілі, завдання, засоби та напрямки їх досягнення. Таким чином, Стратегія має будуватися на положеннях Концепції.

Концепція національної безпеки на відміну від стратегії національної безпеки носитиме принциповий, більш загальний, основоположний характер. Більшість розвинених держав мають власну концепцію національної безпеки і, на її підставі, сформували власний науковий підхід до організації управління у сфері національної безпеки та її забезпечення. У ній, насамперед, мають бути відображені наукові рекомендації і конкретні умови функціонування різноманітних суб'єктів забезпечення національної безпеки, що дозволяє у систематизованому вигляді враховувати чинники, які є критичними, вирішальними і найбільш важливими.

Отже, Закон України «Про національну безпеку України» від 21 червня 2018 року № 2469-VIII є чинною правовою основою, що регулює відносини у сфері національної безпеки. Пропонована Концепція національної безпеки України, якщо вона буде затверджена законом, має стати фундаментальним, принциповим, більш загальним і основоположним документом, який визначає глибинні понятійні, методологічні та цільові засади всієї системи національної безпеки. Вона має бути «дорожньою картою» для розробки та імплементації всіх наступних правових та програмних документів у цій сфері, включаючи Стратегію національної безпеки. Тобто, Концепція – це про «що і чому», а Закон і Стратегія – про «як».

Зважаючи на реалії сьогодення є нагальна потреба все ж прийняти Концепцію національної безпеки України, яка забезпечить:

1) системність та цілісність: існуюче законодавство у сфері національної безпеки, хоч і істотне, але є розрізненим. Воно потребує єдиного концептуального документа, який об'єднає всі її аспекти – від визначення загроз до механізмів реагування. Концепція забезпечить системний підхід, що дозволить уникнути фрагментації зусиль і забезпечити координовану діяльність усіх суб'єктів системи безпеки;

2) чіткість понятійного апарату, адже відсутнє єдине, чітке розуміння ключових термінів, таких як «концепція», «нація» (з урахуванням багатонаціонального складу Українського народу), «безпека», «національна безпека», що створює перешкоди для ефективної взаємодії та формування послідовної державної політики. Концепція має усунути цю невизначеність, забезпечивши єдиний термінологічний простір;

3) проактивний підхід до загроз: в умовах гібридної війни та постійної агресії росії, Україна не може обмежуватися лише реакцією на існуючі загрози. Концепція має передбачати прогнозування, раннє виявлення та попередження потенційних викликів, дозволяючи розробляти адекватні заходи до того, як вони наберуть критичного характеру. Вона повинна враховувати динамічний характер загроз і механізми їхньої ідентифікації та моніторингу;

4) законодавче закріплення та ієрархію: затвердження Концепції на рівні закону забезпечить їй найвищий правовий статус після Конституції України. Це дозволить їй слугувати надійною основою для всієї ієрархічної системи нормативно-правових актів у сфері національної безпеки – від стратегій до указів, постанов, розпоряджень, наказів тощо. Такий підхід гарантує послідовність та підзвітність у розробці та реалізації державної політики;

5) методологічну основу для управління: Концепція має інтегрувати передові методологічні підходи – антропологічний, феноменологічний, системний, діяльнісний, а також принципи науковості, історизму, всебічності, об'єктивності та конкретності. Це забезпечить наукову обґрунтованість рішень і дозволить ефективно управляти складною системою національної безпеки, враховуючи її багатовекторний характер;

6) основу для міжнародного співробітництва: чітко сформульована та законодавчо закріплена Концепція національної безпеки України стане важливим документом для міжнародних партнерів. Вона демонструватиме пріоритети та напрямки зовнішньої політики України, сприяючи поглибленню співпраці з Європейським Союзом, НАТО, США та іншими союзниками у сфері безпеки.

Таким чином, розробка та прийняття нової Концепції національної безпеки України – це не просто формальність, а життєво важлива умова для забезпечення стабільності, розвитку та успішного протистояння викликам, що стоять перед Україною. Вона має стати наріжним каменем для створення ефективної та адаптивної системи захисту національних інтересів.

Для розробки Концепції національної безпеки України важливо застосувати системний підхід враховуючи, що національна безпека є інтегрованою, внутрішньо єдиною соціальною системою з дуже складною взаємодією всіх елементів. До закономірностей згаданого системного підходу, які забезпечують повноцінне з'ясування властивостей національної безпеки, належать такі загальні для всіх соціальних систем підсистеми (елементи):

1. Позиції України у світі та Європі, мають бути відтворені через характеристику сучасних світових та регіональних тенденцій життєдіяльності міжнародних та регіональних органів та організацій, різноманітних суспільств, країн, держав, що дозволить виокремити ті з них, які впливають на розвиток України. Аналіз позиції України у світі та Європі допоможе усвідомити місце України на сучасному етапі розвитку, крізь розкриття її стану та перспектив щодо власного розвитку.

2. Національні цілі та інтереси, які спрямовані на забезпечення національної безпеки і зумовлюють необхідність її існування як самостійної соціальної системи (підсистеми суспільства), можуть бути загальними або частковими, постійними чи тимчасовими, пріоритетними або другорядними, основоположними або ситуаційними.

Має бути зазначено, що такими національними цілями та інтересами є: для людини і громадянина – їх правовий статус і особливо права та свободи; для держави – суверенітет, територіальна цілісність та недоторканість; для суспільства – політична, економічна, соціальна та духовна системи.

3. Союзники та партнери. Беззаперечно, що такими мають бути визнані Європейський Союз, НАТО, США, Велика Британія, Польща, Канада, Туреччина, Латвія, Литва, Естонія, Японія та багато інших міжнародних організацій та держав.

4. Реальні та потенційні загрози та небезпеки. У Концепції національної безпеки України мають бути зазначені конкретні та перспективні, внутрішні та зовнішні, загрози та небезпеки національній безпеці, що дозволить їх оперативно попереджувати та ліквідовувати. Надзвичайно важливо передбачити механізм ідентифікації, діагностування та моніторингу загроз національній безпеці, враховуючи, що з часом вони можуть зазнавати суттєвих змін. Завжди слід пам'ятати, що національна безпека завжди відносна і має динамічний характер. У кожний конкретний відрізок часу стан захищеності може мати різний рівень, що визначається гостротою внутрішніх та зовнішніх загроз і характером реагування на них управлінського апарату системи забезпечення національної безпеки.

5. Матеріальна база. Включає у себе фінансові засоби, асигновані на функціонування системи національної безпеки, а також усе матеріально-технічне забезпечення. Зазначена база включає в себе:

а) кошти на утримання державних та інших інститутів, діяльність яких пов'язана із забезпеченням національної безпеки. Зокрема: кошти на утримання штатного апарату вказаних інститутів; кошти на оплату праці осіб, залучених до вирішення окремих питань у сфері забезпечення національної безпеки (розробники, наукові консультанти, експерти та ін.); кошти на утримання матеріально-технічної бази державних і недержавних структур, що займаються забезпеченням національної безпеки;

б) кошти на різноманітну діяльність різних інститутів, які функціонують у сфері забезпечення національної безпеки;

в) кошти на здійснення окремих програм, що потребують спеціального фінансування.

6. Нормативна база, має складатися із правових та інших соціальних норм, які регулюють та охороняють систему національної безпеки. При цьому виходячи із положень пункту 17 частини 1 ст. 92 Конституції України, згідно з якими основи національної безпеки визначаються виключно законами України, є сенс затвердити нову редакцію Концепції національної безпеки України таким нормативно-правовим актом, яким є закон [11].

7. Духовна база, сутність якої дістає вияв у тих принципах, ідейних пріоритетах і моральних цінностях, на яких у правовій державі ґрунтується діяльність у сфері забезпечення національної безпеки. Відправними положеннями, що характеризують цю базу є принципи демократії, реального гуманізму, соціальної справедливості, верховенства права, розподілу влад, гласності, народовладдя, законності, пріоритету прав людини, дотримання балансу інтересів особи, держави та суспільства і т. д.

8. Інституційна основа (організаційна структура) системи національної безпеки, об'єднує усі структури (органи, установи, підприємства), які в тій або іншій мірі беруть участь в реалізації завдань забезпечення безпеки. Вони можуть бути державними та недержавними, належати до усіх

гілок або систем влади (законодавчої, виконавчої, судової, контрольно-наглядової, правоохоронної, муніципальної). Так Верховна Рада України, відповідно до пунктів 17 та 19 частини 1 ст. 92 Конституції України виключно законами України визначає «основи національної безпеки, організації Збройних Сил України і забезпечення громадського порядку; правовий режим воєнного і надзвичайного стану, зон надзвичайної екологічної ситуації» [11]. А Президент України «забезпечує державну незалежність, національну безпеку і правонаступництво держави» згідно із пунктом 1 частини 1 ст. 106 Конституції України [11]. Кабінет Міністрів України «здійснює заходи щодо забезпечення обороноздатності і національної безпеки України, громадського порядку, боротьби зі злочинністю», що передбачено пунктом 7 частини 1 ст. 116 Конституції України [11]. У той же час в Україні діють органи та організації, для яких забезпечення національної безпеки є основним соціальним завданням. Це Рада національної безпеки та оборони України, Служба безпеки України, Національна поліція України і т. д.

9. Людський (кадровий) склад. Основні вимоги до кадрового складу системи національної безпеки – високий професіоналізм, політична і правова культура – вже самі по собі передбачають дисциплінованість, ініціативність, уміння приймати правильні рішення у позаштатних ситуаціях.

У кожній із структур системи національної безпеки існують специфічний кадровий режим, порядок прийняття на службу тощо. Однак загальне завдання повинно полягати у тому, щоб стимулювати запровадження конкурсного порядку прийняття на службу, за якого вирішальну роль відігравали б загальний рівень інтелекту та високі ділові якості. Доцільно також періодично проводити атестації.

10. Управління системою національної безпеки. Чільне місце у Концепції національної безпеки України має бути відведено проблемам управління системою національної безпеки, адже існує нагальна потреба у створенні ефективної системи національної безпеки.

11. Діяльність у сфері забезпечення національної безпеки. Діяльність усіх органів, що забезпечують національну безпеку має бути зосереджена на прогнозуванні, своєчасному виявленні, попередженні і нейтралізації зовнішніх і внутрішніх загроз національній безпеці, захисті суверенітету і територіальної цілісності України, безпеки її прикордонного простору, піднесенні економіки країни, забезпеченні особистої безпеки, конституційних прав та свобод людини і громадянина, викоріненні злочинності, вдосконаленні системи державної влади, зміцненні законності і правопорядку та збереженні соціально-політичної стабільності суспільства, зміцненні позицій України у світі, підтриманні на належному рівні її оборонного потенціалу і обороноздатності, радикальному поліпшенні екологічної ситуації.

12. Бажані результати у сфері забезпечення національної безпеки, ними може бути визнано забезпечення послідовного наближення України до такого гарантованого рівня безпеки, при якому можна забезпечити значне зниження впливу дестабілізуючих факторів, багатовекторний якісний розвиток системи національної безпеки та усіх її елементів. А також запровадження механізмів стримування в інтересах запобігання агресії будь-якого масштабу, у тому числі із застосуванням ядерної зброї проти України та її союзників.

Беззаперечно, що Концепція національної безпеки України має вміщувати преамбулу у якій слід викласти інформацію про її предмет, достовірність, актуальність і своєчасність врегулювання та охорони національної безпеки. У Концепції мають бути визначені такі основоположні поняття, як: національна безпека, Український народ та нація, об’єкти національної безпеки, суб’єкти національної безпеки, загрози національній безпеці, система національної безпеки, система забезпечення національної безпеки, національна мета, національна ідея, національні інтереси тощо.

Уявляється, що саме відповідно до цих підсистем (елементів) системи забезпечення національної безпеки доцільно розробляти Концепцію національної безпеки України, оскільки вона набуде ознак системності, логічності та послідовності.

Висновки. Підсумовуючи, актуальність розробки та прийняття Концепції національної безпеки України на сучасному етапі є беззаперечною і зумовлена як внутрішніми, так і зовнішніми факторами, включаючи безпрецедентні виклики, пов’язані з повномасштабною агресією. Цей документ має стати не просто черговим актом, а фундаментальною «дорожньою картою», яка чітко визначить стратегічні орієнтири та дієві механізми забезпечення життєво важливих інтересів Українського народу, суспільства та держави. Проведений аналіз демонструє, що, незважаючи на наявність чинного Закону України «Про національну безпеку України» та інших нормативно-правових актів, існує нагальна потреба у документі вищого теоретичного та стратегічного рівня. Концепція, у разі її законодавчого закріплення, матиме аналогічну юридичну силу до Закону, але її змістовне наповнення буде значно глибшим та аналітичнішим. Вона має стати «першоосновою» для всієї ієрархічної системи документів у сфері безпеки, забезпечуючи їхню єдність, послідовність та ефективність. Концепція відповість на питання «що і чому» у сфері національної безпеки, тоді як Закон і Страте-

гія – на питання «як». Лише за умови наявності такого фундаментального та всеохоплюючого документа, Україна зможе ефективно протистояти сучасним загрозам, забезпечувати свій стабільний розвиток та успішно відстоювати національні інтереси у глобальному просторі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція Естонської Республіки, прийнята на референдумі 28 червня 1992 року. URL: https://biblioteka.sejm.gov.pl/wp-content/uploads/2015/10/Estonia_rus_010815.pdf (дата звернення: 09.06.2025).
2. Конституція Литовської Республіки, прийнята на референдумі 25 жовтня 1992 року. URL: http://lib.rada.gov.ua/static/LIBRARY/catalog/law/lit_konst1.htm (дата звернення: 09.06.2025).
3. Конституція Республіки Македонія від 17 листопада 1991 року. URL: https://legalns.com/download/books/cons/macedonia.pdf (дата звернення: 09.06.2025).
4. Конституції Республіки Узбекистан, прийнята на референдумі 30 квітня 2023 року. URL: https://www.uzbekistan.org.ua/ru/uzbekistan/konstitutsiya.html (дата звернення: 09.06.2025).
5. Основний Закон Федеративної Республіки Німеччина від 23 травня 1949 року. URL: https://www.bundestag.de/resource/blob/1033364/ea61281e39aaac743a3025aba57cbed2/ grundgesetz_uk.pdf (дата звернення: 09.06.2025).
6. Конституція Японії від 3 листопада 1946 року, набрала чинності 3 травня 1947 року. URL: https://uk.wikisource.org/wiki/%D0%9A%D0%BE%D0%BD%D1%81 %D1%82%D0%B8%D1%82%D1%83%D1%86%D1%96%D1%8F_%D0%AF%D0%BF%D0%BE%D0%BD%D1%96%D1%97 (дата звернення: 09.06.2025).
7. Конституції зарубіжних країн: навчальний посібник / Авт.-упоряд.: В.О. Серьогін, Ю.М. Коломієць, О.В. Марцеляк та ін. / За заг. ред. к.ю.н. доц., В.О. Серьогіна. Харків: Видавництво «ФІНН», 2009. 664 с.
8. Про національну безпеку України: Закон України від 21 червня 2018 року № 2469-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2018. № 31. Ст. 241.
9. Про Раду національної безпеки і оборони України: Закон України від 5 березня 1998 року № 183/98-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1998. № 35. Ст. 237.
10. Про Рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року «Про Стратегію національної безпеки України»: затв. Указом Президента України від 14 вересня 2020 року № 392/2020. *Урядовий кур'єр*. 2020. 16 вересня. № 179.
11. Конституція України: Основний Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.

УДК 316.42:004.9
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.1.10

ЦИФРОВІЗАЦІЯ ЯК ДРАЙВЕР СУЧАСНОЇ СОЦІОЛОГІЇ ПРАВА: АДАПТАЦІЯ СУСПІЛЬСТВА ДО ЗМІН ТЕХНОЛОГІЧНОГО ПРОГРЕСУ

Коцан-Олинець Ю.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії та філософії права
Львівського національного університету імені Івана Франка
ORCID: 0000-0002-3217-4780

Коцан-Олинець Ю. Цифровізація як драйвер сучасної соціології права: адаптація суспільства до змін технологічного прогресу.

У статті досліджено проблеми адаптації сучасного суспільства до змін технологічного процесу крізь призму цифровізації соціології права. Зазначено, що зростання цифровізації, поява більш швидких комп'ютерів і створення нових програмних засобів для аналізу результатів досліджень сприяли виникненню такої сфери, де комп'ютерний алгоритм став сприйматися як суб'єкт, здатний у будь-якій ситуації видати релевантний аналітичний результат. Запуск складних обчислень, розрахунок статистичних критеріїв і побудова багатовимірних моделей сприяли тому, що соціолог переставав потребувати розуміння математичної, а часто і власне соціологічної основи вироблених ним маніпуляцій із даними.. Акцентовано, що саме прагнення людини адаптуватися до нових умов сучасності завдяки новим технологіям дає змогу їй простіше проходити цей період життєдіяльності. З огляду на це, можна стверджувати, що не людина впливає і формує соціальний простір, а саме простір формує людину як особистість, її світогляд. Зазначено, що соціальне середовище і зміни, що відбуваються в ньому, суттєво впливають на формування особистості людини і становлення її самоідентичності. Епоха цифровізації сформувала принципово нову людину, життя якої щодня проходить із використанням цифрових технологій. Зроблено висновок, що інформаційний шум нерідко перешкоджає сприйняттю змісту інформації, що передається. Тож цифровізація впливає на життєвий світ людини завдяки якості й кількості інформації, а також методам і формам споживання інформації людиною. Тобто змінюється спосіб сприйняття, а особистісна реалізація безпосередньо пов'язана з умінням людини працювати з інформацією. Епоха цифровізації перетворила ідентичність особистості, внаслідок чого вона набула цифрового формату. Утім, цифрова людина перестала бути автономним суб'єктом, оскільки рисами своєї особистості вона тепер завдячує факту приєднання до онлайн-мережі. Результати цифровізації соціології права мають не замінювати людину, а бути інструментами в її пізнанні. Тож у процесі цифровізації соціології права пріоритет потрібно віддавати не штучному інтелекту, а розвитку когнітивного, морального і творчого потенціалу людини, а також різних автоматизованих систем керування як інструментів у процесі пізнання.

Ключові слова: людина, суспільство, право, соціологія, суспільна культура, соціальні процеси, цифрова соціологія, цифровізація, великі дані, штучний інтелект, цифрові технології, інформаційне суспільство.

Kotsan-Olynets Yu. Digitalization as a driver of modern sociology of law: adaptation of society to changes in technological progress.

The article examines the problems of adaptation of modern society to changes in the technological process through the prism of digitalization of the sociology of law. It is noted that the growth of digitalization, the emergence of faster computers and the creation of new software tools for analyzing research results contributed to the emergence of such a sphere where a computer algorithm began to be perceived as a subject capable of producing a relevant analytical result in any situation. The launch of complex calculations, the calculation of statistical criteria and the construction of multidimensional models contributed to the fact that the sociologist ceased to need to understand the mathematical, and often the sociological basis of the manipulations with data he made. It is emphasized that it is precisely the desire of a person to adapt to the new conditions of modernity thanks to new technologies that allows him to go through this period of life more easily. In view of this, it can be argued that it is not a person who influences and shapes the social space, but it is the space that shapes a person as a personality, his worldview. It is noted that the social environment and the changes taking place in it significantly affect the formation of a person's personality and the formation of his self-identity. The era of digitalization has formed a fundamentally new person, whose life is spent daily using digital technologies. It is concluded that information noise often interferes with the perception of the content

of the information being transmitted. Therefore, digitalization affects the life world of a person due to the quality and quantity of information, as well as the methods and forms of information consumption by a person. That is, the way of perception is changing, and personal realization is directly related to a person's ability to work with information. The era of digitalization has transformed the identity of the individual, as a result of which it has acquired a digital format. However, a digital person has ceased to be an autonomous subject, since he now owes his personality traits to the fact of joining the online network. The results of the digitalization of the sociology of law should not replace a person, but be tools in his cognition. Therefore, in the process of digitalization of the sociology of law, priority should be given not to artificial intelligence, but to the development of the cognitive, moral and creative potential of a person, as well as various automated control systems as tools in the process of cognition.

Key words: human, society, law, sociology, social culture, social processes, digital sociology, digitalization, big data, artificial intelligence, digital technologies, information society.

Постановка проблеми. Епоха цифровізації – новий етап розвитку суспільства. Найближчою до сучасної доби є концепція інформаційного суспільства. У сьогоденні роль людини в суспільстві є ключовою, знання й інформація являють собою найвищу цінність у всіх взаємозв'язках. Окрім того, однією з особливостей епохи цифровізації є всеосяжне перетворення інформації на цифрову форму. Отримання життєвих благ стало доступнішим для людини завдяки появі безлічі інтернет-платформ із дистанційним доступом й інтерактивним навчанням, що свідчить про трансформацію суспільної культури. Всі економічні процеси в суспільстві також оптимізуються через скорочення витрат на виконання традиційних операцій, які зараз може виконувати штучний інтелект.

У цьому контексті важливим є те, що Україну включено до Програми ЄС «Цифрова Європа» до 2027 року, навіть попри війну з боку рф. Головна мета Програми – пришвидшення відновлення економіки й цифровізації. Участь України в цій Програмі дасть їй змогу стати частиною Єдиного цифрового ринку ЄС [1]. Тож цифрові технології активно впливають на громадян України, їхню ідентичність у новому цифровому вимірі. «Людина створила і постійно удосконалює технічний комплекс, який заміщує багато функцій людини, включаючи логічні операції. Техніка проникає і в біологічне тіло людини не лише як штучні органи, а й як носій інформації та ключ до інформаційних систем. Своєю чергою, біологічні процеси стають складовими техніко-технологічних процесів виробництва» [2, с. 28]. Саме цифрова соціологія «як наука та філософія» здатна виявити специфіку цих комунікацій.

Зростання цифровізації, поява більш швидких комп'ютерів і створення нових програмних засобів для аналізу результатів досліджень сприяли виникненню такої сфери, де комп'ютерний алгоритм став сприйматися як суб'єкт, здатний у будь-якій ситуації видати релевантний аналітичний результат. Запуск складних обчислень, розрахунок статистичних критеріїв і побудова багатовимірних моделей сприяли тому, що соціолог переставав потребувати розуміння математичної, а часто і власне соціологічної основи вироблених ним маніпуляцій із даними. Тож безліч елементів нашого життя поступово набувають цифрового характеру [3, с. 113]. Сучасне суспільство й соціологія вслід за ним виходять на новий етап – етап цифровізації. Основна його характеристика – проникнення в повсякденне життя людей технологій штучного інтелекту. У таких умовах людина змушена пристосовуватися до нових інноваційних реалій. Саме прагнення людини адаптуватися до нових умов сучасності завдяки новим технологіям дає змогу їй простіше проходити цей період життєдіяльності. З огляду на це, можна стверджувати, що не людина впливає і формує соціальний простір, а саме простір формує людину як особистість, її світогляд. Тобто, реальною загрозою для суспільства є неможливість людини адаптуватися до змін, які вже відбулися в соціумі.

Отже, масове проникнення цифрових технологій у життя людей набирає обертів. Особливості епохи цифровізації значно впливають на людину, формують її нові цінності й переконання, характерні для суспільства на сучасному етапі розвитку людства. Зміни, які відбулися за такий великий проміжок часу, стали причиною появи абсолютно нової сучасної людини – людини цифрової. Очевидно, соціальне середовище і зміни, що відбуваються в ньому, суттєво впливають на формування особистості людини і становлення її самоідентичності. Епоха цифровізації сформувала принципово нову людину, життя якої щодня проходить із використанням цифрових технологій.

Утім, така цифрова реальність порушує комплекс соціальних і правових питань та вимагає нових компетенцій задля вирішення нових завдань, зумовлених розробкою і впровадженням штучного інтелекту, інших цифрових технологій. Саме тому актуальним стає проведення досліджень, пов'язаних із їхнім впливом на людину й суспільство загалом.

Ступінь наукової розробки проблеми дослідження. Актуальність феномену «цифровізація соціології права» та інших явищ правової дійсності є предметом дослідження в наукових працях таких вітчизняних учених, як О. Барабаш, Т. Бурлай, В. Воронкова, С. Гринюк, А. Гриценко, І. Жур-

ба, І. Зайцева, О. Іваненко, Л. Калашнікова, О. Котуха, М. Кривонос, Т. Подорожна, О. Процишин, А. Рибчук та багато інших. Зауважимо, що поняття «цифровізація суспільства» набуло широкого поширення з огляду на трансформаційні процеси економіки, що відображено в різних поглядах учених. Утім, проблеми адаптації сучасного суспільства до змін технологічного процесу крізь призму цифровізації соціології права досліджено поверхнево, що і зумовило дослідження цього феномену в юридичній науці.

Метою статті є розгляд проблем соціології права з погляду цифровізації і її впливу на суспільство в умовах сучасних змін технологічного процесу.

Виклад матеріалу. Соціологія як наука про суспільство вивчає структури суспільства, їхні елементи, соціальні процеси, що протікають у цих структурах. Соціологія – наука, що вивчає суспільство загалом, у комплексі, у всій складності й різноманітті соціальних процесів, відносин і явищ. Соціологія робить глобальні узагальнення, виводить найзагальніші закономірності життєдіяльності всього суспільства й окремих соціальних груп у ньому, а також виявляє відносини людини і суспільства, суспільства і природи. Людина живе й формується серед людей [4]. При цьому саме оцифрування забезпечує більшу гнучкість і незалежність у виборі поведінки людей [5]. Цифровізація, справляє значний вплив на взаємодію між державними органами та інститутами громадянського суспільства. У сьогоденні цифровізація стала невід'ємною частиною політичних та соціальних процесів у світі та Україні зокрема. У свою чергу, використання цифрових технологій в управлінні державною владою та в діяльності інститутів громадянського суспільства, змінює традиційні форми взаємодії та створює нові можливості для більш ефективної та прозорої комунікації.

Варто підкреслити, що цифровізація значно покращує взаємодію між державними органами та громадянським суспільством. Серед головних переваг можна виокремити такі:

підвищення прозорості та підзвітності діяльності державного апарату. Цифрові технології сприяють підвищення прозорості роботи державних органів. Відкритість даних, електронні системи звітності та платформи для отримання зворотного зв'язку дають можливість громадянам України контролювати роботу влади та оперативно реагувати на зміни, що відбуваються. Це знижує ймовірність корупції та сприяє більш справедливому розподілу ресурсів;

цифровізація значно полегшує доступ громадян України до державних послуг. Онлайн-платформи дозволяють подати безліч заяв, отримати різноманітні довідки, сплатити штрафи або зареєструвати підприємство без потреби відвідувати державні установи тощо. Це заощаджує час та зусилля, спрощуючи взаємодію з органами державної влади. Системи електронних петицій, онлайн-опитування та інші цифрові інструменти дають громадянам України більше можливостей для участі у політичному процесі. Участь у таких платформах стає доступним кожному, незалежно від його фізичного розташування, що сприяє залученню ширших верств населення до обговорення та прийняття державних рішень.

Утім, варто зазначити, що цифровізація не може замінити безпосереднє спілкування між людьми, проте здатна знизити потреби у фізичній мобільності за допомогою цифрових платформ. Тобто інтелектуальні технології з кожним днем стають звичнішими, розширюється доступ людини до пристроїв зі штучним інтелектом (надалі – ШІ). Розумні технології набувають дедалі ширшого застосування, вони, наприклад, не лише дають змогу проводити діагностику, а й забезпечують ефективне лікування різних захворювань. Використання ШІ в освіті, охороні здоров'я, державному управлінні й інших сферах життя суспільства позитивно впливає на формування цифрового суспільства, перетворення людини у глобальному цифровому просторі на цифрового суб'єкта [6]. Тож, враховуючи повсюдний вплив ШІ на багато сфер людської життєдіяльності, можна стверджувати, що ми живемо в епоху поширеної інтелектуалізації всесвіту.

«Автоматизовані послуги, де роль чиновника і людський фактор мінімальні, дають змогу позбутися корупції. З одного боку, цифровізація заощаджує кошти державі, а з іншого – змінює культуру людей, викорінюючи з життя побутову корупцію» [7], – наголосив М. Федоров. Зміни, що відбуваються у світі людини, зумовлюють трансформацію її поглядів, переконань і цінностей [2]. Вони помітно впливають на характер відносин у системі людина – соціум. Інтелектуальні пристрої сьогодні здатні вести діалог з людиною, вирішувати складні завдання. Із цього випливає, що розвиток ШІ пов'язаний з багатьма питаннями філософського, психологічного й соціального характеру. Цілком логічно, що в сучасній науці проблеми ШІ посідають провідні позиції.

Галузеві інновації, зумовлені цифровізацією, потребують осмислення крізь призму специфіки реалізації суб'єктами своїх прав, зокрема й цифрових, під якими в юридичній літературі розуміють «окрему групу прав людини, які пов'язані з використанням та/або реалізовуються в мережі Інтернет за допомогою спеціальних пристроїв (комп'ютерів, смартфонів тощо)» [8, с. 59]. До них дослідники зараховують: 1) право на доступ до Інтернету – полягає в тому, що кожен має право на рівний доступ і використання вільного й безпечного Інтернету; 2) свобо-

да вираження поглядів онлайн – означає право вільно висловлювати свої погляди, шукати, отримувати й поширювати інформацію онлайн; 3) право на приватність і захист персональних даних – кожен має право на приватність онлайн і захист персональних даних в інтернеті (соціальних мережах, у заповненні Google-форм тощо); 4) право на свободу й особисту безпеку онлайн – реалізація цього права потребує механізму захисту від протиправних дій, тобто певні державні гарантії захисту від фізичного і психологічного насильства чи домагань, мови нетерпимості, нетолерантності й ворожнечі, дискримінації в онлайн-середовищі; держава має сприяти розвитку й функціонуванню безпечних інтернет-технологій; 5) право на мирні зібрання, асоціації та/або використання електронних інструментів демократії – означає, що люди повинні мати свободу об'єднання й використовувати будь-які сервіси, вебсайти чи застосунки для створення, приєднання, мобілізації й участі в соціальних групах та асоціаціях; 6) право на цифрове самовизначення, або право відключатися від онлайну, або бути забутим в онлайні – людина як користувач у системі (соціальній мережі, форумі, онлайн-обговоренні) вправі сама, на власний розсуд визначити ім'я (ідентифікатор) або іншу апріорну інформацію про себе, яку вона використовуватиме в системі [8, с. 59].

Разом із технологічними перетвореннями докорінно змінюється структура суспільства: перехід до нового способу життя, заснований на застосуванні відновлюваних джерел енергії, модернізація виробництва, виникнення віртуальних співтовариств, а також зниження значущості традиційних цінностей, таких як енергія, грошові ресурси і влада [9].

Ще на початку минулого століття видатний німецький економіст і соціолог В. Зомбарт зазначав, що «у сучасній людині закладено прагнення до нескінченно великого і поряд з цим – прагнення до нескінченно малого, що виражається в тому, що йому б хотілося якнайбільше інтенсифікувати свою діяльність, використовувати кожну найменшу частку часу, звідки і виникає той скажений "темп" життя» [10]. Упровадження цифрових технологій має безліч переваг, проте поряд із загальною інтелектуалізацією суспільства виникають проблеми гуманітарного плану. Нові умови життя в цифровому суспільстві є уособленням ідеї Ю. Габермаса щодо поглинання «життєвого світу» суспільних відносин світом «системним», світом, опосередкованим формалізованими інформаційними взаємодіями [11].

Саме тому сьогодні в полі зору вчених є питання, пов'язані з екзистенційною загрозою, спричиненою бурхливим розвитком ШІ та становленням мережевого суспільства, у якому домінують інноваційні робототехнології [12]. Проте відсутність системних міждисциплінарних досліджень у цій галузі унеможливлює розкриття соціальних і психологічних наслідків, які можуть виникнути у зв'язку з їх використанням. Сучасне суспільство досягнуло точки, коли орієнтовані на людину політика і стандарти, цифрова етика будуть настільки ж важливими, як і договори про нерозповсюдження ядерної зброї. Для запобігання ризикам і загрозам в оцифрованому світі в науковій літературі навіть пропонується створити Глобальну етичну раду з цифрових питань (Global Digital Ethics Council) та розробити глобальний простір кіберетики, у якому відстоювалися б права людей на те, щоб залишатися натуральними (тобто не розміщувати технології всередині свого тіла для користування публічними сервісами й соціальної взаємодії); бути неефективними (можуть бути повільнішими, ніж технічні системи); відключатися від мереж; залишатися анонімними; мати можливість наймати людей замість роботів [13].

Не менші ризики пов'язані з доповненням і примноженням можливостей людини за допомогою ШІ. Передбачуване витіснення одних людей іншими матиме конфліктогенний характер. Свого часу М. Гайдеґґер стверджував, що «найстрашніше, чого бояться люди, вже сталося, хоча і не з такою апокаліптичною відвертістю». А винуватцем кінця світу, що настав, він вважав прагматично утилітарне ставлення до світу. Це веде до відчуження особистості, агресивності, виведення принципів етики з природних начал людини, до зростання процесу нівелювання особистості [14]. Ще драматичніший прогноз полягає в тому, що колись ШІ перевершить інтелект людини і зрозуміє, що зовсім не повинен підкорятися своєму творцю. А враховуючи, що ШІ не має почуттів та емоцій, він зможе позбутися людини будь-яким зручним для нього способом.

Також однією з проблем, що виникають у результаті цифровізації суспільства, є цифровий розрив, тобто відмінність у доступі до інтернет-послуг та технології між різними соціальними групами та регіонами. Це обмежує можливість участі деяких громадян України у процесах, пов'язаних із цифровізацією. Науково доведено, що цифровізація вимагає високого рівня безпеки для захисту громадян та державних структур. Питання конфіденційності, хакерських атак та витоків інформації стають все більш актуальними, особливо в умовах посилених цифрових загроз в умовах війни з боку рф.

Із появою мережі Інтернет сучасна людина зіткнулася з таким негативним явищем, як інформаційний шум – матеріали і дані, які заважають людині зрозуміти зміст інформації. Сьогодні ін-

формація може бути представлена в різних форматах – текстових і голосових повідомленнях, відеоматеріалах тощо. Ці положення дають підстави для висновку, що інформаційний шум нерідко перешкоджає сприйняттю змісту інформації, що передається. Тож цифровізація впливає на життєвий світ людини завдяки якості й кількості інформації, а також методам і формам споживання інформації людиною. Тобто змінюється спосіб сприйняття, а особистісна реалізація безпосередньо пов'язана з умінням людини працювати з інформацією.

Епоха цифровізації перетворила ідентичність особистості, внаслідок чого вона набула цифрового формату. Сучасне суспільство ідентифікує себе і онлайн – у віртуальному середовищі, і офлайн – у реальному середовищі, що в деяких випадках може призвести до дисбалансу реальностей. Нескінченний потік інформації змушує людину постійно самоідентифікуватися. Раніше процес ідентифікації відбувався в процесі комунікації, а на сьогодні він здійснюється у віртуальному просторі. На процес ідентифікації впливають і зовнішні, і внутрішні чинники. Розмірковуючи про поняття ідентифікації, варто зазначити, що цей феномен є способом ідентифікації людини із соціальною групою. Така цифрова ідентичність є моделлю життя сучасної людину, яка поєднує в собі і реальний, і віртуальний світ. Вона являє собою динамічну систему, яка охоплює уявлення людини про себе, досвід, ціннісні орієнтири.

Також цифровізація змінює форми взаємодії між органами державної влади та інститутами громадянського суспільства. Вона сприяє покращенню прозорості, підвищення доступності послуг та розширення можливостей для участі громадян України у політичному процесі. Проте, цей процес ставить перед державними органами та громадянським суспільством низку нових викликів, таких як проблеми цифрового розриву, безпека даних та обмеженість інфраструктури. Для успішного розвитку цих процесів та створення безпечного використання, необхідно удосконалювати законодавчі та організаційні механізми, спрямовані на розвиток цифрових технологій та забезпечення рівного доступу до них для всіх громадян України.

Висновки. Проникнення інтернету й інформаційно-комунікаційних технологій у найвіддаленіші точки світу призвело не тільки до трансформацій соціального характеру, а й до зміни самої практики суспільного життя. Віртуалізація повсякденності, активне проникнення в життєвий простір людини технологій ШІ, виникнення широкого спектру онлайн-мереж і мета-всесвітів – усе це формує контури нової «цифрової соціальності». Утім, цифрова людина перестала бути автономним суб'єктом, оскільки рисами своєї особистості вона тепер завдячує факту приєднання до онлайн-мережі. Результати цифровізації соціології права мають не замінювати людину, а бути інструментами в її пізнанні. Тож у процесі цифровізації соціології права пріоритет потрібно віддавати не штучному інтелекту, а розвитку когнітивного, морального і творчого потенціалу людини, а також різних автоматизованих систем керування як інструментів у процесі пізнання.

Вищевикладене дає змогу зробити висновок, що саме ідентичність уможливлює усвідомлення людиною себе, свого місця в суспільстві і своєї унікальності. Отже, до позитивних сторін епохи цифровізації можна зарахувати: підвищення рівня життя; самореалізацію і самовдосконалення людини; зростання продуктивності праці; оптимізацію бізнес-процесів завдяки впровадженню систем автоматизації; прозорість економічних операцій і спрощення їхнього контролю завдяки цифровим технологіям. Цифровізація має великий потенціал для підвищення якості демократичного управління та зміцнення зав'язків між державною владою та громадянським суспільством, що вимагає не тільки технологічних рішень, а й комплексного підходу до вирішення соціальних та правових проблем у напрямку розвитку соціології.

Утім, незважаючи на безліч позитивних чинників, є й негативні: скорочення робочих місць; неякісне надання послуг через мережу Інтернет; поява різних видів інтернет-шахрайства; поширення нелегальної інформації в інтернеті тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Україна долучилася до Програми «Цифрова Європа»: що це означає. *Урядовий портал*. 2022. 5 верес. URL: https://www.kmu.gov.ua/news/ukraina-doluchylasia-do-prohramy-tsyfrova-ievropa-shcho-tse-oznachaie (дата звернення: 30.06.2025).
2. Гриценко А., Бурлай Т. Вплив цифровізації на соціальний розвиток. *Економічна теорія*. 2020. № 3. С. 24–51. URL: https://etet.org.ua/docs/ET_20_3_24_uk.pdf (дата звернення: 30.06.2025).
3. Барабаш О. Диджиталізація вітчизняної освіти: проблеми і перспективи розвитку в умовах глобалізації. *Право України*. 2022. № 12. С. 109–121.
4. Слободянюк А.В. Значення соціології як науки та навчальної дисципліни в сучасному українському суспільстві. *Вісник Вінницького політехнічного інституту*. 2011. № 1. С. 16–20. URL: http://conf.vntu.edu.ua/humed/2010/txt/Slobodyanyuk_7.php (дата звернення: 30.06.2025).

5. Іваненко О. Цифровізація як нова реальність в умовах соціальної нестабільності. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2024. № 3. С. 25–46. URL: https://stmm.in.ua/archive/ukr/2024-3/4.pdf (дата звернення: 30.06.2025).
6. Калашнікова Л. Цифровізація соціальних відносин: теоретичне обґрунтування та емпірична верифікація. *Інформаційне суспільство і Природа у фокусі соціологічної аналітики :* кол. моногр. / за наук. ред. А. Лобанової, Л. Калашнікової, І. Грабовець. Київ, 2023. С. 13–48.
7. Діджиталізація проти корупції. Як цифрова трансформація сприяє прозорій роботі держави? *Укрінформ*. 2025. 20 черв. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-technology/3707925-didzitalizacia-proti-korupcii-ak-cifrova-transformacia-spriae-prozorij-roboti-derzavi.html (дата звернення: 30.06.2025).
8. Братасюк О.Б., Ментух Н.Ф. Поняття та класифікація цифрових прав в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2021. № 10. С. 58–61. URL: http://www.lsej.org.ua/10_2021/14.pdf (дата звернення: 30.06.2025).
9. Digital sociologies / ed. by J. Daniels, K. Gregory, T. M. Cottom. Bristol, UK: Policy Press, 2017. 528 p. DOI: https://doi.org/10.2307/j.ctt1t89cfr.
10. Стрельченко М. Економічні погляди Вернера Зомбарта (1863–1941). URL: http://feb.tsatu.edu.ua/wp-content/uploads/2020/06/Ekonomichni-poglyadi-Vernera-Zombarta-.pdf (дата звернення: 30.06.2025).
11. Габермас Юрген. Постметафізичне мислення / пер. з нім. В. Купліна. Київ: Дух Літера, 2011. 280 с.
12. Washington S.C. Robots "Will Make Majority of Humans Unemployed within 30 Years". *Independent*. 14 February 2016. URL: https://www.independent.co.uk/tech/robots-will-make-majority-of-humans-unemployed-within-30-years-a6872486.html (viewed on 30.06.2025).
13. Frischherz B., Millar G. Digital ethics: a teaching handbook. Globethics Publications, 2024. URL: https://repository.globethics.net/bitstream/handle/20.500.12424/4306851/GE_Higher_Education_Edu_Praxis_4_isbn9782889315789.pdf?sequence=3&isAllowed=y (viewed on 30.06.2025).
14. Мартін Гайдеґґер про мислення, буття та нудьгу. *KMBS*. 2020. 3 черв. URL: https://kmbs.ua/ua/article/martin-heidegger (дата звернення: 30.06.2025).

УДК 347.965(477)»189/195»(092)
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.1.11

ДЕРЖАВНИЦЬКА І ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ВОЛОДИМИРА СТАРОСОЛЬСЬКОГО ПІД ЧАС ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ТА УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1914–1921)

Мандрусяк М.Л.,
Львівський національний університет імені Івана Франка
ORCID: 0009-0008-9335-8672
e-mail: mlm@j-l.com.ua

Мандрусяк М.Л. Державницька і політична діяльність Володимира Старосольського під час Першої світової війни та Української революції (1914–1921).

Стаття присвячена дослідженню особливостей державницької і політичної діяльності Володимира Старосольського під час Першої світової війни та Української революції (1914–1921). Зазначено, що період Першої світової війни та Української революції був одним із найактивніших і найнасиченіших у життєвому й політичному шляху Володимира Старосольського. Увійшовши в нього зі сформованими політичними переконаннями, він прагнув реалізувати свої ідеали як один із провідних діячів Українських січових стрільців та активний учасник громадсько-політичного життя. Прагнення до державної незалежності й соборності України було для нього, як і для більшості галицько-українських політичних діячів того часу, основоположним ідеологічним орієнтиром.

Наголошено, що проавстрійська орієнтація Старосольського в умовах війни зумовлювалася кількома ключовими чинниками: прагненням використати військову силу Габсбурзької монархії для протидії політиці Російської імперії, яка була ворожою до українських національних прагнень; сподіваннями на можливість створення українських політичних інституцій під егідою Австро-Угорщини; а також необхідністю обмежити вплив польських чинників у регіональному управлінні. В. Старосольський послідовно виступав за формування українських збройних сил на основі легіону УСС. У роки війни він докладав зусиль до об'єднання національних сил навколо ідеї побудови незалежної української держави. Як представник молодшого покоління в українському національному русі, Старосольський вирізнявся схильністю до більш рішучих і, за потреби, радикальних дій у боротьбі за національно-державну самореалізацію. У будь-якому разі, як відзначає дослідник Іван Хома «закладені традиції стали основою патріотичного виховання не одного покоління українців».

Акцентовано, що державницька і політична діяльність Володимира Старосольського під час війни та революції 1914–1921 рр. була надзвичайно активною і багатогранною, поєднуючи військову, політичну та громадську складові. З початком Першої світової війни Старосольський став одним із організаторів Українських Січових Стрільців –військового формування українців у складі австрійської армії. Він обіймав посаду члена Бойової управи УСС, був поручником. Водночас, Старосольський входив до складу Головної Української Ради (Загальної Української Ради), яка виступала як цивільний представницький орган українського населення Австро-Угорщини. У 1918 р. під час революції та визвольних змагань, Старосольський увійшов до Українського генерального військового комітету, що готував «листопадове повстання» у Львові. Після польського полону Старосольський займав державні посади в уряді Директорії УНР, зокрема виконував обов'язки помічника міністра закордонних справ. Він брав участь у дипломатичних переговорах із Польщею, намагаючись забезпечити міжнародне визнання української державності та захист національних інтересів.

Ключові слова: політико-правовий світогляд, державницька і політична діяльність, право, держава, політично-правові погляди, Галичина, Австрійська імперія.

Mandrusiak M.L. State and political activity of Volodymyr Starosolsky during the First World War and the Ukrainian Revolution (1914–1921).

The article is devoted to the study of the features of the state and political activity of Volodymyr Starosolsky during the First World War and the Ukrainian Revolution (1914–1921). It is noted that the period of the First World War and the Ukrainian Revolution was one of the most active and eventful in the life and political path of Volodymyr Starosolsky. Having entered it with formed political beliefs, he sought to realize his ideals as one of the leading figures of the Ukrainian Sich Riflemen and an active participant in public and political life. The desire for state independence and unity of Ukraine was for him, as for most Galician-Ukrainian political figures of that time, a fundamental ideological guideline.

It is emphasized that Starosolsky's pro-Austrian orientation in the war was determined by several key factors: the desire to use the military power of the Habsburg monarchy to counteract the policy of the Russian Empire, which was hostile to Ukrainian national aspirations; hopes for the possibility of creating Ukrainian political institutions under the auspices of Austria-Hungary; as well as the need to limit the influence of Polish factors in regional governance. V. Starosolsky consistently advocated the formation of Ukrainian armed forces on the basis of the USS legion. During the war years, he made efforts to unite national forces around the idea of building an independent Ukrainian state. As a representative of the younger generation in the Ukrainian national movement, Starosolsky was distinguished by his tendency to more decisive and, if necessary, radical actions in the struggle for national-state self-realization. In any case, as researcher Ivan Khoma notes, "the established traditions became the basis of the patriotic education of more than one generation of Ukrainians." It is emphasized that Volodymyr Starosolsky's state and political activities during the war and revolution of 1914–1921 were extremely active and multifaceted, combining military, political and public components. With the beginning of World War I, Starosolsky became one of the organizers of the Ukrainian Sich Riflemen, a military formation of Ukrainians in the Austrian army. He held the position of a member of the Combat Board of the OSS, was a lieutenant. At the same time, Starosolsky was a member of the Main Ukrainian Council (General Ukrainian Council), which acted as a civilian representative body of the Ukrainian population of Austria-Hungary. In 1918 During the revolution and liberation struggles, Starosolsky joined the Ukrainian General Military Committee, which prepared the «November Uprising» in Lviv. After Polish captivity, Starosolsky held government positions in the government of the UNR Directory, in particular, he served as assistant to the Minister of Foreign Affairs. He participated in diplomatic negotiations with Poland, trying to ensure international recognition of Ukrainian statehood and the protection of national interests.

Key words: political and legal worldview, state and political activity, law, state, political and legal views, Galicia, Austrian Empire.

Постановка проблеми. У сучасних умовах російсько-української війни значний інтерес викликає вивчення та переосмислення державотворчої діяльності видатних українських громадських, політичних та державних діячів першої половини ХХ ст. Їхня активна громадська, політична та державницька діяльність, боротьба за правду, свободу, за свою державу, їх високого рівня свідомий патріотизм, загострене почуття справедливості, відповідальності за долю рідного народу є зразком, своєрідним еталоном для сучасного покоління українців. Своїм життєвим чином видатні українські громадські, політичні та державні діячі заслужили на глибоку повагу та добру пам'ять, адже все своє життя вони присвятили активній державній, громадсько-політичній і культурній діяльності, яка була спрямована на національне відродження України та створення національної держави [1]. Сьогодні їх життєвий і професійний шлях, їхня професійна діяльність і громадянська позиція є взірцем насамперед для сучасних державних діячів України.

Особливу увагу привертає Володимир Старосольський – відомий український громадський та політичний діяч, талановитий науковець, адвокат, соціолог. Це була видатна людина з непересічною долею – заступник міністра закордонних справ Української Народної Республіки (1919-1920 рр.), доктор права, професор Українського державного університету в Кам'янці-Подільському (1919-1920 рр.), Українського вільного університету у Празі (1921–1928 рр.) та Української Господарської академії у Подєбрадах (1922–1928 рр.), дійсний член Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові (1923 р.), Голова Української соціал-демократичної партії (1937–1939 рр.), член-засновник Товариства українських правників у Львові (1909 р.), член правління Союзу українських адвокатів у Львові (1929–1939 рр.), львівської Палати адвокатів (1928–1939 рр.), Головної ради адвокатів Польщі у Варшаві (1937–1939 рр.),член-засновник Українського правничого товариства у Чехословаччині (1923 р.), член редакцій правничих журналів «Життя і Право» (1927–1939 рр.) м. Львів, «Palestra» (1910 р.), «Nowa Palestra» (1935 р.), автор низки правничих і соціологічних праць, монографій, посібників.

Мета статті – проаналізувати державницьку і політичну діяльність В. Старосольського під час Першої світової війни та Української революції (1914–1921).

Стан опрацювання проблеми. У історико-правовій літературі деякі питання характеристики державницької і політичної діяльності В. Старосольського під час Першої світової війни та Української революції (1914–1921) фрагментарно висвітлювали українські науковці, зокрема, Т. Андрусяк, І. Бойко, В. Головченко, М. Гуцуляк, Ю. Древніцький, О. Жерноклеєв, В. Згурська, І. Новосядло, О. Панок, І. Райківський, О. Романів, С. Ріпецький, Т. Огородник, Б. Тищик, Г. Федущак-Паславська, О. Яковлєв, Б. Янишин та інші.

Виклад основного матеріалу. Як відомо, В. Старосольський здійснював активну державницьку і політичну діяльність під час Першої світової війни та Української революції (1914–1921). Пер-

шаєсвітова війна кардинально вплинула на долі багатьох українців, які мимоволі опинилися по обидва боки ворогуючих військово-політичних блоків. Володимир Старосольський вирізнявся реалістичним світоглядом. Історичний досвід переконав його в тому, що війни, включно з революціями, є неминучими як засіб досягнення політичної мети – незалежно від її морального наповнення. Усвідомлюючи зміну історичного контексту, Старосольський розумів, що період «Молодої України», коли домінувала сила слова, поступився місцем активній дії – зокрема збройній. Він вважав за необхідне надавати пріоритет питанню політичної незалежності України, відкидаючи вірнопідданські настрої, пов'язані з лояльністю та підтримкою Австро-Угорщини. Він відчув «перспективу військових молодіжних організацій» [2]. Старосольський наголошував, що «політична самостійність України – це мета наших прагнень». На його переконання, австрофільська орієнтація галицьких українців сформувалася одностайно, без помітного спротиву чи альтернативної дискусії, набула не лише домінантного, а й виняткового характеру. Таким чином, як і переважна більшість галицько-українських громадських діячів, Старосольський сприймав проавстрійську позицію як єдино можливу в умовах тогочасної геополітичної ситуації. Він обґрунтовано вважав, що перспектива визволення України пов'язана з неминучим розпадом Російської імперії, що міг статися внаслідок її поразки у війні або в результаті революційних процесів [3].

Старосольський наголошував на потребі нарощення сил, формування боєздатних українських збройних формувань, кваліфікованої підготовки їх командного складу [4]. На його переконання, військову підготовку та озброєння могли отримати члени вже існуючих організацій – «Січей», які з початку ХХ ст. функціонували як руханково-протипожежні товариства. На практиці ці об'єднання діяли в патріотичному українському дусі, зосереджуючи свою діяльність переважно в сільській місцевості Галичини. Саме в цьому середовищі Старосольський знайшов порозуміння з Січовим Союзом і його очільником Кирилом Трильовським [5]. Таким чином, руханково-протипожежні товариства на зразок «Січі» та «Сокола» відіграли ключову роль в самоорганізації українців у Галичині та національного відродження. Товариства ставили за мету виховання фізично здорової, дисциплінованої, витривалої молоді з почуттям національної гідності, єдності та честі.

18 березня 1913 р. з ініціативи К. Трильовського у Львові відбулися установчі збори першого товариства «Січові Стрільці», головою якого (Кошовим) було обрано Володимира Старосольського [6]. Це стало початком організованого військового руху. Вже у січні 1914 р. у Львові було створено друге товариство – «Січові Стрільці ІІ» під проводом д-ра Романа Дашкевича (майбутнього полковника УСС). Рух швидко набирав обертів: на момент початку Першої світової війни на території Галичини налічувалося вже близько сотні товариств «Січових Стрільців» [7].

Першим і, водночас, останнім великим публічним виступом довоєнних «Січових Стрільців» стала їхня участь у загальногалицькому Здвизі, присвяченому 100-річчю від дня народження Тараса Шевченка, що відбувся 28 червня 1914 р. у Львові. Саме до цієї події Стрілецький мобілізаційний комітет, до складу якого входили провідні діячі стрілецького руху – Володимир Старосольський, Іван Чмола, Олена Степанів, – організував перший бойовий підрозділ Українських Січових Стрільців [8]. В. Старосольський доєднався до Бойової управи Українських січових стрільців (УСС), був призначений «поборовим комісаром» УСС [9]. У відповідь на звернення Головної Української Ради та Української Бойової Управи в усіх повітових містах створювалися повітові комітети, які займалися набором і організацією українських стрілецьких формувань [10].

Початок Першої світової війни підкорегував життєві плани В. Старосольського. Він відразу став членом утвореної у 1914 р. Головної Української Ради від УСДП (з її перетворенням у 1915 р. на Загальну Українську Раду – членом і цієї організації). Старосольський співпрацював із Союзом Визволення України (СВУ), творцями якої були наддніпрянські українці в Галичині, зокрема Дмитро Донцов. Як член Бойової управи Українських січових стрільців (спочатку в ранзі поручника, а згодом капітана), Старосольський здебільшого займався політично-виховною діяльністю. На сторінках стрілецького журналу «Шляхи» він друкував публіцистичні матеріали патріотичного спрямування [11].

Під час першої окупації Галичини російськими військами (1914–1915) В. Старосольський був визнаний надзвичайно небезпечним для Російської імперії та її територіальної цілісності. Зокрема, начальник жандармського управління Галицько-Буковинського генерал-губернаторства 27 січня 1915 року оголосив його в розшук. Додатково, 18 серпня того ж року київська жандармерія направила фотографію Старосольського губернаторам зі вказівкою розглядати його як активну загрозу політичному режиму [12].

Володимир Старосольський залишався тісно пов'язаний із діяльністю УСС, постійно перебуваючи поруч і виконуючи різноманітні завдання, коли цього вимагала ситуація. Як член Головної Української Ради та Бойової Управи у Відні, він виступав посередником між стрілецтвом і політичним середовищем – виконував функції зв'язкового та речника стрілецьких потреб як у практичному (ма-

теріальному), так і в ідеологічному вимірі [13]. Продовжуючи ідейну діяльність, яку розпочав ще у середовищі довоєнних «Січей», а можливо, й за часів «Молодої України», Старосольський виступав одним із провідних ідеологів українського стрілецького руху. Незважаючи на відсутність військового вишколу, на початку 1917 р. під час вишколу УСС у с. Розвадові він призначений на посаду ад'ютанта генерала Мирона Тарнавського [14], що свідчить про високу довіру до нього з боку військового командування та про значну роль у формуванні національної військової ідентичності.

На початку січня 1915 р. В. Старосольський вирушив із Відня на фронт у ролі військового кореспондента й виконував ці обов'язки протягом кількох місяців – до 22 травня. Згодом, 12 липня 1915 р, йому було надано військове звання четаря, яке відповідало рангу австрійського лейтенанта. У складі УСС Старосольський займався питаннями забезпечення війська – як матеріального, так і організаційного. Він є автором "Десяти заповідей Українських Січових Стрільців", у яких сформульовано основні ідейні засади визвольної боротьби за незалежність України (це відзначає С. Ріпецький [15]). Окрім того, він активно долучався до впровадження системи військової уніформи та відзнак для стрільців. Зокрема, Старосольський виступив із пропозицією об'єднати в українському гербі образи лева та архангела Михаїла як символів Галичини та Наддніпрянщини відповідно – уособлення національної єдності й ідеї соборності України [16].

Дослідник минулого українського січового стрілецтва Володимир Гордієнко констатував: «І все ж таки Перша світова війна показала, що до формування військових структур український народ Галичини був готовий. Але тільки готовий. Шансу реалізувати цю готовність історія не дала. Як і не народила історія військового лідера чи лідерів. З цього погляду, якщо можна так сказати, Перша світова війна прийшла зарано. Необхідно, напевне, було б ще 10–15 мирних років. Не сформували військових структур й воєнні умови, хоча вони дали військову організацію «Українські Січові Стрільці». Ї в цьому плані правомірно стверджувати, що з виникненням УСС завершився перший етап галицько-українського відродження» [17].

У пізнішому своєму виступі 24 лютого 1935 р. у Львові В. Старосольський так охарактеризував свій шлях в лавах УСС: «Оглядаємося на пройдений стрілецький шлях. Дивний шлях! Він почався відступом на південь, за Карпати. Та цей відступ завів саме на ту частину України, що, здавалося, була пропаща, що майже забувалася. І для відродження цієї окраїни цей відворот став наступом, бо перебування УСС там, за Карпатами, було животворною, плідною в наслідки подією. З тієї власне окраїни почався стрілецький похід зі зброєю в руках, похід майже по всьому просторі України. Крізь звори і хребти Карпат, Підгір'я, лани і яри Поділля, і Чорне "Руське" море, і вгору Дніпром, Січ, Великий Луг і Запорізькі степи. І Київ, де Січові Стрільці, кість од кости і плоть од плоти УСС, значили своєю кров'ю однодушну і одностайну волю усієї Нації. І досягнув цей шлях Волині, де значився творенням рідної школи» [18].

У жовтні 1918 р. В. Старосольський увійшов до складу Українського генерального військового комітету, долучившись до організації «листопадового зриву». З метою організації цього заходу В. Старосольський наприкінці жовтня 1918 р. поїхав до Буковини, де на той час розміщався легіон УСС. Завдання його полягало в залученні усусів до виступу. Проте, повертаючись із Чернівців до Львова, Старосольський на станції Персенківка 2 листопада 1918 р. потрапив у полон до поляків [19].

Під час українсько-польської війни (1918–1919) В. Старосольський був ув'язнений у таборі Домб'є неподалік Кракова. Це був не лише табір для військових, але й для «небезпечних» українських діячів. Там він зустрів провідників галицький громадських діячів, таких як Кирило Студинський, Володимир Бачинський, Лев Бачинський тощо [20]. Зважаючи на інтернування поляками, Старосольський не зміг взяти безпосередньої участі в розбудові ЗУНР. У жовтні 1919 р. через міжнародний Червоний Хрест Володимира Старосольського обміняли на полоненого польського політика, графа Дідушицького. Такий обмін був поширеною практикою під час військових дій і політичних конфліктів того часу, коли гуманітарні організації, зокрема Червоний Хрест, сприяли поверненню захоплених осіб до їхніх родин або відповідних сторін.

Володимира Старосольського було передано під юрисдикцію української влади Наддніпрянщини – Української Народної Республіки (це вже відбулося після Акту злуки УНР і ЗУНР 22 січня 1919 р.). У складі уряду, очолюваного Ісааком Мазепою, він обійняв посаду товариша (заступника) міністра закордонних справ [21]. Відтоді Старосольський пройшов разом з урядом УНР увесь складний і трагічний шлях еміграції, що завершився його вимушеним перебуванням на чужині. Зауважимо, що членами уряду Директорії УНР у свій час були інші діячі УСДП, а саме В. Темницький, О. Безпалко, С. Вітик [22]. Володимир Старосольський фактично здійснював функції міністра закордонних справ, оскільки Андрій Лівицький обіймав посаду голови Місії УНР у Варшаві. Крім того, Старосольський брав активну участь у вирішенні фінансових питань, що належали до компетенції зовнішньополітичного відомства [23].

Найбільш критичним моментом для Старосольського в дипломатичній роботі стала проблема, пов'язана з Варшавським договором, укладеним у квітні 1920 р. між УНР та Польщею. За умовами цієї угоди, західноукраїнські землі залишалися під контролем Польщі, що викликало глибоке особисте та політичне занепокоєння Старосольського, який сприймав це як болісний компроміс на шкоду національним інтересам. Це при тому, що після Акту злуки соціал-демократи перейшли в опозицію до президента-диктатора Є. Петрушевича, підтримували соціалістичний уряд Директорії [24]. Підписання Варшавського договору між урядами УНР і Польщі УСДП оцінила назагал прихильно. Надалі позиція В. Старосольського у цьому питанні виявилася дещо іншою від партійної: «цією декларацією ми даємо дуже багато другій стороні, однак від неї не одержуємо певного нічого» [25]. Очевидно, що розбіжності між політичним напрямом, обраним Симоном Петлюрою, та поглядами Володимира Старосольського ставали дедалі глибшими. Унаслідок цього, 4 квітня 1920 р., незадовго до підписання С. Петлюрою Варшавської угоди, Старосольський на знак протесту подав у відставку та залишив склад уряду УНР.

На деякий час В. Старосольський став професорам права в Кам'янець-Подільському університеті й відійшов від активної партійно-політичної діяльності. Його син потім згадував, що «ясним проблиском у захмарено-темній дійсності того часу, було для нього іменування його професором державного права у Кам'янецькому університеті. Згадував про це багато років пізніше з сентиментом» [26]. Після чого, в умовах вимушеної еміграції діячів УНР, він опинився у Відні, де частково проходили колись його молоді роки. Відтак Старосольський основні свої зусилля спрямував на наукові дослідження та викладацьку роботу. Після відставки з уряду у 1920 р. Старосольський присвятив себе партійній діяльності, очолюючи УСДП, виступаючи за об'єднання галицьких і наддніпрянських соціал-демократів та консолідацію національних і соціальних прагнень українців.

Період Першої світової війни та Української революції був одним із найактивніших і найнасиченіших у життєвому й політичному шляху Володимира Старосольського. Увійшовши в нього зі сформованими політичними переконаннями, він прагнув реалізувати свої ідеали як один із провідних діячів Українських січових стрільців та активний учасник громадсько-політичного життя. Прагнення до державної незалежності й соборності України було для нього, як і для більшості галицько-українських політичних діячів того часу, основоположним ідеологічним орієнтиром [27].

Проавстрійська орієнтація Старосольського в умовах війни зумовлювалася кількома ключовими чинниками: прагненням використати військову силу Габсбурзької монархії для протидії політиці Російської імперії, яка була ворожою до українських національних прагнень; сподіваннями на можливість створення українських політичних інституцій під егідою Австро-Угорщини; а також необхідністю обмежити вплив польських чинників у регіональному управлінні. В. Старосольський послідовно виступав за формування українських збройних сил на основі легіону УСС. У роки війни він докладав зусиль до об'єднання національних сил навколо ідеї побудови незалежної української держави. Як представник молодшого покоління в українському національному русі, Старосольський вирізнявся схильністю до більш рішучих і, за потреби, радикальних дій у боротьбі за національно-державну самореалізацію. У будь-якому разі, як відзначає дослідник Іван Хома «закладені традиції стали основою патріотичного виховання не одного покоління українців» [28].

Висновки. Державницька і політична діяльність Володимира Старосольського під час війни та революції 1914–1921 рр. була надзвичайно активною і багатогранною, поєднуючи військову, політичну та громадську складові. З початком Першої світової війни Старосольський став одним із організаторів Українських Січових Стрільців –військового формування українців у складі австрійської армії. Він обіймав посаду члена Бойової управи УСС, був поручником. Водночас, Старосольський входив до складу Головної Української Ради (Загальної Української Ради), яка виступала як цивільний представницький орган українського населення Австро-Угорщини. У 1918 р. під час революції та визвольних змагань, Старосольський увійшов до Українського генерального військового комітету, що готував «листопадове повстання» у Львові. Після польського полону Старосольський займав державні посади в уряді Директорії УНР, зокрема виконував обов'язки помічника міністра закордонних справ. Він брав участь у дипломатичних переговорах із Польщею, намагаючись забезпечити міжнародне визнання української державності та захист національних інтересів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бойко І. Вступне слово про місце і роль видатних випускників юридичного факультету Львівського університету в національній та європейській історії. «Місце і роль видатних випускників юридичного факультету Львівського університету в національній та європейській історії»: збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції (м. Львів, 25 квітня 2024 р.) / І.Й. Бойко (голова редколегії), Ю.В. Олійник (відп. секр.). Львів, 2024. Вип. 4. С. 3–6.
2. Гордієнко В. Українські Січові Стрільці. Львів, 1990. С. 7.

3. Жерноклеєв О., Райківський І. Володимир Старосольський: політичний портрет (до 125-річчя від дня народження). Людина і політика. № 5. 2003. С. 140-141.
4. Федущак-Паславська Г. Аристократ духу (до 140-річчя від дня народження Володимира Старосольського). Вісник Львівського університету. Серія юридична. 2019. Вип. 68. С. 270.
5. Старосольський В. Стрілецьким шляхом. Володимир Старосольський 1878–1942 (Записки Наукового товариства ім. Шевченка. Том 210. Історично-філософічна секція)… С. 78.
6. Ріпецький С. Українське Січове Стрілецтво. Нью Йорк: Видавництво «Червона Калина», 1956. С. 36.
7. Ріпецький С. Українське Січове Стрілецтво. Нью Йорк: Видавництво «Червона Калина», 1956. С. 37.
8. Старосольський В. Стрілецьким шляхом. Володимир Старосольський 1878–1942 (Записки Наукового товариства ім. Шевченка. Том 210. Історично-філософічна секція)… С. 78.
9. ЦДІАУЛ, ф. 360, оп. 1, спр. 12 (Уповноваження, посвідчення, розпорядження Головної Української Ради про призначення В. Старосольського поборовим комісаром Українських Січових Стрільців, 1914–1919 рр.), арк. 8–10.
10. Гордієнко В. Українські Січові Стрільці. Львів, 1990. С. 10.
11. Тищик Б., Новосядло І. Володимир Старосольський – відомий вчений-правник, адвокат, політик. Історико-правовий часопис. 2019. № 2. С. 33.
12. Древніцький Ю. Громадсько-політична та наукова діяльність Володимира Старосольського (1878–1942)… С. 75.
13. ЦДІАУЛ, ф. 360, оп. 1, спр. 12 (Уповноваження, посвідчення, розпорядження Головної Української Ради про призначення В. Старосольського поборовим комісаром Українських Січових Стрільців, 1914–1919 рр.), арк. 53.
14. ЦДІАУЛ, ф. 360, оп. 1, спр. 13 (Розпорядження, накази, листи та ін. документи про військову службу В. Старосольського у 1915–1919 роках), арк. 3-4.
15. Ріпецький С. Українське Січове Стрілецтво. Нью Йорк: Видавництво «Червона Калина», 1956. С. 139.
16. Огородник Т. Громадсько-політична діяльність В. Старосольського у період Першої світової війни (1914–1918). Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В.Стефаника. 2007. Вип. 15. С. 299.
17. Гордієнко В. Українські Січові Стрільці. Львів, 1990. С. 32.
18. Старосольський В. Стрілецьким шляхом. Володимир Старосольський 1878–1942 (Записки Наукового товариства ім. Шевченка. Том 210. Історично-філософічна секція)… С. 79.
19. Гуцуляк М. Перший Листопад 1918 року на Західних Землях України: спогади. Нью-Йорк, 1973. С. 118.
20. Старосольський Ю. Шляхами предків. Володимир Старосольський 1878–1942 (Записки Наукового товариства ім. Шевченка. Том 210. Історично-філософічна секція)… С. 88.
21. Володимир Старосольський. Енциклопедія українознавства. Том 8. Перевидання в Україні. Львів: НТШ, 2000. С. 3033.
22. Жерноклеєв О., Райківський І. Володимир Старосольський: політичний портрет. *Вісник Прикарпатського університету. Історія.* 2002. Вип. VI. С. 90.
23. Древніцький Ю. Громадсько-політична та наукова діяльність Володимира Старосольського (1878–1942)… С. 82.
24. Райківський І. Галицька соціал-демократія в Українській революції 1917–1920 років. Галичина. 1998. №1(2). С. 49.
25. Древніцький Ю. Громадсько-політична та наукова діяльність Володимира Старосольського (1878–1942)… С. 84.
26. Жерноклеєв О., Райківський І. Володимир Старосольський: політичний портрет. *Вісник Прикарпатського університету. Історія*. 2002. Вип. VI. С. 90.
27. Древніцький Ю. Громадсько-політична та наукова діяльність Володимира Старосольського (1878–1942)… С. 86.
28. Хома І. Січові Стрільці. Створення, військово-політична діяльність та збройна боротьба Січових Стрільців у 1917–1919 рр. Київ: Наш час, 2011. С. 96.

УДК 340.12
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.1.12

ПРАВО ГРОМАДЯНИНА НА ЗАМІНУ ВИКОНАННЯ ВІЙСЬКОВОГО ОБОВ'ЯЗКУ АЛЬТЕРНАТИВНОЮ (НЕВІЙСЬКОВОЮ) СЛУЖБОЮ: СТАН, ПРОБЛЕМИ РЕАЛІЗАЦІЇ В УКРАЇНІ В УМОВАХ ВІЙНИ

Марич Н.І.,
старша викладачка кафедри права,
Міжрегіональна Академія управління персоналом
ORCID: 0000-0003-1697-4320

Марич Н.І. Право громадянина на заміну виконання військового обов'язку альтернативною (невійськовою) службою: стан, проблеми реалізації в Україні в умовах війни.

У статті представлено аналіз стану, проблем реалізації права громадянина на заміну виконання військового обов'язку альтернативною (невійськовою) службою в Україні в умовах війни.

Стверджено, що у системі прав людини виокремлюється право громадянина на заміну виконання військового обов'язку альтернативною (невійськовою) службою, широко проголошене в міжнародних документах з прав людини та в законодавстві демократичних європейських держав. Розглядуване право є елементом свободи віросповідання людини та важливим інститутом у демократичному суспільстві.

Наголошено, що в універсальних та європейських міжнародних документах з прав людини право на заміну військової служби альтернативною проголошується не тільки з релігійних, а й з інших переконань: політичних, етичних, моральних, філософських. Європейський суд з прав людини захищає права громадян, які відмовляються від реалізації військового обов'язку не лише з релігійних, а й з інших переконань.

Стверджено, що в Україні прийнято низку важливих нормативно-правових актів, які є нормативною гарантією права громадян на заміну виконання військового обов'язку альтернативною (невійськовою) службою.

На жаль, в умовах війни в Україні констатується різна юридична практика щодо реалізації громадянами права на заміну військового обов'язку альтернативною (невійськовою) службою, що призводить до численних порушень прав громадян.

Зроблені пропозиції, спрямовані на удосконалення механізму реалізації права громадянина на заміну виконання військового обов'язку альтернативною (невійськовою) службою в умовах війни в Україні. Запропоновано чітко конкретизувати нормативні положення про проходження альтернативної служби громадянами в період воєнного стану в Україні: умови, її особливості тощо. Сформульовано пропозиції щодо змін до Конституції України (ч. 4 ст. 35), Закону України «Про альтернативну (невійськову) службу» від 12.12.1991 (у редакції Закону України від 18.02.1999), Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» від 23.04.1991 з метою удосконалення механізмів реалізації права громадянина на заміну виконання військового обов'язку альтернативною (невійськовою) службою.

Ключові слова: право громадянина на заміну виконання військового обов'язку альтернативною (невійськовою) службою, військовий обов'язок, свобода віросповідання людини, права людини, реалізація прав, війна в Україні.

Marych N.I. The citizen's right to alternative (non-military) service in lieu of military duty: status and implementation challenges in Ukraine during wartime.

This article analyzes the current status and implementation challenges concerning a citizen's right to perform alternative (non-military) service instead of military duty in Ukraine during wartime.

The right of a citizen to substitute military service with alternative (non-military) service is recognized as a distinct human right, widely proclaimed in international human rights documents and in the legislation of democratic European states. This right is an integral component of an individual's freedom of conscience and a vital institution within a democratic society.

It is emphasized that universal and European international human rights instruments declare the right to alternative service not only for religious reasons but also based on other convictions, including political, ethical, moral, and philosophical beliefs. The European Court of Human Rights protects the rights of citizens who refuse to perform military duty based on these diverse convictions, not exclusively religious ones.

Ukraine has adopted a number of significant legal acts that serve as normative guarantees for citizens' right to substitute military service with alternative (non-military) service.

Unfortunately, during the ongoing war in Ukraine, there is inconsistent legal practice regarding citizens' exercise of the right to alternative (non-military) service, which leads to violations of their rights.

The article formulates proposals for improving the mechanism for realizing a citizen's right to alternative (non-military) service during wartime in Ukraine. It suggests clearly defining the normative provisions for citizens undergoing alternative service during a state of martial law in Ukraine, including the conditions and specific features of such service. Proposals are also formulated for amendments to the Constitution of Ukraine (Part 4, Article 35), the Law of Ukraine «On Alternative (Non-Military) Service» of December 12, 1991 (as amended by the Law of Ukraine of February 18, 1999), and the Law of Ukraine «On Freedom of Conscience and Religious Organizations» of April 23, 1991, all with the aim of improving the mechanisms for realizing a citizen's right to substitute military duty with alternative (non-military) service.

Key words: citizen's right to alternative (non-military) service, military duty, freedom of conscience, human rights, rights implementation, war in Ukraine.

Постановка проблеми. Одним із елементів свободи віросповідання людини є право на заміну виконання військового обов'язку альтернативною (невійськовою) службою. У сучасних умовах повномасштабного збройного вторгнення російської федерації (далі – рф) в Україну виконання військового обов'язку громадянами є особливою важливим та вкрай необхідним. І все ж у ряді випадків громадянин, з огляду на сповідування певних релігійних чи інших переконань, не може виконувати деякі юридичні обов'язки, зокрема військовий. З огляду на це, у законодавстві демократичних держав, у тому числі України, передбачена можливість заміни військового обов'язку альтернативною (невійськовою) службою. Однак на практиці в Україні в умовах війни виникли проблеми щодо реалізації проходження альтернативної (невійськової) служби громадянами України – констатуються випадки притягнення до кримінальної відповідальності громадян за відмову від військової служби з релігійних мотивів.

Мета дослідження – проаналізувати стан, проблеми реалізації права громадянина на заміну виконання військового обов'язку альтернативною (невійськовою) службою в Україні в умовах війни та сформулювати пропозиції щодо удосконалення законодавства України в розглядуваній сфері.

Стан опрацювання проблематики. Окремі теоретико-правові, міжнародні, галузеві питання щодо стану і проблем реалізації права громадянина на заміну виконання військового обов'язку альтернативною (невійськовою) службою в Україні досліджували у своїх статтях вітчизняні науковці В. Голуб, Є. Григоренко, І. Пирога, М. Бєлова, Ф. Фрідманська, Л. Ярмол та інші. Однак ґрунтовні дослідження з даної проблематики у вітчизняній юридичній науці відсутні.

Виклад основного матеріалу. Право на заміну виконання військового обов'язку альтернативною (невійськовою) службою проголошене в основних міжнародних документах із прав людини. Так, у Міжнародному пакті про громадянські і політичні права (далі – МПГПП) (ООН, 1966) зазначається, що «нікого не можна приневолювати до примусової чи обов'язкової праці» (п. а) ч. 3 ст. 8); що терміном «примусова чи обов'язкова праця» не охоплюється будь-яка служба військового характеру, а в тих країнах, де визнається відмова від військової служби з політичних чи релігійно-етичних мотивів, будь-яка служба, передбачена законом для осіб, що відмовляються від військової служби з таких мотивів (п. с) ч. 3 ст. 8).

У Загальному коментарі № 22 Комітету ООН з прав людини до ст. 18 МПГПП (1993) наголошено, що свобода думки, совісті та релігії передбачає й право на відмову від проходження військової служби, якщо така служба суперечить глибоким переконанням особи – моральним, етичним або релігійним [22].

Право на відмову від військової служби з релігійних та інших мотивів закріплене також в основних європейських документах з прав людини. Так, у ч. 2 ст. 10 Хартії Європейського Союзу про основні права (2000) визнається право на відмову від військової служби за переконаннями совісті відповідно до національного законодавства, що регулює користування цим правом.

У Кодексі поведінки військово-політичних аспектів безпеки (НБСЄ, 1994) зазначено, що «держави-учасниці… розглянуть питання стосовно запровадження практики звільнення від військової служби чи проходження альтернативної служби» (п. 28).

У 1967 р. **Парламентська Асамблея Ради Європи** прийняла резолюцію № 337 «Право на відмову від військової служби з переконань» [23], наголосивши: «особи, що підлягають призову на військову службу, які з міркувань совісті або глибоких переконань, що виникають із релігійних, етичних, моральних, філософських або подібних мотивів, відмовляються від проходження військо-

вої служби, мають право на звільнення від обов'язку проходження такої служби» (п.1.1). Це право логічно випливає зі ст. 9 (свобода думки, совісті і релігії) Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Євроконвенція) (Рада Європи, 1950). Таким громадянам військова служба замінюється альтернативною. Час проходження альтернативної служби має бути щонайменше таким самим, як і період військової служби (п. 3.1).

Отже, в універсальних та європейських міжнародних документах з прав людини проголошується право на заміну військової служби альтернативною не тільки з релігійних, а й з інших переконань: політичних, етичних, моральних, філософських.

Необхідно зазначити, що й у практиці Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) вже прийнято низку рішень щодо захисту прав громадян, які відмовляються проходити військову службу з огляду на релігійні та інші переконання (ст. 9 Євроконвенції). Так, у справі «Баятян проти Вірменії» (Bayatyan v. Armenia) від 07.07.2011 р. ЄСПЛ офіційно визнав відмову від військової служби з релігійних переконань такою, що підпадає під захист ст. 9 Євроконвенції [19].

Ще однією знаковою справою ЄСПЛ стала справа «Ülke проти Туреччини» (2006). Заявник, Осман Мурат Юльке, проявив свою відмову від служби в армії через пацифістські переконання, спаливши свій військовий квиток. За цей акт протесту він неодноразово був засуджений і ув'язнений. ЄСПЛ визнав таку практику порушенням ст. 3 Євроконвенці, яка забороняє нелюдське та принизливе поводження з людиною. ЄСПЛ наголосив, що відсутність чіткого законодавчого механізму, який би забезпечував реалізацію права на відмову від військової служби з міркувань совісті, створює ситуацію, подібну до «цивільної смерті» для таких осіб [20]. Отже, ЄСПЛ захищає права громадян, які відмовляються від реалізації військового обов'язку з релігійних та інших переконань.

Варто зазначити, що право на заміну військової служби альтернативною (цивільною) передбачене законодавством багатьох держав: ФРН – з 1961 року, Нідерландів – з 1962 року, Бельгії – з 1964 року, Фінляндії – з 1969 року, Італії – з 1972 року, Австрії – з 1975 року, Португалії, Іспанії – з 1976 року, Швеції – з 1978 року, Данії – з 1980 року, Польщі – з 1988 року, Угорщини – з 1989 року, Латвії, Литви та Естонії – з 1990 року [2, с. 192].

Окремі держави закріпили право громадян на заміну військової служби альтернативною (невійськовою) службою у конституційних законах. ФРН була однією з перших країн, що дозволила проходження альтернативної служби як один із юридичних обов'язків перед державою. Так, у ч. 2 ст. 12 а Основного Закону ФРН 1949 р. констатовано «Особа, яка з мотивів сумління відмовляється від військової служби із застосуванням зброї, може бути зобов'язана проходити альтернативну службу. Тривалість такої альтернативної служби не може перевищувати строку військової служби. Деталі регулюються законом, який не може перешкоджати свободі прийняття рішень з мотивів сумління, а також повинен передбачати можливість проходження альтернативної служби, не пов'язаної з підрозділами Збройних сил чи Федеральної прикордонної служби» [21].

У ст. 123 Конституції Республіки Словенії (1991) зазначено, що громадянам, які через свої релігійні, філософські чи гуманістичні погляди не бажають виконувати військовий обов'язок, надається можливість взяти участь в обороні держави якимось іншим чином [4].

У ч. 2 ст. 25 Конституції Словаччини (1992) закріплено, що ніхто не може бути примушений до військової служби, якщо це суперечить його совісті чи релігії. Детально це питання регламентується законом [24].

Отже, право громадян на виконання військового обов'язку альтернативною (невійськовою) службою проголошене в конституційному законодавстві багатьох європейських держав, причому воно гарантує це право не лише з релігійних переконань, а й з інших.

І. Пирога, М. Бєлова, В. Фрідманська наголошують, що право на альтернативну невійськову службу є важливим інститутом, який гарантує реалізацію свободи совісті та переконань у демократичних державах [8, с. 177].

В. Голуб стверджує, що «альтернативна цивільна служба має в собі ознаки або властивості двох різних правових конструкцій: з одного боку, суб'єктивного права, а з другого – юридичного обов'язку громадянина» [1, с. 172].

Погоджуємося з Л. Ярмол та С. Вандьо про те, що «у контексті виконання військового обов'язку виникає не право на альтернативну службу, а право на заміну військової служби альтернативною. Альтернативна служба є виконанням юридичного обов'язку, проте уже в іншій, відмінній від військової служби формі» [18, с. 42].

Є. Григоренко наголошує, що розгляд альтернативної служби як права має наслідком те, що Законом України «Про альтернативну (невійськову) службу» не передбачено юридичної відповідальності за ухилення від її проходження [3, с. 48].

Отже, в системі прав людини можемо виокремити право на заміну виконання військового обов'язку альтернативною (невійськовою) службою, яке широко проголошене в міжнародних документах

з прав людини та в законодавстві демократичних європейських держав. Розглядуване право є елементом свободи віросповідання людини та важливим інститутом у демократичному суспільстві.

В Україні прийнято низку важливих нормативно-правових актів, які становлять нормативну гарантію права громадян на заміну виконання військового обов'язку альтернативною (невійськовою) службою. У Конституції України (1996) проголошено, що ніхто не може бути звільнений від своїх обов'язків перед державою або відмовитися від виконання законів за мотивами релігійних переконань. Якщо ж виконання військового обов'язку суперечить релігійним переконанням громадянина, реалізація цього обов'язку має бути замінена альтернативною (невійськовою) службою (ч. 4 ст. 35).

Необхідно наголосити, що Основний Закон України передбачає

- право на заміну військового обов'язку альтернативною (невійськовою) службою, а не право на альтернативну службу;
- право на заміну військового обов'язку, а не строкової військової служби альтернативною (невійськовою) службою;
- можливість заміни виконання військового обов'язку альтернативною (невійськовою) службою лише з релігійних переконань. Інші переконання – політичні, філософські, етичні – такого права не дають.

Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» від 23.04.1991 (далі – Закон України) передбачає, що «заміна виконання одного обов'язку іншим з мотивів переконань допускається лише у випадках, передбачених законодавством» (ч. 3 ст. 4) [13]. Отже, Закон України не конкретизує випадків заміни виконання одного обов'язку іншим з мотивів переконань (зауважимо: не лише з релігійних переконань, а з будь-яких). На нашу думку, їх необхідно уточнити у Законі України. Серед випадків заміни виконання одного обов'язку іншим з мотивів переконань є і заміна військового обов'язку альтернативною службою. Позитивно є те, що зазначений Закон України надає більше можливостей громадянам, ніж Конституція України (ч. 4 ст. 35), проголошуючи *право громадян на заміну виконання одного обов'язку іншим з мотивів переконань*.

Спеціальним нормативно-правовим актом, який визначає організаційно-правові засади та порядок проходження альтернативної служби в Україні, є Закон України «Про альтернативну (невійськову) службу» від 12.12.1991 (у редакції Закону України від 18.02.1999) [10]. Його нормативні положення конкретизовані у низці підзаконних нормативно-правових актів: Положенні про порядок проходження альтернативної (невійськової) служби, затвердженому Постановою Кабінету Міністрів України від 10.11.1999 [9]; Переліку релігійних організацій, віровчення яких не допускає користування зброєю, затвердженому Постановою Кабінету Міністрів України від 10.11.1999 [7]; Переліку видів діяльності, якими можуть займатися громадяни, що проходять альтернативну (невійськову) службу, затвердженому Постановою Кабінету Міністрів України від 31.12.2004 [6].

Згідно з Законом України «Про альтернативну (невійськову) службу», альтернативна служба запроваджується замість строкової військової служби з метою виконання обов'язку перед суспільством (ч. 1 ст. 1). Право на альтернативну службу мають громадяни України, для яких виконання військового обов'язку суперечить їхнім релігійним переконанням і які належать до діючих, згідно з законодавством України, релігійних організацій, віровчення яких не допускає користування зброєю (ст. 2).

Пропонуємо внести зміни у Закон України «Про альтернативну (невійськову) службу», закріпивши в ньому *право громадян на заміну виконання військового обов'язку* альтернативною (невійськовою) службою за мотивами релігійних *та інших переконань*.[1]

Позитивно, що у Законі України «Про військовий обов'язок та військову службу» від 25.03.1992 року (у редакції Закону України від 04.04.2006 року) проголошено «*право громадян України на заміну виконання військового обов'язку альтернативною (невійськовою) службою* згідно з Конституцією України та Законом України «Про альтернативну (невійськову) службу» (ч. 4 ст. 1) [11].

У умовах війни в Україні постало чимало питань щодо порядку проходження альтернативної служби. У Законах України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» від 21.10.1993 (у редакції Закону України від 02.03.2005) [12], «Про альтернативну (невійськову) службу» питання щодо проходження альтернативної служби в період дії воєнного стану не регламентовані. Це призводить до існування неоднакової юридичної практики в Україні щодо реалізації громадянами права на заміну військового обов'язку альтернативною (невійськовою) службою.

Підготовлено законопроєкт «Про внесення змін до статті 23 Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» щодо забезпечення конституційного права громадян на альтернативну

1 Курсивом виділено запропоновані зміни.

(невійськову) службу» (внесений 24.07.2024 р. народним депутатом України Г. Мазурашу (посв. № 404) [14]. Згідно з ним, частина третя ст. 23 Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» має бути доповнена новими пунктами – шостим і сьомим – такого змісту: призову на військову службу під час мобілізації, на особливий період не підлягають:

– священнослужителі, які належать до церков і релігійних організацій (об'єднань), що входять до Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій і чия діяльність не заборонена в Україні (п. 6);

– громадяни України, які письмово підтверджують, що виконання військового обов'язку суперечить їх релігійним переконанням (для них виконання цього обов'язку має бути замінене альтернативною (невійськовою) службою) (п. 7).

Загалом прийняття такого законопроекту є позитивним, але, як уже зазначалося, вважаємо за доцільне внести зміни до законодавства України, які б закріпляли право громадян на заміну виконання військового обов'язку альтернативною (невійськовою) службою з релігійних та інших переконань.

Як уже наголошувалось, юридична, зокрема судова, практика в Україні в умовах війни щодо питань проходження альтернативної служби є неоднаковою. Наприклад, у Львівському обласному ТЦК та СП (Територіальному центрі комплектації та соціальної підтримки) розповіли, що в час воєнного стану альтернативної служби немає, відтак ті громадяни, віросповідання яких не допускає користування зброєю, все ж підлягають призову на загальних підставах [5].

Попри недосконалість законодавства, в Україні починає формуватися судова практика, яка захищає право громадян на заміну військової служби альтернативною. Так, Бориспільський міськрайонний суд Київської області визнав невинуватим і виправдав служителя релігійного об'єднання «Свідків Єгови в Україні», обвинуваченого в ухиленні від призову на військову службу під час мобілізації [16]. 20.03.2023 р. виправдав чоловіка від звинувачень в ухиленні призову на військову службу під час мобілізації Тячівський районний суд Закарпатської області [17]. Проаналізувавши законодавство і матеріали справи, суд дійшов висновку, що обвинувачений законно реалізував своє право на свободу совісті та віросповідання і на гарантоване йому Конституцією України право на проходження альтернативної (невійськової) служби. Варто наголосити, що Тячівська районна військова адміністрація після детального вивчення законодавства визначила порядок залучення працездатних осіб до суспільно корисних робіт в умовах воєнного стану. У результаті зараз на обліку адміністрації перебуває від 2500 до 3000 військовозобов`язаних, віровчення яких не допускає користування зброєю, в тому числі Свідки Єгови, і які мають право на заміну військової служби альтернативною [17].

29 серпня 2024 р. суб'єкт права на конституційну скаргу – Д. Зелінський – звернувся до Конституційного Суду України з клопотанням перевірити на відповідність ч. 4 ст. 35 Конституції України (конституційність) ч. 1 ст. 1 Закону України «Про альтернативну (невійськову) службу» від 12.12. 1991 р., згідно з якою «альтернативна служба є службою, яка запроваджується замість проходження строкової військової служби і має на меті виконання обов'язку перед суспільством». На думку заявника, оскільки оспорюваний припис визначає заміну альтернативною (невійськовою) службою лише строкової військової служби, якої в України на сьогодні не існує, це повністю унеможливлює реалізацію конституційного права, визначеного ч. 4 ст. 35 Конституції України, згідно з якою «якщо виконання військового обов'язку суперечить релігійним переконанням громадянина, виконання цього обов'язку має бути замінене альтернативною (невійськовою) службою» [15]. Конституційну скаргу Д. Зелінського можна вважати слушною.

23.10.2024 р. Другий сенат Конституційного Суду України на відкритій частині пленарного засідання у формі письмового провадження розпочав розгляд справи за конституційною скаргою Д. Зелінського [15]. Зі змісту конституційної скарги та долучених до неї матеріалів убачається таке. Д. Зелінський, перебуваючи на військовому обліку в районному територіальному центрі комплектування та соціальної підтримки, отримав особисто за місцем свого проживання повістку з вимогою прибути до цього державного органу для відправлення для проходження військової служби у Збройних Силах України за призовом під час мобілізації, на особливий період. Однак заявник за вказаною вимогою не з'явився та не повідомив про причини. Через це орган досудового розслідування склав обвинувальний акт, відповідно з яким дії Д. Зелінського кваліфіковані за ст. 336 Кримінального кодексу України (далі – Кодекс), яка встановлює відповідальність, зокрема, за ухилення від призову на військову службу під час мобілізації, на особливий період. Свою поведінку щодо неможливості проходження військової служби Д. Зелінський обґрунтовував релігійними переконаннями – понад 20 років він належить до «християнської спільноти Церкви Адвентистів Сьомого Дня». Також заявник зазначав, що повідомляв орган досудового розслідування про такі обставини та надавав відповідні підтвердні документи, виявляючи при цьому бажання проходити альтернативну невійськову службу. Суд першої інстанції визнав Д. Зелінського невинуватим у

пред'явленому йому обвинуваченні, визначеному у ст. 336 Кодексу, та виправдав через відсутність у його діях складу кримінального правопорушення. Апеляційний суд, на скаргу прокурора, скасував вирок суду першої інстанції та постановив новий, яким визнав Д. Зелінського винуватим у вчиненні кримінального правопорушення, визначеного статтею 336 Кодексу, і призначив йому покарання – три роки позбавлення волі. Верховний Суд касаційну скаргу захисника Д. Зелінського залишив без задоволення, а вирок апеляційного суду – без змін. Суд касаційної інстанції погодився з висновками суду апеляційної інстанції, зазначивши, зокрема, що «право сповідувати свою релігію або переконання не є абсолютним і може бути обмежене за таких умов, як: законність; легітимна мета – інтереси громадської безпеки, необхідність охорони публічного порядку, здоров'я чи моралі, а також захист прав і свобод інших осіб; пропорційність, що окреслює межі правомірного втручання у право і дозволяє здійснення його лише в тій мірі, в якій це необхідно для досягнення зазначених законних цілей»; а «жодні релігійні переконання не можуть бути підставою для ухилення громадянина України, визнаного придатним до військової служби, від мобілізації з метою виконання свого конституційного обов'язку із захисту територіальної цілісності та суверенітету держави від військової агресії з боку іноземної країни» [15]. У даному рішенні Верховного Суду у цій справі не враховане нормативне положення, що громадяни України мають право на заміну виконання військового обов'язку альтернативною (невійськовою) службою і в умовах мобілізації, і в умовах дії воєнного стану, що узгоджується з ч. 4 ст. 35 Конституції України.

Висновки. У системі прав людини виокремлюється право громадянина на заміну виконання військового обов'язку альтернативною (невійськовою) службою, яке широко проголошене в міжнародних документах з прав людини та в законодавстві демократичних європейських держав. Розглядуване право є елементом свободи віросповідання людини та важливим інститутом у демократичному суспільстві.

В універсальних та європейських міжнародних документах з прав людини проголошується право на заміну військової служби альтернативною, причому не тільки з релігійних, а й з інших переконань: політичних, етичних, моральних, філософських. З огляду на це, ЄСПЛ захищає права громадян, які відмовляються від реалізації військового обов'язку і з релігійних, і з інших переконань.

В Україні прийнято низку важливих нормативно-правових актів, які стали нормативною гарантією права громадян на заміну виконання військового обов'язку альтернативною (невійськовою) службою.

Стверджено, що Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» надає більше можливостей громадянам, ніж Конституція України (ч. 4 ст. 35), проголошуючи їхнє право на заміну виконання одного обов'язку іншим з *мотивів переконань*.

В умовах війни в Україні склалася, на жаль, неоднакова юридична практика щодо реалізації громадянами права на заміну військового обов'язку альтернативною (невійськовою) службою, що призводить до порушень прав громадян. З урахуванням цього у статті сформульовано пропозиції щодо удосконалення механізму реалізації права громадянина на заміну виконання військового обов'язку альтернативною (невійськовою) службою:

Необхідно конкретизувати нормативні положення про проходження альтернативної служби в період воєнного стану в Україні: умови, її особливості тощо.

У Конституції України, Законі України «Про свободу совісті та релігійні організації» необхідно чітко окреслити права громадян на зміну юридичних обов'язків перед державою альтернативними з мотивів переконань і проголосити *право громадян на заміну виконання військового обов'язку альтернативною (невійськовою) службою* не лише з релігійних переконань, а й з інших – філософських, моральних тощо. Це відповідатиме положенням міжнародних документів з прав людини.

Доцільно внести зміни у Закон України «Про альтернативну (невійськову) службу», а саме закріпити в ньому право громадян на заміну виконання військового обов'язку альтернативною (невійськовою) службою з релігійних та інших переконань.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Голуб В.К. Реалізація права на альтернативну (невійськову) службу як одна з форм виконання конституційного обов'язку щодо захисту вітчизни. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету.* Серія Право. Випуск 86: частина 1. 2024. С.165–174. URL: http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/320124/310713 (дата звернення: 18.06.2025).
2. Голуб В.К. Міжнародні та конституційні засади права людини на альтернативну (невійськову) службу. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету.* Серія Право. Випуск 85: частина 1. 2024. С. 188–195. URL: https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2024/11/27.pdf (дата звернення: 25.05.2025).
3. Григоренко Є.І. Проблеми юридичної відповідальності громадян, що проходять альтернативну (невійськову) службу та їхній вплив на юридичну відповідальність військовослужбовців в

Україні. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Сер. «Право»*. 2016. Вип. 22. С. 47–49.
4. Конституція Республіки Словенія від 23.12.1991. URL: http://lib.rada.gov.ua/static/LIBRARY/catalog/law/sloven1.html (дата звернення: 29.05.2025).
5. Начальник Львівського обласного ТЦК повідомив, як відбувається призов громадян, віросповідання яких не допускає користування зброєю. URL: https://varta1.com.ua/news/nachalnik-lvivskogo-oblasnogo-tck-povidomiv-yak-vidbuvaietsya-prizov-gromadyan-virospovidannya-yakih-ne-dopuskaie-koristuvannya-zbroieyu_376309.html (дата звернення: 10.06.2025).
6. Перелік видів діяльності, якими можуть займатися громадяни, що проходять альтернативну (невійськову) службу, затверджений Постановою Кабінету Міністрів України від 31.12.2004 № 1795. *База даних «Законодавство України» / ВР України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1795-2004-%D0%BF#Text (дата звернення: 11.06.2025).
7. Перелік релігійних організацій, віровчення яких не допускає користування зброєю, затверджений Постановою Кабінету Міністрів України від 10.11.1999 № 2066. *База даних «Законодавство України» / ВР України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2066-99-%D0%BF#Text (дата звернення: 12.06.2025).
8. Пирога І.С., Бєлова М.В., Фрідманська В.І. Альтернативна (невійськова) служба в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету.* Серія Право. Випуск 87: частина 1. 2025. С.173–178. URL: https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2025/03/87-part-1.pdf (дата звернення: 14.05.2025).
9. Положення про порядок проходження альтернативної (невійськової) служби, затверджене Постановою Кабінету Міністрів України від 10.11.1999 року. *База даних «Законодавство України» / ВР України.* URL: № 2066 https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2066-99-%D0%BF#Text (дата звернення: 13.06.2025).
10. Про альтернативну (невійськову) службу: Закон України від 12.12.1991 № 1975-XII (у редакції Закону від 18.02.1999). *База даних «Законодавство України» / ВР України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1975-12#Text (дата звернення: 17.05.2025).
11. Про військовий обов'язок та військову службу: Закон України від 25.03.1992 № 2232-XII (у редакції Закону України від 04.04.2006 року № 38). *База даних «Законодавство України» / ВР України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12#Text (дата звернення: 19.05.2025).
12. Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію: Закон України від 21.10.1993 № 3543-XII (у редакції Закону України від 02.03.2005)**.** *База даних «Законодавство України» / ВР України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3543-1 (дата звернення: 19.05.2025).
13. Про свободу совісті та релігійні організації: Закон України від 23.04.1991 № 987-XII. *База даних «Законодавство України» / ВР України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12#Text (дата звернення: 18.05.2025).
14. Проект Закону про внесення змін до статті 23 Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» щодо забезпечення конституційного права громадян на альтернативну (невійськову) службу (проєкт народного депутата Г. Мазурашу зареєстровано 24.07.2024, надано 29.07.2024). URL: https://itd.rada.gov.ua/BILLINFO/Bills/Card/44641 (дата звернення: 20.06.2025).
15. Релігійні переконання та військовий обов'язок: Суд розглядає справу за конституційною скаргою Зелінського Д.Б.. *Офіційний веб-сайт Конституційного Суду України.* URL: https://ccu.gov.ua/novyna/religiyni-perekonannya-ta-viyskovyy-obovyazok-sud-rozglyadaye-spravu-za-konstytuciynoyu (дата звернення: 21.06.2025).
16. Суд визнав право на відмову від військової служби за релігійними переконаннями. URL: https://risu.ua/pressluzhba-upc-mp-poshirila-video-udaru-raketi-yaka-poshkodila-sobor-v-harkovi_n145740 (дата звернення: 14.06.2025).
17. Тячівський районний суд Закарпатської області виправдав чоловіка від звинувчень в ухиленні призову на військову службу під час мобілізації. URL: https://varta1.com.ua/news/na-zakarpatti-sud-vipravdav-svidka-iegovi-vid-zvinuvachen-v-uhilenni-vid-mobilizaciyi_362707.html (дата звернення: 12.06.2025).
18. Ярмол Л., Вандьо С. Право громадян на заміну виконання військового обов'язку альтернативною службою: юридичне забезпечення в Україні *Юридичний науковий електронний журнал.* № 7. 2020. С. 40–44. URL: http://lsej.org.ua/7_2020/10.pdf (дата звернення: 14.06.2025).
19. Bayatyan v. Armenia (Application № 23459/03). 7 July 2011. Reports of Judgments and Decisions, *European Court of Human Rights.* URL: https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-105611 (date of access: 20.05.2025).

20. Case of Ülke v. Turkey (Application no. 39437/98). 24 January 2006. URL: https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-72146 (date of access: 10.06.2025).
21. Constitution of Germany of 1949. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_gg/englisch_gg.html (date of access: 14.05.2025).
22. General Comment № 22: Article 18 (Freedom of Thought, Conscience or Religion). Adopted at the Forty-eighth Session of the Human Rights Committee, on 30 July 1993 CCPR/C/21/Rev.1/Add.4, General Comment № 22. (General Comments). URL: https://www.refworld.org/legal/general/hrc/1993/en/13375 (date of access: 26.05.2025).
23. Resolution 337 (1967) Parliamentary Assembly «Right of conscientious objection». URL: https://pace.coe.int/en/files/15752/html (date of access: 16.06.2025).
24. Slovakia's Constitution of 1992 with Amendments through 2014. URL: https://adsdatabase.ohchr.org/IssueLibrary/SLOVAKIA_Constitution.pdf (date of access: 19.06.2025).

УДК 342.25(477)(045)
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.1.13

СПІВВІДНОШЕННЯ ФУНКЦІЙ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ З ФУНКЦІЯМИ ДЕРЖАВИ

Мельничук С.М.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри державно-правових дисциплін
та публічного управління,
факультету № 4
Донецького державного університету внутрішніх справ,
ORCID: 0000-0001-7270-040X
e-mail: smmelnichyk@gmail.com

Мельничук С.М. Співвідношення функцій місцевого самоврядування з функціями держави.

Стаття присвячена питанням співвідношення функцій місцевого самоврядування та функцій держави. Звертається увага на зміни у межах впливу держави на місцеве самоврядування пов'язані з трансформацією територіальної організації місцевої влади, децентралізаційними процесами та деконцентрацією повноважень держави. Зазначається, що повноваження опосередковуються завданнями та функціями, що стоять перед державою та місцевим самоврядуванням. Акцентовано увагу на тому, що в сучасний період держава є соціальною публічною інституцією, яка забезпечує цілісність, управління та розвиток суспільства в процесі реалізації її функцій та достеменно відрізняється від колишніх уявлень про державу. В ході аналізу юридичних джерел виявлено поняття функцій місцевого самоврядування та функцій сучасної держави, що використовуватимуться в роботі. З'ясовано, що саме мета держави чи місцевого самоврядування обумовлює основні завдання (питання, які потребують розв'язання в процесі реалізації функцій держави), які стоять перед ними. При цьому основні параметри таких завдань, а також і функцій, в сучасних державах фіксуються на рівні конституцій чи законів тому мають об'єктивний характер. Встановлено, що доцільним критерієм виявлення функцій держави та місцевого самоврядування є завдання, які зафіксовані в конституційних та законодавчих положеннях. Зосереджено увагу на статті 143 Конституції України де закріплені основні завдання місцевого самоврядування, розв'язання яких сприятиме досягнення мети його функціонування. Ці завдання конкретизовані у законодавчих положеннях, аналіз яких свідчить про те, що вони, як і завдання держави, спрямовані на забезпечення цілісності, управління та розвиток в межах відповідних територіальних громад і мають місце в різних сферах життєдіяльності. Наголошується на тому, що функції місцевого самоврядування не є ідентичними з функціями держави, а формуються під кутом інтересів територіальних громад та їх узгодження з інтересами держави.

Ключові слова: функції держави, функції місцевого самоврядування, конституційна модель держави, демократична, правова соціальна держава, завдання держави, завдання місцевого самоврядування, територіальна організація місцевої влади, деконцентрація, децентралізація.

Melnychuk S.M. Correlation of local government functions with state functions.

The article is devoted to the issues of the correlation of the functions of local self-government and the functions of the state. Attention is drawn to changes in the scope of the state's influence on local self-government associated with the transformation of the territorial organization of local government, decentralization processes and deconcentration of state powers. It is noted that powers are mediated by the tasks and functions facing the state and local self-government. Attention is focused on the fact that in the modern period the state is a social public institution that ensures the integrity, management and development of society in the process of implementing its functions and is significantly different from previous ideas about the state. During the analysis of legal sources, the concepts of the functions of local self-government and the functions of the modern state were identified, which will be used in the work. It was found that it is the purpose of the state or local self-government that determines the main tasks (issues that need to be resolved in the process of implementing the functions of the state) facing them. At the same time, the main parameters of such tasks, as well as functions, in modern states are fixed at the level of constitutions or laws, therefore they are objective in nature. It has been established that the appropriate criterion for identifying the functions of the state and local self-government are the tasks that are fixed in constitutional and legislative provisions. Attention is focused on Article 143

of the Constitution of Ukraine, which enshrines the main tasks of local self-government, the solution of which will contribute to achieving the goal of its functioning. These tasks are specified in legislative provisions, the analysis of which shows that they, like the tasks of the state, are aimed at ensuring integrity, management and development within the relevant territorial communities and take place in various spheres of life. It is emphasized that the functions of local self-government are not identical to the functions of the state, but are formed from the angle of the interests of territorial communities and their coordination with the interests of the state.

Key words: functions of the state, functions of local self-government, constitutional model of the state, democratic, legal social state, tasks of the state, tasks of local self-government, territorial organization of local government, deconcentration, decentralization.

Постановка проблеми. Сучасний період розвитку держави Україна характеризується складними процесами, пов'язаними, насамперед, з повномасштабною війною та реформаційними змінами, що відбуваються у сфері територіальної організації місцевої влади на цьому тлі. Актуальність тематики зумовлена встановленням меж впливу держави на функціонування місцевого самоврядування, оскільки впродовж останнього десятиліття функції як держави, так і місцевого самоврядування суттєво змінилися. І це пов'язано насамперед з децентралізаційними процесами, зокрема й деконцентрацією повноважень органів державної влади на рівень територіальних громад. Адже повноваження опосередковуються завданнями та функціями, що стоять перед державою та місцевим самоврядуванням. Завдання та функції держави окреслюють не тільки параметри впливу держави на всі сфери життєдіяльності в межах її території, але й на процес формування її моделі – демократичної, соціальної правової держави. А місцеве самоврядування є однією з головних підвалин такої конституційної моделі держави.

Мета дослідження полягає в з'ясуванні співвідношення функцій місцевого самоврядування з функціями держави.

Стан опрацювання проблематики. Функції місцевого самоврядування як і функції держави розглядаються в багатьох наукових роботах дисертаційного, монографічного характеру чи на рівні публікацій, зазвичай, в контексті дослідження муніципально-правових чи державно-правових явищ чи процесів. І така ситуація спостерігається в роботах, зокрема О.В. Батанова (Муніципальна влада в Україні: конституційно-правові проблеми організації та функціонування), І.В. Дробуш (Соціальна функція місцевого самоврядування в Україні), С.М. Мельничук (Правові форми реалізації функцій сучасної держави Україна), І.І. Мотиля (Основні внутрішні функції Української держави), Д.М. Носікова (Фіскальна функція сучасної держави: теоретико-правовий аспект), В.І. Сало (Внутрішні функції держави в умовах членства в Європейському Союзі) та інших. В цих та інших роботах автори здебільшого зосереджують увагу на характеристиках конкретних функцій чи опосередковано на їх переліку. Водночас у вітчизняній науці тема співвідношення функцій місцевого самоврядування з функціями держави дещо обділена увагою.

Виклад основного матеріалу. Держава в сучасний період є політично-раціональним інструментом, що достеменно відрізняється від колишніх уявлень та покликаний забезпечувати рівновагу між державою і суспільством, виступає суб'єктом здійснення державної влади на основі доктрини її поділу.

В цьому контексті органічним видається й розуміння сучасної держави Україна як «соціальної публічної інституції, яка забезпечує цілісність, управління та розвиток суспільства в процесі реалізації її функцій» [1, с. 62]. І це, насамперед, пов'язано з конституційною моделлю держави Україна – демократичної, правової, соціальної держави. В межах цієї моделі визнається та гарантується місцеве самоврядування та здійснюється народом влада як безпосередньо, так і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування [2].

Роль місцевого самоврядування у конституційному механізмі безпосередньо пов'язана з вирішенням питань місцевого значення. Тобто організація системи місцевого самоврядування має максимально забезпечити задоволення інтересів місцевих жителів у всіх сферах їх життєдіяльності в межах визначеної адміністративно-територіальної одиниці.

Натомість роль держави опосередковується конституційною моделлю, метою та завданнями. Завдання держави Україна закріплені в Конституції України й визначають її функції.

В юридичній літературі спостерігається різне трактування функцій держави чи місцевого самоврядування. Поняття «функції держави», «функції місцевого самоврядування» автори наповнюють різними компонентами (цілі, завдання, методи, форми та засоби здійснення напрямів діяльності.

Наприклад, функції місцевого самоврядування визначаються як нормативно визначені напрямки і види діяльності органів місцевого самоврядування [3, с. 286]; основні напрями і види муніципальної діяльності, то як критерії класифікації виступають основні елементи даної діяльності.

Такими елементами є: об'єкти, суб'єкти, способи, засоби, форми діяльності [4]; сукупність правових способів та організаційних, матеріальних та фінансових засобів що дозволять реалізовувати повноваження надані законом місцевим радам [5, с. 100-101].

Щодо теорії функцій держави, то на сучасному етапі вона хоча і є певною мірою сформованою, втім потребує перегляду в контексті реалій.

Так вважається, що «функції сучасної держави» – це конкретизовані, інституційно та нормативно оформлені напрями реалізації діяльності держави в ключових сферах життя суспільства» [6, с. 43]; основні напрями внутрішньої діяльності, зумовлені розв'язанням конкретних завдань щодо розвитку громадянського суспільства та спрямування на демократизацію суспільного життя, захист прав і свобод людини і громадянина, забезпечення принципів соціальної справедливості [7, с. 222].

У довідкових джерелах безвідносно термін «функція» трактується як виконання, здійснення, звершення, спосіб діяння речі або елемента системи, спрямований на досягнення певного ефекту; роль, яку певний соціальний інститут або приватний соціальний процес виконує відносно потреб суспільної системи більш високого рівня організації або інтересів її складових класів, соціальних груп та індивідів [8, с. 724].

Наведені визначення понять «функції держави», функції місцевого самоврядування не повною мірою розкривають їх правову природу, зміст, а відтак і їх перелік. Разом з тим, найбільш прийнятними є позиції за якими функції місцевого самоврядування розглядаються як такі, що зумовлені природою, місцем органів самоврядування в системі народовладдя, завданнями та цілями, на досягнення яких спрямована їх діяльність [4]; а функції сучасної держави Україна як такі, що взаємопов'язані з її метою, завданнями. І якщо завдання визначають зміст питань, які необхідно розв'язати, то функції – найбільш доцільний обсяг діяльності держави щодо їх розв'язання. До їх ознаками зокрема є такі: а) це обсяг діяльності держави необхідний для вирішення завдань та досягнення мети держави; б) діяльність, що обумовлена завданнями та метою держави; в) визначає її предметну спрямованість у відповідних межах; г) визначає частку способів та засобів розв'язання конкретних завдань; ґ) обумовлює форму їх реалізації [1, с. 68].

До особливостей функцій місцевого самоврядування відносять, зокрема такі: 1) є продовженням функцій держави в цілому та функцій суб'єктів публічного управління зокрема; 2) є окремими напрямками їх діяльності; 3) похідні від мети та завдань органів місцевого самоврядування, функції виникають, здійснюються і розвиваються відповідно до тих завдань, що належить виконати органам місцевого самоврядування в Україні; 4) конкретизуються у повноваженнях органів місцевого самоврядування; 5) чітко невизначені у спеціальному законодавстві; 6) здійснення функцій органами місцевого самоврядування має постійний, систематичний характер і відбувається протягом всього часу їх існування; 7) можуть бути власними (самоврядними) та делегованими; 8) сприяють оптимальному поєднанню місцевих та загальнодержавних інтересів, найбільш ефективній реалізації соціально-економічного потенціалу самоврядних територіальних одиниць [9, с. 10].

Тож як видається, саме мета держави чи місцевого самоврядування обумовлює основні завдання (питання, які потребують розв'язання в процесі реалізації функцій держави), які стоять перед ними. При цьому основні параметри таких завдань, а також і функцій, в сучасних державах фіксуються на рівні конституцій чи законів тому мають об'єктивний характер. Це дає змогу належно сформувати організацію органів державної влади та місцевого самоврядування та уникнути підміни понять. Оскільки збалансована функціональна організованість є запорукою ефективної держави в цілому.

Водночас щоб визначити співвідношення функцій держави та функцій місцевого самоврядування слід з'ясувати, які саме функції їм притаманні. Адже в сучасний період у зв'язку з децентралізаційними процесами та змінами в територіальній організації місцевої влади (представлена як органами державної влади так і органами муніципальної влади) відбулися суттєві зміни і в переліку завдань, розв'язання яких покладено на державу та місцеве самоврядування.

При цьому органи місцевого самоврядування можуть мати делеговані повноваження від органів виконавчої влади та навпаки делегувати деякі свої повноваження відповідним місцевим державним адміністраціям за рішенням районних, обласних рад [3, с. 286].

Також варто брати до уваги, що місцеве самоврядування є особливим видом влади, яка не є буквально продовженням державної влади на місцях, а є різновидом не тільки соціальної, а й публічної влади, діє в межах муніципалітету, реалізується від імені територіальної громади місцевим самоврядуванням і ґрунтується на нормах права [10, с. 25].

В юридичній літературі, наукових дослідженнях автори використовуючи різні критерії виокремлюють класифікаційні групи функцій держави чи місцевого самоврядування, які в сучасний період є дещо дискусійними з огляду на мінливість завдань держави чи місцевого самоврядування в той чи інший період їх функціонування.

Вважається, що для виокремлення функцій держави Україна в сучасний період її розвитку варто обирати критерії, які дадуть змогу виявити актуальні для неї функції. Адже правильний вибір кри-

терію еквівалентний правильності постановки завдання. При цьому, критерієм виступає найбільш істотна ознака предмета чи явища, яка обумовлює інші його ознаки.

За філософським положенням й аргументацією, основні класифікації проводяться за суттєвими, стійкими ознаками, а формальні ж класифікації базуються на зовнішніх відмінних ознаках.

Оскільки саме завдання (зафіксовані в Конституції України) обумовлюють функції держави Україна, то, насамперед, їх слід класифікувати за таким критерієм як завдання а також за такою ознакою держави як її суверенітет ((чи предметна спрямованість у відповідних межах) дозволяє встановити межі діяльності держави, а відтак виокремити зовнішні й внутрішні функції). До перших віднести: а) функція міждержавного співробітництва; функція міжнародної співпраці спрямована на розв'язання завдань у гуманітарній та економічній сферах шляхом спільної з міжнародними інституціями діяльності; функція європейської інтеграції спрямована, насамперед, на розв'язання завдань держави зумовлених процесом політичного, економічного, правового зближення з Європейським Союзом, впорядкування й узгодження їх діяльності в різних сферах життєдіяльності. А до внутрішніх функцій держави Україна можна віднести, зокрема такі: а) функція забезпечення національної безпеки; б) функція встановлення та реалізації правових засобів впорядкування суспільних відносин; в) функція формування апарату держави; г) функція фіксування і забезпечення прав і свобод людини, юридичної захищеності особи; ґ) функція гарантування розвитку й захисту всіх форм власності спрямована на створення ефективного інструментарію забезпечення існування різних форм власності, у спосіб, що узгоджується із засадами держави Україна; д) функція соціального забезпечення, реального поширення соціального партнерства в країні; е) функція створення умов для формування громадянського суспільства і взаємодії з ним [1, с. 71-73]. У сучасному суспільстві саме на державу покладаються завдання по досягненню мети.

В юридичній літературі висловлюються думки щодо недоцільності позиції відокремленості функцій місцевого самоврядування та держави, оскільки для забезпечення становлення громадянського суспільства функції місцевого самоврядування повинні доповнювати функції держави, перебувати з останніми в тісному взаємозв'язку та бути взаємообумовленими [11, с. 183].

Така позиція є цілком прийнятною. Адже місцеве самоврядування здійснюється саме на місцевому рівні, забезпечує ефективне і близьке до громадянина управління. І це випливає з положень закріплених в Конституції України, Законі України «Про місцеве самоврядування в Україні», Європейської хартії місцевого самоврядування.

Так за положеннями Конституції України місцеве самоврядування є правом територіальної громади – жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища та міста – самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України (ст. 140) [2].

При цьому слід зважати і на норми Європейської хартії місцевого самоврядування, де зазначено, що місцеве самоврядування означає право і спроможність органів місцевого самоврядування в межах закону здійснювати регулювання та управління суттєвою часткою публічних справ, під власну відповідальність, в інтересах місцевого населення (ст. 3), а функції органів місцевого самоврядування визначаються конституцією або законом (ч. 1 ст. 4) [12].

Концепція реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні [13] безпосередньо спрямована на те, щоб діючу та неефективну модель місцевого самоврядування перетворити на таку, що спроможна створювати і підтримувати повноцінне життєве середовище для громадян, надавати високоякісні та доступні публічні послуги, позитивно впливати на становлення інститутів прямого народовладдя, задовольняти інтереси громадян в усіх сферах життєдіяльності на відповідній території, узгоджувати інтереси держави та територіальних громад.

В юридичній літературі зазначається, що складність класифікації функцій пов'язана з різноманітністю їх змісту, специфіки кожної з них. Тому досить складно знайти прийнятний критерій класифікації функцій, оскільки вони повинні охоплювати разом усі сторони і напрями діяльності представницьких органів місцевого самоврядування [5, с. 100-101].

Але як функції держави, так і функції місцевого самоврядування опосередковані метою та завданнями, що мають нормативне закріплення. Водночас в статті 143 Конституції України визначається, що територіальні громади села, селища, міста безпосередньо або через утворені ними органи місцевого самоврядування управляють майном, що є в комунальній власності; затверджують програми соціально-економічного та культурного розвитку і контролюють їх виконання; затверджують бюджети відповідних адміністративно-територіальних одиниць і контролюють їх виконання; встановлюють місцеві податки і збори відповідно до закону; забезпечують проведення місцевих референдумів та реалізацію їх результатів; утворюють, реорганізовують та ліквідовують комунальні підприємства, організації і установи, а також здійснюють контроль за їх діяльністю; вирішують інші питання місцевого значення, віднесені законом до їхньої компетенції (ст. 143) [2]. Тобто на

конституційному рівні закріплені основні завдання місцевого самоврядування, розв'язання яких сприятиме досягнення мети його функціонування. Ці завдання конкретизовані у законодавчих положеннях. Аналіз чинного законодавства свідчить про те, що завдання місцевого самоврядування, як і держави, спрямовані на забезпечення цілісності, управління та розвиток в межах відповідних територіальних громад і мають місце в різних сферах життєдіяльності. Використання вище зазначених критеріїв дає змогу виокремити функції місцевого самоврядування як зовнішні, наприклад міжмуніципальна та міжнародна співпраця, так і внутрішні, зокрема б) функція встановлення та реалізації правових засобів впорядкування суспільних відносин в межах територіальної громади; в) функція формування органів місцевого самоврядування; г) функція забезпечення прав і свобод людини; ґ) функція гарантування розвитку й захисту всіх форм власності в межах територіальної громади; д) функція соціального забезпечення в межах територіальної громади; е) функція створення та підтримки інститутів прямого народовладдя.

Зазначені функції не є статичними, оскільки в процесі розвитку територіальних громад та держави загалом можуть наповнюватися новим змістом чи змінюватися.

Висновки. Проаналізувавши наукознавчі, довідкові та нормативні джерела можна дійти висновку про співвідношення функцій держави та місцевого самоврядування в сучасний період їх функціонування, яке безпосередньо визначається їх правовою природою.

Правова природа функцій сучасної держави випливає з її мети (забезпечення цілісності, управління та розвитку суспільства), яка визначає потенціал розвитку держави та є показником якісного рівня її функціональних можливостей. А «існування органів місцевого самоврядування, наділених реальними повноваженнями, може забезпечити ефективне і близьке до громадянина управління». Адже вони «в межах закону здійснюють регулювання та управління суттєвою часткою публічних справ» [12].

Таким чином функції місцевого самоврядування не є ідентичними з функціями держави, а формуються під кутом інтересів територіальних громад та їх узгодження з інтересами держави. Реалізація функцій місцевого самоворядування спрямована не тільки на досягнення мети функціонування територіальних громад, але й на досягнення мети функціонування держави загалом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Мельничук С.М. Правові форм реалізації функцій сучасної держави Україна. дисс. … д. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2019. 484 с.
2. Конституція України: Конституція, Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show. (дата звернення: 04.05.2025).
3. Титикало Р.С. Функції органів місцевого самоврядування. *Наукові записки*. Серія: Право. Випуск 12. 2022. С. 286–291.
4. Дробуш І.В. Функції представницьких органів місцевого самоврядування в Україні : автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.02. Київ, 2002. 14 с.
5. Рось О.Г. Функцій як складової інституційної спроможності представницьких органів місцевого самоврядування. *Молодий вчений.* № 7 (83). 2020. С. 98–102.
6. Коломоєць О.В. Функції держави у сучасному державознавстві: теоретичні проблеми. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія: Юриспруденція. 2013. № 5. С. 41–44.
7. Мотиль І.І. Внутрішні функції держави в реформуванні правової системи України. *Підприємництво, господарство і право*. № 10. 2020. С. 222–226.
8. Філософський енциклопедичний словник. За ред. В.І. Шинкарука. Київ: Абрис, 2002. 742 с.
9. Алтуніна О.М. Сутність та види функцій органів місцевого самоврядування. *Форум права*. 2009. № 3. С. 8–13.
10. Прієшкіна О.В**.** Муніципальна влада: конституційно-правові аспекти. *Вісник ОНУ імені І. І. Мечникова*. Правознавство. 2018. Т. 23. Вип. 1(32). С. 22–26. DOI: https://doi.org/10.18524/2304-1587.2018.1(32).134146.
11. Гливка А.О. Функції місцевого самоврядування в умовах трансформації політичної системи України. *Актуальні проблеми політики*. 2016. Вип. 58. С. 180-189. URL: http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/8866/Hlyvka%20APP_58-18.pdf?sequence=1&isAllowed=y.
12. Європейська хартія місцевого самоврядування: Хартія, Міжнародний документ № 994_036 від 15.10.1985. URL: https://zakon.rada.gov. ua/laws/show/994_036/stru#Stru. (дата звернення: 04.05.2025).
13. Про схвалення Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні: розпорядження Кабінету Міністрів України від 1 квітня 2014 р. № 333-р .URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/333-2014-%D1%80#Text.

УДК 34.037
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.1.14

ПІЗНАВАЛЬНІ АСПЕКТИ ПРАВОТВОРЧОСТІ ТА ЇЇ ПОЛІТИКИ

Олійник Б.І.,
здобувач освітньо-наукового ступеню «Доктор філософії»
за спеціальністю 081 Право
Приватного вищого навчального закладу
«Європейський університет»
ORCID: 0009-0005-0584-7889

Олійник Б.І. Пізнавальні аспекти правотворчості та її політики.

В статті автором розкрито пізнавальні аспекти правотворчої політики як юридичного феномену, визначено особливості наукового вивчення питань ефективності її виміру. Відзначено, що важливою складовою будь-якого сучасного наукового дослідження є його методологічна основа. Тому дослідження питань теорії та практики правотворчої політики, а також критеріїв її виміру, так само не позбавлене важливості визначення методологічного інструментарію їх вивчення, спроможного всебічно, об'єктивно та достовірно розкрити предмет цієї дисертаційної роботи. Підсумовано, що універсальність методологічного інструментарію визначає необхідність в кожному дослідженні визначати власну методологічну основу наукового пізнання, адаптовану до специфіки предмету наукового дослідження. З огляду на вказане, вважаємо, що наукове дослідження теоретико-правових аспектів правотворчої політики, її ефективності, що становить предмет нашого наукового пошуку в цілому, потребує, насамперед, характеристики пізнавальних особливостей вказаного предмету, що дозволить розкрити в цілому його науково-дослідний потенціал та визначити в подальшому стратегію нашого наукового дослідження.

Узагальнено, що правотворча політика в пізнавальному плані є: 1) полідисциплінарним феноменом, що є складовою, з одного боку, юриспруденції, оскільки стосується юридично значимої діяльності, предметом якої є підготовка, розгляд та прийняття правотворчих актів, їх зміна та скасування, з іншого боку –політичної сфери суспільства, змістом якої є концептуальні політичні положення як результат узгодження політично значимих інтересів в соціумі та стосується передумов, змісту та націленості здійснення правотворчої діяльності; 2) безальтернативним об'єктивно існуючим явищем сучасної правової та політичної дійсності; 3) за своєю сутністю має орієнтованість на перспективи, визначаючи подальший розвиток як політичної системи, так і системи законодавства, забезпечуючи його оновлення, осучаснення та відповідність законодавства потребам та інтересам соціуму; 4) відзначається своїм проявом, який потребує дослідження та відповідного наукового виміру.

Одним з критеріїв такого виміру є ефективність правотворчої політики, що може та має бути вивчена: а) з точки зору питань теорії її ефективності, а саме шляхом вироблення комплексу науково обґрунтованих методичних підходів до здійснення виміру ефективності та подальшого оцінювання отриманої інформації на предмет причин, змісту, наслідків функціонування правотворчої політики, шляхів посилення її концептуальності, реалізованості тощо; б) з точки зору питань практики її ефективності, а саме шляхом вироблення комплексу концептуальних положень щодо максимально результативної реалізації правотворчої політики, високого якісного рівня актів правотворчості та досягнення бажаного соціального ефекту від відповідних правотворчих ініціатив.

Ключові слова: метод, методологія, право, правове регулювання, правотворчість, правоутворення, правотворча політика, законотворчість, моніторинг законодавства, ефективність правотворчої політики.

Oliynik B.I. Cognitive aspects of legislation and its policy.

In the article, the author reveals the cognitive aspects of law-making policy as a legal phenomenon, identifies the features of the scientific study of the effectiveness of its measurement. It is noted that an important component of any modern scientific research is its methodological basis. Therefore, the study of the theory and practice of law-making policy, as well as the criteria for its measurement, is also not devoid of the importance of determining the methodological tools for their study, capable of comprehensively, objectively and reliably revealing the subject of this dissertation work. It is concluded that the universality of the methodological tools determines the need for each study to determine its own methodological basis of scientific knowledge, adapted to the specifics of the subject of scientific research. In view of the above, we believe that scientific research of the theoretical and legal aspects

of law-making policy, its effectiveness, which is the subject of our scientific search as a whole, requires, first of all, a characteristic of the cognitive features of the specified subject, which will allow us to reveal its scientific and research potential in general and determine the strategy of our scientific research in the future.

It is generalized that law-making policy in the cognitive plan is: 1) a multidisciplinary phenomenon that is a component, on the one hand, of jurisprudence, since it concerns legally significant activity, the subject of which is the preparation, consideration and adoption of law-making acts, their amendment and repeal, on the other hand, of the political sphere of society, the content of which is conceptual political provisions as a result of the coordination of politically significant interests in society and concerns the prerequisites, content and focus of law-making activity; 2) an objectively existing phenomenon of modern legal and political reality without alternative; 3) by its very nature it is oriented towards prospects, determining the further development of both the political system and the legislative system, ensuring its renewal, modernization and compliance of legislation with the needs and interests of society; 4) is distinguished by its manifestation, which requires research and the corresponding scientific measurement.

One of the criteria for such a measurement is the effectiveness of legislative policy, which can and should be studied: a) from the point of view of the theory of its effectiveness, namely by developing a set of scientifically sound methodological approaches to measuring effectiveness and further evaluating the information received on the causes, content, consequences of the functioning of legislative policy, ways to strengthen its conceptuality, feasibility, etc.; b) from the point of view of the practical issues of its effectiveness, namely by developing a set of conceptual provisions regarding the most effective implementation of law-making policy, a high quality level of law-making acts and achieving the desired social effect from the relevant law-making initiatives.

Key words: method, methodology, law, legal regulation, law-making, law-making policy, legislative activity, effectiveness of law-making policy, lawformation, legislation monitoring.

Постановка проблеми. Важливою складовою будь-якого сучасного наукового дослідження є його методологічна основа. Дослідження питань теорії та практики правотворчої політики, а також критеріїв її виміру, так само не позбавлене важливості визначення методологічного інструментарію їх вивчення, спроможного всебічно, об'єктивно та достовірно розкрити предмет цієї дисертаційної роботи. Варто цілком погодитись з думкою В.В. Дутченко та Д.Г. Манько в тому, що адекватна модель процесу наукового дослідження, результатом якого є нове знання, охоплює стадію формулювання й оцінки проблеми; відкриття, генерування й обґрунтування нових наукових ідей. І хоча наука не має у своєму розпорядженні який-небудь безпомилково діючий метод генерування нових наукових ідей і гіпотез, вона має у своєму розпорядженні широку розмаїтість методів, прийомів, засобів і способів міркувань як логічного, так і евристичного характеру, що значною мірою регулюють і збагачують процес дослідження [1, с. 16]. Водночас, продовжуючи думку вчених, вважаємо, що універсальність методологічного інструментарію визначає необхідність в кожному дослідженні визначати власну методологічну основу наукового пізнання, адаптовану до специфіки предмету наукового дослідження. Таким чином, наукове дослідження теоретико-правових аспектів правотворчості, її політики та її ефективності, що становить предмет нашого наукового пошуку в цілому, потребує, насамперед, характеристики пізнавальних особливостей вказаного предмету, що дозволить розкрити в цілому його науково-дослідний потенціал та визначити в подальшому стратегію нашого наукового дослідження.

Стан опрацювання проблематики. В юридичній науці проблематика перспектив наукового дослідження правотворчості, її політики та її ефективності вивчалась епізодично та, переважно, в межах більш загальної проблематики утворення права. Деякі аспекти пізнавального потенціалу правотворчості та її політики були розкриті в працях таких вітчизняних вчених як: С.В. Бобровник, Т.О. Дідич, Ж.О. Дзейко, В.В, Дутченко, Д.Г. Манько, Н.М. Пархоменко, Т.І. Тарахонич, І.Д. Шутак та ін. Проте, в науковому плані важливим залишається осучаснення уявлень про перспективи наукового пізнання правотворчості та її політики з огляду на ті політичні, соціальні, міжнародні виклики, які безпосередньо визначають політику здійснення правотворення.

Тому **метою** цієї наукової роботи буде визначення та характеристика пізнавальних аспектів правотворчої політики як складного правового феномену, встановлення особливостей дослідження питань її ефективності.

Виклад основного матеріалу. Насамперед, спробуємо більш детально розглянути пізнавальні закономірності правотворчої політики, критеріїв її виміру з точки зору як теоретичних, так і практичних її аспектів. В юридичній літературі правотворча політика визначається неоднозначно, що в свою чергу впливає на формування методологічного інструментарію її дослідження, а та-

кож застосування такого інструментарію в процесі проведення науково-дослідної роботи. Адже від того, як дослідник буде розуміти, а отже і сприймати досліджуваний феномен (в нашому випадку правотворчу політику з точки зору її ефективності. – *Прим. авт.*), від цього буде залежати відповідна методологічна основа дослідження (система методологічного інструментарію, що визначить дослідник) та методика її застосування. Доктринальна ж неоднозначність розуміння правотворчої політики зумовлює необхідність узагальнення поглядів вчених та визначення пізнавального потенціалу правотворчої політики з точки зору виміру її ефективності. Так, в юридичній літературі досить широко представлено визначення правотворчої політики з точки зору її функціонального призначення та ролі. При чому окремі її аспекти розкриваються крізь призму виміру її функціонування в практичній площині. Зокрема, правотворча політика визначається як засіб виявлення недоліків правотворчості, вироблення і обґрунтування положень щодо вдосконалення й оптимізації правотворчості [2, с. 34]; поєднання правотворчої діяльності та механізмів застосування інструментарію формування і управління правотворчим процесом (шляхом вироблення концепцій, ідей правотворчості, пріоритетів, цілей, завдань правотворчої діяльності) [3, с. 20]; система концептуальних положень, де закріплено цілі правотворчості, комплекс правових методів та засобів їх досягнення [4, с. 189–190], що за своєю сутністю слугують не лише орієнтиром для здійснення правотворчої діяльності, але і забезпечують в подальшому можливість виміру ефективності реалізації таких концептуальних положень. За своєю сутністю правотворча політика являє собою ідейно-теоретичну та науково обґрунтовану стратегію регулювання правового життя. З одного боку, вона зумовлена актуальними потребами суспільства, а з іншого – покладена в основу діяльності по підготовці та прийняттю правотворчих актів [5, с. 10]. В свою чергу Н.І. Кудерська запропонувала розглядати правотворчу політику з точки зору передумов, на яких вона має ґрунтуватись, при чому ці передумови є основою ефективності її реалізації та об'єктивної витребуваності правотворчих актів, які приймаються на виконання положень правотворчої політики. До таких передумов вчена відносить: а) законодавчо визначені основи суспільного життя та розвитку; б) принципи, стратегії і тактики розвитку законодавства; в) пріоритетність актів правотворчості; г) моніторинг положень чинного законодавства; д) прогнозування тенденцій розвитку відповідних сфер суспільного життя, а також визначення напрямів удосконалення положень правотворчих актів [6, с. 71-72]. Зазначені підходи до розуміння правотворчої політики закладають в основу її визначення, насамперед, ідеї щодо її функціонування, націленості, значення, а отже реалізація правотворчої політики має відповідні форми прояву, що дозволяє вести мову про можливість виміру її ефективності. Таким чином в пізнавальному плані правотворча політика як явище прикладного плану визначається не лише можливістю функціонально впливати на правову дійсність, але і можливістю виміру такого впливу, в тому числі і за критерієм ефективності.

З точки зору складових правотворчої політики розкриває вказаний феномен С. Гусаров, визначаючи вказане поняття як складне і системне. Такими складовими елементами, на думку вченого, є: а) комплекс сформованих програмних цілей управління законодавчим процесом; б) наявність належного суб'єкта її реалізації; в) засоби організації та раціонального функціонування механізму правотворчості; г) механізм реалізація вимог організаційно-технічного й організаційно-методичного забезпечення правотворчого процесу; д) наявність правової бази правотворчості, як передумови правопорядку в сфері творення права [7, с. 13-14]. В юридичній літературі також представлені погляди вчених, які пов'язують характеристику правотворчої політики з державою, її офіційною політикою та державно-владною діяльністю. В цьому плані заслуговує на увагу думка А.П. Зайця, який приходить до висновку, що саме в межах держави розробляється та реалізується правотворча політика, оскільки кожна держава потребує ідеологічної інтерпретації державної політики у різноманітних сферах суспільного життя, у тому числі правового життя. Навіть з огляду на те, що право за своєю сутністю є деідеологізованим явищем, а Конституція України проголосила ідеологічний плюралізм, А.П. Заєць доводить, що «формування ідеології побудови соціально справедливого та соціально однорідного суспільства – суспільства заможних людей, утвердження правової держави, ідеї свободи, забезпечення пріоритету прав і свобод людини, повноправного входження України у світовий і європейський простір як невід'ємного його складника, рівноправного культурного та політичного спілкування з усіма народами, дало б хороші орієнтири для правотворчої політики в цілому та активної цілеспрямованої нормотворчої діяльності, зокрема» [8, с. 56-57]. На нашу думку, такий підхід до характеристики правотворчої політики є дещо звужений, оскільки держава – це не єдиний і не абсолютний суб'єкт правотворчості, а її політику визначають не стільки суб'єкти, наділені владними повноваженнями, скільки суб'єкти громадянського суспільства. Однак, в таких поглядах вчених найбільш чітко та обґрунтовано представлено наявність зв'язку між концептуальними положеннями та цілями правотворчості, який може бути виміряний на предмет досягнення таких цілей. А отже вказаний зв'язок дозволятиме з'ясувати ефективність не лише правотворчості,

а саме правотворчої політики. Так, на переконання А.А. Лопушанського, який вживає у своєму дисертаційному дослідженні суміжне з правотворчою політикою поняття «законотворчої політики», розуміє під ним «форму правової політики держави, що впливає не лише на законодавчий процес, але й на будь-яку іншу діяльність, пов'язану із продукацією закону». В якості прикладів вчений наводить такі види діяльності, пов'язаної із продукацією закону як планування, прогнозування законотворчості, моніторинг регулювального впливу органів державної влади на законотворення, підготовку висококваліфікованих спеціалістів, які займаються розробкою законодавчих актів тощо) [9, с. 84–86]. Фактично вчений застосовує системно-формальний підхід до розуміння законодавчої політики як такої, що є складовою (формою) правової політики та пов'язана виключно з державою. Крім того, вченими звертається увага на те, що правотворча політика являє собою спрямованість та стратегічні основи державного впливу на правотворчий процес, а також співвідношення очікуваних та досягнених правотворчих результатів [10]. Тому вченими цілком справедливо відзначається, що в основі правотворчої політики має знаходитись комплекс концептуальних положень, змістом яких є цілі правотворчості, засоби та методи її досягнення, очікувані як правотворчі, так і соціально-економічні наслідки [11, с. 84], що стосуються створення та збереження стабільної, системної та несуперечливої правової основи [12, с. 27]. Фактично правотворча політика характеризується вченою з точки зору причин і наслідків, а саме вироблення й обґрунтування ідей права та втілення їх у вигляді відповідних змін в суспільному житті.

На сьогодні найбільш ґрунтовно до характеристики правотворчої політики підійшла у своїй монографічній праці В.М. Тернавська, яка виокремила ознаки правотворчої політики, кожну з яких представила з точки зору пізнавального феномену, надавши їм відповідної доктринальної характеристики. До таких ознак вчена відносить наступні: 1) є особливою формою реалізації правової політики, яка продукується у процесі правотворчої діяльності; 2) у її рамках формується стратегія і тактика правотворчої діяльності, що суттєво відображається на вибудовуванні системи права; 3) наукова обґрунтованість правових рішень; 4) високий рівень концептуалізації правових рішень; 5) системний характер здійснюваних правових заходів; 6) має на меті оптимізацію правотворчого процесу, сприяння правозастосовній та іншій юридичній діяльності; 7) має чітку орієнтацію на позитивний соціально-юридичний результат; 8) втілюється переважно у формі нормативно-правових актів та нормативних договорів; 9) здійснюється у правотворчій сфері на міжнародному, загальнодержавному, муніципальному та локальному рівнях [13, с. 11-12]. Заслуговує на окрему підтримку проведений вченою аналіз тих закономірностей правотворчої політики, які за своєю сутністю є тими аспектами, що становлять ґрунтовний пізнавальний потенціал. В такому ж векторі ще раніше у власній дисертаційній роботі С.С. Слинько так само виокремлює ознаки правотворчої політики, наголошуючи на їх важливому пізнавальному значенні. І ці ознаки так само доцільно вважати такими, що відображають теоретико-правові та практичні аспекти досліджуваної проблематики. До таких ознак вчений відносить наступні: а) є окремим напрямом правової політики; б) пов'язана з правотворчою діяльністю уповноваженого суб'єкту правотворчості, який дотримується положень правотворчої політики в процесі здійснення такої діяльності; в) являє собою систему основоположних ідей, концепцій та положень здійснення правотворчої діяльності, що відображають характер, зміст, мету та бажаний результат здійснення правотворчої діяльності; г) забезпечує послідовність, виваженість і стабільність правотворчої діяльності, якість та системність права і законодавства; д) відображається у змісті та результатах правотворчої діяльності уповноваженого суб'єкта, що пов'язано з неухильним дотриманням положень правотворчої політики суб'єктами правотворчості в процесі розробки та прийняття актів правотворчості, а самі акти правотворчості мають втілювати в своєму змісті положення правотворчої політики та забезпечувати досягнення бажаного правотворчого ефекту; є) має науково обґрунтований характер, оскільки засновується на висновках, положеннях та пропозиціях, які розроблені вченими-правознавцями як в сфері загальнотеоретичних, так і галузевих юридичних наук; ж) характеризує місце і роль конкретного суб'єкта в системі суб'єктів правотворчості та правотворчої політики [14, с. 57-58].

Висновки. Виходячи з тих закономірностей правотворчої політики, які вкладаються вченими в основу її визначення, варто звернути окремо на них увагу, тим саме з'ясувати її пізнавальний потенціал. До таких положень відносяться наступні:

- правотворча політика є полідисциплінарним феноменом, що є складовою: а) юриспруденції, оскільки стосується юридично значимої діяльності, предметом якої є підготовка, розгляд та прийняття правотворчих актів, їх зміна та скасування; б) складовою політичної сфери суспільства, змістом якої є концептуальні політичні положення як результат узгодження політично значимих інтересів в соціумі та стосується передумов, змісту та націленості здійснення правотворчої діяльності. З пізнавальної точки зору правотворча політика є предметом як юридичних, так і політичних наук, основна увага потребує застосування загальнонаукових методів наукового пізнання;

- правотворча політика є безальтернативним об'єктивно існуючим явищем сучасної правової та політичної дійсності, що дозволяє не лише узагальнити і збалансувати різноманітні інтереси соціуму, але і відобразити їх у змісті правотворчих актів. З пізнавальної точки зору вивчення як теоретичних, так і практичних аспектів правотворчої політики є об'єктивно необхідним явищем, що забезпечує не лише її доктринальне переосмислення, але і генерування нових науковообгрунтованих положень, пропозицій та рекомендацій, котрі відображають особливості її трансформації в сучасних умовах розвитку соціуму;
- правотворча політика за своєю сутністю має орієнтованість на перспективи, визначаючи подальший розвиток як політичної системи, так і системи законодавства, забезпечуючи його оновлення, осучаснення та відповідність законодавства потребам та інтересам соціуму. Тому в пізнавальному плані питання теорії та практики правотворчої політики матимуть прогностичний характер, що потребує посилення використання прогностичного методу наукового дослідження, вироблення нових положень та ідей орієнтованих на питання розвитку законодавства;
- правотворча політика як явище правової реальності відзначається своїм проявом, який потребує дослідження та відповідного наукового виміру. Одним з критеріїв такого виміру є ефективність правотворчої політики, що може та має бути вивчена:

а) з точки зору питань теорії її ефективності, а саме шляхом вироблення комплексу науково обґрунтованих методичних підходів до здійснення виміру ефективності та подальшого оцінювання отриманої інформації на предмет причин, змісту, наслідків функціонування правотворчої політики, шляхів посилення її концептуальності, реалізованості тощо;

б) з точки зору питань практики її ефективності, а саме шляхом вироблення комплексу концептуальних положень щодо максимально результативної реалізації правотворчої політики, високого якісного рівня актів правотворчості та досягнення бажаного соціального ефекту від відповідних правотворчих ініціатив.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Дудченко В.В., Манько Д.Г. Роль методології юридичної науки у становленні новаційного науково-правового мислення. *Актуальні проблеми держави і права.* 2003. Вип. 21. С. 13–17.
2. Панов М., Герасіна Л. Правова політика як універсальний феномен правового буття. *Право України.* 2001. № 8. С. 30–38.
3. Ющик О.І. Правова політика як фактор удосконалення законодавчого процесу. *Бюлетень Міністерства юстиції України.* 2005. № 5. С. 18–25.
4. Ковальчук О. Правова політика і форми її реалізації. *Правова політика в Україні: питання теорії та практики*: збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 24 жовтня 2014 року): в 2 т. Київ: Національна академія прокуратури України, 2014. Т. 1. 342 с.
5. Тернавська В.М. Законотворча політика та її суб'єкти. *Актуальні питання розвитку державності та правової системи в сучасній Україні* : тези доповідей міжнародної науково-практичної конференції (м. Запоріжжя, 26-27 жовтня 2018 року) / за заг. ред. Т.О. Коломоєць. Запоріжжя: ЗНУ, 2018. 108 с.
6. Кудерська Н.І. Законотворча діяльність Верховної Ради України: проблеми та шляхи її розв'язання. *Вісник Академії управління МВС*. 2009. № 2. С. 63–72.
7. Гусаров С. Конституція і проблеми правової політики. *Віче.* 2011. № 21. С. 12–14.
8. Заєць А.П. Законодавча правова політика в Україні: наближення до сутності права та забезпечення його верховенства. *Правова політика України: концептуальні засади та механізми формування*: зб. матеріалів наук.-практ. конф. Київ: НІСД, 2013. С. 53–61. URL: http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/Pravova_pol_new-b7252.pdf.
9. Лопушанський А.А. Правова політика і законотворчість: механізм взаємодії та тенденції розвитку: дис. канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2015. 183 с. URL: https://npu.edu.ua/images/fle/vidil_aspirant/dicer/K_26.053.18/ Dis_Lopushanskiy.pdf.
10. Недюха М.П. Правова політика України: новітні виміри. *Вісник Академії управління МВС*. 2010. № 4 (16). С. 38–45. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ucnavs_ 2010_4%2816%29__7.
11. Богачова О.В. Законотворення: теоретико-прикладні аспекти. Камянець–Подільський: ТОВ «Друкарня Рута», 2012. 448 с.
12. Погорєлова З.О. Проблеми удосконалення законотворчої діяльності. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія Право.* 2021. Вип. 68. С. 25–29.
13. Тернавська В.М. Правотворча політика України : монографія. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2022. 120 с.
14. Слинько С.С. Теоретико-правові аспекти правотворчої політики в сучасному суспільстві: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2013. 228 с.

УДК 340.1:[347.965.42:[342.722/.724:343.211.4]
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.1.15

ПРАВОВИЙ ПРИНЦИП РІВНОСТІ СТОРІН У ПРОЦЕДУРІ МЕДІАЦІЇ

Олійник Ю.В.,
доктор філософії у галузі права,
доцент кафедри історії держави, права
та політико-правових учень
Львівського національного університету імені Івана Франка
ORCID: 0000-0002-8675-8044
e-mail: yuriy.oliynyk@lnu.edu.ua

Олійник Ю.В. Правовий принцип рівності сторін у процедурі медіації.

Стаття присвячена правовому принципу рівності сторін у процедурі медіації як фундаментальної засади альтернативного вирішення спорів. Актуальність дослідження зумовлена зростанням значення медіації в сучасних соціально-правових умовах та необхідністю забезпечення справедливого балансу між учасниками медіаційної процедури. Проаналізовано теоретичні підходи до розуміння принципу рівності в контексті медіації, його місце в системі принципів медіації та значення для ефективного врегулювання спорів. Досліджено нормативне закріплення принципу рівності сторін у національному законодавстві, зокрема в Законі України «Про медіацію», та міжнародних стандартах, включаючи Європейський кодекс поведінки медіаторів. Проаналізовано напрацьоване відомими дослідниками теоретичне положення щодо двоаспектності принципу рівності, що проявляється у наданні рівних можливостей сторонам та існуванні однакових зобов'язань медіатора щодо всіх учасників процедури.

Особливу увагу приділено напрацьованому теоретичному положенню щодо розмежування юридичної та фактичної рівності учасників медіації, що має принципове значення для забезпечення справедливого врегулювання спору. Проаналізовано роль медіатора у забезпеченні рівності сторін та етичні стандарти його діяльності, закріплені у професійних кодексах. Обґрунтовано, що дотримання принципу рівності є необхідною умовою для створення конструктивного діалогу між сторонами та досягнення взаємовигідного рішення. Додатково розглянуто етичні аспекти діяльності медіаторів, зокрема обов'язок дотримання принципу рівності на всіх етапах процедури. Важливе місце відведено аналізу можливих дисбалансів, які можуть виникати через соціально-економічні чи інші фактори.

Показано, що принцип рівності сторін є ключовою гарантією справедливості медіаційної процедури, оскільки забезпечує баланс інтересів учасників, унеможливлює домінування однієї зі сторін та сприяє вільному й усвідомленому досягненню взаємоприйнятного рішення. Цей принцип не лише визначає етичні та процедурні межі взаємодії сторін у процесі врегулювання конфлікту, але й виступає важливим чинником підвищення довіри до медіації як ефективного інструменту альтернативного вирішення спорів у демократичному суспільстві, що ґрунтується на цінностях взаємоповаги, консенсусу та правової рівності.

Ключові слова: медіація, медіатор, правовий принцип, рівність сторін, справедливість.

Oliinyk Yu.V. Legal principle of equality of the parties in the mediation procedure.

The article is devoted to the legal principle of equality of parties in the mediation procedure as a fundamental basis for alternative dispute resolution. The relevance of the study is due to the growing importance of mediation in modern socio-legal conditions and the need to ensure a fair balance between the participants in the mediation procedure. Theoretical approaches to understanding the principle of equality in the context of mediation, its place in the system of mediation principles and its importance for effective dispute resolution are analyzed. The normative consolidation of the principle of equality of parties in national legislation, in particular in the Law of Ukraine «On Mediation», and international standards, including the European Code of Conduct for Mediators, is studied. The theoretical position developed by well-known researchers on the two-dimensionality of the principle of equality, which is manifested in providing equal opportunities to the parties and the existence of equal obligations of the mediator towards all participants in the procedure, is analyzed.

Particular attention is paid to the developed theoretical position on the distinction between legal and factual equality of mediation participants, which is of fundamental importance for ensuring a fair settlement of the dispute. The role of the mediator in ensuring equality of the parties and the ethical standards of his activities, enshrined in professional codes, are highlighted. It is substantiated that compliance with the principle of equality is a necessary condition for creating a constructive dialogue

between the parties and achieving a mutually beneficial solution. Additionally, the ethical aspects of the activities of mediators are considered, in particular the obligation to comply with the principle of equality at all stages of the procedure. An important place is given to the analysis of possible imbalances that may arise due to socio-economic or other factors.

It is shown that the principle of equality of the parties is a key guarantee of the fairness of the mediation procedure, since it ensures a balance of interests of the participants, makes it impossible for one of the parties to dominate and promotes the free and conscious achievement of a mutually acceptable solution. This principle not only defines the ethical and procedural boundaries of interaction between the parties in the process of conflict resolution, but also acts as an important factor in increasing trust in mediation as an effective tool for alternative dispute resolution in a democratic society based on the values of mutual respect, consensus, and legal equality.

Key words: mediation, mediator, legal principle, equality of parties, justice.

Постановка проблеми. У сучасних умовах зростання кількості спорів, що потребують ефективного врегулювання, медіація постає як важливий інструмент альтернативного вирішення спорів. Проте для забезпечення її успішності необхідним є дотримання ключових принципів, серед яких особливе місце займає принцип рівності сторін. У межах медіаційної процедури цей принцип є не лише юридичним, але й соціально-етичним орієнтиром, що гарантує справедливість і неупередженість під час врегулювання спорів.

Актуальність дослідження принципу рівності сторін зумовлена низкою викликів, пов'язаних із забезпеченням балансу між учасниками медіаційної процедури. Це включає як юридичні аспекти, такі як рівність прав і обов'язків сторін, так і фактичну реалізацію їхнього статусу у перетині можливих соціально-економічних чи інших дисбалансів. Відсутність належного теоретико-практичного обґрунтування цього принципу може призводити до зниження ефективності медіації та втрати довіри до неї як до механізму альтернативного вирішення спорів. З огляду на вказані обставини, виникає потреба у комплексному дослідженні принципу рівності сторін у процедурі медіації, з урахуванням його нормативної бази та етичних стандартів.

Мета дослідження полягає у теоретичному обґрунтуванні та аналізі принципу рівності сторін у процедурі медіації як ключової умови забезпечення справедливості, неупередженості та ефективності цієї процедури.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика основних принципів процедури медіації були предметом наукового дослідження в українській науковій літературі, серед таких науковців, як Ю.Д. Притика [1], С.Р. Сулейманова [2], О.М. Рєзнік [3], А.М. Рубаненко [3] та ін. Дослідження принципів процедури медіації також було предметом наукових досліджень у працях щодо питання медіації в окремих правових відносинах, серед яких дисертаційні дослідження Н.М. Грень [4], Д.В. Гринь [5] та ін. Поряд з цим, варто виділити комплексні дослідження, зокрема монографію Н.А. Мазаракі «Медіація в Україні: теорія та практика» (2018) [6] та Науково-практичний коментар до Закону України «Про медіацію» за загальною редакцією О.О. Кармази, Т.В. Федоренко та П.О. Ізуїти (2023) [7]. Попри значний внесок сучасних науковців у теоретичний розвиток проблематики основних принципів процедури медіації, варто звернути увагу, на окремі положення, які стосуються принципу рівності сторін процедурі медіації.

Виклад основного матеріалу. Історія людства є в тому числі, історією конфліктів та пошуку шляхів їх вирішення. Від давніх часів люди намагалися знаходити альтернативи силовому вирішенню спорів. З розвитком правих систем, очевидно, що судовий порядок вирішення спорів став домінуючим, однак позасудовий порядок історично випереджав судовий. Сьогодні, одним із таких альтернативних, позасудових методів є медіація. З часом медіація еволюціонувала від неформальних процедур до законодавчо регламентованого інституту, що здійснило значний вплив на суспільні відносини. Дослідження теоретичних ідей, які лягли в основу медіації, є надзвичайно важливим для розуміння сутності та розвитку цього альтернативного методу вирішення спорів. Адже саме ці вчення формують принципи медіації, визначають її місце в системі правового регулювання та визначають напрямки подальшого розвитку. Поява та еволюція медіації нерозривно пов'язані з розвитком суспільства, трансформацією основних філософських ідей та бачень, тому моделі та підходи до розуміння медіації зазнають змін та пристосовуються до потреб суспільства [6, с. 79]. Дослідження принципів медіації є ключовим для ефективного розвитку цього альтернативного способу вирішення спорів. Глибоке розуміння таких принципів дозволяє створити оптимальні умови для проведення медіації. Це сприяє не лише знаходженню компромісних рішень, але й зміцненню довіри між сторонами медіації, що, в свою чергу, сприяє попередженню подальших спорів. Крім того, дослідження принципів медіації дозволяє вдосконалювати законодавчу базу та розробляти ефективні програми підготовки медіаторів.

Дослідник Н.А. Мазаракі, окреслює принципи медіації як визначальні уявлення, морально-етичних норм та вимог до проведення медіаційної процедури, дотримання яких забезпечує досягнення мирного та взаємовигідного вирішення спору [6, с. 148]. У науково-практичному коментарі до Закону України «Про медіацію» за загальною редакцією О.О. Кармази, Т.В. Федоренко, П.О. Ізуїти, визначено принципи процесу медіації, як теоретично визначені та нормативно закріплені (в нормах законодавства про медіацію) основні положення (вихідні ідеї), які відображають організаційну структуру суб'єктів, що забезпечує проведення медіації, а також особливості правового регулювання суспільних відносин у процесі медіації, є основою розвитку медіації та законодавства у відповідній сфері медіації, а також відрізняються універсальністю, вищою імперативністю та становлять основу правового забезпечення суб'єктивних прав та інтересів громадян України, іноземців, осіб без громадянства та юридичних осіб [7, с. 73].

У науковій літературі запропоновано безліч класифікацій принципів медіації. Дослідник Ю.Д. Притика, пропонує «традиційну» класифікацію принципів медіації та виділяє: а) загальноправові принципи медіації; б) міжгалузеві принципи медіації; в) конкретноправові принципи медіації [1, с. 88]. До конкретно-правових принципів медіації дослідник відносить: добровільність, рівність сторін, нейтральність медіатора, конфіденційність [1, с. 91]. Зустрічається класифікація і за функціональним призначенням, відповідно до якої такі поділяються на: організаційні принципи (принцип добровільності та принцип нейтральності) та процедурні принципи (самостійність сторін, конфіденційність, співробітництво та рівність прав) [6, с. 147]. Існує також низка інших класифікацій принципів медіації.

Кожна держава на власний розсуд регулює питання принципів медіації, але більшість з них є класичними. Загалом вони на міжнародному рівні врегульовані в Європейському кодексі поведінки медіаторів від 2 червня 2004 р. [4, с. 75]. Так, Європейський кодекс поведінки медіаторів визначає такі принципи медіації та діяльності медіатора: рівність, неупередженість, добровільність, конфіденційність, компетентність медіатора, незалежність і нейтралітет медіатора, справедливість процесу медіації [6, с. 145]. В Україні на законодавчому рівні принципи процедури медіації визначені в Закону України «Про медіацію» від 16 листопада 2021 року № 1875-IX. Відповідно до частини другої статті 4 Закону України «Про медіацію», медіація проводиться за взаємною згодою сторін медіації з урахуванням принципів добровільності, конфіденційності, нейтральності, незалежності та неупередженості медіатора, самовизначення та рівності прав сторін медіації [8].

Дослідження принципу рівності сторін у медіації є ключовим для забезпечення ефективності цього процесу. Цей принцип є і загальноправовим і загальнопроцесуальним, для будь-якої форми юридичного процесу [1, с. 91]. Глибоке розуміння цього принципу дозволяє гарантувати, що всі учасники медіації мають однакові можливості для висловлення своєї точки зору та участі в пошуку спільного рішення. Це сприяє створенню атмосфери довіри та взаєморозуміння, що є основою успішної медіації. Крім того, дослідження цього принципу дозволяє розробляти ефективні методи роботи з різними типами спорів та учасниками медіації.

Відомо, що принцип рівності – ключовий у системі принципів статусу особи в демократичному суспільстві. Він покликаний забезпечити однакові умови реалізації всіх прав і свобод усіма людьми [9, с. 25]. Ще Арістотель проголошував таку максиму: «Справедливе – це законне і рівне, а несправедливе – це протизаконне і нерівне» [10, с. 191]. Така формула є ключовою для розуміння природи справедливості та принципу рівності у праві, а також слугує теоретичним фундаментом для аналізу взаємозв'язку між законністю, рівністю та справедливістю, зокрема в процесі вирішення спорів.

Законодавцем принцип рівності у медіації представлений як принцип рівності сторін. Згідно з позицією Ю.Д. Притики, принцип рівності сторін полягає у наявності рівних за змістом та обсягом суб'єктивних прав у кожної із сторін [1, с. 91]. Відтак, принцип рівності сторін полягає у наявності рівних за змістом та обсягом суб'єктивних прав у кожної зі сторін. Це означає, що жодна зі сторін не має привілеїв або переваг під час обговорення чи ухвалення рішень. Такий підхід створює справедливе середовище для діалогу, сприяє усуненню упереджень та стимулює сторони до відкритого обміну думками й пошуку спільного вирішення спору, знаходження консенсусу. Дотримання цього принципу також підкреслює нейтральність медіатора, який забезпечує однакові умови для обох сторін.

Як зазначає дослідниця Н.М. Грень, рівність сторін вміщує правову вимогу надання однакового статусу та можливостей для учасників процесу. Тобто застосовується чинник регулювання сил, сторони мають однаковий потенціал, рівні засоби та можливості для врегулювання конфлікту [4, с. 79]. Такий підхід є необхідним для підтримання балансу в медіаційному процесі, адже лише за умови рівності сторін можливе досягнення справедливого та взаємовигідного рішення. Важливість цього принципу також полягає в усуненні дисбалансу, що може виникати через економічні, соціальні чи інші фактори, які впливають на позиції учасників.

Крім цього, за твердженням дослідниці С.Р. Сулейманової, до принципу рівності також належить необхідність виконання медіатором своїх обов'язків, поважаючи права і свободи людини, не надаючи будь-якій стороні медіації привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних та інших ознак [2, с. 581]. Отже, забезпечення принципу рівності сторін є суттєвим для дотримання неупередженості та ефективності медіації, а також для запобігання будь-яким формам дискримінації або несправедливого поводження.

Відповідно до частини п'ятої статті 8 Закону України «Про медіацію», медіація проводиться на засадах рівності сторін. Сторонам медіації має бути надано рівні можливості під час проведення медіації. Зобов'язання медіатора повинні бути однаковими стосовно всіх сторін медіації [8]. Головна мета принципу рівності сторін через призму такого нормативного положення – забезпечити справедливий та прозорий процес медіації, в якому кожна сторона має можливість бути почутою та зрозумілою. Ця норма сприяє підвищенню ефективності медіації та довірі до процесу з боку учасників.

Як слушно зазначає Н.А. Мазаракі, не може бути справедливого рішення спору, якщо медіатор не забезпечив рівності сторін медіації, чинив на них тиск [6, с. 100]. Так, відповідно до Кодексу професійної етики медіатора Міжнародного комерційного арбітражного суду при Торгово-промисловій палаті України та Кодексу етики медіатора Українського центру медіації, медіатор є гарантом того, що сторони, залучені в процес, мають рівні можливості [11; 12]. Згідно з Кодексом професійної етики медіатора Національної асоціації медіаторів України, медіатор інформує всіх учасників медіації про важливість дотримання принципу самовизначення та рівності прав сторін медіації [13]. Поряд з цим, Європейський кодекс поведінки медіаторів встановлює, що медіатор повинен забезпечити всім сторонам належні можливості для участі в процесі [14].

Забезпечення рівності сторін у процесі медіації є ключовою умовою досягнення справедливого врегулювання спору. Професійна етика медіатора покликана гарантувати дотримання принципів самовизначення, рівності прав та відсутності тиску на сторони. Кодекси етики, розроблені як на національному, так і на міжнародному рівні, закріплюють обов'язок медіатора створити умови для ефективної участі всіх сторін у медіаційній процедурі, що, у свою чергу, сприяє підвищенню довіри до медіації як способу врегулювання спорів.

Як зазначають дослідники О.М. Рєзнік та А.М. Рубаненко, рівність має прояв, з одного боку, у наданні рівних можливостей сторонам під час проведення медіації, а з другого – у наявності в медіатора однакових зобов'язань стосовно всіх сторін медіації [3, с. 112]. Така двоаспектність принципу рівності сторін є ключовою для забезпечення ефективності медіації. Надання рівних можливостей сторонам означає, що кожен учасник процесу має право на вільне висловлення своєї позиції, доступ до інформації та участь у вирішенні конфлікту. Водночас однакові зобов'язання медіатора перед усіма сторонами гарантують його неупередженість і об'єктивність, що унеможливлює переваги для однієї зі сторін чи вплив на результат процесу.

Дослідник Д.В. Гринь, вважає, що у межах процедури медіації доцільно вести мову не лише про юридичну, а й про фактичну рівність учасників примирної процедури, тобто кожна зі сторін має наділятися рівними правами й обов'язками і мати рівні можливості щодо їх реалізації [5, с. 51]. Отже, ефективність медіації значною мірою залежить від забезпечення як юридичної, так і фактичної рівності учасників процесу. Наділення сторін рівними правами та обов'язками, а також створення рівних можливостей для їх реалізації є необхідною передумовою досягнення справедливого та збалансованого результату примирної процедури. Це підкреслює важливість дотримання принципу рівності не лише формально, але й у реальних умовах здійснення медіації.

Висновки. Принцип рівності сторін у процедурі медіації є одним із ключових засад, які забезпечують справедливість, ефективність та неупередженість цього альтернативного способу вирішення спорів. Його дотримання є необхідною умовою створення збалансованого та конструктивного діалогу між сторонами, що сприяє успішному врегулюванню конфлікту. Рівність сторін охоплює як юридичну рівноправність, так і фактичну рівність у можливостях реалізації прав і обов'язків учасників медіації. Це особливо важливо в умовах, коли соціально-економічні чи інші фактори можуть спричинити дисбаланс між сторонами. Водночас важливу роль у забезпеченні цього принципу відіграє медіатор, який повинен дотримуватися неупередженості, сприяти рівним умовам для сторін і уникати будь-яких форм дискримінації.

Етичні аспекти діяльності медіаторів, закріплені в професійних кодексах, підкреслюють необхідність створення рівноправних умов для учасників медіації. Таким чином, принцип рівності сторін у медіації є запорукою не лише справедливого врегулювання спорів, але й підвищення довіри до медіації як правового інструменту розвиненого демократичного суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Притика Ю.Д. Зміст та класифікація принципів медіації. *Бюлетень Міністерства юстиції України.* 2010. № 10. С. 86–92.
2. Сулейманова С.Р. Основні принципи медіації. *Наука та суспільне життя України в епоху глобальних викликів людства у цифрову еру (з нагоди 30-річчя проголошення незалежності України та 25-річчя прийняття Конституції України): у 2 т.*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., м. Одеса, 21 трав. 2021 р. / ред. С.В. Ківалов. Одеса, 2021. Т. 2. С. 578–582.
3. Рєзнік О., Рубаненко А. Принципи медіації як позасудового способу вирішення конфліктів у сфері інтелектуальної власності. *Слово Національної школи суддів України.* 2023. № 4 (45). С. 104–115.
4. Грень Н.М. Реалізація права людини на справедливий суд шляхом процедури присудової медіації: теоретико-правове дослідження: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.01. Львів, 2016. 233 с.
5. Гринь Д.В. Медіація як альтернатива вирішення індивідуальних трудових спорів: дис. … д-ра філософії в галузі права : 081. Харків, 2023. 203 с.
6. Мазаракі Н.А. Медіація в Україні: теорія та практика: монографія. Інститут законодавства Верховної Ради України. Київ: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2018. 276 с.
7. Закон України «Про медіацію». Науково-практичний коментар. Станом на 1 квітня 2023 р. / О.О. Грабовська та ін.; ред.: О.О. Кармаза, Т.В. Федоренко, П.О. Ізуїта. Київ: Талком, 2023. 241 с.
8. Про медіацію: Закон України від 16.11.2021 № 1875-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-20#Text (дата звернення: 25.01.2025).
9. Чепульченко Т.О. Принцип рівності у праві: теоретико-прикладний аспект. *Держава і право. Серія: Юридичні науки.* 2019. № 83. С. 24–34.
10. Арістотель. Нікомахова етика / пер. з давньогрец. В. Ставнюк. Київ: Аквілон-Плюс, 2002. 480 с.
11. Кодекс професійної етики медіатора Міжнародного комерційного арбітражного суду при Торгово-промисловій палаті України: Рішення Президії Міжнародного комерційного арбітражного суду при Торговопромисловій палаті України від 07.12.2022. URL: https://icac.org.ua/wp-content/uploads/Kodeks-etyky-MKAS_dlya-sajtu.pdf (дата звернення: 05.06.2025).
12. Кодекс етики медіатора. *Український центр медіації.* URL: https://ukrmediation.com.ua/ua/pro-tsentr/kodeks-etyky-mediatora/2-kodeks-etyky-mediatora (дата звернення: 05.06.2025).
13. Кодекс професійної етики медіатора: рішення Загальних зборів ГО «Національна асоціація медіаторів України» від 19.02.2022, протокол № 1/2022. URL: https://namu.com.ua/ua/info/mediators/nseyenf-yekhyny-pyeekakhsua/#_ (дата звернення: 05.06.2025).
14. Європейський кодекс поведінки медіаторів: Європ. коміс. з питань ефективності правосуддя. URL: https://www.mediation-help.com/wp-content/uploads/2024/06/єvropejskij-kodeks-povedinki-mediatoriv.pdf (дата звернення: 05.06.2025).

УДК 342.6
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.1.16

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ РОЛІ ТА ЗНАЧЕННЯ НАЛЕЖНОГО УРЯДУВАННЯ[1]

Панкратова В.О.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри фундаментальної юриспруденції
та конституційного права
Сумського державного університету

Панкратова В.О. Теоретико-правові підходи до визначення ролі та значення належного урядування.

Стаття присвячена теоретико-правовим підходам до визначення ролі та значення належного урядування. Визначено, що в міжнародній практиці термін «урядування» часто використовується як частина нормативної конструкції «належне урядування», яке може охоплювати такі аспекти: повага до прав людини, верховенство права, ефективна участь, багатостороннє партнерство, політичний плюралізм, прозорі та підзвітні процеси та інституції, ефективний та результативний державний сектор.

Проаналізовано різні підходи до визначення терміну «належне урядування». Резюмовано, що належне управління додає нормативний або оціночний атрибут до процесу управління та стосується процесу, за допомогою якого державні установи ведуть державні справи, управляють державними ресурсами та гарантують реалізацію прав людини.

Автор наголошує на важливості належного урядування, оскільки діяльність органів державної влади та органів місцевого самоврядування спрямоване на забезпечення благополуччя громадян через надання належних та ефективних державних послуг.

Зазначено, що ООН визначила вісім принципів належного урядування: участь; верховенство права; прозорість, чутливість; орієнтація на досягнення згоди; рівність та інклюзивність; ефективність та результативність; підзвітність. Автор зазначає, що дані принципи є фундаментом функціонування органів державної влади та органів місцевого самоврядування, оскільки, якщо їх діяльність не відповідає зазначеним принципам, то інституції можуть виявитися неефективними.

Резюмовано, що належне урядування – це позитивний підхід до управління, який загалом дозволяє досягти найкращих можливих результатів. У науковій літературі та міжнародному розумінні відсутній єдиний підхід до визначення дефініції «належне урядування». Наголошується, що належне урядування має ґрунтуватись на основних ключових принципах, оскільки, якщо політичні системи не відповідають цим засадам, це може призвести до нездатності надання публічних послуг, а отже, й задоволення потреб суспільства.

Ключові слова: принципи права, державне регулювання, регулювання, правова природа, міжнародне регулювання, європейські стандарти, урядування, добре урядування, Цілі сталого розвитку, сталий розвиток, прозорість, верховенство права, підзвітність.

Pankratova V.O. Theoretical and legal approaches to defining the role and meaning of good governance.

The article is devoted to theoretical and legal approaches to defining the role and meaning of good governance. It is determined that in international practice, the term «governance» is often used as part of the normative construct «good governance,» which can encompass the following aspects: respect for human rights, the rule of law, effective participation, multilateral partnership, political pluralism, transparent and accountable processes and institutions, and an effective and efficient public sector.

Different approaches to defining the term «good governance» are analyzed. It is emphasized that good governance adds a normative or evaluative attribute to the management process and refers to the process by which state institutions conduct state affairs, manage state resources, and guarantee the realization of human rights.

The author emphasizes the importance of good governance since the activities of state authorities and local self-government bodies aim to ensure citizens' well-being through the provision of appropriate and effective public services.

[1] Статтю опубліковано в рамках виконання науково-дослідної теми «Інституційна консолідація через правову синергію: забезпечення національної безпеки в кризових умовах» (номер державної реєстрації 0125U001542)».

It is noted that the UN has identified eight principles of good governance: participation, rule of law, transparency, responsiveness, consensus-building, equality and inclusiveness, efficiency and effectiveness, and accountability. The author emphasizes that these principles are the foundation of the functioning of state authorities and local self-government bodies since if their activities do not comply with the above principles, the institutions may be ineffective.

Good governance is a positive approach to management, which generally allows for achieving the best possible results. There is no single approach to defining «good governance» internationally in the scientific literature. It is emphasized that good governance should be based on the primary key principles since if political systems do not comply with these principles, this may lead to the inability to provide public services and, therefore, to meet the needs of society.

Key words: principles of law, state regulation, regulation, legal nature, international regulation, European standards, governance, good governance, Sustainable Development Goals, sustainable development, transparency, rule of law, accountability.

Постановка проблеми. Концепцію урядування можна застосовувати в різних контекстах – глобальному, національному, інституційному. Не дивлячись на контекст, важливо, щоб процес урядування був ефективним, результативним, прозорим з широким залученням громадськості. У даному аспекті мова йде про «добре» або «належне» урядування (good governance), яке має створити ефективні та результативні умови для політичного, соціального, економічного тощо розвитку, а також передбачає відповідальне використання політичної влади та державних ресурсів. Тому важливо створювати умови для належного урядування, яке спрямоване на досягнення ефективних результатів та наданні якісних послуг.

Метою статті є розкриття підходів до визначення терміну «належне урядування», дослідження змісту та сутності принципів, які становлять його основу.

Стан опрацювання проблематики. Концепції належного урядування присвячені роботи зарубіжних та вітчизняних науковців: Ф. Бундшух-Різенедера, Дж. Грема, Б. Амоса, Т. Пламптр, К. Сантісо, І. Дробуша, М. Лендьєр, О. Ткалі та інших. У той же час, незважаючи на численні наукові праці, відсутній спільний підхід до визначення «належного урядування» та розуміння його елементів, тому тематика не втрачає актуальності та потребує постійних наукових розвідок.

Виклад основного матеріалу. Поняття «урядування» (governance) вперше з'явилося у 1937 р. у статті американського економіста Роналда Коуза та застосовується до процесів, за допомогою яких приймаються державні рішення. Як політичне поняття воно використовується й трактується політологами та науковцями у сфері державного управління (публічного урядування) з початку 70-х рр. XX ст. [3, с. 8].

Термін «управління» означає процес прийняття рішень та процес, за допомогою якого рішення впроваджуються (або не впроваджуються). Управління може використовуватися в кількох контекстах, таких як корпоративне, міжнародне, національне та місцеве [12].

Ленделл-Міллс П. та Серагельдін І. визначили «управління» як використання політичної влади та здійснення контролю над суспільством, а також управління ресурсами для соціального та економічного розвитку [6, p. 27]. Це визначення підкреслює політичну природу та управлінський аспект.

Нормативний вимір концепції управління з точки зору результатів процесу та характеру взаємовідносин між владою та суспільством простежується у визначенні Роберта Чарліка. Науковець визначає урядування як ефективне управління державними справами шляхом створення режиму, який встановлює правила, визнані легітимними з метою просування та зміцнення суспільних цінностей, яких прагнуть окремі особи та групи [5, p. 3].

Програма розвитку Організації Об'єднаних Націй (ПРООН) у своєму політичному документі 1997 року визначила управління як «здійснення економічної, політичної та адміністративної влади для управління справами країни на всіх рівнях. Воно включає механізми, процеси та інституції, за допомогою яких громадяни та групи висловлюють свої інтереси, здійснюють свої законні права, виконують свої зобов'язання та регулюють свої розбіжності» [7].

Отже, термін «урядування» широко використовується, але щодо його визначення немає єдиної думки. Досить часто під «урядуванням» розуміють процес, а саме як здійснюється державна влада та приймаються рішення. Також поширеним є підхід відповідно до якого визначення розрізняє поняття «уряд» та «урядування», використовуючи останнє для позначення ідеї про те, що вирішення сучасних політичних проблем є ширшим, ніж просто управління, та визначає його як те, як уряд, приватний сектор та громадянське суспільство працюють разом для досягнення результатів.

У 1993 році Світовий банк визначив управління як метод, за допомогою якого влада здійснюється в управлінні політичними, економічними та соціальними ресурсами країни для розвитку. Хоча

Світовий банк протягом тривалого часу зосереджувався на стабілізації та державних реформах, які переважно були зосереджені на скороченні державної служби та приватизації, на початку 1990-х років фокус змінився. Банк усвідомив, що більшість криз у країнах, що розвиваються, мають характер управління. Тому сучасний аспект поняття управління включає в себе важливі елементи, такі як: прозорість, підзвітність та судова реформа [8].

У міжнародній практиці термін «урядування» часто використовується як частина нормативної конструкції «належне урядування», яке може охоплювати такі аспекти: повага до прав людини, верховенство права, ефективна участь, багатостороннє партнерство, політичний плюралізм, прозорі та підзвітні процеси та інституції, ефективний та результативний державний сектор, легітимність, доступ до знань, інформації та освіти, політичне розширення прав і можливостей людей, рівність, сталий розвиток, а також цінності, що сприяють відповідальності, солідарності та толерантності [4].

Світовий банк визначає належне урядування як сукупність традицій та інституцій, за допомогою яких здійснюється влада в країні. Це включає: процес, за допомогою якого уряди обираються, контролюються та замінюються; здатність уряду ефективно формулювати та впроваджувати обґрунтовану політику та повагу громадян та держави до інституцій, які регулюють економічну та соціальну взаємодію між ними [12].

Згідно з Програмою розвитку Організації Об'єднаних Націй належне урядування складається з механізмів, процесів та інституцій, за допомогою яких громадяни та групи висловлюють свої інтереси, здійснюють свої законні права, виконують свої зобов'язання та врегульовують свої розбіжності. Погляд ПРООН на належне урядування є ширшим ніж те, яке надав Світовий банк і пов'язує належне урядування зі сталим розвитком [10, p. 43]. 17 Цілей сталого розвитку, що пропонуються наразі, встановлюють амбітний порядок денний для людства з метою покращення всіх аспектів життя у всіх країнах, незалежно від їхнього стану. Хоча досягнення цих результатів здається складним, їх буде набагато легше досягти та здійснювати у більш швидкі терміни, якщо вони супроводжуватимуться ефективним та результативним урядуванням. Тому важливо створити сприятливі умови для належного урядування на основі тісної співпраці, взаємодії влади та громадськості. Адже сталий розвиток вимагає від осіб, що перебувають при владі, дотримання прав людини задля викорінення бідності, ліквідації голоду, забезпечення належної охорони здоров'я та якісної освіти для громадян, гарантування гендерної рівності, скорочення нерівності тощо [3, с. 12].

Аман Сінгх звертає увагу на те, що належне урядування є міждисциплінарною концепцією, в основі якої лежить взаємодія громадян з державою, підзвітність органів влади, незалежність судової системи, свобода

думки та слова, а також свобода вибору для громадян [10, p. 42].

Можемо резюмувати, що поняття «управління» означає: процес прийняття рішень та процес, за допомогою якого рішення впроваджуються та стосується всіх процесів управління, інституцій та практик, за допомогою яких вирішуються та регулюються питання, що становлять спільний інтерес. Належне ж управління додає нормативний або оціночний атрибут до процесу управління. З точки зору прав людини, воно стосується, перш за все, процесу, за допомогою якого державні установи ведуть державні справи, управляють державними ресурсами та гарантують реалізацію прав людини.

ООН визначила вісім принципів належного урядування: участь; верховенство права; прозорість, чутливість; орієнтація на досягнення згоди; рівність та інклюзивність; ефективність та результативність; підзвітність [12]. Дані принципи є фундаментом функціонування органів державної влади та органів місцевого самоврядування, оскільки, якщо їх діяльність не відповідає зазначеним принципам, то інституції можуть виявитися неефективними, а отже, нездатними до надання публічних послуг та задоволення потреб людей. Розглянемо детально дані принципи.

Участь означає можливість активного залучення всіх верств суспільства до процесу ухвалення рішень з будь-яких питань, що становлять інтерес. У контексті управлінської діяльності громадська участь дає змогу враховувати соціальні чинники в процесі планування, мінімізувати соціальні та політичні ризики внаслідок ухвалення та реалізації управлінських рішень, корегувати плани та поведінку влади відповідно до інтересів тих чи інших суспільних груп, а також залучати їх до процесу ухвалення управлінських рішень. Важливо наголосити, що участь громадян в управлінні публічними справами в демократичних державах не може обмежуватися їх участю у виборах до органів державної влади та органів місцевого самоврядування, але й передбачає використання інших інструментів участі (петиції, звернення, загальні збори, партисипативний бюджет тощо). Партиципаторна демократія – це процес, який підкреслює широку участь (прийняття рішень) виборців у керівництві та функціонуванні політичних систем. Хоча етимологічні корені означають, що будь-яка демократія спиратиметься на участь своїх громадян, традиційні представницькі де-

мократії схильні обмежувати участь громадян голосуванням, залишаючи фактичне управління політикам. Це означає, що партисипативна демократія прагне створити можливості для всіх членів політичної групи робити вагомий внесок у прийняття рішень, а також розширити коло людей, які мають доступ до таких можливостей [6, p. 28-29].

Існує багато переваг залучення та участі громадськості. Зокрема участь громадськості є основою для демократії, оскільки вона призводить до кращого та більш демократичного формування політики, забезпечуючи, у свою чергу, більш прозорий, легітимний та підзвітний процес. Участь громадян підвищує довіру громадськості до влади та демократичних інституцій, оскільки саме громадськість широко залучена до прийняття рішень на державному та місцевому рівнях. Також важливим аспектом є те, що участь може посилити легітимність складних рішень, оскільки залучення людей до процесу прийняття рішень підтримує розуміння громадськістю результату та посилює його сприйняття.

При наявності численних переваг варто пам'ятати про можливість виникнення певних бар'єрів, які можуть обмежувати здатність громадськості брати участь у прийнятті рішень. До таких перешкод можна віднести низьку обізнаність про можливості участі; відсутність часу та розчарування у випадку, якщо інструменти не працюють.

Не дивлячись на можливість перешкод, можна резюмувати, що участь є ключовим елементом належного урядування, що означає можливість активного залучення всіх верств суспільства до процесу ухвалення рішень з будь-яких питань, що становлять інтерес.

Верховенство права. У Звіті Генерального секретаря Організації Об'єднаних Націй за 2004 рік верховенство права визначається як принцип урядування, за яким всі особи, інституції та органи, як публічні, так і приватні, включно з самою державою, є відповідальними на основі законів, які публічно вводяться в дію, виконуються на засадах рівності, щодо яких виносяться незалежні судові рішення, і які відповідають міжнародним нормам і стандартам у сфері прав людини [11].

Верховенство права, як одна з характеристик належного урядування, відіграє ключову роль, оскільки забезпечує легітимність влади, вимагає взаємодії між державою і суспільством і є результатом складних і глибоко вкорінених соціальних процесів. Відповідно до Індексу верховенства права організації World Justice Project Україна у 2024 році посіла 88 місце. У лідерах рейтингу - Данія, Норвегія, Фінляндія, Швеція та Німеччина. Нижні позиції зайняли Венесуела, Камбоджа, Афганістан, Гаїті та М'янма [13].

Прозорість. Прозорість є важливим принципом належного урядування та передбачає доступність інформації для широкої громадськості та ясність щодо правил, положень та рішень влади. Прозорість у процесі прийняття рішень та реалізації державної політики зменшує правову невизначеність та може бути стримуючим фактором щодо запобігання корупції серед державних службовців.

Це означає, що зацікавлені сторони несуть відповідальність перед тими, кого вони представляють, за виконання своїх зобов'язань, а також зобов'язуються регулярно інформувати та консультуватися зі своїми виборцями. Це вимагатиме чітко визначених завдань та обов'язків, ефективних потоків інформації та механізмів, що забезпечують виконання рішень. Також принцип прозорості лежить в основі необхідності максимально чітких, зрозумілих та доступних нормативних актів під час їх розробки, оприлюднення, кодифікації та поширення [6, p. 29].

Чутливість. Чутливість означає, що інституції та процеси з готовністю, оперативно та в належний спосіб обслуговують всі зацікавлені сторони, а отже, інтереси всіх громадян захищені [3, с. 14]. Як зауважують Д. Дзвінчук та І. Дирів, чутливість описує ступінь, до якого державна установа демонструє сприйнятливість до думок, скарг та пропозицій користувачів послуг, шляхом унесення та впровадження змін у власну структуру, культуру та моделі надання послуг для того, щоб надавати більш відповідний продукт [1, с. 129].

Чутливість також вимагає забезпечення якості, кількості та оперативності державних послуг, а також рівності та справедливості в їх наданні та ширшого доступу до них. Для впровадження узгодженої та інтегрованої державної політики необхідна компетентна, різноманітна та етична державна служба. Державні службовці повинні взаємодіяти з громадянами та прагнути допомогти громадам отримати можливість формулювати як свої проблеми, так і можливі рішення [14].

Орієнтація на досягнення згоди. Даний принцип пов'язаний з процесом прийняття рішень. Коли процес прийняття рішень не може врахувати побажання кожного, то, як мінімум, рішення має бути таким, яке може бути прийнятним для всіх і яке нікому не завдає шкоди.

Досягнення компромісу вимагає наявності потужної, неупередженої та гнучкої структури посередництва для реалізації найкращих інтересів усього суспільства. Публічні слухання, референдуми, дискусійні форуми, законне право громадян звертатися до влади із зверненнями, петиціями щодо механізмів політики та консультацій є прикладами інструментів напрацювання консенсусу або принаймні компромісу [3, с. 14].

Належне управління вимагає посередництва різних інтересів у суспільстві для досягнення широкого консенсусу в суспільстві щодо того, що найкраще відповідає інтересам усієї спільноти, і як цього можна досягти. Воно також вимагає широкого та довгострокового бачення того, що потрібно для сталого розвитку людини та як досягти цілей такого розвитку. Це може бути результатом лише розуміння історичного, культурного та соціального контексту певного суспільства чи спільноти [12].

Рівність та інклюзивність. Рівність означає забезпечення рівних можливостей для кожної людини. Інклюзія означає проактивність, щоб переконатися, що люди з різним походженням, досвідом та ідентичністю почуваються бажаними, шанованими та повноцінно здатними брати участь. Рівність та інклюзивність передбачає, що кожен має можливість покращувати або підтримувати свій добробут. Це означає, що в ході розроблення політики до уваги беруться всі члени суспільства й насамперед найвразливіші з них, і ніхто не відчуває себе відчуженим, безправним або кинутим напризволяще [3, с. 14].

Ефективність та результативність. Діяльність органів державної влади та органів місцевого самоврядування має бути ефективною, забезпечуючи необхідні результати на основі чітких цілей, оцінки майбутнього впливу та – за наявності – минулого досвіду.

Орієнтація на результативність та прозорі процедури є ключовими факторами ефективного державного управління. Оскільки ефективне регулювання вимагає чітких, досяжних цілей та робить більший акцент на результативності та результатах. При здійсненні урядування важливо формулювати стратегічні плани, які підготовлені раціонально та вимірювано на основі реальних потреб держави, громади. Діяльність органів державної влади та органів місцевого самоврядування повинна бути продуктивною, з орієнтиром на інтереси суспільства та обов'язком забезпечити надання якісних послуг [9, p. 452].

Крім того, пов'язаним елементом ефективності регулювання є необхідність мінімізації непередбачуваних наслідків. Це означає уникнення створення непотрібних бар'єрів, які можуть перешкоджати та гальмувати інновації, пригнічувати економічну активність. Ефективність та результативність вимагають підвищення якості та стандартизації надання публічних послуг, професіональної бюрократії, зосередження зусиль влади на життєво важливих функціях та усунення дублювання та паралелізму функцій та операцій [3, с. 15].

Підзвітність. Даний принцип означає існування систем, за якими особи, які ухвалюють рішення в органах влади, приватному секторі та організаціях громадянського суспільства, відповідають перед громадськістю [3, с. 15]. Підзвітність забезпечується процесом відбору владних повноважень та процедурами, за допомогою яких процеси прийняття державних рішень та їхні результати виносяться на розгляд громадськості та підлягають громадському контролю та зворотному зв'язку.

Підзвітність є фундаментальною через складність регуляторного процесу та коло залучених учасників. Концепція регуляторного ланцюга часто використовується для опису регуляторного процесу, і критично важливо, щоб ланки в цьому ланцюжку – від ініціатора до регульованої сторони – були чітко визначені. Регуляторна підзвітність означає чіткість та визначеність ролей: тих, хто розробляє регулювання; тих, хто повинен забезпечувати дотримання або іншим чином забезпечувати його; регульованих сторін; тих, кому надано право розглядати апеляції; та тих, хто переглядає та оцінює. Тому важливо інтегрувати рівні підзвітності під час розробки нормативних актів [6, p. 30].

Потрібно зауважити, що вищезазначені принципи, як правило, взаємодоповнюють та посилюють один одного. Наприклад, підзвітність часто пов'язана з участю та є, крім того, засобом гарантування передбачуваності та прозорості. Зокрема прозора система сприяє підзвітності, участі та передбачуваності результатів.

Висновки. Отже, належне урядування – це позитивний підхід до управління, який загалом дозволяє досягти найкращих можливих результатів. У науковій літературі та у міжнародному розумінні відсутній єдиний підхід до визначення дефініції «належне урядування». Зокрема Світовий банк визначає належне урядування з економічної точки зору та крізь призму управління державним сектором, підкреслюючи прозорість та підзвітність, регуляторну реформу, а також навички та лідерство державного сектору. Інші організації, побудовані на політичній співпраці, такі як Організація Об'єднаних Націй, Європейська Комісія зосереджуються на демократичному управлінні, верховенстві права та правах людини.

Не дивлячись на різні підходи до термінології, важливим аспектом є те, щоб належне урядування ґрунтувалось та реалізувалось на основі ключових принципів: участі, верховенства права, прозорості, чутливості, орієнтованості на досягнення згоди, рівноправності та інклюзивності, ефективності й результативності та підзвітності. Оскільки, якщо політичні системи не відповідають цим засадам, це може призвести до нездатності надання якісних публічних послуг, а отже, й задоволення потреб суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Дзвінчук Д., Дирів І. Респонсивність як визначальний принцип публічного управління в сучасних умовах державотворення. *Координати публічного управління*. 2024. № 1 (2). С. 124–143.
2. Лендьел М.О. Теорія «доброго врядування» як інструмент оцінки рівня демократичності управління в регіонах України (на прикладі Закарпатської області). *Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська Академія»*. 2006. Том 57. С. 53–60.
3. Навчальний дистанційний курс «Належне врядування». 2020. 139 с. URL: https://surl.lu/piapvd.
4. About good governance. OHCHR and good governance. URL: https://www.ohchr.org/en/good-governance/about-good-governance.
5. Charlick R. The Concept of Governance and its Implications for AID´s Development Assistance Program in Africa, Burlington, 1992. 18 p.
6. Friederike Bundschuh-Rieseneder Good Governance characteristics, methods and the Austrian examples. Transylvanian Review of Administrative Sciences. 2008. P. 26–52.
7. Good governance: definition and characteristics. 2021. URL: https://uclg-aspac.org/good-governance-definition-and-characteristics.
8. Governance. URL: https://www.parlicentre.org/about-us/area-expertise/governance.
9. Ramdhani U., Nurlinah S. Analysis of the Effectiveness and Efficiency of Good Governance in the Department of Community Empowerment and Village of Gowa Regency. *Advances in Social Science, Education and Humanities Research*. 2023. P. 451–464.
10. Singh A. A Theoretical understanding of governance and good governance. *Journal of Gujarat University*. 2023. № 2. P. 39–47.
11. UN Secretary General, The Rule of Law and Transitional Justice in Conflict and Post-Conflict Societies: Report of the Secretary-General, UN Doc S/2004/616 (August 23 2004). 46 p.
12. What is Good Governance? United Nations Economic and Social Commission for Asia and the Pacific. URL: https://www.unescap.org/sites/default/files/good-governance.pdf.
13. World Justice Project. URL: https://worldjusticeproject.org/rule-of-law-index/global.
14. World Public Sector Report on Responsive and Accountable Public Governance. URL: https://www.un.org/en/desa/2015-world-public-sector-report-responsive-and-accountable-public-governance.

УДК [342.725:811.161.2’272]:321.011(477)]»19»(091/092)
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.1.17

ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ПОГЛЯДИ ЛЕВА РЕБЕТА ПРО МІСЦЕ І РОЛЬ ТЕРИТОРІЇ ЯК ВАЖЛИВОЇ ОЗНАКИ ДЕРЖАВИ

Пирій Н.С.,
Львівський національний університет імені Івана Франка
ORCID: 0009-0009-8629-7725
e-mail: nazarnazarenko89@gmail.com

Пирій Н.С. Політико-правові погляди Лева Ребета про місце і роль території як важливої ознаки держави.

Стаття присвячена дослідженню політико-правових поглядів Лева Ребета про місце і роль території як важливої ознаки держави. Зазначено, що у сучасному правознавстві територія є однією з ключових ознак держави, що визначає її фізичний простір та матеріальну основу існування. Вона охоплює суходіл, внутрішні води, надра та повітряний простір, що знаходяться в межах державного кордону. Територія слугує базою для здійснення державної влади та поширення суверенітету на населення, що проживає на цій території. Територія держави становить необхідну, й у більшості випадків достатню матеріальну операційну базу для самого її виникнення, існування та розвитку. Територія є певною площинною місткістю, яка утримує на собі всі об’єкти держави: від природно-ресурсних до людських домівок. Та й саме зародження держави можливе лише після відокремлення певної території, що є доволі складними процесом. На території держави відбувається неминуче комплексне поєднання найрізноманітніших об’єктів, які починають діяти як єдиний організм. У межах своєї території держава здійснює територіальне верховенство (тобто вищу і виняткову владу), що становить органічну частину державного суверенітету.

Наголошено, що територія є важливим атрибутом і ознакою державності. Значний внесок у розкритті ролі та місця території в історії нації (народу), суспільстві, державі, визначенні важливості території як важливої ознаки нації вніс Лев Ребет – видатний український політичний діяч, доктор права, професор Українського Вільного Університету, теоретик нації, редактор і публіцист, адвокат, один із лідерів ОУН. У своїй праці «Теорія нації» вчений підкреслював, що земля, територія, простір – це один з перших чинників, що забезпечує тривкість групи. Значення землі таке сильне, що досі стале місце мешкання на одній території вирішує державну приналежність, разом з якою назагал іде національна приналежність. Л. Ребет намагався визначити місце і роль території в історії нації та її держави. Він справедливо зазначає, що співжиття на одному просторі витворює спільні переживання, спільну свідомість і спільні прагнення. Воно їх зберігає і плекає. Земля зумовлює зустрічі і зближення: сусідство, подружжя, збори, походи і всякі інші можливі форми співжиття. Рівночасно чуттєве переживання його відриває від конкретних умов і ставить поза часом і простором. Проте підставою цієї сублімації служать реальні відношення на означеному просторі. Емігранти, розсіяні по світу, живуть національним життям, поскільки плекають далі традиції батьківщини і не покидають трактувати її основою свого внутрішнього буття.

Ключові слова: політико-правові погляди, територія, нація, держава, Україна.

Pyrii N.S. Political and legal views of Lev Rebet on the place and role of territory as an important feature of the state.

The article is devoted to the study of the political and legal views of Lev Rebet on the place and role of territory as an important feature of the state. It is noted that in modern jurisprudence, territory is one of the key features of the state, which determines its physical space and material basis of existence. It covers land, internal waters, subsoil and airspace located within the state border. The territory serves as a base for the exercise of state power and the extension of sovereignty to the population living in this territory. The territory of the state constitutes a necessary, and in most cases sufficient material operational base for its very emergence, existence and development. The territory is a certain planar capacity that holds all the objects of the state: from natural resources to human homes. And the very birth of the state is possible only after the separation of a certain territory, which is a rather complex process. On the territory of the state, a complex combination of the most diverse objects inevitably occurs, which begin to act as a single organism. Within its territory, the state exercises territorial supremacy (i.e., the highest and exclusive power), which is an organic part of state sovereignty.

It is emphasized that territory is an important attribute and sign of statehood. A significant contribution to revealing the role and place of territory in the history of the nation (people), society,

state, determining the importance of territory as an important sign of the nation was made by Lev Rebet – an outstanding Ukrainian politician, Doctor of Law, Professor of the Ukrainian Free University, theorist of the nation, editor and publicist, lawyer, one of the leaders of the OUN. In his work «Theory of the Nation», the scientist emphasized that land, territory, space are one of the first factors that ensure the survival of a group. The value of land is so strong that until now a permanent place of residence in one territory determines state affiliation, with which national affiliation generally goes. L. Rebet tried to determine the place and role of the territory in the history of the nation and its state. He rightly notes that coexistence in one space creates common experiences, common consciousness and common aspirations. It preserves and nurtures them. The land determines meetings and rapprochement: neighborhood, marriage, gatherings, hikes and all other possible forms of coexistence. At the same time, sensual experience separates it from specific conditions and places it outside of time and space. However, the basis of this sublimation is real relations in the designated space. Emigrants, scattered around the world, live a national life, as they continue to cherish the traditions of the homeland and do not cease to treat it as the basis of their inner being.

Key words: political and legal views, territory, nation, state, Ukraine.

Постановка проблеми. У сучасних складних реаліях жорстокої війни Росії проти України важливе теоретичне, практичне і політичне значення має вивчення історії української державності, що становить передумову відновлення та збереження національної пам'яті Українського народу, консолідації, розвитку й утвердження української нації, її історичної свідомості та культури, а також збереження і утвердження сучасної української держави та її народу. Історичні знання про українську державу сприяють формуванню національної свідомості, свідомого патріотизму та активної громадянської позиції, що характеризує відповідальне ставлення людей до своєї Батьківщини [1, с. 129–138].

Вивчення історії української державності, життєвого і творчого шляху видатних українських громадських, політичних та державних діячів також сприяє розвитку загальної культури, світоглядних орієнтирів громадян України, а також формуванню відповідальної особистості, яка визнає національні та загальнолюдські цінності й керується морально-етичними критеріями та почуттям громадянської відповідальності у своїй поведінці; вихованню на прикладах історії громадянської свідомості, зорієнтованої на патріотичне почуття належності до власної держави та до її спільних історичних, політичних і культурних цінностей, а також на демократичні пріоритети й злагоду в суспільстві; прищепленню толерантності й поваги до різних поглядів, релігій, звичаїв і культур, уміння знаходити порозуміння з іншими людьми задля досягнення суспільно значущих цілей. Громадянин України – це патріот України, який володіє ґрунтовними знаннями національної історії; є носієм української мови, культури, який поважає культуру інших народів, вільно спілкується державною мовою, володіє також рідною (у разі відмінності) й однією чи кількома іноземними мовами, має бажання і здатність до самоосвіти, виявляє активність і відповідальність у громадському й державному житті.

Мета статті – проаналізувати політико-правові погляди Лева Ребета про місце і роль території як важливої ознаки держави.

Стан опрацювання проблеми. У історико-правовій літературі деякі питання характеристики політико-правових поглядів Лева Ребета про місце і роль території як важливої ознаки держави фрагментарно висвітлювали українські науковці, зокрема, Т. Андрусяк, І. Бойко, Г. Герасимова, В. Гончаренко, П. Едер, В. Кульчицький, Л. Нагорна, О. Панченко, І. Патриляк, Б. Тищик, І. Хома та інші.

Виклад основного матеріалу. Як відомо, важливою ознакою держави є територія (лат. territorium – область, територія; від terra – земля) – регіон (терен, край, земля тощо), обмежена частина земної поверхні в природних, державних, адміністративних або умовних межах: визначається протяжністю, як специфічним видом «просторового» ресурсу, площею, географічним розташуванням, природними умовами, господарською освоєністю [2]. У сучасному правознавстві територія є однією з ключових ознак держави, що визначає її фізичний простір та матеріальну основу існування. Вона охоплює суходіл, внутрішні води, надра та повітряний простір, що знаходяться в межах державного кордону. Територія слугує базою для здійснення державної влади та поширення суверенітету на населення, що проживає на цій території [3, с. 768]. Як свідчить історичний досвід багатьох прогресивних і організованих європейських держав, становлення держави тісно пов'язане з формуванням його території. Територія держави становить необхідну, й у більшості випадків достатню матеріальну операційну базу для самого її виникнення, існування та розвитку. Територія є певною площинною місткістю, яка утримує на собі всі об'єкти держави: від природно-ресурсних до людських домівок. Та й саме зародження держави можливе лише після відокремлення певної

території, що є доволі складними процесом. На території держави відбувається неминуче комплексне поєднання найрізноманітніших об'єктів, які починають діяти як єдиний організм. У межах своєї території держава здійснює територіальне верховенство (тобто вищу і виняткову владу), що становить органічну частину державного суверенітету [4].

Інститут території є одним із найдавніших у національному та міжнародному праві, оскільки формування території, населення, утворення держави передбачало тривалий і складний процес становлення і розвитку. Розуміння території як публічно-правової категорії упродовж тисячоліть було предметом гострих дискусій, і як наслідок прийняття низки важливих міжнародно-правових документів. Так, при вирішенні питання щодо відповідності того чи іншого територіального утворення критеріям держави здійснюється посилання на визначення держави, яке подається у ст. 1 Конвенції Монтевідео 1933 р. про права та обов'язки держав, зокрема: «Держава як суб'єкт міжнародного права повинна мати такі риси: постійне населення, певну територію, уряд, здатність вступати у відносини з іншими державами» [5; с. 7].

Історичний досвід свідчить, що держава закріплює своє населення за певною територією, встановлює певний режим проживання і пересування в межах території, а також виїзд за кордон, в інші держави. Державна влада розповсюджується на всіх громадян і на всю територію держави. Без визначеної території не може існувати держава, оскільки визначена кордонами територія є власністю всієї держави, матеріальною базою розвитку суспільства. Без території держава не може бути суб'єктом міжнародних відносин. Населення, яке мешкає в межах державної території, має встановлений законодавством правовий статус та певні особливості. Більшість населення пов'язана з державою стійкими відносинами громадянства. На відміну від іноземних громадян або осіб без громадянства, які теж можуть проживати на території держави, громадянин держави має найширший правовий статус і найбільш стійкі правові зв'язки з державою [6].

Територія є важливим атрибутом і ознакою державності. На думку відомого українського вченого правознавця О. Святоцького: «власна територія, населена національним колективом, із визначеними кордонами, офіційна назва, час заснування або дата першої письмової згадки держави, є важливими атрибутами суверенності та політичної ідентифікації держави»[7].

Про роль і місце території в історії нації (народу), суспільстві, державі існує багато різних інтерпретацій, що спричинило виникнення великої кількості політико-правових концепцій, у виокремленні яких дослідники намагаються переосмислити цей феномен, показати важливість території в житті нації та держави тощо. Серед найвідоміших українських дослідників теорії і практики розбудови нації, визначенні важливості території як важливої ознаки нації є Лев Ребет – видатний український політичний діяч, доктор права, професор Українського Вільного Університету, теоретик нації, редактор і публіцист, адвокат, один із лідерів ОУН. Лев Ребет посідає особливе місце в плеяді українських правників XX століття. Він був автором однієї з найбільш довершених теорій виникнення і розвитку нації.

Майбутній політичний і державний діяч, науковець Лев Ребет народився 03 березня 1912 р. у місті Стрий в сім'ї поштового урядовця. Під час навчання у Стрийській українській гімназії він захопився пластовим рухом, у 15 років став членом Української військової організації (УВО), у 17 – вступив до Організації українських націоналістів (ОУН), а за рік – очолив її провід у Стрийському повіті. Після вбивства 15 червня 1934 року членами ОУН міністра внутрішніх справ Польщі Броніслава Пєрацького Лева Ребета разом зі Степаном Бандерою, Миколою Лебедем, Ярославом Карпинцем та іншими діячами ОУН арештовує польська поліція. Однак за браком доказів Ребета відпускають. Невдовзі він очолює Крайову Екзекутиву ОУН на західноукраїнських землях, і, фактично, відновлює її діяльність, керує розвідкою ОУН. Ребет ще неодноразово заарештовувався польською поліцією за політичну діяльність. Паралельно він у 1938 р. закінчив правничий факультет Львівського університету, здобувши ступінь магістра права [8].

Л. Ребет брав активну участь національно-визвольній боротьбі в Україні. Після проголошення у Львові 30 червня 1941 року Акту відновлення Української Держави Лев Ребет став заступником голови уряду Ярослава Стецька. Після того, як у липні 1941 р. німці арештували Бандеру та Стецька, Ребет перебрав його обов'язки, ставши одночасно представником ОУН (б) в Українській Національній Раді у Львові, яку очолили доктор Кость Левицький та митрополит Андрей Шептицький. Проте ця діяльність була нетривалою. Німці, не добившись від Бандери та Стецька відкликання Акту відновлення Української Держави, розпочали арешти інших українських діячів. Лева Ребета затримали 14 вересня 1941 р., і він три роки перебував у нацистському концтаборі Аушвіц (Освенцім). Після звільнення переїхав до Мюнхена, де на той час перебували більшість провідних діячів бандерівського руху. З 1945 р. у Мюнхені, Л. Ребет очолював орґанізації ОУНР. Упродовж 1945–1948 рр. виконував повноваження головного судді Закордонних частин ОУН.

Л. Ребет значну увагу приділяв науковій та публіцистичній діяльності. У 1949 р. він успішно захистив докторську дисертацію на тему: «Держава і нація». З 1952 р. – доцент, а з 1954 р. – професор державного права Українського вільного університету в Мюнхені. Автор наукових праць у галузі політології, соціології, держави і права, член Наукового товариства імені Шевченка. Крім наукової діяльності, Л. Ребет приділяв значну увагу розвитку в еміграції української преси й публіцистики. Він співробітничав з такими україномовними виданнями, що виходили в Німеччині, як «Українська трибуна», «Час», «Сучасна Україна». З 1955 р. аж до смерті був головним редактором тижневика, а згодом місячника «Український самостійник», у якому публікувалися його статті з актуальних проблем українського політичного руху, релігійних та церковних питань, розповіді про ситуацію на українських землях в складі СРСР. Одночасно намагався перебудувати засади українського національного руху, відкинувши радикальні гасла на кшталт «Україна для українців». Унаслідок численних партійних конфліктів Лев Ребет разом зі своїм соратником і однодумцем Зиновієм Матлою створили нові керівні органи Закордонних частин ОУН. З огляду на наявність двох провідників прихильників цього крила ОУН назвали «двійкарями» [9, с. 629]. Комуністичний тоталітарний режим СРСР відносив Л. Ребета до числа найнебезпечніших українських діячів. Про це свідчить те, що у першій половині 1950-х років було організовано кілька безуспішних спроб його викрасти, але врешті-решт було ухвалено рішення його знищити. Лева Ребета було жорстоко вбито агентом КҐБ Богданом Сташинським (який згодом убив Степана Бандеру) 12 жовтня 1957 р. на сходах у будинку редакції «Українського Самостійника» в Мюнхені.

Особливий інтерес представляє низка ґрунтовних наукових праць Л. Ребета з теорії та історії української нації, серед яких: «Формування української нації». Мюнхен, 1951; «Теорія нації». Мюнхен, 1955; «Походження українців, росіян, білорусів у світлі сучасних совєтських теорій». Б/м, 1962 (нім. мовою – 1956); «Світло і тіні ОУН». Мюнхен, 1964 та ін.

До найбільш цікавих і досі маловивчених наукових праць д-ра Л. Ребета відносять його габілітаційну працю «Держава і нація», деякі розділи з якої були використані ним при написанні книги «Теорія нації». Сама ж праця залишилася ненадрукованою. У своїй ґабілітаційній праці Л. Ребет з'ясував співвідношення між державою та нацією, намагаючись довести необхідність викладу явища нації у межах науки про державу, Однак, головною темою розгляду є рівнобіжність і у великій ступені тотожність між явищами держави та нації. На думку Л. Ребета явище нації в цілості належить до ділянки соціології та соціяльної психології, рівнобіжний розгляд держави і нації можливий лише тоді, коли державу необхідно розглядати не лише як явище права, але також як проблему соціологічного і психологічного порядку, бо лише тоді явище нації буде можна сповна і рівнобіжно з'ясувати. З іншого боку, не варто опускати з аналізу сутності нації і держави юридичні аспекти. Розв'язку методологічних труднощів Л. Ребет намагався знайти у погодженні соціологічного і юридичного становища в науці про державу та спровадженні метод до спільного знаменника [10].

Однією з найвагоміших опублікованих наукових праць Л. Ребета є «Теорія нації» (Мюнхен, 1955), у якій вчений розкрив походження терміну «нація» та висвітлив особливості формування поняття «нація» за середньовіччя, показав умови кристалізації поняття «нація» і «народ» за новіших часів. У сучасних суспільних науках поняття «нація» прийнято хронологічно застосовувати до модерної та новітньої доби, пов'язуючи його з поширенням модерного націоналізму та сучасної моделі національної держави, спочатку – до Європи та США, а потім – до інших регіонів світу. Із межі XVIII–XIX ст. поняття «нація» вживається переважно у двох значеннях [11]. У різні часи і в різних країнах "націями" називали корпорації чужеземних студентів, купецькі союзи, парламентські фракції, а пізніше – географічні групи; однак, бачимо, що в той час етнічна приналежність не була, як видно, вирішальною, а скоріше стихійним, аніж політичним фактором. Кристалізація понять «нація» і «народ» відбулися у період Нового часу [12, с. 14–24].

Професор Л. Ребет сприймав націю як історичну спільність людей, що складається в ході формування спільності їх території, економічних зв'язків, літературної мови, деяких особливостей культури і характеру, які складають її ознаки. Він вдало зазначав: «Нація – це (побіч релігії) найвищий тип спільноти і тому, що охоплює своїм впливом ціле життя людини, разом з тим це найбільш тотальне з'єднання. Від релігії нація різниться тим, що, – будучи деякою мірою разом з нею культом (традиційних вартостей), вірою (віковічність нації) і змаганням до безсмертности (безупинне чергування поколінь), – вона має головним завданням мирські справи, тоді як головний інтерес релігії спрямований на той світ. Знову ж від кровних спільнот (родини, роду, племени) нація різниться тим, що головними вузлами споріднення виступають психологічні і соціологічні чинники, які, довівши народ – під яким треба розуміти певні культурно-психологічну єдність, що в цілості не виступає ще як політичний підмет – до масової політичної активности, складаються на суть нації» [13].

Важливе місце у формуванні нації та її держави на думку професора Л. Ребета відіграє територія. У своїй праці «Теорія нації» вчений підкреслював, що «земля, територія, простір – це один з

перших чинників, що забезпечує тривкість групи. Значення землі таке сильне, що досі стале місце мешкання на одній території вирішує державну приналежність, разом з якою назагал іде національна приналежність» [14, с. 78]

Л. Ребет у формуванні власної концепції теорії нації спирався на національну історію. Він зазначав: «В нашій історії першою назвою держави було слово – «земля». Літопис описує «звідки пішла руська земля» і «як руська земля стала тут». Отже і в нас територія була в час писання літопису першою об'єднуючою силою. Персональний чинник вийшов на перше місце в історичні часи щойно тоді, коли Володимир Великий, а опісля Володимир Мономах здобули такий авторитет, що вважалося самозрозумілим, що влада має бути в руках «Володимирового племени», тобто його династії. Значення землі виявилось у нас особливо тоді, коли племінно-родовий лад перебудувався на територіяльних підставах, як його описують наші найдавніші пам'ятки. В «землях» очевидно не кровні зв'язки, а сусідство, тобто співжиття на одному просторі, відограє головну роллю. Земля бо має тенденцію виступати як окреслена одиниця. Вона, творячи спільну базу життя, дає основи для політичної, господарської і національної єдности» [15, с. 79].

Л. Ребет вивчав державотворчий досвід низки провідних європейських держав, намагався порівняти і зрозуміти внутрішню та зовнішню природу держави, її сутність, особливості менталітету нації як творця держави. Вивчення історичного досвіду становлення і розвитку низки європейських держав привело його до думки, яка полягає в розумінні того, що «спільна територія творить рамки, в межах яких розвивається співжиття. Особливо корисні кордони сприяють оформленню держави і нації та являють собою гарантію тривкости об'єднання. Держава, кордони якої були усталені сотні літ, мала час перетворити населення в одну цілість, і нація там чітко скристалізована. Це стосується передусім до Франції й Англії, які в модерній Європі найскоріше політично визначилися. Позбавлена чітких кордонів і політично сторіччями розчленована Німеччина має ще дотепер, попри соборну свідомість, сильно вкорінене почуття окремішности окремих провінцій. Зате Італія, що подібно до Німеччини пізно об'єдналася, витворила в собі, завдяки чітким кордонам і спогадам про римську імперію, розмірно скоро всенаціональну соборність» [15, с. 79].

Для обґрунтування своїх політико-правових поглядів Л. Ребет звертається до історії єврейського народу, наголошуючи, що «Значення землі ілюструє її роля в історії жидів. Гідним уваги є те, що жиди зберегли інтенсивну свідомість своєї окремішности тільки там, де вони мешкали в більших скупченнях на якійсь землі, тобто головно в країнах Східньої Европи. В Західній Европі, де їхні громади не були такі численні і до того більш розсіяні, процес асиміляції підточив їх дуже значно. Далі цікаво відмітити, що жиди завдячують своє відродження ідеї повороту до батьківщини, Палестини, міт якої як «обітованої землі» не покидав їх впродовж сторіч кочовництва. Без зв'язку з землею жиди не могли цілком охоронитися від асиміляції, не дивлячись на окрему релігію, обряди, культуру і расовий тип, хоч все це було першорядним заборолом жидівської окремішности. Земля, до якої вони були пов'язані, переходово чи інтенціонально, як до своєї батьківщини, – надала їхньому буттю соціяльного зосередження» [16, с. 80].

Цілковиту рацію мав Л. Ребет, наголошуючи, що «в пляні розгляду значення землі слід спинитися ще на значенні міста, головно, столичного міста, для життя нації. Як було вже з'ясовано, з міста не раз виростали держави й імперії (згадати тільки Рим), містами були всі грецькі держави, і місто завжди було і досі лишилось осередком управління та інтенсифікації життя» [16, с. 80]. Звертаючись до історії європейських народів та їхніх держав, а також враховуючи боротьбу українського народу за свою державу Л. Ребет вдало переконує, що «особливо столичне місто має велику силу впливу на всю країну. Події в столиці вирішують не раз долю цілого народу, пригадати тільки революцію в Парижі і Петрограді. Хто володіє столицею і великими містами, той панує над усією країною. В наші історії роль міста незаперечна, пригадати тільки значення Києва – матері руських городів. Від столичного городу прийшли назви провінцій (Галичина, Переяславщина, Чернігівщина). З другого боку, брак інтересу до міста з боку козаччини і полишення міст, головно більших, поза схемою козацьких вольностей і допущення туди чужих залог з часом виявилось катастрофальним. Недооцінюючи значення столиці, гетьмани, почавши від Хмельницького, робили своїми столицями різні дрібні місцевості, ніколи Київ, який і своїм положенням і традицією і актуальним культурно-політичним значенням (в'їзд Хмельницького!) вибивався безперечно на перше місце. Побіч території, кордонів, міста, також і клімат немаловажний у формуванні нації. Існує навіть погляд, що клімат формує характер народів. Холодне і гостре північне підсоння, кажуть, приневолює до важкої праці і плянових заходів, щоб утримати людське життя. Воно виробляє волю і передбачливість. Знову ж лагідний клімат виховує безжурність, погідність і фантазію, що сприяє розвиткові мистецтва і наставленню на дозвілля» [17, с. 81]. Виходячи з цього Л. Ребет має цілковиту рацію, що за таких умов «держава стає суцільною, коли вона являє собою організацію спільноти, тобто коли вона одноплемінна або однонаціональна, або коли різні етнічні її

елементи пов'язані певними спільними ідеями (як у Швейцарії) так, що вони сильніші від усяких внутрішніх різниць [18, с. 70].

Л. Ребет у своїй праці намагається переконати, що «різниці національних прикмет, створених різницями підсоння, – кажуть прихильники такого погляду, – виступають не тільки поміж окремими націями, але вони виходять на поверхню в їхніх межах, бо часто (наприклад, в Італії, Німеччині, Китаї) різниці в людському типі покриваються з різницями підсоння по лінії, яка відрізняє північ даної країни від півдня. Цей приклад служить декому як доказ того, що земля і клімат формують націю, як піч і форма – тісто. Насправді вплив землі не такий вже механічний. Побіч, а часом і всуміш , живуть не раз різні нації, і ні однакова територія, ні такий самий клімат не можуть уподібнити їх. Діяння бо території йде на ділі через сферу психології. Саме вона із всіма своїми прикметами творить базу для явища співжиття з усіма його наслідками. Спільне життя на спільній території виявилося не раз сильнішим засобом поєднання різних етнічних первнів. Не раз в історії завойовники в спільному житті із завойованими на одній території об'єднувалися в одну нерозривну цілість. Ставалося це однак тоді, коли із спільноти простору виростала спільнота інтересів і змагань. Перед цією спільнотою всі різниці походження чимраз більше блідли. Насправді вже фактичне перебування на одному просторі має вплив на творення соціяльного з'єднання. Зовнішньо- фізичні відношення, створені безпосередніми контактами (взаємне сусідство, бачення, слухання) визначають вже певною мірою рід, населення і тривкість соціяльного життя» [17, с. 81]. Території відводиться одне з найважливіших місць в історії розвитку нації та її державності.

Л. Ребет намагався визначити місце і роль території в історії нації та її держави. Він справедливо зазначає, що «співжиття на одному просторі витворює спільні переживання, спільну свідомість і спільні прагнення. Воно їх зберігає і плекає. Земля зумовлює зустрічі і зближення: сусідство, подружжя, збори, походи і всякі інші можливі форми співжиття. Рівночасно чуттєве переживання його відриває від конкретних умов і ставить поза часом і простором. Проте підставою цієї сублімації служать реальні відношення на означеному просторі. Емігранти, розсіяні по світу, живуть національним життям, поскільки плекають далі традиції батьківщини і не покидають трактувати її основою свого внутрішнього буття. Не пов'язані між собою переживання і змагання це розпорошена енергія, що тільки в стані взаємного впливу здібна посилюватися, відновлюватися та існувати» [19, с. 82].

У підсумку Л. Ребет зазначав, що «в історичних початках, коли існували ще держави-міста, коли племінні держави були нормальним явищем, тоді безпосереднє переживання було можливе і соціяльно творче. Не випадково, наприклад, римська імперія виросла поступово з міста Риму, і не випадково наша стара «Русь» в найдавнішу давнину відносилася до найближчої околиці Києва і звідтіля поширилася на всю Східню Европу мірою поширювання політичного і культурного впливу первісної Руси» [20, с. 83].

Висновки. Аналіз політико-правових поглядів Лева Ребета свідчить про важливість території як ознаки держави. Л. Ребет дотримувався думки про цінність території в історії становлення та розвитку української нації та її державності. Л. Ребет був вважав, що «українська нація – це духова, культурна і політична спільнота, і тому повноякісна і повновартісна нація з повною скалею об'єктивних і суб'єктивних ознак, яка, не дивлячись на своє поневолення і всупереч перепонам, розгортає всю можливу життьову енергію». Політико-правові погляди Л. Ребета вже на початку формування його громадянської позиції набули національного спрямування та мали чітку орієнтацію на ідею національної єдності. Політико-правові погляди Лева Ребета щодо генизи та еволюції нації, визначення місця і роль території як передумови і наслідку формування нації сьогодні є актуальними для сучасної України, яка бореться за свою територіальну цілісність та державний суверенітет. Історичний досвід української державності свідчить, що втрата території, територіальної цілісності приводить до втрати держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бойко І. Висновки та рекомендації з актуальної теми. *Право України*. 2025. №1. С. 129–138.
2. Територія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki.
3. Територія/ Юридична енциклопедія : [у 6 т.] / ред. кол.: Ю.С. Шемшученко (відп. ред.) [та ін.]. Київ: Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2004. Т. 6: Т – Я. 768 с.
4. Територія держави. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki.
5. Територія і кордони у міжнародному праві: навчальний посібник / Ю.А. Дем'янюк, Д.А. Купрієнко, О.В. Діденко [та ін.]. Хмельницький: Видавництво НАДПСУ, 2014. С. 7.
6. Основні ознаки держави**.** URL: https://mego.info.
7. Святоцький О. Українська державність: поняття, основні ознаки, символи, атрибути, витоки та етапи становлення. URL: http://www.golos.com.ua/article/314085.

8. 1912 – народився Лев Ребет, один із лідерів ОУН. URL: https://uinp.gov.ua/istorychnyy-kalendar/berezen/3/1912-narodyvsya-lev-rebet-odyn-iz-lideriv-oun.
9. Патриляк І. Ребет Лев. Політична енциклопедія. Редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. К.: Парламентське видавництво, 2011. С. 629.
10. Професор Лев Роман Ребет – науковець і теоретик нації. URL: https://ukrpohliad.org/analytics/profesor-lev-roman-rebet-naukovets-i-teorety-k-natsiyi.html.
11. Нація. URL: //uk.wikipedia.org /wiki.
12. Ребета Л. Теорія нації. Мюнхен: В-во «Сучасна Україна», 1955. 199 с. URL: https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/21126/file.pdf. С. 14–24.
13. Професор Лев Роман Ребет – науковець і теоретик нації. URL: https://ukrpohliad.org/analytics/profesor-lev-roman-rebet-naukovets-i-teorety-k-natsiyi.html.
14. Ребета Л. Теорія нації. Мюнхен: В-во «Сучасна Україна», 1955. С. 78. URL: https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/21126/file.pdf. С. 78.
15. Ребета Л. Теорія нації. Мюнхен: В-во «Сучасна Україна», 1955. 199 с. URL: https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/21126/file.pdf. С. 79.
16. Ребета Л. Теорія нації. Мюнхен: В-во «Сучасна Україна», 1955. С. 80. URL: https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/21126/file.pdf. С. 80.
17. Ребета Л. Теорія нації. Мюнхен: В-во «Сучасна Україна», 1955. С. 81. URL: https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/21126/file.pdf. С. 81.
18. Ребета Л. Теорія нації. – Мюнхен: В-во «Сучасна Україна», 1955. С. 70. URL: https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/21126/file.pdf. С. 70.
19. Ребета Л. Теорія нації. Мюнхен: В-во «Сучасна Україна», 1955. С. 82. URL: https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/21126/file.pdf. С. 82.
20. Ребета Л. Теорія нації. Мюнхен: В-во «Сучасна Україна», 1955. С. 83. URL: https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/21126/file.pdf. С. 83.

УДК 342.710954
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.1.18

ОКРЕМІ ПИТАННЯ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ІНСТИТУТУ ПОЛІЦІЇ В США: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Ригіна О.М.,
доктор юридичних наук, доцент,
доцент кафедри історії держави, права
та політико-правових учень
юридичного факультету
Львівського національного університету
імені Івана Франка
ORCID: 0000-0002-8366-3365
e-mail olena.ryhina@lnu.edu.ua

Ригіна О.М. Окремі питання становлення та розвитку інституту поліції в США: історико-правовий аспект.

У статті проаналізовано проблему становлення та розвитку системи поліцейських органів у США. Уточнено, що історія становлення та розвитку поліції у США – складний процес, який охопив тривалий період (від колоніальної доби до сучасності). Доведено, що в процесі свого становлення поліцейські інституції США стикалися з такими чинниками, як наслідки Громадянської війни, еміграційні процеси, урбанізація населення, страйки працівників, бездоглядність неповнолітніх, зростання рівня злочинності, проблеми виконання «сухого закону» та ін. Усі ці чинники позначалися на діяльності поліції в процесі здійснення нею заходів щодо забезпечення громадської безпеки, запобігання та розслідування злочинів, притягнення винних осіб до юридичної відповідальності та здійснення адміністративного нагляду над особами звільненими з місць позбавлення волі та пробаційного нагляду – над засудженими до пробації. З'ясовано, що реформи поліції у США були спрямовані на удосконалення її організації та функціонування, підвищення професійного рівня її співробітників, щоб загалом, у тому числі підвищити рівень довіри в населення до особи-поліцейського. У дослідженні висвітлено ключові історичні етапи розвитку поліцейських структур у США, починаючи з колоніального періоду до сучасності. Проаналізовано вплив соціальних, політичних, економічних та культурних чинників на формування організаційної структури поліції. Особливу увагу приділено еволюції функцій поліції в умовах децентралізованої системи, її взаємодії з громадськістю та рівню довіри населення до поліцейських. У статті розглянуто перехід від «Політичної епохи» до «Епохи реформ» та «Епохи громад», визначено роль Августа Воллмера у професіоналізації поліцейської діяльності та вплив подій 11 вересня 2001 р. на формування нових завдань поліції у сфері забезпечення внутрішньої безпеки. Окремо зосереджено увагу на проблемах зловживання владою, корупції та расизму в середовищі поліцейських, а також вжитих заходах, спрямованих на їх подолання. У підсумку доведено, що розвиток поліції в США – це постійний процес адаптації до нових викликів, зумовлених забезпеченням внутрішньої та зовнішньої безпеки.

Ключові слова: США, поліція, полісмени, ера поліцейської діяльності, Август Воллмер, функція поліції, повноваження поліції, громадська безпека, розслідування злочинів.

Ryhina O.M. selected issues in the formation and evolution of the police institution in the United States: a historical and legal perspective.

This article explores the formation and institutional development of the police system in the United States through a historical and legal lens. The emergence of American police is characterized as a complex and lengthy process, shaped by numerous internal and external factors over time. The study identifies several key historical periods that had a significant influence on law enforcement structures, beginning with the colonial era and extending through the post-industrial and modern periods. The Civil War, mass immigration, accelerated urbanization, labor unrest, and juvenile delinquency posed major challenges to law enforcement agencies. Additionally, the increase in crime rates and the legal and organizational difficulties of enforcing Prohibition further complicated the duties and powers of the police.

The article analyzes how these historical dynamics affected the ability of the police to ensure public safety, prevent crimes, conduct investigations, and hold offenders accountable. It also examines the institutional evolution of probation and parole supervision as functions associated with police responsibilities in the broader justice system. A special emphasis is placed on reform efforts that

aimed to improve organizational efficiency, increase transparency, and raise professional standards among police personnel. These reforms were crucial in reshaping public perceptions of the police and strengthening trust between law enforcement and society.

The contribution of prominent reformers such as August Vollmer is also discussed, especially in terms of the shift toward community-oriented policing and the adoption of scientific methods in law enforcement. The study concludes that the history of American policing reflects broader trends in state-building, legal modernization, and social control mechanisms in democratic societies.

Key words: United States, police, law enforcement, policing era, August Vollmer, police functions, police authority, public safety, crime investigation.

Постановка проблеми. Історія формування поліцейських інституцій у США представляє собою тривалий та складний процес, який почав відбуватися ще в колоніальні часи під впливом Англії та правових ідей, запозичених з її практики. Фактично поліцейські інституції пройшли складний шлях трансформації своєї структури та діяльності від так званих «первісних» форм, представлених «вартами» та констеблями, які не мали професійної підготовки та глибоких знань в галузі належного здійснення правоохоронної діяльності до належними чином організації структури та діяльності поліції, якісного підбору кадрів особами з належними професійно-діловими якостями, які в процесі всього терміну служби постійно підвищують свою професійну кваліфікацію.

В процесі становлення поліцейські інституції стикнулися з особливими історичними умовами, зумовленими соціальними, політичними та соціальними явищами, які впливали на формування її головних завдань, структурні особливості, кадрову політику, визначали її взаємодію з населенням, зокрема щодо формування належної правосвідомості та правової культури громадськості щодо роботи поліції та її співробітників.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У науковій літературі існують різні підходи до оцінки ролі поліції США в історико-правовому аспекті. Передусім поліція характеризується як владна інституції, без існування якої не може бути забезпечена безпека суспільства, держави та її громадян чи інших осіб, котрі перебувають на її території. Водночас розуміється, що окремі посадові особи поліції, маючи владні повноваження, в непоодиноких випадках перевищували їхні межі, неправомірно чи невиправдано застосовували силові заходи. Цю актуальну проблематику досліджували багато вчених, зокрема: С. Арунгва, В.В. Барабаш, І.Л. Булик, А. Бурке, М. Гонсалес, К.В. Малишев, О.А. Мартиненко, В.О. Михайлов, Т. Морі, Б. Мюджахіт, Д.І. Подакін, Г. Поттер, Ю. Сірошстан, Х.В. Солнцева, Н.В. Степаненко, Я.В. Ступник, П.А. Трачук, О.О. Хробуст, Д.В. Швець та ін. Результати їхніх досліджень є досить повними, об'єктивними та обґрунтованими, відображають переконливі авторські позиції, що особливо актуально, враховуючи цінність існування наукового плюралізму, який дозволяє врахувати різноманітні наукові підходи для розкриття сутності одного й того ж історико-правового явища. Однак загалом досі не сформовано єдиної концептуальної моделі, яка б комплексно пояснила складну генезу американської поліції, чинники її трансформації, взаємозв'язок реформаційних змін в її організації та функціонуванні з історико-правовими чинниками політичної, соціальної та економічної дійсності США. Недостатнє узагальнення фактів функціонування поліції США в історико-правовому аспекті ускладнює розуміння причин сучасних кризових явищ у правоохоронній системі. Це обумовлює потребу у ґрунтовному історико-правовому дослідженні становлення, розвитку та трансформації структури поліційних установ США та їхньої діяльності.

Мета статті: сформувати концептуальну модель, яка б комплексно пояснила складну генезу американської поліції, чинники її трансформації, взаємозв'язок реформаційних змін в її організації та функціонуванні з історико-правовими чинниками політичної, соціальної та економічної дійсності США.

Виклад основного матеріалу. На сучасному етапі система поліцейських органів у США характеризується досить складною структурою і широкою децентралізацією. Пояснюється це чотирьохрівневою структурою інституту поліції: федеральна поліція, поліція штату, поліція округу, муніципальна поліція. Кожна з цих поліцейських структур має визначену компетенцію згідно з підвідомчістю видів кримінальних правопорушень, і загалом між цими структурами немає ієрархічного зв'язку. Відсутність ієрархії та субординаційного зв'язку між різними рівнями поліцейських установ Б. Мюджахіт обґрунтовує складністю системи нормативних актів США та характерними рисами федеративного устрою держави [6, с. 36-37]. Наприклад, у США немає на загальнодержавному рівні нормативного акта, який врегульовує діяльність поліції. Це питання врегульоване у відповідних розділах або статтях федеральних галузевих законів. Структура та юрисдикція федеральної поліції врегульована такими відомчими нормативними актами, як інструкції, накази, постанови щодо окремо визначених функцій поліції. Стосовно нормативних актів, які регулюють питання функціонування поліції штатів і місцевих правоохоронних органів, ними є конституції та закони відповідних

штатів, окружне законодавство, міські хартії та поліцейські ордонанси місцевих департаментів [1, с. 64]. У США відсутнє загальнодержавне міністерство, яке би мало статус головного поліцейського управління. Кожен штат, велике місто, дрібніший населений пункт має своє поліцейське відомство, незалежне від інших [6, с. 36-37]. Станом на 2020 рік, згідно з статистичними даними, понад 420 тисяч офіцерів з понад 18 тисяч поліцейських департаментів США розслідують близько 8,25 мільйона злочинів і здійснюють понад 10 мільйонів арештів на рік [2]. Необхідно згадати і про офіси шерифів, які обов'язково створюються в малих містечках, хоча там може працювати одна або дві особи. До сфери компетенції поліції належить розслідування злочинів, патрулювання, що включає проведення обшуків, затримання осіб, контроль за дотриманням правил дорожнього руху, проведення слідчих дій, таємного спостереження із застосуванням методів конспірації та ін. [8, с. 71-72].

Сьогодні у США поліцейські відомства стверджують, що їхнє основне завдання – це боротьба із злочинністю. Проте, згідно з статистичними даними, понад 50% усієї роботи поліції США – це охорона громадського порядку та безпеки, виявлення, попередження та припинення дрібних правопорушень, підготовка матеріалів для розгляду в судах [7, с. 39]. Поліцейські у США та багатьох інших країнах проходять періодичні навчання протягом усього терміну служби, оскільки від цього залежать кар'єрне зростання, присвоєння класного чину, рівень оплати праці, пільги тощо [3, с. 144].

Особливості організації поліційної системи США зумовлені тим, як зазначає В.О. Михайлов, що насамперед слідкувати за ефективністю роботи поліції повинні не вищі за ієрархією поліцейські структури, а населення, як платники податків [5, с. 211]. Таке твердження, незважаючи на його обґрунтованість, на нашу думку, потребує уточнення, оскільки автор у цьому випадку скоріше мав на увазі те, що думка населення у США надзвичайно важлива у питанні оцінки діяльності поліції та дотримання нею законності. Зауважимо, що саме проблема дотримання законності у діяльності поліції, насамперед у США, за спостереженнями О.А. Мартиненка, тривалий час залишалася бути предметом досліджень багатьох американських учених і правозахисних груп, оскільки постійно виникали непоодинокі резонансні скандали щодо вчинення окремими поліцейськими хабарництва, корупції, торгівлі наркотиками, проявів расизму, участі в організованій злочинності [4]. У зв'язку з цим, як зазначає Д.В. Швець, до середини минулого століття у США рівень довіри населення до поліції не перевищував 20%. Це мало наслідком заснування в 1970 р. Комісії Конгресу США з питань розслідування випадків корупції поліцейських у Нью-Йорку, яка за наслідками перевірок виявила численні випадки корупції, торгівлі посадами та співпраці поліції зі злочинними угрупованнями. Комісія сформувала низку актуальних рекомендацій щодо реформування поліції та скерувала їх до Міністерства юстиції та Генеральної прокуратури США, які були взяті до уваги в процесі удосконалення організації та функціонування поліції. Зокрема, у рекомендаціях наголошувалося на необхідності децентралізації повноважень поліції за територіальною ознакою. Впровадження відповідальності керівників поліцейського підрозділу за діяльність підлеглих. Претендувати на посаду поліцейського міг тільки випускник поліцейської академії з відмінною біографією. Спостерігав за діяльністю поліцейських у межах поліцейського підрозділу таємний інформатор, який повинен був доповідати про всі службові правопорушення. Жоден кадровий поліцейський, згідно з рекомендаціями, не міг стати керівником поліції великого міста чи штату, оскільки на ці посади місцеві органи влади призначали виключно цивільних осіб. Були створені цивільні контролюючі органи, які фінансувалися з місцевих бюджетів щодо розгляду скарг громадян на діяльність поліцейських. До роботи поліції було залучено місцеве населення, яке разом з полісменами брало участь у патрулюванні вулиць та ін. [11, с. 164]. В ідеалі, як зауважують Н.В. Степаненко та В.В. Барабаш, західні науковці, а надто американські, схиляються до думки, що поліція повинна здійснювати функціонування згідно з принципами існування демократичного суспільства, тобто мати демократичну форму управління, володіти засобами запобігання злочинам, при цьому щонайменше використовувати заходи фізичного впливу [9, с. 92].

Поліція, характеризуючись сьогодні децентралізацією та маючи головним завданням контроль за дотриманням громадського порядку та боротьбу із злочинністю, на початках заснування англійських колоній на території сучасних США мала іншу структуру. Окремі аспекти діяльності перших поліцейських установ були запозичені з англійської практики. В поліцейську структуру входили «часові», констеблі та шерифи. Вперше така поліцейська структура була впроваджена в Нью-Йорку в 1652 р. (тогочасна голландська колонія Новий Амстердам). До 1700 р. у Нью-Йорк переїхало чимало людей, було збудовано багато магазинів та інших «бізнесових структур», закладів громадського харчування з реалізацією алкогольних напоїв, де виникали постійні бійки на грунті алкогольного сп'яніння, набувала поширення проституція. Ці всі негативні явища вимагали припинення, забезпечення громадського порядку та збільшення кількості тих осіб, які його забезпечували [10, с. 213].

В перших колоніях було дві форми поліцейських структур: неформальна або громадська («Нічна варта») та приватна комерційна («Велика палиця»). «Нічна варта» була сформована з добровольців громади, які здійснювали патрулювання з метою «попередження небезпеки, яка наближається». В Бостоні «Нічна варта» була створена в 1636 р., у Нью-Йорку – в 1658 р., у Філадельфії – в 1700 р.; вважалася досить ефективним засобом у боротьбі зі злочинністю. Г. Поттер зауважує, що хоча «Нічна варта» вважалася добровільним формуванням, одні її члени, вступаючи до її лав, таким чином намагалися уникнути військової служби, других – примусово призивали, треті – у такий спосіб відбували кримінальне покарання. Згодом була заснована «Денна варта» (у Філадельфії – в 1833 р., у Нью-Йорку – в 1844 р.). Паралельно з «вартами» поліцейські функції виконували спеціально уповноважені посадові особи – констеблі та правоохоронці, які офіційно отримували заробітну плату. Крім цього, констеблі виконували роль землемірів та перевіряли точність ваг, здійснювали нагляд за діяльністю «Нічної варти» [13].

Американська дослідниця історії поліцеїстики США Т. Морі у підрозділі 6.3. праці «Вступ до американської системи кримінального правосуддя» зазначає про так звані «Епохи поліцейської діяльності». Кожна з цих «епох» визначалася особливістю організації поліцейських сил і вирішенням конкретних проблем, які виникали у певний період часу. Так, перший період поліцейської діяльності у США називають «Політичною епохою», яка почалася наприкінці 1830-х років зі створення перших «справжніх поліцейських агентств» (муніципальних поліцейських департаментів у США). Зокрема, в 1838 р. такий департамент був створений у Бостоні, в 1845 р. – у Нью-Йорку, у 1851 р. – в Олбані та Чикаго, в 1853 р. – в Новому Орлеані та Цинциннаті, в 1855 р. – у Філадельфії, у 1857 – у Балтиморі та Нью-Джерсі. Назва «Політична ера» пояснювалася тим, що в ці часи поліція повністю перебувала під контролем політиків, тобто політики, а це передусім очільник міста чи іншого населеного пункту, контролювали роботу поліцейських під час здійснення ними службових повноважень [12].

У підсумку, до 1880-х років у всіх великих містах були засновані муніципальні поліцейські структури, які мали такі ознаки. По-перше, вони були засновані за ініціативою владних органів штатів. По-друге, поліцейські були штатними постійними працівниками, а не добровольцями, та отримували заробітну плату на постійній основі. По-третя, поліцейські департаменти здійснювали діяльність, керуючись визначеними правилами та процедурами. По-четверте, поліцейські департаменти були підзвітні центральному урядовому органу.

У південних штатах розвиток американської поліційної системи мав свої особливості, оскільки раби становили потенційну загрозу для громадської безпеки в рабовласницькому суспільстві. З цією метою створювалися «Патрулі рабів», перші з яких у 1704 р. – у штатах Південна та Північна Кароліни. «Патрулі рабів» повинні були здійснювати переслідування, затримання та повернення власникам рабів-утікачів; застосовуючи силові заходи, запобігати та припиняти порушення громадського порядку з боку рабів; забезпечувати дисципліну рабів-робітників, які «підлягали неупередженому правосуддю поза законом, якщо вони порушували будь-які правила плантацій». Після завершення Громадянської війни поліцейські структури у південних штатах надалі здійснювали контроль за звільненими рабами, які працювали в сільському господарстві, та дотриманням ними законів про сегрегацію [13].

Отже, після завершення Громадянської війни у США відбувається поступове «розростання» міст, урбанізації населення, і «система спостереження», здійснювана констеблями не була достатньою для того, щоб запобігати проявам насильства з боку білих громадян щодо іммігрантів та афроамериканців. Г. Поттер, покликаючись на С. Спітцера та Е. Скалла, зазначає про відсутність достатніх і переконливих доказів про зростання рівня злочинності в ті часи, а тому тогочасні реформи поліції стали наслідком необхідності запобігти не стільки злочинності, як «безладу». Передусім такий «безлад» міг загрожувати з боку найманих працівників заводів, фабрик, шахт через організацію ними страйків, що мало наслідком простій у виробництві, перешкоди у здійсненні «належної торговельної діяльності», вчасної сплати податків, що в цілому загрожувало «колективному благові». Приватна та комерційна полюція відзначалася недостатньою організованістю та важелями впливу, щоб запобігати страйкам працівників. Також для власників фабрик та заводів представляв інтерес позбутися витрат, спрямованих на попередження та придушення страйків працівників, які доцільно було покласти на поліцію, що фінансувалася з місцевого бюджету. Г. Поттер, покликаючись на результати дослідження Е. Сілвера зазначає про те, що працівники мали тривалий робочий день, працювали в небезпечних умовах праці та отримували низьку заробітну плату. Е. Сілвер заважив: «те, що представники економічної еліти називали заворушеннями, насправді було примітивною формою того, що згодом стало називатися профспілковими страйками». Тогочасна поліція застосовувала силові заходи для підтримки громадського порядку, водночас створюючи ілюзію того, що цей порядок підтримується для забезпечення верховенства права, а не для захисту інтересів великих підприємців та промисловців [13].

Дослідники становлення та розвитку поліциїстики США схиляються до думки, що впродовж «Політичної ери» діяльності поліції спостерігалися численні випадки вчинення нею корупційних дій та таких дій, які мали ознаки жорстокого поводження із затриманими. Тому «панацеєю» від цього негативу стала «Епоха реформ»». Початок цього періоду пов'язаний з ім'ям Августа Воллмера – начальника поліції в Берклі, штат Каліфорнія (1905–1932), котрий впровадив ряд нововведень щодо удосконалення професійності поліцейської діяльності та які «назавжди змінився світ поліції». Було впроваджено обов'язкове проходження тестування кандидатами у полісмени, зокрема вони мали пройти психологічні тести та тести на інтелект. Також кандидати повинні були пройти навчання в поліцейській академії (до того часу вони не проходили жодної формальної підготовки). Відтоді претендувати на посаду в поліції могли і жінки. Детективи поліції почали використовувати наукові методи у розслідуванні злочинів, у тому числі відбувається розвиток науки криміналістики та впроваджуються нові криміналістичні дослідження. Загалом А. Воллмер «розглядав поліцію та офіцерів як соціальних працівників, які повинні були заглибитися в причини дій, щоб вирішити проблему, а не просто заарештувати особу» [12]. Хоча подібні прогресивні ідеї ще наприкінці 1820-х років у Великій Британії запропонував сер Роберт Піл – колишній британський прем'єр-міністр і міністр внутрішніх протягом 1822–1846 років, котрий був відомий як «батько сучасної поліції», та за ініціативою якого в 1829 р. у Лондоні була створена Столична поліцейська служба. Р. Піль впровадив ряд «принципів» поліцейської діяльності, які актуальні по сьогоднішній час. Найголовніших з них три. По-перше, що поліція передусім повинна запобігати злочинам, а не лише затримувати злочинців. По-друге, якщо на території проживання зафіксований низький рівень злочинності, це доказ ефективності роботи поліцейських департаментів. По-третє, щоб запобігати злочинам, поліцію повинна підтримувати громадськість, яка розділить з ними відповідальність за запобігання злочинам. Однак для цього поліція повинна мати хорошу репутацію, неупереджено дотримуватися законів і брати на роботу таких працівників, які належно виконуватимуть посадові обов'язки, і застосовуватимуть силу лише у виняткових випадках [2].

Характеризуючи криміногенну ситуацію у США в 60-70-х роках XX ст., дослідники відзначають її погіршення, зростання вдвічі рівня злочинності, що пов'язують часто з рухом за громадянські права афроамериканського населення, в непоодиноких випадках ЗМІ висвітлювали сутички між білими полісменами-чоловіками та членами афроамериканської громади. В деяких випадках полісмени перевищували межі службових повноважень. Верховний Суд США ухвалив рішення в резонансних справах «Міранда проти Аризони» та «Мепп проти Огайо», на підставі яких поліція повинна була змінити підхід до проблеми боротьби із злочинністю і відтоді змінилося уявлення про конституційні права підозрюваного та обвинуваченого у кримінальному процесі та проблему їхнього забезпечення. Розпочалася «Ера поліцейської діяльності в громадах», тоді активно почала впроваджуватися ідея стосовно того, що поліція потребує допомоги громади та повинна з нею співпрацювати [12]. Зміст цієї співпраці, на нашу думку, полягав у тому, що населення повинно було довіряти поліції, бути впевненим у тому, що винні особи будуть притягнуті до відповідальності та засуджені до справедливого покарання і що кожна особа зобов'язана негайно повідомляти про будь-яке порушення закону, особливо у випадку заподіяння реальної або можливої шкоди особі, яка через свій вік або особливості фізіологічного чи психологічного стану не може повідомити про порушення своїх прав або не здатна розуміти, що права її порушуються. Про акцентування значення формування в осіб позитивного ставлення до особи-поліцейського та роботи поліції свідчить численна кількість американських кінофільмів та телесеріалів про розслідування злочинів, забезпечення громадського порядку та притягнення винних осіб до відповідальності.

З 2001 р. по сьогоднішній час у США триває «Ера внутрішньої безпеки поліції». Наслідки терористичного акта 11 вересня 2001 р., коли терористи захопили літаки і запустили їх у будівлі Всесвітнього торгового центру та Пентагону в США, назавжди змінили життя американців. Незважаючи на те, що акцент змістився на внутрішню безпеку, поліцейська діяльність продовжує включати деякі компоненти поліцейської діяльності «Епохи громад», однак велика увага роботи поліції сконцентрована на боротьбі зі злочинністю, контролі за дотриманням норм кримінального законодавства, законів про дорожній рух та інших нормативних актів, виявленні потенційних загроз та зборі розвідувальної інформації [12].

Висновки. Отже, поетапне становлення та розвиток поліції у США – складний процес, коли поряд з потребами забезпечення безпеки суспільства, розслідування злочинів і боротьби із злочинністю, поліцейські структури стикалися з численними політичними, економічними та соціальними аспектами. Від перших «варт» у колоніальний період до сучасної організації поліцейських структур, поліція США пройшла складний шлях інституційної еволюції. На ранніх етапах функції поліції не лише сконцентровувалися на охороні громадського правопорядку, але й на захисті інтересів великих платників податків, тому її співробітники брали активну участь у придушення страйків

працівників та здійснювали контроль за афроамериканським населенням у південних штатах. У XX ст. спостерігаються зміни в організації та функціонуванні поліційних структур США з метою досягнення професіоналізації та технологізації. Поліція в ті часи почала стикатися з проблемами не лише погіршення криміногенної ситуації, але й зростання рівня організованої злочинності, проте, що негативно, серед її окремих співробітників продовжували виявляти факти вчинення корупційних діянь, проявів расизму та надмірного та невиправданого застосування силових заходів. У XXI ст. поліція США, не викоривши з об'єктивних причин організованої злочинності, стикнулася з новими викликами, пов'язаними з міжнародним тероризмом і кіберзлочинністю. Саме виявлені проблеми у функціонуванні поліції США та визначення шляхів їхнього подолання можуть мати якісне значення у формуванні збалансованої політики в сфері правоохоронної діяльності, розробленні ефективних реформ, ефективних заходів забезпечення правопорядку та прав і свобод людини і громадянина.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.

1. Булик І.Л., Подакін Д.І. Модель організації діяльності поліції в Україні та США. Сучасна європейська поліцеїстика та можливості її використання в діяльності Національної поліції України. Харків. 2019. С. 63–65.
2. Історія сучасної поліції США та як вона розвивалася. *Greelane.* URL: https://www.greelane.com/uk/%D0%B3%D1%83%D0%BC%D0%B0%D0%BD%D1%96%D1%82%D0%B0%D1%80%D0%BD%D1%96-%D0%BD%D0%B0%D1%83%D0%BA%D0%B8/%D0%BF%D0%B8%D1%82%D0%B0%D0%BD%D1%8C/the-history-of-modern-policing-974587/#google_vignette.
3. Малишев К.В., Хробуст О.О. Особливості правоохоронної діяльності в зарубіжних країнах. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Державне управління.* 2020. Том 31. № 5. (70). С. 143–145.
4. Мартиненко О.А. Проблема жорстокого поводження з громадянами: огляд діяльності поліції деяких розвинених країн. *Громадянська Освіта,* 2005, № 33. URL: https://archive.khpg.org/osvita//index.php?id=113898053.
5. Михайлов В.О. Зарубіжний досвід забезпечення законності та дисципліни роботи патрульної поліції: перспективи запозичення для України. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ.* 2019. № 4. С. 209–216.
6. Мюджахіт Б. Формування публічної безпеки в США: теоретичні засади. *Аспекти публічного управління.* Том 9. № 4. 2021. С. 36–42.
7. Сіроштан Ю. Характеристика адміністративної діяльності патрульних служб поліції Великобританії, Канади, США та Франції. *Підприємництво, господарство і право.* 2011. № 1. С. 37–40.
8. Солнцева Х.В. Організація поліцейської діяльності в Україні та США: структура. *Право і безпека.* 2016. № 1 (60). С. 69–73.
9. Степаненко Н.В., Барабаш В.В. Історія виникнення поліції в країнах Європи та Україні, місце поліцейської діяльності в демократичному суспільстві*. Legal Bulletin.* 2025. № 1(15). С. 90–100.
10. Трачук П.А., Ступник Я.В. Історичний досвід розвитку правоохоронних органів США, Великобританії та України. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету: Серія право,* 2024. Випуск 81. Ч. 3. С. 209–215.
11. Швець Д.В. Реформування поліцейських органів зарубіжних країн: правовий та психологічний аспекти. *Право і безпека*. 2016. № 4 (63). С. 162–169.
12. Arungwa S., Burke A., Gonzales M., Morey T. Introduction to the American Criminal Justice System. Open Oregon Educational Resources. URL: https://openoregon.pressbooks.pub/crimjustsysintro/chapter/6-2-brief-history-of-policing.
13. Potter G. The History of Policing in the United States. Eastern Kentucky University Police Studies Online, 2013. URL: https://plsonline.eku.edu/insidelook/history-policing-united-states-part-1.

УДК 340.134:342.9
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.1.19

ТЛУМАЧЕННЯ ТА ЗАСТОСУВАННЯ ПРАВИЛ ДОРОЖНЬОГО РУХУ ПРИ РОЗГЛЯДІ ДОРОЖНЬО-ТРАНСПОРТНИХ ПРИГОД: СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПИТАННЯ

Рощин В.С.,
адвокат,
аспірант кафедри конституційного,
адміністративного та трудового права
Національного університету «Запорізька політехніка»
ORCID: 0009-0008-5414-5965
e-mail: help.dtp.mlt@gmail.com

Рощин В.С. Тлумачення та застосування Правил дорожнього руху при розгляді дорожньо-транспортних пригод: стан наукової розробки питання.

У статті здійснено аналіз наукових досліджень, присвячених проблематиці дорожньо-транспортних пригод (ДТП) та правовому регулюванню у сфері безпеки дорожнього руху. Автором встановлено, що попри наявність значної кількості праць, присвячених адміністративно-правовим, кримінально-правовим, кримінологічним і криміналістичним аспектам аналізу ДТП, комплексних наукових досліджень, присвячених саме тлумаченню Правил дорожнього руху (ПДР), у вітчизняній правовій науці фактично не існує. Аналіз джерел свідчить про фрагментарний характер наукового опрацювання цього напряму. В статті виокремлено три групи наукових праць, присвячених проблематиці безпеки дорожнього руху, залежно від їхнього предметного спрямування: 1) юридично-доктринальні дослідження, присвячені правовій природі ДТП, видам юридичної відповідальності, причинному зв'язку та кваліфікації правопорушень; 2) праці, які аналізують окремі положення ПДР у світлі судової та слідчої практики, виявляючи суперечності, правові прогалини та потребу в нормативному вдосконаленні; 3) дослідження експертно-криміналістичного спрямування, які фокусуються на питаннях технічної реконструкції подій ДТП, моменту виникнення небезпеки, аналізу слідів і дій водіїв. Визначено, що саме праці з останньої групи часто оперують конкретними положеннями ПДР, однак зосереджуються переважно на технічному аспекті їх застосування, уникаючи системного правового аналізу змісту та структури норм. Окрему увагу приділено аналізу судової практики, яка є видом казуального тлумачення норм ПДР, та демонструє розбіжності у підходах до тлумачення ПДР, що безпосередньо впливає на їх коректне правозастосування. Зроблено висновок, що теперішня судова і слідча практика потребує доктринального забезпечення уніфікованої моделі тлумачення ПДР, яка б базувалась на сучасному методологічному інструментарії з урахуванням специфіки нормативного акта. Аргументується, що тлумачення ПДР має стати самостійним об'єктом юридичної науки, що забезпечить належний рівень правозастосування, передбачуваність і безпеку у сфері дорожнього руху. Представлене дослідження створює методологічну основу для формування доктрини тлумачення ПДР, яка, з одного боку, повинна враховувати національну правозастосовну практику, а з іншого – відповідати сучасним підходам до інтерпретації норм права як змістовного процесу юридичного аналізу. Стаття розкриває необхідність послідовного переходу від суто формального застосування ПДР до їх гнучкого, обґрунтованого і системного тлумачення на рівні як практики, так і науки.

Ключові слова: безпека дорожнього руху, дорожньо-транспортна пригода, Правила дорожнього руху, дослідження ПДР, правозастосування, тлумачення ПДР.

Roshchyn V.S. Interpretation and application of Traffic Rules in road traffic accident proceedings: state of scientific development of the issue.

The article presents an analysis of scholarly research dedicated to road traffic accidents (RTAs) and legal regulation in the field of road traffic safety. The author establishes that, despite a significant number of studies focused on administrative, criminal, criminological, and forensic aspects of RTAs, comprehensive legal research specifically addressing the interpretation of the Traffic Rules (TR) is virtually absent in Ukrainian legal scholarship. The review of sources demonstrates the fragmented nature of academic attention to this issue. The article identifies three groups of academic works in the area of road safety, based on their subject focus: (1) legal-doctrinal studies addressing the legal nature of RTAs, types of legal liability, causation, and qualification of offenses; (2) studies analyzing specific

provisions of the TR through the lens of judicial and investigative practice, revealing inconsistencies, legal gaps, and the need for regulatory improvement; (3) expert and forensic studies focused on technical reconstruction of RTAs, the moment of danger emergence, trace analysis, and drivers' actions. It is noted that the latter group most frequently engages with specific TR provisions but focuses mainly on their technical application, avoiding a systemic legal analysis of their content and structure. Particular attention is given to case law as a form of casuistic interpretation of TR provisions, which illustrates the divergence in judicial approaches to their interpretation, directly affecting the accuracy of law enforcement. The study concludes that current judicial and investigative practice requires a doctrinally supported, unified model for interpreting the TR, based on a modern methodological toolkit and accounting for the regulatory nature of the rules. It is argued that the interpretation of the TR should become an independent object of legal science, which would enhance legal certainty, predictability, and safety in the domain of road traffic. This research lays the methodological groundwork for developing a doctrine of TR interpretation that, on the one hand, reflects national enforcement practices and, on the other hand, aligns with contemporary approaches to legal interpretation as a substantive process of legal analysis. The article highlights the need for a consistent shift from purely formal application of the TR to their flexible, reasoned, and systematic interpretation, both in legal practice and in academic discourse.

Key words: road traffic safety, road traffic accident, Traffic Rules, TR research, law enforcement, TR interpretation.

Постановка проблеми. Попри суттєвий обсяг наукових праць, присвячених питанням кримінальної та адміністративної відповідальності за порушення безпеки дорожнього руху, а також експертно-криміналістичному аналізу ДТП, проблематика тлумачення ПДР залишається малодослідженою. Сучасна правозастосовна практика демонструє неоднозначність у розумінні окремих положень ПДР, що зумовлює різночитання, суперечливу судову практику та правову невизначеність у справах про ДТП. Відсутність доктринально обґрунтованої системи тлумачення ПДР унеможливлює формування передбачуваної, послідовної й обґрунтованої практики їх застосування, що напряму впливає на ефективність регулювання у сфері безпеки дорожнього руху.

Метою даного дослідження є з'ясування рівня наукового опрацювання питань тлумачення ПДР в українській юридичній науці, виявлення наявних доктринальних, правозастосовних і експертних підходів до тлумачення окремих положень ПДР, а також окреслення науково обґрунтованої потреби у побудові уніфікованої концепції їх тлумачення як важливого елементу правової визначеності у сфері безпеки дорожнього руху.

Стан опрацювання проблематики. Аналіз наукових джерел свідчить, що в Україні питання тлумачення ПДР не були предметом системних монографічних або дисертаційних досліджень. Існуючі наукові праці зосереджені переважно на суміжних аспектах – адміністративній та кримінальній відповідальності за порушення ПДР, кримінологічному аналізі ДТП, а також технічній експертизі їх обставин. Лише окремі автори, переважно в рамках прикладних досліджень, звертали увагу на суперечливість окремих пунктів ПДР, однак ці роботи не формують цілісної доктринальної позиції щодо їх тлумачення. Водночас, з огляду на зростання кількості ДТП, правову складність пов'язаних справ і потребу в послідовному застосуванні ПДР, така наукова розробка є вкрай актуальною.

Виклад основного матеріалу. Інтерес національних науковців до проблематики безпеки дорожнього руху завжди був обумовлений не лише процесами реформування українського законодавства, а й розвитком науки адміністративного та кримінального права, а також еволюцією самих ПДР. Нема жодного сумніву, що питання тлумачення Правил розглядалися ще у радянський період. Попри те, що науковці традиційно приділяли значну увагу цим питанням, спеціальних досліджень, присвячених тлумаченню ПДР, виявилось зовсім небагато. Комплексні наукові розробки з цієї тематики відсутні. Аналіз літературних джерел свідчить, що від набуття незалежності України і до сьогодні кількість досліджень, включаючи кандидатські та докторські дисертації, з даної проблематики залишається вкрай обмеженою. На жаль, наявні праці не забезпечують належного рівня наукового опрацювання цього питання. У зв'язку з цим приступити до дослідження тлумачення ПДР варто із вивчення рівня наукового розроблення цієї проблематики.

Питання адміністративної відповідальності за порушення Правил дорожнього руху, що спричинило дорожньо-транспортну пригоду, були досліджені О.М. Кучеренком у дисертаційній роботі [1], У цій праці ДТП розглядаються через призму адміністративної відповідальності як превентивного інструмента для зниження аварійності на дорогах. Автор комплексно дослідив поняття, ознаки, види та класифікацію ДТП, а також сформулював авторське визначення адміністративної відповідальності за спричинення ДТП. Значна увага приділена проблематиці законодавчого регулювання та недолікам чинної системи, що унеможливлює ефективне застосування принципу невідворот-

ності покарання. У дисертації досліджено нормативні, фактичні та процесуальні підстави адміністративної відповідальності, проаналізовано розвиток відповідного законодавства, запропоновано низку змін до статей КУпАП, зокрема 124, 128, 129, 139, 140, у тому числі й щодо санкцій. Автор обґрунтував доцільність встановлення відповідальності для посадових осіб, відповідальних за випуск ТЗ та стан дорожньої інфраструктури. Запропоновано оновлене поняття «небезпечна дорожньо-транспортна ситуація» та концепцію оформлення ДТП без потерпілих і прямого відшкодування збитків. Особливе місце в роботі займає порівняльно-правовий аналіз, емпірична база на понад 1000 справах, соціологічні опитування, а також практичні пропозиції щодо вдосконалення механізму притягнення до відповідальності, як нормативного, так і організаційного рівня.

Глибоке наукове дослідження проблематики дорожньо-транспортних пригод, що поєднує теоретичні засади, практичні аспекти, законодавчий аналіз і порівняльно-правові підходи, було здійснено А.М. Анохіним у дисертаційній роботі [2]. У ній ДТП розглядаються виключно як об'єкт адміністративно-правового регулювання. Автор дослідив проблемні аспекти адміністративно-правового забезпечення профілактики, запобігання та адміністративного розслідування ДТП, а також особливості судового розгляду справ про адміністративні правопорушення у сфері безпеки дорожнього руху. У дисертації проаналізовано поняття та правову природу ДТП як негативного соціально-правового явища, сформульовано авторське визначення ДТП як об'єкта адміністративно-правового регулювання. Запропоновано класифікацію ДТП за низкою критеріїв: за наслідками, кількістю учасників та типом учасників дорожнього руху. Виокремлено ключові прогалини в адміністративно-правовому регулюванні безпеки дорожнього руху, акцентовано на недоліках чинного КУпАП щодо кваліфікації ДТП, необхідності оновлення Правил дорожнього руху та гармонізації національного законодавства з правом ЄС. Проаналізовано судову практику за ст. 124 КУпАП, виявлено проблеми оформлення матеріалів, обґрунтовано потребу змін до Інструкції МВС та КУпАП. Окрему увагу приділено зарубіжному досвіду (ЄС, США, Японія) щодо застосування інноваційних технологій – штучного інтелекту, автоматичних систем контролю, підвищених штрафів та організаційно-просторових рішень щодо обмеження руху транспорту.

В монографії В.І. Борисова та С.В. Гизимчука [3] досліджувалась кримінально-правова характеристика кримінальної відповідальності за порушення правил, норм та стандартів, що убезпечують безпеку дорожнього руху. Були розглянуті фактори соціальної обумовленості відповідальності, детально розглянуті елементи складу злочину: об'єкт, як загальний так і родовий, об'єктивна сторона, в тому числі суспільно небезпечні наслідки та причинові зв'язки між порушеннями та настанням наслідків, а також суб'єкт та суб'єктивна сторона.

Питанням кримінологічної характеристики жертв дорожньо-транспортних пригод присвячено наукову статтю Б.М. Головкіна [4]. У роботі проаналізовано стан безпеки дорожнього руху в Україні за 2012–2023 роки, визначено найбільш вразливі категорії учасників дорожнього руху – водіїв, пасажирів, пішоходів, велосипедистів – та охарактеризовано соціально-демографічні особливості цих груп. Автор підкреслює ключову роль людського фактора у виникненні ДТП з тяжкими наслідками та звертає увагу на вплив повномасштабної війни на погіршення дорожньої ситуації. Зокрема, вказано на зростання віктимної поведінки серед учасників руху, зниження дисциплінованості водіїв, збільшення частки нових вразливих груп – військовослужбовців, волонтерів, маломобільного населення. У підсумку автор обґрунтовує необхідність перегляду державної політики у сфері безпеки дорожнього руху з урахуванням змінених соціальних і воєнних обставин.

Колективна робота І. Городецького, В. Тимочко, І. Мазура, І. Городецького та А. Березовецького присвячена аналізу динаміки причин ДТП і прогнозуванню небезпечних подій [5]. Авторами проаналізовано динаміку причин ДТП в Україні і зроблено спробу спрогнозувати виникнення травмонебезпечних подій. Також визначено причини й узагальнено схеми процесу формування травмонебезпечних і аварійних ситуацій, що дає змогу планувати запобіжні заходи для зниження рівня травматизму на дорогах.

Питання причинового зв'язку у кримінальних правопорушеннях проти безпеки дорожнього руху та експлуатації транспорту були об'єктом дослідження у монографії В.А. Мисливого [6], який розкрив поняття причинового зв'язку в кримінальному праві та приділив значну увагу теоретичним та прикладним питанням причинового зв'язку в дорожньо-транспортних деліктах. Автор проаналізував складнощі та помилки, що трапляються у слідчий та судовій практиці, запропонував рекомендації щодо усунення недоліків при встановленні причинового зв'язку у правозахисній діяльності.

Питання причинового зв'язку та необережного співзаподіяння шкоди внаслідок порушення ПДР з боку двох водіїв було досліджено С.Р. Багіровим [7], який здійснив аналіз каузальної структури ДТП, пов'язаної із зіткненням транспортних засобів та подальшим виїздом за межі проїзної частини та дійшов висновку про каузальну нерівноцінність порушень безпеки дорожнього руху з боку водія-агента і водія-реципієнта.

Усі перелічені наукові роботи об'єднує міждисциплінарний підхід до дослідження (ДТП) – як комплексного соціально-правового явища, що потребує аналізу з точки зору адміністративного, кримінального, кримінологічного, процесуального та організаційного аспектів. Спільним знаменником є те, що всі ці дослідження намагаються вирішити проблему системної неефективності реагування держави на ДТП через глибокий правовий і практичний аналіз та обґрунтовані пропозиції реформ. Це створює цінне підґрунтя для формування нової, більш ефективної політики у сфері безпеки дорожнього руху. При цьому, в зазначених роботах автори не торкаються проблематики ПДР.

Кримінально-правові питання, пов'язані із практикою застосування галузевого законодавства і нормативно-правових актів у сфері безпеки дорожнього руху були розглянуті у роботі Мисливого В.А. [8] Автор розглянув проблемні питання використання у слідчий та судовій практиці норм галузевого законодавства про дорожній рух та правил безпеки руху та запропонував класифікацію вказаних норм. Автор приділив увагу застосуванню норм ПДР під час розслідування та судового розгляду справ про ДТП, термінам, застосованим у ПДР, а також правам та обов'язкам учасників дорожнього руху. Розглянувши в якості прикладів вироки судів у справах про ДТП, автор звернув увагу в тому числі на помилки застосування законодавства про безпеку руху та запропонував шляхи його удосконалення. Серед іншого, досліджено питання застосування пункту 10.1 ПДР та запропоновано зміни до його редакції, які заслуговують на увагу.

Питання застосування ПДР під час судового розгляду справ про адміністративні правопорушення були об'єктом дослідження Захарченка О. [9], який розглянув судову практику застосування пункту 10.1 у ситуаціях, коли водій транспортного засобу, починаючи рух, пошкодив заправний пістолет та муфту з паливо-роздавальної колонки. Аналізуючи положення ПДР України, автор дійшов висновку про неможливість інкримінування порушення п. 10.1 в таких випадках.

Проблемні питання щодо наявності недоліків ПДР були об'єктом дослідження Науменка В.В. [10] Він дослідив зміст пункту 8.3 ПДР та звернув увагу на певні суперечливі його положення, які можуть стати причиною ДТП. Для їх усунення пропонує внесення змін до вказаного пункту Правил, що на його думку позитивно вплине на безпеку руху. Продовжуючи наукові дослідження ПДР України у наступній статті, автор проаналізував практичні ситуації наїздів на пішоходів в межах пішохідних переходів та запропонував викласти пункт 18.4 ПДР в іншій редакції, що на його думку має підвищити рівень безпеки пішоходів на нерегульованих переходах [11].

Узагальнений аналіз наукових праць В.А. Мисливого, О. Захарченка та В.В. Науменка дозволяє виокремити спільну методологічну платформу, зосереджену на аналізі положень Правил дорожнього руху України. Дослідники акцентують увагу на суперечливих або нечітких формулюваннях окремих пунктів ПДР, що призводить до неоднозначного тлумачення та помилок у слідчій і судовій практиці при розслідуванні та розгляді справ про ДТП. У працях висловлено аргументовані пропозиції щодо вдосконалення тексту ПДР, з урахуванням реальної правозастосовної практики, що вказує на необхідність їх перегляду з метою забезпечення більшої визначеності, узгодженості та ефективності в регулюванні безпеки дорожнього руху.

Криміналістичний погляд на розслідування ДТП було викладено в спільній роботі С.О. Шевцова та К.В. Дубонос [12], в якій автори приділили увагу огляду місця ДТП, ролі судової фотографії в розслідуванні, класифікації слідів, залишених після ДТП, та їх значенню при дослідженні обставин, а також таким видам ДТП як наїзди на пішоходів та зіткнення транспортних засобів. Розглянуті питання моменту виникнення небезпеки, застосування положень п. 12.3 ПДР з експертної точки зору, вимоги ПДР до водіїв у темну пору доби тощо.

У своїй іншій спільній роботі С.О. Шевцов та К.В. Дубонос [13] висвітлюють актуальні питання, які виникають у діяльності органів досудового розслідування у справах про ДТП. Значна увага приділена методиці оцінювання дій водіїв, які стали учасниками ДТП, пропонуються варіанти попередження ДТП з боку водіїв за різних умов. В цій роботі також розглядаються певні види ДТП, технічна можливість запобігання пригодам, момент виникнення небезпеки, а також експертні можливості у розслідуванні ДТП.

Актуальні проблемні питання особливостей оцінки дій водіїв у дорожніх ситуаціях, коли поза межами перехрестя один водій повертає ліворуч, а інший здійснює його обгін із порушенням ПДР, досліджував Ковтун В.В. та Волошко Т.А. [14]. Розглянувши кілька схожих дорожніх ситуацій, вони розробили метод підходу до технічної оцінки дій водіїв транспортних засобів у розглянутих дорожніх ситуаціях, та дійшли висновку про невідповідність дій водія, який виконує поворот, вимогам п. 10.1 ПДР України.

Проблеми експертної оцінки дорожньо-транспортної пригоди за участю громадян, які керують електросамокатами, гіробордами та моноколесом були досліджені Хоробрих П.М. [15]. В своїй роботі автор акцентує увагу на неврегульованості Правилами дорожнього руху використання нових електричних засобів пересування.

Методиці аналізу дій учасників ДТП в ситуаціях, коли водії виконували маневр з метою уникнення наїзду чи зіткнення, присвячена спільна робота Корчан М.С., Ковкіна В.М., Лабінцева В.О. та інших експертів Харківського науково-дослідного інституту судових експертиз ім. Засл. проф. М.С. Бокаріуса [16]. В ній досліджено певні типові дорожні ситуації з експертної практики, коли водії виконали маневр, маючи технічну можливість зупинити транспортний засіб до місця зіткнення, або не маючи цієї можливості. Розроблені методичні рекомендації спрямовані на використання судовими експертами, слідчими, суддями та іншими спеціалістами, які займаються питаннями дослідження ДТП.

У цій групі робіт, присвячених експертно-криміналістичному аналізу дорожньо-транспортних пригод, спільною є орієнтація авторів на практичне застосування положень Правил дорожнього руху при оцінці дій учасників ДТП. Дослідники зосереджують увагу на визначенні моменту виникнення небезпеки, технічній можливості уникнення пригоди, а також на криміналістичних аспектах огляду місця події та класифікації слідів. У роботах запропоновано методики оцінювання дій водіїв у типових дорожніх ситуаціях, що можуть бути використані у діяльності судових експертів, слідчих і суддів. Усі ці праці об'єднує те, що вони виконані технічними спеціалістами (судовими експертами). Юридичний аспект розглянутих питань, зокрема правове тлумачення поведінки учасників ДТП, у згаданих роботах майже не розкривався, та не був предметом цілеспрямованого наукового дослідження фахівців в галузі юриспруденції.

Окремої уваги заслуговують судові рішення з питань застосування та тлумачення ПДР у справах про ДТП, винесені судами першої, апеляційної та касаційної інстанції. Так, у постанові Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 04 листопада 2024 року у справі № 643/9869/20 [17] під час розгляду касаційної скарги прокурора на ухвалу Полтавського апеляційного суду, зазначено, що апеляційний суд, проаналізувавши викладені у п. 1.10 ПДР поняття «вимушена зупинка», «зупинка», «стоянка», дійшов обґрунтованого висновку про те, що вони не є тотожними, а є абсолютно відмінними та альтернативними видами припинення руху транспортного засобу. Положення пунктів 19.4, 9.9.а, 9.11.а ПДР містять вимоги до водія виключно у випадку здійснення ним зупинки, у тому числі вимушеної, а не стоянки.

Висновки суду щодо застосування пункту 10.1 ПДР України були викладені у постанові Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 14 листопада 2023 року у справі № 609/2/22[18]. Суд дійшов думки про те, що пунктом 10.1 ПДР не регламентовано, які саме заходи має виконати водій задля переконаності у безпечності руху перед його початком. Так само вимогами ПДР не визначено обов'язку для водія з цією метою виходити із автомобіля і оглядати його. Також розглянуті питання оцінки дій водія щодо порушення ним пунктів 1.5 ч. 1, 1.10 (в частинах визначення понять: «дорожні умови», «дорожня обстановка», і виконання їх вимог), підпункту «б», «д» п. 2.3 ПДР.

Ці судові рішення є прикладами казуального тлумачення Правил дорожнього руху, що підтверджує: правозастосування ПДР виходить за межі технічного аналізу та потребує повноцінного юридичного осмислення. Сучасна судова практика демонструє розбіжності у підходах до тлумачення ПДР, що безпосередньо впливає на встановлення причин дорожньо-транспортних пригод.

У межах проаналізованої наукової літератури доцільно виділити три основні групи джерел, що відображають міждисциплінарний характер дослідження дорожньо-транспортних пригод та правового регулювання у сфері безпеки дорожнього руху. Перша група – юридично-доктринальні праці, у яких ДТП розглядаються як об'єкт кримінально-правового або адміністративно-правового регулювання; ці дослідження охоплюють питання юридичної відповідальності, кваліфікації порушень, причинного зв'язку та профілактики правопорушень. Друга група – правозастосовні дослідження, що аналізують конкретні положення Правил дорожнього руху, виявляють їх суперечливість, неоднозначність у застосуванні та пропонують шляхи вдосконалення нормативного тексту з урахуванням слідчої та судової практики. Третю групу становлять експертно-криміналістичні роботи, зосереджені на технічній оцінці дорожніх ситуацій, моменту виникнення небезпеки, слідах ДТП, дій водіїв та методиках дослідження, що застосовуються у практиці судових експертів. Такий розподіл джерел дозволяє системно окреслити наукове підґрунтя дослідження та виявити прогалину у вивченні саме проблеми тлумачення Правил дорожнього руху як самостійного об'єкта юридичного аналізу.

Висновки. Проведений аналіз свідчить про наявність значного наукового зацікавлення проблематикою дорожньо-транспортних пригод у кримінальному, адміністративному, кримінологічному та експертно-криміналістичному вимірах. Водночас, незважаючи на вагомість і кількість напрацювань, дослідження безпосередньо тлумачення Правил дорожнього руху залишаються фрагментарними та не формують цілісної методологічної платформи. Тільки окремі автори піднімали питання змісту конкретних положень ПДР у прикладному ключі, що не дозволяє говорити про наявність узагальненої доктрини їх тлумачення. У судовій практиці також відсутні уніфіковані підходи до

розуміння одних і тих самих норм, що призводить до правової невизначеності у справах про ДТП. Це створює підстави для формулювання наукової гіпотези про необхідність побудови уніфікованої концепції тлумачення ПДР як елемента забезпечення правової визначеності у сфері безпеки дорожнього руху.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кучеренко О.М. Адміністративна відповідальність за порушення Правил дорожнього руху, що спричинило дорожньо-транспортну пригоду: дис. к-та юрид. наук: 12.00.07 «адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право». Д., 2016. 188 с.
2. Анохін А.М. Дорожньо-транспортна пригода як об'єкт адміністративно-правового регулювання: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.07 «адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право». З., 2023. 393 с.
3. Борисов В.І., Гизимчук С.В. Кримінальна відповідальність за порушення правил, норм та стандартів, що убезпечують безпеку дорожнього руху. Харків: Консум, 2001. – 160 с.
4. Головін Б.М. Кримінологічна характеристика жертв дорожньо-транспортних пригод. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету.* Серія: Право. 2023. № 80. С. 23–29. URL: http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/296911.
5. Городецький І., Тимочко В., Мазур І., Городецький І., Березовецький А. Аналіз динаміки причин дорожньо-транспортних пригод і прогнозування небезпечних подій. *Вісник Львівського національного аграрного університету,* № 25. 2021. С. 182–188.
6. Причиновий зв'язок у кримінальних правопорушеннях проти безпеки дорожнього руху та експлуатації транспорту: теорія і практика: монографія / В.А. Мисливий; Нац. техн. ун-т України «Київ. політехн. ін-т ім. Ігоря Сікорського». Харків: Право, 2024. – 200 с.
7. Багіров С.Р. Виїзд транспортного засобу за межі проїзної частини із заподіянням шкоди пішоходам унаслідок порушення правил дорожнього руху кількома водіями (аналіз каузальної структури пригоди*). Судова апеляція. Адміністративне право*. № 2 (51). 2018. С. 15–24.
8. Мисливий В.А. Кримінально-правове значення правил безпеки дорожнього руху та експлуатації транспорту. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішній справ: Науковий журнал*. 2020. № 3 (106). 328 с. С. 118–125.
9. Захарченко О. Проблемні питання кваліфікації дій водіїв транспортних засобів за пошкодження елементів паливо роздавальної колонки автозаправної станції при маневруванні. матер. V Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 12 бер. 2021 р.). Дніпро: ДДУВС, 2021. С. 229–231.
10. Науменко В.В. Недоліки правил дорожнього руху – причини дтп: пропозиції щодо регулювання дорожнього руху. матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Кропивницький, 15 лист. 2024 р.). Кропивницький: ДонДУВС, 2024. 223 с. – С. 139–142.
11. Науменко В.В. Сучасні можливості судової автотехнічної експертизи. *Теорія та практика судово-експертної діяльності: зб. наук. пр*. Київ: НАВС, 2022. № 4(38). С. 294–296. URL: http://elar.naiau.kiev.ua/handle/123456789/15387.
12. Розслідування обставин дорожньо-транспортних пригод / Авт.-уклад. С.О. Шевцов, К.В. Дубонос. Х.: Факт, 2003. 191 с.: іл.
13. Дорожньо-транспортні пригоди. Критерії оцінювання дій водія / Авт.-уклад. С.О. Шевцов, К.В. Дубонос. Х. :Факт, 2003. 176 с.: іл.
14. Ковтун В.В. та Волошко Т.А. Особливості оцінки окремих дорожніх ситуацій у судовій автотехнічній експертизі. Міжнародний мультидисциплінарний науковий журнал ΛΌГОΣ. Мистецтво наукової думки. 2019. № 6. С. 44–47. URL: https://ojs.ukrlogos.in.ua/index.php/2617-7064/article/view/278.
15. Хоробрих П.М. Проблеми експертної оцінки дорожньо-транспортної пригоди за участю громадян, які керують електросамокатами, гіробордами, моноколесом. Матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Харків, 5 листоп. 2021 р.) Харків: Право, 2021. С. 121–125.
16. Експертна оцінка дорожньо-транспортних ситуацій, в яких водії виконали маневр: Методичні рекомендації / Корчан М.С., Ковкіна В.М., Лабінцев В.О. та ін. Х.: ХНДІСЕ, 2007. 28 с.
17. Постанова Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 04 листопада 2024 року у справі № 643/9869/20. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/115353316 (дата звернення: 11.05.2025).
18. Постанова Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 14 листопада 2023 року у справі № 609/2/22. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/114994321 (дата звернення: 11.05.2025).

УДК [94(37)+94(439.5)+94(477)]:[347.256+349.414]
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.1.20

СУПЕРФІЦІЙ У ПРАВІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ, АВСТРО-УГОРЩИНИ ТА СТАРОДАВНЬОГО РИМУ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

Савуляк Р.В.,
кандидат юридичних наук,
здобувач кафедри історії держави,
права та політико-правових учень,
Львівський національний університет
ім. Івана Франка,
суддя Львівського апеляційного суду
ORCID: 0000-0001-7680-0766

Савуляк Р.В. Суперфіцій у праві сучасної України, Австро-Угорщини та Стародавнього Риму: порівняльний аналіз.

У статті досліджено, що правовий інститут суперфіцію виник ще у праві Стародавнього Риму, а згодом був рецептований у праві багатьох європейських країн, у т. ч. Австро-Угорщини на початку XX ст., у складі якої західноукраїнські землі перебували упродовж 1772-1918 рр., а також сучасної України.

Автором з'ясовано, що ще Юстиніан створив новий правовий інститут користування чужою землею для передачі міських земель під забудову – superficies (суперфіцій), котрий оформився як довгострокове, відчужуване й успадковуване право користування чужою землею для забудови. Встановлено, що у римському приватному праві право власності на споруджену будівлю належало власнику земельної ділянки за правилом superficies solo cedit – будівля слідує за землею. Натомість суперфіціарій мав право користуватися і розпоряджатися зведеним на чужій землі будинком чи іншою спорудою на свій розсуд, а саме мав право продати, подарувати, обміняти, здати в найм тощо.

Автором виявлено, що з розвитком пандектного права, тобто рецептованого і пристосованого до нових умов римського приватного права, розуміння сутності і змісту суперфіцію змінилося стосовно його засадничого правового принципу – superficies solo cedit. А саме, серед німецьких пандектистів в XIX ст. утвердилася теорія особливої власності на споруду, ґрунтована на визнанні будівлі, спорудженої на підставі наданого права суперфіцію, істотною складовою частиною права забудови (а не земельної ділянки) і поширення на це право правового режиму нерухомих речей. Цей підхід був покладений в основу правового регулювання суперфіцію в Австро-Угорщині. Щоправда, автором досліджено, що Австрійське загальне цивільне уложення 1811 р. не передбачало правового інституту суперфіцію, однак у статті проаналізовано окремі норми Уложення, котрі врегульовували зведення будівлі на чужій земельній ділянці (ст. 418-419, 515). Автором з'ясовано, що інститут суперфіцію був запроваджений в Австро-Угорщині щойно у Законі «Про право забудови» від 26 квітня 1912 р., котрий регламентував право забудови на чужій земельній ділянці і який діє в Австрійській Республіці і до тепер.

Автором встановлено, що в сучасній Україні суперфіцій вперше було передбачено щойно у прийнятому у 2003 р. Цивільному кодексі України у главі 34 «Право користування чужою земельною ділянкою для забудови» (ст. 413–417), а у 2007 р. Земельний кодекс України було доповнено главою 16-1 «Право користування чужою земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб або для забудови», котра містить лише 1 статтю – ст. 102-1. Проаналізовано, що ці норми закріплюють підстави виникнення права суперфіцію, права й обов'язки власника земельної ділянки, наданої для забудови, та землекористувача, а також підстави і правові наслідки припинення цього права. Відтак, автором, з врахуванням досвіду правового регулювання суперфіціарних відносин в Австро-Угорщині, підтримано пропозицію визнати в сучасному українському праві будівлі (споруди), споруджені на підставі права суперфіцію, складовою частиною такого права.

Ключові слова: суперфіцій, право користування чужою земельною ділянкою для забудови, речове право, рецепція римського приватного права, пандектне право, Австрійське загальне цивільне уложення 1811 р., австрійський Закон «Про право забудови» від 26 квітня 1912 р., Цивільний кодекс України, Земельний кодекс України.

Savuliak R.V. Superficies in the law of modern Ukraine, Austro-Hungary and Ancient Rome: a comparative analysis.

The article explores that the legal institution of superficies originated in the law of Ancient Rome, and its reception was carried out in the law of many European countries, including Austria-Hungary at the beginning of the 20th century, which included Western Ukrainian lands from 1772 to 1918, as well as in the law of modern Ukraine.

The author found out that Justinian created a new legal institution for the use of someone else's land for the transfer of urban land for development – superficies, which took the form of a long-term, alienable and inheritable right to use someone else's land for development. It has been established that in Roman private law, the right of ownership of a constructed building belonged to the owner of the land plot according to the rule superficies solo cedit – the building follows the land. In turn, the superficiary had the right to use and dispose of the building or other structure erected on someone else's land at his own discretion, namely, he had the right to sell, donate, exchange, lease, etc.

The author found that with the development of pandect law, that is Roman private law recepted and adapted to the new conditions, the understanding of the essence and content of superficies changed in relation to its fundamental legal principle – superficies solo cedit. Namely, among German pandectists in the 19th century, the theory of special ownership of a structure was established, based on the recognition of a building constructed on the basis of a granted superficies right as an essential component of the right of development (and not of a land plot) and the extension of the legal regime of immovable property to this right. This approach was laid down as the basis for the legal regulation of superficies in Austria-Hungary. Although the author has investigated that the Austrian General Civil Code of 1811 did not provide for the legal institution of superficies, the article analyzes individual norms of the Code that regulated the construction of a building on someone else's land (Articles 418-419, 515). The author found out that the institution of superficies was introduced in Austria-Hungary just in the Law «On the Right to Build» of April 26, 1912, which regulated the right to build on someone else's land and which is still in force in the Austrian Republic.

The author established that in modern Ukraine superficies were first provided in the Civil Code of Ukraine, adopted just in 2003, in Chapter 34 «The Right to Use Another Person's Land Plot for Development» (Articles 413-417), and in 2007 the Land Code of Ukraine was supplemented with Chapter 16-1 «The Right to Use Another Person's Land Plot for Agricultural Needs or for Development», which contains only 1 article – Article 102-1. It has been analyzed that these norms establish the grounds for the emergence of the right of superficies, the rights and obligations of the owner of the land plot provided for development and the land user, as well as the grounds and legal consequences of the termination of this right. Therefore, the author, taking into account the experience of legal regulation of superficiary relations in Austria-Hungary, supported the proposal to recognize in modern Ukrainian law buildings (structures) constructed on the basis of the right of superficies as an integral part of such a right.

Key words: superficies, right to use someone else's land plot for development, property law, reception of Roman private law, pandect law, Austrian General Civil Code of 1811, Austrian Law «On the Right to Build» of April 26 1912, Civil Code of Ukraine, Land Code of Ukraine.

Постановка проблеми. Інститут суперфіцію є доволі новим у сучасному праві України, проте свої витоки він бере ще у римському приватному праві, відповідні положення якого через понад тисячоліття були імплементовані у джерелах права, котрі діяли на території України в різні історичні епохи, а саме у Литовських статутах, актах Гетьманщини, а також у праві Австрійської імперії і Австро-Угорської монархії, у складі яких західноукраїнські землі перебували упродовж 1772–1918 рр. Оскільки Загальне цивільне уложення Австрійської імперії 1811 р. діяло на цій території і після розпаду монархії (а саме, в Галичині, анексованій Польщею, – до 1933 р., в Буковині, захопленій Румунією, – до 1938 р., у Закарпатті, приєднаному до Чехословаччини, – до 1939 р.), то, зважаючи на те, що Уложення упродовж понад 120 років мало вагомий вплив на розвиток цивільного права на західноукраїнських землях, на нашу думку, воно певною мірою вплинуло і на становлення сучасного українського цивільного права. А тому вважаємо актуальним врахування його позитивного досвіду, перевіреного часом (з огляду на його понад 200-річну чинність, з відповідними змінами і доповненнями, в Австрії і дотепер), сучасною українською цивілістичною наукою при удосконаленні правового інституту суперфіцію. Більше того, започаткування та становлення суперфіцію ще у праві Стародавнього Риму, а згодом рецептування його у праві багатьох європейських країн, у т. ч. Австро-Угорщини у XIX – на початку XX ст. та сучасної України, зумовлює необхідність здійснення порівняльного аналізу такої рецепції та, відтак, використання кращих правових надбань і законодавчих конструкцій інституту суперфіцію з метою ефективізації його як нормативного регламентування, так і практичної реалізації у сучасній Україні.

Метою дослідження є висвітлити основні положення римського приватного права про суперфіцій, з'ясувати його специфіку в австрійському приватному праві XIX – початку XX ст. та розкрити основний зміст положень сучасного українського цивільного і земельного законодавства про суперфіцій, та, відтак, представити порівняльно-правовий аналіз обсягу і змісту розглядуваних положень у праві Стародавнього Риму, Австро-Угорщини і сучасної України та виявити рецепцію римського суперфіцію в сучасному українському праві.

Стан опрацювання проблематики. Варто зазначити, що проблему правового інституту суперфіцію доволі вагомо опрацювали Д.М. Яценко [1], В.О. Кутателадзе [2], О.В. Ільків [3; 4; 5], В.В. Цюра [6], В.М. Мартин [7] у своїх дисертаційних дослідженнях, а також її вивчали такі науковці, як: Т.Є. Харитонова [8], О.Г. Бондарчук і О.І. Бондарчук [9; 10], Н.В. Бондарчук і Я.В. Ковальська [11], Н.В. Ільків [12], І. Висіцька [13], С.М Саврук [14; 15], О.О. Вергелес і О.А. Ковтуненко [16], О.О. Павленко і Л.В. Красицька [17], М.Я. Ващишин [18], В. Нікітенко [19], Є. Першиков [20], П.Я. Семиренко і Х. Майкут [21], Г.Г. Харченко [22; 23] та ін. Окремим аспектам дослідження використання чужих земельних ділянок для забудови приділяли увагу такі вчені, як Є.О. Харитонов, В.І. Федорович, Д.В. Бусуйок, П.Ф. Кулинич, А.М. Мірошниченко, Є.О. Мічурін, В.В. Носік, В.О. Гончарено, М.С. Долинська, М.М. Дякович, М.В. Шульга та ін. Питання врегулювання суперфіцію у римському приватному праві, а також його рецепції в Україні досліджували, передусім, Р.Ф. Гонгало [24], О.О. Михайленко [25], О.А. Сурженко [26], а також О.А. Підопригора, Є.О. Харитонов, І.В. Спасибо-Фатєєва, Є.М. Орач та ін. Однак, історію розвитку цього інституту в Україні дослідники мало аналізували, а особливості регламентування суперфіцію в Австро-Угорщині, у складі якої західноукраїнські землі перебували майже 150 років, взагалі не досліджувалися в сучасній українській юридичній науці. А відповідно, в українській історико-правовій науці відсутні дослідження, присвячені простеженню характерних рис спадкоємності та наступності у правовому інституті суперфіцію у Стародавньому Римі, Австро-Угорщині та сучасній Україні.

Виклад основного матеріалу. Суперфіцій як підінститут речового права на чужу земельну ділянку сформувався у класичному римському праві. Зародження права суперфіцію пов'язане із поширеним у Стародавньому Римі договором оренди земельних ділянок. А саме, римські великі землевласники не могли забезпечити належний догляд своїй землі і були змушені передавати її в договірну оренду, котра, проте, теж не забезпечувала достатньою мірою захист інтересів орендарів від можливих претензій третіх осіб. Тому преторська практика розробила спеціальні позови для захисту прав орендарів, які фактично перетворили договірну оренду в речове право користування чужою землею. Відтак, на основі цих двох інститутів Юстиніан створив новий правовий інститут користування чужою землею для передачі міських земель під забудову – superficies (суперфіцій) [27, с. 162].

У Стародавньому Римі, за загальним правилом, все пов'язане із землею належало власнику землі, отож будівлі та інші споруди, зведені на чужій землі, належали власникові земельної ділянки. Однак розширення міст вимагало нового будівництва, для якого вільних земель не було. Тож поява суперфіцію була способом вирішення проблеми забезпечення житлом осіб у зв'язку із заборонами на відчуження державних і муніципальних земель у власність громадян. А саме, за аналогією з емфітевзисом ще у республіканський період почали передавати у довгострокову оренду для забудови міські і державні, а згодом і приватні землі. Так поступово сформувався суперфіцій як довгострокове, відчужуване й успадковуване право користування чужою землею для забудови [28, с. 347].

Термін «суперфіцій» буквально означає все те, що щільно пов'язане з поверхнею землі [29, с. 305], те, що знаходиться на поверхні землі. Тож право власності на споруджену будівлю належало власнику земельної ділянки за правилом superficies solo cedit – будівля слідує за землею [28, с. 347], оскільки, за загальним правилом, все, що було пов'язане із землею, тобто все, що на ній росло чи було збудовано (будівлі та інші споруди), належало власнику землі [21, с. 222]. Водночас суперфіціарій мав право користуватися і розпоряджатися зведеним на чужій землі будинком чи іншою спорудою на свій розсуд, а саме мав право продати, подарувати, обміняти, здати в найм тощо; тобто його права максимально наближалися до права власності, проте не становили його. Суперфіцій переходив у спадщину і не обмежувався строками. Суперфіціарій був зобов'язаний виплачувати власнику землі поземельну ренту, а в державну скарбницю – встановлені податки та інші платежі [28, с. 347].

Особлива властивість суперфіцію проявлялася у тому, що це право на зведення та експлуатацію будівлі на чужій земельній ділянці, що передбачало наявність двох суб'єктів права і двох об'єктів. Такими суб'єктами були власник земельної ділянки та її користувач (суперфіціарій), а об'єктами – земельна ділянка і споруда на ній. Ще однією характерною рисою суперфіцію було те, що його предмет і об'єкт ототожнювалися. Зміст цього речового права полягав у тому, що суперфіціарій мав

практично необмежене право користування будівлею, спорудженою або придбаною ним на чужій земельній ділянці на підставі суперфіцію, зокрема отримувати з неї доходи, що надходять в його власність [21, с. 223]. Відтак, суперфіцарій міг передати своє право іншим особам, склавши відповідний заповіт або уклавши договір. Суперфіціарій для захисту свого права користувався «actio in red», подібним до того, що міг подавати власник, при цьому такий позов іменувався «actio de superficie». Проте він не міг подати речовий позов на власника земельної ділянки [30].

Водночас виникнення суперфіціарного права передбачало суттєве обмеження відповідних правомочностей власника, оскільки до забудовника переходив майже увесь матеріальний зміст права власності і обсяг його можливостей був дуже наближеним до повноважень власника. Так, за римським приватним правом, юридичний статус суперфіціарія характеризувався такими ознаками: 1) забудовнику належало право володіння та користування зведеною спорудою і землею з можливістю вилучення їхніх плодів та доходів, необтяжене обов'язком дотримання субстанції речі; 2) він міг вільно розпоряджатися будівлею за життя та на випадок смерті, зокрема шляхом застави, встановлення речових чи особистих сервітутів, причому навіть без згоди на це власника, котрий, більше того, не отримував права пріоритетної купівлі та вимоги від нового набувача. Обов'язки забудовника становили наступне: 1) сплату ренти за користування землею (solarium, pensio), що вносилася періодично або одноразово при встановленні суперфіцію, щоправда власнику дозволялося взагалі звільнити користувача від даного обов'язку, а орендна заборгованість не визнавалася підставою для розірвання договору та могла бути стягнута за допомогою зобов'язального позову з угоди, якою впроваджувався суперфіцій; 2) здійснення витрат на підтримання господарської придатності споруди та її капітальний ремонт; 3) сплату державних податків та інших обов'язкових платежів; 4) у разі відчуження майна суперфіціарій мав лише сповістити власника. Притому, невиконання цих обов'язків не визнавалося приводом для припинення відносин в односторонньому порядку за вимогою власника [21, с. 223].

Звернемо увагу, що з розвитком пандектного права, тобто рецептованого і пристосованого до нових умов римського приватного права, розуміння сутності і змісту суперфіцію змінилося стосовно його засадничого правового аспекту. Так, як вказано нами вище, у римському праві на підставі принципу superficies solo cedit будівля, побудована на чужій земельній ділянці, була складовою частиною землі, тож вона не могла стати об'єктом самостійних прав і належала власнику земельної ділянки; відтак, будівлі, побудовані суперфіціарієм, надходили у власність землевласника. Суперфіціарій отримував лише володіння правом juris quasi possessio та своїми відчуженнями він лише переносив право на чужу річ; а власність саме як право він не міг переносити. Натомість, у пандектному праві було створено відмінні від римського права правила [17, с. 83].

Як зазначали німецькі дослідники початку XX ст., визначення природи права забудови залишалося предметом дискусії серед німецьких пандектистів упродовж XVIII-XIX ст., внаслідок чого врешті остаточно утвердилася теорія особливої власності на споруду (Sondereigentum) [31, s 9–15; 17, с. 83]. А саме засадничим був визнаний підхід, згідно з яким суперфіціарій має особливу власність на будівлю, і на неї поширюється режим нерухомості. Представники цього підходу, керуючись практичними потребами, мали на меті при визначенні сутності права забудови поєднати у його розумінні 2 принципових аспекти: по-перше, в рамках римського superficies solo cedit визнати те, що будова приєднується до землі і стає складовою частиною земельної ділянки; а, по-друге, притому уникнути положення про те, що будівлі, споруджені на чужій землі, набувають статусу рухомих речей, бо такий статус міг перешкоджати іпотеці цих будівель, а, відповідно, і кредитуванню будівництва. Водночас прихильники цієї теорії розуміли, що визнання такої «особливої власності» суперечить пандектному вченню, яке виключає наявність двох прав власності на річ, а тому необхідна була модель права забудови, узгоджена з положеннями римського права і пандектного вчення, а також майновими потребами того часу. Відтак, така правова конструкція була створена у вигляді визнання будівлі, спорудженої на підставі наданого права забудови, істотною складовою частиною права забудови (а не земельної ділянки) і поширення на це право правового режиму нерухомих речей (внаслідок чого стала можливою іпотека права забудови) [17, с. 83]. Разом з тим, прихильники такого підходу до вирішення проблеми природи прав суперфіціарія (наприклад, П. Ертманн) усвідомлювали його нетиповість і навіть визнавали, що він не відповідає законам логіки, оскільки матеріальний об'єкт не може бути складовою частиною права, однак обґрунтовували таке положення як виняток із загального правила, затребуваний економічними умовами. При цьому зв'язок будівлі з правом забудови розглядався не як фізичний (адже він неможливий в цьому випадку), а як юридичний, визнаний таким законом [31, s. 184; 17, с. 83]. Як зауважують О.О. Павленко і Л.В. Красицька, що хоча таке вирішення питання німецькими цивілістами про зв'язок будівлі із землею є дискусійним, однак, попри те, цей підхід був покладений в основу правового регулювання не лише приватного права Німеччини, а й інших держав, зокрема, Австро-Угорської монархії і сучасної Австрії [17, с. 83].

Отож, з'ясуємо специфіку суперфіцію у праві Австро-Угорщини. Зауважимо, що одним з головних джерел Австрійського загального цивільного уложення 1811 р. було передусім пандектне право. Необхідно наголосити, що з-поміж прав на чужі речі австрійський законодавець, аналогічно як у римському приватному праві, виділяв сервітути і чинш (це емфітевзис у римлян); проте, на відміну від римського законодавця, не передбачав правового інституту суперфіцію. Разом з тим, нами виявлено окремі норми Уложення, котрі регламентували зведення будівлі на чужій земельній ділянці, відтак можемо стверджувати, що в їхніх положеннях ми вбачаємо часткову дотичність до права суперфіцію. Так, в рамках такого підвиду особистого сервітуту, як володіння з правом використання (Fruchtniesser), Уложення регламентувало права та обов'язки володільця з правом використання щодо, зокрема, зведення будівель (Bauführungen). А саме, передбачалося, що, якщо власник не може або не хоче погодитися сам звести необхідні будівлі, то такий володілець має право звести будівлі і, по завершенні свого володіння, вимагати від власника винагороди як добросовісний володілець або ж вимагати відповідного задоволення за недостатнє, внаслідок відсутності будівлі, володіння з правом використання (ст. 515) [32, с. 1071]. Крім того, при врегулюванні способу набуття права власності внаслідок штучного приросту речі шляхом переробки чужих речей або сполучення (об'єднання), перемішування чи змішування їх зі своїми речами Уложення, зокрема, визначало правові наслідки забудови на чужій землі з використанням власних матеріалів та на чужій землі і з чужих матеріалів. Так, встановлювалося, що внаслідок переробки чужих речей, з'єднання, перемішування або змішування їх зі своїми речами ще не набувається право на чужу власність (ст. 414). Відтак, якщо будівля зроблена кимось із власних матеріалів на чужій землі без відома і згоди її власника, то право власності на неї набуває власник землі. Притому добросовісний будівельник може вимагати відшкодування понесених ним необхідних і корисних витрат; а з недобросовісним чинять, як із тим, хто веде чужу справу без доручення. Якщо ж власник землі знав про зведення будівлі і не заборонив цього добросовісному будівельнику негайно ж, то він може вимагати тільки сплати йому коштів за землю у розмірі її звичайної вартості (ст. 418). Якщо будівля зведена на чужій землі і з чужих матеріалів, то і в цьому разі вона належить власникові землі. При цьому між ним і будівельником виникають ті самі права й обов'язки, що зазначені у ст. 418 (ст. 419) [32, с. 1071].

На початку XX ст. назріла потреба у реформуванні Уложення, тож у 1909 р. Підкомісія Комісії з правових питань опублікувала Проєкт цивільного кодексу, котрий, як зазначає Н І. Шутко, формально був лише розширеною копією попереднього відхиленого урядового Проєкту, а практично виходив далеко поза розроблену Йозефом Унгером в 1904 р. програму реформування Уложення 1811 р. [33, с. 249]. Однак, Йозеф Шей, професор Віденського університету, котрий по смерті Й. Унгера став головуючим Комісії, як досвідчений науковець вніс низку ґрунтовних змін до представленого Проєкту, зокрема з нього були виключені норми про право на будівництво та поміщені в окремий Закон від 26.04.1912 р. Щоправда, подальше обговорення і схвалення Проєкту було перерване внаслідок початку І світової війни [34, s. 79], а, натомість, було прийнято три Новели 1914–1916 рр. до Уложення, котрі внесли низку змін і доповнень до нього, відтак Уложення зберегло свою чинність і діє в Австрії і до сьогодні. Отож, як вказано, в Уложенні так і не було закріплено положення про право на будівництво, а проте, було прийнято Закон «Про право забудови», котрий регламентував право забудови на чужій земельній ділянці (Baurecht) і який діє в Австрійській Республіці і до тепер [17, с. 85]. А отже, варто наголосити, що правовий інститут суперфіцію був запроваджений в Австро-Угорщині щойно 26 квітня 1912 р. Закцентуємо, що за цим законом в Австро-Угорській монархії (а на сьогодні і в Австрії, так само, як і в ФРН), відповідно до викладеного нами вище принципу особливої власності на споруду, на час дії права забудови будівля (споруда) є істотною частиною права забудови, а не земельної ділянки, а після припинення права забудови будівля стає складовою частиною земельної ділянки (п. 1 § 9 Закону «Про право забудови») [17, с. 85].

Необхідно підкреслити, що, натомість, в сучасній Україні, на відміну від Австрії (а також Німеччини, Швейцарії та Естонії) та подібно до Франції й Італії, передбачається, що землекористувач (суперфіціарій) є власником будівель (споруд), споруджених на земельній ділянці, переданій йому для забудови. Проте таке положення є дуже суперечливим, оскільки, як зауважують О.О. Павленко і Л.В. Красицька, незрозумілою є правова природа права власності суб'єкта забудови на споруджені ним будівлі (споруди), оскільки йдеться про право власності лише на період дії права забудови, тобто якусь тимчасову власність, а строковість права власності несумісна з поняттям права власності [17, с. 85]. Отож, з'ясуємо розуміння сутності і змісту суперфіцію у праві сучасної України та розглянемо особливості цього правового інституту. Так, Н.В. Ільків, проаналізувавши норми законодавства, сформулював таке поняття суперфіцію – це речове, спадкове і відчужуване право володіти та користуватися в межах встановлених договором строків чи

безстроково чужою земельною ділянкою за плату виключно з метою здійснення забудови [12, с. 119]. М.Я. Ващишин вважає, що суперфіцій – це право користування чужою земельною ділянкою для будівництва промислових, побутових, соціально-культурних, житлових та інших споруд і будівель, що характеризується довгостроковістю, платністю, відчужуваністю та успадкованістю [18, с. 127].

Доцільно відзначити, що у Цивільному кодексі України (надалі – ЦК України) у главі 30 «Загальні положення про речові права на чуже майно» розділу 2 «Речові права на чуже майно» у ст. 395 види речових прав на чуже майно визначено доволі схоже, як у римському приватному праві, а саме: право володіння (п. 1 ч. 1), право користування (сервітут) (п. 2 ч. 1), право користування земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб (емфітевзис) (п. 3 ч. 1) та право забудови земельної ділянки (суперфіцій) (п. 4 ч. 1 ст. 395) [35]. А отже, у сучасному цивільному законодавстві України суперфіцій вперше було передбачено щойно у прийнятому у 2003 р. ЦК України. Відтак, у ЦК України нормам про суперфіцій присвячено главу 34 «Право користування чужою земельною ділянкою для забудови» (ст. 413–417) розділу II «Речові права на чуже майно» книги третьої «Право власності та інші речові права». А у 2007 р. Земельний кодекс України (надалі – ЗК України) було доповнено главою 16-1 «Право користування чужою земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб або для забудови», котра містить лише 1 статтю – ст. 102-1 «Підстави набуття і зміст права користування чужою земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб або для забудови» [36], де, відповідно, положення про суперфіцій поміщено поряд із положеннями про емфітевзис. Отож, у сучасному праві України правовий інститут суперфіцію регламентований лише п'ятьма статтями ЦК України та частково однією статею ЗК України. Розкриємо зміст цих статей та проаналізуємо особливість суперфіцію у праві сучасної України. Зауважимо також, що, крім вказаних, окремий нормативно-правовий акт від 11.12.2012 р. стосується державної реєстрації суперфіцію [37].

Відзначимо, що глава 34 ЦК України та ст. 102-1 ЗК України закріплюють підстави виникнення права користування чужою земельною ділянкою для забудови (ст. 413 ЦК України), права й обов'язки власника земельної ділянки, наданої для забудови (ст. 414) та землекористувача (ст. 415), а також підстави (ст. 416) і правові наслідки (ст. 417 ЦК України) припинення такого права. А саме, вказано, що право суперфіцію виникає на підставі договору або заповіту (ч. 1 ст. 413 ЦК України і ч. 1 ст. 102-1 ЗК України), воно може відчужуватися або передаватися землекористувачем у порядку спадкування (ч. 2 ст. 413 ЦК України і ч. 2 ст. 102-1 ЗК України), може бути встановлено на визначений або на невизначений строк (ч. 4 ст. 413 ЦК України), притому строк користування земельною ділянкою державної чи комунальної власності для забудови не може перевищувати 50 років (ч. 5 ст. 413 ЦК України і ч. 6 ст. 102-1 ЗК України). Власник земельної ділянки, наданої для забудови, має право на одержання плати за користування нею (ч. 1 ст. 414 ЦК України), він має право володіти, користуватися нею в обсязі, встановленому договором із землекористувачем (абз. 1 ч. 2 ст. 414), притому перехід права власності на земельну ділянку до іншої особи не впливає на обсяг права власника будівлі (споруди) щодо користування земельною ділянкою (абз. 2 ч. 2 ст. 414); натомість земельна ділянка, яка перебуває в оренді, не може бути передана її власником іншій особі на праві суперфіцію (ч. 3 ст. 102-1 ЗК України). Землекористувач теж має право користуватися земельною ділянкою в обсязі, встановленому договором (ч. 1 ст. 415 ЦК України). Він має право власності на будівлі (споруди), споруджені на земельній ділянці, переданій йому для забудови (ч. 2 ст. 415), та зобов'язаний вносити плату за користування земельною ділянкою, наданою йому для забудови, та інші платежі, встановлені законом (ч. 4 ст. 415), а також зобов'язаний використовувати земельну ділянку відповідно до її цільового призначення (ч. 5 ст. 415). Особа, до якої перейшло право власності на будівлі (споруди), набуває право користування земельною ділянкою на тих же умовах і в тому ж обсязі, що й попередній власник будівлі (споруди) (ч. 3 ст. 415).

Отже, можемо констатувати, що відчужуватися може як саме право суперфіцію, так і споруджені суперфіціарієм будівлі (споруди) – тоді до нового власника будівлі переходить право суперфіцію [17, с. 86]. Зважаючи на недосконалість такого підходу та враховуючи досвід правового регулювання суперфіціарних відносин в Австро-Угорщині (та сучасній Австрії), погоджуємося із позицією О.О. Павленка і Л.В. Красицької, котрі стверджують, що будівлі (споруди), споруджені на підставі права суперфіцію, необхідно визнати складовою частиною такого права. Відтак, вони пропонують ч. 2 і 3 ст. 415 ЦК України виключити, а натомість доповнити главу 34 статтею 413-1, яку викласти у такій редакції: «Стаття 413-1. Правовий режим будівель (споруд), споруджених на підставі права суперфіцію: Будівлі (споруди), що споруджені на підставі права суперфіцію або існують при його встановленні, є складовою частиною права суперфіцію» [17, с. 86].

Право суперфіцію припиняється у разі: 1) поєднання в одній особі власника земельної ділянки та землекористувача (п. 1 ч. 1 ст. 416 ЦК України та п. 1 ч. 9 ст. 102-1 ЗК України); 2) спливу строку

права користування (п. 2 ч. 1 ст. 416 ЦК України та п. 2 ч. 9 ст. 102-1 ЗК України); 3) відмови землекористувача від права користування (п. 3 ч. 1 ст. 416 ЦК України); 4) невикористання земельної ділянки для забудови упродовж 3 років підряд (п. 4 ч. 1 ст. 416 ЦК України та п. 4 ч. 9 ст. 102-1 ЗК України); 5) за згодою сторін договору суперфіцію (п. 6 ч. 9 ст. 102-1 ЗК України), притому земельною ділянкою для забудови (суперфіцій), що перебуває у заставі (іпотеці), може бути припинено з підстави, визначеної пунктом 6 цієї частини, лише за згодою заставодержателя (іпотекодержателя) (абз. 9 ч. 9 ст. 102-1 ЗК України); 6) відчуження земельної ділянки приватної власності для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності (п. 3 ч. 9 ст. 102-1 ЗК України); 7) прийняття уповноваженим органом виконавчої влади, органом місцевого самоврядування рішення про використання земельної ділянки державної чи комунальної власності для суспільних потреб (п. 3-1 ч. 9 ст. 102-1 ЗК України); 8) припинення дії договору суперфіцію, укладеного в рамках державно-приватного партнерства (п. 5 ч. 9 ст. 102-1 ЗК України). Крім того, право суперфіцію може бути припинене за рішенням суду в інших випадках, встановлених законом (ч. 2 ст. 416 ЦК України).

У разі припинення права користування земельною ділянкою, на якій була споруджена будівля (споруда), власник земельної ділянки та власник цієї будівлі (споруди) визначають правові наслідки такого припинення (абз. 1 ч. 1 ст. 417 ЦК України). Притому у разі недосягнення домовленості між ними власник земельної ділянки має право вимагати від власника будівлі (споруди) її знесення та приведення земельної ділянки до стану, в якому вона була до надання її у користування (абз. 2 ч. 1 ст. 417 ЦК України). Якщо ж знесення такої будівлі (споруди) заборонено законом (житлові будинки, пам'ятки культурної спадщини тощо) або є недоцільним внаслідок явного перевищення вартості будівлі (споруди) порівняно з вартістю земельної ділянки, суд може з урахуванням підстав припинення права користування земельною ділянкою постановити рішення про викуп власником будівлі (споруди) земельної ділянки, на якій вона розміщена, або про викуп власником земельної ділянки будівлі (споруди), або визначити умови користування земельною ділянкою власником будівлі (споруди) на новий строк (ч. 2 ст. 417 ЦК України).

Висновки. З проведеного нами порівняльного аналізу змісту та особливостей права суперфіцію у Стародавньому Римі, Австро-Угорщині і сучасній Україні нами констатовано рецепцію римського суперфіцію у сучасному українському праві, коли суперфіціарію належить лише право на чужу річ, а власність саме як право йому не належить. Натомість, у пандектному праві, зокрема австрійському Законі «Про право забудови» від 26 квітня 1912 р., на основі принципу особливої власності на споруду, споруджена на підставі наданого права суперфіцію будівля на час дії такого права забудови є істотною складовою частиною саме права суперфіцію, а не земельної ділянки, а після припинення права забудови будівля стає складовою частиною земельної ділянки. Вважаємо, з огляду на сучасні потреби і запити, більш раціональним і доцільним та ефективнішим у практичній реалізації визнання будівель, споруджених на підставі права суперфіцію, складовою частиною такого права, за аналогією із означеним пандектним підходом. Отож, підсумуємо, що, на наше переконання, положення права Австро-Угорщини про право суперфіцію мають інноваційний характер для чинного національного законодавства та, відтак, становлять неоціненне значення для сучасної української цивілістичної науки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Яценко Д.М. Право користування чужою земельною ділянкою для забудови: автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.03. Київ, 2010. 16 с.
2. Кутателадзе В.О. Право користування чужою земельною ділянкою для забудови за цивільним законодавством України: автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.03. Київ, 2011. 19 с.
3. Ільків О.В. Проблеми регулювання речових прав в цивільному законодавстві України: дис. … докт. юрид. наук: спец. 12.00.03. Львів, 2021. 448 с. URL: https://law.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2021/12/Dis.pdf.
4. Ільків О.В. Право забудови земельної ділянки (суперфіцій). *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука». Серія: «Юридичні науки»*. 2021. № 3 (37). С. 75–82.
5. Ільків О.В. Цивільно-правові наслідки спорудження будівельного об'єкта на земельній ділянці, наданій під забудову (суперфіцій). *Юридична Україна*. 2021. № 3 (219). С. 11–19.
6. Цюра В.В. Речові права на чуже майно: автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.03. Київ, 2005. 19 с.
7. Мартин В.М. Право користування чужим майном: автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.03. Львів, 2006. 20 с.
8. Харитонова Т.Є. До питання визначення суттєвих умов договору суперфіцію. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2014. Вип. 27. Т. 2. С. 101–104. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvuzhpr_2014_27%282%29__26.

9. Боднарчук О.Г., Боднарчук О.І. Проблемні питання правового регулювання відносин щодо користування чужою земельною ділянкою (суперфіцію) в Україні. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2020. Т. 26. С. 19–24. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nponyua_2020_26_5. DOI: https://doi.org/10.32837/npnuola.v26i0.656.
10. Боднарчук О.Г., Боднарчук О.І. Правове забезпечення здійснення регулювання відносин щодо користування чужою земельною ділянкою (суперфіцію) під час воєнного стану в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 3. С. 269–272. URL: http://www.lsej.org.ua/3_2023/62.pdf.
11. Бондарчук Н.В., Ковальська Я.В. Проблеми правового регулювання емфітевзису і суперфіцію за законодавством України. *Вісник Запорізького національного університету*. 2013. № 3. С. 115–119.
12. Ільків Н.В. Суперфіцій як альтернативний спосіб набуття права на забудову земельної ділянки. *Науковий вісник*. 2010. № 2. С. 117–127.
13. Висіцька І. Суперфіцій: правова природа, істотні умови, форма, підстави припинення. *Землевпорядний вісник*. 2020. № 1. С. 35–42. URL: https://vysitska.com/2020/02/17/%D1%81%D1%83%D0%BF%D0%B5%D1%80%D1%84%D1%96%D1%86%D1%96%D0%B9-%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BE%D0%B2% D0%B0-%D0%BF%D1%80%D0%B8%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%B0-%D1%96%D1% 81%D1%82%D0%BE%D1%82%D0%BD%D1%96-%D1%83/.
14. Саврук С.М. Поняття та сутність права на забудову земельної ділянки. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2010. № 12. С. 118–124. URL: http://www.nbuv.gov.ua/UJRN/bmju_2010_12_20.
15. Саврук С. Такий непростий суперфіцій (не плутати з орендою). *Правовий тиждень*. 2010. № 28 (206). С. 8.
16. Вергелес О.О., Ковтуненко О.А. Договір суперфіцію: теоретичний та практичний аспекти. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 10. С. 241–243. URL: http://lsej.org.ua/10_2023/55.pdf.
17. Павленко О.О., Красицька Л.В. Право суперфіціарія на споруджену будівлю. *Вісник студентського наукового товариства ДонНУ імені Василя Стуса*. 2014. № 6. Т. 1. С. 82–87. URL: https://jvestnik-sss.donnu.edu.ua/issue/view/16.
18. Ващишин М.Я. Юридичні факти у правовідносинах суперфіцію. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2013. № 3. С. 126–135.
19. Нікітенко В. Суперфіцій як різновид речевого права на чужу річ. *Юридичний радник*. 2015. № 4(82). URL: http://yurradnik.com.ua./superfitsiy-yak-riznovid-rechovogo-prava-na-chuzhurich/.
20. Першиков Є. Проблемні питання «суперфіцію» у земельних відносинах. *Право України*. 2009. № 9. С. 49–53.
21. Семиренко П. Я., Майкут Х. Генеза правового регулювання права забудови земельної ділянки (суперфіцію). *Проблеми та перспективи реалізації та впровадження міждисциплінарних наукових досягнень: матеріали VIII міжнародної наукової конференції МЦНД (м. Конотоп, 20 грудня 2024 р.)*. С. 221–227. URL: https://archives.mcnd.org.ua/index.php/conference-proceeding/article/view/432. DOI: https://doi.org/10.62731/mcnd-20.12.2024.001.
22. Харченко Г.Г. Речові права: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2015. 430 с.
23. Харченко Г. Поділ речових прав у доктрині цивільного права. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 5. С. 73–78.
24. Гонгало Р.Ф. Суперфіцій у римському праві та його рецепція у сучасному цивільному праві: автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.03. Одеса, 2008. 18 с.
25. Михайленко О.О. Речово-правові обмеження права приватної власності за стародавнім римським та сучасним цивільним правом України: автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.03. Харків, 2003.
26. Сурженко О.А. Суперфіцій – від римського до українського права. *Теорія і практика правознавства*. 2014. Вип. 2. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/tipp_2014_2_11.
27. Підопригора О.А. Основи римського приватного права: підручник для студентів юрид. вузів та факультетів. Київ: Вентурі. 1997. 336 с.
28. Підопригора О.А., Харитонов Є.О. Римське право: підруч. 2-ге вид. Київ: Юрінком Інтер, 2009. 528 с.
29. Підопригора О.А. Римське приватне право: Підручник для студентів юрид. спец. вищих навч. закладів. Вид. 3-є, доп. К.: Ін Юре, 2001.

30. Городна С.В. Інститут суперфіцію в римському праві і його застосування в праві України. *Актуальні дослідження правової та історичної науки*. 2018. Вип. 3. URL: https://www.lex-line.com.ua/?go=full_article&id=2312.
31. Oertmann P., Sohm R., Eschenbach A. Die soziale Bedeutung des Erbbaurechts. Berlin: Harrwitz, 1901. 244 s. URL: http://search.socialhistory.org/Record/500084.
32. Загальне цивільне уложення Австрійської імперії 1811 року. Кодифікація цивільного законодавства на українських землях: Т. 1 / уклад. Ю.В. Білоусов, І.Р. Калаур, С.Д. Гринько та ін.; за ред. Р.О. Стефанчука та М.О. Стефанчука. Київ: Правова єдність, 2009. 1168 с. С. 1025–1149.
33. Шутко Н. Новелізація Цивільного кодексу Австрії 1811 р. на початку XX ст. *Історико-правовий часопис*. 2016. № 1(7). С. 248–253. URL: https://evnuir.vnu.edu.ua/bitstream/123456789/10815/1/%D1%88%D1%83%D1%82%D0%BA%D0%BE.pdf.
34. Sójka-Zielińska K. Wielki kodyfikacje cywlne XIX w. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 1973. 217 s.
35. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV, з наступними змінами і доповненнями. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text.
36. Земельний кодекс України від 25.10.2001 р. № 2768-III, з наступними змінами і доповненнями. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#Text.
37. Методичні рекомендації стосовно державної реєстрації права користування чужим майном (сервітуту), права користування чужою земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб (емфітевзису) та права користування чужою земельною ділянкою для забудови (суперфіцію): Рішенням колегії Державної реєстраційної служби України від 11.12.2012 р., протокол № 3.

УДК 343.1:343.25:343.8:341.492:348:348.581:348.583:347.97/99:930.1(091):94(4)
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.1.21

СМЕРТНИЙ ВИРОК В СЕРЕДНЬОВІЧНІЙ СУДОВІЙ ПРАКТИЦІ: ЗАХІДНА ЄВРОПА

Санжаров В.А.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри теорії та історії держави і права ННІ права
Державного податкового університету
ORCID: 0000-0003-4075-8572

Бак В.І.,
кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри теорії та історії держави і права ННІ права
Державного податкового університету
ORCID: 0009-0001-1269-4981

Санжарова Г.Ф.,
старший викладач кафедри романської філології
Київського столичного університету імені Бориса Грінченка
ORCID: 0000-0002-0557-9192

Санжаров В.А., Бак В.І., Санжарова Г.Ф. Смертний вирок у середньовічній судовій практиці: Західна Європа.

Стаття присвячена дослідженню практики призначення смертних вироків та їх виконання в середньовічній західноєвропейській системі судочинства. Проаналізовано еволюцію особливостей призначення та принципів застосування смертних вироків у кримінальному судочинстві в Західній Європі у Середні віки. З'ясовано, що смертна кара була широко визнана на середньовічному Заході як найвища міра покарання за довгий перелік злочинів. Християнська Церква без вагань засуджувала звинувачених в злочині єресі до смертної кари (смерті на вогнищі), хоча страта завжди залишалась в компетенції світської гілки влади. Відзначено, що завдяки рецепції римського або загального права особиста помста та грошове відшкодування як частина системи покарання ранньосередньовічних феодальних суспільств з XIII століття поступилися місцем покаранню як публічному наслідку злочину. Автори вважають, що державна влада поступово розширювала втручання в регулювання механізму помсти через присвоєння виключної компетенції для розгляду певних типів злочинів виключно королівськими судами («королівські справи») та запровадженню заборони на будь-яке насильство протягом визначених термінів («Божого миру»). Відзначено, що наслідком переходу від приватного до публічного здійснення правосуддя винесення смертних вироків стало привілегією держави. Впровадження нової кримінальної філософії, згідно з якою жорстоке та публічне покарання мало на меті каральну та попереджальну функції, – мало породжувати страх, а цей страх мав стримувати майбутні злочинні діяння. Судова документація демонструє різноманітну та винахідливу типологію методів страти злочинців (повішення, обезголовлення, утоплення, спалення на вогнищі та ураження стрілами). Зроблено висновок, що 1) смертна кара в Західній Єпропі набула в Середні віки характеру ритуала, публічного театралізованого видовища (підготовка засудженого до смерті, проведення до шибениці, страта, публічне виставлення трупа на показ, поховання); 2) публічне застосування смертної кари мало на меті ствердити владу та контроль монархії над правосуддям; 3) в пізньому Середньовіччі поширеною практикою ставала заміна смертної кари вигнанням, сплатою штрафу, службою в армії або на галерах.

Ключові слова: кримінальне право, канонічне право, світське судочинство, церковне судочинство, смертний вирок, Середні віки.

Sanzharov V.A., Bak V.I., Sanzharova G.F. The death sentence in the medieval judicial practice: Western Europe.

The article is devoted to the study of the practice of imposing death sentences and their execution in the medieval Western European judicial system. The evolution of the specifics of the appointment and principles of the application of death sentences in criminal proceedings in Western Europe in the Middle Ages is analyzed. It has been found that the death penalty was widely accepted in the medieval West as the ultimate punishment for a long list of crimes. The Christian Church did not hesitate to sentence

those accused of the crime of heresy to the death penalty, although execution always remained within the competence of the secular branch of government. It is noted that due to the reception of Roman or common law, personal revenge and monetary compensation as part of the punishment system of early medieval feudal societies gave way to punishment as a public consequence of a crime from the 13th century. The authors believe that the state authorities gradually expanded their intervention in regulating the mechanism of revenge by assigning exclusive competence to consider certain types of crimes exclusively by royal courts ("royal cases") and introducing a ban on any violence during certain periods ("God's peace"). It is noted that as a result of the transition from private to public administration of justice, the imposition of death sentences became a privilege of the state. The introduction of a new criminal philosophy, according to which cruel and public punishment was intended to have a punitive and deterrent function, was supposed to generate fear, and this fear was supposed to deter future criminal acts. Court records demonstrate a diverse and inventive typology of methods of execution of criminals (hanging, beheading, drowning, burning at the stake, and shooting with arrows). It is concluded that 1) the death penalty in Western Europe acquired in the Middle Ages the character of a ritual, a public theatrical spectacle (preparation of the condemned to death, taking to the gallows, execution, public display of the corpse, burial); 2) the public application of the death penalty was intended to assert the power and control of the monarchy over justice; 3) in the late Middle Ages, replacing the death penalty with exile, payment of a fine, service in the army or in the galleys became a common practice.

Key words: Criminal Law, Canon Law, Secular Justice, Ecclesiastical Justice, Death Sentence, Middle Ages.

Постановка проблеми. Проблематика правомірності застосування смертної кари буде дискусійною та актуальною, поки в суспільстві відбуватимуться особливо тяжкі злочини. У першій чверті XIX століття Англія займала перше місце за кількістю злочинів, караних смертною карою (від 160 до 240 злочинів). Французьке законодавство передбачало смертну кару за 138 злочинів. З другої половини XIX століття кількість злочинів, караних смертю, стала значно зменшуватися, а чотири країни взагалі відмовилися від смертних вироків (першою державою, яка скасувала смертну кару, була Португалія –1 липня 1867 року). Протягом XX століття відбувалася подальша гуманізація та лібералізація кримінального законодавства. Станом на сьогодні 112 країн повністю скасували смертну кару, а загалом 144 країни припинили її застосовувати. Число країн, де виконували смертні вироки, скоротилося з 20 у 2022 році до 16 у 2023 році [1, с. 6-7]. У лютому 2000 року Україна ратифікувала Протокол № 6 до «Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, який стосується скасування смертної кари», 1 стаття якого визначала: «Смертна кара скасовується. Нікого не може бути засуджено до такого покарання або страчено» [2]. Цей підхід був реалізований у новому «Кримінальному кодексі України» 2001 року [3]. Але існує і протилежна тенденція. Кількість нових смертних вироків, винесених у світі у 2023 році зросла на 20% (2428 вироків у 52 країнах) [1, с. 10]. За даними міжнародної організації «Amnesty International», у 2023 році було страчено (обезголовлено, повішено, застрелено або отруєно) не менше 1153 осіб. Це на 31% більше, ніж у попередньому 2022 році (не менше 883 виконаних вироків) [1, с. 8]. Так в США кількість страт зросла з 18 до 24. В штатах Айдахо і Теннессі були внесені законопроекти, що дозволяють страти шляхом розстрілу, а в штаті Монтана розглядається питання про розширення списку речовин, які використовуються для смертельних ін'єкцій [1, с. 15–18]. Питання застосування смертної кари надскладне, неоднозначне та незаперечно дискусійне. Погляди і думки як прихильників, так і противників смертної кари завжди відрізнятимуться. На вирішення проблема смертної кари у правовому полі впливає безліч морально-етичних, політико-правових, релігійних, психологічних, культурних, духовних переконань суспільства.

Метою цієї статті є дослідження практики призначення смертних вироків та їх виконання в середньовічній західноєвропейській системі судочинства, насамперед на матеріалі західноєвропейського кримінального правосуддя.

Стан опрацювання проблематики. Питання особливостей смертної кари в середньовічному європейському суспільстві повернуло дослідницьку увагу наприкінці XX століття насамперед завдяки працям істориків права Жана-Марі Карбаса, Робера Жакоба, Жака Крінена, Анн Лефевр-Тейяр, Альбера Ріґод'єра і особливо Клод Говар [4; 5]. В 2006 році Центр історії злочинності «Clio & Crimen» в Дуранго (університет країни басків, Іспанія) провів міжнародний круглий стіл з цієї проблематики [6], на якому розглядалися типологія джерел (письмові – правові норми, вироки, судові процеси тощо, іконографічні, археологічні тощо), стан вивчення винесення смертних вироків та особливості їх виконання в королівствах Франції (Клод Говар) [7, с. 22–46], Кастилії (Іньякі Базан Діас) [6, с. 306–352], Арагона (Мартін Шараже) [6, с. 95–116], Португалії (Луїс Мігель Дуарте) [6, с. 63–94], Наварри (Фелікс Сегура Урра) [6, с. 277–305], князівстві Каталонія (Флосель Сабате) [6,

с. 117–276] та італійських містах-комунах (Андреа Дзорці) [6, с. 47–62]. Автори звертають увагу на значення смертної кари для зміцнення королівської влади в Середні віки (шибениця є символом вищої юрисдикції). К. Говар дослідила аргументи проти смертної кари серед відомих теологів (зокрема Жана Жерсона), представників Паризького університета та світського правосуддя у Франції з XII по XV століття [7, с. 22–46]. На її думку, судді надавали перевагу іншим формам покарання, а права засуджених до страти захищалися за допомогою 1) процедури інквізиції [8, с. 37–40; 9, с. 16; 10, с. 45], створеної в розпал репресій проти єресі катарів; 2) апеляції до верховного суду королівства (паризького парламенту). Аналіз реального функціонування систем правосуддя виявляє тісний зв'язок між структурами влади та формами і практиками правосуддя. Л.М. Дуарте відзначив, що постійна потреба в поповненні війська призвела до обмеження кількості смертних вироків та варіантів їх виконання в Португалії. Він провів інвентаризацію джерел, що містять свідчення про смертну кару та звернув увагу на зображення шибениць у замках і фортецях, побудованих вздовж кордону між Португалією та Кастилією [6, с. 85–94]. А. Дзорці розглянув які злочини та правопорушення каралися смертною карою, як відбувалися страти засуджених та політику помилування муніципальної влади північно- та центрально-італійських міст [6, с. 47–62]. Один з наступних круглих столів був присвячений проблемі криміналізації політичної діяльності (злочини «проти величності») в Середні віки [11]. Розвиток кримінального правосуддя дозволив центральній владі (суверенам) поступово привчати населення до нових форм державних організмів та способів боротьби зі злочинністю. Нещодавні дослідження кримінальної історії виявили синергію між розвитком і трансформацією судових норм і зростаючим тиском держави як форми модернізованої, раціоналізованої та бюрократизованої влади.

Виклад основного матеріалу. Смертна кара застосовувалася практично в кожній історичній культурі як найвищий акт правосуддя в ситуаціях, які вважалися екстремальними. На середньовічному Заході, який успадкував класичну традицію Давнини, смертна кара була широко визнана як найвища міра покарання [12; 13]. Християнська Церква, незважаючи на своє давнє небажання застосовувати криваві кари та теоретичне заперечення смертної кари [14, с. 393–416; 15, с. 46–73], будучи переконаною в необхідності усунення збочених членів для порятунку суспільства в цілому, без вагань засуджувала звинувачених в злочині єресі до смертної кари [10, с. 43; 8, с. 40], смерті на вогнищі, хоча страту виконувала світська гілка влади [16]. Середньовічні держави, зі свого боку, запроваджували смертну кару як максимальне покарання за довгий перелік злочинів, і її виконання мало багато форм (повішення, обезголовлення, утоплення, розстріл стрілами, спалення на вогнищі тощо) [13].

Правова система, побудована на грошовій компенсації за заподіяну шкоду, опорі на ворожнечу та особисту помсту як частину системи покарання, була стандартом для ранньосередньовічних феодальних суспільств [12; 13]. З VIII по XIII століття панувала помста, або «тиція». Король карав лише злочини, що суперечили його владі або були скоєні в його присутності. Причини домінування приватного здійснення правосуддя: 1) обмежені ресурси тогочасних держав, «варварських королівств» для здійснення правосуддя; 2) переважання звичаєвого права; 3) існування сталої традиції права сімейної солідарності, яке передбачало, що шкода, завдана одному з її членів, однаково впливала на всіх, і, отже, компенсація досягалася через помсту. Помста обмежувалася принципом «таліону», який передбачав, що мстивість не може виходити за межі завданої шкоди, і пом'якшувалася шляхом внесення змін або укладення договору. Державна влада поступово розширювала втручання в регулювання механізму помсти через присвоєння виключної компетенції з наступних питань: 1) встановлення перемир'я або визначення дат, коли могла здійснюватися помста; 2) вимога повідомлення протилежної сторони про порушення миру чи дружби як необхідна передумова для помсти («diffidiatio»), невиконання цієї вимоги вважалося державною зрадою; 3) визначення меж захищених просторів, звільнених від насильства, таких як ринки чи церкви; 4) концепція захищених законних прав розширилася завдяки запровадженню такого поняття, як Божий мир; та застереження певних типів злочинів для розгляду виключно королівськими судами, так звані «королівські справи». Тобто публічна влада вилучила певні злочини з системи приватного здійснення правосуддя. Рецепція римського та канонічного права допомогла процесу переходу від приватного до публічного здійснення правосуддя. Регіональне законодавство, яке раніше санкціонувало переслідування злочинця родиною жертви, було скасовано; винесення смертних вироків стало привілегією держави (наприклад в Кастілії ордонанси Сеговії 1347 року та Альфонсо XI Алькала де Енарес 1348 року). Монарх Альфонсо XI Справедливий (1311–1350) дотримувався одного з санкціонуючих принципів королівської влади, встановлених його попередником Альфонсо X Мудрим у «Партідах» та у «Фуеро-Реал», згідно з яким король відповідав за встановлення законів та їх тлумачення, а також за внесення змін до фуерос [6, с. 306–352]. В Арагоні перші спроби обмежити кровну помсту були зроблені Хайме II Справедливим (1291–1327), а остаточно вона

була заборонена Фердинандом Католиком у 1510 році за «злочини та провини, які будуть скоєні відтепер» [6, с 95–116].

З XIII століття завдяки рецепції римського або загального права помста та грошове відшкодування поступилися місцем покаранню як публічному наслідку злочину. Покарання тепер розглядалося з точки зору подвійної перспективи: каральної та превентивної, воно мало служити покаранням і разом з тим прикладом для інших [17; 18]. Жорстоке та публічне здійснення правосуддя мало породжувати страх, і цей страх мав стримувати майбутні злочинні діяння. На думку деяких дослідників, характерна для того часу «педагогічна» методологія страхотерапії як запобіжника злочинності була розроблена і використовувалася Церквою для приборкання гріха страхом перед покараннями пекла. Визначення покарань не було встановлено заздалегідь, а радше залишено на розсуд судді.

Впровадження нової кримінальної філософії, згідно з якою покарання було публічним наслідком злочину, не означало абсолютного викорінення приватної помсти, остання обмежувалася певними конкретними випадками – як от напад на сімейну честь (викрадення, зґвалтування або перелюб жінки). Королівська хартія Альфонсо X Мудрого надавала батькові, братові або найближчому родичу зганьбленої жінки право вбити особу, відповідальну за шкоду; так само це дозволялось чоловікові, який заскочив свою дружину та її коханця на місці злочину. До 1390 року кастильські закони визнавали приватну помсту у випадку конфлікту дворян, які раніше оголосили про свою ворожнечу. Закон регулював доступ до помсти, вимагаючи як неодмінну вимогу попереднього судового оголошення ворожнечі («inimicitia»).

Для вирішення існуючої суперечності між державною функцією придушення злочинності («jus puniendi real») та збереженням приватного права на помсту з розвитком публічно-правової влади та перебрання нею на себе турботи про підтримання порядку та миру було запроваджено нові інструменти затвердження королівської політики в цій сфері: 1) перегляд кримінального законодавства; 2) створення нових пенітенціарних установ, відповідальних за його забезпечення; 3) захист посадових осіб королівської юстиції; 4) вимога, щоб застосування приватної помсти спочатку санкціонувалося судом після кримінального процесу. У випадку жіночої подружньої зради спочатку треба було звернутись до суду, щоб довести скоєну невірність. Після цього суддя уповноважував чоловіка робити все, що він вважав за потрібне, зі своєю невірною дружиною та її коханцем, від найважливішого до найменшого (від вбивства до помилування та збереження життя коханців). Таким чином, чоловік ставав законним катом, який публічно, а не приватно, здійснював помсту на місцевій шибениці перед усією сусідською громадою, відновлюючи заплямовану честь. Чоловік, який убивав перелюбників з власної волі, навіть якщо він застане їх на гарячому і смерть буде справедливо виконана, не отримував приданого чи майна тих, кого він убив. До того ж приватна помста наражала відповідальну за скоєне без судового дозволу вбивство особу на кримінальне покарання. Приватна помста була дозволена під судовим наглядом у випадку, коли підсудні були визнані винними заочно. Вирок містив гарантійне положення про його виконання на прохання позивача, щоб злочин, і правопорушник не залишилися безкарними, щоб жертві можна було відшкодувати завдану шкоду, а публічне правосуддя не було зневажене та дискредитоване. У вироку зазначалося, що відповідач проголошується ворогом жертви або її родини, і що остання має право виконати смертну кару, якщо злодія буде знайдено.

В середньовічній Західній Європі існували різні методи застосування смертної кари, що відображено в королівському законодавстві та, меншою мірою, у муніципальних постановах різних міст і містечок, оскільки у кримінальних справах місцеве право було допоміжним загальному праву королівства. Судова документація (позови, вироки або рішення), яка фіксувала рішення, прийняті суддями у кримінальних справах, демонструє різноманітну та винахідливу типологію методів страти в'язня [5; 6]. На практиці найчастіше використовувалися повішення, обезголовлення, утоплення, спалення на вогнищі та ураження стрілами. Деякі види страти були специфічними для певного соціального класу: дворян обезголовлювали або топили; їх потрібно було страчувати мечем чи ножем, але не сокирою. Інші методи страти застосовувалися відповідно до категорій злочинів: інкубація для батьківбивць, спалення на вогнищі для єретиків, повішення для злодіїв, кидання звірам для отруйників тощо. Незважаючи на велику типологію систем страти, не всі методи завдання смерті були дозволені: розп'яття, скидання (зі скелі, вежі, мосту чи будь-якого іншого місця) та побиття камінням були заборонені. З розвитком загального права вийшли з ужитку деякі регіональні традиції, як наприклад, поховання вбивці живцем разом з його жертвою. Деякі типи страти, використання яких зафіксовано в хроніках (як колесування у Франції та Нідерландах) не згадуються в законодавстві та не фігурують у судовій документації. У багатьох випадках правові системи не уточнювали, як має виконуватися смертна кара: способи страти часто виходили за рамки лаконічного правового дискурсу, який передбачав смертну кару за конкретний злочин, і включали

інші елементи, які робили її особливо суворим покаранням, як з точки зору фізичних страждань, так і моральної шкоди (приниження). Судді на свій розсуд визначали у проголошених вироках, як смертна кара має виконуватися. Вони могли вказати, що в'язня слід запхати в кошик, щоб мул тягнув його з в'язниці на ешафот, потім повісити, а після смерті четвертувати, а тіло (тулуб, руки, ноги) виставити на дорогах та воротах міста.

Звичайною формою страти було повішення. Більш жорстоким варіантом страти була заміна петлі навколо шиї, при якій смерть настає від перелому кісток або асфіксії, перевернутим положенням тіла в'язня – головою вниз. Коли вішали за ноги, страждання були набагато жорстокішими через завдаємий біль і повільність, з якою наставала смерть, муки тривали від двох до трьох днів. В Кастилії королівська хартія передбачала подібну систему страти у випадку содомітів, – їх спочатку кастрували, а потім вішали за ноги. Тобто система страти з перевернутим положенням тіла була призначена для тих, хто практикував перевернуту сексуальність, тобто всупереч нормі, встановленій у природі (протиприродний гріх-злочин). Таке повішення використовували для страти євреїв та мусульман в Арагоні. Ще однією формою страти була стрільба з лука. У відкритому полі в'язня прив'язували до жердини двома поперечними балками: одна посередині, щоб зв'язати руки; а друга, нижче, щоб поставити ноги. Загін страти, що складався з невизначеної кількості арбалетників, стріляв у в'язня стрілами, доки він залишався живим. Тіло залишалося на місці страти до розкладання, а кожен, хто забирав тіло без дозволу мав бути покараний. Щоб уникнути продовження страждань, завданих в'язню низкою несмертельних пострілів стрілами, були розроблені різні механізми для гарантування точності арбалетника: позначання серця білою емблемою; фінансова винагорода для тих, хто влучив у ціль, та грошовий штраф для тих, хто промахнувся; дозвіл на участь у страті будь-якого арбалетника, якого привабила винагорода або запросив сам в'язень (відкриті страти). Одним із заходів запобігання стражданням, спричиненим поганою стрільбою арбалетників, було попереднє втоплення, оскільки з точки зору середньовічного суспільства воно вважалося менш жорстокою смертю. Утоплення («позоамієнто») – метод страти, який мав на меті вбити в'язня шляхом асфіксії: засудженого кидали в річку або колодязь зі зв'язаними за спиною руками та вантажем, поміщеним на шию або ноги для полегшення занурення. Батьковбивць та уксорицидів за традицією римського кримінального права, поміщали в мішок, чан або бурдюк з вином разом з мавпою, собакою або гадюкою та кидали в море або річку.

Публічне застосування смертної кари мало на меті продемонструвати публічне виправдання, ствердити владу та контроль монархії над правосуддям, вплинути на аудиторію та приховати реальність неефективного здійснення правосуддя. Смертна кара набула характеру ритуала, публічного театралізованого видовища. Етапи ритуалу: підготовка в'язня до смерті, його проведення до шибениці, сама страта, публічне виставлення трупа на показ та його поховання, коли це не було заборонено вироком суду. Духовна допомога в'язням у в'язницях та засудженим до смерті була обов'язком францисканських ченців. Щоб пройти шлях від в'язниці до ешафоту, формувалася процесія. Зазвичай в'язень був одягнений у сорочку, верхи на в'ючній тварині, з мотузкою з еспарто навколо горла та зв'язаними руками. Потім він проходив головними вулицями міста, ганьблячись в очах інших учасників. Ця ганьба також походила від слів, якими його цькували дорогою. У випадках серйозних злочинів, пов'язаних зі зрадою або злим умислом, докладалися зусилля, щоб в'язень, окрім ганьби, також фізично страждав під час подорожі. З цією метою його могли помістити в кошик і тягнути на мулі, або ж вести прив'язаним до хвоста мула чи коня. До складу процесії входили міський глашатай, представники судових органів влади в супроводі нотаріуса, який записував події, судових приставів, які допомагали охороняти в'язня та запобігати заворушенням або спробам членів сім'ї, родичів чи товаришів по злочину врятувати засудженого.

Кожне місто мало місце особливого значення для виконання смертної кари в межах своєї міської географії або юрисдикції. Зазвичай це була площа, де проводилися великі публічні заходи, такі як щотижневий ринок. У деяких з цих місць постійно встановлювався ганебний стовп або шибениця як символ правосуддя. У менших містах щоразу, коли мала проводитися страта, встановлювався новий ешафот. Усі місцеві жителі були зобов'язані бути присутніми на виконанні смертної кари, інакше мета залякування присутньої публіки не була б досягнута. Таким чином, запускався в дію превентивно-педагогічний механізм, спрямований на те, щоб вселити присутнім страх, який би служив стримуванням їх від майбутніх злочинних дій. Страх перед смертною карою не стримував злочинну діяльність, оскільки суворість життя в пізньому Середньовіччі, постійна присутність війн, епідемій та смертей призводили до оніміння до страждань інших та своїх власних.

У деяких місцевостях була потрібна присутність на стратах бідних, їм роздавали милостиню у вигляді їжі. Витрати на це були включені до загальної вартості страти, яка покривалася муніципальною скарбницею. В епоху Нового часу публічні страти стали моментом народної, майже свят-

кової радості (наприклад, за часів Французької революції), спеціалісти не знайшли жодних доказів подібного реагування в Середні віки. Тіла тих, хто не мав родини чи родичів, ховали у спеціально відведених для них місцях. Закони визначали, яких осіб не можна було поховати на освяченій землі: по-перше, єретиків, мусульман та євреїв, оскільки «вони не підпадають під дію нашого Закону»; засуджених до покарання відлучення від церкви; злодіїв та підступних вбивць, які не бажали зізнаватися та загладжувати скоєні ними провини. Суворість покарань, передбачених правовими системами, змушувала причетних до злочинів, зіткнувшись з перспективою жорстких вироків, не з'являтися до суду та втікати, навіть попри високий ризик бути визнаними винними заочно і загрози покарання, яке чекало на них у разі захоплення. Втікачі від правосуддя шукали притулок у містах із захисною юрисдикцією, сподівались на отримання королівського помилування завдяки службі в королівській армії або на галерах королівського флоту.

Заміна надзвичайно суворої та жорстокої пенітенціарної системи більш поміркованою відбулася завдяки зростанню потреб верховної влади: 1) політика територіальної експансії потребувала людських ресурсів (шибениця марно забирала надмірну кількість життів); 2) високі витрати державної скарбниці, що виникали у результаті страт: виплати судді, який виніс вирок, катові, який його виконав, теслі, який зробив шибеницю, охороні, яка охороняла тіло тощо. В міру розвитку Середньовіччя смертну кару замінили вигнанням, сплатою штрафу, що ставало дедалі поширенішою практикою, пов'язаною зі зростаючими фінансовими потребами королівських корон. Призначені вироки повинні були включати компонент корисності для держави, такий як служба в її арміях або на галерах. Критерій корисності витіснив критерій зразковості.

Висновки. Таким чином, можна зробити наступні висновки: 1) смертна кара застосовувалась на середньовічному Заході як найвища міра покарання за довгий перелік злочинів; особиста помста та грошове відшкодування були загальновизнаним стандартом покарань для ранньосередньовічних феодальних суспільств; 2) внаслідок переходу від приватного до публічного здійснення правосуддя винесення смертних вироків стало привілегією держави; жорстоке та публічне покарання мало на меті каральну та попереджальну функції, – мало породжувати страх, а цей страх мав стримувати майбутні злочинні діяння; публічне застосування смертної кари мало на меті ствердити владу та контроль монархії над правосуддям; 3) в Середні віки було розроблено різноманітну типологію методів страти злочинців (повішення, обезголовлення, утоплення, спалення на вогнищі та ураження стрілами); 4) смертна кара в Західній Європі набула характеру ритуала, публічного театралізованого видовища; 5) в пізньому Середньовіччі поширеною судовою практикою ставала заміна смертної кари вигнанням, сплатою штрафу, службою в армії або на галерах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Протокол № 6 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, який стосується скасування смертної кари. URL: https://zakon. rada.gov.ua/laws/show/994_802# Text (дата звернення: 01.03.2025).
2. Кримінальний Кодекс України (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2001, № 25-26, ст.131). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ 2341-14#Text (дата звернення: 01.03. 2025).
3. Annual Report on the Global Use of the Death Penalty "Death Sentences and Executions in 2023" (29.05.2024) 46 p. URL: https://www.amnesty.org/ en/documents/act50/7952/2024/en/ (дата звернення:12. 02.2025).
4. Gauvard C. La peine de mort en France à la fin du Moyen Âge : esquisse d'un bilan. *Le Pouvoir au Moyen Âge* / dir. C. Carozzi, H. Taviani-Carozzi. Aix-en-Provence : Publications de l'Université de Provence. 2005. P. 71–84.
5. Gauvard C. Condamner à mort au Moyen Ãge: Pratiques d la peine capitale en France XIIIe–XVe siècle. Paris: Presses Universitaires de France, 2018. 316 p.
6. La pena de muerte en la sociedad europea medieval / ed. I. Bazán Díaz. Durango: Centro de Historia del Crimen, 2007. 538 p.
7. Gauvard C. Les oppositions à la peine de mort dans le royaume de France : théorie et pratique (XIIe–XVe siècle). *Clio & Crimen. Revista del Centro de Historia del Crimen de Durango*. 2007. Vol. 4. P. 22–46.
8. Санжаров В.А., Мацелик М.О., Санжарова Г. Ф. Інквізиційне розслідування в середньовічній судовій процедурі. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 10. С. 37–40. DOI https://doi. org/10.32782/2524-0374/2024-10/6.
9. Мацелик М.О., Бинюк Н.М., Санжарова Г.Ф. Середньовічне церковне судочинство: цивільний та кримінальний процеси. *Ірпінський юридичний часопис. Серія: право*. 2022. Вип. 1 (8). С. 9–20. DOI https:// doi.org/10.33244/ 2617-4154.1(8).2022.9-20.

10. Санжаров В.А., Павлюх О.А., Санжарова Г.Ф. Четвертий Латеранський Собор 1215 року: традиції і новації в канонічному праві. *Юридичний науковий електронний ж*урнал. 2022. № 6. С. 42–46. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-6/8.
11. Del delito de lesa majestad al de lesa nación. Criminalidad política en la Historia / ed. I. Bazán Díaz. Durango : Centro de Historia del Crimen, 2017. 865 p.
12. Pollock F., Maitland F.W. The History of English Law before the time of Edward I. Cambridge: Cambridge University Press, 1899. XXXVIII, 688 p.
13. Wormald C.P. Legal Culture in the Early Medieval West: Law as Text, Image and Experience. London, Rio Grande: The Hambledon Press, 1999. XXII, 401 p.
14. Gilles H. Peine de mort et droit canonique. *La mort et l'au-delà en France méridionale (XIIe-XVe siècle)*. Toulouse : Éditions Privat, 1998. P. 393–416.
15. Dounot C. Une solution de continuité doctrinale. Peine de mort et enseignement de l'Église. *Catholica*. 2018. n° 141. P. 46–73.
16. Kras P. The System of the Inquisition in Medieval Europe. Berlin: Peter Lang, 2020. 524 s.
17. Санжаров В.А. Граціан і його твір «Згода розбіжних канонів»: юридичний Ренесанс в Західній Європі у XII столітті і канонічне право. *Держава та регіони. Серія: право*. 2018. № 4 (62). С. 133–137.
18. Dębiński A. Church and Roman Law. Lublin: KUL, 2010. 210 s.

УДК 340.13:81’373.46
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.1.22

ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ СПЕЦІАЛІЗОВАНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ ПІД ЧАС ФОРМАЛІЗАЦІЇ НОРМ ПРАВА В КОНТЕКСТІ ЮРИДИЧНОЇ ТЕХНІКИ

Степаненко Н.В.,
доктор філософії в галузі права, доцент,
доцент кафедри теорії та історії держави і права,
Університет економіки та права «КРОК»
ORCID: 0000-0001-6216-2206
e-mail: nataliasv@krok.edu.ua

Степаненко Н.В. Особливості використання спеціалізованої термінології під час формалізації норм права в контексті юридичної техніки.

У статті розглянуто особливості використання спеціалізованої термінології під час формалізації норм права в контексті юридичної техніки. Визначено роль юридичної техніки у правотворчій діяльності та обґрунтовано її вплив на підвищення якості норм права. Проаналізовано такі категорії, як юридична техніка, формалізація та правова термінологія. Розкрито зміст і характерні властивості правової дефініції, окреслено значення юридичної техніки в правозастосовній діяльності. Серед основних проблем формалізації норм права виокремлено недостатнє використання спеціалізованої термінології, що зумовлює зниження рівня правової визначеності.

У ході дослідження надано характеристику проблеми надмірного використання спеціалізованої термінології, що призводить до плутанини у вживаних термінах і зниження рівня зрозумілості норм права для їх адресатів.

Під час аналізу проведеного дослідження встановлено, що сучасні умови формування вітчизняного законодавства потребують поглиблення наукових розвідок у сфері юридичної техніки. Правотворча практика вимагає наявності розвинутого методологічного інструментарію, пов’язаного з добором чітких і лаконічних формулювань правових приписів та юридичних термінів. Зазначене є необхідним для запобігання виникненню колізій у правовій сфері та підвищення рівня доступності правових норм для їх сприйняття учасниками правовідносин. При цьому певне розмиття галузевих меж може створювати підґрунтя для формування умов, за яких можливе як недостатнє, так і надмірне використання спеціалізованої термінології під час формалізації норм права. Реагування на зазначені ризики зумовлює постановку на порядок денний доктринальних дискусій щодо доцільності стандартизації юридичної лексики, головною метою яких є сприяння унормуванню вироблення правил та вимог юридичної техніки під час формування понятійно-категоріального апарату у правовій сфері.

За результатами дослідження сформульовано висновок про необхідність помірного та зваженого використання спеціалізованої термінології, в межах, обумовлених потребою забезпечення правової визначеності й упередження плутанини у термінах і зниження доступності права учасникам правових відносин.

Ключові слова: правотворчість, юридична техніка, нормотворча техніка, формалізація, термінологія, норма права, формальна визначеність, правова визначеність.

Stepanenko N.V. Peculiarities of using specialized terminology in the formalization of legal norms within the context of legal technique.

The article examines the peculiarities of using specialized terminology during the formalization of legal norms in the context of legal technique. The role of legal technique in law-making activity is defined, and its impact on improving the quality of legal norms is substantiated. The categories of legal technique, formalization, and legal terminology are analyzed. The content and characteristic features of legal definitions are revealed, and the significance of legal technique in law enforcement is outlined. Among the key problems of formalization, the insufficient use of specialized terminology is highlighted as a factor that reduces the level of legal certainty.

The study also addresses the issue of excessive use of specialized terminology, which leads to confusion in the applied terms and diminishes the clarity of legal norms for their intended recipients.

The analysis reveals that current conditions of national legislative development require further scientific exploration in the field of legal technique. Law-making practice demands a well-developed

methodological toolkit focused on selecting precise and concise formulations of legal provisions and legal terms. This is essential for preventing legal conflicts and enhancing the accessibility of legal norms for participants in legal relations. At the same time, the blurring of sectoral boundaries may contribute to the emergence of conditions under which either insufficient or excessive use of specialized terminology occurs in the process of formalizing legal norms. Responding to these risks raises the need for doctrinal debate regarding the advisability of standardizing legal vocabulary, with the primary objective of facilitating the development of consistent rules and requirements of legal technique in the formation of a conceptual and categorical apparatus in the legal domain.

Based on the study's findings, it is concluded that the use of specialized legal terminology must be moderate and well-balanced, within the limits determined by the need to ensure legal certainty, prevent terminological confusion, and maintain the accessibility of law for participants in legal relations.

Key words: lawmaking, legal technique, norm-making technique, formalization, terminology, norm of law, formal certainty, legal certainty.

Постановка проблеми. У сучасних умовах правотворчі процеси повинні забезпечувати завчасне запобігання випадкам некоректного тлумачення норм права, що може виникати внаслідок плутанини у юридичних термінах. Від цього значною мірою залежить розбудова вітчизняного законодавства, доступного для адресатів, що, своєю чергою, сприятиме поліпшенню сприйняття змісту законодавчих актів. Таким чином, центральною науковою проблемою, яка відображена у тематиці статті, є підвищення рівня правової визначеності у процедурах розроблення норм права.

Метою статті є аналіз існуючих підходів до вироблення правових дефініцій у контексті юридичної техніки в юридичній науці та формулювання пропозицій щодо вдосконалення правотворчої діяльності.

Стан опрацювання проблематики. У ході дослідження проаналізовано напрацювання таких науковців, як К. Адаскалиця, Н. Атаманчук, С. Бобровник, О. Дашковська, Т. Дудаш, А. Красницька, В. Кравчук, А. Колодій, Д. Манько, Л. Пригара, П. Рабінович, М. Савчин, О. Токарчук, С. Шестакова, І. Шутак та інші. При цьому слід констатувати, що у вітчизняній науці ця проблематика недостатньо досліджена та містить суттєві прогалини щодо підходів до використання спеціалізованої термінології під час формулювання правових приписів.

Виклад основного матеріалу. Враховуючи соціальність призначення права як регулятора суспільних відносин, на перший план виходить необхідність приділення уваги оформленню правових приписів не тільки в належну форму, але і таку зовнішню форму, яка зробить правову норму зрозумілою та доступною для адресата. Тут важливу роль відіграють процеси формалізації загальнообов'язкових правил поведінки.

В загальному, формалізація в філософському енциклопедичному словнику трактується як сукупність пізнавальних операцій, що дозволяють абстрагуватися від значення понять і сенсу виразів наукової теорії для аналізу її логічних характеристик. У цьому процесі результати мислення передаються через точні поняття й твердження [1, с. 632]. При цьому фахівці виокремлюють правничe мовознавство, яке відносять до галузей лінгвістики, що вивчає мову, яка використовується у правничій сфері. Ця дисципліна включає такі основні складові, як правнича лексикологія і фразеологія, правнича граматика (до якої належать морфологія та синтаксис) та правнича стилістика, що узгоджуються з компонентами загального мовознавства. Правнича мова визначається як мова, якою користуються юристи у своїй професійній діяльності. Водночас термін «правова мова» розглядається як синонім таких понять, як «мова права» чи «юридична мова», зокрема, коли йдеться про її зв'язок із правовими аспектами. Це створює відмінність у лексико-термінологічному наповненні цих мов: наприклад, правова мова в основному містить термінологію, пов'язану з правом, тоді як правнича мова охоплює ширший спектр спеціалізованих термінів різних галузей, які мають значення для діяльності юриста, зокрема економічних, фінансових, медичних тощо [2].

Основним інструментом у процесі створення норм права є юридична техніка, вдосконалення якої має ґрунтуватися на чітко визначених стандартах [3, с. 93].

Так, юридична техніка виконує роль дисциплінуючого чинника й водночас слугує бар'єром та перешкодою для абстрактних претензій чи свавільних дій, спрямованих на захоплення правового простору, забезпечуючи розуміння конкретних умов застосування будь-якого правового акта, дії або ситуації. Відповідно до французької правової доктрини, юридична техніка сприяє дотриманню справедливості та ефективності правових норм, будучи засобом адаптації абстрактних формулювань до реальних обставин, які часто є складними для аналізу та вирішення. Її розглядають як сукупність інструментів формальної юридичної логіки, що характеризується стабільністю та запобігає свавільним діям з боку представників політичної влади [4].

Юридична техніка є інструментом, що забезпечує правотворчість такими якісними характеристиками, як узгодженість, чіткість, системність, стабільність, доступність і зрозумілість для адреса-

та. Отже, можна припустити, що такі категорії, як «юридична техніка» та «спеціалізована термінологія», відіграють визначальну роль у технології формалізації правил поведінки.

Д. Манько, досліджуючи методологічні засади вивчення юридичних алгоритмів і технологій формалізації права у вимірі юридичної діяльності, зазначає, що вивчення змісту та правової природи юридичних алгоритмів і технологій обумовлює потребу у формулюванні чіткого методологічного підґрунтя та розробленні визначень ключових термінів, понять і категорій [5, с. 6, 14-15].

У 2005 році постановою Кабінету Міністрів України було затверджено правила підготовки проектів актів Кабінету Міністрів України, у яких, зокрема, визначено необхідність дотримання логічної послідовності, точності викладу, лаконічності проекту акта, а також виокремлено таку вимогу, як відсутність суперечностей, що передбачає недопустимість смислових протиріч у тексті акта, коли норми не узгоджуються між собою або взаємно виключаються. Забороняється також використання розмовної лексики й русизмів. Наголошено, що необхідним є застосування мовних засобів, які відповідають сучасним правописним нормам, та використання термінів у значеннях, закріплених у словниках [6].

Також у 2005 році Конституційний Суд України визначив, що з конституційних принципів рівності й справедливості випливає вимога визначеності, ясності й недвозначності правової норми, оскільки інше не забезпечує її однакового застосування, не виключає необмеженості тлумачення у правозастосовній практиці й неминуче призводить до свавілля [7]. Отже, Конституційний Суд України окремо наголосив на важливості використання спеціалізованої термінології для забезпечення точності формулювань нормативних приписів і, як наслідок, полегшення їхнього сприйняття учасниками правових відносин.

Численні дослідження інструментів формалізації норм права у вітчизняній правовій науці також підкреслюють роль юридичної техніки як засобу підвищення якості національного законодавства. Проте в академічному середовищі досі не сформовано єдиної усталеної дефініції цієї категорії, що значно ускладнює вироблення стандартів щодо створення зовнішньої форми правової норми.

Так, І. Шутак розкриває дефініцію «юридична техніка» як теоретико-прикладну юридичну науку, яка досліджує закономірності раціональної юридичної діяльності, пов'язаної зі створенням, тлумаченням і реалізацією права. У межах системи юриспруденції вона виконує завдання систематизації знань про методи й прийоми юридичної діяльності, сформовані як загальною теорією права, так і галузевими та прикладними юридичними науками [8].

К. Адаскалиця визначає юридичну техніку формалізації норм права як сукупність правил, що надають праву формальної вираженості й виступають дієвим методологічним інструментом у процесі правотворчої діяльності. При цьому науковець посилається на позицію Європейського суду з прав людини, відповідно до якої встановлено загальне правило щодо рівня правової визначеності, якому має відповідати позитивне право. Зокрема, у справі Steel and Others v. the United Kingdom ЄСПЛ розтлумачив, що Конвенція містить вимоги до чіткості позитивного права, яка має «дозволити громадянинові, за належною порадою, передбачати певні наслідки певних дій». Таким чином, правова визначеність вважається забезпеченою, якщо «належна порада» дозволяє суб'єкту права передбачати правові наслідки своїх дій. У цьому контексті системність і визначеність як властивості права є взаємопов'язаними. Як зазначалося раніше, системність протидіє колізійності, яка є перешкодою у визначенні регулятивного змісту позитивного права, що, своєю чергою, є необхідною умовою забезпечення стандартів правової визначеності [9, с. 22].

Важливо виокремити як один із засобів юридичної техніки й такий інструмент, як правова термінологія. За своїм змістом вона становить сукупність правових термінів, що використовуються в юридичній мові, а також досліджує закономірності термінологічного наповнення та структури цієї мови. Однак часто поняття «правова термінологія» ототожнюють із «правовим термінознавством». При цьому правовий термін визначається як слово або словосполучення, що є узагальненою назвою певного правового поняття. Ці терміни застосовуються у мовах законотворчості, тлумачення закону, реалізації права, професійній юридичній мові та правознавчій науці. Правовим термінам притаманні як загальні характеристики, спільні для всіх термінів, так і спеціальні юридичні особливості [10, с. 511].

Незважаючи на широкий інструментарій правотворчості, основним засобом юридичної техніки залишається правова дефініція, вивченню якої приділено значну увагу у вітчизняній доктрині. Так, О. Дашковська зазначає, що дефініції становлять вагому складову понятійного апарату законодавства, забезпечуючи його формальну визначеність. Разом з іншими правовими нормами вони спрямовані на роз'яснення понять, сформульованих законодавцем, і потребують удосконалення формулювання у мові сучасного українського законодавства. Норми-дефініції дозволяють уникати суперечливого тлумачення понять, забезпечують змістову завершеність регулятивних і охоронних норм, усувають прогалини та сприяють однаковості розуміння й реалізації правових норм. Авторка

визначає правову дефініцію як нормативно-правовий припис, що розкриває зміст правового поняття шляхом указівки на його основні юридично значущі ознаки або елементи з метою забезпечення єдності правового регулювання [11, с. 19, 22].

П. Рабінович та Т. Дудаш визначають правову дефініцію як логічно та граматично завершене судження, у якому розкрито зміст правового поняття через зазначення його суттєвих юридично значущих ознак. Дослідники виділяють загальні та спеціальні ознаки дефініції. Зокрема: 1) зміст має містити найважливіші юридично значущі ознаки або ознаку визначуваного поняття; 2) двочленна структура – визначуване поняття та його ознаки; 3) форма викладу не є уніфікованою; 4) може мати невизначену кількість застосувань; 5) можлива наявність загальнообов'язкового характеру через закріплення у юридичному акті [2].

Щодо видового різноманіття, то в юридичній науці пропонуються різні критерії класифікації правових дефініцій. Залежно від джерела, вони поділяються на юридично-практичні (легальні) та доктринальні. Юридично-практичні дефініції, у свою чергу, поділяються на правотворчі, офіційно-правотлумачні та правозастосовні. Якщо офіційно-правотлумачні чи правозастосовні дефініції зазвичай не включають норм права, то правотворчі дефініції фактично є нормативно-правовими приписами, що містять ключові юридично значущі риси понять для забезпечення узгодженості правового регулювання.

С.О. Шестакова серед особливостей юридичної термінології як спеціалізованої системи правових понять виокремлює: 1) однозначність – термін має позначати лише одне правове поняття, і навпаки; 2) системність – кожен термін є елементом певної терміносистеми, значення якого закріплюється й підтримується в цій системі; 3) дефінітивність – наявність визначення (нормативно-правового або доктринального); 4) сфери застосування – мова правотворчості, правотлумачення, правозастосування, правореалізації, професійна юридична мова та мова правничої науки.

Авторка наголошує, що понятійно-категоріальний апарат є невід'ємним атрибутом будь-якої галузі юридичної науки, оскільки сукупність понять, термінів і категорій формує основу для застосування норм права. Різноаспектне застосування одного й того самого терміна чи поняття в нормативно-правових актах різних галузей права, а іноді й у межах однієї галузі, свідчить про відсутність єдиних підходів у правозастосовній практиці. Відсутність взаємооднозначної відповідності між планом вираження та планом змісту (один термін – одне поняття), висока частотність цього явища вказують на стан становлення терміносистеми та характерну для цієї стадії невпорядкованість. Через відсутність раціональної організації юридична термінологія не є семіотично бездоганною системою, що зумовлює постійну потребу в її упорядкуванні, передусім у законодавстві [12, с. 73].

Слід зазначити, що розмежування юридичної техніки та юридичних технологій дозволяє уникнути термінологічних колізій. Юридична техніка охоплює сукупність правових засобів і матеріально-технічних ресурсів, необхідних для створення письмових правових актів. Натомість юридичні технології – це комплекс методів, прийомів, правил і методик, спрямованих на розроблення та супровід таких актів.

Л. Пригара слушно зазначає, що ефективність регулювання суспільних відносин значною мірою залежить від високого рівня юридико-технічної досконалості як нормативно-правових актів, так і актів правозастосування. Юридична техніка виступає інструментом, який забезпечує не лише якісне формулювання змісту юридичного документа, а й створює передумови для його адекватного розуміння суб'єктами права. Вона також сприяє коригуванню відповідних правовідносин згідно з вимогами правових норм. Таким чином, можна стверджувати, що інститут юридичної техніки у сфері правозастосування виконує важливу функцію формалізації документів для належного відображення волі суб'єкта правозастосування та донесення її змісту до свідомості осіб, на яких поширюється дія цих актів. Водночас ефективність правозастосовної діяльності значною мірою залежить від рівня науково обґрунтованого вивчення інституту юридичної техніки правозастосовних актів. Цей інститут виконує роль одного з ключових засобів забезпечення повноти й реальності реалізації правових норм [13].

О.В. Токарчук підкреслює, що юридична техніка суттєво впливає на процес реалізації права. Формуючись як окремий інститут, вона функціонує відповідно до потреб практичного застосування як ключовий інструмент структуризації правових актів і надання їм статусу офіційно визнаних документів. З іншого боку, юридична техніка виступає засобом обміну правовою інформацією, у тому числі на міжнародному рівні, сприяючи зближенню національних правових систем і гармонізації розвитку законодавства з міжнародними нормами.

Вплив юридичної техніки автор вбачає також у правозастосовній діяльності, адже саме цей інструмент забезпечує правильне тлумачення правових норм, закріплених у законодавчих актах, та їх коректне застосування. Це, своєю чергою, становить основу для прийняття рішень у правозастосуванні, здійснення юридичних дій та використання механізмів правового захисту як для фізичних,

так і для юридичних осіб. Системний вплив юридичної техніки на процес законотворчості виявляється у здатності правильно формувати й структурувати нормативний матеріал для створення нових правових актів [14, с. 61].

Поштовхом у сучасних процесах правотворчості став прийнятий 24 серпня 2023 року спеціалізований Закон України «Про правотворчу діяльність» № 3354-IX [15]. Аналізуючи норми цього закону, Н. Атаманчук зазначає, що вони спрямовані на вдосконалення як процесу створення норм права, так і правозастосовної практики. Це обумовлює необхідність забезпечення системності, повноти, логічності та відповідності законодавства загальновизнаним міжнародним і європейським стандартам, адже саме впорядкована правотворча діяльність є ключовим чинником підвищення якості нормативно-правових актів [16].

Закон України «Про правотворчу діяльність» № 3354-IX ґрунтується на загальновизнаних засадах теорії правотворення, нормотворчості та законотворчої практики. У преамбулі закону передбачено активну участь громадянського суспільства у процесі правотворчої діяльності та підвищення якості національного законодавства, що відображає ключовий принцип співпраці держави і громадськості у формуванні правових норм. Як підкреслює А. Колодій, у преамбулі міститься визначення основних правил техніки нормопроектування, що є невід'ємною структурною складовою процесу створення правових норм [17, с. 29-30].

Водночас, як відзначають фахівці, національний контекст правотворчості характеризується відсутністю єдиного підходу до організації діяльності органів публічної влади в цій сфері, а також існуванням значних прогалин у правовому регулюванні, суперечливістю правозастосовної практики та недостатністю механізмів обліку і державної реєстрації нормативно-правових актів [18].

Висновки. Вивчення основних елементів юридичної техніки як системи правил і прийомів підготовки проектів нормативно-правових актів, що забезпечують максимально коректну відповідність форми нормативних положень їхньому змісту, простоту викладу, доступність для розуміння та повноту охоплення питань, які належать до предмета правового регулювання, дає підстави сформулювати низку висновків і пропозицій щодо вдосконалення підходів до правотворчої діяльності. Зокрема, йдеться про необхідність помірного та зваженого використання спеціалізованої термінології – у межах, продиктованих потребою забезпечення правової визначеності, запобігання термінологічній плутанині та підвищення доступності права для його адресатів. Це, у свою чергу, сприятиме покращенню якості законодавства України.

Крім того, у процесі формалізації норм права пріоритетними мають бути такі характеристики правових приписів, як чіткість, логічність, лінгвістична узгодженість, доступність для сприйняття, а також уникнення надмірного вживання вузькопрофільних термінів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Філософський енциклопедичний словник. Київ: Абрис, 2002. 742 с.
2. Рабінович П.М., Дудаш Т.І. Правнича мова: основні складники (загальнотеоретична характеристика). *Вісник Національної академії правових наук України.* 2017. № 1. С. 17–29.
3. Красницька А.В. Юридичні документи: техніка складання, оформлення та редагування: посібник / А.В. Красницька. 2-е вид., допов. і перероб. К.: Парламент. видавництво, 2006. 538 с.
4. Савчин М. Методологія порівняльного правознавства у контексті зближення правових культур та соціогуманітарного виміру права. *Порівняльне правознавство: сучасний стан і перспективи розвитку:* Зб. наук. статей / За ред. Ю.С. Шемшученка, О.В. Кресіна; Упор. О.В. Кресін, О.М. Редькіна, за участі К.О. Черніченка. К.: ІДП ім. В.М. Корецького НАНУ, Таврійський національний університет ім. В.І. Вернадського, Київський університет права НАНУ, 2006. С. 136–144. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/5229 (дата звернення: 12.06.2025).
5. Юридичні технології та алгоритми формалізації права у вимірі юридичної діяльності: монографія / Д.Г. Манько. Одеса: Фенікс, 2019. 320 с.
6. Про затвердження Правил підготовки проектів актів Кабінету Міністрів України: постанова. Кабінет Міністрів України від 6 вересня 2005 року № 870. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/870-2005-п (дата звернення: 20.06.2025).
7. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 92, пункту 6 розділу X «Перехідні положення» Земельного кодексу України (справа про постійне користування земельними ділянками) від 22 вересня 2005 року № 5-рп/2005. Верховна Рада України. Сайт. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-05#Text (дата звернення: 15.06.2025).

8. Шутак І.Д. Юридична техніка і технологія: теорія і практика застосування. *Юридична техніка і технологія : теорія і практика застосування*: Тези доп. та повідомл. учасн. II Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Львів, 24-25 лист. 2016 р.) / за заг. ред. І.Д. Шутака. Х.: Право, 2016. 228 с.
9. Адаскалиця К.К. Співвідношення системності та формальної визначеності як властивостей права в контексті формалізації норм права. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. Том 1, № 87. 2025, с. 15–22. URL: http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/324463/314571 (дата звернення: 18.06.2025).
10. Юридична енциклопедія: у 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ: Укр. енцикл., 2003. Т. 5. 736 с.
11. Дашковська О.Р. Правові дефініції як різновид нормативних приписів. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2012. Вип. 3. С. 16–23. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/3918/1/Dashkovska_16.pdf (дата звернення: 21.06.2025).
12. Шестакова С.О. Особливості юридичної термінології як спеціалізованої системи правових понять. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету.* Серія: Філологія. 2018. № 33, том 1, с. 71–73. URL: http://vestnik-philology.mgu.od.ua/archive/v33/part_1/21.pdf (дата звернення: 22.06.2025).
13. Пригара Л.І. Юридична техніка актів правозастосування: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2008, 244 с.
14. Токарчук О.В. Дотримання правил юридичної техніки як запорука ефективної роботи органів публічної влади. Нове українське право. Київ: Науково-дослідний інститут правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії правових наук України, 2025. Вип. 1. 254 с. С. 56–62. URL: http://newukrainianlaw.in.ua/index.php/journal/issue/view/26 (дата звернення: 23.06.2025).
15. «Про правотворчу діяльність»: Закон України від 24.08.2023 р. № 3354-IX. Верховна Рада України. Сайт. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20#Text (дата звернення: 25.06.2025).
16. Атаманчук Н. Правотворча діяльність органів Державної податкової служби України: теоретико-правові аспекти. *Нове українське право*. 2024. № 2. С. 42–49.
17. Колодій А. Закон України «Про правотворчу діяльність» – основа реформування правової системи України. Закон України «Про правотворчу діяльність» як механізм удосконалення правотворчого процесу в Україні: збірник матеріалів Науково-практичного круглого столу, м. Київ, 12 квітня 2024 р. Київ: Інститут правотворчості та науковоправових експертиз НАН України, 2024. С. 27–35.
18. Науково-практичний коментар Закону України «Про правотворчу діяльність» / за заг. ред. Р. Стефанчука. Київ: Ліра-К, 2024. 576 с.

УДК 351.9:351.74](477)
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.1.23

ДЕМОКРАТИЧНИЙ ЦИВІЛЬНИЙ КОНТРОЛЬ ЗА ДІЯЛЬНІСТЮ СИСТЕМИ ОРГАНІВ СЕКТОРУ БЕЗПЕКИ І ОБОРОНИ УКРАЇНИ

Чуб А.В.,
доктор юридичних наук,
професор кафедри теорії та історії держави і права
Національної академії управління

Найдьон Є.М.,
кандидат юридичних наук, доцент кафедри права
Приватного вищого навчального закладу
«Університет сучасних знань»

Чуб А.В., Найдьон Є.М. Демократичний цивільний контроль за діяльністю системи органів сектору безпеки і оборони України.

Стаття присвячена аналізу демократичного цивільного контролю за діяльністю системи органів сектору безпеки і оборони України як ключового елементу забезпечення законності, прозорості та підзвітності у сфері національної безпеки. Автори досліджують правові, організаційні та практичні аспекти парламентського контролю, який є невід'ємною частиною демократичної системи управління державою. В статті зазначається, що парламентський контроль відіграє важливу роль у запобіганні антиконституційним діям силових структур, забезпеченні їх підпорядкування цивільній владі та сприянні демократизації суспільства. Особлива увага приділяється проблематиці пошуку оптимальних форм і механізмів здійснення такого контролю, враховуючи специфіку військової організації, яка є закритим інститутом через необхідність збереження державних і військових таємниць.

У статті підкреслюється, що ефективний контроль за діяльністю спеціальних і розвідувальних служб є гарантією національної безпеки, але водночас несе потенційні ризики для прав і свобод громадян. На основі аналізу подій 2004–2005 та 2013–2014 років в Україні автори акцентують увагу на проблемі неналежного контролю за діяльністю спецслужб, що створює загрози як для прав людини, так і для системи державної безпеки загалом.

Окремо, в статті, розглядається роль громадського контролю, який здійснюється через інститути громадянського суспільства, громадські об'єднання, звернення громадян та діяльність Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. Наголошується, що громадський нагляд спрямований на забезпечення верховенства права, прозорості та підзвітності органів сектору безпеки і оборони, а також на сприяння їх ефективній діяльності. У статті наводяться приклади діяльності громадських рад при окремих органах сектору безпеки, таких як Міністерство внутрішніх справ України, Служба безпеки України тощо.

Автори роблять висновок, що демократичний цивільний контроль, зокрема парламентський, є необхідною умовою для європейської та євроатлантичної інтеграції України, оптимізації цивільно-військових відносин і зміцнення правової держави. Стаття підкреслює важливість поєднання парламентського та громадського контролю для забезпечення ефективності, законності та прозорості у сфері безпеки і оборони, що є важливим індикатором демократичного розвитку країни.

Ключові слова: демократичний контроль, парламентський контроль, сектор безпеки і оборони, громадський нагляд, національна безпека.

Chub A.V., Naidon Ye.M. Democratic civilian control over the activities of the security and defense sector bodies of Ukraine.

The article is dedicated to the analysis of democratic civilian control over the activities of the security and defense sector agencies of Ukraine as a key element in ensuring legality, transparency, and accountability in the field of national security. The author examines the legal, organizational, and practical aspects of parliamentary control, which is an integral part of the democratic system of state governance. It is emphasized that parliamentary control plays a crucial role in preventing unconstitutional actions by security forces, ensuring their subordination to civilian authority, and promoting the democratization

of society. Particular attention is given to the challenges of finding optimal forms and mechanisms for exercising such control, considering the specific nature of the military organization, which remains a closed institution due to the need to protect state and military secrets.

The article highlights that effective control over the activities of special and intelligence services is a guarantee of national security but simultaneously poses potential risks to the rights and freedoms of citizens. Based on the analysis of events in 2004–2005 and 2013–2014 in Ukraine, the author underscores the issue of inadequate control over special services, which poses threats not only to human rights but also to the state security system as a whole. In accordance with the Constitution of Ukraine and the Law of Ukraine "On National Security" dated June 21, 2018, the Verkhovna Rada of Ukraine plays a pivotal role in implementing control functions through the adoption of relevant laws, approval of the military budget, oversight of officials' activities, and the establishment of special committees and commissions.

The role of public control, exercised through civil society institutions, public associations, citizens' appeals, and the activities of the Ukrainian Parliament Commissioner for Human Rights, is separately addressed. Public oversight aims to ensure the rule of law, transparency, and accountability of the security and defense sector agencies while promoting their effective functioning. The article provides examples of public councils operating under certain security sector bodies, such as the Ministry of Internal Affairs of Ukraine, the Security Service of Ukraine, and others.

The authors concludes that democratic civilian control, particularly parliamentary control, is a prerequisite for Ukraine's European and Euro-Atlantic integration, the optimization of civil-military relations, and the strengthening of the rule of law. The article emphasizes the importance of combining parliamentary and public control to ensure efficiency, legality, and transparency in the security and defense sector, which serves as a critical indicator of a country's democratic development.

Key words: Democratic control, Parliamentary control, Security and defense sector, Public oversight, National security.

Постановка проблеми. У сучасних демократичних державах забезпечення ефективного цивільного контролю за діяльністю системи органів сектору безпеки і оборони є ключовим елементом гарантування законності, прозорості та підзвітності, а також запобігання антиконституційним діям силових структур. В Україні, проблема неналежного контролю за діяльністю спеціальних служб виявилася однією з основних загроз не лише правам і свободам громадян, а й системі національної безпеки в цілому. Ускладнення цього питання пов'язане зі специфікою військової організації, яка через необхідність збереження державних і військових таємниць залишається закритим інститутом. У контексті європейської та євроатлантичної інтеграції України встановлення дієвих механізмів парламентського та громадського контролю за сектором безпеки і оборони набуває особливої актуальності, оскільки це є необхідною умовою зміцнення правової держави та оптимізації цивільно-військових відносин.

Мета дослідження. Метою статті є аналіз демократичного цивільного контролю за діяльністю системи органів сектору безпеки і оборони України.

Стан опрацювання проблематики. Демократичний цивільний контроль за діяльністю системи органів сектору безпеки і оборони України є важливою темою сучасних наукових досліджень, що відображає прагнення країни до зміцнення демократичних інститутів та відповідності стандартам НАТО і ЄС. Наукові роботи, зокрема Христинченка Н.П. та Коваліва М.В. (2023), розкривають поняття, зміст та форми реалізації такого контролю, акцентуючи на його значенні в умовах воєнного стану та необхідності вдосконалення законодавчої бази. Пошедін О. (2019) аналізує форми реалізації контролю, включаючи парламентські слухання, звітування, аудит та судовий нагляд, вказуючи на проблеми ресурсного забезпечення Збройних Сил України. Полтораков О. розглядає громадський контроль над силовими структурами, підкреслюючи унікальну роль громадянського суспільства, зокрема волонтерів. Ященко В.А., Пилипчук В.Г., Довгань О.Д. та Лебединська О.В. (2019) зосереджуються на правовому регулюванні та організації контролю, пропонуючи тренінгові матеріали для фахівців сектору безпеки. Нинішній стан опрацювання проблематики характеризується активним дослідженням нормативно-правових аспектів, форм реалізації контролю та його відповідності міжнародним стандартам, однак залишаються виклики у вдосконаленні законодавства, підвищенні прозорості та ефективності координації між органами влади.

Методологія дослідження. У статті використано комплекс загальнонаукових і спеціальних методів дослідження. Системний підхід застосовано для аналізу структури та функціонування системи цивільного контролю. Порівняльно-правовий метод використано для зіставлення українських і міжнародних практик здійснення парламентського та громадського нагляду. Аналітичний метод дозволив оцінити ефективність існуючих механізмів контролю та виявити їх недоліки. Гносеологіч-

ний метод використано для вивчення положень Конституції України, Закону України «Про національну безпеку» та інших нормативних актів, що регулюють діяльність сектору безпеки і оборони. Метод узагальнення застосовано для формулювання висновків щодо необхідності вдосконалення механізмів контролю.

Виклад основного матеріалу. Контроль за системою органів сектору безпеки і оборони є важливою правовою формою діяльності парламенту в сучасних демократичних державах. Через підпорядкування силових структур цивільній політичній владі, яка визначає та обмежує сферу їх компетенції, парламентський контроль унеможливлює використання сил безпеки і оборони в антиконституційних цілях, функціонування її як самостійного суб'єкта, що своєю чергою сприяє демократизації та стабілізації суспільства. Проблема пошуку найоптимальніших форм і механізмів здійснення парламентського контролю за органами сектору безпеки і оборони, забезпечення його конструктивності, ефективності є гострою та актуальною для будь-якої країни. Проблема встановлення та здійснення парламентського контролю за оборонною сферою значно ускладняється специфікою військової організації, що є закритим інститутом, насамперед, через необхідність збереження державних і військових таємниць [6, с. 285].

Так, ефективна діяльність спеціальних і розвідувальних підрозділів і служб у будь-якій країні, з одного боку, є гарантією запевнення національної безпеки, а з іншого – несе потенційні загрози й обмеження прав людини і громадянина. З метою забезпечення прав і свобод громадян у демократичних країнах відпрацьовані чіткі механізми контролю за діяльністю спецслужб. Основи такого контролю, як правило, встановлені на рівні конституцій і докладно регламентовані спеціальними законами. В Україні проблема неналежного контролю за діяльністю спеціальних служб, як засвідчили події 2004–2005 рр. і 2013–2014 рр., несе загрози не лише порушення прав людей, а й системі державної безпеки в цілому [5, с. 120]. Парламентський контроль є невід'ємною цінністю демократичної форми організації суспільства, оскільки він являє собою передбачену Конституцією та законами України діяльність Верховної Ради України, утворених нею органів, обраних посадових осіб і народних депутатів України щодо отримання, вивчення, оприлюднення інформації про діяльність, рішення, правові акти інших органів і посадових осіб публічної влади, підприємств, установ та організацій і вжиття на основі цієї інформації передбачених Конституцією і законами України заходів реагування [3].

Світова практика функціонування сучасних демократичних країн свідчить, що саме парламент як орган представницької влади має всі підстави виступати одним з суб'єктів формування оборонної політики, створення Концепції національної безпеки, затвердження воєнної доктрини держави, визначення питань, пов'язаних із використанням збройних сил, військового бюджету, встановлення чисельності збройних сил, оголошення надзвичайного стану у країні. Парламентський контроль системи органів сектору безпеки і оборони спрямований на посилення відповідальності керівництва цієї галузі перед виборцями і представницьким органом, впровадження законності у сфері безпеки і оборони, на виявлення, попередження, припинення дій, які суперечать встановленим державою нормам, правилам і стандартам, на запобігання діям, які не відповідають законодавству й несумісні з державними інтересами, а також притягнення винних до відповідальності. Такий контроль законодавчої влади є ефективним засобом отримання інформації про процеси, які відбуваються в підконтрольній галузі, сприяє виявленню причин відхилення від законності; розробленню заходів, що мають нейтралізувати виявлені відхилення.

Контрольна функція Верховної Ради України за оборонною сферою реалізується:

– у прийнятті законів, які визначають механізм і процедуру адміністрування державної військової організації, її функціонування і співпрацю з цивільними інституціями;

– у спостереженні за законністю й доцільністю управлінських рішень в галузі безпеки і оборони: у нагляді за дотриманням законів і Конституції України;

– у затвердженні бюджету Збройних Сил України, інших військових формувань, правоохоронних і розвідувальних органів та контролі за використанням бюджетних коштів та позабюджетних джерел фінансування;

– у систематичному спостереженні за діяльністю посадових осіб, які повинні максимально відповідати вимогам законодавства та повною мірою забезпечувати реалізацію політики національної безпеки і оборони [6, с. 288].

Відповідно до ст. 6 Закону України «Про національну безпеку» від 21 червня 2018 р. № 2469-VIII, Верховна Рада України відповідно Конституції України здійснює парламентський контроль та приймає закони України, які визначають і регулюють діяльність органів сектору безпеки і оборони та їхні повноваження, а також затверджує відповідні бюджетні асигнування та приймає рішення щодо звіту про їх використання. Верховна Рада України відповідно до Конституції України створює комітети Верховної Ради України, до повноважень яких належить, зокрема, забезпечення

контролю за діяльністю органів сектору безпеки і оборони. З метою гарантування неухильного і безумовного дотримання державними органами спеціального призначення з правоохоронними функціями, правоохоронними органами спеціального призначення та розвідувальними органами вимог Конституції України щодо забезпечення національної безпеки створюється комітет Верховної Ради України, до повноважень якого належить забезпечення контрольних функцій Верховної Ради України за діяльністю цих органів. Завдання та повноваження цього комітету Верховної Ради України визначаються законом. Для вивчення, підготовки та попереднього розгляду окремих питань у сферах національної безпеки і оборони, а також діяльності сектору безпеки і оборони Верховна Рада України в межах своїх повноважень може створювати тимчасові спеціальні комісії, а для проведення розслідування з питань, що становлять суспільний інтерес, – тимчасові слідчі комісії, які діють у порядку, встановленому законом [4].

Дієвими й ефективними механізмами реалізації контрольних функцій Верховної Ради України за системою органів сектору безпеки і оборони є:

– систематичні звіти Кабінету Міністрів України і Міністра оборони України з питань функціонування Збройних Сил України та стану оборонної промисловості;

– заслуховування доповідей Президента як Верховного головнокомандувача;

– регулярне проведення парламентських слухань з проблем військового будівництва;

– парламентські перевірки на місцях з оборонних питань через Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини;

– депутатські запити до уповноважених суб'єктів сектору безпеки і оборони щодо різних аспектів функціонування означеного сектору;

– ініціювання Верховною Радою України проведення експертиз з оборонних проблем тощо [7].

Згідно зі ч. 1 ст. 4 Закону України «Про національну безпеку» від 21 червня 2018 р. № 2469-VIII, у межах повноважень, наданих відповідно до Конституції України, сектор безпеки і оборони підлягає демократичному цивільному контролю. Система цивільного контролю складається з контролю, що здійснюється Президентом України; контролю, що здійснюється Верховною Радою України; контролю, що здійснюється Радою національної безпеки і оборони України; контролю, що здійснюється Кабінетом Міністрів України, органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування; судового контролю; громадського нагляду. У свою чергу ст. 10 Закону України «Про національну безпеку» від 21 червня 2018 р. № 2469-VIII встановлює, громадяни України беруть участь у здійсненні цивільного контролю через громадські об'єднання, членами яких вони є, через депутатів місцевих рад, особисто шляхом звернення до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини або до державних органів у порядку, встановленому Конституцією України, Законом України «Про громадські об'єднання» та іншими законами України. Сфера громадського нагляду може бути обмежена виключно Законом України «Про державну таємницю» [4].

У фаховій літературі громадський контроль (нагляд) над сектором безпеки і оборони визначається як сукупність контрольних заходів, які здійснюються з боку інститутів громадянського суспільства для забезпечення верховенства права, законності, підзвітності, прозорості органів сектора безпеки і оборони та інших органів, діяльність яких пов'язана із забезпеченням національної безпеки. Така діяльність інститутів громадянського суспільства спрямована на сприяння ефективній діяльності органів сектора безпеки і оборони й виконанню покладених на них функцій, зміцненню національної безпеки України та має рекомендаційний характер [6, с. 291]. На думку М.В. Сіцінської, гарантування безпеки громадянам є одним з фундаментальних зобов'язань держави. Кожна демократична держава зобов'язана гарантувати та забезпечувати безпеку на принципах ефективності, прозорості та відповідальності перед своїми громадянами. Так і при забезпеченні інших гарантій, у демократичному суспільстві держава залишається найбільш легітимною платформою політики національної безпеки. За допомогою різних видів зворотного зв'язку, таких як цивільні установи, засоби масової інформації, офіційні та громадські форуми, інституції громадянського суспільства, гарантується, що силовий сегмент держави, що забезпечує безпеку і оборону, залишається вірним своїм конституційним обов'язкам, не зловживаючи наданими їм правами, а відкрито та прозоро здобуваючи найбільшу ефективність за рахунок постійного контролю громадянського суспільства над їх політикою і діями. Тому в демократичних країнах ключовою складовою державної політики національної безпеки є громадський контроль за діяльністю органів державної влади у сфері безпеки і оборони, а дієвість та ефективність діяльності інститутів громадянського суспільства за процесом формування та реалізації політики безпеки є важливим індикатором стану демократичного розвитку кожної держави [8, с. 108].

Так, громадським організаціям, зареєстрованим у встановленому порядку, гарантується відповідно до чинного законодавства можливість:

– запитувати та отримувати в установленому порядку від органів державної влади, у тому числі від органів військового управління, інших організацій, підприємств і установ, що належать до Воєнної організації держави, правоохоронних та інших органів інформацію, яка не містить державної таємниці, з питань діяльності Збройних Сил України, інших військових формувань, правоохоронної діяльності;

– проводити наукові дослідження з проблем військового будівництва, організації оборони, забезпечення безпеки країни, протидії злочинності, проводити публічне обговорення їх результатів, створювати для цього громадські фонди, центри, колективи експертів тощо;

– проводити громадську експертизу проектів законів, рішень, програм, представляти свої висновки і пропозиції відповідним державним органам для врахування в ході реформування Збройних Сил України, інших складових частин Воєнної організації та правоохоронних органів держави;

– брати участь у громадських дискусіях та відкритих парламентських слуханнях з питань реформування і діяльності Збройних Сил України, інших ланок Воєнної організації та правоохоронних органів держави, проблем правового і соціального захисту військовослужбовців, членів їхніх сімей;

– знайомитися з умовами служби, життя і побуту військовослужбовців;

– через суб'єктів права законодавчої ініціативи виступати із законодавчими ініціативами в галузі військового будівництва, правоохоронної діяльності, соціального захисту військовослужбовців, пенсіонерів і членів їхніх сімей [1, с. 99; 2, с. 112].

Громадяни самостійно беруть участь у здійсненні громадського нагляду за сектором безпеки і оборони шляхом звернення: до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, його представника або в інший державний орган відповідно до норм законодавства. Так, за Законом України «Про звернення громадян», під такими зверненнями варто розуміти викладені в письмовій або усній формі пропозиції (зауваження), заяви (клопотання) і скарги. Водночас Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, відповідно до положень законодавства, здійснює свою діяльність на підставі відомостей про порушення прав і свобод людини і громадянина, які отримує за зверненнями громадян України, іноземців, осіб без громадянства чи їх представників (ст. 16 Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» від 23 грудня 1997 р. № 776/97-ВР). Громадські організації є суб'єктом формування громадських рад при органах влади. Законом України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» від 1 липня 2010 р. № 2411-VI у ст. 5 врегульовано питання щодо засад формування інститутів громадянського суспільства в контексті: забезпечення незалежної діяльності об'єднань громадян, посилення їх впливу на прийняття суспільно важливих рішень та проведення регулярних консультацій із громадськістю з важливих питань життя суспільства і держави. У ст. 12 Закону України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» від 1 липня 2010 р. № 2411-VI визначено, що реалізація засад внутрішньої і зовнішньої політики здійснюються на основі тісної взаємодії та координації зусиль Верховної Ради України, Президента України, Кабінету Міністрів України, міністерств, інших центральних та місцевих органів виконавчої влади в цьому напрямі [2, с. 113].

При окремих органах сектора безпеки і оборони були створені та проводять свою діяльність громадські ради. У сучасних умовах окремі суб'єкти сектора безпеки і оборони вже створили громадські ради, а саме: при Міністерстві внутрішніх справ України, Державній прикордонній службі України, Службі безпеки України, Державній міграційній службі України, Державній службі з надзвичайних ситуацій України, Адміністрації Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України тощо [6, с. 293].

Висновки. Аналіз демократичного цивільного контролю за системою органів сектору безпеки і оборони України, підкреслює ключову роль парламентського та громадського нагляду у забезпеченні законності, прозорості та ефективності цієї сфери. Парламентський контроль, реалізований через прийняття законів, затвердження бюджетів, нагляд за діяльністю посадових осіб, створення спеціальних комітетів і комісій, а також через звіти уряду, слухання, перевірки та депутатські запити, є основою демократичного врядування. Він унеможливлює використання силових структур в антиконституційних цілях, сприяючи стабільності суспільства та європейській інтеграції України.

Громадський нагляд доповнює парламентський контроль, забезпечуючи активну участь громадянського суспільства у процесі моніторингу сектору безпеки і оборони. Громадські організації мають право запитувати інформацію, проводити експертизи, брати участь у дискусіях і пропонувати законодавчі ініціативи, що сприяє прозорості та підзвітності. Обмеження такого нагляду, передбачені Законом України «Про державну таємницю», не перешкоджають його рекомендаційному характеру, спрямованому на зміцнення національної безпеки.

Встановлення ефективного демократичного цивільного контролю є важливим кроком для оптимізації цивільно-військових відносин, забезпечення верховенства права та відповідальності силових структур перед суспільством. Це є не лише вимогою часу, але й необхідною умовою для

правової держави з розвиненим громадянським суспільством, що відповідає стандартам країн із сталою демократією та сприяє євроатлантичній інтеграції України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Безега В.В. Поняття та процедури здійснення громадського контролю за діяльністю Національної поліції як суб'єкта сектору безпеки й оборони. *Науковий вісник публічного та приватного права.* 2020. Вип. 3. С. 96–101. DOI https://doi.Org/10.32844/2618-1258.2020.3.17.
2. Бобрицький Л.В. Здійснення цивільного контролю за сектором безпеки і оборони через громадські об'єднання. *Економіка та держава. Серія: Державне управління.* 2020. № 4. С. 111–115. DOI 10.46922/2709-0515-2020-1-4(15)-111-115.
3. Вичалківська Ю.С. Удосконалення механізмів парламентського контролю над сектором безпеки і оборони України. *Державне управління: удосконалення та розвиток.* 2015. № 10. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Duur_2015_10_20.
4. Закон України «Про національну безпеку України» від 21 червня 2018 р. № 2469-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text.
5. Мищак І.М. Удосконалення механізмів парламентського контролю за діяльністю спецслужб в Україні як складова демократизації та реформування владних інститутів. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України.* 2020. № 3. С. 119–127. DOI: https://doi.org/10.32886/instzak.2020.03.14.
6. Організація сектору безпеки і оборони України : навч. посіб. / В.В. Овчаренко та ін. / За заг. ред. д-ра військ. наук, доц. В.В. Овчаренка. Київ: КІНГУ, 2023. 316 с.
7. Савка І.І. Парламентський контроль як основа цивільного контролю над силовими та спеціальними структурами держави. *Державне будівництво.* 2019. № 1. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeBu_2019_1_13.
8. Сіцінська М.В. Актуальні питання раціональності громадського контролю за діяльністю органів державної влади у сфері безпеки і оборони. *Економіка та держава.* 2013. № 4. С. 108–110. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ecde_2013_4_31.

УДК 342.7:341.1(477)
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.1.24

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПРАВА В СИСТЕМІ ПРАВ ЛЮДИНИ: КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ТА МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ

Щербатюк І.О.,
заступник директора з навчально-виховної роботи,
Волинський інститут імені В'ячеслава Липинського,
Міжрегіональна академія управління персоналом
ORCID: 0009-0008-5943-6104
e-mail: Vilchek1312@gmail.com

Щербатюк І.О. Соціально-економічні права в системі прав людини: конституційно-правовий аналіз та міжнародні стандарти.

У статті здійснено конституційно-правовий аналіз соціально-економічних прав як складової системи прав людини. Вони розглядаються як гарантовані державою правові можливості, що забезпечують особі належні умови існування в економічній і соціальній сферах. Підкреслено їх значення як правової основи концепції соціальної держави, зорієнтованої на забезпечення людської гідності через підтримку базових соціально-економічних і культурних стандартів. Проаналізовано особливості конституційного закріплення цих прав в Україні та їх відповідність положенням Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права, Європейської соціальної хартії й інших міжнародно-правових актів. Розглянуто історичні витоки соціально-економічних прав як прав другої генерації, пов'язаних із розширенням функцій держави у соціальній сфері. Досліджено теоретичні підходи до визначення змісту, обсягу й юридичної природи відповідних прав із урахуванням їх залежності від економічних можливостей держави, політичного контексту та інституційного забезпечення. Встановлено, що, незважаючи на їх чітке конституційне закріплення, практичні механізми реалізації в Україні залишаються фрагментарними та інколи недостатньо результативними. Застосовуючи історико-правовий, нормативно-аналітичний і порівняльний методи, проаналізовано доктринальні позиції щодо природи цих прав, їх еволюцію та зв'язок із принципом соціальної держави.

Окреслено проблеми декларативного характеру норм, нечіткості законодавчих конструкцій, надмірної процедурної складності, недостатньої ефективності судового захисту, а також залежності реалізації прав від політичної кон'юнктури. Наголошено на важливості поступової імплементації міжнародних стандартів, зокрема через посилення державної спроможності, уточнення нормативного змісту прав, фінансове забезпечення зобов'язань та формування ефективних механізмів моніторингу. Стверджується, що успішна реалізація цих прав є передумовою соціальної справедливості, рівності та інтеграції України в європейський правовий простір.

Ключові слова: соціально-економічні права, права людини, Конституція України, міжнародні стандарти, соціальна держава, правовий захист.

Shcherbatiuk I.O. Social and economic rights in the system of human rights: constitutional and legal analysis and international standards.

The article presents a constitutional and legal analysis of socio-economic rights as an integral component of the human rights system. These rights are interpreted as legally guaranteed opportunities provided by the state to ensure individuals adequate living conditions in economic and social spheres. Their role as a legal foundation of the concept of a social state is emphasized, with a focus on safeguarding human dignity through support for basic socio-economic and cultural standards of life. The article examines the features of the constitutional entrenchment of these rights in Ukraine and their compliance with the provisions of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, the European Social Charter, and other international legal instruments. It also explores the historical origins of socio-economic rights as second-generation rights, linked to the expansion of state functions in the social domain. Theoretical approaches to the definition of content, scope, and legal nature of these rights are analyzed, taking into account their dependence on the state's economic capacity, political context, and institutional guarantees.

The study establishes that, despite their clear constitutional codification, the mechanisms for implementing these rights in Ukraine remain fragmented and, at times, insufficiently effective. Applying historical-legal, normative-analytical, and comparative methods, the author analyzes doctrinal positions on the nature of socio-economic rights, their evolution, and their connection with the principle of the social state. The article identifies key challenges, including the declarative nature of legal norms,

vagueness of legislative provisions, excessive procedural complexity, weak judicial protection, and the influence of political conjuncture on the stability of guarantees. Emphasis is placed on the importance of gradually implementing international standards, particularly through strengthening institutional capacity, clarifying the normative content of rights, ensuring financial guarantees, and developing effective monitoring mechanisms. The article concludes that the effective realization of socio-economic rights is a prerequisite for social justice, equality, and Ukraine's integration into the European legal space.

Key words: social and economic rights, human rights, Constitution of Ukraine, international standards, social state, legal protection.

Постановка проблеми. Конституція України проголошує людину, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпеку найвищою соціальною цінністю (ст. 3). Це закріплює фундаментальний принцип правової держави, відповідно до міжнародних стандартів прав людини. Важливою складовою загальної системи прав людини є соціально-економічні права, які забезпечують матеріальні та соціальні умови для гідного життя. Вони становлять основу концепції «соціальної держави» і покликані гарантувати кожній особі можливості для задоволення своїх базових потреб: від праці та заробітку до соціального захисту та освіти. Актуальність теми зумовлена тим, що соціально-економічні права безпосередньо впливають на рівень добробуту населення та соціальну справедливість. Їх належне забезпечення є важливим індикатором розвитку держави, тоді як порушення чи ігнорування цих прав може призводити до соціальної напруги. Україна, закріпивши у своїй Конституції широкий спектр соціально-економічних прав, прагне відповідати європейським стандартам у сфері прав людини. Водночас реалізація цих прав на практиці іноді залишається складним завданням, з огляду на економічні, правові та інституційні чинники.

Мета статті полягає в дослідженні соціально-економічних прав як важливого компонента системи прав людини, зокрема їх аналізу з точки зору конституційного права України та міжнародних стандартів.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика соціально-економічних прав є предметом активного наукового обговорення в юридичній науковій літературі. У статті акцентовано увагу на основних теоретичних і практичних проблемах реалізації соціально-економічних прав в Україні, а також їхньому співвідношенні з міжнародними стандартами прав людини, зокрема в контексті норм, закріплених у міжнародних договорах та конституційному праві України. Ключовими джерелами для аналізу виступають роботи таких авторів, як В.П. Линник та І.В. Костенко, що досліджують генезис прав людини та їхнє застосування в сучасному правовому контексті. Також значну роль у розвитку досліджуваної проблеми відіграють праці М.М. Коби та О.В. Коби, котрі аналізують проблеми розуміння і реалізації соціально-економічних прав.

Виклад основного матеріалу. У науковій літературі соціально-економічні права розглядаються як невід'ємна складова системи прав людини і громадянина. За своїм змістом вони забезпечують певний соціальний стандарт життя, охоплюючи права на працю, достатній життєвий рівень, соціальний захист, охорону здоров'я, освіту тощо. Дослідники відносять ці права до так званого «другого покоління» прав людини, яке оформилося історично після Першої світової війни з акцентом на забезпеченні соціальної справедливості. Виникнення другої генерації прав було пов'язане з боротьбою за соціально-економічні та культурні права, що відображало потребу суспільств у демократизації та «соціалізації» державної політики [1, с. 200].

Поняття соціально-економічних прав можна визначити як комплекс закріплених державою можливостей, які покликані гарантувати особі гідні умови існування в економічній і соціальній сферах. Згідно з сучасними дослідженнями, соціально-економічні права – це цілісне нормативне утворення, призначене визначити правове становище людини у сферах праці, зайнятості, добробуту та соціального захисту. Інакше кажучи, йдеться про систему можливостей, закріплених на конституційному рівні, які дозволяють кожному реалізувати свої здібності для здобуття засобів до існування, а також отримати від держави необхідні матеріальні блага для підтримання гідного рівня життя та розвитку [2, с. 8]. Соціально-економічні права спрямовані на забезпечення базових потреб людини і гарантування соціальної безпеки – захисту від голоду, бідності, хвороб та інших соціальних ризиків.

У системі прав людини соціально-економічні права посідають особливе місце поряд із громадянськими та політичними правами. Якщо громадянські та політичні права (права першого покоління) вимагають від держави передусім утримання від неправомірного втручання (негативні зобов'язання), то соціально-економічні права переважно покладають на державу позитивні обов'язки – діяти активно для реалізації цих прав. До характерних особливостей соціально-економічних прав науковці М. Коба та О. Коба відносять: по-перше, їх зміст і обсяг значною мірою визначається

державою, виходячи з національних можливостей та пріоритетів. По-друге, такі права не можуть забезпечуватися всім громадянам в абсолютно рівному обсязі – рівень реалізації залежить від індивідуальних потреб і ситуації кожної особи. По-третє, здійснення соціально-економічних прав пов'язане з перерозподілом суспільного багатства, через механізми бюджету, податків, соціальних програм. По-четверте, ці права не вважаються абсолютними чи невідчужуваними – держава може їх законно обмежувати або навіть скасовувати за певних умов, оскільки їх реалізація обумовлена ресурсами (на відміну від, скажімо, права на життя, яке є непорушним). По-п'яте, головною передумовою повного втілення соціально-економічних прав є наявність достатніх державних ресурсів і спроможність держави розподіляти їх справедливо [2]. Отже, соціально-економічні права суттєво залежать від економічного розвитку та ефективності державної політики.

Історично закріплення соціально-економічних прав у міжнародних актах стало важливим кроком до їх універсалізації. Загальна декларація прав людини 1948 року проголосила низку соціальних і економічних прав (ст. 22–27), зокрема право на соціальне забезпечення, працю, відпочинок, освіту та гідний рівень життя [3]. У подальшому Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права 1966 р. надав цим правам обов'язкову юридичну силу, зобов'язуючи держави-учасниці забезпечити їх реалізацію та дотримання відповідно до міжнародних стандартів. Наявність соціально-економічних прав у зазначених актах, нарівні з громадянськими та політичними (закріпленими у Міжнародному пакті про громадянські і політичні права 1966 р.), підтверджує їх універсальний характер і необхідність для побудови правової держави [4, с. 111]. Таким чином, погоджуємось із дослідницею А. Олійник, що у системі прав людини соціально-економічні права є невід'ємним компонентом, без якого досягнення реальної рівності можливостей та людської гідності є неможливим.

Україна належить до тих держав, які конституційно закріпили широкий каталог соціально-економічних прав. Відповідно до Конституції України 1996 р. (Розділ II «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина»), до основних соціально-економічних прав громадян належать: право на працю (ст. 43) і належні умови праці, право на страйк для захисту своїх інтересів (ст. 44), право на відпочинок (ст. 45), право на соціальний захист (ст. 46, включаючи пенсійне забезпечення, допомогу у разі безробіття, інвалідності тощо), право на житло (ст. 47), право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї (ст. 48, що охоплює достатнє харчування, одяг, житло), право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування (ст. 49), право на безпечне для життя і здоров'я довкілля (ст. 50). Також Конституція гарантує право на освіту (ст. 53). Окрім того, економічні права включають право приватної власності (ст. 41) і право на підприємницьку діяльність (ст. 42) [5]. Конституційна система соціально-економічних прав охоплює можливості людини брати участь у створенні і розподілі матеріальних благ, а також користуватися соціальними благами, що забезпечують належний рівень життя. Перелік цих прав в українській Конституції в основному узгоджується з переліком, закріпленим у міжнародних актах з прав людини, таких як Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права.

Закріплення соціально-економічних прав у Конституції України відображає прагнення держави бути соціальною і правовою. Ст. 1 Основного Закону визначає Україну як соціальну державу, що має на меті забезпечення суспільного блага, захисту вразливих верств населення, а також підтримки таких соціальних сфер, як освіта, культура, охорона здоров'я та інші [6]. Таким чином, конституційні норми встановлюють правову основу для реалізації соціальної функції держави. Більше того, чинне законодавство розвиває ці конституційні положення через прийняття законів, що регулюють освіту, охорону здоров'я, соціальні послуги, пенсійне забезпечення, охорону праці та інші важливі аспекти, деталізуючи механізми реалізації відповідних прав.

Втім, реальне втілення соціально-економічних прав в Україні стикається з низкою проблем. Декларативність окремих конституційних гарантій залишається серйозним викликом. Як зазначає А. Олійник, попри закріплення ідеї соціальної держави, процес реформування соціальної сфери в Україні є суперечливим і не завжди ефективним. Багато соціальних гарантій, проголошених у законах та державних програмах, фактично не забезпечені належними ресурсами. Як свідчить практика, захист соціально-економічних прав часто залишається на рівні політичних гасел, особливо під час виборчих кампаній, і є стандартним елементом програм політичних партій. Однак значна частина цих обіцянок залишається декларацією, не реалізованою в повсякденному житті громадян. Така ситуація суттєво ускладнює досягнення стратегічних цілей України, зокрема євроінтеграції, адже в країнах Європейського Союзу соціальні права реально реалізуються та захищені на належному рівні [4, с. 104]. У ЄС державна політика в соціальній сфері ґрунтується на стабільних правових нормах, які гарантують певні стандарти життя та не залежать від зміни урядів. В Україні ж соціальні стандарти можуть переглядатися під впливом політичної кон'юнктури, що підриває сталість цих гарантій.

Проблемним аспектом є й механізми захисту соціально-економічних прав. Хоча Конституція передбачає можливість судового захисту всіх прав (ст. 55 гарантує право на оскарження в суді порушених прав) [5], на практиці захищати, скажімо, право на достатній життєвий рівень чи житло через суд не так просто. Судові органи часто посилаються на те, що реалізація цих прав залежить від наявності ресурсів та програм держави, тож прямі вимоги до держави щодо забезпечення, наприклад, житла всім громадянам, розглядаються як програмні зобов'язання. Тим не менш, у деяких сферах громадяни успішно відстоюють соціально-економічні права в судах – наприклад, щодо пенсійного чи соціального забезпечення, коли держава неналежно виконує закони (рішення Європейського суду з прав людини по «соціальних» справах проти України свідчать про системні проблеми із виконанням державою власних зобов'язань у соціальній сфері). Українські науковці звертають увагу, що для належної реалізації цих прав слід удосконалити законодавство і адміністративні процедури, забезпечити фінансові гарантії та чіткі критерії достатності соціальних виплат [4]. Крім того, необхідно визначити чіткі межі та процедури можливого обмеження соціально-економічних прав у періоди кризи, щоб забезпечити баланс між правами особи та публічними інтересами. Дослідження А. Міщенко щодо конституційно-правових аспектів обмеження соціальних прав показало, що обмеження цих прав є допустимим лише за умови дотримання принципів законності, необхідності та пропорційності, і має ґрунтуватися на особливих підставах, властивих саме цій категорії прав. [6]. Наприклад, держава може тимчасово зменшити певні соціальні виплати у зв'язку з фінансовою скрутою, однак такі обмеження повинні бути обґрунтованими, відповідати принципу недискримінації, а також переглядатися в разі покращення економічної ситуації, відповідно до законодавчих норм та урядових актів.

Отже, українська конституційна модель соціально-економічних прав відповідає міжнародним стандартам, однак її реалізація стикається з численними викликами. Для того, щоб задекларовані права не залишалися лише декларацією, необхідні комплексні реформи – від зміцнення економіки як матеріальної основи соціальних програм до підвищення ефективності державного управління та посилення відповідальності посадових осіб за виконання соціальних гарантій.

Міжнародне право з прав людини закріпило соціально-економічні права як невід'ємну частину універсальних стандартів. Ключовим документом є Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права (МПЕСКП) 1966 р., учасницею якого є й Україна [7]. Пакт зобов'язує держави забезпечувати поступове здійснення визнаних у ньому прав максимально можливими для них засобами. До переліку належать право на працю і справедливі умови праці, право на соціальне забезпечення, захист сім'ї, право на достатній життєвий рівень (включно з належним харчуванням, одягом і житлом), право на охорону здоров'я, право на освіту та участь у культурному житті. Таким чином, МПЕСКП створив глобальні орієнтири у сфері соціально-економічних прав. На міжнародному рівні діє Комітет ООН з економічних, соціальних і культурних прав, який здійснює моніторинг виконання державами їхніх зобов'язань за Пактом, надає Загальні коментарі щодо тлумачення прав та розглядає повідомлення про порушення (для держав, які визнали відповідний протокол).

На регіональному європейському рівні спеціалізованим документом є Європейська соціальна хартія (переглянута 1996 р.). Україна ратифікувала значну частину положень Хартії, взявши на себе зобов'язання дотримуватися встановлених соціальних стандартів, зокрема щодо праці, соціального захисту, охорони здоров'я, соціального забезпечення [8]. Виконання Європейської соціальної хартії контролюється Європейським комітетом з соціальних прав, який оцінює національну практику та може розглядати колективні скарги. Окрім цього, варто зазначити, що Європейська конвенція з прав людини (1950 р.) [9] головним чином фокусується на громадянських і політичних правах, однак Європейський суд з прав людини у своїй практиці також певною мірою впливає на захист соціально-економічних прав. Хоча ці права прямо не прописані в Конвенції (винятком є право на освіту та окремі аспекти права власності, що захищаються Першим протоколом до ЄКПЛ), Суд у низці рішень розглядав справи, що стосувалися пенсій, виплат заробітної плати, соціальних допомог тощо, у контексті заборони дискримінації чи захисту права власності. Таким чином, опосередковано механізми Ради Європи сприяють охороні соціально-економічних прав.

У країнах Європейського Союзу захист соціальних прав забезпечується як на національному рівні (через конституції та законодавство держав-членів), так і на наднаціональному рівні. Хартія основоположних прав ЄС (2000 р.) містить окремий розділ «солідарність», де закріплено права працівників, право на колективні переговори, захист від необґрунтованого звільнення, право на соціальне забезпечення та соціальну допомогу, охорону здоров'я, споживчі права тощо. Хоча сфера компетенції ЄС у соціальних питаннях обмежена, Хартія ЄС відображає спільні стандарти, до яких прагнуть європейські держави. Для України, яка заявила про намір інтегруватися до ЄС, дотримання високих соціальних стандартів і прав людини є однією з умов успішної інтеграції [4]. Перехід до європейських стандартів у соціальній сфері означає запровадження більш ефективних

механізмів захисту прав працівників, пенсіонерів, вразливих груп населення, стабільність соціальної політики незалежно від зміни влади та пріоритетність прав людини у формуванні економічної політики.

Таким чином, міжнародно-правовий аспект підтверджує, що соціально-економічні права є загальновизнаними правами людини. Вони мають універсальний характер і закріплені в джерелах міжнародного права. Сучасна тенденція полягає в зближенні підходів різних країн до забезпечення цих прав, а також у виробленні мінімальних соціальних стандартів на глобальному та регіональному рівнях. Для України імплементація міжнародних зобов'язань у цій сфері є важливим кроком на шляху до гармонізації з європейською правовою спільнотою та утвердження принципу верховенства права.

Незважаючи на широкий міжнародний та національний консенсус щодо значущості соціально-економічних прав, їх практична реалізація стикається з численними проблемами. Частина з цих проблем має теоретичний характер, а інші – суто прикладний.

По-перше, у правовій доктрині досі існує певний скепсис щодо місця соціально-економічних прав серед основоположних прав людини. Деякі концепції минулого надавали їм нижчий пріоритет порівняно з громадянськими свободами, трактуючи соціальні права радше як декларативні принципи або «цілі державної політики», а не безпосередньо застосовні вимоги. Такий підхід поступово змінюється, однак рецидиви невизнання повної цінності цих прав і досі помітні в теорії [2, с. 8]. В українському контексті це проявляється, наприклад, у тому, що соціально-економічні права рідше згадуються як об'єкт конституційних скарг чи рішень Конституційного Суду, порівняно з правами політичними.

По-друге, нечіткість формулювань деяких соціально-економічних прав у законодавстві ускладнює їх реалізацію [2]. Поняття «достатній життєвий рівень», «належні умови праці», «соціальний захист» потребують конкретизації. Без чітких критеріїв виникає ризик довільного трактування цих прав або ухилення держави від виконання конкретних зобов'язань. Законодавче забезпечення повинно встановлювати стандарти та чіткі механізми реалізації кожного права. Якщо нормативний зміст права є розпливчастим, то й судовий захист стає проблематичним

По-третє, відсутність ефективних механізмів захисту і контролю за дотриманням соціально-економічних прав є суттєвою перешкодою [2]. Наприклад, хоча існують органи, відповідальні за різні сфери (Державна служба з питань праці, Пенсійний фонд, заклади соціального захисту), громадяни часто стикаються з бюрократією та нездатністю оперативно поновити порушене право. Судовий захист, як зазначалося, також має межі ефективності. У цій сфері є потреба у створенні спеціалізованих інституцій або процедур, які б забезпечували оперативний розгляд скарг громадян на порушення соціальних прав. Також важливим є парламентський контроль та громадянський моніторинг за виконанням державою своїх соціальних зобов'язань.

По-четверте, «позитивний» характер зобов'язань держави щодо соціально-економічних прав означає, що реалізація цих прав залежить від активних дій влади, зокрема від фінансування та адміністрування соціальних програм [2]. У періоди економічних криз чи бюджетного дефіциту уряди можуть вдаватися до скорочення соціальних видатків, що прямо впливає на обсяг реалізації відповідних прав. Це підкреслює важливість принципу «non-regression» у соціальних правах – тобто заборони без належних підстав скорочувати вже досягнутий рівень гарантій. Кожне звуження соціальних прав має бути ретельно обґрунтоване і тимчасове. У рішеннях ЄСПЛ по справах щодо пенсій чи соціальних виплат неодноразово зазначалося, що держави не можуть свавільно скасовувати призначені виплати, оскільки це порушує легітимні очікування осіб і принцип правової визначеності. В Україні ж, на жаль, траплялися випадки, коли уряд або парламент урізали соціальні пільги (наприклад, «заморожування» індексації пенсій чи скасування деяких пільг) без належної компенсації, що визнавалося неконституційним або неправомірним.

По-п'яте, економічна спроможність держави залишається визначальним фактором для реалізації соціально-економічних прав [2]. Недостатній рівень ВВП та обмеженість бюджетних ресурсів об'єктивно стримують можливість повністю забезпечити потреби всіх громадян. Це породжує дилему: з одного боку, права людини не повинні залежати від багатства держави, оскільки вони є пріоритетом; з іншого боку – без стабільної економіки соціальні зобов'язання можуть перетворюватися на порожні декларації. Тому міжнародне право (зокрема, МПЕСКП) передбачає принцип поступового досягнення – держава має максимально можливими засобами рухатися до повної реалізації соціальних прав. Від України очікується, що зі зростанням економіки буде підвищуватися рівень соціальних стандартів, а не навпаки. Водночас наявні ресурси слід розподіляти справедливо та цільово, щоб підтримувати найбільш вразливі категорії населення. Принцип соціальної справедливості вимагає пріоритетного захисту тих, хто не може самостійно забезпечити себе – дітей, осіб з інвалідністю, пенсіонерів, безробітних [10].

Перелічені проблеми потребують системного вирішення, що включає удосконалення правового регулювання, гармонізацію національних стандартів із міжнародними, підвищення інституційної спроможності органів, відповідальних за соціальну сферу, а також впровадження принципів належного врядування. Без цього проголошені права залишатимуться лише на папері, що підриває авторитет права та довіру громадян до держави. З іншого боку, успішні реформи і реальне забезпечення соціально-економічних прав зумовлять підвищення рівня життя людей, зменшення соціальної нерівності та гармонійний розвиток суспільства. В умовах євроінтеграції України це також створить передумови для успішної адаптації українського законодавства до правової системи ЄС і зміцнить позиції України як сучасної правової держави.

Висновки. Соціально-економічні права людини є фундаментальною складовою системи прав і свобод, що відображає вимоги соціальної справедливості та людської гідності. Вони виникли історично як відповідь на потребу захисту людини від соціальних ризиків та забезпечення їй гідних умов життя, ставши наріжним каменем концепції соціальної держави. У сучасному світі ці права набули універсального визнання: їх закріплено в ключових міжнародних договорах та конституціях більшості держав. Досвід показує, що рівень реалізації соціально-економічних прав є своєрідним індикатором розвитку держави та ефективності її правової системи.

Україна закріпила широкий спектр соціально-економічних прав у своєму Основному Законі, тим самим задекларувавши відданість міжнародним стандартам. Втім, перетворення цих декларацій на реальність вимагає значних зусиль. Аналіз показує, що основними викликами є недостатня конкретизація прав, обмеженість ресурсів для їх реалізації, недосконалі механізми виконання та контролю, а також потреба у стабільній економічній основі для соціальних програм. Подолання цих проблем є нагальним завданням державної політики. Зокрема, необхідно привести законодавство у відповідність до принципу невідворотності соціальних гарантій, впровадити єдині стандарти соціальних послуг, підвищити прозорість бюджетних витрат на соціальні потреби і посилити відповідальність за порушення прав громадян у цій сфері.

Міжнародний досвід та європейські інтеграційні прагнення України визначають правильний вектор: рух до стандартів, де соціально-економічні права справді працюють. Це означає розбудову ефективної системи соціального захисту, справедливу економічну політику та верховенство права при вирішенні соціальних питань. Універсальність соціально-економічних прав, підтверджена міжнародними документами, вказує на те, що жодна держава не може вважати себе демократичною та правовою, якщо ігнорує ці права. Тому забезпечення соціально-економічних прав є інвестицією в людський капітал, стабільність і розвиток суспільства.

Підсумовуючи, соціально-економічні права в системі прав людини є рівноцінним компонентом поряд з громадянськими і політичними правами. Вони доповнюють одне одного, формуючи цілісний комплекс правового статусу особи. Для України, яка прагне утвердитися як сучасна європейська держава, пріоритетним є не лише формальне визнання, а й фактична реалізація соціально-економічних прав. Це складний, але необхідний шлях до суспільства, в центрі якого – людина, її гідність і добробут. Як зазначають дослідники, соціально-економічні права є критерієм відповідності держави принципам правової державності та гуманізму. Їх повага і захист є запорукою справедливості, рівності та свободи кожного члена суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Линник В.П., Костенко І.В. Генезис прав людини. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2024. Вип. 82: частина 1. С. 198–202. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.82.1.29.
2. Коба М.М., Коба О.В. Соціально-економічні права: проблеми розуміння та реалізації. *Juris Europensis Scientia*, 2023, № 1, с. 8–12. URL https://doi.org/10.32782/chern.v1.2023.2.
3. Загальна декларація прав людини: міжнародний документ. ООН, 10.12.1948. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/995_015.
4. Олійник А.В. Нормативно-правові засади забезпечення захисту соціально-економічних прав людини. *Публічне право*, 2020, № 3 (39), с. 104–112. DOI: https://doi.org/10.32782/2306-9082/2020-39-11.
5. Конституція України. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text.
6. Міщенко А.В. Конституційно-правове регулювання обмеження соціально-економічних прав людини: європейський досвід та його значення для України: дис. … канд. юрид. наук: 081 – Право. Київ, 2022. 266 с.
7. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права: Міжнародний документ. Організація Об'єднаних Націй, 19.10.1973. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text.

8. Європейська соціальна хартія (переглянута): міжнародний документ. Страсбург, 3 травня 1996 р. *Відомості Верховної Ради України*, 2006, № 43, ст. 418. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_062#Text.
9. Європейська конвенція з прав людини: міжнародний документ. Ратифіковано Законом № 475/97-ВР від 17.07.1997. З поправками, внесеними відповідно до положень Протоколів № 11, 14 та 15, з Протоколами № 1, 4, 6, 7, 12, 13 та 16. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.
10. Остапенко Л.О., Шардакова А.С. Про роль і значення принципів права соціального забезпечення у формуванні соціальної політики Української Держави. *Академічні візії*. 2024. Вип. 29. С. 1–9. DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.10818000.

РОЗДІЛ ІІ. КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 342.41-025.44+342.565.2(44):341.17(4-6ЄС)
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.1.25

КОНЦЕПТ КОНСТИТУЦІЙНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ТА МЕЖІ ІНТЕГРАЦІЇ У РІШЕННЯХ КОНСТИТУЦІЙНОЇ РАДИ ФРАНЦІЇ

Бадида А.Ю.
кандидатка юридичних наук,
доцентка кафедри теорії та історії держави і права
Ужгородського національного університету
ORCID: 0000-0002-5980-5132
e-mail: Andrianna.badyda@gmail.com

Бадида А.Ю. Концепт конституційної ідентичності та межі інтеграції у рішеннях Конституційної ради Франції.

Вказується, в сучасних реаліях поглиблення європейської інтеграції особливої актуальності набуває проблема меж взаємного впливу національних правових систем та права Європейського Союзу. Конституційна ідентичність у наш час виступає механізмом запобігання змінам, які можуть завдати шкоди засадам державного устрою та конституційним цінностям. Французький досвід становить інтерес для вироблення одного з варіантів такої взаємодії, особливо в аспекті збереження фундаментальних конституційних принципів.

У статті досліджується поняття конституційної (національної) ідентичності у французькому правопорядку як категорії, що визначає межі допустимої інтеграції держави, зокрема, у відносинах з Європейським Союзом. Проаналізовано праці українських та зарубіжних авторів з точки зору розкриття сутності категорії «конституційна ідентичність» та виявлення тотожності понять «конституційна ідентичність» та «національна ідентичність». Відповідно до ст. 4 (2) Договору про Європейський Союз, останній зобов'язується поважати національну ідентичність держав-членів. У цьому контексті французький підхід відрізняється тим, що докртина та Конституційна рада Франції своїми рішеннями надають категорії ідентичності нормативного змісту, розуміючи останню як сукупність базових принципів, які не можуть бути обмежені без згоди установчої влади.

Показано еволюцію поняття конституційної ідентичності з питаннями євроінтеграції через ряд рішень Конституційної ради Франції, зокрема, рішення від 27 липня 2006 року, у якому вперше сформульовано тезу про те, що транспозиція директив ЄС у французьке законодавство не може суперечити принципам, які становлять ідентичність Французької Республіки. Виокремлено основні елементи цієї ідентичності: неподільність Республіки, республіканська форма правління, світськість тощо.

Звертається увага на обмежений характер конституційного контролю: Конституційна рада не оцінює зміст норм Європейського Союзу, якщо не йдеться про явне порушення конституційного ядра.

Обгрунтовується, що ідентичність у французькій інтерпретації не суперечить ідеї європейської інтеграції, а, навпаки, забезпечує баланс між суверенітетом та зобов'язаннями перед Європейським Союзом.

Ключові слова: конституційна ідентичність; національна ідентичність; суверенітет; конституційні принципи; ядро Конституції; конституційний контроль; Конституційна рада Франції; директива ЄС; європейська інтеграція; право Європейського Союзу.

Badyda A.Yu. The concept of constitutional identity and the limits of integration in the decisions of the Constitutional council of France.

It is indicated that in the modern realities of deepening European integration, the problem of the limits of mutual influence of national legal systems and the law of the European Union is of particular relevance. Constitutional identity in our time acts as a mechanism for preventing changes that may harm the principles of the state system and constitutional values. The French experience is of interest

for developing one of the options for such interaction, especially in terms of preserving fundamental constitutional principles.

The article examines the concept of constitutional (national) identity in the French legal order as a category that determines the limits of permissible integration of the state, in particular, in relations with the European Union. The works of Ukrainian and foreign authors are analyzed from the point of view of revealing the essence of the category of "constitutional identity" and identifying the identity of the concepts of "constitutional identity" and "national identity". According to Art. 4 (2) of the Treaty on European Union, the latter undertakes to respect the national identity of the Member States. In this context, the French approach is different in that the doctrine and the Constitutional Council of France, through their decisions, give the categories of identity a normative content, understanding the latter as a set of basic principles that cannot be limited without the consent of the constituent power.

The evolution of the concept of constitutional identity with issues of European integration is shown through a number of decisions of the Constitutional Council of France, in particular, the decision of July 27, 2006, which first formulated the thesis that the transposition of EU directives into French legislation cannot contradict the principles that constitute the identity of the French Republic. The main elements of this identity are highlighted: the indivisibility of the Republic, the republican form of government, secularism, etc.

Attention is drawn to the limited nature of constitutional control: the Constitutional Council does not evaluate the content of the norms of the European Union, unless there is a clear violation of the constitutional core.

It is argued that identity in the French interpretation does not contradict the idea of European integration, but, on the contrary, ensures a balance between sovereignty and obligations to the European Union.

Key words: constitutional identity; national identity; sovereignty; constitutional principles; core of the Constitution; constitutional control; Constitutional Council of France; EU directive; European integration; European Union law.

Постановка питання. У сучасних умовах поглиблення євроінтеграційних процесів особливого значення набуває питання межі спільного впливу національних правопорядків та права Європейського Союзу. Конституційна ідентичність сьогодні є інструментом стримування змін, що можуть бути шкідливими для основ державного ладу та конституційних цінностей. Французький досвід є цікавим для формування одного з підходів такої співпраці, зокрема, у контексті збереження основних конституційних принципів.

Метою статті є аналіз сутності «конституційної» («національної») ідентичності у рамках системи Європейського Союзу та, окремо, у французькому правопорядку, а також співвідношення двох рівнів правопорядків через призму судової практики Конституційної ради Франції.

Стан дослідження. Дослідження рішень Конституційної ради Франції у контексті застосування концепції ідентичності як критерію допустимості інтеграції потребує поглибленого аналізу в українській науці. Попри це, німецька та італійська концепція досліджувалась у працях Колісник В.П., Берченко Г.В., Слінько Т.М., французька – А. Левад, О. Бо, Д. Руссо, польська – Гранат М. та рядом інших науковців.

Виклад основного матеріалу. Конституційна ідентичність – поняття, яке є засобом захисту суверенітету, але вимагає обережного застосування. Почнемо з того, що Суд Європейського Союзу (далі – Суд ЄС) визнає національну ідентичність держав-членів. Відповідно до ст. 4 (2) Договору про Європейський Союз (далі –ДЄС) Союз поважає рівність держав-членів перед Договорами, а також їхню національну ідентичність, властиву їхнім основоположним політичним і конституційним устроям, зокрема щодо місцевого й регіонального самоврядування [1].

У Європі немає єдиного розуміння «конституційної ідентичності», але існує консенсус щодо спільного усвідомлення її значення як межі інтеграції. Стаття 6 (3) ДЄС не надає жодного визначення національної ідентичності. Психологія розуміє поняття ідентичності як сукупність ідей, за допомогою яких індивід – або в нашому випадку Нація – визначає себе, щоб знайти свою індивідуальну особистість, зазначає А. Путтлер. Звичайно, для держави це включає її якість як держави та її суверенітет, але можна також додати мінімум цінностей, що стосуються всіх сфер людських відносин, які створюють характер держави. Це може включати історичні, культурні, лінгвістичні, релігійні, економічні чи навіть правові цінності. Важливо підкреслити, що А. Путтлер також ототожнює поняття «національна ідентичність» та «конституційна ідентичність» та виводить такий висновок через прикметник «фундаментальність» (стосується не усіх рішень держави, а лише важливих для її організації). У будь-якому випадку, суверенітет та державність є одними з цих фундаментальних структур. Однак суверенітет не може бути абсолютним [2, p. 179]. Польський вчений М. Гранат

вважає, що «конституційна ідентичність» – це структура, яку, з огляду на її сутність, практично неможливо визначити, проте це «фіксованість» чи «незмінність» положень Конституції. Будь-які зміни були б кроком всупереч ідентичності [3, с. 5]. Крім того, вчений визначає важливість Преамбули для розуміння ідентичності через те, що у ній зазначено обставини, у яких було прийнято закон.

Преамбула до Договору про ЄС підтримує таке тлумачення, оскільки, майже не згадуючи держави, вона задовольняється лише назвами народів, повагою до їхньої історії, культури та традицій. Враховуючи, що стаття 6 (3) ДЄС залишається настільки короткою та розпливчастою, а преамбула стосується історії, культури та традицій народів, у цьому контексті доводиться тлумачити поняття національної ідентичності в широкому сенсі [2, p. 179]. Хоча повага до національної ідентичності, викладена у ст. 6 (3) ДЄС, не є положенням, що підлягає виконанню, ця стаття може слугувати аргументом при тлумаченні інших положень, що підлягають виконанню, таких як принцип субсидіарності, принцип пропорційності або ст. 10 Договору про заснування Європейських Співтовариств, обмежують здійснення повноважень Європейського Співтовариства [2, p. 180]. Основна ідея, яку можна почерпнути із змісту вище наведеного полягає у тому, що ідентичність стає інструментом змістовного аналізу, а не лише формальної оцінки змін до Конституції. З іншого боку, посилання на ідентичність не може бути підставою для необгрунтованої відмови від застосування права ЄС.

Українські вчені зазначають, що ідентичність формує ту межу, яка означає власний «конституційний код», що знаходить втілення в установчій владі держави. Поки існують національні системи, доти вони будуть зберігати власну ідентичність [4, с. 72].

Конституційна ідентичність як концепція розглядається у кількох значеннях. Як аналітична концепція, конституційна ідентичність використовується для пояснення того, як спільнота розуміє себе через конституційний акт або розпорядження. Як нормативна концепція, конституційна ідентичність зосереджується на фундаментальних нормах і принципах конституційної системи, які певним чином пов'язують конституційних суб'єктів і за яких правила і цінності не можуть бути змінені [5, p. 1]. На основі наведеного, можна систематизувати основні складові «конституційної ідентичності», опираючись на розуміння «конституційного ядра» у судовій практиці Конституційної ради: неподільність Республіки, принцип світськості; народовладдя; республіканська форма правління тощо.

Звертаємо увагу, що посилання на «національну ідентичність» все частіше з'являється у судовій практиці національних судів, зокрема для обгрунтування обмежень примату права ЄС. Аналіз декотрих рішень Суду ЄС дає можливість проаналізувати, чи є це поняття інструментом захисту суверенітету та чи Суд ЄС забезпечує баланс між національним та європейським правом. Але у цій статті буде зроблено спробу показати унікальний досвід Конституційної ради Франції, яка у своїх рішеннях апелює до конституційної (національної) ідентичності своєї держави, у тому числі з точки зору рівноваги між двома рівнями правопорядку – французьким та ЄС.

Слід почати з того, що поняття конституційної ідентичності у французькому праві є доктринальним та юриспруденційним конструктом, а не чітко визначеним поняттям. Орган конституційної юрисдикції Французької Республіки – Конституційна рада, у процесі прийняття важливих рішень, розгортає прямо чи опосередковано захист конституційної ідентичності Франції, зокрема, у зв'язку з міжнародними та європейськими забов'язаннями. Проаналізуємо кілька ключових рішень у аспекті зазначеної проблематики.

Для початку, зазначимо, що розглядаючи Маастрихтський договір, Рада пропонує внести зміни до Конституції, наслідком чого стало введення до Конституції 1958 року нового розділу, що стосується Європейських Співтовариств та Європейського Союзу. Одна з французьких вчених, аналізуючи рішення Ради від 1992 року, обгрунтовує, що не є дивним, Конституційна рада вважає, що конституційна ідентичність Франції, що розуміється як невід'ємне конституційне ядро, є конституційно такою, що допускає відступ. У рішенні йдеться про те, що «установча влада є суверенною; що вона може вільно скасовувати, змінювати або доповнювати положення конституційної цінності у формі, яку вважає за доцільну; що таким чином ніщо не заважає їй вносити до тексту Конституції нові положення, які у випадку, до якого вони стосуються, відступають від правила чи принципу конституційної цінності; що це відступлення може бути як явним, так і неявним». Таким чином, і оскільки Конституційна рада не має компетенції виносити рішення щодо законів про перегляд конституції, ніщо не заважає установчій владі погодитися на відступ від правил і принципів, навіть якщо вони є невід'ємними від конституційної ідентичності Франції [6].

Визнаючи «існування правопорядку, інтегрованого у внутрішній порядок», Конституційна рада у 2004 році розглянула Договір про створення Конституції для Європи та запевнила, що «…ні характер Європейського Союзу, ні сферу застосування принципу верховенства права Союзу, як це випливає… із ст. 88-1 Конституції» останній не змінює [7].

Через кілька років Рада уточнила свою позицію щодо транспонування директив ЄС у своєму рішенні від 27 липня 2006 року. По-перше, транспозиція директиви Співтовариства є результатом конституційної вимоги. Тому «Конституційна рада, яка відповідно до статті 61 Конституції розглядає закон, метою якого є транспозиція директиви Співтовариства у національне законодавство, повинна забезпечити дотримання цієї вимоги». Однак, нарешті, контроль, який вона здійснює, «підлягає подвійному обмеженню»: з одного боку, транспозиція «не може суперечити правилу чи принципу, властивому конституційній ідентичності Франції, якщо виборець не дав на це згоди»; з іншого боку, конституційно зобов'язана винести рішення протягом одного місяця, Конституційна рада не може звернутися з попереджальною пропозицією і «тому не може визнати невідповідним статті 88-1 Конституції законодавче положення, яке явно несумісне з директивою, яку воно має на меті транспонувати» (п. 19 рішення) [8]. Значення цього рішення полягає у тому, що вперше сформульовано, що участь Франції в інтеграційних процесах можлива лише за умови збереження її конституційної ідентичності. Іншими словами, Закон про авторське право може транспонувати директиву, доки не порушує фундаментальних конституційних принципів.

Рішення від 31 липня 2018 року, у якому Рада визнала, що Закон про захист комерційної таємниці відповідатиме Конституції, якщо не порушує конституційної ідентичності, є цікавим з точки зору агрументації останньої. У п. 3 рішення йдеться про наступне: «Конституційна рада, коли на її розгляд передається питання відповідно до умов, викладених у статті 61 Конституції, стосовно закону, спрямованого на імплементацію директиви Європейського Союзу у національне законодавство, зобов'язана забезпечити дотримання цієї вимоги. Те саме стосується закону, спрямованого на адаптацію національного законодавства до регламенту Європейського Союзу. Однак, контроль, який вона здійснює з цією метою, підлягає подвійному обмеженню. По-перше, транспозиція директиви або адаптація національного законодавства до регламенту не може суперечити правилу чи принципу, властивому конституційній ідентичності Франції, якщо тільки установчий орган не дав на це згоди. За відсутності будь-яких оскаржень такого правила чи принципу Конституційна рада не має компетенції перевіряти відповідність Конституції законодавчих положень, які лише виводять необхідні наслідки з безумовних та точних положень директиви або положень регламенту Європейського Союзу. По-друге, оскільки Конституційна рада повинна винести рішення до оприлюднення закону у строки, передбачені статтею 61 Конституції, вона не може передавати справу до Суду Європейського Союзу на підставі статті 267 Договору про функціонування Європейського Союзу. Отже, вона не може визнати невідповідним статті 88-1 Конституції законодавче положення, яке є явно несумісним з директивою, яку воно має на меті транспонувати, або з регламентом, до якого воно адаптує національне законодавство. У будь-якому випадку, адміністративні та суди загальної юрисдикції повинні здійснювати контроль за сумісністю закону з європейськими зобов'язаннями Франції та, за потреби, передавати справу до Суду Європейського Союзу для отримання попереднього рішення». Це рішення Ради фактично посилює вимоги до Закону, що транспонує директиву, адже встановлено, що він має бути доступним і зрозумілим (п. 4 рішення) [9]. Висновуємо, що Закон є конституційним, якщо забезпечує баланс між захистом комерційної таємниці та фундаментальними правами і принципами.

У рішенні від 15 жовтня 2021 року Рада розглядала пріоритетне питання конституційності, що стосується законодавства про в'їзд та проживання іноземців та право на притулок. Авіакомпанія Air France особливо розкритикувала оскаржувані положення за вимогу до авіакомпаній перенаправляти іноземних громадян, яким було відмовлено у доступі на національну територію, можливо, шляхом застосування фізичного стримування, особливо у випадках, коли особа відмовляється сідати на борт літака або висаджуватися з нього, тим самим делегуючи поліцейські повноваження приватній особі. Ці положення також були розкритиковані за ігнорування права на безпеку, принципу особистої відповідальності та рівності перед державою [10].

Як уже зазначалось у попередніх рішеннях, згідно зі статтею 88-1 Конституції, Конституційна рада давно оголосила себе некомпетентною перевіряти відповідність закону про транспозицію, коли останній лише виводить необхідні наслідки з безумовних та точних положень європейської директиви. Підтвердивши у п. 13 цього рішення свою попередню усталену позицію: якщо є сумнів щодо порушення конституційної ідентичності Франції, вона надалі не перевіряє такі норми [10]. По суті, у таких випадках лише суддя Європейського Суду, до якого, за потреби, звернувся національний суддя у своєму попередньому рішенні, має перевірити дотримання європейського стандарту, який транспоновано з основними правами, гарантованими статтею 6 Договору про Європейський Союз.

Можна продовжувати наводити рішення Конституційної ради, проте виводячи її роль у діалозі з Європейським Союзом, варто погодитись з професоркою Анн Левад, котра запевняє, хоча «судова практика Конституційної ради, хоч і новаторська, та, здається, відповідає змінам у європей-

ській конституційній судовій практиці. Проте вона все ж залишається специфічною. Специфічні для французького внутрішнього права, «правила чи принципи, властиві конституційній ідентичності Франції», представлені конституційним суддею як обмеження контролю, який він здійснює, залишаються невизначеними; гарантом буде Рада» [6]. Як видається, Конституційна рада не перевіряє зміст директив, якщо вони відповідають праву ЄС, а лише перевіряє, чи не порушено фундаментальні принципи (конституційну ідентичність), що свідчить про особливість французької моделі.

Висновки. Як випливає із доктрини, конституційна ідентичність та національна ідентичність – поняття тотожні. Враховуючи позицію Європейського Союзу, ідентичність є об'єктом поваги, проте не абсолютної автономії, тому можна вважати це поняття категорією, що охоплює невід'ємні елементи правопорядку демократичної держави, визначаючи при цьому межі допустимої інтеграції.

Ідентичність у Французькій Республіці є доктринальною та юриспруденційною категорією, яка обмежує впровадження норм міжнародного та європейського права, якщо вони суперечать фундаментальним конституційним принципам.

Контроль Конституційної ради Франції є обмежений у цьому контексті, адже Рада не оцінює зміст норм ЄС, якщо немає явного порушення ідентичності, а також визнає пріоритет установчої влади у разі потреби зміни Конституції. Французький досвід показує, що конституційна ідентичність не перешкоджає інтеграції, натомість забезпечує рівновагу між національним суверенітетом і правом ЄС.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Consolidated versions of the Treaty on European Union and the Treaty on the Functioning of the European Union - Consolidated version of the Treaty on European Union - Protocols - Declarations annexed to the Final Act of the Intergovernmental Conference which adopted the Treaty of Lisbon, signed on 13 December 2007 - Tables of equivalences*. Official Journal.* C 326. 26/10/2012. P. 0001 – 0390. URL: https://eur-lex.europa.eu/resource.html?uri=cellar:2bf140bf-a3f8-4ab2-b506-fd71826e6da6.0023.02/DOC_1&format=PDF (дата звернення: 18.01.2025).
2. Adelheid Puttler. Le renforcement de la notion d'identité nationale dans l'Union européenne. *Open Edition Books*. Pp. 179-186. https://books.openedition.org/pufr/1555?lang=en (дата звернення: 18.01.2025).
3. Гранат М. Конституційна ідентичність та її значення. *Український часопис конституційного права*. 2021. № 4. С. 3–7.
4. Колісник В. П., Берченко Г. В., Слінько Т. М. Конституційна ідентичність як втілення установчої влади. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2022. Т. 29. № 3. С. 69–88.
5. La notion d'identité constitutionnelle et son rôle dans l'intégration européenne. Étude pour la commission AFCO. PE 760.344 – février 2024. 2 p. URL: https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2024/760344/IPOL_STU(2024)760344(SUM01)_FR.pdf (дата звернення: 18.01.2025).
6. Anne Levade. Le Conseil constitutionnel et l'Union européenne. *Cahiers du Conseil constitutionnel.* 3 novembre 2009. URL: https://www.conseil-constitutionnel.fr/nouveaux-cahiers-du-conseil-constitutionnel/le-conseil-constitutionnel-et-l-union-europeenne (дата звернення: 18.01.2025).
7. Décision n° 2004-505 DC du 19 novembre 2004. Traité établissant une Constitution pour l'Europe. URL: https://www.conseil-constitutionnel.fr/decision/2004/2004505DC.htm (дата звернення: 18.01.2025).
8. Décision n° 2006-540 DC du 27 juillet 2006. Loi relative au droit d'auteur et aux droits voisins dans la société de l'information. URL: https://www.conseil-constitutionnel.fr/decision/2006/2006540DC.htm (дата звернення: 18.01.2025).
9. Décision n° 2018-768 DC du 26 juillet 2018. Loi relative à la protection du secret des affaires. URL: https://www.conseil-constitutionnel.fr/decision/2018/2018768DC.htm (дата звернення: 18.01.2025).
10. Décision n° 2021-940 QPC du 15 octobre 2021. Société Air France (Obligation pour les transporteurs aériens de réacheminer les étrangers auxquels l'entrée en France est refusée). URL: https://www.conseil-constitutionnel.fr/decision/2021/2021940QPC.htm (дата звернення: 18.01.2025).

УДК 342.7
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.1.26

КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИЙ ВИМІР ЗАХИСТУ УГОРСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ МЕНШИНИ В УКРАЇНІ: БАЛАНС ПРАВА І ПОЛІТИКИ

Беркі М.В.,
аспірантка Докторської школи наук з державного управління,
Національний університет державної служби, Угорщина
ORCID: 0009-0002-7928-2751
e-mail: berkimarianna1@gmail.com

Беркі М.В. Конституційно-правовий вимір захисту угорської національної меншини в Україні: баланс права і політики.

У контексті конституційного розвитку сучасної України питання захисту мовної та культурної ідентичності національних меншин залишається актуальним. В даній статті досліджується взаємозв'язок між конституційними правами людини і громадянина, та динамікою нормативно-правових змін на прикладі угорської національної меншини Закарпаття. Особливу увагу приділено аналізу механізмів реалізації цих прав у світлі Конституції України та міжнародно-правових зобов'язань держави щодо захисту прав національних меншин, зокрема Рамкової конвенції Ради Європи про захист національних меншин, досліджено правову природу та обсяг гарантій у сфері використання рідної мови, доступу до освіти рідною мовою та здійснення культурної діяльності.

Зроблено акцент на аналізі сучасних викликів, що виникають у процесі реалізації цих прав в умовах правотворчих змін, соціально-політичних трансформацій і зміцнення державної мовної політики. У контексті статей 10, 11, 22, 24 та 53 Конституції України розглянуто конституційні засади мовної рівності, недискримінації, культурного розмаїття та освітньої автономії. Підкреслюється, що ефективна імплементація зазначених норм є необхідною умовою для забезпечення цілісності конституційного ладу, підтримання соціального діалогу та зміцнення принципів правової держави.

Окремим аспектом дослідження є оцінка впливу адміністративно-правових рішень на функціонування навчальних закладів із мовами національних меншин, а також вивчення доступності культурних послуг у місцях компактного проживання національних спільнот. Розглянуто потенціал інституційного діалогу між органами державної влади, представниками меншин та міжнародними структурами у контексті досягнення збалансованої мовної політики.

Автор пропонує теоретично обґрунтовані підходи до удосконалення нормативного регулювання у сфері міжетнічних відносин, які узгоджуються з європейськими стандартами та сприяють збереженню конституційного плюралізму. Автор доходить висновку, що забезпечення прав національних меншин в Україні є не лише проявом юридичної обов'язковості, а й чинником зміцнення демократичної правової культури, регіональної стабільності та суспільної згуртованості в умовах сучасного державотворення.

Ключові слова: права національних меншин; угорська національна меншина Закарпаття; українсько-угорські відносини; захист національної ідентичності; мовна політика України.

Berki M.V. The constitutional and legal dimension of the protection of the hungarian national minority in Ukraine: balancing law and politics.

In the context of the constitutional development of modern Ukraine, the issue of protecting the linguistic and cultural identity of national minorities remains highly relevant. This article explores the relationship between constitutional rights of individuals and citizens and the dynamics of legal and regulatory changes using the example of the Hungarian national minority in Transcarpathia. Special attention is devoted to the examination of mechanisms for the realisation of these rights in the context of the Constitution of Ukraine and the state's international legal obligations concerning the protection of national minority rights, notably those enshrined in the Council of Europe's Framework Convention for the Protection of National Minorities.The article examines the legal nature and scope of guarantees regarding the use of the native language, access to education in the native language, and the exercise of cultural activities.

Particular emphasis is placed on analyzing the current challenges that arise in the implementation of these rights amid legislative changes, socio-political transformations, and the strengthening of the state's language policy. Within the context of Articles 10, 11, 22, 24, and 53 of the Constitution of

Ukraine, the article considers the constitutional foundations of language equality, non-discrimination, cultural diversity, and educational autonomy. It is emphasized that effective implementation of these provisions is a necessary condition for ensuring the integrity of the constitutional order, maintaining social dialogue, and reinforcing the principles of the rule of law.

A separate aspect of the study is the assessment of the impact of administrative and legal decisions on the functioning of educational institutions that use minority languages, as well as the accessibility of cultural services in areas of compact settlement of national communities. The potential of institutional dialogue between state authorities, minority representatives, and international bodies is considered in the context of achieving a balanced language policy.

The article proposes theoretically grounded approaches to improving regulatory frameworks in the field of interethnic relations, aligning them with European standards and contributing to the preservation of constitutional pluralism. The author concludes that the protection of national minority rights in Ukraine is not merely a matter of legal obligation, but also a vital element in fostering a democratic legal culture, ensuring regional stability, and promoting social cohesion in the context of modern nation-building.

Key words: national minority rights; Hungarian minority in Transcarpathia; Ukrainian-Hungarian relations; protection of national identity; language policy in Ukraine.

Постановка проблеми. Становище угорської національної меншини в Закарпатті висвітлює той факт, що захист мовної та культурної ідентичності має не лише локальне чи внутрішньодержавне, а й міжнародне значення. Право на освіту рідною мовою та можливості культурного самовираження безпосередньо залежать від політичних та суспільних трансформацій, які відбуваються в регіоні. Відносини між Україною та Угорщиною істотно впливають на реальне забезпечення прав національних меншин, зокрема на практичну реалізацію їхніх конституційних прав.

Статті 10 та 53 Конституції України закріплюють право на користування рідною мовою в публічному просторі. Законодавство України загалом гарантує захист прав національних меншин, проте у процесі реалізації цих положень можуть виникати певні практичні питання, що потребують додаткового діалогу та пошуку збалансованих рішень. Для забезпечення стабільного розвитку взаємин важливо врахування національного законодавства, а також дух конструктивної співпраці.

Варто зауважити, що забезпечення прав національних меншин – це не лише правовий, а й дипломатичний процес, який вимагає комплексного підходу, що ґрунтується на принципах конституціоналізму, прав людини та міжетнічної толерантності. У довгостроковій перспективі саме від ефективності реалізації цих прав залежить не лише збереження етнічного розмаїття, а й стабільність регіону, рівень соціальної інтеграції та успіх України на шляху європейської інтеграції.

Дослідження має на **меті** проаналізувати конституційні гарантії прав національних меншин в Україні, зокрема право на користування рідною мовою в публічному просторі, у світлі сучасних викликів, пов’язаних зі звуженням сфер функціонування угорської мови, проблемами у сфері освіти та політизацією етнокультурних питань. Особлива увага приділяється впливу зовнішньої підтримки Угорщини, яка, з одного боку, сприяє збереженню ідентичності угорської громади, а з іншого — породжує напруження у внутрішньополітичному дискурсі та міжнародних відносинах. Акцент зроблено на необхідності розроблення збалансованої моделі реалізації прав національних меншин, яка поєднувала б принципи конституціоналізму, прав людини, міжетнічної толерантності та враховувала виклики регіональної стабільності та європейської інтеграції України.

Стан опрацювання проблематики. Аналіз стану опрацювання теми, пов’язаної із становищем угорської національної меншини в Україні засвідчує високий ступінь розвитку відповідного наукового дискурсу, який в певну міру вирізняється міждисциплінарним характером та багаторівневою структурою, що зумовлює глибину та концептуальне різноманіття аналітичних підходів.

Особливу цінність для дослідження становлять міждисциплінарні праці таких акторів, як Роджер Брубейкер, Візі Балаж та Віммер Андреас, які пропонують цілісне бачення регіональних процесів, спираючись як на емпіричний матеріал, так і на глибоке теоретичне осмислення. Значна частина їхніх робіт опублікована у провідних міжнародних наукових виданнях, що засвідчує їхню академічну валідність та відповідність міжнародним стандартам наукового аналізу.

Мовний вимір джерельної бази також заслуговує окремої уваги. Угорськомовна література переважно зосереджується на регіональному й національному аспектах проблематики, натомість англомовні публікації надають глобальних і порівняльних перспектив, що дозволяє здійснювати аналіз не лише у межах України, але й у ширшому полі міжнародної безпеки та прав людини.

Виклад основного матеріалу. Угорська національна меншина в Україні має історичну спадкоємність, що триває століттями. На території сучасної Закарпатської області угорське населення з’явилося ще у IX-X ст. Регіон був частиною Угорського королівства, згодом Австро-Угорщини, з

1918 по 1939 роки Чехословаччини, між 1939-1945 роками – Угорщини, а у 1945 році за мирним договором «возз'єднався з Радянською Україною». Тривала еволюція державних інституцій упродовж історії, з одного боку, сформувала міцну локальну угорську ідентичність, а з іншого – залишила глибокі наслідки у вигляді періодичної втрати правового самоствердження.

Після розпаду Австро-Угорщини і входження Закарпаття до складу Чехословаччини, а згодом СРСР, угорська громада поступово втратила адміністративне самоврядування, однак частково зберегла освітню й культурну інфраструктуру. Особливо гостро питання мови та освіти постало після 1991 року, коли нова українська держава почала формувати унітарну модель національної ідентичності.

При цьому варто зауважити, що хоч і після проголошення незалежності України угорська громада зберегла розгалужену інституційну інфраструктуру, що охоплює угорськомовні школи, релігійні організації, партії, різного роду юридичні особи та засоби масової інформації, однак, опинившись у жорсткішому правовому середовищі, вона почала ставити під сумнів сталість своєї ідентичності. Це дозволяє говорити про наявність так званого функціонального мікропростору нетериторіальної автономії, що, однак, не має офіційного правового статусу. При цьому варто розглядати як правовий, так і політичний вимір взаємин між державою проживання, національною меншиною та державою-опікуном.

Стосунки угорської меншини з українською державною владою ніколи не були стабільно інституціолізованими: із 1990 року після початкового етапу відкритості, починаючи із 2010 року поступово формувався курс на етнолінгвістичну уніфікацію. Дана риторика державної безпеки України проявилася у 2014 році, і поступово включила національні меншини до поля потенційних «загроз», особливо в контексті зовнішньополітичних зв'язків меншин. Особливо це стосується угорської громади, через зв'язок із Угорщиною – членом НАТО і ЄС. Все це в сукупності призвело до зростаючої напруги в політиці щодо меншин і до переосмислення ролі Угорщини в цьому контексті.

Аналіз ситуації угорської меншини в Україні не може бути повним без урахування її демографічної динаміки. За результатами перепису населення 2001 року, в Закарпатській області проживало 151 516 угорців, що становило 12,1% населення регіону. Проте вже у 2017 році, за оцінками угорських дослідників, їх чисельність зменшилась приблизно до 130–135 тис. Причинами цього зниження є не лише природні демографічні процеси – зокрема низька народжуваність, – а й масштабна трудова та репатріаційна еміграція до Угорщини, що значно посилилася після 2010 року у зв'язку із запровадженням спрощеного надання громадянства Угорщини для закордонних угорців [1, с. 137].

Еміграція набула характеру структурного відтоку – у деяких угорськомовних селах було зафіксовано справжнє «демографічне спорожнення», що спричинило ерозію культурного простору меншини. Враховуючи вищенаведене, можна зауважити, що школи з угорською мовою викладання залишаються не лише освітніми інституціями, а й ключовими центрами збереження ідентичності. Саме тому будь-яке обмеження функціонування таких закладів – як, наприклад, передбачене реформою освіти 2017 року – сприймається громадою як загроза не тільки мовному, а й екзистенційному виживанню.

Додатковим фактором є територіальна концентрація угорців у південній частині Закарпаття. У Берегівському районі угорці становлять близько 76% населення, у колишньому Виноградівському – понад 34%, а в Ужгородському – близько 16% (дані перепису населення 2001 року). Таким чином, демографічні дані підтверджують, що угорська меншина на Закарпатті не є розпорошеною спільнотою, а компактно організованою етнокультурною групою з вираженою історичною тяглістю. Така компактність створює просторово окреслену етнолінгвістичну зону, яка зберігає відносну автономність у побутовій комунікації, освітньому просторі та релігійних практиках. Угорські громади мають власну інфраструктуру, що дозволяє їм функціонувати як суб'єкт, а не лише як об'єкт державної політики.

Конституція України закріплює низку гарантій для забезпечення прав національних меншин, особливо в частині збереження їхньої культурної ідентичності, мови та традицій. Відповідно до статей 10 і 11 Конституції України, держава визнає і сприяє розвитку мов національних меншин, забезпечує можливість вільного користування рідною мовою в приватному та публічному житті, а також доступ до освіти цією мовою. Ці норми спрямовані на створення умов для гармонійного співіснування різних етнічних і мовних груп у межах єдиної нації.

На міжнародному рівні Україна є учасницею низки важливих документів у сфері захисту прав національних меншин. Зокрема, вона приєдналася до Рамкової конвенції Ради Європи про захист національних меншин, яка передбачає обов'язки держави щодо захисту етнокультурної самобутності меншин і запобігання будь-яким формам дискримінації. Окрім того, Україна ратифікувала Європейську хартію регіональних або мов меншин, яка ставить за мету охорону й розвиток мовного розмаїття як елемента європейської культурної спадщини.

Варто зауважити, що незважаючи на зобов'язання, мовна політика держави зазнала суттєвих змін упродовж останніх років. З 2017 року в Україні спостерігається тенденція до зміцнення позицій української мови як єдиної державної.

Ухвалення Закону України «Про освіту» (2017) та подальше закріплення мовної норми в Законі України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» (2019) запровадило оновлене нормативне регулювання мовного питання в середній та вищій освіті. Зміст і наслідки цих змін стали предметом обговорення як на національному, так і на міжнародному рівнях, зокрема в контексті зобов'язань України за міжнародними договорами у сфері захисту мовних прав національних меншин.

Венеціанська комісія Ради Європи у своєму висновку щодо положень Закону України «Про освіту», які стосуються використання державної мови та мов меншин в освіті, зазначила, що стаття 7 Закону потребує перегляду з метою забезпечення більш збалансованого підходу до мовного питання в освіті. Зокрема, Комісія рекомендувала забезпечити адекватне викладання мовами національних меншин, а також вказала на необхідність уникнення диференційованого ставлення, особливо щодо мов меншин, які не є офіційними мовами Європейського Союзу [2].

У прес-релізі про візит Верховного комісара у справах національних меншин Організації з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ) до України (грудень 2017 року) також зауважено занепокоєння щодо мовної політики України. Ламберто Заннієра підкреслив необхідність деполітизації мовного питання та пошуку збалансованого підходу до інклюзивності, особливо в галузі освіти [3].

Подальше ухвалення Закону України «Про повну загальну середню освіту» у 2020 році викликали жваві дискусії як у середині країни, так і на міжнародному рівні. Ці документи передбачають поступовий перехід навчального процесу на українську мову, що, за задумом законодавця, має сприяти консолідації українського суспільства, проте одночасно викликало занепокоєння з боку представників національних меншин, особливо в регіонах із компактним проживанням угорської, румунської чи болгарської спільнот.

Варто також згадати Закон України «Про національні меншини (спільноти) України» від грудня 2022 року. Формально останній документ мав на меті модернізувати законодавство відповідно до стандартів Європейського Союзу в контексті євроінтеграції. Однак цей закон не усунув структурних суперечностей у правовому статусі меншин, а натомість відтворив ключові обмеження, закріплені в попередньому мовному і освітньому законодавстві.

Угорська меншина, яка традиційно проживає в Закарпатті, стала основним об'єктом як політичних рішень України, спрямованих на мовну інтеграцію, так і зовнішньої дипломатичної реакції з боку Угорщини. Федеріка Пріна вказує на зростаючий розрив між намірами України модернізувати правову базу відповідно до європейських стандартів і реальним сприйняттям цього законодавства з погляду меншин – зокрема, з боку Венеційської комісії, яка у своєму висновку 2023 року прямо рекомендувала внести поправки, що гарантують ефективність цих прав [4, с. 885].

Мовна реформа фактично змінює концептуальні основи розуміння меншин як культурного багатства, замінюючи їх на унітарну ідеологію, в якій меншина трактується як об'єкт інтеграції, а не як суб'єкт автономного розвитку. Це не лише політичний, а й конституційний відступ від логіки прав людини. Саме у таких моментах треба зосередити увагу на зростаючому значення участі «*kin-state*», тобто Угорщини, у підтримці своєї меншини. Проте постає питання: чи є така участь легітимною формою транскордонної культурної відповідальності, чи ж порушенням суверенітету?

У сучасному правовому полі захист прав національних меншин розглядається переважно у рамках територіального суверенітету конкретної держави. Проте у випадках, коли меншина пов'язана з етнічно спорідненою державою – так званою «*kin-state*», – постає складніша модель взаємодії, в якій конфлікт чи співпраця виникають на перетині правового, культурного та геополітичного полів.

Роль Угорщини як держави-опікуна не зводиться лише до етнополітичного захисту. Через участь у структурованих транскордонних ініціативах Будапешт діє в межах європейського простору співпраці, що зменшує домінування двосторонніх національних наративів. Це підкреслює, що «*kin-state*» в умовах євроінтеграційних рамок – це не загроза, а потенційний інституційний партнер у забезпеченні прав меншин.

Ситуація з угорською національною меншиною в Україні є показовою: з одного боку, держава-опікун – Угорщина – реалізує активну підтримку своїх співвітчизників за кордоном, з іншого – держава проживання меншини прагне уніфікувати політико-правовий простір через реформу освіти, мовну політику та контроль за громадянством. У такому контексті необхідне глибше теоретичне осмислення ролі *kin-state*, що і пропонують концептуальні підходи Балажа Візі, Роджерса Брубайкера та Андреаса Віммера з Ніною Ґлік-Шиллер.

Важливим фактором у питанні захисту прав угорської національної меншини в Україні є роль Угорщини як «*kin-state*» – держави, яка вважає себе відповідальною за підтримку своєї діаспори.

Як зазначає Візі Балаж, захист прав меншин розглядається не лише як складова систему захисту прав людини, але й як важливий інструмент забезпечення соціальної та політичної стабільності [5, с. 52]. Угорщина реалізує це через систему грантів, підтримку освіти, подвійне громадянство та дипломатичні звернення щодо мовних і культурних прав угорців в Україні.

Разом із тим, така діяльність «*kin-state*» може вступати в конфлікт із принципом невтручання у внутрішні справи держави проживання меншини, особливо коли сприймається як політизований тиск. За таких обставин виникає важливе завдання – знайти баланс між легітимною етнокультурною підтримкою з боку держави-опікуна та суверенним правом України формувати внутрішню політику національної єдності. У регіонах із чутливим етнополітичним контекстом навіть об'єктивно «м'які» інструменти культурної політики можуть бути інтерпретовані як проекція впливу, що вимагає правового узгодження між державами.

Роджерс Брубейкер підходить до цього питання з позиції етнополітичної соціології, розвиваючи концепт тріадичної взаємодії («*state – minority – kin-state*»), у якій кожен елемент формує власну національну ідентичність через конфлікт із іншими. Він описує ситуацію, коли держава-опікун не лише підтримує «своїх», а й політизує меншину як «заручника» власного національного проекту [6].

На відміну від Візі Балажа, який акцентує на інституційній можливості співпраці, Роджерс Брубейкер застерігає від ситуацій, де меншина стає полем геополітичної конкуренції. У випадку України це особливо актуально: законодавча ініціатива щодо мови освіти, реакція Будапешта, блокування Угорщиною співпраці України з НАТО – усе це ілюструє те, що Брубейкер називає рефреймінгом націоналізму через зовнішню політику.

Ще один важливий теоретичний рівень до аналізу додають Андреас Віммер і Ніна Ґлік-Шиллер, які у своїй концепції «методологічного націоналізму» критично оцінюють те, як соціальні науки зводять ідентичність та політичну приналежність виключно до меж національної держави. На їхню думку, у добу мобільності, міграції та множинних ідентичностей такий підхід втрачає пояснювальну силу. Держава вже не є єдиним контейнером ідентичності, а національна меншина – не лише «внутрішня» справа. У рамках цього підходу «*kin-state*» постає не як загроза, а як природна реакція на постнаціональні соціальні процеси. Вони підкреслюють, що ми повинні мислити поза рамками домінуючих національних дискурсів [7, с. 308], а формування ідентичності та системи прав меншин має враховувати не лише внутрішні правові механізми, а й багатовимірні зв'язки – історичні, культурні, діаспорні – які не обмежуються кордонами.

Таким чином, концепція «*kin-state*» виступає ключовим елементом у розумінні як правових, так і політичних механізмів захисту національних меншин, зокрема в контексті нетериторіальної автономії, яка дозволяє забезпечити культурне самоврядування без загроз територіальній цілісності.

Висновки. Мовна реформа в Україні знаменує собою не просто зміну законодавчих норм, а глибше зрушення у підході до національних меншин – від сприйняття їх як невід'ємного культурного багатства до інтеграційної моделі, що підпорядковує меншини загальнонаціональній унітарній ідеології. У такій логіці меншина перестає виступати як суб'єкт автономного розвитку і дедалі більше сприймається як об'єкт асиміляційного впливу. Це не лише політичне, а й конституційне відхилення від базових принципів прав людини, закріплених у міжнародному праві.

На цьому тлі особливої ваги набуває участь так званої «держави-опікуна» («*kin-state*»), якою для угорської меншини виступає Угорщина. Її активна підтримка своєї діаспори за кордоном викликає суперечливу реакцію – з одного боку, як прояв транскордонної культурної відповідальності, з іншого – як потенційне порушення суверенітету України. Це ставить складне питання: де проходить межа між легітимною допомогою та втручанням у внутрішні справи іншої держави?

Правова ситуація навколо угорської меншини не обмежується лише оцінкою конкретних законів – вона є проявом ширшої системної напруги між конституційним суверенітетом, міжнародно-правовими зобов'язаннями та зовнішньополітичним чинником у вигляді ролі Угорщини. Така конфігурація вимагає не просто юридичного аналізу, а глибшого осмислення крізь призму сучасних підходів: концепції нетериторіальної автономії, тріадичного націоналізму (меншина – держава проживання – держава-опікун) та критики методологічного націоналізму, що розглядає націю виключно в межах державних кордонів.

Об'єднання підходів Балажа Візі, Роджерса Брубейкера, Андреас Віммера та Ніни Ґлік-Шиллер дозволяє розглядати роль держави-опікуна у більш складній, але точній аналітичній рамці. Угорська меншина в Україні – це не тільки спільнота, яка потребує правових гарантій, а й суб'єкт геополітичної уваги та транскордонної ідентичності. Можна зробити висновок, що сучасна етнополітика потребує не лише юридичних рішень, але й нового інституційного мислення: врахування транснаціональних практик, узгодження проблемних питань мови й освіти через діалог, а не через взаємне блокування. Таким шляхом можливе формування більш гнучкої і водночас стабільної моделі конституційного захисту меншин – такої, що відповідатиме як внутрішнім вимогам інтеграції, так і зовнішнім викликам постнаціональної доби.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Molnár D István. Perifériáról perifériára. Kárpátalja népessége 1869-től napjainkig. Budapest: REGIO Könyvek, MTA TK Kisebbségkutató Intézet, 2018. 182 p.
2. Opinion on the provisions of the Law on Education of 5 September 2017 which concern the use of the State Language and minority and other languages in Education**.** URL: https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD%282017%29030-e&utm_source=chatgpt.com.
3. OSCE High Commissioner on National Minorities discusses language law and other national minority issues in Ukraine. URL: https://www.osce.org/hcnm/362496?utm_source=chatgpt.com.
4. Prina Federica, Pentassuglia Gaetano. Ukraine's Law on National Minorities and 'Effective' Participation: Expanding or Diluting Standards? *International Journal of Minority and Group Rights, 30/5*, 2023. P. 880–930.
5. Vizi Balázs, NTA and International Minority Rights: Marina Andeva et al. (eds.), *Non-Territorial Autonomy: An Introduction*, Palgrave Macmillan, 2023. P. 49–64. URL: https://doi.org/10.1007/978-3-031-31609-8.
6. Rogers Brubaker**:** Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in the New Europe*.* Cambridge University Press, 1996. URL: https://www.cambridge.org/core/books/nationalism-reframed/85DFC802FE96095F938638873DA92F3D.
7. Wimmer Andreas, Glick Schiller Nina. Methodological nationalism and beyond: nation-state building, migration and the social sciences. *Global Networks, 2(4),* 2002. P. 301–334.

УДК 342.7
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.1.27

ЕВОЛЮЦІЯ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВІДНОСИН ВЛАСНОСТІ: ВІД ІСТОРИЧНИХ ВИТОКІВ ДО СУЧАСНИХ ВИКЛИКІВ

Бєлова М.В.,
доктор юридичних наук,
доцент кафедри конституційного права
та порівняльного правознавства
юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0000-0003-2077-2342

Вашкович В.В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри господарського права
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0000-0001-5726-5374

Бєлова М.В., Вашкович В.В. Еволюція конституційно-правового регулювання відносин власності: від історичних витоків до сучасних викликів.

У статті досліджуються окремі аспекти еволюції конституційно-правового регулювання відносин власності від історичних витоків до сучасних викликів. Проаналізовано трансформацію форм власності від племінної та колективної до приватної, а також пошук оптимального балансу між різними типами власності в умовах сучасного суспільного розвитку. Особливу увагу приділено дослідженню впливу фінансової кризи 2008 року на переосмислення ролі держави та ринку в регулюванні власницьких відносин, що спростувало догму про універсальну ефективність чисто ринкових механізмів без державного втручання.

Розглянуто теоретичні засади сучасного конституційного регулювання власності, зокрема концепції В. Ойкена та Л. Дюгі щодо соціальної функції приватної власності. Проаналізовано критику принципу laissez-faire та обґрунтування необхідності поєднання різних форм власності для досягнення соціальної справедливості та комплексного економічного розвитку. Досліджено особливості конституційно-правового закріплення обов'язкового характеру власності в Конституції України та його співвідношення з принципами громадянського суспільства.

Проведено порівняльний аналіз зарубіжного досвіду конституційного регулювання відносин власності на прикладі конституцій Іспанії, Італії, Польщі, Греції та Грузії. Особливу увагу приділено дослідженню конституційних норм, що регулюють межі націоналізації та експропріації майна, а також механізми справедливого відшкодування. Визначено тенденцію до детального конституційного регулювання меж державного втручання у відносини власності, що набуває особливої актуальності в умовах сучасних викликів, включаючи воєнні конфлікти.

Доведено, що сучасні конституції прагнуть забезпечити баланс між захистом приватної власності та можливістю держави реалізовувати суспільні інтереси через встановлення як прав, так і обов'язків власників перед суспільством. Результати дослідження мають важливе значення для розуміння перспективних напрямів удосконалення конституційного регулювання власницьких відносин в Україні в контексті євроінтеграційних процесів та воєнного стану.

Ключові слова: Конституція, конституціоналізм, економічна система, економічна конституція, конституційна економіка, права людини, економічні права людини, право власності, конституційне право на підприємницьку діяльність, економічна свобода.

Bielova M.V., Vashkovich V.V. Evolution of constitutional and legal regulation of property relations: from historical origins to contemporary challenges.

The article examines certain aspects of the evolution of constitutional and legal regulation of property relations from historical origins to contemporary challenges. The transformation of property forms from tribal and collective to private is analyzed, as well as the search for optimal balance between different types of property in conditions of modern social development. Special attention is paid to studying the impact of the 2008 financial crisis on rethinking the role of state and market in regulating property

relations, which refuted the dogma of universal effectiveness of purely market mechanisms without state intervention.

The theoretical foundations of modern constitutional regulation of property are considered, particularly the concepts of W. Eucken and L. Duguit regarding the social function of private property. The critique of the laissez-faire principle and justification for the necessity of combining different forms of property to achieve social justice and comprehensive economic development are analyzed. The peculiarities of constitutional and legal consolidation of the obligatory nature of property in the Constitution of Ukraine and its correlation with civil society principles are examined.

A comparative analysis of foreign experience in constitutional regulation of property relations is conducted using examples of constitutions of Spain, Italy, Poland, Greece, and Georgia. Special attention is paid to studying constitutional norms regulating the limits of nationalization and expropriation of property, as well as mechanisms of fair compensation. The tendency toward detailed constitutional regulation of limits of state intervention in property relations is identified, which becomes particularly relevant under contemporary challenges, including military conflicts.

It is proven that modern constitutions strive to ensure balance between protection of private property and the state's ability to realize public interests through establishing both rights and obligations of owners before society. The research results are important for understanding prospective directions for improving constitutional regulation of property relations in Ukraine in the context of European integration processes and martial law.

Key words: Constitution, constitutionalism, economic system, economic constitution, constitutional economics, human rights, economic human rights, property rights, right to entrepreneurial activity.

Постановка питання. Відносини власності упродовж усієї історії людства залишаються одним із найбільш фундаментальних інститутів суспільного устрою, що визначає не лише економічну структуру держави, але й характер соціальних взаємодій та політичних процесів. Еволюція форм власності від племінної та колективної до приватної, а згодом до пошуку оптимального балансу між різними типами власності, відображає складний процес суспільного розвитку та трансформації правових систем. Особливого значення набуває конституційно-правове регулювання власницьких відносин, яке становить фундаментальну основу для всього національного законодавства та визначає межі державного втручання в економічні процеси.

Сучасний етап розвитку світової економіки характеризується кризою традиційних підходів до розуміння ролі держави та ринку в регулюванні відносин власності. Фінансова криза 2008 року остаточно спростувала догму про універсальну ефективність чисто ринкових механізмів та необхідність мінімального державного втручання, актуалізувавши питання пошуку нових моделей конституційного регулювання власності. Водночас, сучасні виклики, пов'язані з глобалізацією, технологічним прогресом, екологічними проблемами та воєнними конфліктами, вимагають переосмислення традиційних підходів до захисту прав власності та визначення їх соціальних функцій.

В українському контексті дослідження конституційно-правового регулювання відносин власності набуває особливої актуальності в умовах тривалого процесу економічних реформ, євроінтеграційних прагнень та воєнного стану. Необхідність гармонізації національного законодавства з європейськими стандартами, а також потреба у створенні ефективних механізмів захисту прав власності в умовах збройної агресії, вимагають комплексного аналізу як історичного досвіду, так і сучасних тенденцій розвитку конституційного регулювання власницьких відносин у світовій практиці.

Мета дослідження полягає у аналізі окремих аспектів еволюції конституційно-правового регулювання відносин власності, виявленні основних тенденцій та закономірностей цього процесу, а також визначенні перспективних напрямів удосконалення конституційного регулювання власницьких відносин в умовах сучасних викликів.

Аналіз джерельної бази. Дослідження базується на широкому колі наукових джерел, що включають праці вітчизняних та зарубіжних учених з конституційного права, економічної теорії та порівняльного правознавства. Теоретичну основу становлять, зокрема, праці К. Шершун та Р. Каменяш з питань конституційно-правової науки, дослідження В. Устименка щодо соціальних функцій власності, а також праці Р. Джабраїлова з проблем приватизації та трансформації економічних систем. Особливе значення мають класичні теоретичні розробки засновника Школи ордолібералізму В. Ойкена та французького правознавця Л. Дюгі, які заклали підвалини сучасного розуміння соціальної функції приватної власності. Емпіричну базу дослідження складають тексти конституцій України, країн Європейського Союзу (Іспанії, Італії, Польщі, Греції, Грузії) та інших держав, що дозволяє провести порівняльний аналіз різних моделей конституційного регулювання відносин власності. Також використовуються історичні документи радянського періоду, зокрема Конституція

СРСР 1977 року та Основи цивільного законодавства СРСР, що дає можливість простежити трансформацію підходів до регулювання власності в пострадянських країнах.

Виклад матеріалу дослідження. Вивчення історичних даних демонструє, що відносини власності формують фундамент економічної структури кожної суспільної формації. Саме тому вони належать до першочергових питань, які отримують документальне оформлення. Еволюція суспільства супроводжується трансформацією різноманітних форм власності – починаючи від племінної та колективної і закінчуючи приватною. При цьому, конституційне врегулювання власницьких відносин представляє собою особливий тип правового регулювання власності, який становить фундаментальну основу для сучасного законодавства будь-якої держави. Конституційно-правова наука, відзначає К. Шершун, оперує специфічним комплексом концепцій власності, притаманних виключно їй; дослідження цього комплексу ідей надає можливість науковцям розглядати власність як один із ключових інститутів конституційного права [1, с. 31].

Еволюція економічних та правових систем європейських держав справила значний вплив на становлення концепції власності; правове врегулювання власності як загального інституту також зазнавало трансформацій та модифікацій. Відмінною особливістю раннього етапу розвитку світової цивілізації була фрагментація інституту власності на специфічні типи правовідносин щодо володіння, використання та розпорядження майном стосовно конкретних суб'єктів та об'єктів, спостерігалося так зване «домінування» колективної власності спільнот, що поєднувалося з обмеженням товарообігу між такими спільнотами. Отже, як бачимо, якщо циркуляція товарів була відносно простою і ґрунтувалася на усталених традиціях всередині спільноти, то за її межами – між різними спільнотами – такий обмін траплявся рідко і міг стосуватися виключно дефіцитних предметів, а спосіб існування та обмежені потреби не мотивували членів спільноти до систематичного пошуку нових можливостей [2, p. 43].

Історично домінування індивідуальних форм власності завжди мало першочергове значення, зокрема, політика радянської влади була орієнтована на повне усунення приватної власності. Це, наприклад, підтверджує факт затвердження 8 грудня 1961 року Верховною Радою СРСР Основ цивільного законодавства СРСР та союзних республік, де підкреслювалося, що Радянська держава володіє всією державною власністю. Крім того, Конституція СРСР 1977 року закріпила верховенство соціалістичної власності; зокрема, стаття 10 визначала: *«фундаментом економічної системи СРСР є соціалістична власність на засоби виробництва у вигляді державної (суспільної) та колгоспно-кооперативної власності».* Також було встановлено конкретний реєстр об'єктів особистої власності: речі побутового призначення, предмети індивідуального споживання та господарського використання, житло та трудові накопичення. В той же час, очевидні недоліки в економічній сфері спонукали до розширення повноважень підприємств та активізації приватної ініціативи громадян, виникла потреба у легалізації власності, що відрізнялася від «державної», але водночас не відповідала критеріям «приватної» власності [3, с. 34].

Основний Закон «Про власність у СРСР», ухвалений у 1990 році, разом із подальшими конституційними змінами передбачали відмову від переважання державної власності. Виникли різноманітні альтернативи – власність радянських громадян; колективна власність, що включала оренду, колективні підприємства, кооперативи, акціонерні товариства тощо; державна власність. Закон 1990 року «Про власність у РРФСР» встановлював класифікацію власності на приватну, державну, муніципальну та власність громадських об'єднань (організацій), «обсяг» приватної власності не підлягав обмеженню, проте певні заборони все ж існували (зокрема, щодо приватної власності на землю) [4, с. 43].

Із розпадом СРСР вплив інституту приватної власності на економічну систему зріс, після радянського домінування державної власності економіка поступово почала переходити під контроль приватної власності, а тому, рішучим кроком до запровадження засад ринкової економіки стала приватизація державного майна. Р. Джабраїлов зазначає: «Імовірно, держава розраховувала отримати певний синергетичний ефект від появи прав приватної власності в структурі об'єктів, який полягав у залученні інвестицій у модернізацію виробництва, будівництво нових об'єктів, покращення якості соціального забезпечення працівників підприємств» [5, с. 33]. Проте, як ми можемо констатувати, ці процеси не дали очікуваних результатів.

Концепція того, що ринкова економіка та приватна власність неодмінно забезпечують добробут і процвітання населення, перетворилася на фактичну догму. Всупереч цьому, фінансова криза 2008 року змусила світ переглянути свої висновки, зокрема, відмовитися від тези про можливість забезпечення системної та збалансованої економіки будь-якої держави виключно через саморегулювання ринку, позбавленого державного нагляду.

Засновник Школи ордолібералізму В. Ойкен стверджував, що досягнення соціальної справедливості можливе через формування кумулятивного функціонального порядку. Він підкреслював, що

приватна власність здатна провокувати певні дисбаланси, водночас колективна власність також неминуче створює свої проблеми [6, с. 348]. Таким чином, В. Ойкен обґрунтовував необхідність залучення різноманітних форм власності для забезпечення комплексного економічного розвитку країни.

В. Ойкен у своїх дослідженнях різко засуджував концепцію laissez-faire – доктрину мінімального державного втручання в економічні процеси, він переконував, що саме ця політика невтручання сприяла концентрації економічної влади в руках окремих суб'єктів. За твердженням вченого, принцип laissez-faire не враховує ризики того, що приватні інтереси можуть суперечити загальному благу, свобода договірних відносин у межах ліберальної системи, підриває фундаментальні засади конкурентного середовища. Приватний інтерес, підкреслював учений, проявляється не тільки в економічній діяльності, але й у прагненні до домінування на ринку; отримання монопольних позицій створює протиріччя між особистими та колективними потребами. По суті, «концентрація влади в руках окремих учасників ринку посилює ризик виникнення конфлікту між індивідуальними та суспільними інтересами» [6, с. 350].

Функціонування державної влади в економічній системі базується на певних принципах організації. Конституція України, зокрема у частині 2 статті 5, закріплює норму про те, що народ виступає носієм суверенітету та єдиним джерелом влади в державі. Реалізація народної влади відбувається як безпосередньо, так і через систему державних та місцевих органів управління. У наукових дослідженнях держава визначається як організаційна структура, що володіє відносною перевагою у застосуванні примусу і поширює свою юрисдикцію на певну географічну територію, кордони якої встановлюються владними інституціями цієї організації з метою оподаткування населення, яке там мешкає [7, с. 42].

Конституційно-правове регулювання встановлює рамки та сутність державного впливу на економічні процеси. Зміст конституційно-правового врегулювання системи певних суспільних відносин визначається сукупністю відносин, що зафіксовані в Основному Законі країни. Економічні відносини охоплюють значний діапазон суспільних взаємодій і передусім торкаються відносин власності.

Поняття права приватної власності знайшло своє закріплення у статтях Конституції України. Зокрема, частина 3 та 4 статті 13 говорить: «Власність зобов'язує. Власність не повинна використовуватися на шкоду людині і суспільству. Держава забезпечує захист прав усіх суб'єктів права власності і господарювання, соціальну спрямованість економіки. Усі суб'єкти права власності рівні перед законом». Ця теза є вірною, оскільки, незважаючи на досить жорстке визначення поняття права власності, законодавець розуміє важливість надмірної абсолютизації права власності фізичної особи.

Впродовж XX століття концепція соціальної функції приватної власності набула поширення та подальшого розвитку в країнах західної демократії та державах, що орієнтувалися на них. Теоретичне обґрунтування цього феномену вперше запропонував французький правознавець Л. Дюгі, який доводив, що держава підпорядковує собі власність, яка має реалізовувати соціальну функцію. Л. Дюгі стверджував, що власність набуває суспільного характеру і втрачає статус абсолютного права, трансформуючись для власника в соціальне зобов'язання, теорія соціальних функцій жодним чином не намагається знищити певні права власника. Л. Дюгі підкреслював, що: «...право власника є виправданим і водночас обмежується соціальною місією, яка на нього покладається внаслідок особливої ситуації, в яку він потрапляє» [5].

Еволюція теорії соціальної функції власності разом із прогресом інформаційних технологій справила значний вплив на розвиток конституційного регулювання власності. Вони спричинили трансформації у сфері конституційного регулювання та включення до неї широкого кола об'єктів права інтелектуальної власності. У 1960 році ідеї соціальних функцій власності були втілені через націоналізацію найдохідніших підприємств, розвиток концепції боліваріанства, так званого соціалізму XXI століття, також вніс свої зміни в конституційно-правове регулювання відносин власності. Відповідно до цієї концепції, приватна власність підлягала ще суворішим обмеженням, і була проведена масштабна націоналізація (це стосувалося насамперед нафтовидобувних об'єктів).

Водночас сучасне конституційне регулювання зберігає сліди історичної еволюції концепції власності, ряд держав закріплює у своїх основних законах норми, що визнають різноманітні форми власності з різним походженням. Проте більшість вітчизняних дослідників зосереджують увагу на положеннях, які стосуються винятково правового врегулювання приватної власності, її охорони від неправомірних зазіхань та норм щодо виключної державної власності.

Як зазначалося попередньо, Конституція України також включає норму про обов'язковий характер власності, проте залишається неясним, які конкретно зобов'язання вона передбачає. Вчений В. Устименко зауважує, що: «Власність зв'язує всіх суб'єктів права незалежно від їхнього правового статусу та обсягу їхніх повноважень. Обов'язок узгоджувати свої дії та прагнення з принципами

громадянського суспільства та інтересами народу однаково важливий як для приватного, так і для публічного власника» [5]. З цим твердженням важко не погодитися, адже лише таким чином можна реалізувати ідею соціальних функцій власності та соціальної орієнтованості економіки, що закріплена в Конституції України.

Повертаючись до питання про необхідність державного регулювання економіки, варто відзначити, що багато дослідників вважають складне конституційне регулювання економічної ролі держави скоріше винятком, аніж загальноприйнятою практикою у світовому конституціоналізмі. Отже, окрім загальних соціальних формулювань, для досягнення поставленої мети мають бути визначені конкретні економічні завдання. Конституція Іспанії, зокрема, містить норми, відповідно до яких усі багатства країни підпорядковуються загальнонаціональним інтересам. Конституція встановлює, що приватна економічна ініціатива є вільною, вона не може реалізовуватися всупереч суспільним інтересам або на шкоду безпеці, свободі, людській гідності. Законодавство визначає програми та механізми контролю, через які державна та приватна економічна діяльність може направлятися та координуватися для досягнення соціальних цілей [8, p. 34].

У сучасних конституціях світу виникла потреба у встановленні норм, що регулюють межі націоналізації майна громадян, а також відшкодування за це. Ці положення розглядаються переважно як захист від неправомірного відчуження майна законослухняного власника. Так, наприклад, стаття 21 Конституції Грузії встановлює: «Обмеження прав допустиме з метою нагальної суспільної потреби у випадках, визначених законом, та відповідно до встановленої законом процедури. Позбавлення майна з метою нагальної суспільної потреби допустиме... лише з належною компенсацією» [9].

Частина 2 статті 21 Конституції Польщі встановлює таке: «Експропріація може здійснюватися виключно в суспільних інтересах та за справедливе відшкодування» [10].

Конституції деяких держав надзвичайно детально регламентують питання експропріації майна. Зокрема, Основний Закон Греції не лише прямо визначає можливість держави експропріювати майно в суспільних інтересах, але й докладно описує процедурний механізм відшкодування його вартості: «Ніхто не може бути позбавлений свого майна, окрім як для суспільної вигоди, що має бути належним чином доведено, коли та як це передбачено законом, і завжди після повної компенсації, що відповідає вартості експропрійованого майна на момент судового розгляду питання про попереднє визначення компенсації. У випадках, коли подається запит на остаточне визначення компенсації, враховується вартість на момент судового розгляду запиту» [11].

Крім вищезгаданих питань, тексти зарубіжних конституцій містять численні інші положення стосовно регулювання відносин власності. Зокрема, це норми про охорону культурної спадщини та природного середовища країни, положення про право власності на землю, водні та інші природні ресурси, про права громадських організацій, про гарантії права власності у судочинстві (об'єкти власності фізичних та юридичних осіб), про свободу совісті та права релігійних організацій (об'єкти права власності релігійних організацій), правовий статус іноземців, захист інтелектуальної власності, право власності на засоби масової інформації, окремі «форми» власності, розподіл компетенцій федерації та суб'єктів з питань власності, повноваження муніципалітетів з питань власності, спеціальне регулювання власності на основі статусу корінних народів тощо. Однак ці норми не є вичерпними, вони мають обмеження, що визначають межі цього дослідження.

Висновки. Отже, на наш погляд, по-перше, історичний розвиток демонструє, що відносини власності завжди становили фундаментальну основу економічної структури суспільства, проходячи трансформацію від колективних форм до індивідуальних і знову до пошуку оптимального балансу між різними типами власності. Фінансова криза 2008 року остаточно спростувала догму про універсальну ефективність чисто ринкових механізмів та саморегулювання без державного втручання.

По-друге, сучасне конституційне регулювання власності характеризується визнанням соціальної функції приватної власності, що знайшло відображення у конституціях багатьох держав світу. Зокрема, концепція В. Ойкена та Л. Дюгі про необхідність поєднання різних форм власності для досягнення соціальної справедливості стала теоретичним підґрунтям для формування сучасних конституційних норм, які встановлюють не лише права, але й обов'язки власників перед суспільством.

По-третє, аналіз зарубіжного досвіду свідчить про тенденцію до детального конституційного регулювання меж державного втручання у відносини власності на сучасному етапі розвитку всього світового співтовариства, особливо щодо процедур експропріації та компенсації (а це питання набуває особливої актуальності в умовах війн, що надзвичайно активізувалися за остання декілька років). Можемо стверджувати, що наразі сучасні конституції прагнуть забезпечити баланс між захистом приватної власності та можливістю держави реалізовувати суспільні інтереси.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Шершун К.П. (2016) Конституційно-правове регулювання економічних відносин: порівняльно-аналітичне дослідження. Дисертація канд. юрид. наук зі спец. 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право. Ужгород. (in Ukrainian).
2. Schumpeter J. A. Capitalism, Socialism, and Democracy. Harper & Brothers. 1942. 288 p.
3. Різник С.В. Забезпечення державою конституційного права людини і громадянина на підприємницьку діяльність: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: Ужгород, 2008. 16 с.
4. Пустовалова І. С. Економічний вимір конституції. Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 – Право. Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, Міністерство освіти і науки України, Харків, 2024.
5. Устименко В.А., Джабраїлов Р.А., Кампо В.М. (2011) Конституційні засади економічної системи України; НАН України, Ін-т екон.-прав. дослідж. Донецьк: Юго-Восток, 2011.
6. Demsetz, H. (1967). Toward a Theory of Property Rights. The American Economic Review, 57(2), 347–359.
7. Тацій В. Актуальні питання розвитку вітчизняного конституціоналізму на сучасному етапі державотворення. *Вісник Академії правових наук України*. 2008. № 3 (54). С. 41–43.
8. Polinsky, M. (2018). An Introduction to Law and Economics (5th ed.). New York: Wolters Kluwer Law & Business. 208 p.
9. URL: https://www.refworld.org/sites/default/files/2025-04/548f04404.pdf.
10. URL:https://pravo.org.ua/wp-content/uploads/2020/10/1525439592pol_const_new_a5_web.pdf.
11. URL:https://www.wipo.int/wipolex/ru/legislation/details/6638.
12. Бєлов Д.М., Громовчук М.В. Конституційно-правове регулювання економічних відносин: окремі аспекти. *Проблеми сучасних трансформацій. Серія: право, публічне управління та адміністрування.* № 1. 2021. С. 30–39.

УДК 342.565.2(73:83)
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.1.28

AMERICAN MODEL OF CONSTITUTIONAL JUDICIAL DIALOGUE: EICHIN AND ANTILLEF BEFORE THE CONSTITUTIONAL COURT OF CHILE

Vatamaniuk A.V.,
first year postgraduate student,
Department of Procedural Law,
Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University

Vatamaniuk A.V. American model of constitutional dialogue: in the cases of Aikhin and Antilef before the Constitutional Court of Chile.

For a long time, public law was predominantly subordinated to the norms established by national legislation, and therefore did not want to be studied in comparative jurisprudence, as the dominant importance of law within legocentric models made public law a radically national field of study. In constitutional law, the most emblematic and therefore most widely studied uses are, but are not limited to: transnational judicial dialogue, 'the migration of constitutional ideas and the technique of transplants or constitutional loans'.

Of these various uses, however, transnational judicial dialogue is perhaps the technique most often employed by a constitutional judge. It has been repeatedly used as a tool to provide reasoned support for the position taken by the majority, as well as to support a vote that deviates from the majority position.

The judicial dialogue of the Constitutional Court with international courts is not limited to judicial decisions. From the outset, the Court also engages in dialogue with documents issued by bodies of the Inter-American human rights system that are less binding than judicial convictions, which are considered recommendations of international bodies, such as advisory opinions of the Inter-American Court and Commission and recommendations of the Committee on Freedom of Association of the International Labour Organization. In the case of dialogues between constitutional courts, this can be presented in different ways when a judge raises the issue of a foreign constitutional model and how it works in comparative constitutional justice decisions. It also arises when the Court refers to a decision or a line of decisions of a foreign constitutional court in its argumentation, offering it as a contribution to the domestic constitutional debate. Usually, the decision with which the Constitutional Court establishes a dialogue belongs to the countries of historical reference, be it the decisions of the US Supreme Court or the constitutional courts of Germany, France, England or Spain and, although to a lesser extent, the research also showed references to Latin American courts.

Key words: judicial dialogue, constitutional courts, European Court of Human Rights, court decisions, reasonableness.

Ватаманюк А.В. Американська модель конституційного діалогу: у справах Ейхіна та Антілефа перед Конституційним судом Чилі.

Публічне право тривалий час переважно підпорядковувалося нормам, встановленим національним законодавством, і тому не бажало досліджувати його в порівняльному правознавстві, оскільки домінуюче значення права в межах легіцентричних моделей зробило публічне право радикально національною сферою дослідження. У конституційному праві найбільш символічними і тому найбільш широко вивченими способами використання є, але не обмежуються ними: транснаціональний судовий діалог, «міграція конституційних ідей і техніка трансплантатів або конституційних позик».

Однак з цих різноманітних застосувань транснаціональний судовий діалог є, мабуть, технікою, яку найчастіше використовує конституційний суддя. Він неодноразово використовувався як інструмент аргументованої підтримки позиції, яку займає більшість, а також на підтримку голосування, яке відхиляється від позиції більшості.

Судовий діалог Конституційного Суду з міжнародними судами не обмежується судовими рішеннями. З самого початку Суд також веде діалог з документами, виданими органами Міжамериканської системи прав людини, які мають меншу обов'язкову силу, ніж судові обвинувальні вироки, які розглядаються як рекомендації міжнародних органів, такі як консультативні висновки Міжамериканського суду і комісії та рекомендації Комітету з питань свободи асоціації Міжнародної організації праці. У випадку діалогів між конституційними судами це може бути представлено по-різному, коли суддя порушує питання зарубіжної конституційної моделі та способу її дії у рішеннях конституцій-

ної юстиції порівняльного зразка. Він також виникає, коли Суд у своїй аргументації посилається на рішення або течію рішень іноземного конституційного суду, пропонуючи його як внесок у внутрішні конституційні дебати. Зазвичай рішення, з яким Конституційний суд встановлює діалог, належить до країн історичної довідки, будь то рішення Верховного Суду США або конституційних судів Німеччини, Франції, Англії чи Іспанії і, хоча в меншій мірі, результат дослідження також показав посилання на латиноамериканські суди.

Ключові слова: судовий діалог, конституційні суди, Європейський суд з прав людини, судові рішення, обґрунтованість

Problem statement. This study analyses the phenomenon of judicial dialogue, its main characteristics, types and purposes in the field of human rights protection, as well as how the Constitutional Chamber of the Supreme Court of Justice has expressly used jurisprudence from the Inter-American Court of Human Rights in some of its judgments and vice versa, in order to determine the existence of a judicial dialogue.

The main purpose of the study is to analyse the research aimed at investigating the evolution and role of constitutional jurisdiction in the implementation of constitutional norms, the observance of judicial activism and the use of institutional dialogues in the procedures for the implementation of fundamental rights. It is assumed that adequate interaction in a consultative rather than simply adversarial manner between the state powers provides better answers to questions relating to fundamental rights.

State of development. The issue of judicial dialogue in the national context is studied by O. Shcherbaniuk and S. Shevchuk. The research is based on the works of international scholars and judicial decisions of constitutional courts.

The main material is presented in the article. Since the Constitution is the highest in rank and more important for the state than other laws, its creation and amendment are subject to special requirements, which are usually defined in the constitution itself. These requirements can take different forms and shapes and differ in each country in order to ensure the stability and protection of the constitutional order, national security and territorial integrity and constitutional rights and freedoms of the individual. Therefore, the constitutional court i s important in the mechanism for protecting the constitution. The presence of a centralized system of constitutional control has advantages. One of the advantages is a unified judicial decision, since no court, except the constitutional one, has the authority to review legislation that, in its opinion, contradicts the constitution; contradictory judicial decisions of different instances are impossible (unlike in a diffuse system). Since only one court can decide on the constitutionality of laws, there is greater legal certainty than in a diffuse system [4].

Judicial dialogue is one of the most topical issues in universal constitutionalism[5]. Since the mid-1990s, the first studies of global constitutional law have highlighted the growing role of constitutional judges as protagonists of legal circulation, through the use of extra-systemic arguments or the increasingly frequent reference in judgments to international human rights law and judgments of other constitutional courts or tribunals.

Judicial dialogue is in effect a dialogue between interpreters and between different interpretations, which shows the importance of comparative law and legal argumentation, whereby the basis of what is decided lies in the motivation, in its ability to convince other judges and operators. This requires the existence of at least two interacting actors and can of course be extended to a three-dimensional or multidimensional sphere. It is therefore necessary that there be reciprocity in the interaction, i.e. that the jurisprudence of a given Constitutional Court, Chamber or Tribunal be used by another constitutional, conventional or supranational jurisdiction, and vice versa, otherwise there would only be a unidirectional influence, i.e. a monologue. It is not measured in quantitative terms, i.e. that there must be a minimum number of judgments cited or that they deal with the same subject matter, because in relation to the latter, practice shows that interaction in most cases occurs on different topics.

Dialogue - and this seems a logical requirement - is only possible when there is a shared language. And this shared language has to do both with a self-understanding of the judge, as a participant in a global and common enterprise, and with the existence of this community around certain contents, which after all are human rights, a community which, in order to exist, must be the result of overcoming the distinction between judges who 'give' and judges who merely receive [3].

The phenomenon, known as vertical dialogue, is that which takes place between jurisdictions with different hierarchies, i.e. it occurs in the interaction between national courts and conventional or supranational jurisdictions, and can be top down or bottom up. Indeed, within the legal system of a supranational organisation, in which, alongside state courts, there are tribunals provided for by an international treaty, which are granted more or less incisive powers of intervention, the relations between jurisprudences are necessary and it is inevitable to clarify the reciprocal spaces of intervention.

In the Inter-American Protection System, the States that have accepted the contentious jurisdiction of the Court of San José must abide by its judgments, as these have direct and indirect effects depending on whether the case has been processed and the responsibility of the State has been determined, which shows how the constitutional jurisdictions are linked to the interpretative guidelines of the Inter-American judge, but at the same time, the latter must draw on these to expand the content of the rights recognised in the American Convention and other instruments that make up the parameter of conventionality. This is why the relationship between the constitutional and conventional jurisdictions should not be seen in terms of hierarchy, but rather in terms of which of them offers the highest level of protection [1].

In 2014, the Constitutional Court of Chile issued two rulings declaring the inapplicability of military justice on the grounds of unconstitutionality in cases involving civilian casualties or whose circumstances indicate that they constitute a common criminal offense. In both cases, the Court based its arguments on numerous references to both traditional international human rights law and the jurisprudence of the Inter-American Court of Human Rights (IACHR Court). From these examples, the following questions arise: can these cases be considered a demonstration of the leading role of a judge under the prism of a new legal paradigm? Can these cases be a demonstration of the potential growth of the role of the constitutional judge in the context of the emergence of a new public law? Is there a dialogue between judges in these cases? Our position is that the recent decisions of the Constitutional Court of Chile concerning the competence of military justice are an example of what can be called a change in the legal paradigm, especially in the constitutional sphere. Such a paradigm shift would have against the background of the slow emergence of a new public law, as well as a characteristic feature – the leading role of the judge and a multi-level interjudicial dialogue.

The different modalities of dialogue are presented under the protection of the interpretation of human rights. That is why different types of dialogue are translated into different types of interpretation. Our initial position is that the Chilean constitutional judge in the Eikhin and Antilöf cases carried out a specific type of dialogue and, therefore, resorted to a certain variety of interpretations from which it will be analyzed. In other words, Eikhin and Antilef would be two examples of the reality of this dialogue between judges in the Chilean constitutional order. In this work we will try to provide a theoretical context for the experience derived from Chilean constitutional practice in the cases mentioned.

The exchange or discussion of reasoning or argumentation naturally requires the exercise of interpretation by the internal judge. This exercise, as we have already warned, is transmitted both in Europe and in America, mainly through the control of conventions. Thus, the methods of interpretation accumulated by a full-time judge in exercising control over conventionality are fundamental for the development of dialogue between judges. The dialogue between judges and the various forms of interpretation that it entails is approached mainly by the European doctrine based on everyday experience, especially from interaction with the European human rights system. The Judges' Dialogue covers different modes of interpretation in the field of human rights, such as neutralization of interpretation and appropriate interpretation [2].

In the cases of Eikhin and Antilef before the Constitutional Court of Chile, constitutional judges use international human rights law and inter-American jurisprudence as support and encouragement to accept the majority vote. Both cases imply a change in judicial practice regarding previous decisions of the Constitutional Court in this matter. The Eikhin case is a motion for inapplicability that focuses on criminal proceedings for serious injuries in which police officers were shot during a peaceful demonstration for education, and such a shot affected and meant the loss of Enrique Eihin Zambrano's right eye. In this case, in a decision of May 6, 2014, the Constitutional Court pointed out the unconstitutionality of military jurisdiction, in cas d'espèce. It is constitutional jurisprudence regarding military jurisdiction when the victim is a civilian. The majority decision in the Eikhin case repeats the doctrine and criteria set forth by Justices Hernán Vodanovich, Francisco Fernández, Carlos Carmona, Gonzalo García and Juan José Romero in the case of Francisca Yorker Correa, case No. 2363-2012, judgment of January 14, 2014.

It should be noted that the Yorker case, before the Eihin case, refers to a general criminal process that began as a result of the physically annoying and humiliating treatment received by the Chilean carabinieri – Chilean police officers – after she was detained during the day of mobilization on August 23, 2012. The case under consideration, in which the claim for inapplicability was initiated, is an appeal of the court, in which the court of guarantees recognized itself as incapable in favor of military justice for the crime of unlawful restrictions and torment.

In turn, the Antiléf case concerns Marcos Antilef, a carabiniero who was the victim of unpleasant treatment, injuries and illegal restrictions - which qualify as torture - by other carabinieri in the territory of the Carabineros prison in Palmilla. The guarantor judge declared himself incapacitated and sent the

case to military courts. The application for inapplicability seeks a declaration of unconstitutionality of Article 5(3) of the Code of Military Justice, which confers jurisdiction over common crimes, for violation of Article 5(2); 19, paragraph 3, paragraph 6; and 83 of the Constitution. It is the constitutional jurisprudence that calls the carabinieri a victim.

It should be noted that in cas d'espèce, Chilean constitutional elaborations on documents and interpretations coming from international jurisdictions position the constitutional judge as an ordinary human rights judge who interacts with an international source, while exercising control over conventionality.

The Constitutional Court in the Eikhin case expressly assumes a very important part of the operational content of the review of conventionality, which is to recognize that the Inter-American Court of Human Rights is the authentic interpreter of the ACHR.

In fact, in this case, constitutional judges clearly recognize the main content of the doctrine of control of conventionality and, being in close contact, correspond to the international obligations of the state. One of these obligations is the obligation to adapt the domestic legal system to international standards, the main sources of which are general principles of law, customary law and international convention law (case No. 2493-2013, document 12). In this particular case, the Constitutional Court will refer to the provisions of the decision of the Inter-American Court of Justice «Palamara Iribarn v. Chile».

The criteria established by the jurisprudence of the Inter-American Court of Human Rights can be considered, according to the jurisprudence of the Constitutional Court, as significant elements for judicial justification and as additional elements of analysis in constitutional jurisprudence. The difference between the two varies depending on whether the State was a party to an inter-American case whose case law is disputed.

Thus, on the one hand, according to the Constitutional Court of Chile, international standards for the protection of human rights developed by judicial practice, derived from cases to which the State of Chile is a party, are considered significant elements for judicial justification. In fact, in the Ayhin case – which relates to the Yorker case – constitutional judges referred to inter-American human rights norms and the jurisprudence of the Inter-American Court of Human Rights, especially those stemming from cases that took place after Chile, such as the case of Palamara Iribarn v. Chile. In this case, the aforementioned judges highlight the standards derived from this verdict as «essential» to resolve the request.

The cases of Eijin and Antilef of the Constitutional Court of Chile, as well as Jorker, serve to illustrate the evolution that the application of international human rights law by the constitutional judiciary has undergone in recent times, and from these examples it can be analyzed whether they are representative of a change in the legal paradigm in law, the emergence of a new public law and the practical development of dialogue between judges. Further study of Chilean constitutional jurisprudence outside of military jurisdiction is necessary to be able to continue building this argument.

Can these cases be considered an example of the leading role of a judge under the prism of a new legal paradigm? When the Constitutional Court – in the cases of Eikhin and Antilöf – applies international human rights instruments, and especially inter-American jurisprudence, it demonstrates a paradigm shift that takes the form of accommodating dialogue.

Can these cases be an example of the leading role of the judge in the context of the new public law? Eikhin and Antilef are, in our opinion, pragmatic examples of this new public law, the creation of which no longer takes into account the exclusive power of the state. In this sense, the national court plays a prominent role. Therefore, the leading role of the judge is one of the characteristic features of this paradigm shift and the new public law. Eikhin and Antilef made it clear. Constitutional judges establish a multi-level dialogue between judges that aims to adapt the Code of Military Justice and existing jurisprudence on the jurisdiction of military courts to the more favorable standards developed by the inter-American judge. To this end, the Constitutional Court uses generally accepted international instruments, but, above all, increasingly uses modern and suitable interpretive methods in the field of human rights, demonstrating a growing dialogue of a multi-level nature.

Is there a dialogue between judges in these cases? Nevertheless, Eikhin and Antilöf demonstrate the timid but promising concern of constitutional judges to establish a dialogue with inter-American judges. From the foregoing, it follows that not only the reference to the jurisprudence in relation to Chile, as in the case of Palamar Iribarne, but also the use of jurisprudence in relation to other states parties to the American Convention on Human Rights, for example, in the case of Radila Pacheco v. Mexico, indicates. In the Eikhin and Antilöf cases, the constitutional judges adapted the Code of Military Justice and, in addition, the interpretation that had come so far from jurisprudence, to the standards established by the American Convention on Human Rights and to the interpretation of the Inter-American Court of

Human Rights. For this reason, as already mentioned in this study, it can be argued that the Chilean Constitutional Court, in the case of Eijín y Antiléf, established a dialogue with inter-American judges on the modality of the corresponding interpretation. Both before the drafting of this article and after these decisions, the Supreme Court systematically adhered to the criterion established by the Constitutional Court, establishing a fruitful and accommodating dialogue in a horizontal manner. Finally, let's see whether in the future the Constitutional Court will insist on this desire to establish a multi-level dialogue between judges, which is aimed not at subordination, but at the predominance of the most favorable decision for the individual.

Conclusion. Judicial dialogue does not necessarily have to be about the same rights or issues, nor is it measured in quantitative terms, as the study carried out shows that the Constitutional Chamber uses the jurisprudence of the Court of San José more frequently due to the type of constitutional proceedings it is in charge of and the large number of sentences it issues per year. On the other hand, in the relationship between the two jurisdictions, interpretative conflicts have been present, such as in the Artavia Murillo case related to in vitro fertilisation, the important thing is that these differences were overcome and did not lead to a 'war between courts' as in the case of Venezuela, or a 'war between legal systems' in the case of Trinidad and Tobago, where these States denounced the Court's jurisdiction.

In the Inter-American System of Protection, it is necessary to create an instrument of institutional judicial dialogue such as a conventionality referral that allows, with a regulated normative procedure, the supreme jurisdictions and the Constitutional Courts or Tribunals of the region to resort to the Inter-American jurisdiction when, in the resolution of a specific case, they have reasonable doubts about the application, interpretation and validity of an instrument that forms the parameter of conventionality with domestic law. This would strengthen the jurisdictional protection of human rights and judicial dialogue in the region.

REFERENCES:

1. Bonilla M.H. "Tensiones y conflictos entre las Cortes y Tribunales Constitucionales y la Corte Interamericana de Derechos Humanos", p. 29, en Revista de Ciencias Jurídicas, núm. 160, enero-abril 2023, Universidad de Costa Rica y Colegio de Abogados de Costa Rica.
2. Grabarczyk K. Dialogue des juges: éléments d'analyse. Cahiers de l'IDEDH, Montpellier, n. 11, p. 10-41, 2007.
3. Roig A., Javier F., "Derechos humanos y diálogo judi-cial entre América y Europa: ¿hacia un nuevo modelo de Derecho", en Rivista di scienze della comunicazione e di argomentazione giuridica, año VII, 2015, n. 1, Trieste, EUT Edizioni Università di Trieste, 2016, p. 13.
4. Shcherbanyuk O.V. Constitutional courts as subjects of judicial dialogue in EU countries. Topical Issues of Procedural Law in Ukraine : Scientific monograph. Riga, Latvia : "Baltija Publishing", 2025. 885–908 pp.
5. Zagrebelsky G. La legge e la sua giustizia, Boloña, Il Mulino, 2008, pp. 406 y ss.

УДК 364-056.26:711(477)»2022/...»
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.1.29

ІНФРАСТРУКТУРНА ДОСТУПНІСТЬ ДЛЯ МАЛООБІЛЬНИХ ГРУП НАСЕЛЕННЯ В УМОВАХ ВІЙНИ В УКРАЇНІ

Дем'янчук Ю.В.,
доктор юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри права факультету менеджменту та права
Вінницького національного аграрного університету
ORCID: 0000-0002-7695-6338

Добренька Н.В.,
кандидатка юридичних наук, доцентка,
доцентка кафедри права та соціально-поведінкових наук
Відокремленого структурного підрозділу закладу вищої освіти
«Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна»»
Білоцерківського інституту економіки та управління
ORCID: 0000-0003-4480-3537

Сидоренко В.В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри права та соціально-поведінкових наук
Відокремленого структурного підрозділу закладу вищої освіти
«Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна»»
Білоцерківського інституту економіки та управління
ORCID: 0000-0002-5726-1303

Дем'янчук Ю.В., Добренька Н.В., Сидоренко В.В. Інфраструктурна доступність для маломобільних груп населення в умовах війни: виклики та необхідність.

У статті досліджується одна з найбільш актуальних і водночас складних проблем сучасного українського суспільства – інфраструктурна доступність для маломобільних груп населення в умовах повномасштабної війни, що триває в Україні з 2022 року. Автор звертає особливу увагу на критичні труднощі, з якими щодня стикаються люди з інвалідністю, особи похилого віку, люди з тимчасовими порушеннями мобільності, а також внутрішньо переміщені особи, які через бойові дії вимушені змінювати місце проживання. У матеріалі наголошується на тому, що обмеження фізичного середовища – відсутність пандусів, ліфтів, адаптованих укриттів і транспорту – перетворюються у воєнний час із соціальної незручності на реальну загрозу життю та здоров'ю.

У роботі проаналізовано фактичний стан доступності ключових об'єктів інфраструктури, зокрема: захисних споруд (укриттів), евакуаційних маршрутів, громадського транспорту, лікувальних установ, тимчасових пунктів розміщення переселенців, адміністративних будівель. Автор виявляє головні причини інфраструктурної недоступності: застарілі архітектурні рішення, порушення вимог державних будівельних норм, відсутність практики застосування принципів універсального дизайну, низький рівень відповідальності з боку органів влади, а також недостатній рівень участі громадськості у прийнятті рішень.

Окремо у статті охарактеризовано позитивний досвід органів місцевого самоврядування, громадських організацій, благодійних фондів та міжнародних партнерів, які в умовах війни реалізовують проєкти, спрямовані на покращення інклюзивності середовища – зокрема мобільні укриття з пандусами, інклюзивні евакуаційні поїзди, інформаційні кампанії про безбар'єрність. Проаналізовано, наскільки такі ініціативи є ефективними, сталішими в умовах війни та чи здатні вони масштабуватися в інші регіони.

Автор підкреслює, що забезпечення інфраструктурної доступності в умовах війни – це не лише прояв турботи про вразливі категорії населення, а й один із факторів гуманітарної безпеки, стабільності громад і здатності держави виконувати базові функції. На основі проведеного аналізу сформульовано рекомендації щодо включення принципів універсального дизайну у процеси відновлення, реконструкції та стратегічного планування українських міст. Також обґрунтовано необхідність переходу від декларативної політики до реальних дій, спрямованих на створення безбар'єрного простору для всіх громадян.

Ключові слова: інфраструктурна доступність, маломобільні групи, війна в Україні, укриття, інвалідність, безбар'єрність, евакуація, соціальна політика.

Demyanchuk Y.V., Dobrenka N.V., Sydorenko V.V. Infrastructure accessibility for low-mobility population groups in war conditions: challenges and necessity.

The article explores one of the most pressing and complex issues of modern Ukrainian society – infrastructural accessibility for low-mobility population groups in the context of the full-scale war that has been ongoing in Ukraine since 2022. The author places particular emphasis on the critical challenges faced daily by people with disabilities, the elderly, individuals with temporary mobility impairments, and internally displaced persons who are forced to relocate due to hostilities. The article stresses that limitations in the physical environment – such as the absence of ramps, elevators, adapted shelters, and accessible transportation – transform from a social inconvenience into a direct threat to life and health during wartime.

The paper analyzes the actual state of accessibility of key infrastructure facilities, including protective structures (shelters), evacuation routes, public transportation, healthcare institutions, temporary accommodation centers for displaced persons, and administrative buildings. The author identifies the main causes of infrastructural inaccessibility: outdated architectural solutions, violations of state building standards, a lack of universal design practices, insufficient government accountability, and limited public participation in decision-making processes.

The article also highlights the positive experiences of local self-government bodies, civil society organizations, charitable foundations, and international partners that have implemented projects aimed at improving environmental inclusivity under wartime conditions – such as mobile shelters with ramps, inclusive evacuation trains, and awareness campaigns promoting accessibility. It further analyzes the effectiveness and sustainability of such initiatives and assesses their potential for expansion to other regions.

The author emphasizes that ensuring infrastructural accessibility in wartime is not only a manifestation of care for vulnerable populations, but also a crucial element of humanitarian security, community resilience, and the state's capacity to fulfill its fundamental functions. Based on the analysis, the article offers recommendations for integrating the principles of universal design into Ukraine's recovery, reconstruction, and strategic urban planning processes. It also stresses the urgent need to shift from a declarative policy approach to the practical implementation of inclusive solutions for all citizens.

Key words: infrastructural accessibility, low-mobility groups, war in Ukraine, shelters, disability, barrier-free environment, evacuation, social policy.

Постановка проблеми. Забезпечення доступності міського середовища для осіб з інвалідністю є ключовим елементом побудови інклюзивного суспільства. В Україні проживає понад 2,7 мільйона людей з інвалідністю, і кожен із них має право на безпечне пересування, навчання, працю, користування послугами, доступ до культури, транспорту, медицини.

Стан опрацювання. Серед українських дослідників, які системно вивчають питання безбар'єрності, варто згадати: Наталію Карбівничу (КНУБА) – фахівчиню у сфері архітектурної доступності, авторку праць із просторової інклюзії в урбаністичному середовищі; Олену Балакірєву (Інститут соціології НАН України) – дослідницю соціальних аспектів життя людей з інвалідністю; Ольгу Шумову – науковицю, яка аналізувала стандарти інклюзивного дизайну та проблеми їх імплементації в Україні; Олександра Возного – фахівця з права людей з інвалідністю, автора публікацій щодо імплементації Конвенції ООН. З початком війни до теми активніше долучилися експерти з гуманітарного реагування, урбаністи, фахівці в галузі цивільного захисту та громадські організації. Особливо значущими є дослідження: ГО "Доступно.UA" – регулярні аналітичні звіти щодо рівня доступності міст України, з урахуванням умов війни; Інституту соціології НАНУ та платформи Cedos – аналітичні напрацювання щодо вразливих груп населення у часи війни.

Метою дослідження є виявлення ключових проблем і бар'єрів, з якими стикаються маломобільні групи населення в умовах війни в Україні, аналіз актуального стану доступності інфраструктури.

Виклад основного матеріалу. У законодавстві України задекларовано безбар'єрність як пріоритет державної політики. Зокрема, це передбачено Конституцією України, Законом «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю», Законом «Про архітектурну діяльність» та Конвенцією ООН про права осіб з інвалідністю, яку Україна ратифікувала у 2009 році. Водночас на практиці виконання норм відбувається повільно або формально. Будівельні норми часто ігноруються, контроль за їх дотриманням відсутній, а безбар'єрність сприймається як опція, а не обов'язок. Багато нових об'єктів (торговельні центри, школи, кафе) будуються з пандусами, які є надто крутими або ведуть у стіну, туалети називають доступними, але вони вузькі або без поручнів, а паркувальні місця для осіб з інвалідністю закриті шлагбаумами або зайняті іншими водіями [2]. Особливої актуальності набуло питання доступності в медичних закладах та пунктах гуманітарної допомоги. Під

час обстрілів і блекаутів багато людей з інвалідністю залишалися вдома без можливості вийти за їжею, ліками чи на зв'язок через бар'єрне середовище. У тимчасових центрах для переселенців часто не передбачено доступного житла, душових, туалетів або маршрутів переміщення [4]. Ще однією критичною проблемою стала недостатня підготовка волонтерів, служб ДСНС та персоналу евакуаційних потягів до роботи з людьми з інвалідністю. Не всі розуміли, як правильно спілкуватися, транспортувати або організовувати побут таких осіб у надзвичайних умовах. Деякі ініціативи, наприклад, евакуація лежачих осіб у західні області чи за кордон, здійснювались виключно силами громадських організацій і на волонтерських засадах.

Разом із тим, війна також стала каталізатором змін. Багато громад і волонтерських організацій почали активніше просувати принципи інклюзивності в архітектурі, гуманітарній допомозі та цифровій доступності. З'явились перші мобільні укриття з пандусами, інформаційні матеріали жестовою мовою, інклюзивні пункти незламності. Також почали активно обговорювати необхідність обов'язкової інклюзивності при повоєнному відновленні міст, реконструкції зруйнованої інфраструктури та будівництві нових житлових кварталів. Безбар'єрність має стати невід'ємною частиною безпеки, гуманітарного захисту, медичної допомоги й евакуації. Повоєнна відбудова України має базуватися на принципах універсального дизайну, щоб кожна людина – незалежно від фізичних можливостей – могла жити, пересуватись, працювати і виживати у своїй країні. Бо гідність і рівність – це основа справедливого й сталого суспільства навіть у найважчі часи.

Доступність для осіб з інвалідністю означає можливість безперешкодно користуватися міським середовищем, транспортом, будівлями, інформаційними ресурсами, послугами тощо. Цей принцип закріплений у статті 9 Конвенції ООН про права осіб з інвалідністю, ратифікованій Україною у 2009 році. Закон України «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні» також передбачає обов'язок органів влади, підприємств і установ забезпечувати доступ до об'єктів соціальної інфраструктури [5].

Нормативна база в Україні включає державні будівельні норми (ДБН), які регулюють проєктування будівель, доріг, тротуарів, пандусів, ліфтів, туалетів тощо. Зокрема, ДБН В.2.2-40:2018 «Інклюзивність будівель і споруд» встановлює вимоги до нових і реконструйованих об'єктів щодо їхньої пристосованості для всіх груп населення, включно з людьми з порушеннями опорно-рухового апарату, зору, слуху, когнітивних функцій.

Попри наявність нормативів, реальний стан інфраструктури в більшості українських міст залишається незадовільним. За даними правозахисних організацій, лише незначна частина громадських будівель обладнана пандусами, ліфтами або туалетами для маломобільних осіб. Старі житлові будинки та громадські установи часто взагалі не мають доступних входів. Навіть там, де пандуси встановлені, вони часто не відповідають куту нахилу чи ширині, що унеможливлює їх використання [8].

У багатьох містах відсутні понижені бордюри, тротуари мають складне покриття (бруківка, ями, люки), пандуси виконані з грубими порушеннями – занадто круті, вузькі або з прямим обривом. Пішохідні переходи не обладнані тактильними плитками, світлофори не мають звукового супроводу. Особливо критична ситуація в малих містах і на околицях великих населених пунктів, де ремонти не проводились десятиліттями або виконані без урахування потреб маломобільних осіб.

Ще більш складна ситуація – з громадським транспортом. Більшість маршрутних таксі мають високі сходинки, водії часто не зупиняються для осіб з інвалідністю або відмовляються допомагати, графіки руху не враховують потреби людей з інвалідністю. Зупинки часто незахищені від дощу, без накриття чи інформування, без зручного доступу для візків. У деяких великих містах (Львів, Вінниця, Івано-Франківськ, Київ) уже впроваджено низькопідлоговий громадський транспорт, однак навіть він часто не забезпечує гарантовану зручність для людей із порушеннями опорно-рухового апарату, адже водії не завжди знають, як правильно розгорнути пандус, або просто його ігнорують. У Києві діє мобільний додаток із позначенням транспорту, доступного для людей з інвалідністю, проте на практиці система працює неідеально.

Серйозні проблеми спостерігаються в доступності громадських будівель і соціальних закладів. Школи, лікарні, суди, університети часто розташовані в старих будівлях, де сходи без поручнів, немає ліфтів, двері занадто вузькі, а доступних туалетів взагалі не передбачено. Навіть після капітальних ремонтів ці заклади рідко відповідають сучасним стандартам універсального дизайну. У поліклініці можуть встановити пандус до входу, але в середині пересуватись неможливо, або кабінети лікарів недоступні для осіб на візках. Багато навчальних закладів мають бар'єри на вході, відсутність ліфтів або пандусів до їдальні чи спортзалу, а педагогічний персонал не проходить підготовку щодо інклюзивної взаємодії.

Попри це, в Україні існує низка позитивних прикладів. У Львові створено Управління з питань доступності, реалізуються проєкти доступних вбиралень, зупинок, будинків культури. Івано-Фран-

ківськ активно залучає громаду до проєктування доступного міста. Київ реалізує програму «Київ без бар'єрів», а в Житомирі впроваджуються доступні зупинки та переходи. Приватні ініціативи – кав'ярні, аптеки, бібліотеки – у новобудовах дедалі частіше враховують універсальний дизайн.

Велику роль у змінах відіграють громадські організації. Зокрема, «Доступно.UA» щороку проводить моніторинг доступності українських міст, організовує рейди та публікує рейтинги. Ініціатива «Без бар'єрів» за підтримки першої леді України працює над зміною не лише середовища, а й мислення – формуванням культури поваги до прав кожного. Також запускаються онлайн-платформи (наприклад, bezbariera.gov.ua), які інформують про стандарти доступності, інструменти для архітекторів, забудовників і органів влади.

Однак на шляху до повної безбар'єрності залишається низка системних викликів: відсутність контролю за дотриманням ДБН, недостатнє фінансування на адаптацію старих будівель, відсутність відповідальності за порушення, слабка міжсекторальна взаємодія. Часто проблема не в законах, а в їх виконанні. Поки що безбар'єрність реалізується лише там, де є сильне місцеве лідерство або тиск громадськості. Залізничний транспорт в Україні відіграє ключову роль у міжміських перевезеннях, а тому його адаптація до потреб маломобільних громадян – важливий соціальний та інфраструктурний виклик. Попри низку позитивних зрушень останніх років, повна доступність платформ та вагонів все ще залишається фрагментарною та нерівномірною по країні.

Нормативна база, яка регулює доступність залізничної інфраструктури, включає Конституцію України, Закон «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю», а також Конвенцію ООН про права осіб з інвалідністю, яку Україна ратифікувала у 2009 році. Важливим кроком стала поява спеціальних Державних будівельних норм (ДБН) щодо інклюзивності транспортної інфраструктури та пасажирських споруд, а також впровадження внутрішніх стандартів Укрзалізниці щодо надання допомоги маломобільним пасажирам [2].

Серед переваг, які вже існують, варто виділити можливість попереднього замовлення супроводу особам з інвалідністю. Якщо людина повідомляє про потребу в допомозі за 24 години до поїздки, їй можуть надати мобільний підйомник, супровід по вокзалу, допомогу з посадкою у вагон. У великих містах, зокрема в Києві, Львові, Харкові, Дніпрі, Одесі – така послуга працює досить ефективно. Також з'являються спеціально обладнані вагони з широкими дверима, місцями для візка, пристосованими санвузлами, кнопками виклику провідника. Деякі нові поїзди мають низьку підлогу, що дозволяє здійснити посадку з високої платформи без підйомника. Персонал Укрзалізниці починає проходити навчання щодо коректної взаємодії з пасажирами з інвалідністю.

Однак ці позитивні приклади досі залишаються поодинокими, а ситуація з доступністю платформ на вокзалах по Україні загалом – далека від задовільної. Серед ключових проблем – невідповідність висоти платформ до рівня дверей вагонів, відсутність стаціонарних ліфтів або підйомників, круті й непристосовані пандуси, а іноді – повна їх відсутність. У багатьох містах (особливо обласного та районного рівня) платформи мають аварійний стан, нерівну поверхню, відсутність направляючих для людей із вадами зору. Тактильні плитки, контрастне маркування сходів, поручні, зручні для візків зони очікування – теж швидше виняток, ніж правило.

Варто окремо зазначити, що тунелі та переходи між платформами часто не мають ліфтів або зручних похилих спусків. Пасажир на візку або з милицями змушений або просити сторонньої допомоги, або обходити вокзал в обхід, що створює додаткові ризики та втрату часу. Крім того, не кожен поїзд має обладнаний вагон, і така інформація рідко публікується заздалегідь, що ускладнює планування поїздки. Також відсутня зручна система фільтрації при купівлі квитків для осіб з інвалідністю – наприклад, наявність вільного місця біля дверей або адаптованого санвузла не можна перевірити онлайн.

До недоліків слід також віднести низький рівень інформування населення про наявні можливості: не всі знають про службу супроводу, а персонал на менших вокзалах часто не підготовлений до роботи з маломобільними пасажирами. У сільських регіонах ситуація ще гірша – там часто відсутні пандуси навіть до вокзальних будівель, не кажучи про платформу.

Попри це, є певний поступ у сфері реформ. У 2021 році в Україні була затверджена «Національна стратегія безбар'єрності», яка включає і транспортну складову. Створено спеціальний портал bezbariera.gov.ua, де міститься довідкова інформація, а громадські організації, такі як «Доступно.UA», активно проводять моніторинг вокзалів, вагонів і практик обслуговування. Укрзалізниця у співпраці з міжнародними донорами поступово оновлює парк вагонів, і в нових тендерах вже передбачає обов'язкову адаптацію під осіб з інвалідністю.

Висновки. У ході дослідження було встановлено, що маломобільні групи населення в Україні стикаються з численними бар'єрами, які істотно ускладнюють або навіть унеможливлюють їхню безпечну життєдіяльність в умовах війни. Насамперед ідеться про недоступність критичної інфраструктури – укриттів, транспорту, медичних закладів, пунктів евакуації, громадських будівель.

Виявлено, що значна частина інфраструктурних об'єктів не відповідає базовим стандартам безбар'єрності, що порушує право осіб з інвалідністю на гідність, безпеку, свободу пересування та рівний доступ до послуг.

Таким чином, аналізуючи доступність залізничного транспорту для осіб з інвалідністю в Україні, можна констатувати, що система перебуває на етапі повільного, але прогресивного розвитку. Серед головних переваг – наявність нормативної бази, запровадження сервісу супроводу, поява адаптованих вагонів у нових поїздах, поступове навчання персоналу. Водночас критичними залишаються недоступність більшості платформ, неуніфікованість висоти посадки, відсутність постійних ліфтів та зручних пандусів, нестача інформації й непрозорість у системі бронювання. Для реальної зміни ситуації потрібен системний підхід, обов'язковість виконання стандартів, залучення представників спільноти осіб з інвалідністю до проєктування, а також політична воля на всіх рівнях управління.

Попри ці виклики, останні роки демонструють поступове покращення ситуації. У Львові створено муніципальне управління з питань доступності. В Києві діє програма «Київ без бар'єрів», спрямована на адаптацію публічного простору. Важливу роль у просуванні змін відіграють громадські організації та ініціативи, такі як «Доступно.UA» чи «Безбар'єрність», які проводять моніторинг закладів і вулиць, публікують звіти й лобіюють зміни. Аналіз засвідчив, що навіть попри наявність прогресивної нормативно-правової бази, в реальності відсутній належний контроль за дотриманням вимог доступності, а органи місцевого самоврядування часто не мають достатніх ресурсів або політичної волі для системного впровадження інклюзивних рішень. Водночас позитивним є активізація громадських ініціатив, волонтерських програм та державних проєктів, спрямованих на розбудову безбар'єрного середовища в умовах війни.

Отже, забезпечення доступної інфраструктури для маломобільних груп населення в умовах воєнного конфлікту є не лише соціальною потребою, а й складовою національної безпеки та гуманітарної стійкості. Подальші кроки повинні ґрунтуватися на інтеграції принципів універсального дизайну у всі етапи планування, реконструкції та відбудови України.

На державному рівні у 2021 році схвалено Стратегію безбар'єрності до 2030 року, яка передбачає інтеграцію інклюзивного підходу у всі сфери життя: архітектуру, освіту, зайнятість, комунікацію. Також запущено онлайн-портал bezbariera.gov.ua, який об'єднує практики, ресурси та рекомендації для фахівців і громадян.

Незважаючи на позитивні кроки, залишається низка системних проблем: відсутність дієвого контролю за дотриманням ДБН; відсутність санкцій для забудовників, які ігнорують норми; нестача професійного аудиту доступності в громадах; брак спеціалістів (урбаністів, архітекторів, дизайнерів), які володіють інклюзивними практиками; слабка участь самих осіб з інвалідністю у плануванні простору.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України від 28 червня 1996 року (зі змінами). URL: https://zakon.rada.gov.ua.
2. Конвенція ООН про права осіб з інвалідністю, ратифікована Україною 16 грудня 2009 року.
3. Національна стратегія зі створення безбар'єрного простору в Україні до 2030 року. Затверджено розпорядженням КМУ № 366-р від 14.04.2021.
4. Про архітектурну діяльність: Закон України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР),* 1999, № 31, ст. 246.
5. Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні: Закон України № 875-XII від 21.03.1991 р.
6. Шумова О.В. Універсальний дизайн в публічному просторі: стан та перспективи в Україні. *Архітектурні студії.* 2021. № 6. С. 41–47.
7. Балакірєва О.М. Люди з інвалідністю в Україні: соціологічний вимір. Київ: ІС НАНУ, 2018. 112 с.
8. Безбар'єрність: онлайн-платформа для змін. Офіс першої леді України. URL. https://bf.in.ua.
9. Звіт Національної Асамблеї людей з інвалідністю України «Доступність в умовах війни: проблеми та рекомендації». Київ, 2023.
10. Карбівничий Н.А. Архітектурна доступність як соціальна гарантія рівності. *Вісник КНУБА*. 2020. № 12. С. 87–93.

УДК [342.565.2:342.842](498)
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.1.30

РІШЕННЯ КОНСТИТУЦІЙНОГО СУДУ РУМУНІЇ ЩОДО ВИБОРІВ ПРЕЗИДЕНТА ЯК ПРЕЦЕДЕНТ ЗАСТОСУВАННЯ ПОЛОЖЕНЬ «ВОЙОВНИЧОЇ ДЕМОКРАТІЇ» В УМОВАХ ГІБРИДНИХ ЗАГРОЗ

Желнін В.Є.,
студент 2 курсу магістратури
факультету міжнародного та європейського права
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0000-0002-1029-6744

Чиркін А.С.,
кандидат юридичних наук, доцент,
науковий співробітник Науково-дослідного інституту
державного будівництва та місцевого самоврядування
Національної академії правових наук України
експерт Центру політико-правових реформ
ORCID: 0000-0002-3777-4515

Желнін В.Є., Чиркін А.С. Рішення Конституційного Суду Румунії щодо виборів Президента як прецедент застосування положень "войовничої демократії" в умовах гібридних загроз.

У статті розглядається прецедентне рішення Конституційного Суду Румунії від 6 грудня 2024 року (Рішення № 32) щодо скасування результатів першого туру президентських виборів 2024 року, яке привернуло значну міжнародну увагу. Дослідження фокусується на застосуванні положень "войовничої демократії" в умовах гібридних загроз, що виникли внаслідок масштабного зовнішнього втручання та маніпуляцій у виборчий процес. Аналізуються ключові аргументи Конституційного Суду, які стали підґрунтям для рішення. Окреслені загрози, які поставили під питання демократичність виборів, зокрема, системна дезінформація через соціальні мережі (переважно TikTok) та зловживання алгоритмами для штучного завищення популярності кандидата, немаркована політична реклама, а також значні розбіжності у фінансуванні кампанії. Окрему увагу приділено фактам кібератак, публікації облікових даних виборчої інфраструктури з російських джерел та широкому поширенню дезінформації, що маніпулювала громадською думкою.

У статті аналізується розширене тлумачення Конституційним Судом Румунії своїх повноважень як гаранта верховенства Конституції, поєднуючи статтю 146 (f) Конституції (забезпечення дотримання процедури виборів Президента) зі статтею 142 (1) Конституції («Конституційний Суд є гарантом верховенства Конституції»). Такий підхід дозволив Суду не просто формально перевіряти процедуру, а й оцінювати її змістовну відповідність фундаментальним засадам демократії, правової держави та суверенітету, що є особливо актуальним в умовах сучасних гібридних загроз.

Проводиться порівняльний аналіз румунського кейсу з досвідом Німеччини, де партія "Альтернатива для Німеччини" (AfD), незважаючи на кваліфікацію Федеральною службою захисту Конституції як "підозрілого випадку", успішно конкурувала на виборах. Ця розбіжність підкреслює відсутність єдиного підходу до захисту демократичних процесів у країнах ЄС та складність балансування між захистом конституційного ладу та забезпеченням свободи політичної конкуренції в умовах зростаючих гібридних загроз.

Окремо визначено потенційні виклики для української демократії в контексті майбутніх післявоєнних виборів. Звертається увага на різницю в повноваженнях між Конституційним Судом Румунії та Верховним Судом України (який розглядає справи щодо встановлення результатів виборів), оскільки останній не має права офіційно тлумачити Конституцію України. Це може обмежити його здатність ефективно протидіяти значному екзистенційному гібридному впливу росії на виборчі процеси, що проявляється у дезінформаційних атаках, використанні цифрових технологій для маніпуляцій та кібератаках на виборчі системи.

Таким чином, румунський прецедент 2024 року є важливим уроком для міжнародної спільноти, підкреслюючи необхідність розробки ефективних механізмів для збереження цілісності виборчих процесів та захисту демократії від нових, складних викликів, що постійно еволюціонують.

Ключові слова: конституційний контроль, Конституційний Суд Румунії, войовнича демократія, гібридні загрози, скасування результатів виборів, зовнішнє втручання у вибори.

Zhelnin V.Y., Chyrkin A.S. Decision of the Constitutional Court of Romania on the Presidential election as a precedent for the application of the provisions of "militant democracy" in the context of hybrid threats.

The 2024 Romanian presidential elections and the subsequent decision by the Constitutional Court of Romania (Decision No. 32 of December 6, 2024) to annul the first-round results constituted a landmark event that garnered significant international attention. This case highlights the complexities of applying the concept of "militant democracy" in the face of contemporary hybrid threats. This article analyzes the Romanian electoral precedent, focusing on the Constitutional Court's key arguments for annulling the results. These included systemic disinformation, abuse of digital technologies (particularly social media and TikTok algorithms), undisclosed political advertising lacking proper labeling, and glaring discrepancies in the campaign financing of the pro-russian candidate. The documented instances of external interference, cyberattacks, and manipulation originating from russian sources, along with the widespread dissemination of disinformation that significantly distorted voter will and violated principles of equal opportunity, proved decisive for the Court's ruling.

The Constitutional Court of Romania's decision was not solely based on formal violations of electoral law but also on an expansive interpretation of its powers as a guarantor of the supremacy of the Constitution. The Court employed a systemic method of interpretation, linking Article 146(f) (powers to ensure adherence to the presidential election procedure) with Article 142(1) of the Romanian Constitution ("The Constitutional Court is the guarantor of the supremacy of the Constitution"). This approach allowed the Court to assess the substantive conformity of the electoral process with the fundamental principles of democracy, the rule of law, and sovereignty. Such an interpretation is critically important in an era where external forces seek to undermine democratic institutions not only through direct falsification but also through indirect, more sophisticated methods.

The article also compares the Romanian case with the situation in Germany, where the Alternative for Germany (AfD) party, despite being classified as a "suspicious case" (and subsequently a "confirmed right-wing extremist group") by the Federal Office for the Protection of the Constitution, successfully competed in the Bundestag elections. This divergence underscores the lack of a unified approach to protecting democratic processes across different European Union countries and the inherent difficulty in balancing the protection of constitutional order with the safeguarding of political competition in the context of escalating hybrid threats.

Particular attention is given to the potential challenges for Ukrainian democracy in the context of future post-war elections. Unlike the Constitutional Court of Romania, the Supreme Court of Ukraine, which, according to national legislation, reviews cases concerning the establishment of election results, lacks the authority for official interpretation of the Constitution. This limits its ability to thoroughly justify decisions to invalidate elections through the lens of protecting the constitutional order from hybrid threats, even though it can interpret laws. This poses a significant problem for countering russia's existential hybrid influence on electoral processes, which can manifest through large-scale disinformation campaigns, digital technology manipulation, and cyberattacks.

Thus, the Romanian precedent of 2024 serves as a valuable lesson for the international community, demonstrating the importance of adequately protecting democratic principles and electoral procedures in the face of constantly evolving threats. It emphasizes the need to develop effective mechanisms that allow states not only to formally adhere to procedures but also to counteract new, complex challenges that can undermine the essence of democratic expression. Safeguarding democracy in the era of hybrid threats requires a comprehensive approach that combines legal instruments with an assessment of the substantive conformity of electoral processes to fundamental constitutional principles. This case also raises questions about the necessity of reviewing the powers of judicial bodies in various countries to effectively counter external interference and manipulation in elections.

Key words: constitutional control, Constitutional Court of Romania, militant democracy, hybrid threats, cancellation of election results, external interference in elections.

Постановка проблеми. Рішення Конституційного Суду Румунії про скасування результатів першого туру президентських виборів 2024 року через значне зовнішнє втручання та маніпуляції стало безпрецедентним явищем, що привернуло значну міжнародну увагу. Цей виборчий прецедент висвітлив ключові дилеми «войовничої демократії», акцентуючи на складній проблемі балансу між захистом конституційного ладу та забезпеченням вільного демократичного волевиявлення в умовах гібридних загроз. Системна дезінформація через соціальні мережі, зловживання алгорит-

мами для штучного завищення популярності кандидата, прихована політична реклама та значні розбіжності у фінансуванні кампанії вказують на нові, більш витончені методи підриву виборчих процесів, що виходять за межі традиційних фальсифікацій. Постає гостра потреба у правових механізмах, які б дозволяли ефективно протидіяти таким загрозам, не порушуючи при цьому основоположні демократичні принципи. Відсутність єдиного підходу до вирішення подібних проблем у різних демократіях, як це видно на прикладі Німеччини, підкреслює актуальність та складність проблематики. Особливо гостро це питання стоїть перед Україною, зважаючи на екзистенційний гібридний вплив росії, що може мати значний вплив на майбутні післявоєнні вибори.

Мета статті. Аналіз рішення Конституційного Суду Румунії щодо скасування результатів президентських виборів 2024 року як прецеденту застосування положень "войовничої демократії" в умовах гібридних загроз, проводиться для виявлення потенційних викликів для стабільності демократичних інститутів, зокрема в Україні, а також в контексті повоєнних виборів в Україні та загроз, які можуть впливати на їх проведення у майбутньому.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика гібридних загроз, захисту демократичних процесів та ролі конституційного контролю в умовах зовнішнього втручання є предметом активних досліджень у сучасній правовій та політичній науці. Концепція "войовничої демократії" розглядалася такими зарубіжними вченими, як Angela K. Bourne, Karl Loewenstein та інші, а також українськими вченими, як Барабаш Ю., Берченко Г. та інші, які досліджували правові обмеження демократичних свобод для захисту конституційного ладу. Питання дезінформації, кібератак та маніпуляцій у виборчих процесах активно вивчаються у працях фахівців з кібербезпеки, міжнародного права та політичних наук, зокрема в контексті впливу росії на демократії Заходу. Однак комплексний аналіз конкретних рішень органів конституційного контролю, що стосуються скасування виборів через системне зовнішнє втручання та гібридні загрози, залишається недостатньо висвітленим. Хоча існують численні дослідження щодо виборчого права та повноважень судових органів у виборчих спорах, досвід Румунії 2024 року є унікальним і потребує окремого глибокого аналізу з точки зору прецеденту застосування "войовничої демократії".

Виклад основного матеріалу. Президентські вибори в Румунії 2024 року стали подією, що привернула значну міжнародну увагу через безпрецедентне рішення Конституційного Суду про скасування результатів першого туру. Після голосування 1 грудня 2024 року, де несподівано лідирував проросійський кандидат Келін Джорджеску, Конституційний Суд Румунії 6 грудня 2024 року (Рішення № 32) анулював підсумки, посилаючись на численні факти, які свідчили про значне зовнішнє втручання та маніпуляції. Спецслужби зафіксували агресивну кампанію у соціальних мережах (переважно TikTok), що включала немарковану політичну рекламу, зловживання алгоритмами для штучного завищення популярності кандидата та значні розбіжності у фінансуванні кампанії (Document CSAT SRI I, CSAT MAI). Крім того, були виявлені кіберактивність та публікація облікових даних, пов'язаних з виборчою інфраструктурою, з російських джерел (Document CSAT SRI II, CSAT STS), а також широке поширення дезінформації, що маніпулювала громадською думкою (Document CSAT SIE). Ці системні порушення, які прямо вплинули на свободу формування думки виборців та рівність можливостей, стали ключовими підставами для Суду [1]. Цей виборчий прецедент висвітлив ключові дилеми "войовничої демократії", акцентуючи на складній проблемі балансу між захистом конституційного ладу та забезпеченням вільного демократичного волевиявлення в умовах гібридних загроз.

Примітно, що подібне рішення викликало неоднозначну реакцію у різних адміністрацій Білого дому: у заяві речника Державного департаменту США вказано про "стурбованість повідомленням Вищої ради національної оборони Румунії (CSAT) про участь росії у зловмисній кіберактивності, спрямованій на вплив на цілісність виборчого процесу в Румунії" [2], але вже пізніше новообраний Віце-президент США Джей Ді Венс, виступаючи на Мюнхенській конференції з безпеки, розкритикував скасування першого туру виборів президента Румунії [3].

Важливим в контексті цієї теми є аналіз Рішення Конституційного Суду Румунії № 32 від 6 грудня 2024 року. Хоча у виборчому законодавстві Румунії існує стаття 52 Закону № 370/2004, де вказано, що Конституційний Суд може скасувати вибори, якщо голосування та підрахунок голосів відбулися шляхом фальсифікацій, які можуть вплинути на розподіл посад або, залежно від обставин, на порядок кандидатів, які можуть брати участь у другому турі виборів – Суд тлумачить своє повноваження забезпечити дотримання процедури виборів Президента Румунії (пункт f статті 146 Конституції) крізь призму частини першої статті 142 Конституції ("Конституційний Суд є гарантом верховенства Конституції…") [4, с. 1].

Войовнича демократія визначається як правове обмеження демократичних свобод з метою ізоляції демократичних режимів від загрози повалення законними засобами, зокрема йдеться про встановлення матеріальних обмежень на політичний процес [5, с. 55]. Скасування результатів

1 туру виборів Президента Румунії у грудні 2024 року є якраз тим явищем, що містить певні ознаки "войовничої демократії". Вищенаведений системний метод тлумачення тексту Конституції, що полягає у зверненні до взаємозв'язку статей 146 (f) та 142 (1) Конституції Румунії, дає змогу більш ґрунтовно пояснити у чому саме полягає повноваження Конституційного Суду "забезпечувати дотримання процедури виборів Президента Румунії", крім сухого посилання на норму закону, яка наділяє Суд можливістю скасувати результати виборів. Таке розширене тлумачення дозволяє Конституційному Суду Румунії не просто формально перевіряти процедуру, а й оцінювати її змістовну відповідність фундаментальним засадам демократії, правової держави та суверенітету, що є особливо актуальним в умовах сучасних гібридних загроз.

Аргументами на користь винесення позитивного рішення щодо скасування результатів виборів були наступні факти [4, с. 2-3]:

- **Порушення свободи формування власної думки виборцями через системну дезінформацію та зловживання цифровими технологіями.** Виборці були свідомо дезінформовані внаслідок виборчої кампанії, де один із кандидатів агресивно просувався, цілеспрямовано обходячи національне виборче законодавство. Це включало зловживання алгоритмами соціальних мереж, що надавало кандидату преференційне ставлення на платформах, та використання виборчих матеріалів, які не містили конкретних символів виборчої реклами. Таке маніпулювання голосуванням було тим більш очевидним, що виборча реклама, по суті, функціонувала як "вектор дезінформації", не розкриваючи свого політичного характеру та обходячи вимоги прозорості, подібні до зазначених у Регламенті (ЄС) 2024/900.
- **Порушення рівності можливостей виборчих конкурентів та фундаментальних принципів прозорості фінансування кампанії.** Значна, штучно створена, висвітленість одного кандидата, досягнута за рахунок маніпулювання цифровими технологіями та штучним інтелектом, прямо пропорційно зменшила висвітлення інших кандидатів в онлайн-ЗМІ, створивши явну та істотну нерівність можливостей. Це відображає порушення статті 37 Конституції Румунії, що стосується самого права бути обраним. Крім того, були виявлені кричущі розбіжності у фінансуванні кампанії: заяви кандидата до Постійної виборчої комісії про нульовий бюджет кампанії (0 леїв) повністю суперечили даним "інформаційних довідок" Міністерства внутрішніх справ – Головного управління внутрішньої безпеки та Румунської розвідувальної служби, які вказували на значні витрати. Ця очевидна невідповідність між масштабами проведеної кампанії та відсутністю заявлених витрат викликала серйозні підозри щодо справедливості виборів та грубо порушила принцип прозорості фінансування, що є основою чесного виборчого процесу.

З одного боку, наведені аргументи Конституційного Суду Румунії щодо скасування результатів виборів виглядають цілком обґрунтованими та достатніми. Зловживання цифровими технологіями для дезінформації, прихована політична реклама без належного маркування та кричущі розбіжності у фінансуванні кампанії є серйозними порушеннями, що спотворюють волевиявлення виборців та підривають самі основи чесного демократичного процесу. Такі дії прямо впливають на свободу формування власної думки виборцями та порушують рівність можливостей виборчих конкурентів, що є фундаментальними принципами демократичних виборів.

Водночас, цікавим є приклад іншої країни ЄС – Німеччини. Там на останніх виборах до Бундестагу друге місце посіла партія "Альтернатива для Німеччини" (AfD). Це сталося попри те, що з 2021 року Федеральна служба захисту Конституції (BfV) кваліфікувала AfD як "підозрілий випадок" (Verdachtsfall) у розумінні законодавства про охорону конституції, а вже у 2025 році кваліфікувала партію як "підтверджене правоекстремістське угруповання" (Gesichert rechtsextremistische Bestrebung) [6]. Отже, як бачимо, в одній ситуації "цифрова дезінформація" у різних її проявах та неправдива інформація у документах кандидата стали вагомими причинами для скасування результатів виборів, тоді як в іншому випадку – інші механізми захисту конституційного ладу, такі як спостереження внутрішньої спецслужби, не завадили партії посісти друге місце на виборах. Ця розбіжність підкреслює складність балансування між захистом конституційного ладу та забезпеченням свободи політичної конкуренції в умовах зростаючих гібридних загроз.

Окрім цього, після аналізу румунського кейсу видається більш логічним, що саме Конституційний Суд має таке повноваження "як гарант верховенства Конституції та у зв'язку з його роллю в конституційній архітектурі". Це обумовлено тим, що повноваження Конституційного Суду виходять за рамки суто правозастосування і включають функцію конституційного контролю, яка передбачає не лише перевірку відповідності нормативно-правових актів Конституції, а й захист її основоположних принципів. У випадку виборів, це означає не лише перевірку дотримання встановлених процедур, але й оцінку того, чи не були ці процедури використані для підриву сутності демократичного волевиявлення. Варто зазначити, що відповідно до статті 22 Кодексу адміністративного судочинства України - *Верховному Суду* як суду першої інстанції підсудні спра-

ви щодо встановлення Центральною виборчою комісією результатів виборів або всеукраїнського референдуму [7].

Однак, саме ця відмінність у повноваженнях між Конституційним Судом Румунії та Верховним Судом в Україні створює потенційні виклики для майбутньої стійкості української демократії, особливо в контексті післявоєнних виборів. Адже, якщо результати майбутніх післявоєнних виборів в Україні будуть оскаржуватись у Верховному Суді, а вплив на них, як очікується, може бути значним через екзистенційний гібридний вплив росії, що проявляється у дезінформаційних атаках, використанні цифрових технологій для маніпуляцій, кібератаках на виборчі системи тощо, Верховний Суд не зможе звертатись до тлумачення Конституції під час обґрунтування того, що результати виборів могли змінитись через неправомірне стороннє втручання іноземних елементів. Це пов'язано з тим, що в Україні тільки Конституційний Суд України має право офіційно тлумачити Конституцію України (стаття 150 Конституції України).

Верховний Суд, хоч і може визнати вибори недійсними через встановлені порушення закону, а також тлумачити норми законів (включно з Виборчим кодексом), буде позбавлений інструменту саме конституційного тлумачення для ґрунтовного обґрунтування свого рішення через призму захисту конституційного ладу від гібридних загроз, хоч і наділений змогу тлумачити закони, а не Конституцію, зокрема - Виборчий кодекс. Це потенційно обмежує його здатність ефективно протистояти складним та багатогранним зовнішнім втручанням, які можуть мати непрямий, але істотний вплив на волевиявлення громадян, не порушуючи при цьому формально прописаних норм виборчого законодавства.

Висновки. Румунський прецедент 2024 року, де Конституційний Суд анулював результати першого туру президентських виборів через значне зовнішнє втручання та дезінформаційні кампанії, став яскравим прикладом належного захисту демократичних принципів і виборчих процедур. Це рішення актуалізувало напругу між необхідністю захисту конституційного ладу та забезпеченням вільного волевиявлення громадян в умовах гібридних загроз. Розширене тлумачення Конституційним Судом своїх повноважень, що дозволило йому оцінювати змістовну відповідність виборчого процесу фундаментальним засадам демократії, виявилося вирішальним для протидії маніпуляціям.

Розбіжність між румунським прецедентом та ситуацією в Німеччині, де партія AfD, попри статус "підозрілої", успішно конкурувала на виборах, демонструє відсутність єдиного підходу до захисту демократичних процесів. В епоху гібридних загроз, коли демократія може бути поставлена під загрозу не лише прямими фальсифікаціями, а й непрямими маніпуляціями, держави терміново потребують ефективних механізмів для збереження цілісності виборів. Захист демократії вимагає не лише формального дотримання процедур, але й здатності протистояти новим, постійно еволюціонуючим викликам.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. BREAKING NEWS: Klaus Iohannis Approves Declassification of CSAT Documents from November 28, 2024. *Nine O'Clock*. URL: https://nineoclock.ro/2024/12/04/breaking-news-klaus-iohannis-approves-declassification-of-csat-documents-from-november-28-2024 (дата звернення: 01.07.2025).
2. Statement on Romania's Presidential Elections. *U.S. Embassy in Romania*. URL: https://ro.usembassy.gov/romania-presidential-elections/ (дата звернення: 24.06.2025).
3. Одінцова А. Джей Ді Венс розкритикував скасування першого туру виборів у Румунії. *New Voice*. URL: https://nv.ua/ukr/world/geopolitics/dzhey-di-vens-oburivsya-skasuvannyam-pershogo-turu-viboriv-prezidenta-rumuniji-50490102.html (дата звернення: 24.06.2025).
4. Ruling № 32 on the annulment of the electoral process for the election of the President of Romania in 2024. Constitutional Court of Romania. 06.12.2024. URL:https://www.ccr.ro/wp-content/uploads/2025/02/RULING-No-32-2024.pdf (дата звернення: 27.06.2025).
5. Барабаш Ю., Берченко Г. Чи здатна захистити себе демократія в умовах війни? (На досвіді державного будівництва під час російської агресії). *Право України*. 2023. № 2023/01. С. 54. URL: https://doi.org/10.33498/louu-2023-01-054 (дата звернення: 27.06.2025).
6. Shirvani F. Gesichert rechtsextremistisch, gesichert verboten?. *Verfassungsblog*. URL: https://verfassungsblog.de/afd-einstufung-parteiverbot (дата звернення: 27.06.2025).
7. Кодекс адміністративного судочинства України від 06.07.2005 № 2747-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text (дата звернення: 27.06.2025).

УДК 342
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.1.31

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ ВІЙСЬКОВОГО ЛІДЕРСТВА У ЗБРОЙНИХ СИЛАХ УКРАЇНИ

Зайцев Д.В.,
кандидат військових наук, доцент,
Військовий інститут
Київського національного університету імені Тараса Шевченка,
ORCID: 0000-0002-3784-5790

Шевчук В.А.,
кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри військової підготовки,
Національний університет біоресурсів та природокористування
ORCID: 0000-0002-6950-4827

Мельник Я.І.,
кандидат психологічних наук,
Військовий інститут
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Зайцев Д.М., Шевчук В.А., Мельник Я.І. Організаційно-правові засади розвитку військового лідерства у Збройних силах України.

Визначені загальні положення військового лідерства, що здійснює визначальний вплив на цінності, традиції, вмотивованість, професійність, дисципліну та взаємодію в збройних силах всіх країн.

Сформульовані основні положення оновленої Доктрини військового лідерства у Збройних Силах України. Її вивчення, впровадження в освітній процес, у повсякденну і бойову діяльність є фундаментом розвитку військових лідерів-офіцерів.

Розвиток військового лідерства за декілька років перейшов з абстрактного поняття в конкретний набір дій, знань, спрямованих на ефективне управління особовим складом, розвиток мислення та здатність до негайного прийняття рішень у критичних ситуаціях.

Лідерство розглядається як взаємопов'язані елементи: лідер та команда. Якщо лідерство визначаються як мистецтво мотивувати людей на досягнення спільної мети, то лідером мас бути людина, яка вміє ефективно застосовувати свої лідерські якості, щоб вести команду вперед.

Визначено, що лідер – це людина, що володіє моральним авторитетом, відповідними компетентностями і досвідом, спроможний критично і креативно мислити, оперативно приймати рішення, який в силу взятої на себе відповідальності впливає на особовий склад, спроможний мотивувати себе, підлеглих, а також інших лідерів на свідоме та добровільне виконання поставлених завдань з метою досягнення визначеної мети.

Наголошується про лідерську позицію Інституту серед вищих військових закладів освіти України з питань забезпечення високоякісної професійної освіти та науки, реалізації передових підходів до менеджменту якості освіти та формує нове покоління військових лідерів. Саме Інститут, як вимагає Доктрина, готує високопрофесійних, мотивованих і відповідальних офіцерів, здатних приймати обґрунтовані рішення, ефективно діяти в умовах сучасних безпекових викликів і забезпечувати стійкість та розвиток ЗС України.

Визначені операційні цілі розвитку Інституту до 2030 року, а саме: впровадження в освітню діяльність концептуальних засад військового лідерства у ЗС України та загальних тенденцій розвитку військового лідерства на національному та міжнародному рівнях. Операційні завдання вирішення операційних цілей конкретизують алгоритм їх досягнення.

Ключові слова: військове лідерство, лідер, військово-професійна діяльність, військовослужбовець, Військовий інститут, Стратегія розвитку, освітній процес, компетентності.

Zaitsev D.M., Shevchuk V.A., Melnyk Ya.I. Organizational and legal principles of the development of military leadership in The Armed Forces of Ukraine.

The general principles of military leadership are defined, which have a decisive influence on values, traditions, motivation, professionalism, discipline, and interaction in the armed forces of all countries.

The main provisions of the updated Doctrine of Military Leadership in the Armed Forces of Ukraine have been formulated. Its study and implementation in the educational process, in the daily and combat activities of the Institute are the foundation for the development of military leader-officers.

The development of military leadership in just a few years has moved from an abstract concept to a concrete set of actions and knowledge aimed at effective personnel management, development of thinking, and the ability to make immediate decisions in critical situations.

Leadership is viewed as interrelated elements: the leader and the team. If leadership is defined as the art of motivating people to achieve a common goal, then a leader should be a person who can effectively apply their leadership qualities to lead the team forward.

The general provisions of military leadership are defined, which have a decisive influence on the values, traditions, motivation, professionalism, discipline and interaction in the armed forces of all countries.

The main provisions of the updated Doctrine of Military Leadership in the Armed Forces of Ukraine are formulated.

The Institute's leadership position among military higher education institutions of Ukraine is emphasized in terms of providing high-quality professional education and science, implementing advanced approaches to education quality management, and forming a new generation of military leaders.

It is the Institute, as required by the Doctrine, that trains highly professional, motivated, and responsible officers capable of making informed decisions, acting effectively in the face of modern security challenges, and ensuring the stability and development of the Armed Forces of Ukraine.

Operational goals for the development of the Institute until 2030 have been determined. Namely: implementation of the conceptual principles of military leadership in the Armed Forces of Ukraine and general trends in the development of military leadership at the national and international levels into educational activities. Operational tasks for solving operational goals specify the algorithm for their achievement.

Key words: military leadership, leader, military-professional activity, serviceman, Military Institute, Development Strategy, educational process, competencies.

Постановка проблеми. Організаційно-правове регулювання розвитку військового лідерства в збройних силах України відіграє важливу роль особливо в сучасних умовах відсічі військової агресії з боку РФ.

Слід зазначити, що військове лідерство залишається ключовим компонентом забезпечення професійної діяльності як окремих військовослужбовців так і органів військового управління, частин (підрозділів) під час підготовки та виконання бойових (тактичних) завдань.

Військове лідерство здійснює визначальний вплив на цінності, традиції, вмотивованість, професійність, дисципліну та взаємодію в збройних силах всіх країн. Управління у військах підтримує стабільність та керованість, тоді як лідерство стимулює позитивні зміни, надихає та наближає перемогу.

Актуальність формування і розвитку військового лідерства обумовлена нагальною потребою у здатності військових лідерів вести за собою в бій, а також впроваджувати якісні зміни у професійну культуру військовослужбовців, вдосконалювати ЗС України в цілому.

Одним із завдань військового лідерства є підвищення обороноздатності країни та досягнення переваги над противником шляхом забезпечення безперервного процесу розвитку військового лідерства у вищих військових навчальних закладах, військових навчальних підрозділах закладів вищої освіти, в частинах та підрозділах ЗС Украйни, що включає в себе постійне тренування, навчання та саморозвиток військовослужбовців [1].

Розвиток військового лідерства у ЗС України та зокрема, у Військовому інституті Київського національного університету імені Тараса Шевченка (далі – Інститут) – це безперервний, свідомий, цілісний, чітко орієнтований процес удосконалення професійної та особистісної компетентності (спроможності) військовослужбовця на всіх етапах його кар'єри. Військовими лідерами не народжуються, ними стають, досягаючи досконалості на рівнях управління, поєднуючи вмотивованість, навчання, практичну підготовку та набутий бойовий та життєвий досвід [2].

Вивчення питань військового лідерства, впровадження його в освітній процес [1, 2, 3] у повсякденну і бойову діяльність Інституту сприятиме: ефективному виконанню особовим складом завдань за призначенням на всіх рівнях; уніфікації підходів до військового лідерства з урахуванням національних особливостей та набутого досвіду держав – членів НАТО; виробленню єдиних теоретико-методологічних основ та приведенню нормативно-правових актів з питань військового лідерства у відповідність з вимогами сьогодення; упорядкуванню завдань і функцій органів вій-

ського управління щодо військового лідерства з урахуванням специфіки їх діяльності на всіх рівнях; впровадженню у практику повсякденної діяльності Інституту позитивного досвіду військового лідерства; формуванню наскрізної багаторівневої системи підготовки військовик лідерів із нарощенням їх професійної та особистісної ефективності.

Практична реалізація [1, 2] дозволить підняти рівень професійної підготовки, розвинути моральні та психологічні якості особового складу Інституту та сил оборони в цілому, розкрити та реалізувати національно-духовний потенціал бойових традицій українського війська, підтримувати психологічну й бойову готовність, ефективно виконувати завдання за призначенням та наближати перемогу.

Пошуку визначення поняття лідерства приділено значну увагу за останні 5-7 років. Як висновок – лідерство не є матеріальним поняттям. Це життєва сила будь-якої успішної людини, яка є членом соціуму. Саме лідерство дозволяє створювати та мотивувати сильних особистостей для досягнення як побутових, так й бойових завдань.

У контексті військового середовища, лідерство та роль лідера набуває особливої ваги. Тут лідерство перетворюється з абстрактного поняття в конкретний набір дій, знань, спрямованих на ефективне управління особовим складом, розвиток мислення та здатність до негайного прийняття рішень у критичних ситуаціях. Історичний досвід та набуті знання дозволяють визначити, що ж таке військове лідерство та, що робить його особливим.

Військове лідерство – це процес впливу військовослужбовців на особовий склад, який здійснюються на основі морального авторитету, практичного досвіду та компетентності, з метою успішного виконання поставлених завдань і досягнення визначеної мети через індивідуалізацію, інтерактивність та безперервність освітнього процесу з використанням новітніх інформаційних технологій. Вплив здійснюється безпосередньо: через відпрацювання та віддання директивних документів (бойових наказів, розпоряджень тощо), контроль за дотриманням вимог, стимулювання та мотивацію особового складу. Не забуваємо про власний приклад, внутрішню гармонію та формування керівної та штабної культури майбутнього офіцера.

Лідерство вимагає двох взаємопов'язаних елементів: лідера та команди. Неможливо уявити одне без іншого. Якщо лідерство визначаються як мистецтво мотивувати людей на досягнення спільної мети, то лідером мас бути людина, яка вміє ефективно застосовувати свої лідерські якості, щоб вести команду вперед. Основою будь-якої команди с люди, тому лідери повинні вміти швидко розпізнавати соціальні та міжособистісні тонкощі, які існують у кожній команді і у цьому контексті застосовувати свої лідерські якості.

Стан опрацювання проблематики. Питанню розвитку лідерських якостей у військовослужбовців в останні роки приділяється суттєва увага як с боку науковців, так й з боку командування.

Так, В. Залужний стверджує, що систему військового лідерства у Збройних Силах України остаточно не сформовано, дослідження, пов'язані з формуванням та розвитком зазначеної системи, вивчення виявлених проблемних питань та визначення шляхів їх вирішення залишаються до сьогодні актуальними.

Слід зазначити, що Доктрина розвитку військового лідерства у Збройних силах України, затверджена НГШ ЗСУ від 01.12.2020 року, є визначальною з питань розвитку військового лідерства у Збройних Силах України. Вона застосовується для планування, розробки, впровадження та удосконалення військових стандартів, військових публікацій (доктринальних документів, навчально-методичних матеріалів) та розробки інших документів, які деталізують зазначений процес. Однак, на думку автора, вона потребує подальшого доопрацювання [4].

Ю. Пунда та С. Антоненко підкреслюють, що серед завдань реформування стратегічного керівництва одним із найбільш актуальних є організація підготовки стратегічних лідерів у вищих військових навчальних закладах освіти за євроатлантичними стандартами. Проведений ними аналіз передового досвіду формування та розвитку лідерських компетентностей у провідних країнах світу, сутності стратегічного лідерства, як якісної характеристики військового керівника, надало їх можливість обґрунтувати необхідність формування у стратегічних лідерів навичок критичного мислення, письмових комунікативних навичок як окремих елементів підготовки в закладах військової освіти [5].

В «Доктрині військового лідерства в Національній гвардії України», затвердженої наказом Командувача НГУ від 06.12.2022 № 450, розкриті: сутність, завдання, принципи військового лідерства, порядок підготовки та розвиток військовослужбовців саме у Національній Гвардії України. Основний аспект при цьому зосереджується на виконанні бойових та спеціальних завдань НГУ у мирний та воєнний час [6].

Основні характеристики лідерства як компетенції військовослужбовців в контексті найкращих практик управління людським капіталом та орієнтації на результати, в тому числі з огляду на

забезпечення сприятливих умов проходження військової служби, побудови кар'єри військового, індивідуального й організаційного розвитку та навчання, ведення організаційних змін тощо розглядаються в «Методичні рекомендації з розвитку військових лідерів. Формування професійної культури військового лідера, що відповідає принципам і стандартам НАТО» [7].

Н. Полтєва проаналізовала психологічні засади розвитку лідерських якостей у командирів військових підрозділів ЗС України, які визначають провідну функціональну роль лідерства у командирів, найбільше впливаючи на загальну ефективність її функціонування через утвердження нових моделей поведінки, процедур, принципів і цінностей. Лідерство відображає здатність командира до самостійного й адекватного узгодження зовнішніх і внутрішніх умов діяльності для досягнення оптимального способу вирішення професійних завдань Результати її досліджень викладені й описані у воєнно-наукових виданнях [8, 9].

Таким чином, тема військового лідерства в умовах повномасштабного вторгнення РФ займає провідне місце при підготовці командирів на всіх рівнях управління.

Мета дослідження: визначення окремих проблем професійної військової освіти та підготовки військових лідерів через розроблення сучасних підходів їх вишкілу шляхом виконання Операційного плану, який враховує стратегічні, оперативні цілі та напрями стратегічного розвитку Інституту з урахуванням досвіду відсічі збройної агресії Російської Федерації.

Виклад основного матеріалу. Слід зазначити, що військовий лідер це військовослужбовець (цивільна посадова особа, працівник), що володіс моральним авторитетом, відповідними компетентностями і досвідом, спроможний критично і креативне мислити, оперативно приймати рішення, який в силу взятої на себе відповідальності впливає на особовий склад, спроможний мотивувати себе, підлеглих, а також інших лідерів на свідоме та добровільне виконання поставлених завдань з метою досягнення визначеної мети [1].

Кожен військовослужбовець с частиною команди і виступає в ролі лідера та підлеглого. Бути ефективним підлеглим с частиною ефективного лідера. Лідери направляють не лише своїх підлеглих – вони також направляють інших лідерів. Лідери не обмежуються лише тим, що визначається посадою, званням чи повноваженнями.

Стратегія Інституту описує стратегічне бачення, принципи, цінності, цілі, напрями та завдання її реалізації для формування та розвитку нової генерації військових лідерів.

Інститут займає лідерську позицію серед військових закладів вищої освіти України та є провідним центром компетентності, що забезпечує високоякісну професійну військову освіту та науку, реалізує передові підходи до менеджменту якості освіти та формує нове покоління військових лідерів. Саме Інститут, як вимагає Доктрина, готує високопрофесійних, мотивованих і відповідальних офіцерів, здатних приймати обґрунтовані рішення, ефективно діяти в умовах сучасних безпекових викликів і забезпечувати стійкість та розвиток Збройних Сил України.

Інститут має сучасну інфраструктуру, що є вільним, просвітницьким, міжнародним, молодіжним простором (хабом), в тому числі для людей з особливими потребами та можливостями, а також є джерелом формування нового стилю військового лідерства та накопичення лідерського потенціалу, розвитку креативності та критичного мислення, набуття багатомовності учасниками освітнього процесу [2].

Реалізація визначеної мети передбачає досягнення наступних результатів: реалізовано та впроваджено в освітню діяльність Інституту концептуальні засади лідерства у Збройних Силах України; ефективно функціонує система менеджменту якості вищої та професійної військової освіти; вдосконалене освітнє середовище; запроваджена дієва політика інтернаціоналізації вищої та професійної військової освіти.

Стратегія розвитку Інституту та пов'язаний з нею Операційний план її реалізації визначають курс на майбутнє, встановлюючи пріоритети та зосереджуються на розвитку Інституту та нової формації військових лідерів.

Головним пріоритетом досягнення стратегічних цілей є нарощування спроможностей Інституту, що ґрунтуються на знаннях, уміннях, цінностях, досвіді, доброчесності, а також методиках підготовки, з урахуванням найкращих практик провідних країн світу та набутого досвіду відсічі збройної агресії російської федерації.

Необхідність розроблення Стратегії розвитку Інституту викликана: високою динамікою зміни форм, способів і засобів ведення бойових дій; посиленням викликів і загроз, які постали перед системою підготовки військових фахівців в умовах широкомасштабної збройної агресії РФ проти України; відтоком (виїздом) потенційних абітурієнтів за кордон; необхідністю підвищення конкурентоздатності Інституту та якості підготовки військових фахівців; потребою відповідності освітніх та освітньо-професійних програм Інституту стандартам НАТО та ЄС; стрімким розвитком інформаційних технологій.

З визначених принципів діяльності інституту, а саме: лідерства, честі, інтелекту, академічної доброчесності, міцності, відкритості та прозорості, людиноцентризму, інтернаціоналізації в міжнародну систему військової освіти та науки саме лідерство стоїть на чолі та має на меті надихати, впливати на інших людей з метою ефективного вирішення поставлених завдань. А це досягається за рахунок постійної взаємодії всіх ланок освітнього процесу, мотивуванням, тренуванням у прийнятті рішення за визначеною (ситуаційною) обстановкою, вироблення управлінських функцій та формування навичок вести за собою підрозділ (команду) для виконання різноманітних завдань.

З переліку системи цінностей Інституту: лідерство, честь, інтелект, міць, звитяга, лідерство також є в пріоритеті та розглядається як здатність надихати, вести за собою, готовність віддати свій час, енергію і життя на захист рідної країни заради Перемоги та відродження.

Реалізація визначеної авторами статті мети передбачає досягнення наступних результатів: реалізацію та впровадження в освітню діяльність Інституту концептуальних засад лідерства у Збройних Силах України; функціонування системи менеджменту якості вищої та професійної військової освіти; вдосконалення освітнього середовища Інституту; покращення політики інтернаціоналізації вищої та професійної військової освіти.

За стратегічну ціль розвитку Інституту прийнято розвиток військового лідерства, як сукупність організаційних і освітніх заходів, які сприяють формуванню та розвитку у здобувачів освіти як нової генерації військових лідерів в Україні професійних та особистісних компетентностей з урахуванням набутого унікального військового досвіду.

Першою операційною ціллю розвитку Інституту до 2030 року визначено впровадження в освітню діяльність концептуальних засад військового лідерства у ЗС України за рахунок: забезпечення формування та розвитку професійних та особистісних компетентностей військового лідера в ході викладання усіх навчальних дисциплін; впровадження та розвиток системи оцінювання лідерських якостей (при вступі, під час навчання, перед випуском); запровадження та розвиток системи наставництва.

Операційними завданнями вирішення операційної цілі №1 є: перегляд та корегування освітньо-професійних програм, робочих програм навчальних дисциплін в частині забезпечення формування та розвитку компетентностей військового лідера; впровадження в освітній процес навчальних дисциплін за напрямом військового лідерства на курсах професійної військової освіти, вдосконалення робочих програм навчальних дисциплін та методичних матеріалів; вдосконалення Правил вступу до Інституту; запровадження моніторингу оцінювання сформованості лідерських компетентностей (спроможностей) здобувачів освіти та постійного складу.

Очікуваний результат за першою операційною ціллю: випускники Інституту відповідають моделі вимог до військового лідера відповідно до Доктрини військового лідерства у ЗС України; випускники Інституту усвідомлюють себе військовими лідерами, здатними формувати команди та діяти в підрозділі (команді); запроваджено та функціонує система оцінювання лідерських якостей.

Другою операційною ціллю є формування нової генерації військових лідерів з урахуванням набутого унікального військового досвіду, стандартів НАТО та загальних тенденцій розвитку військового лідерства на національному та міжнародному рівнях за рахунок: вивчення та впровадження набутого військового досвіду з початку широкомасштабної збройної агресії рф проти України та формування динамічної спільноти військових лідерів.

Операційними завданнями вирішення операційної цілі №2 є: оновлення робочих програм навчальних дисциплін, навчально-методичних матеріалів на основі набутого (отриманого) сучасного досвіду; комплектування посад постійного складу офіцерами-лідерами, які набули унікального військового досвіду та здатні передати теоретичні знання та практичний досвід здобувачам освіти; подальше впровадження в освітній процес стандартів НАТО; запровадження військового менторства (процес взаємодії більш досвідченої в певній сфері людини з менш досвідченою).

Очікуваний результат за другою операційною ціллю є: освітні послуги відповідають сучасним викликам і загрозам; увесь постійний склад володіє унікальним військовим досвідом; досягнуто взаємосумісності з країнами – членами НАТО у сфері військової освіти; здійснюється ефективна передача теоретичних знань та набутого досвіду від ментора до здобувача освіти.

Досягнення операційних цілей визначають сутність військового лідерства, яка полягає в здатності військового лідера ефективно організовувати, надихати та спрямовувати послідовників (підлеглих) у військовому колективі (команді). Військове лідерство вимагає від лідера володіння моральними чеснотами, практичним досвідом, необхідними знаннями, навичками, компетентностями та інструментами для адаптації до різних ситуацій, врахування потреб та інтересів своїх підлеглих, співпраці з іншими лідерами, використання новітніх технологій та демонстрації соціальної відповідальності та гендерної рівності. Лідери надихають і мотивують людей на досягнення бажаних результатів.

Сутність військового лідерства розкривається у процесі впливу на особовий склад шляхом: чіткого формулювання мети та завдань, визначення доцільних способів їх досягнення та оцінки необхідних ресурсів; застосування ефективних методів внутрішньої комунікації; мотивування до дії під час підготовки і виконання поставлених завдань; розвитку бойових здібностей та згуртування особового складу; створення кола безпеки життя та здоров'я особового складу у нестандартних (бойових) умовах.

Завданнями військового лідерства в Інституті є формування офіцерського, сержантського і старшинського складу як лідерів спроможних вести підлеглих за собою, формувати мету (цілі) і визначати способи досягнення успішного виконання завдань; мотивувати і надихати підлеглих власним прикладом до прийняття рішень і дій під час підготовки і виконання завдань за призначенням, проявляти характер та демонструвати компетентності і впевненість; формувати позитивний психологічний клімат і здійснювати ефективний вплив на особовий склад на основі історичного досвіду, національно-визвольного руху та національних військових традицій; застосовувати ефективні способи внутрішньої комунікації у підрозділі; вдосконалювати індивідуальну і колективну бойові спроможності; забезпечувати інтегральний розвиток командоутворення і згуртування особового складу; сприяти формуванню і розвитку організаційної культури у військовій організації; оцінювати потреби підлеглих у розвитку, підтримувати професійний розвиток і самовдосконалення [1, 3, 4, 7].

Для успішного досягнення мети військовий лідер повинен: формувати мету, залучати необхідні ресурси, визначати можливості та способи її досягнення; формувати стійкий позитивний психологічний клімат та підтримувати бойову готовність у підрозділі; демонструвати особистий приклад професіоналізму та зразкову моральну поведінку; застосовувати різні способи і техніки комунікації та надавати ефективний зворотній зв'язок підлеглим; мотивувати і надихати особовий склад своїм прикладом до прийняття самостійних рішень та дій під час підготовки і виконання завдань у не стандартних, кризових, критичних ситуаціях; вдосконалювати індивідуальну і колективну бойові спроможності; забезпечувати інтегральний розвиток, згуртування і злагодження особового складу в ефективні та результативні команди (групи); утверджувати відданість військовослужбовців національним військовим традиціям, Військовому Етосу; сприяти розвитку та самовдосконаленню особового складу.

Які завдання повинен вирішувати випускник Інституту? І відповідь ми шукаємо саме в обсязі завдань офіцера-лідера. Основні з них: вести підлеглих за собою, формувати мету (цілі) і визначати способи досягнення виконання поставлених завдань; демонструвати особистий приклад професіоналізму та зразкову моральну поведінку; сприяти виконанню посадових обов'язків особовим складом, формувати ефективні команди, здатні досягати мети; встановлювати й підтримувати на найвищому рівні етичні стандарти організаційної культури в військовій організації; навчати й виховувати своїх послідовників, розвивати лідерські компетентності у підлеглих; формувати й підтримувати високий бойовий та командний дух, позитивний психологічний клімат, довіру та відданість; вдосконалювати колективну бойову спроможність; застосовувати принцип децентралізованого управління, що сприятиме розвитку ініціативних та гнучких військових лідерів, здатних в умовах мінливої обстановки швидко орієнтуватися, брати на себе відповідальність та досягати виконання поставлених завдань.

Висновок. Таким чином, законодавство щодо розвитку військового лідерства в Україні охоплює низку законів та нормативно-правових актів, що регулюють військову службу та підготовку особового складу.

Слід відмітити, що важливу роль відіграє Закон України «Про військовий обов'язок і військову службу», який визначає основні принципи та умови військової служби, а також права та обов'язки військовослужбовців. Крім того, Збройні Сили України мають власні доктрини та настанови щодо розвитку лідерських якостей серед військового персоналу.

Стратегія розвитку Інституту реалізується шляхом виконання Операційного плану реалізації Стратегії розвитку Інституту, який враховує стратегічні цілі та напрями розвитку. Операційний план регулярно переглядається та є основою для короткострокового та середньострокового планування діяльності Інституту.

Конкретизуємо завдання, що стоїть перед науково-педагогічними працівниками Інституту з питань впровадження в освітню діяльність концептуальних засад військового лідерства: перегляд та корегування освітньо-професійних програм, робочих програм навчальних дисциплін в частині забезпечення формування та розвитку компетентностей військового лідера; впровадження в освітній процес навчальних дисциплін за напрямом військового лідерства на курсах професійної військової освіти, вдосконалення робочих програм навчальних дисциплін та методичних матеріалів; вдосконалення Правил вступу до Інституту; запровадження моніторингу оцінювання сформованості лідерських компетентностей (спроможностей) здобувачів освіти та постійного складу.

Щодо формування нової генерації військових лідерів з урахуванням набутого бойового досвіду, основними завданнями є: оновлення робочих програм навчальних дисциплін, навчально-методичних матеріалів на основі набутого (отриманого) сучасного досвіду; комплектування посад постійного складу офіцерами-лідерами, які набули унікального військового досвіду та здатні передати теоретичні знання та практичний досвід здобувачам освіти; подальше впровадження в освітній процес стандартів НАТО; запровадження військового менторства (процес взаємодії більш досвідченої в певній сфері людини з менш досвідченою).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. ВКП 7-00 (03).01 (ОП-1-296) Доктрина військового лідерства у Збройних Силах України. К.: ГУ персоналу ГШ ЗС України від 01.12.2024, 46 с.
2. Стратегія розвитку військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка. К.: ВІКНУ. 2025, 23 с.
3. Каталог військово-професійних компетентностей військових фахівців офіцерського, сержантського та старшинського складу (Наказ МО України від 20.06.2024 №405/нм «Про організацію підготовки офіцерського, сержантського та старшинського складу у ВВНЗ, ВНП ЗВО та закладах фахової передвищої військової освіти)». К.: ГШ ЗС України 04.04.2025, 18 с.
4. В. Залужний, В. Назаров, Р. Грищук. Система військового лідерства у Збройних Силах України: проблемні питання та шляхи їх вирішення. К.: Центральний науково-дослідний інститут ЗС України. *Military Science*. Vol. 1. No. 1. 2023.
5. Пунда Ю., Антоненко С. Підготовка стратегічного лідера як інвестиція в реформування системи військового управління К.: *Стратегічні пріоритети*, № 4. 2017. С. 141–146.
6. ВКП НГУ 1-00.01 Доктрина військового лідерства в Національній гвардії України, К.: Головне управління Національної гвардії України, Наказ Командувача НГУ від 06.12.2022 № 450. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0214- 17#Text.
7. Методичні рекомендацій з розвитку військових лідерів. Формування професійної культури військового лідера, що відповідає принципам і стандартам НАТО. Електронне видання. Управління розвитку військового лідерства Головного управління персоналу Генерального штабу Збройних Сил України, 2025. 296 с.
8. Полтєва Н. Психологічні засади розвитку лідерства у командирів військових підрозділів ЗС України. *Вісник Національного університету оборони України*. К.: НУОУ, 2023. С. 103–112. URL: http://visnyk.nuou.org.ua/article/view/275324.
9. Карпенко В. Поняття лідерства у воєнно-наукових дослідженнях. К.: *Військова освіта*, 2021. С. 91–99. URL: https://doi.org/10.33099/2617-1783/2021-44/91-99.

УДК 340.5:342.3(53)
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.1.32

КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМ КОРОЛІВСТВА МАРОККО: ЗАГАЛЬНІ РИСИ

Зінченко О.В.,
доктор історичних наук, професор,
професор кафедри прав людини та юридичної методології,
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,
ORCID: 0000-0001-6083-8727

Зінченко О.В. Конституціоналізм королівства Марокко: загальні риси.

В статті досліджуються загальні риси марокканського конституціоналізму, для якого характерним, на відміну від інших конституцій арабських монархій, є закріплення на конституційному рівні дозволу на існування політичних партій та Конституційного суду при офіційному закріпленні ісламу в якості державної релігії та мусульманського права як основи правової системи держави. З'ясовано особливості Конституції Марокко, її основні характеристики, які розкривають принципи побудови системи влади в означеній державі, стан закріплення прав людини та інші нюансів. Показано, що конституційний лад королівства Марокко встановлюється та врегульовується Конституцією Марокко. Для нього характерними є орієнтованість на західні правові системи, закріплення повноти і різноманітності національної ідентичності та неподільності суверенітету, поділу влади при монархічній формі правління, проголошення Марокко конституційною монархією, демократичною державою із парламентською формою правління та світською системою влади, закріплення прав людини та їхня гарантованість, територіальна цілісність із поєднанням гарантування місцевого самоврядування та вдосконаленням регіоналізації, проголошення ісламу державною релігією із одночасним гарантуванням громадянам свободи віросповідання, наявністю демократичних інституцій, в першу чергу Конституційного суду Марокко, дозволом на існування політичних партій, закріплення мусульманського права як основи правової системи держави. Висвітлено, що Королівство Марокко є єдиною цілком суверенною державою, яка належить до Великого Магрібу і дотримується його стратегічної мети, зокрема, забороняти і боротись з будь-якими видами дискримінації на статевому ґрунті, на расовому ґрунті, на ґрунті віросповідання, культурних цінностей, соціальної та релігійної приналежності, на ґрунті мови, інвалідності та інших особистих обставин. Показано, що держава прагне до досягнення рівності прав чоловіків та жінок, їх участі у політичному, соціальному і культурному житті. Доведено, що, не дивлячись на проведення вільних виборів, багатопартійність, саме монарх займає провідну роль у здійсненні влади в державі, а в Конституції немає місця реальним гарантіям закріплених прав і свобод людини та процедурі їхньої реалізації.

Ключові слова: Марокко, конституція, конституціоналізм, система влади, права людини, мусульманське право, арабська монархія.

Zinchenko O.V. Constitutionalism of the Kingdom of Morocco: general features.

The article examines the general features of Moroccan constitutionalism, which is characterized, unlike other constitutions of Arab monarchies, by the constitutionalization of permission for the existence of political parties and the Constitutional Court, while officially establishing Islam as the state religion and Muslim law as the basis of the legal system of the state. The features of the Constitution of Morocco, its main characteristics, which reveal the principles of building a system of power in the specified state, the state of human rights, and other nuances, are clarified. It is shown that the constitutional order of the Kingdom of Morocco is established and regulated by the Constitution of Morocco. It is characterized by orientation towards Western legal systems, consolidation of the completeness and diversity of national identity and indivisibility of sovereignty, separation of powers under a monarchical form of government, proclamation of Morocco as a constitutional monarchy, a democratic state with a parliamentary form of government and a secular system of government, consolidation of human rights and their guarantees, territorial integrity with a combination of guaranteeing local self-government and improving regionalization, proclamation of Islam as the state religion while simultaneously guaranteeing citizens freedom of religion, the presence of democratic institutions, primarily the Constitutional Court of Morocco, permission for the existence of political parties, consolidation of Muslim law as the basis of the legal system of the state. It is highlighted that the Kingdom of Morocco is the only fully sovereign state that belongs to the Greater Maghreb and adheres to its strategic goal, in particular, to prohibit and combat any kind of discrimination on the basis of sex, race, religion, cultural values, social and religious

affiliation, language, disability and other personal circumstances. It is shown that the state strives to achieve equal rights for men and women, their participation in political, social and cultural life. It has been proven that, despite the holding of free elections and multi-party system, it is the monarch who plays the leading role in the exercise of power in the state, and the Constitution has no place for real guarantees of the enshrined rights and freedoms of man and the procedure for their implementation.

Key words: Morocco, constitution, constitutionalism, system of government, human rights, Muslim law, Arab monarchy.

Постановка проблеми. Останнім часом арабські монархії привертають до себе все більше уваги дослідників, в першу чергу особливостями своїх правових систем та державного ладу. Але, не дивлячись на певну схожість, на наявність в них писаних конституцій в якості ядра національної правової системи, кожна з них має власні специфічні риси. Королівство Марокко відрізняється від інших арабських монархій наявністю демократичних інституцій, в першу чергу Конституційного суду Марокко, дозволом на існування політичних партій та іншим, при офіційному закріпленні ісламу в якості державної релігії та мусульманського права як основи правової системи держави. **Метою даного дослідження** є з'ясування особливостей Конституції Марокко, її основних характеристик, які розкривають принципи побудови системи влади в означеній державі, стан закріплення прав людини та інших нюансів.

Стан опрацювання проблематики. В своїх дослідженнях різноманітні проблеми функціонування правових систем мусульманських держав зачіпали тим чи іншим чином багато науковців: Д. Лук'янов [1], О. Петришин [2], Т. Орлова [3], О. Львова [4], Л. Гришко [5], А. Рудик [6], А. Тагієв [7], Ю. Коломієць [8], В. Сухонос [9], В. Шаповал [10] та інші. Але проблема конституціоналізму Катару не стала предметом їхнього дослідження. Саме заповненню цієї прогалини і присвячена ця стаття.

Виклад основного матеріалу. Протягом багатьох століть територія нинішнього Марокко перебувала під контролем фінікійців, римлян, вандалів, візантійців і в VII ст. була завойована арабами. У 1912 р. Франція встановила над країною протекторат, північна частина якої потрапила під владу Іспанії. У 1956 р. королівство досягло незалежності. Сьогодні в Марокко діє Конституція 2011 року. Т. Орлова підкреслює, що Марокко разом із деякими іншими арабськими країнами «традиційно орієнтовані на Захід» [3, с. 707].

Конституція Марокко 2011 р. складається із Преамбули, чотирнадцяти розділів і 180 статей:

Преамбула;

Розділ перший. Загальні положення (ст. 1–18);

Розділ другий. Основні права і свободи (ст. 19–40);

Розділ третій. Про королівство (ст. 41–59);

Розділ четвертий. Про законодавчу владу (ст. 60–86);

Розділ п'ятий. Про виконавчу владу (ст. 87–94);

Розділ шостий. Взаємодія між гілками влади (ст. 95–106);

Розділ сьомий. Судова влада (ст. 107–128);

Розділ восьмий. Про Конституційний суд (ст. 129–134);

Розділ дев'ятий. Про регіони та інші територіальні одиниці (ст. 135–146);

Розділ десятий. Про Рахункову палату (ст. 147–150);

Розділ одинадцятий. Про соціально-економічну та екологічну раду (ст. 151–153);

Розділ дванадцятий. Про раціональне (належне) управління (ст. 154–171);

Розділ тринадцятий. Про перегляд Конституції (ст. 172–175);

Розділ чотирнадцятий. Прикінцеві і перехідні положення (ст. 176–180) [12].

Преамбула звеличує «Єдиного Бога» за надання народу Конституції, викладає законодавчі підстави її прийняття та затвердження референдумом, нагадує внесення змін до її тексту [12]. У Преамбулі викладаються задачі розвитку країни, зокрема, солідарного суспільства, у якому існує соціальна справедливість і відповідність прав та обов'язків громадян, суверенної мусульманської держави із національною єдністю та територіальною цілісністю, повнотою і різноманітністю національної ідентичності та неподільності. Наголошується теза про те, що сформульована шляхом конвергенції арабо-ісламських, амазигських, сахаро-хассанських елементів єдність збагачується і елементами африканської, андалузької, єврейської та середземноморської культур. Надана мусульманській релігії перевага у плані національного розвитку йде нарівні із відкритістю, помірністю, толерантністю та діалогом для встановлення взаєморозуміння між усіма світовими культурами та цивілізаціями. Проголошуючи іслам державною релігією, Конституція гарантує громадянам свободу віросповідання і називає суверенітет народним [31, ст. 2-3]. Однак Т. Орлова у своїх роботах виказує точку зору, що «світ ісламу додержується общинної моделі суспільного життя у всіх його

сферах»…, «стійкість традиційних цінностей й багатьох елементів трайбалізму є суттєвою перешкодою впровадженню у суспільство демократичних норм західного зразка…» [3, с. 695].

Королівство зобов'язується дотримуватись принципів, прав та зобов'язань відповідних хартій та конвенцій. Королівство Марокко є єдиною цілком суверенною державою, яка належить до Великого Магрібу і дотримується його стратегічної мети, зокрема, забороняти і боротись з будь-якими видами дискримінації на статевому ґрунті, на расовому ґрунті, на ґрунті віросповідання, культурних цінностей, соціальної та релігійної приналежності, на ґрунті мови, інвалідності та інших особистих обставин [31, преамбула].

На відміну від Преамбули, де викладались в основному принципи зовнішньої політики, перший розділ – «Загальні положення» – присвячений принципам державного устрою і внутрішньої політики. Королівство Марокко проголошується конституційною монархією, демократичною державою із парламентською формою правління та світською системою влади. Столиця, якою є місто Рабат, основним законом не згадується. Конституційний режим ґрунтується на принципі розподілу гілок влади, демократії та участі громадян в управлінні державою, на принципах рівності прав та обов'язків, дотримання помірних принципів мусульманської релігії. Територіальна структура королівства є децентралізованою і ґрунтується на принципах удосконалення регіоналізації. Народ обирає своїх представників до відповідних органів влади відкритим голосуванням. Іслам є офіційною релігією держави, яка гарантує свободу віросповідання інших релігій [12, ст. 1-3].

Держава прагне до досягнення рівності прав чоловіків та жінок, їх участі у політичному, соціальному і культурному житті. Політичні партії не повинні ґрунтуватись на релігійних, лінгвістичних, етнічних чи регіональних підставах або в цілому на будь-яких дискримінаційних началах, що суперечать правам людини. Створення політичних партій не повинне переслідувати мети повалення мусульманської релігії, монархічного режиму, конституційних принципів, демократичних підвалин, національної єдності або територіальної цілісності королівства. Профспілки мають захищати інтереси тих, хто їх створює. Конституція гарантує парламентській опозиції статус з усіма правами, які забезпечують виконання парламентської роботи та політичної діяльності [12, ст. 6-8, 10]. Основа легітимності демократії забезпечується вільними, прозорими і відкритими виборами. Забезпечується формування спілок і неурядових організацій у відповідності до законів. Громадянам Марокко надається право представляти законопроекти, а також подавати скарги у державні органи [12, ст. 11, 12, 14, 15].

Держава гарантує рівні права чоловіків і жінок цивільного, політичного, економічного, соціального, культурного й екологічного характеру. Право ж на життя є першорядним правом людської істоти. Кожна людина володіє правом на власну безпеку та безпеку своїх близьких, як і правом безпеки свого майна [12, ст. 19-21]. Кожна людина володіє правом конфіденційності приватного життя, доступу до відкритої інформації, виборчих органів та комунальних підприємств, рівного доступу громадян до засобів, що дозволяють користуватись правом на соціальний захист, медичне обслуговування, страхування, отримання якісної освіти, на працю й звернення до державних органів, на посаду державного службовця, на чисту воду та екологію, на постійний розвиток [12, ст. 24, 27, 31].

Гарантуються недоторканність житла, право власності, свобода думки, поглядів, їх висловлення в усіх формах, свобода творчості, публікацій, створення літературних і художніх творів та науково-технічних розробок, свобода безцензурних засобів масової інформації, зібрань, мирних демонстрацій, асоціацій, приналежності до профспілок та політичних партій, право голосу. Гарантується також рівний юридичний, соціальний і моральний захист усіх дітей, незалежно від їх сімейних обставин. Створена на законному шлюбі сім'я складає основоположний осередок суспільства. Держава гарантує її юридичний, соціальний та економічний захист як підвалину її єдності, стабільності та збереження [12, ст. 22, 25, 28, 29, 30, 32, 35]. Держава створює Консультативну раду у справах молоді для вирішення пов'язаних із нею проблем, визначає стратегію піклування про людей взагалі та з особливими потребами зокрема. Проголошуються злочином усі прояви расизму та насильства, геноцид, воєнні злочини [12, ст. 33, 34]. Громадяни зобов'язуються поважати конституцію, дотримуватись законів, захищати батьківщину та її територіальну цілісність, сплачувати податки і витрати у випадку природного лиха та катастроф [12, ст. 37–40].

Викладаючи особливості статусу короля Аміра Аль-Мулімініна, Конституція на перше місце виносить його релігійні повноваження. За допомогою дахіра він виконує різні надані винятково йому релігійні прерогативи, «контролює повагу до ісламу», виступає «гарантом вільного виконання культів», є головою Вищої Ради Улему і зобов'язаний розглядати подані їй питання. Ця Рада складає єдину інстанцію, що надає релігійні консультації перед офіційним затвердженням вирішених питань на основі приписаних принципів і догматів ісламу [12, ст. 41]. Лише після цього Основний закон проголошує короля керівником держави, її вищим представником, символом єдності нації,

гарантом постійного розвитку, незалежності і територіальної цілісності країни, головним арбітром у спорах державних організацій. Йому належить контроль поваги до конституції, захист демократичних свобод і дотримання міжнародних зобов'язань [12, ст. 42].

Королівська корона та конституційні права передаються у спадок від батька до сина по прямій чоловічій лінії у порядку першородства короля Мухаммеда VI, за винятком призначення спадкоємцем іншого сина. За відсутності потомків по прямій чоловічій лінії трон передається родичам-чоловікам бокової лінії на тих же умовах [12, ст. 43]. До досягнення королем повноліття (у 18 років) його конституційні повноваження здійснюються Регентською Радою, яка виконує функції консультативного органу до двадцятирічного віку монарха. Головою Регентської Ради виступає голова Конституційного суду. До складу Ради входять також глава уряду, голови парламентських палат, голова Верховного суду, Генеральний секретар Верховної Ради Улему і десять призначених королем членів [12, ст. 44].

Король, як глава держави, є особою недоторканною і вимагає належної поваги. Він призначає керівника уряду із представників партії, яка зібрала найбільше голосів на виборах до Палати представників, та інших членів Кабінету і може їх звільнити. Король виступає головою Ради міністрів і скликає її своєю ініціативою, виступає із посланнями нації і парламенту, які не можуть бути предметом обговорення, уповноважений розпустити своїм указом (дахіром) обидві Палати парламенту, є верховним головнокомандувачем збройними силами, призначає і звільняє офіцерів, очолює Раду безпеки [12, ст. 45–48, 51–54]. Король надає акредитацію послам іноземних держав та міжнародних організацій, виступає головою Верховного суду, призначає своїми указами суддів останнього, здійснює помилування, запроваджує надзвичайний стан, за умови якого не може бути розпущений парламент або змінені права та свободи громадян [12, ст. 55–59].

Парламент Марокко складається з Палати представників і Палати радників, які обираються загальним голосуванням терміном на 5 років. Опозиція називається «невід'ємною складовою кожної із палат». Конституція не вказує кількості членів Палати представників, яка визначається органічним законом. Палата ж радників може охоплювати від 90 до 120 членів, три п'ятих яких обираються територіальними колективами, а дві п'ятих – виборчими комісіями регіонів [12, ст. 60, 62, 63]. Члени парламенту не можуть підлягати переслідуванням, розшуку, арешту, затриманню на підставі голосування під час виконання депутатських функцій, за винятком виступів проти монархічної форми правління, мусульманської релігії та зневаги короля [12, ст. 64]. Парламент засідає двічі на рік. Міністри мають доступ до палат і їх комісій і разом із депутатами володіють правом законодавчої ініціативи. Парламент приймає бюджет. У проміжний час між сесіями уряд має право приймати декрети-закони, які затверджуються на наступній сесії [12, ст. 65, 75, 78, 81].

Уряд складається із Прем'єр-міністра, міністрів та державних секретарів. Після призначення королем уряду останній повинен представити парламенту програму дій. Керівник уряду володіє регламентарними повноваженнями і може передавати окремі з них міністрам. Один раз на рік уряд звітує перед парламентом за свою роботу Члени уряду несуть кримінальну відповідальність за скоєні під час виконання своїх обов'язків правопорушення [12, ст. 87, 88, 90, 94, 101].

Судова система проголошується незалежною від інших гілок влади, а судді – недоторканними. Король призначає суддів на підставі рекомендацій генерального секретаря верховного суду Улемма і є гарантом їх незалежності. В Марокко, на відміну від інших арабський монархій, створений і діє Конституційний Суд. Конституційний суд складається із дванадцяти членів, половину яких призначає король, а іншу – парламент. Третина з них переобирається що три роки. Суд контролює дотримання Конституції та законів [12, ст. 107, 115, 130, 133]. Голова Конституційного суду призначається королем з числа членів, що входять до складу суду, а члени Конституційного Суду обираються з числа відомих осіб, які володіють високим рівнем знань в юридичній сфері та судовою компетентністю, доктринальною чи адміністративною, які займаються своєю професією більше п'ятнадцяти років і визнані за їх неупередженість і чесність [12, ст. 130]. Також в Марокко Конституційний Суд вирішує питання про регулярність виборів членів парламенту та проведення референдуму [12, ст. 130].

Територіальні одиниці – регіони, префектури, провінції та комуни – управляються виборними органами [12, ст. 135]. Рахункова палата контролює використання державних фінансів [12, ст. 147]. Соціально-економічна рада дає оцінку розвитку національної економіки [12, ст. 152]. Нарешті, наголошується неможливість перегляду та змін положень Конституції стосовно мусульманської релігії, монархічної форми правління, демократичного ладу та фундаментальних прав громадян [12, ст. 175].

Відповідно до Конституції Марокко король виступає головою Ради міністрів і володіє повноваженнями видавати закони у міжсесійний період, які затверджуються на наступній сесії, що дає змогу визначити форму правління держави як дуалістичної монархії.

Висновки. Таким чином, конституційний лад королівства Марокко встановлюється та врегульовується Конституцією Марокко. Для нього характерними є орієнтованість на західні правові системи, закріплення повноти і різноманітності національної ідентичності та неподільності суверенітету, поділу влади при монархічній формі правління, проголошення Марокко конституційною монархією, демократичною державою із парламентською формою правління та світською системою влади, закріплення прав людини та їхня гарантованість, територіальна цілісність із поєднанням гарантування місцевого самоврядування та вдосконаленням регіоналізації, проголошення ісламу державною релігією із одночасним гарантуванням громадянам свободи віросповідання, наявністю демократичних інституцій, в першу чергу Конституційного суду Марокко, дозволом на існування політичних партій, закріплення мусульманського права як основи правової системи держави. В той же час, не дивлячись на проведення вільних виборів, багатопартійність, саме монарх займає провідну роль у здійсненні влади в державі, в Конституції немає місця реальним гарантіям закріплених прав і свобод людини та процедурі їхньої реалізації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Лук'янов Д. Релігійні правові системи в сучасному світі: монографія. Харків: Право, 2015. 353 с.
2. Правова карта сучасного світу: навч. посіб. / Петришин О.В., Лук'янов Д.В., Гетьман Є.А., Гиляка О.С., Зінченко О.В. Видання друге, змінене та доповнене. Харків: Право, 2023. 498 с.
3. Орлова Т.В. Сучасна політична історія країн світу. 2-е вид., доп. і переробл. К.; Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2017. 944 с.
4. Правові системи сучасності: навчальний посібник для магістрів права / Відп. ред. Ю.С. Шемчушенко. Київ: Вид-во «Юридична думка», 2012. 492 с.
5. Гришко Л.М. Основні напрямки модернізації державного ладу в монархіях Арабського Сходу. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ.* 2010. Вип. 3. С. 29–38.
6. Рудик А.О. Формування інституту ту політичної відповідальності глави держави в аравійських монархіях. *Науковий часопис УДУ імені Михайла Драгоманова. Серія 22. Політичні науки та методики викладання соціально-політичних дисциплін.* 2020. 22 (28), с. 81–88. URL: https://sj.udu.edu.ua/index.php/pnspd/article/view/870.
7. Tahiiev Akif. The Shi'i Islamic Martyrdom Narratives of Imam al-Ḥusayn (by Muhammad-Reza Fakhr-Rohani). *American Journal of Islam and Society*, 40 (3-4). 2023. 184–190.
8. Коломієць Ю.М. Правовий статус монарха в державах Близького Сходу, Магрибу та Японії. Навчальний посібник. Харків, 2000. 96 с.
9. Сухонос В.В. Методологічні проблеми дослідження монархічної форми правління: термінологія і класифікація постіндустріальної епохи. *Методологічні проблеми правової науки: матеріали міжнародної наук. конференції (13-14 грудня 2002 р., Харків, Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого; Академія правових наук України).* Харків: Право, 2003. С. 165–169.
10. Шаповал В.М. Сучасний конституціоналізм. Монографія. К.: Юридична фірма «Салком», Юрінком Інтер, 2005. 560 с.
12. Constitution of Morocco 2011. *Constitute.* URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Morocco_2011.

УДК 342.7
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.1.33

РЕФОРМУВАННЯ ІНСТИТУТУ ГРОМАДЯНСТВА УКРАЇНИ: ПОДВІЙНЕ ГРОМАДЯНСТВО В КОНТЕКСТІ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ ТА ВІЙНИ

Ісаєвич О.М.,
аспірант кафедри міжнародного права
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»,
e-mail: oleksandr.isaievych@uzhnu.edu.ua

Ісаєвич О.М. Реформування інституту громадянства України: подвійне громадянство в контексті євроінтеграції та війни.

Визначається, що адаптація українського законодавства про громадянство до стандартів Європейського Союзу є необхідним етапом для забезпечення ефективної інтеграції України в європейський правовий простір. У статті аналізуються основні правові виклики, пов'язані з переходом від традиційної моделі єдиного громадянства до потенційного запровадження інституту подвійного громадянства. Окрема увага приділяється трансформації конституційної доктрини України в умовах повномасштабної війни, що почалася у 2022 році, та зростаючому політичному тиску з боку української діаспори й міжнародних партнерів.

На основі компаративного аналізу підходів держав-членів ЄС (зокрема Німеччини, Канади та інших країн) автор обґрунтовує можливість поступового реформування законодавства України із дотриманням безпекових критеріїв та захисту державного суверенітету. Визначено ключові напрями змін, зокрема: конституційне тлумачення або перегляд статті 4 Конституції України, законодавче врегулювання обмежень щодо осіб з подвійним громадянством, створення спеціалізованих інституцій для координації процесів гармонізації.

Здійснено правовий аналіз проекту закону № 11469, положення якого викликали критику з боку правозахисних організацій через загрозу безгромадянства. Порушено питання про дотримання стандартів Європейського суду з прав людини у сфері надання та позбавлення громадянства. У статті розглядаються як нормативні, так і практичні аспекти інституційної модернізації: створення органів прискореної перевірки, впровадження механізмів апеляцій, та врахування досвіду країн ЄС щодо захисту прав переміщених осіб і волонтерів.

Наголошується, що подвійне громадянство може слугувати інструментом мобілізації українців за кордоном, зменшення відтоку кваліфікованих кадрів та посилення демократичної участі. Водночас автор вказує на необхідність впровадження чітких обмежень, пов'язаних із національною безпекою, та формування публічної згоди щодо легітимності нової моделі. Реформа громадянства розглядається як частина ширшого процесу конституційного оновлення України, що має забезпечити баланс між правами людини, суверенітетом та європейською інтеграцією.

Ключові слова: громадянство України, подвійне громадянство, європейська інтеграція, конституційна реформа, правова гармонізація, права людини, національна безпека.

Isaievich O.M. Reforming Ukraine's citizenship institution: dual citizenship in the context of European integration and war.

It is determined that the adaptation of Ukrainian citizenship legislation to European Union standards is a necessary step to ensure Ukraine's effective integration into the European legal space. The article analyzes the main legal challenges associated with the transition from the traditional model of single citizenship to the potential introduction of dual citizenship. Particular attention is paid to the transformation of Ukraine's constitutional doctrine in the context of the full-scale war that began in 2022 and growing political pressure from the Ukrainian diaspora and international partners.

Based on a comparative analysis of the approaches of EU member states (in particular Germany, Canada, and other countries), the author justifies the possibility of gradually reforming Ukrainian legislation while complying with security criteria and protecting state sovereignty. Key areas for change have been identified, including: constitutional interpretation or revision of Article 4 of the Constitution of Ukraine, legislative regulation of restrictions on persons with dual citizenship, and the creation of specialized institutions to coordinate harmonization processes.

A legal analysis of draft law No. 11469 has been carried out, the provisions of which have been criticized by human rights organizations due to the threat of statelessness. The issue of compliance with the standards of the European Court of Human Rights in the field of granting and deprivation of citizenship has been raised. The article examines both the normative and practical aspects of institutional

modernization: the creation of fast-track verification bodies, the introduction of appeal mechanisms, and the consideration of the experience of EU countries in protecting the rights of displaced persons and volunteers.

It is emphasized that dual citizenship can serve as a tool for mobilizing Ukrainians abroad, reducing the outflow of skilled personnel, and strengthening democratic participation. At the same time, the author points to the need to introduce clear restrictions related to national security and to build public consensus on the legitimacy of the new model. Citizenship reform is seen as part of a broader process of constitutional renewal in Ukraine, which should ensure a balance between human rights, sovereignty, and European integration.

Key words: Ukrainian citizenship, dual citizenship, European integration, constitutional reform, legal harmonization, human rights, national security.

Постановка проблеми. Україна тривалий час дотримується доктрини єдиного громадянства, що нині суперечить умовам глобалізації, масштабної міграції та європейської інтеграції. Повномасштабна війна актуалізувала потребу у реформі громадянства, зокрема щодо подвійного громадянства для діаспори та переміщених осіб. Водночас це питання викликає юридичні та безпекові ризики, що потребують ґрунтовного аналізу. Необхідним є узгодження національного законодавства із європейськими стандартами при збереженні державного суверенітету.

Мета дослідження: визначити правові підходи до реформування інституту громадянства України в контексті європейської інтеграції та повномасштабної війни, обґрунтувати можливість запровадження подвійного громадянства й окреслити напрями гармонізації національного законодавства зі стандартами Європейського Союзу.

Стан опрацювання проблематики. Питання громадянства України, зокрема можливості впровадження подвійного громадянства, знайшло відображення в сучасній юридичній літературі. У науковій статті С.В. Райківського проведено порівняльний аналіз законодавства про подвійне громадянство в Україні та інших країнах, з акцентом на можливості адаптації вітчизняної моделі до міжнародної практики [1]. О.В. Щербанюк досліджує адаптацію конституційного законодавства України до права Європейського Союзу, зокрема в контексті трансформації громадянських інститутів [2]. У публікації О. Іванова проаналізовано пропозиції президента України щодо переходу до моделі множинного громадянства, що стало реакцією на зміни в соціально-політичному контексті країни [3].

У роботі А. Соловйової та А. Фоміна розглядаються правові виклики та перспективи євроінтеграції України, включаючи реформу громадянства як частину умов вступу до ЄС [4]. Аналітичне дослідження Європейського парламенту висвітлює практики набуття й втрати громадянства в державах-членах ЄС, що є важливою основою для порівняльного аналізу [5]. Окрему увагу приділено позиції правозахисної спільноти, зокрема Центру прав людини ZMINA, яка звертає увагу на ризики безгромадянства та порушення прав людини в українських законопроєктах щодо позбавлення громадянства [6].

Виклад основного матеріалу. Гармонізація українського законодавства про громадянство з європейськими нормами відображає більш широкі зусилля з інтеграції України в європейський правовий та соціально-політичний простір. Центральним елементом цього процесу є узгодження традиції єдиного громадянства України з європейською моделлю, яка все більше визнає подвійне громадянство як легітимне і корисне явище в глобалізованому світі.

Українські конституційні та законодавчі положення наразі підтримують доктрину єдиного громадянства, прямо відкидаючи подвійне громадянство. Ця правова позиція має історичні корені, але вона суперечить позиції членів Європейського Союзу, які дозволяють подвійну приналежність за певних умов. З юридичної точки зору, адаптація українського законодавства до європейських стандартів передбачає правову філософію (теорії громадянства та прав), порівняльне право (аналіз систем, що дозволяють подвійне громадянство) та інтерпретаційну герменевтику (аналіз конституційної мови та намірів).

Порівняльне правознавство виявляє різноманітні моделі: Німеччина обережно дозволяє подвійне громадянство, зберігаючи обмеження у випадках, що стосуються безпеки; Канада широко його підтримує, бачачи в ньому економічні та соціальні переваги. Адаптація України потребуватиме конституційного уточнення або внесення поправок, а також змін до законодавства для впровадження запобіжних заходів, таких як виключення осіб з подвійним громадянством з певних державних посад, створення реєстрів та уточнення колізійних норм.

Юридичні підстави для реформи є багатогранними. По-перше, подвійне громадянство підтримує транснаціональну ідентичність українців за кордоном (діаспора, переміщені особи, трудові мігранти), зберігаючи їхні громадянські зв’язки та забезпечуючи ефективну участь у демократичних

процесах рідної країни. По-друге, приведення у відповідність до практики ЄС сприятиме міжнародній мобільності, економічним можливостям та захисту прав людини, що відповідає зобов'язанням України за Угодою про асоціацію. По-третє, з точки зору правової теорії, визнання подвійного громадянства відповідає ліберально-комунітарним філософським поглядам, які надають пріоритет індивідуальній автономії та плюралістичним прихильностям [1].

Ключові заходи адаптації повинні включати:

- Конституційну реформу або роз'яснення статті 4, що визначає допустимі ситуації подвійного громадянства (наприклад, право за народженням, захист подружжя, перевірка безпеки).
- Законодавчу реформу для регулювання доступу та обмежень, включаючи: офіційну реєстрацію осіб з подвійним громадянством; обмеження щодо обіймання посад з метою захисту національної безпеки; чіткі правила щодо відмови від громадянства або його збереження під час натуралізації.
- Інституційна координація, включаючи створення органу з гармонізації законодавства, орієнтованого на ЄС (наприклад, у складі Комітету Верховної Ради з питань європейської інтеграції), для моніторингу змін у законодавстві держав-членів ЄС та надання рекомендацій щодо оновлення законодавства про громадянство.

Такі реформи сприятимуть кращій інтеграції українського законодавства з європейським ''acquis'', зберігаючи при цьому національний суверенітет і безпеку. Однак залишаються виклики, зокрема, формування громадської думки щодо лояльності, вирішення конституційних процедур та забезпечення міжвідомчої узгодженості. Наукова дискусія щодо балансу між інклюзивною ідентичністю та інтересами держави триває. Зокрема, декілька українських правознавців стверджують, що «існує нагальна потреба адаптувати українське законодавство та практику до більш прогресивних моделей», тоді як інші застерігають про потенційні конституційні та безпекові ризики. Обидві позиції підкреслюють необхідність збалансованого підходу, заснованого на юриспруденції [2].

Адаптація українського законодавства про громадянство до європейських стандартів є як юридично можливою, так і стратегічно вигідною. Спираючись на порівняльні моделі та філософський дискурс про національність, Україна може створити режим подвійного громадянства, який сприятиме її європейській інтеграції та відображатиме динамічну ідентичність її громадян. Процес реформування має бути комплексним з внесенням змін до конституційних норм, прийняттям відповідного законодавства, створенням адміністративних рамок та спрямованим на досягнення ретельного балансу між відкритістю та прерогативами держави.

Дебати щодо подвійного громадянства в Україні набули нової актуальності на тлі повномасштабного вторгнення росії у лютому 2022 року. Історично прихильна до доктрини єдиного громадянства з часу внесення поправок до Конституції у 1996 році, Україна зараз стикається з практичним і нормативним тиском з метою адаптації свого режиму громадянства. Законодавчі пропозиції президента Володмира Зеленського на початку 2024 року щодо запровадження подвійного громадянства відображають визнання фундаментальної трансформації: мільйони українців, які проживають за кордоном – чи то як біженці в країнах ЄС, члени діаспори, чи то як добровольці в іноземних збройних силах - підтримують життєво важливі зв'язки зі своєю батьківщиною, але залишаються юридично обмеженими чинним законодавством.

З юридично-теоретичної точки зору, подвійне громадянство ставить під сумнів традиційний зв'язок між громадянством, лояльністю та суверенітетом держави. У Європі багато країн дозволяють мати кілька громадянств у рамках регульованих механізмів, збалансовуючи інтереси держави та права особи. Для України надання подвійного громадянства могло б зміцнити демократичну стійкість, підтримати економічне відновлення та активізувати участь діаспори, але також викликає занепокоєння з приводу національної безпеки, лояльності під час війни та потенційної маніпуляції з боку зовнішніх акторів, таких як росія.

Війна кардинально змінила фактичний контекст. З 2022 року в Україні деклька мільйонів людей були переміщені до країн ЄС в рамках тимчасового захисту, що сприяло масовій інтеграції робочої сили та соціальній інклюзії в Європі. Хоча безвізовий режим з 2017 року та статус кандидата в члени ЄС, отриманий у червні 2022 року, поглибили зв'язки, практичні обмеження єдиного громадянства стають дедалі більш очевидними. Українці за кордоном не можуть обіймати державні посади, голосувати на місцевих виборах або повноцінно брати участь у відновленні країни. Ця прогалина створює ризик довгострокового відчуження та перешкоджає мобілізації зусиль діаспори [3].

У політичному плані громадська підтримка інтеграції до ЄС різко зросла під час війни: проєвропейські настрої зросли приблизно до 90% у 2023 році, навіть у східних і південних регіонах, що демонструє символічну та стратегічну узгодженість між реформою громадянства та європейською інтеграцією. Водночас зацікавлені сторони в Брюсселі наголошують, що виконання критеріїв вступу до ЄС передбачає не тільки судові та економічні реформи, а й переосмислення ключових

громадянських рамок, включаючи закон про громадянство. Переговори про вступ розпочалися в середині 2024 року, що стало важливою юридичною віхою.

Проте до адаптації слід підходити обережно. Наслідки для безпеки під час війни є глибокими: особи з подвійним громадянством можуть мати привілейовану або суперечливу лояльність. Політика реагує на це виключенням громадян держав-агресорів - наприклад, росіян, які добровільно служать в Україні з числа осіб, які можуть отримати подвійне громадянство, дозволяючи його етнічним українцям за кордоном. Будь-який законодавчий режим повинен передбачати надійні перевірки на благонадійність, системи реєстрації та обмеження щодо доступу до державних посад або військового командування.

З точки зору перспектив, запровадження подвійного громадянства може принести багато переваг. З юридичної точки зору, це приведе Україну у відповідність до європейських норм та судової практики Європейського суду з прав людини. З практичної точки зору, це сприятиме інвестиціям діаспори, зменшить відтік мізків та посилить мобілізацію в умовах війни завдяки голосуванню з-за кордону.

Зрештою, успіх реформи залежить від збалансованої політики, яка відкидає абсолютистські підходи - як прийняття всіх подвійних громадянств, так і їх повну заборону. Натомість Україна повинна розробити виважену модель: подвійне громадянство дозволяється для держав, які не є агресорами, за умови перевірки на безпеку, з обмеженнями на певні посади та обов'язковою системою реєстрації. Ця модель відображатиме найкращі європейські практики та враховуватиме стійкість України в умовах війни, динаміку діаспори та євроатлантичний курс [4].

Повномасштабна війна прискорила як практичну необхідність, так і політичну волю до перегляду режиму громадянства України. Подвійне громадянство відкриває шлях до зміцнення демократичних зв'язків, сприяння відбудові та приведення у відповідність до європейських стандартів. Але така реформа має бути збалансованою, щоб забезпечити рівновагу між відкритістю, суверенітетом та безпекою, особливо під час тривалого конфлікту. У разі прийняття закону про подвійне громадянство, воно може стати наріжним каменем післявоєнної правової ідентичності України та її європейського громадянства, що розвивається.

Асоціація України з ЄС спонукала до значних інституційних реформ у сфері громадянського права, особливо в контексті повномасштабної війни, що триває з 2022 року. Ці реформи змінили практику надання та позбавлення громадянства, що мало значний вплив на національну ідентичність, безпеку та демократичну інтеграцію.

Система натуралізації в Україні еволюціонувала, щоб задовольнити нагальні потреби українців, які були вимушені покинути свої домівки через конфлікт, та тих, хто сприяє зміцненню держави. Під впливом ЄС держава доклала зусиль для спрощення шляхів отримання громадянства для етнічних українців за кордоном, включаючи бійців та гуманітарних волонтерів. У 2023–2024 роках законодавчі ініціативи запровадили положення, що полегшують натуралізацію на основі служби українській державі або проживання в країнах ЄС під тимчасовим захистом. Це відповідає більш широкій практиці ЄС, де доступ до громадянства все більше пов'язується з етапами інтеграції, зберігаючи при цьому заходи безпеки.

Ключовим інституційним досягненням стало створення при Міністерстві юстиції органів прискореної перевірки, які тісно співпрацюють з органами безпеки. Ці органи розглядають заяви про натуралізацію, щоб виключити підозрюваних у співпраці, а також обробляють заяви про позбавлення громадянства у співпраці з прокуратурою. Відповідно до європейських стандартів, апеляції допускаються в адміністративних судах, хоча залишаються занепокоєння щодо прозорості та послідовності критеріїв [5].

Наступний підхід України відображає тенденції ``acquis`` ЄС: встановлення чітких підстав для втрати громадянства, забезпечення правової визначеності та впровадження судового нагляду. Однак останні пропозиції, такі як проект закону № 11469 (серпень 2024 року), викликали критику. Human Rights Watch та неприбуткові (неурядові) організації попереджають, що надто широкі підстави, такі як нечіткі «загрози національним інтересам», створюють ризик безгромадянства, особливо для мешканців тимчасово окупованих територій та дітей-безгромадян, народжених в Україні, що суперечить зобов'язанням України в галузі прав людини та принципам ЄС.

Для гармонізації з рамками ЄС Україна повинна вдосконалити свій режим громадянства. Необхідна регуляторна ясність: точні визначення співпраці, прозорі підстави для позбавлення громадянства, пов'язані з кримінальним засудженням, та процедурна справедливість, включаючи доступ до доказів та апеляцій. Щодо надання громадянства, інституційні заходи повинні підтримувати інтеграцію діаспори та волонтерів через умовні прискорені процеси, мовні та громадянські тести, розроблені за зразком найкращих практик ЄС, та тіснішу координацію з міграційними органами.

З оперативної точки зору, створення центральної Комісії з питань громадянства, до складу якої входитимуть представники органів юстиції, міграції та безпеки, за підтримки адміністративних судів, могло б підвищити ефективність та контроль. Включення цих змін до програми вступу України до ЄС не тільки легітимізувало б реформу, але й забезпечило б технічну та юридичну допомогу з боку Брюсселя [6].

Подвійний підхід України до практики надання громадянства, сприяння інклюзії та суворе покарання колабораціоністів - відображає адаптивну інституційну реакцію на війну, суверенітет та вимоги інтеграції до ЄС. Запровадивши захист верховенства права, привівши законодавство у відповідність до європейських норм та забезпечивши прозорість, Україна може розробити режим громадянства, який буде стійким, поважатиме права людини та повністю відповідатиме її європейському курсу.

Висновки. Реформування інституту громадянства в Україні є невід'ємною складовою процесу європейської інтеграції та відповіді на виклики, спричинені повномасштабною війною. Запровадження подвійного громадянства вимагає збалансованого підходу, який поєднує відкритість до діаспори та міжнародної спільноти з гарантіями національної безпеки та суверенітету. Конституційні та законодавчі зміни повинні ґрунтуватися на практиках країн ЄС, з урахуванням національних інтересів і правових традицій.

Подальша гармонізація українського законодавства із правом Європейського Союзу має включати чіткі процедури набуття й втрати громадянства, правові гарантії проти безгромадянства, прозорість і підзвітність державних інституцій. Успішна імплементація реформ посилить правову стабільність, підтримає громадян у період відновлення країни та сприятиме зміцненню демократичних засад у взаємозв'язку з європейськими стандартами.

Особливої уваги потребує формування дієвих механізмів правового контролю, що дозволять уникнути зловживань під час надання чи позбавлення громадянства. Такий підхід має забезпечити верховенство права, дотримання прав людини та підвищення довіри до державних інституцій у сфері громадянства в умовах трансформації правового поля України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Райківський С. В. Порівняльний аналіз законодавства про подвійне громадянство в Україні та інших країнах: можливості для адаптації української практики. *Law Journal of the National Academy of Internal Affairs.* 2025. Том 15, № 1. С. 83–99.
2. Щербанюк О.В., Адаптація конституційного законодавства України до права Європейського Союзу, in: Правові засади європейської та євроатлантичної інтеграції України: досягнення та перспективи, Київ–Львів: Каменяр (2023), pp. 25–28.
3. Іванов О., "From Single to Multiple: The President's Proposals to the Citizenship Law," VoxUkraine, 25.10.2024. URL: https://voxukraine.org/en/from-single-to-multiple-the-presidents-proposals-to-the-citizenship-law.
4. Anna Soloviova & Andrii Fomin, "UKRAINE AND THE EU: Prospects and Challenges on the Road to Integration," Acta de Historia & Politica: Saeculum XXI, No. 58 (Feb 2025).
5. European Parliament. Acquisition and loss of citizenship in EU Member States: Overview and key issues. Briefing. 24 February 2025. URL: https://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document/EPRS_BRI(2025)757812.
6. Центр прав людини ZMINA. Аналіз законопроєктів щодо захисту прав постраждалих унаслідок конфлікту (ТОТ). Заява/аналітика. 14 лютого 2025. URL: https://zmina.ua/event/pravozahysnyky-pidgotuvaly-analiz-zakonoproyektiv-shho-stosuyutsya-zahystu-prav-postrazhdalyh-unaslidok-konfliktu.

УДК 342.7(477):314.15-054.73
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.1.34

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ГРОМАДЯНСТВА УКРАЇНИ В УМОВАХ ВІЙНИ ТА МАСОВОЇ МІГРАЦІЇ

Ісаєвич О.М.,
аспірант кафедри міжнародного права
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»,
e-mail: oleksandr.isaievych@uzhnu.edu.ua

Ісаєвич О.М. Правове регулювання громадянства України в умовах війни та масової міграції.

Визначається, що масова зовнішня міграція громадян України, спричинена повномасштабною війною з росією з 2022 року, призвела до глибоких правових викликів, зокрема у сфері громадянства. У статті досліджуються основні проблеми, пов'язані з множинним громадянством, ризиками безгромадянства, утрудненим доступом до документування особи та реалізацією прав переміщених осіб. Особливу увагу приділено суперечності між принципом єдиного громадянства, закріпленим у Конституції України, та реальними умовами, за яких мільйони громадян фактично набули громадянство інших країн.

Аналізуються труднощі, що виникають при реєстрації народжень, відновленні втрачених документів, підтвердженні громадянства, а також наслідки примусової паспортизації на окупованих територіях. Розглядається вплив міжнародного права, зокрема Конвенцій 1951 і 1954 років, на формування державної політики щодо біженців і осіб без громадянства. Також окреслено проблеми реалізації виборчих, соціальних і трудових прав українців за кордоном.

В умовах повномасштабної війни українська правова система повинна адаптуватися до нових реалій шляхом перегляду законодавства про громадянство, внутрішньо переміщених осіб (ВПО), реєстрацію актів цивільного стану та соціальний захист. У статті пропонуються можливі напрями реформ, включаючи впровадження систем гнучкого визнання множинного громадянства без автоматичного покарання, створення єдиного цифрового реєстру ВПО, спрощення процедур відновлення втрачених документів та міжнародну координацію у сфері правового захисту громадян.

Зазначається, що в умовах війни виникла потреба у терміновій модернізації законодавства, спрямованій на забезпечення юридичної ідентичності, спрощення процедур визнання особи, створення цифрових реєстрів та посилення міжнародної координації. Підкреслюється важливість створення дієвих механізмів захисту громадян, незалежно від їхнього місцезнаходження, особливо в умовах правової невизначеності. Визначено, що збереження громадянства та правового зв'язку з державою є ключовими умовами для стійкості української державності, відновлення довіри до державних інституцій та ефективної післявоєнної реінтеграції.

Ключові слова: громадянство України, множинне громадянство, внутрішньо переміщені особи, біженці, правова ідентичність, законодавча адаптація.

Isaievich O.M. Legal regulation of Ukrainian citizenship in conditions of war and mass migration.

It is determined that the mass external migration of Ukrainian citizens caused by the full-scale war with Russia since 2022 has led to profound legal challenges, particularly in the area of citizenship. The article examines the main problems related to multiple citizenship, the risks of statelessness, difficult access to personal documentation, and the realization of the rights of displaced persons. Particular attention is paid to the contradiction between the principle of single citizenship enshrined in the Constitution of Ukraine and the real conditions under which millions of citizens have actually acquired citizenship of other countries.

The difficulties arising in the registration of births, the restoration of lost documents, the confirmation of citizenship, and the consequences of forced passportization in the occupied territories are analyzed. The influence of international law, in particular the 1951 and 1954 Conventions, on the formation of state policy regarding refugees and stateless persons is considered. The article also outlines the problems of exercising electoral, social, and labor rights of Ukrainians abroad.

In the context of full-scale war, the Ukrainian legal system must adapt to new realities by revising legislation on citizenship, internally displaced persons (IDPs), civil status registration, and social protection. The article proposes possible areas for reform, including the introduction of flexible systems for recognizing multiple citizenship without automatic punishment, the creation of a single digital register

of IDPs, the simplification of procedures for restoring lost documents, and international coordination in the field of legal protection of citizens.

It notes that the war has created an urgent need to modernize legislation aimed at ensuring legal identity, simplifying identification procedures, creating digital registries, and strengthening international coordination. The importance of creating effective mechanisms for the protection of citizens, regardless of their location, especially in conditions of legal uncertainty, is emphasized. It has been determined that the preservation of citizenship and legal ties with the state are key conditions for the stability of Ukrainian statehood, the restoration of trust in state institutions, and effective post-war reintegration.

Key words: Ukrainian citizenship, multiple citizenship, internally displaced persons, refugees, legal identity, legislative adaptation.

Постановка проблеми. Повномасштабна війна, розв'язана рф у 2022 році, спричинила масову міграцію та переміщення населення, загострivши правові проблеми, пов'язані з інститутом громадянства. Питання множинного громадянства, безгромадянства, документування осіб, примусової паспортизації та реалізації прав громадян за кордоном набули особливої актуальності. Часткова неготовність чинного законодавства до масштабів кризи вимагає його оновлення у сферах громадянства, соціального захисту та правового статусу ВПО. Це зумовлює потребу у науковому аналізі та пошуку дієвих правових рішень.

Мета дослідження: визначити основні правові проблеми, що виникають у сфері громадянства України в умовах масової зовнішньої міграції та внутрішнього переміщення населення, спричинених повномасштабною війною, а також обґрунтувати необхідність оновлення національного законодавства для забезпечення юридичної ідентичності громадян, запобігання безгромадянству та адаптації правового регулювання до сучасних міграційних викликів і міжнародних зобов'язань України.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика громадянства України в умовах війни та масової міграції частково висвітлюється у наукових і практичних джерелах. Конституційні засади єдиного громадянства проаналізовані у рішенні Конституційного Суду України [1] та у працях українських науковців, зокрема М. Савчина [3]. Міжнародний аспект захисту переміщених осіб розкрито в дослідженні Catherine Xhardez і Dagmar Soennecken щодо тимчасового захисту в країнах ЄС і Канаді [2].

Актуальні дані щодо масштабів переміщення та ризиків безгромадянства подають міжнародні організації, зокрема УВКБ ООН [4] та МОМ [5]. Олена Сущ досліджує трудову міграцію в умовах обмеженого документування [6], а Т. Пікуля розглядає адаптацію українського законодавства до правової системи ЄС [7]. Попри наявні напрацювання, комплексне дослідження правових механізмів збереження громадянства та захисту переміщених осіб в умовах війни залишається актуальним.

Виклад основного матеріалу. Явище масової зовнішньої міграції з України, яке посилилося внаслідок повномасштабного вторгнення росії у 2022 році, значно вплинуло на правове поле, що регулює питання громадянства. Хоча міграція як соціально-політичний процес не є новим для України, її масштаби та актуальність з 2022 року поставили перед українськими законодавцями, правознавцями та державними установами, що відповідають за захист національної ідентичності, державного суверенітету та прав громадян за кордоном, безпрецедентні виклики.

За даними Управління Верховного комісара Організації Об'єднаних Націй у справах біженців та Державної міграційної служби України на початок 2025 року понад 14 мільйонів українців були переміщені, з них приблизно 6,5 мільйона шукали притулку за кордоном, а ще мільйони стали внутрішньо переміщеними особами в межах України. Ці міграції, спричинені насамперед збройним конфліктом, є не лише демографічною кризою, а й складним правовим викликом, пов'язаним із збереженням громадянства, запобіганням безгромадянству та управлінням подвійним або множинним громадянством у рамках української правової доктрини.

Одним із нагальних правових наслідків масової міграції є зростання поширеності множинного громадянства, яке українське законодавство офіційно забороняє. Стаття 4 Конституції України проголошує, що в Україні існує єдине громадянство. Проте на практиці багато українських емігрантів набувають нового громадянства, не відмовляючись від українського. Така ситуація створює сіру юридичну зону, в якій особи можуть де-факто мати подвійне громадянство, що порушує питання юридичної лояльності, консульського захисту та податкових зобов'язань. Нинішні правові інструменти України для відстеження та реагування на такі випадки є обмеженими, а спроби ініціювати публічні дебати щодо легалізації або пом'якшення правила єдиного громадянства ще не призвели до законодавчої реформи [1].

Інша важлива проблема стосується реалізації громадянських і політичних прав українців за кордоном. Тривала зовнішня міграція ускладнює реалізацію виборчих прав, гарантій соціального

забезпечення та військових зобов'язань. Хоча було вжито певних заходів для полегшення голосування за кордоном під час виборів, юридичні та логістичні труднощі означають, що значна частина діаспори фактично позбавлена виборчих прав. Крім того, правовий статус переміщених осіб як біженців за міжнародним правом, так і тих, хто має тимчасовий захист у країнах ЄС - створює складну ситуацію з перекриванням юрисдикцій, що іноді призводить до конфліктів між українськими правовими очікуваннями та правовою реальністю країн, що приймають біженців [2].

Питання безгромадянства також вимагає уваги. Хоча Україна є учасницею Конвенції 1954 року про статус осіб без громадянства, ризик безгромадянства виникає особливо серед дітей, народжених за кордоном від батьків-українців без документів або переміщених осіб. Ці діти можуть опинитися між правовими системами, якщо ні Україна, ні країна перебування автоматично не надають їм громадянство, порушуючи їхнє право на юридичну ідентичність. Адміністративні можливості України щодо реєстрації таких народжень та видачі документів, що посвідчують особу, були вичерпані війною та кризою переміщення.

З огляду на ці виклики, в Україні точиться дедалі активніша наукова та законодавча дискусія щодо доцільності перегляду чинної правової бази громадянства. Декілька пропозицій передбачають юридичне визнання подвійного громадянства за контрольованих умов, особливо в контексті діаспори, яка сприяє післявоєнній відбудові України. Інші попереджають, що така лібералізація може підірвати національний суверенітет і безпеку. Проте будь-яка майбутня реформа повинна ґрунтуватися на реаліях глобальної мобільності, міжнародних зобов'язаннях у сфері прав людини та конституційній необхідності захищати громадян незалежно від їхнього місцезнаходження [3].

Масова зовнішня міграція українських громадян більше не є лише гуманітарною або демографічною проблемою – це серйозний правовий виклик цілісності, гнучкості та інклюзивності режиму громадянства України. Держава повинна збалансувати свої конституційні принципи з міжнародними правовими нормами та реальними умовами життя мільйонів громадян за кордоном. Модернізація законодавства в цій сфері є не лише своєчасною, а й необхідною для національної стійкості та демократичного розвитку.

У ситуаціях збройного конфлікту однією з найважливіших правових проблем є належне оформлення документів та перевірка особи та громадянства. Оскільки багато українців втекли в умовах надзвичайної ситуації, часто без паспортів, свідоцтв про народження або офіційних документів, що посвідчують особу, процес підтвердження громадянства виявився суттєвою перешкодою для отримання притулку, гуманітарного захисту або тимчасового захисту в приймаючих державах. Ця проблема ускладнюється для вразливих груп населення, таких як діти, люди похилого віку, ромські громади та особи з інвалідністю, які часто не мали юридичних документів навіть до війни.

Визначення громадянства має як внутрішньодержавні, так і міжнародні правові наслідки. Для України підтвердження громадянства переміщених осіб є критично важливим для збереження цілісності громадянства та забезпечення державної захисту, включаючи консульські послуги за кордоном. Однак порушені канали зв'язку, знищені реєстри та обмежені адміністративні можливості суттєво ускладнили здатність українських інституцій надавати своєчасну допомогу в ідентифікації. За даними Міністерства цифрової трансформації України, під час війни було прискорено зусилля з оцифрування реєстрів актів цивільного стану та розробки мобільних платформ ідентифікації, проте ці технології все ще не можуть заповнити прогалини в юридичній ідентифікації осіб, які перебувають за межами країни або в окупованих районах.

З точки зору міжнародного права, зокрема відповідно до Конвенції про статус біженців 1951 року та Конвенції про статус апатридів 1954 року, країни, що приймають біженців, зобов'язані захищати переміщених осіб незалежно від їхнього громадянства. Проте відсутність документів уповільнює процедури надання притулку та збільшує ризик безгромадянства, особливо для дітей, народжених за кордоном або на окупованих територіях, де українські органи реєстрації актів цивільного стану не функціонують. Згідно з повідомленнями ЮНІСЕФ та УВКБ ООН, тисячі дітей, народжених на окупованих територіях у період з 2022 по 2024 рік, не були зареєстровані в українській системі реєстрації актів цивільного стану, що викликає занепокоєння щодо потенційного виникнення покоління юридично невидимих осіб.

Особлива правова проблема виникає у контексті осіб з тимчасово окупованих територій України, зокрема Криму, Донецької, Луганської, Запорізької та Херсонської областей. росія впровадила політику примусової паспортизації в цих районах, видаючи паспорти рф мешканцям, включаючи неповнолітніх, часто без їхньої згоди або шляхом примусових заходів. Це викликає серйозну стурбованість з точки зору міжнародного гуманітарного права, включаючи порушення Четвертої Женевської конвенції. Україна, в свою чергу, не визнає такі документи і продовжує вважати мешканців цих територій громадянами України. Однак наявність суперечливих документів ускладнює міграційні процедури, визначення статусу біженця та доступ до послуг у третіх країнах.

Кілька європейських країн підписали двосторонні угоди з Україною, щоб спростити визнання документів, що засвідчують особистий статус, та забезпечити правову безперервність українського громадянства за кордоном. Одночасно з цим українське законодавство також еволюціонує. У 2023 році Верховна Рада прийняла поправки до Закону «Про громадянство України», спрямовані на спрощення відновлення юридичних документів та надання спрощених процедур для визнання батьківства та цивільних актів для переміщених осіб. Однак закон все ще підтримує принцип єдиного громадянства і не пропонує системної бази для визнання осіб, які перебувають під загрозою безгромадянства [4].

На закінчення слід зазначити, що повномасштабна війна в Україні підкреслила крихкість юридичної ідентичності в ситуаціях масового переміщення населення. Неможливість підтвердити або задокументувати громадянство ставить під загрозу права та захист осіб, підриває адміністративний порядок і ускладнює міжнародне співробітництво. Правові заходи повинні враховувати як нагальність гуманітарних потреб, так і складність сучасних систем ідентифікації. Зміцнення правової інфраструктури, особливо цифрових реєстрів актів цивільного стану, транскордонного визнання документів та мереж правової допомоги, буде мати вирішальне значення для пом'якшення довгострокових правових наслідків переміщення, спричиненого війною.

Повномасштабна війна, розпочата Російською Федерацією в лютому 2022 року, кардинально змінила правове та інституційне середовище України. Окрім негайної гуманітарної та військової реакції, війна спонукала до переоцінки законодавчої бази України в багатьох сферах, зокрема в галузі міграції, громадянства, соціального захисту та національної безпеки. З огляду на те, що до 2025 року понад 6 мільйонів громадян були вимушені покинути країну, а ще кілька мільйонів стануть внутрішньо переміщеними особами, українська правова система має зазнати суттєвих реформ, щоб подолати тривалі наслідки вимушеної міграції та нові виклики, пов'язані з тривалою війною.

Однією з найнагальніших сфер для законодавчих змін є правовий статус внутрішньо переміщених осіб (ВПО) та біженців за кордоном. Незважаючи на прийняття Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» у 2014 році, умови після 2022 року зробили багато його положень недостатніми. Серед недоліків – застарілі процедури реєстрації ВПО, обмежений цифровий доступ для переміщених осіб та недостатня інтеграція статусу ВПО з правами на житло, працевлаштування та освіту. Наприклад, залежність від місцевих органів влади в питаннях реєстрації та перевірки ВПО виявилася неефективною в охоплених війною регіонах, де адміністративний потенціал був зруйнований. Для вирішення цієї проблеми законодавчі поправки повинні надати національним органам повноваження створити єдиний цифровий реєстр ВПО, інтегрований з ''Дія'' та Міністерством реінтеграції, з презумпцією статусу ВПО для осіб, які втікають з офіційно визнаних зон бойових дій.

Інша критична законодавча прогалина стосується транскордонної міграції та відсутності систематичного регулювання тимчасової або циркулярної міграції. Мільйони українців знайшли притулок в ЄС та інших країнах за різними правовими режимами, включаючи програми тимчасового захисту, надання притулку або трудової міграції. Однак законодавча база України не враховує належним чином довгострокові наслідки такої мобільності. Це включає відсутність правових механізмів для визнання періодів проживання за кордоном для цілей соціального страхування та пенсійного забезпечення, а також обмежені двосторонні угоди про взаємне визнання актів цивільного стану, таких як народження, смерть та шлюб. Війна підкреслила необхідність реформування Закону «Про громадянство України» та Сімейного кодексу, щоб забезпечити гнучкі правові механізми у випадках, коли документи втрачені, недоступні або видані органами влади на окупованих територіях [5].

Що стосується громадянства, Україна продовжує дотримуватися суворого принципу єдиного громадянства, але реалії міграції ставлять під сумнів цю позицію. Хоча конституційні зміни не є можливими в умовах війни, законодавчі зміни повинні принаймні запровадити адміністративні механізми для моніторингу фактичного подвійного громадянства, набутого в приймаючих державах, без автоматичного застосування каральних заходів. Це дозволило б зберегти правовий зв'язок між Україною та її громадянами за кордоном, поважаючи їхні права та статус в іноземних юрисдикціях. Такий прагматичний крок також сприятиме поверненню та реінтеграції українців після конфлікту.

Окрім цивільного та міграційного законодавства, також потребує термінового перегляду законодавство про соціальний захист. Багато переміщених українців, особливо вразливі групи, такі як діти, особи з інвалідністю та люди похилого віку, випадають з існуючих систем соціального забезпечення. Нинішні механізми фінансової підтримки є фрагментарними та адміністративно обтяжливими. Законодавча реформа повинна об'єднати соціальні виплати в єдину цифрову платформу, розширити коло осіб, які мають право на допомогу, та спростити вимоги щодо перевірки. Крім того,

слід розробити угоди про співпрацю з країнами, що приймають біженців, щоб забезпечити перенесення пільг та доступ до основних послуг за кордоном [6].

Нарешті, законодавчі зусилля повинні відображати необхідність післявоєнного відновлення та демографічної стійкості. Стимулювання повернення переміщених фахівців, вирішення проблеми нестачі житла та створення правових механізмів для залучення діаспори до відновлення є надзвичайно важливими. Закони, що регулюють державно-приватне партнерство, інвестиції в пошкоджені регіони та розподіл землі, повинні бути переглянуті з акцентом на прозорості та довгостроковій стійкості. Досвід України після 2022 року показав, що законодавча інерція більше не є прийнятною; динамічні, інклюзивні та адаптивні правові реформи є необхідними для підтримання функціональності держави під час війни та створення основи для післявоєнної реінтеграції.

Війна переглянула межі правових зобов'язань України не тільки щодо її територіальної цілісності, але й щодо її громадян, незалежно від їхнього фізичного місцезнаходження. Модернізація українського законодавства має відбуватися за двома паралельними напрямками: вирішення нагальних воєнних реалій та підготовка правової архітектури, придатної для майбутнього повернення, відбудови та реінтеграції. Цей процес має бути заснований на правах людини, технологічно оснащений та узгоджений як з внутрішніми конституційними нормами, так і з міжнародними зобов'язаннями у сфері прав людини [7].

Висновки. Масова зовнішня міграція та внутрішнє переміщення, спричинені повномасштабною війною в Україні, актуалізували низку критичних правових проблем, пов'язаних із реалізацією, збереженням та підтвердженням громадянства. Існуюча правова модель, яка базується на принципі єдиного громадянства, виявила свою обмеженість в умовах зростання кількості осіб з множинним громадянством, відсутності документів та юридичної невизначеності. Також постала потреба у врегулюванні статусу дітей, народжених за кордоном, та осіб з окупованих територій, з урахуванням міжнародних стандартів прав людини.

Для забезпечення юридичної ідентичності громадян України та ефективного правового захисту в умовах кризи необхідною є модернізація законодавства у сфері громадянства, актів цивільного стану, соціального забезпечення та міграційної політики. Особливої актуальності набуває цифровізація реєстрів, спрощення процедур документування та визнання множинного громадянства за умов, які не суперечать національній безпеці. Комплексні та гнучкі правові рішення мають стати основою для підтримки зв'язку держави з її громадянами за кордоном і створення умов для їхньої майбутньої реінтеграції.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Constitutional Court of Ukraine. (2001). Ruling on the Principle of Single Citizenship in Ukraine. URL https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v013p710-01#Text.
2. Catherine Xhardez, Dagmar Soennecken Temporary Protection in Times of Crisis: The European Union, Canada, and the Invasion of Ukraine. *Politics and Governance*, 2023, Volume 11, Issue 3, Pages 264–275 URL: https://www.cogitatiopress.com/politicsandgovernance/article/viewFile/6817/3274?
3. Савчин, Михайло Васильович. «Конституційне право України.» (2008).
4. UNHCR. (2024). Ukraine Situation: Protection Snapshot. URL https://data.unhcr.org/en/documents/details/105295.
5. International Organization for Migration (IOM). (2024). Ukraine Internal Displacement Report: General Population Survey – Round 17 (13 July–12 August 2024). Displacement Tracking Matrix (DTM). URL: https://dtm.iom.int/sites/g/files/tmzbdl1461/files/reports/IOM_GPS_R17_IDP_August%202024.pdf.
6. Сущ О. Legal regulation of temporary labour migration in labour and private international law of Ukraine. *Право та інноваційне суспільство*, 2 (23) (2024): 10–24.
7. Пікуля Т. О. Ретроспективний огляд правових основ адаптації українського законодавства до правової системи ЄС. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2024. Вип. 4(1). С. 52–57. URL: https://nvppp.in.ua/vipusk-4-1-2024.

УДК 342.72(73)
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.1.35

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО НА АБОРТ У США: ПРАВОВА РЕГЛАМЕНТАЦІЯ

Лебедєва Ю.В.,
старший викладач
кафедри теорії держави та права
Навчально-наукового інституту права
та інноваційної освіти
Дніпровського державного університету внутрішніх справ

Лебедєва Ю.В. Конституційне право на аборт у США: правова регламентація.

У статті здійснено правовий аналіз трансформації конституційного права на аборт у Сполучених Штатах Америки після скасування рішення *Roe v. Wade* (1973) Верховним Судом США у справі *Dobbs v. Jackson Women's Health Organization* (2022). Автор розглядає наслідки децентралізації правового регулювання репродуктивних прав у контексті федералістської моделі США, що спричинило глибоку асиметрію у доступі до абортів між окремими штатами.

Особлива увага приділена дослідженню впливу останніх дій федеральної виконавчої влади, зокрема рішення адміністрації щодо скасування вимоги надання екстрених абортів у лікарнях. Також у статті проаналізовано кейс зі штату Джорджія, де законодавча заборона на аборти після шостого тижня вагітності призвела до утримання на апаратах підтримки життєдіяльності вже мертвої жінки з метою збереження плода, проти її волі та волі всієї її родини, що викликало значний суспільний та етичний резонанс.

У роботі здійснено порівняльний аналіз правозастосовчої практики США із міжнародними стандартами у сфері прав людини, включаючи рекомендації Всесвітньої організації охорони здоров'я, положення Конвенції CEDAW, Міжнародного пакту про громадянські і політичні права та інші джерела міжнародного гуманітарного права. Автор доводить, що сучасна практика обмеження абортів у США суперечить базовим принципам права на гідність, тілесну автономію та охорону здоров'я, а також створює загрозу порушення фундаментальних прав людини.

У результаті аналізу було сформульовано пропозиції щодо відновлення системного підходу до конституційного регулювання права на аборт у США, зокрема через ухвалення федерального законодавства, гармонізацію внутрішнього права з міжнародними стандартами та уніфікацію правових механізмів реагування на медичні надзвичайні ситуації. Обґрунтовано необхідність переосмислення права на аборт як складової цілісної системи прав людини, що вимагає не лише судової реінтерпретації, але й активної законодавчої дії.

Ключові слова: конституційне право на аборт, переривання вагітності, репродуктивні права людини, репродуктивне здоров'я, тілесна автономія, міжнародно-правове регулювання репродуктивних прав людини, гендерна рівність, права жінок, біоетика, дискримінація за ознакою статі, судова практика Верховного Суду США.

Lebedeva Yu.V. Constitutional right to abortion in the USA: legal regulation.

The article provides a legal analysis of the transformation of the constitutional right to abortion in the United States of America after the US Supreme Court overturned the Roe v. Wade decision (1973) in the Dobbs v. Jackson Women's Health Organization case (2022). The author examines the consequences of the decentralization of legal regulation of reproductive rights in the context of the US federalist model, which led to a deep asymmetry in access to abortion between individual states.

Particular attention is paid to studying the impact of recent actions of the federal executive branch, in particular the administration's decision to repeal the requirement for emergency abortions in hospitals. The article also analyzes a case from the state of Georgia, where a legislative ban on abortions after the sixth week of pregnancy led to the support of an already deceased woman on an artificial respirator in order to preserve the fetus, against her will and the will of her entire family, which caused significant public and ethical resonance.

The article provides a comparative analysis of US legal practice with international human rights standards, including the recommendations of the World Health Organization, the provisions of the Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women, the International Covenant on Civil and Political Rights, and other sources of international humanitarian law. The author argues that the current practice of restricting abortion in the US contradicts the fundamental principles of the

right to dignity, bodily autonomy, and health care, and also poses a threat of violation of fundamental human rights.

The analysis formulates proposals for restoring a systemic approach to the constitutional regulation of the right to abortion in the US, in particular by adopting federal legislation, harmonizing domestic legislation with international standards, and unifying legal mechanisms for responding to medical emergencies. The need to rethink the right to abortion as a component of a holistic system of human rights is substantiated, which requires not only judicial rethinking, but also active legislative action.

Key words: constitutional right to abortion, termination of pregnancy, human reproductive rights, reproductive health, bodily autonomy, international legal regulation of human reproductive rights, gender equality, women's rights, bioethics, sex discrimination, case law of the US Supreme Court.

Постановка проблеми. Право на аборт у Сполучених Штатах Америки на сучасному етапі зазнає безпрецедентного обмеження, що має не лише правовий, а й глибокий соціальний та етичний резонанс. Після рішення Верховного Суду США у справі *Dobbs v. Jackson Women's Health Organization* (2022), яким було скасовано прецедент *Roe v. Wade* (1973), у країні спостерігається стрімка децентралізація правового регулювання абортів, із передачею регламентації цього права на рівень окремих штатів. Такий крок зумовив глибоку фрагментацію правозастосування та правову невизначеність для мільйонів жінок, що мешкають у юрисдикціях із різко протилежними підходами до регламентації репродуктивних прав.

Особливої гостроти проблематиці додало рішення адміністрації Дональда Трампа у червні 2025 року щодо скасування федеральної вимоги надання екстрених абортів у лікарнях, навіть у випадках загрози життю або серйозної шкоди здоров'ю вагітної. Це нововведення стало юридичною кульмінацією тривалої тенденції до звуження розуміння охорони здоров'я як складової прав людини у США. Водночас зазначене рішення не лише суперечить рекомендаціям ВООЗ щодо обов'язковості доступу до безпечних та своєчасних абортів, а й прямо конфліктує з низкою міжнародних договорів, учасником яких є США, зокрема у сфері захисту права на життя, свободу від катувань, рівність та недискримінацію.

На цьому тлі спостерігається також зростання політичного та ідеологічного тиску на медичні установи, юридичні інституції та суддівський корпус. Згідно аналітики Центру репродуктивних прав (Center for Reproductive Rights), законодавство багатьох штатів нині або прямо забороняє аборти, або допускає їх лише в умовах вузьких винятків – що, за своєю суттю, не відповідає загальновизнаним правозахисним стандартам. Деякі штати, такі як Джорджія, Техас чи Алабама, запровадили механізми кримінальної відповідальності для осіб, які сприяють або здійснюють аборти, включно з можливістю переслідування лікарів та навіть пацієнток.

Таким чином, постає нагальна потреба ґрунтовного правового аналізу сучасного стану конституційного регулювання абортів у США в умовах трансформації, з урахуванням ролі Верховного Суду, виконавчої влади та міжнародних правозахисних зобов'язань. Зважаючи на загострення правового протиріччя між міжнародними стандартами та внутрішньодержавною практикою, дана проблема набуває першорядного значення не лише для американського конституціоналізму, а й для глобальної системи захисту прав людини.

Метою наукової статті є дослідження правової природи та особливостей конституційного регулювання права на аборт у США, з урахуванням історичного розвитку, судової практики та її впливу на права людини.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика конституційного права на аборт у США, а також ширшого комплексу репродуктивних прав людини, активно досліджується як у вітчизняному, так і у світовому науковому дискурсі.

У зарубіжному науковому просторі ґрунтовні дослідження з питань репродуктивних прав і права на аборт здійснювали такі автори, як M. Ziegler, яка проаналізувала історико-правову еволюцію абортного права в США та політичну складову судової юриспруденції у цій сфері; M. Goodwin, яка висвітлює расовий та соціальний вимір правових обмежень абортів; R. Siegel – дослідниця, що вивчає конституційні аспекти гендерної рівності в контексті репродуктивних прав. Також значний внесок зробила L. Greenhouse, яка у своїх працях поєднує судовий аналіз з журналістським документуванням трансформацій у Верховному Суді США.

З-поміж міжнародних правників слід виокремити S. Gruskin, A. Ely Yamin та R. Petchesky, які досліджують репродуктивні права як невід'ємну складову права на здоров'я та гідність особи. Їх роботи аналізують взаємозв'язок між абортним правом, гендерною справедливістю та зобов'язаннями держав згідно з міжнародним правом прав людини, зокрема в контексті стандартів, встановлених ВООЗ, Комітетом ООН з ліквідації дискримінації щодо жінок (CEDAW) та Радою ООН з прав людини.

У вітчизняній юридичній науці питання репродуктивних прав та їх правового забезпечення досліджуються з акцентом на міжнародно-правові стандарти, біоетику, рівність доступу до медичних послуг та імплементацію глобальних підходів в умовах воєнного часу. Вагомий внесок у розробку тематики зробили такі дослідники, як М. Громовчук, Т. Длугопольська, І. Жаровська, О. Кашинцева, Ю. Лебедєва, Л. Наливайко, та М. Плахотнік, які досліджують гендерний вимір доступу до охорони здоров'я та захист вразливих груп у контексті репродуктивних прав.

Попри наявність ґрунтовних теоретичних напрацювань, зберігається потреба в подальшому вивченні ефективності правових механізмів захисту права на аборт в умовах конституційного релятивізму, що склався у США після 2022 року. Також існує прогалина у дослідженнях практичної взаємодії між нормами міжнародного права та національними правовими системами, що впроваджують або, навпаки, обмежують репродуктивні права. Особливо актуальним є аналіз останніх дій виконавчої влади США – зокрема, скасування в червні 2025 року обов'язковості надання екстрених абортів у лікарнях – у контексті міжнародних зобов'язань держави щодо забезпечення права на життя, здоров'я та недискримінацію.

Виклад основного матеріалу. У контексті історико-правової еволюції конституційного підходу до абортів у США, слід зазначити, що до середини XX століття регулювання абортів у США відбувалося переважно на рівні окремих штатів і мало суто кримінально-правовий характер. Переломний момент у правовій історії стався у 1973 році після ухвалення Верховним Судом рішення у справі *Roe v. Wade*, де було визнано, що право жінки на аборт підпадає під захист права на приватність, гарантованого Чотирнадцятою поправкою до Конституції США. У рішенні Суд застосував структуру триместрового тесту, встановивши баланс між правом жінки на аборт і державним інтересом у захисті потенційного життя.

Надалі судова доктрина зазнавала модифікацій. У справі *Planned Parenthood v. Casey* (1992) Верховний Суд відмовився від триместрового тесту, але зберіг сутність конституційного права на аборт, запропонувавши натомість критерій «недопустимого обтяження» (*undue burden*). Це дозволяло штатам регулювати аборти, якщо таке регулювання не створює надмірних перешкод для доступу до послуги.

У 2022 році Верховний Суд США у справі *Dobbs v. Jackson Women's Health Organization* скасував як *Roe*, так і *Casey*, відмовившись від визнання права на аборт як конституційно захищеного. Суд аргументував своє рішення тим, що Конституція не містить жодної прямої норми, що гарантувала б таке право, а отже – питання має регулюватися окремими штатами.

Це рішення не лише скасувало майже 50-річний прецедент, але й започаткувало еру правового плюралізму, де доступ до аборту залежить від юрисдикції. Більше десятка штатів одразу активували так звані «закони-тригери» (*trigger laws*), що повністю або частково заборонили аборти [1].

На сьогоднішній день у США сформувалася глибока асиметрія в доступі до абортів. Згідно з даними Центру репродуктивних прав та дослідженнями Guttmacher Institute, у понад 20 штатах діють суттєві обмеження або повна заборона абортів [1]. Так, у Техасі та Алабамі встановлено кримінальну відповідальність для лікарів, які здійснюють аборт, навіть у випадках зґвалтування чи інцесту. У низці штатів, таких як Джорджія, Міссурі або Теннессі, аборти дозволені лише у випадках прямої загрози життю матері [2, 3].

Хрестоматійним прикладом правової і гуманітарної кризи, що виникла внаслідок децентралізації абортного регулювання у США, є випадок Адріани Сміт, громадянки штату Джорджія, яка у лютому 2025 року була визнана мертвою за медичними критеріями після того, як пережила масовий інсульт на дев'ятому тижні вагітності. Попри діагностовану смерть мозку, лікарня у місті Атланта ухвалила рішення не відключати її від системи життєзабезпечення виключно на підставі того, що у плода спостерігалося серцебиття. Такий крок був зумовлений дією так званого «*heartbeat law*» Джорджії, що забороняє переривання вагітності після шостого тижня, не передбачаючи винятків для випадків смерті матері [2, 3].

Медична практика, що базується на законах такого типу, фактично позбавляє жінок – навіть у стані юридичної смерті – автономії над власним тілом, перетворюючи їх на біологічний «контейнер» для виношування плода. Цей прецедент отримав широкий суспільний резонанс, зокрема через заяву родичів, які розцінювали дії лікарів як «катування». Наразі тіло Сміт утримується на апаратах уже понад три місяці з метою підтримки розвитку ембріона, майбутнє якого також лишається невизначеним з медичного погляду. Слід зауважити, що у наведеному випадку лікарі виявили серйозні порушення розвитку мозку плода. Імовірність виживання плода після смерті мозку матері становить менше 6% [4]. Крім того, родина Сміт змушена самостійно оплачувати штучну підтримку життєвих функцій жінки, перебуваючи в очікуванні дитини, яка, швидше за все, не житиме. У США середня добова вартість інтенсивної терапії з використанням апаратів штучної вентиляції легень коливається від приблизно 1 500 USD до 5 000 USD, залежно від типу та тривалості підтримки

в умовах відділення інтенсивної терапії [5]. Незважаючи на попереднє узгодження припинення підтримки, страхові компанії зазвичай не відшкодовують ці витрати, через що сім'я залишається з фінансовим тягарем.

Цей кейс демонструє, як недосконала законодавча конструкція, що не враховує сучасних біоетичних стандартів та міжнародних зобов'язань, може призвести до ситуацій, у яких права жінок повністю нівелюються. Водночас він ілюструє потенційні наслідки скасування федерального регулювання – зокрема положень *Emergency Medical Treatment and Labor Act* (*EMTALA*), що раніше зобов'язували медичні заклади надавати екстрені репродуктивні послуги. Скасування цього захисту адміністрацією Трампа в червні 2025 року створює правовий вакуум, що особливо небезпечний у юрисдикціях з радикальними обмеженнями абортів [6]. Це означає, що навіть медична необхідність не гарантує жінці права на терміновий аборт – що прямо суперечить медичним стандартам ВООЗ та численним рішенням правозахисних органів [7, 8].

Такі обмеження породжують не лише дискримінаційні практики, а й прямі загрози для життя та здоров'я жінок. Де-факто право на аборт у США перестало бути універсальним і стало привілеєм у залежності від місця проживання, економічного статусу та етнічної приналежності [9, 10].

Важливо акцентувати увагу на наявності правового конфлікту між національними нормами та міжнародно-правовими зобов'язаннями США. Так, згідно зі стандартами Всесвітньої організації охорони здоров'я, кожна держава має забезпечити доступ до безпечних, законних і своєчасних абортів як складової права на охорону здоров'я [7]. США як держава, що декларує пріоритет прав людини на міжнародній арені, наразі демонструє юридичну та політичну ізоляцію в цій сфері. Юридична практика деяких штатів фактично порушує норми міжнародного гуманітарного та правозахисного права, особливо у світлі зобов'язань за Міжнародним пактом про громадянські і політичні права (1966) та Конвенцією проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання (1984).

У вітчизняній і зарубіжній правовій доктрині дедалі активніше осмислюється проблематика репродуктивних прав у контексті міжнародних стандартів прав людини. Окремі дослідження присвячені аналізу конституційного права на аборт у США [11], розгляду практики Європейського суду з прав людини у сфері репродуктивних технологій [12], а також забезпеченню свободи репродуктивного вибору особи як елементу людської гідності та автономії [13].

Порівняльний аналіз з іншими державами засвідчує, що США сьогодні тяжіє до групи країн із найжорсткішими обмеженнями в демократичному світі [14]. Проблема правового регулювання абортів у США також свідчить про кризу демократичних цінностей та дефіцит інституційної прозорості, на чому наголошує Л. Наливайко у дослідженнях принципів демократичного врядування [15]. У таких умовах особливої ваги набуває роль громадянського суспільства та правозахисних організацій, здатних захищати базові права людини [16]. Окрім того, обмеження права на аборт є формою гендерної дискримінації, що суперечить сучасним уявленням про рівність та справедливість у праві [14].

Висновки. Конституційне право на аборт у США наразі зазнає глибокої і багатовимірної трансформації, що зачіпає не лише юридичний порядок, а й соціальні, моральні та політичні засади американського суспільства. Рішення у справі *Dobbs v. Jackson Women's Health Organization* фактично ліквідувало єдиний федеральний підхід до регламентації репродуктивних прав і започаткувало нову еру правової децентралізації, наслідком якої стала глибока регіональна фрагментація і порушення принципу рівності.

У новій правовій реальності доступ до абортів став залежним від місця проживання, що підриває ідею про уніфіковане тлумачення прав людини в межах однієї держави. Також відсутній федеральний мінімум гарантій, що створює ситуації, коли життєво необхідна медична допомога стає недоступною – навіть у випадках прямої загрози життю. Чинне регулювання в низці штатів не узгоджується з міжнародно-правовими стандартами, порушує вимоги ООН, ВООЗ, та низки конвенцій, учасником яких є США.

Серед пропозицій та шляхів вирішення пропонується виокремити:

Федералізація базових гарантій. Необхідно ухвалити федеральний закон, що встановить мінімальний стандарт доступу до абортів на всій території США. Йдеться не про уніфікацію всього регулювання, а про фіксацію базових прав – наприклад, у випадках загрози життю, зґвалтування, фатальних патологій плоду тощо.

Конституційне оновлення через законодавчу ініціативу. Розгляд права на аборт може бути виведений за межі тлумачення окремих судових рішень шляхом: внесення конституційної поправки або прийняття федерального акта (на зразок *Freedom of Choice Act*), що підтверджує репродуктивні права як похідні з Чотирнадцятої поправки (*due process та equal protection*).

Механізм федеративного контролю. У контексті демократії доцільно запровадити незалежний наглядовий орган або міжштатну комісію, що стежитиме за дотриманням мінімальних репродуктивних прав у межах країни, особливо у сфері екстреної медичної допомоги.

Гармонізація з міжнародним правом. США мають або ратифікувати, або публічно переглянути свою позицію щодо ключових міжнародних договорів (наприклад, CEDAW). Також доцільним є залучення висновків міжнародних експертів у справах, пов'язаних із репродуктивним здоров'ям.

Підтримка вразливих груп. Репродуктивні права мають забезпечуватися незалежно від раси, доходу, міграційного статусу чи місця проживання. Необхідна субсидована програма надання доступу до медичних послуг у репресивних штатах (наприклад, через *federal travel grants* або мобільні клініки на кордонах штатів).

Системна освітня кампанія. Потрібно розвивати громадянську та медичну просвіту, пояснюючи, що аборт – не лише медична процедура, а питання автономії, гідності й рівності. Залучення медіа, шкіл, університетів та НУО має сприяти зміцненню демократичної культури в цій сфері.

Відновлення EMTALA та страхових гарантій. Скасування обов'язковості екстрених абортів слід переглянути в межах адміністративного та судового контролю. У разі законодавчого глухого кута, необхідно залучити федеральні суди до тлумачення положень про загрозу життю пацієнтки в контексті Чотирнадцятої поправки.

Узагальнюючи, право на аборт у США має бути закріплене як невід'ємна складова права на приватність, гідність, охорону здоров'я та свободу від дискримінації. Лише комплексний підхід – поєднання конституційної реінтерпретації, законодавчого оновлення, міжнародної інтеграції та просвітницької діяльності може забезпечити відновлення балансу між національним суверенітетом і глобальними стандартами прав людини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Interactive Map: US Abortion Policies and Access After Roe. *If Roe v. Wade Falls: Travel Distance for People Seeking Abortion. Guttmacher Institute*. URL: https://states.guttmacher.org/policies/?fbclid=PAQ0xDSwKzi7lleHRuA2FlbQIxMQABpwIJXoM5n3ls4-WLQNZhuNYpER2HaE_z7spV549vStXJP7h2zSjZsavMxbxT_aem_sYy-zcdEunckasZMq IW5iQ.
2. Hesse M. Is this Gilead? Nope, just Georgia. *The Washington Post*. URL: https://www.washingtonpost.com/opinions/2025/05/16/adriana-smith-gilead-abortion-georgia/?fbclid=PAQ0xDSwKzi91leHRuA2FlbQIxMQABpwG9-9BZi4WIJT0ND2QW2JJra2S4EA59a9_wRrIU0wXY5gsNi3y78trfbdxU_aem_OYxSX2qwmPAnx--xkOAjHQ.
3. Sherman C. Fetus of brain-dead Georgia woman kept alive due to abortion ban is growing, says family. *the Guardian*. URL: https://www.theguardian.com/us-news/2025/may/ 20/pregnant-georgia-woman-brain-dead?fbclid=PAQ0xDSwLBDf9leHRuA2FlbQIxMQABp7p CmMB_Ddz-OwEHmOE1HIpIJXAE2OmdryWzoXVeUYLEtbra5WVraZiw39Ye_aem_ jIk4I1BQPjG-JrZdVQLLvA.
4. Prevention and treatment of fetal cytomegalovirus infection with cytomegalovirus hyperimmune globulin: a multicenter study in Madrid / D. Blázquez-Gamero et al. *The Journal of Maternal-Fetal & Neonatal Medicine*. 2017. Vol. 32, no. 4. P. 617–625. URL: https://doi.org/10.1080/14767058.2017.1387890.
5. Cost comparison of mechanically ventilated patients across the age span / W. R. Hayman et al. *Journal of Perinatology*. 2015. Vol. 35, no. 12. P. 1020–1026. URL: https://doi.org/10.1038/jp.2015.131.
6. Raymond N. Trump administration scraps Biden-era policy on emergency abortions. *Reuters*. URL: https://www.reuters.com/business/healthcare-pharmaceuticals/trump-administration-scraps-biden-era-policy-emergency-abortions-2025-06-03.
7. Abortion. *World Health Organization (WHO)*. URL: https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/abortion?fbclid=PAQ0xDSwKzi7BleHRuA2FlbQIxMQABp91aIkl9M3jxj 56DCt1YgSEQlcf_lGt0H7JA4xexGxTLGUnPGGT9bDnoiBOi_aem_q83yh0mMM9CuxIUkOUcO8w.
8. Parliamentary question. The European Union must finally ensure full and universal access to sexual and reproductive health services for Ukrainian refugees across all Member States. P-000991/2024. *European Parliament*. URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/P-9-2024-000991_EN.html?fbclid=PAQ0xDSwKzi89leHRuA2FlbQIxMQABp8KpBF1lpX7_OqJKtAmxKZJj3trQ2PZpbtNm6fwDW0eQcqad13SGEpme4pLC_aem_z1s2oWcBKCLPakyfxDqgJw.
9. Two Years of Outrage: US Abortion Restrictions since Dobbs. *Human Rights Watch*. URL: https://www.hrw.org/news/2024/06/24/two-years-outrage-us-abortion-restrictions-dobbs.
10. Doctors are preoccupied with threats of criminal charges in states with abortion bans, putting patients' lives at risk. *The Conversation*. URL: https://theconversation.com/doctors-are-preoccupied-with-threats-of-criminal-charges-in-states-with-abortion-bans-putting-patients-lives-at-risk-240524.

11. Лебедєва Ю.В. Конституційне право на аборт у США: правова регламентація. *сник Луганського навчально-наукового інституту імені Е.О. Дідоренка*. 2024. Т. 1, № 2. С. 13–29.
12. Nalyvaiko L., Pryputen D., Verba I., Lebedieva Y., Chepik-Trehubenko O. The European Convention on Human Rights and the Practice of the ECtHR in the Field of Gestational Surrogacy. *Access to Justice in Eastern Europe*. 2023. Vol. 6. No. 2. P. 206–2019. URL: https://doi.org/10.33327/ajee-18-6.2-n000203.
13. Лебедєва Ю. Конституційно-правове забезпечення свободи репродуктивного вибору особи. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. No. 3. С. 61–67. URL: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.03.11.
14. The Global Abortion Policies Database. *GAPD. The Global Abortion Policies Database*. URL: https://abortion-policies.srhr.org/country/ukraine/?fbclid=PAQ0xDSw Kzi8VleHRuA2FlbQIxMQABp3c_vueW6YFOxaPBIEYaCOnz9A8mQVrXhkRMr7dkUu09jg9ScTGxc12qAFab_aem_0BJwdiB3Lxw6TbLeHC_wGA.
15. Nalyvaiko L.R. Transparency as a democratic standard of the government functioning. *Evropský Politický a Právní Diskurs*. 2014. Svazek 1., 4. vydání. C. 51–62.
16. Наливайко Л.Р., Грицай І., Дніпров О.С. Неурядові правозахисні організації України: навч. посіб. Київ: Хай-Тек Прес, 2014. 432 с.
17. Наливайко Л., Грицай І. Основи теорії гендеру: юридичні, політологічні, філософські, педагогічні, лінгвістичні та культурологічні засади: монографія. Київ: Хай-Тек Прес, 2018. 348 с.

УДК 342.25(477):342.4
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.1.36

ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЯ ВЛАДИ В УКРАЇНІ ЯК НАПРЯМ КОНСТИТУЦІЙНОЇ РЕФОРМИ

Марцеляк О.В.,
провідний науковий співробітник
Інституту держави і права
імені В.М. Корецького НАН України,
доктор юридичних наук, професор
ORCID: 0000-0001-6686-0255

Марцеляк О.В. Децентралізація влади в Україні як напрям конституційної реформи.
Взявши курс на вступ до Європейського Союзу, Україна визначила для себе важливі пріоритетні завдання щодо вдосконалення національної правової системи і механізму публічної влади до вироблених європейською спільнотою стандартів. Відповідно до ратифікованої Україною Європейської хартії місцевого самоврядування та інших європейських актів в основі цих процесів першочергово виділяється питання децентралізації влади, яка створює передумови для розвитку демократичних інститутів та підвищення якості публічних послуг в Україні, безпосередньо виступає ключовим, стрижневим інструментом трансформації суспільних відносин на тлі основоположних доктринальних конституційних цінностей сьогодення, характеризується максимальним наближенням управлінсько-правових засобів та послуг до кожного громадянина, наближенням влади до громадян та залученням їх до управління, визначає нову національну модель місцевого самоврядування, яка впливатиме на можливість забезпечення народовладдя в Україні, уникнення, запобігання і вирішення конституційних криз.

Інший аспект децентралізації влади полягає в тому, що вона передбачає відносну самостійність управлінських структур органів місцевого самоврядування, наділяє їх правом ухвалювати та виконувати рішення в межах своєї компетенції, а також нести за них юридичну і політичну відповідальність, що в умовах війни та післявоєнного відновлення України виступає важливим інструментом забезпечення ефективності діяльності публічної влади, належного реагування нею на проблеми відбудови місцевої інфраструктури, в управлінні гуманітарною допомогою та задоволенні нагальних потреб громад.

У статті розкрито правову природу децентралізації влади як феномена цивілізаційного розвитку і фактору сучасного вітчизняного державотворення, проаналізовано існуючі в науці конституційного права підходи до її законодавчого, в тому числі й на рівні Основного Закону України, правового оформлення, розкрито пріоритетні напрями здійснення децентралізації влади в Україні. Відстоюється позиція, що успіх розпочатої в Україні реформи у сфері децентралізації влади залежить, насамперед, від удосконалення статусу громад, які мають виступати як первинний суб'єкт місцевого самоврядування, модернізації національної моделі механізму державної влади на місцевому рівні й належної організації адміністративно-територіального устрою країни.

Ключові слова: Конституція України, конституційна реформа, децентралізація, публічна влада, органи державної влади, місцеве самоврядування, адміністративно-територіальний устрій.

Martselyak O.V. Decentralization of power in Ukraine as a direction of constitutional reform.
Having set a course toward accession to the European Union, Ukraine has identified a number of priority tasks aimed at improving its national legal system and the mechanisms of public governance in line with standards developed by the European community. In accordance with the European Charter of Local Self-Government, ratified by Ukraine, and other European legal instruments, the decentralization of power stands as a central element of these processes. It lays the foundation for the development of democratic institutions and the enhancement of public service delivery in Ukraine. Decentralization functions as a key instrument in transforming social relations in the context of contemporary doctrinal constitutional values. It is characterized by the maximal proximity of legal and administrative instruments to the individual citizen, by the bringing of governance closer to the people, and by fostering civic participation. This process defines a new national model of local self-government, one that may ensure the realization of popular sovereignty in Ukraine, while also preventing and resolving constitutional crises.

Another significant dimension of decentralization lies in its provision for the relative autonomy of local self-government authorities. It grants them the power to adopt and implement decisions within the

scope of their competence and to bear legal and political responsibility for those decisions. In the context of war and post-war reconstruction, decentralization emerges as a vital mechanism for enhancing the effectiveness of public governance, ensuring an adequate response to the challenges of rebuilding local infrastructure, managing humanitarian aid, and meeting the urgent needs of communities.

The article explores the legal nature of decentralization as a phenomenon of civilizational development and a key factor in Ukraine's modern state-building efforts. It analyzes various approaches within constitutional law scholarship to the legal regulation of decentralization, including its entrenchment in the Basic Law of Ukraine, and identifies priority areas for implementing decentralization reform. The paper argues that the success of Ukraine's decentralization reform depends primarily on strengthening the status of communities as the primary subjects of local self-government, modernizing the national model of local-level public administration, and ensuring the proper organization of the country's administrative-territorial structure.

Key words: Constitution of Ukraine, constitutional reform, decentralization, public governance, state authorities, local self-government, administrative-territorial structure.

Постановка проблеми. Розпочата в Україні ще у 2014 році реформа з децентралізації публічної влади викликана тим, що чинна модель організації публічної влади, закріплена у Конституції України, багато в чому ґрунтується на радянських рудиментах, зберігає рівень надмірної централізації влади, ознаки одержавлення місцевого самоврядування, порушує принципи його компетеційної автономії, повноти, організаційної самостійності, матеріальної та фінансової спроможності. Внаслідок цього місцеве самоврядування фактично підмінялося централізованим механізмом державного управління через місцеві державні адміністрації, а саме функціонування місцевого самоврядування не спрямовувалося на реалізацію його головного призначення – створення та підтримку сприятливого життєвого середовища, необхідного для всебічного розвитку людини, її самореалізації, захисту її прав, надання членам громад якісних та доступних публічних послуг. Такий стан організації влади дестабілізовував ситуацію в регіонах, негативним чином позначався на соціально-економічному їх становищі, що ставило га порядок денний проведення в Україні реформи у сфері місцевого самоврядування. Отже, актуальність теми дослідження обумовлена необхідністю аналізу сучасного стану процесу децентралізації влади в Україні з урахуванням конституційного чинника її регулювання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивченням окремих питань проведення реформи децентралізації в Україні займалися такі вітчизняні науковці, як: М.О. Баймуратов, О.В. Батанов, І.А. Галіахметов, І.П. Голосніченко, Ю.Б.. Ключковський, О.М. Колодій, А.Р. Крусян, П.М. Любченко, Р.І. Панчишин, О.В. Скрипнюк, П.Б. Стецюк, В.В. Сухонос, В.М. Шаповал, Ю.С. Шемшученко та ін. Втім, навіть з урахуванням належного рівня наукового опрацювання ними означених проблем, питання завершення реформи у сфері децентралізації публічної влади в Україні залишається малодослідженим. Вочевидь, такий стан справ дає простір для поглибленого дослідження цієї проблематики.

Ця стаття має на **меті** всебічний аналіз процесу децентралізації влади в Україні та конституційно-правове її забезпечення на сучасному етапі вітчизняного державотворення.

Основні результати дослідження. Розпочата в Україні реформа у сфері децентралізації публічної влади мала своїм завданням: зміцнення конституційно-правових засад місцевого самоврядування; підвищення ефективності системи місцевого самоврядування, здатної забезпечити оптимальні умови для реалізації прав і свобод людини на рівні громади, району та області; сприяння подальшому розвитку форм безпосередньої демократії; визначення раціональної просторової основи організації влади для забезпечення децентралізації, доступності та якості надання адміністративних послуг, посилення спроможності та відповідальності громад за свій розвиток; створення передумов стійкого розвитку територій, а в цілому – трансформацію суспільних відносин з метою максимального наближення управлінсько-правових засобів та послуг до кожного громадянина, наближення влади до громадян та залучення їх до управління державними справами, модернізацію існуючої в країні системи державного управління, створення ефективної моделі місцевого самоврядування, що гарантуватиме належний соціально-економічний розвиток адміністративно-територіальних одиниць.

Таким чином реформа, на основі ідей сучасного конституціоналізму, Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, Європейської Хартії місцевого самоврядування та інших міжнародно-правових актах мала за мету наділити органи місцевого самоврядування максимально економічною та соціальною автономією.

Слід відзначити, що у вітчизняній історії державотворення вперше ставилося за мету вироблення форм і методів управління на місцевому рівні «без держави» або «з мінімальною участю

держави». Це революційний підхід, оскільки протягом тривалого часу національного державного будівництва найбільш ефективними вважалися ієрархічні способи управління, що характеризувалися жорсткою централізацією та чіткою ієрархією органів державної влади на центральному й місцевому рівнях. Як писав відомий український вчений Ю.С. Шемшученко, децентралізація публічної влади передбачає передачу управлінських функцій і завдань із верхніх на нижчі поверхи влади, насамперед органам місцевого самоврядування. Йдеться фактично про розширення повноважень місцевих громад, тобто наповнення реальним змістом конституційного положення про те, що носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ (ст. 5 Конституції України) [1, с. 22].

Центральне місце в процесі децентралізації публічної влади в Україні відводиться реформуванню місцевого самоврядування. Як правильно зазначає український вчений А.С. Калінкін, можна констатувати, що децентралізація невіддільна від ідеї місцевого самоврядування та демократичних принципів. Виходячи з подібних концептуально-методологічних засад, на рівні функціонування державно-владних інституцій в умовах широкої конституційної реформи децентралізацію слід розуміти як комплексний конституційно-правовий та галузево-правовий процес передавання повноважень публічної влади з державного на регіональний та / або муніципальний рівень з метою найповнішого забезпечення ефективного здійснення прав та законних інтересів громадян – членів місцевих громад шляхом максимального наближення до рівня відповідних громад фінансових ресурсів, матеріально-технічної бази, владних повноважень, адміністративних послуг, способів захисту та поновлення порушених прав [2, с. 38].

Реформування місцевого самоврядування в аспекті децентралізації влади спрямовано на удосконалення статусу територіальних громад та органів місцевого самоврядування через:

I) модифікацію їх повноважень – наділення такими повноваженнями, які сприятимуть:

– соціально-економічному розвиткові територіальних громад, посиленню їх та органів місцевого самоврядування правової, організаційної та матеріальної спроможності, провадженню їх діяльності з дотриманням принципів та положень Європейської Хартії місцевого самоврядування;

– стимулюванню економічного розвитку територій у результаті удосконалення механізмів впливу органів місцевого самоврядування на визначення пріоритетів місцевого економічного розвитку;

– забезпеченню повсюдності юрисдикції органів місцевого самоврядування на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці тощо. Зокрема громади безпосередньо або через органи місцевого самоврядування громади та їх посадових осіб наділяються правом:

1) управляти майном, що є в комунальній власності;

2) затверджувати бюджет відповідної громади і контролювати його виконання;

3) затверджувати програми соціально-економічного та культурного розвитку і контролювати їх виконання;

4) приймати рішення щодо місцевих податків і зборів;

5) забезпечувати реалізацію результатів місцевих референдумів;

6) утворювати, реорганізовувати та ліквідовувати комунальні підприємства, організації і установи, а також здійснювати контроль за їх діяльністю;

7) вирішувати інші питання місцевого значення, віднесені законом до її компетенції.

Усі важливі питання організаційного характеру здійснення місцевого самоврядування повинні вирішуватися шляхом виборів, місцевих референдумів, місцевих ініціатив та в інших формах, визначених законом.

II) створення належних матеріальних та фінансових умов для забезпечення виконання органами місцевого самоврядування власних і делегованих повноважень, для чого матеріальну і фінансову основу місцевого самоврядування мають складати земля, рухоме і нерухоме майно, природні ресурси, інші об'єкти, що є у комунальній власності громади; об'єкти спільної власності громад, що перебувають в управлінні районних, обласних рад громад; місцеві податки і збори, частина загальнодержавних податків та інші доходи місцевих бюджетів (що із-за війни з північним сусідом не реалізується належним чином). Держава має забезпечувати співмірність фінансових ресурсів та обсягу повноважень органів місцевого самоврядування, визначених Конституцією та законами України.

III) досягнення оптимального розподілу повноважень між органами місцевого самоврядування та органами виконавчої влади. Як зазначають фахівці, наслідком децентралізації публічної влади має бути оптимальний баланс (на основі законодавчого розмежування) повноважень між органами державної влади та органами місцевого самоврядування…, основними очікуваними наслідками децентралізації публічної влади в Україні є її трансформація з метою демократизації державного управління, ефективізації місцевого самоврядування та, відповідно, посилення публічно-самоврядної влади, що в сучасних умовах для України є гарантіями збереження її територіальної цілісності, стабілізації соціально-політичної ситуації та, водночас, конституційно-правовим підґрунтям подальшого розвитку як демократичної правової держави [3, с. 46, 49].

Окрім модернізації місцевого самоврядування реформа у сфері децентралізації публічної влади спрямована також на удосконалення механізму державної влади. Як зазначається у літературі у своїй функціональній складовій децентралізація є складним комплексним процесом, який має на меті формування нової якості державної влади, створення нових інститутів влади, повніше залучення громадян до управління територіями свого проживання, розвиток приватної ініціативи та, як наслідок, вдосконалення життєвого простору громадян. Це своєрідна розбудова громадянського суспільства (створення політичної, фінансової, адміністративної інфраструктури) самою державою шляхом передачі платникам податків права розпоряджатися сплаченими коштами на власний розсуд і під власну відповідальність [4, с. 4-5].

Таким чином, проведення реформи у сфері децентралізації в Україні має охопити модернізацію місцевих органів державної влади, наділення їх виключно контрольно-наглядовими і координаційними, а не виконавчими функціями.

Певною мірою такий підхід був відображений у запропонованих у свій час Конституційною комісією при Президенті України змінах до Основного Закону України. Так, ст. 118 проекту Закону України «Про внесення змін до Конституції України (щодо децентралізації влади)» голосила: «Виконавчу владу в районах і областях, у Києві та Севастополі здійснюють префекти.

Особливості здійснення виконавчої влади у Києві та Севастополі визначаються окремими законами.

Префекта призначає на посаду та звільняє з посади за поданням Кабінету Міністрів України Президент України.

Префект є державним службовцем.

Префект під час здійснення своїх повноважень відповідальний перед Президентом України, підзвітний та підконтрольний Кабінетові Міністрів України».

Ст. 119 запропонованих змін до Основного Закону визначала повноваження цієї інституції і згідно з якими префект на відповідній території мав право:

1) здійснювати нагляд за додержанням Конституції і законів України органами місцевого самоврядування;

2) координувати діяльність територіальних органів центральних органів виконавчої влади та здійснювати нагляд за додержанням ними Конституції і законів України;

3) забезпечувати виконання державних програм;

4) спрямовувати і організовувати діяльність територіальних органів центральних органів виконавчої влади та забезпечувати їх взаємодію з органами місцевого самоврядування в умовах воєнного або надзвичайного стану, надзвичайної екологічної ситуації;

5) здійснювати інші повноваження, визначені Конституцією та законами України [5].

Відзначимо, що в цілому таке реформування місцевих органів виконавчої гілки влади, виходячи з зарубіжного досвіду, є цілком прийнятне. Такі органи повинні бути наділені повноваженнями здійснювати адміністративний нагляд за додержанням Конституції і законів України органами місцевого самоврядування; координувати діяльність територіальних підрозділів центральних органів виконавчої влади та здійснювати адміністративний нагляд за додержанням ними Конституції та законів України; спрямовувати і координувати діяльність територіальних підрозділів центральних органів виконавчої влади, забезпечувати їх взаємодію з органами місцевого самоврядування в умовах воєнного або надзвичайного стану, надзвичайної екологічної ситуації; вносити Президенту України подання про зупинення дії ухваленого радою, головою громади, виконавчим органом громади, районною, обласною радою громад, їх виконавчими комітетами акта, що не відповідає Конституції України та створює загрозу порушення державного суверенітету, територіальної цілісності чи загрозу національній безпеці тощо.

Реорганізація виконавчої влади на місцевому рівні за такою схемою, коли матиме місце заміна інституту голів обласних та районних держадміністрацій з широкими повноваженнями на інститут префектів з наглядово-координуючими функціями, відбудеться передача значної частини повноважень органів виконавчої влади органам місцевого самоврядування на місцевому й регіональному рівнях, сприятиме більшій автономії місцевого самоврядування, розвитку інститутів самоорганізації населення, забезпеченням місцевих інтересів і т. ін., що в кінцевому рахунку гарантуватиме становлення України як демократичної, соціальної, правової держави.

Разом з тим слід наголосити, що децентралізація влади не повинна мати наслідком послаблення центральної влади в таких питаннях, як оборона, зовнішня політика, національна безпека, верховенство права, дотримання прав і свобод людини. Тому у неї повинні залишатися відповідні важелі впливу на громади, органи місцевого самоврядування щодо дотримання ними Конституції та законів України для забезпечення суверенітету та територіальної цілісності держави, координації діяльності територіальних підрозділів центральних органів виконавчої влади тощо.

Децентралізації публічної влади, удосконалення правового регулювання інституту місцевого самоврядування в Україні не може здійснюватися у відриві від реформи адміністративно-територіального устрою країни. Адже забезпечити впровадження принципів повсюдності та спроможності місцевого самоврядування неможливо без перегляду підходів до встановлення його територіальної основи.

Як зазначається у висновках та рекомендаціях Всеукраїнського форуму учених-правознавців "Новітній конституційний процес в Україні: питання децентралізації влади": "Неодмінною умовою децентралізації публічної влади є реформа адміністративно-територіального устрою, який є територіально-просторовою основою організації та діяльності органів публічної влади на місцях. Тому проблеми реформування адміністративно-територіального устрою набувають особливого значення у сучасних умовах. Перш за все, це пов'язано з тим, що існуючий адміністративно-територіальний поділ вже не відповідає соціально-політичним та господарсько-економічним реаліям, що сформувалися в Україні, і, передусім, засадам побудови конституційно-децентралізованої держави" [6, с. 90].

Без удосконалення територіальної організації держави побудувати принципово нову систему публічної адміністрації неможливо. Адже в основі поділу території держави на відповідні адміністративно-територіальні одиниці є створення умов для формування найбільш ефективної системи публічної адміністрації, заснованої на врахуванні географічних, демографічних, економічних, соціальних, культурних та інших особливостей територіальних одиниць, що здійснюється з метою забезпечення її максимальної відповідності потребам населення. Відтак раціональна територіальна організація держави – основа формування дієвої системи публічної адміністрації загалом та місцевого самоврядування зокрема" [7, с. 52].

Територіальний устрій має слугувати основою територіально-політичної організації країни, виступати необхідною передумовою для здійснення державної регіональної політики, проведення економічних і управлінських реформ з метою збалансування розвитку та підвищення життєвого рівня населення різних регіонів країни.

Тому вкрай важливим завданням було змінити існуючий на час реформи адміністративно-територіальний поділ в Україні, який склався ще в радянський період і був застарілим, громіздким. Він нараховував близько 30 тисяч населених пунктів (приблизно 28388 сіл, 886 селищ, 460 міст). Така адміністративно-територіальна основа ускладнювала процес децентралізації влади, не відповідала вимогам суспільного, економічного розвитку та ефективного управління місцевого самоврядування, розпорошувала матеріальні ресурси, які повинні бути спрямовані на виконання органами місцевого самоврядування своїх повноважень щодо надання мешканцям територіальних громад якісних та доступних публічних послуг. Великим недоліком такого адміністративно-територіального устрою України виступала диспропорціях адміністративно-територіальних одиниць, неефективна державна регіональна політика, яка не стимулювала громади до саморозвитку і прояву місцевої ініціативи, надмірно централізувала повноваження, фінансово-матеріальні та інші ресурси вище стоячими органами, призводила до конфлікту компетенції як між органами місцевого самоврядування, так і між органами місцевого самоврядування та місцевими органами виконавчої влади.

Це вимагало впровадити в Україні ефективну модель територіального устрою, реорганізувавши існуючі адміністративно-територіальні одиниці і певною мірою протягом 2015–2021 рр. це було здійснено шляхом об'єднання територіальних громад та укрупнення районів. Однак на рівні Основного Закону України такі зміни не знайшли свого відображення, що засвідчує про незавершеність адміністративно-територіальної реформи в Україні і відповідно незавершеність реформи децентралізації публічної влади в нашій країні.

Висновки. Можна резюмувати, що розпочата в Україні реформа у сфері децентралізації влади публічної влади, яка має стати елементом повномасштабної реформи європейського рівня, конституційної модернізації суспільного і державного ладу України у відповідності до європейських правових та управлінських стандартів, інституціоналізувати та гарантувати впровадження у вітчизняну практику державотворення такі правові цінності, таку модель місцевого самоврядування, яка сприятиме консенсусу у суспільстві, формуванню України як демократичної, правової, соціальної держави, не завершена. Вона потребує свого подальшого продовження і для оптимізації системи територіальної організації публічної влади на новій територіальній основі слід передусім внести відповідні зміни до Конституції України, які мають конституювати:

- оновлений статус територіальних громад, що мають виступати як первинний суб'єкт місцевого самоврядування і юридична особа;
- оновлений статус органів місцевого самоврядування;
- розподіл повноважень між органами місцевого самоврядування та органами виконавчої влади, в тому числі щодо повноважень територіальних органів центральних органів виконавчої влади, їх підрозділів з урахуванням принципу субсидіарності та нової територіальної основи;

- впровадження збалансованої бюджетної моделі надходжень та витрат органів місцевого самоврядування на виконання власних та делегованих повноважень;
- переформатування місцевих державних адміністрацій, заміну інституту голів обласних та районних держадміністрацій з широкими повноваженнями на інститут префектів з наглядово-координуючими функціями, з передачею значної частини повноважень органів виконавчої влади органам місцевого самоврядування на місцевому й регіональному рівнях;
- створення сприятливих правових умов для залучення жителів громад до прийняття управлінських рішень на місцях, розвиток різноманітних форм місцевої демократії;
- організацію адміністративно-територіального устрою країни, що створюватиме умови для формування найбільш ефективної системи публічної адміністрації, заснованої на врахуванні географічних, демографічних, економічних, соціальних, культурних та інших особливостей територіальних одиниць і максимально відповідатиме потребам населення.

Такі зміни до вітчизняного Основного Закону будуть відповідати європейським та міжнародним стандартам та дадуть змогу забезпечити спроможність місцевого самоврядування і побудувати ефективну систему територіальної організації влади в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Шемшученко Ю. Всеукраїнський форум учених правознавців "Новітній конституційний процес в Україні: питання децентралізації влади". *Право. Вісник. Додаток до журналу "Право України"*. К.: Видавничий Дім Ін Юре, 2015. С. 22–25.
2. Калінкін А.С. Конституційна реформа у сфері децентралізації державної влади: проблеми теорії та практики: Дис… канд. юрид. наук: 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право /Міжрегіональна академія управління персоналом. Київ, 2016. 218 с.
3. Крусян А. Всеукраїнський форум учених правознавців "Новітній конституційний процес в Україні: питання децентралізації влади". *Право. Вісник. Додаток до журналу "Право України".* К.: Ін Юре, 2015. С.46–49.
4. Коваленко А. А. Місцеве самоврядування: природа, ознаки, межі. *Право України.* 1997. № 2. С. 3-5.
5. Про внесення змін до Конституції України (щодо децентралізації влади): Проект Закону України (проект)» № 2217а від 01.07.2015. URL: w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=55812. (дата звернення: 29.06.2025).
6. Всеукраїнський форум учених правознавців "Новітній конституційний процес в Україні: питання децентралізації влади". *Право. Вісник. Додаток до журналу "Право України".* К.: Ін Юре, 2015. 115 с.
7. Децентралізація публічної влади: досвід європейських країн та перспективи України / О. Бориславська, І. Заверуха, Е. Захарченко та ін. К.: Софія, 2012. 128 с.

УДК 342.9:351.77:004.738.5(477)
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.1.37

ЦИФРОВІЗАЦІЯ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ В СОЦІАЛЬНІЙ СФЕРІ: АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ ВЕКТОР ТРАНСФОРМАЦІЇ В УКРАЇНІ

Медяник В.А.,
доктор юридичних наук,
доцент кафедри адміністративно-правових
дисциплін та публічного управління
Дніпровського державного університету внутрішніх справ,
ORCID: 0009-0007-8849-084X

Медяник В.А. Цифровізація публічного управління в соціальній сфері: адміністративно-правовий вектор трансформації в Україні.

У статті здійснено комплексне науково-теоретичне дослідження цифровізації публічного управління в соціальній сфері України як ключового напрямку трансформації державного управління в умовах цифрової епохи, війни та післявоєнного відновлення. Обґрунтовано, що цифрова трансформація соціальної сфери є не просто запровадженням нових технологій, а фундаментальною зміною змісту та форм здійснення публічної влади, що вимагає відповідного адміністративно-правового регулювання.

Автор пропонує розглядати цифровізацію соціального адміністрування як прояв нового етапу еволюції адміністративного права – переходу від паперово-орієнтованої моделі до цифрової адміністративно-правової парадигми.

Проаналізовано поточний стан нормативного забезпечення цифровізації соціальних послуг в Україні, охарактеризовано проблеми фрагментарності, відомчої роз'єднаності та відсутності уніфікованих процедур. Виявлено правові прогалини у сфері електронної ідентифікації осіб, автоматизованого прийняття адміністративних рішень, інтеграції даних між державними реєстрами, захисту персональних даних, цифрової інклюзії вразливих груп.

Окреслено виклики, що постають перед державою у сфері кібербезпеки та забезпечення публічного контролю над алгоритмами соціального адміністрування, особливо в умовах воєнного стану.

Розглянуто інституційну трансформацію органів публічної влади, зокрема роль Міністерства соціальної політики, Пенсійного фонду України, органів місцевого самоврядування, а також нових цифрових платформ, таких як «Дія», e-Social, Єдиний соціальний реєстр.

Особливу увагу приділено питанню зміни взаємодії між громадянами та державою, що дедалі більше здійснюється в цифровому середовищі з використанням дистанційних і автоматизованих рішень.

У результаті дослідження сформульовано низку пропозицій щодо вдосконалення національного законодавства. Результати дослідження мають як теоретичне, так і прикладне значення для розвитку адміністративного права, державної політики цифрової трансформації, а також для гармонізації національного законодавства з європейськими стандартами електронного врядування.

Ключові слова: цифрове публічне управління, соціальна сфера, адміністративне право, цифрові послуги, електронне урядування, правова трансформація, цифрові права.

Medianyk V.A. Digitalization of public administration in the social sphere: administrative and legal vector of transformation in Ukraine.

The article presents a comprehensive scientific and theoretical study of the digitalization of public administration in Ukraine's social sphere as a key direction of transforming public administration in the digital era, during and after the war, and in the context of post-war recovery. It is substantiated that the digital transformation for the social sphere is not just the introduction of new technologies, but a fundamental change in the content and forms of exercising public power, which requires appropriate administrative and legal regulation.

The author proposes to consider the digitalization of social administration as a manifestation of a new stage in the evolution of administrative law – the transition from a paper-oriented model to a digital administrative-legal paradigm.

The current state of regulatory support for the digitalization of social services in Ukraine is analyzed, and the problems of fragmentation, departmental disunity, and the lack of unified procedures are characterized. Legal gaps were identified in the areas of electronic identification of individuals,

automated administrative decision-making, data integration between state registers, personal data protection, and digital inclusion of vulnerable groups.

The challenges facing the state in the field of cybersecurity and ensuring public control over social administration algorithms, especially under martial law, are outlined.

The institutional transformation of public authorities is considered, in particular the role of the Ministry of Social Policy, the Pension Fund of Ukraine, local governments, as well as new digital platforms such as «Diya», e-Social, and the Unified Social Register.

Particular attention is paid to the issue of changing interaction between citizens and the state, which is increasingly taking place in a digital environment using remote and automated solutions.

The study formulated several proposals for improving national legislation. The results of the study have both theoretical and applied significance for the development of administrative law and state policy of digital transformation, as well as for harmonizing national legislation with European e-government standards.

Key words: digital public administration, social sphere, administrative law, digital services, e-government, legal transformation, digital rights.

Постановка проблеми. Цифровізація публічного управління є ключовим вектором трансформації державного управління у XXI столітті. В умовах сучасних глобальних викликів – повномасштабної збройної агресії Російської Федерації проти України, масового переміщення населення, руйнування соціальної інфраструктури – питання ефективного, оперативного та адресного надання соціальних послуг набуло особливої актуальності. У 2025 році цифрова трансформація соціальної сфери в Україні розглядається не лише як інструмент підвищення якості публічних сервісів, а як складова національної безпеки, інституційної стійкості та передумова для післявоєнного відновлення країни.

Особливу актуальність набуває адміністративно-правове регулювання процесів цифровізації. Адже саме адміністративне право формує засади функціонування системи органів публічної влади, визначає процедурні механізми реалізації прав і свобод громадян, забезпечує контроль за діяльністю державних органів та посадових осіб. У соціальній сфері ці механізми повинні бути чітко визначеними, технологічно інтегрованими та адаптованими до потреб вразливих категорій населення – внутрішньо переміщених осіб, осіб з інвалідністю, ветеранів, багатодітних сімей тощо.

Сучасні цифрові технології – блокчейн, великі дані (Big Data), хмарні сервіси, штучний інтелект – стають базовими елементами оновленої моделі соціального адміністрування. Проте їхнє ефективне впровадження можливе лише за наявності належного правового забезпечення. Відсутність чіткої законодавчої архітектури цифрових процедур у соціальній сфері породжує численні виклики: фрагментарність нормативного регулювання, розбіжності між секторальними актами, юридичну невизначеність електронної ідентифікації та довіри до цифрових сервісів.

Таким чином, наукове осмислення адміністративно-правових основ цифровізації публічного управління в соціальній сфері України є не лише своєчасним, але й вкрай необхідним для забезпечення сталого функціонування соціальної держави в умовах цифрової епохи.

Метою дослідження є комплексне теоретико-правове осмислення цифровізації публічного управління в соціальній сфері України через призму адміністративного права, визначення основних викликів, правових ризиків та шляхів вдосконалення національного законодавства у цій сфері.

Стан опрацювання проблематики показує, що питання цифровізації публічного управління досліджуються вітчизняними та зарубіжними науковцями у площині адміністративного, інформаційного, соціального та конституційного права. Серед українських науковців, які зробили суттєвий внесок у розвиток цієї проблематики, слід відзначити О. Белякову, О. Бикова, І. Криворучко, В. Мельник, І. Пилипчук, М. Тимченко, С. Шеремет, О. Явтушенко та інші. А також зарубіжних вчених, серед яких Дж. Фаунтін, К. Гуд, М. Янссен, Г. Маргеттс, С. Браман, Г. Ходж та інші. У їхніх дослідженнях аналізуються правові основи електронного урядування, цифрових сервісів, адміністративних процедур в умовах цифрової трансформації.

Водночас слід визнати, що дослідження адміністративно-правових аспектів цифровізації саме соціальної сфери перебуває на етапі становлення. Більшість праць присвячені загальним питанням цифрового врядування або окремим аспектам надання адміністративних послуг, при цьому відсутнє комплексне бачення цифровізації як адміністративно-правового процесу, що охоплює структурну, процедурну та інституційну трансформацію у сфері соціального захисту.

Значна частина досліджень обмежується декларативним описом цифрових інструментів без глибокого правового аналізу їх впливу на механізми реалізації публічної влади. Також недостатньо вивченими залишаються питання адаптації цифрових сервісів до потреб вразливих груп, юридичних гарантій захисту прав у цифровому середовищі, процедурного забезпечення електронного доступу до соціальних послуг.

Таким чином, існує об'єктивна потреба в розвитку наукової думки щодо створення сучасної адміністративно-правової парадигми цифровізації публічного управління в соціальній сфері України з урахуванням національного контексту та міжнародних стандартів.

Виклад основного матеріалу. Цифровізація публічного управління в соціальній сфері України перебуває у складних умовах трансформації політичної, безпекової та інституційної системи держави. Сутність цієї трансформації полягає не лише у технічному переведенні соціальних послуг в електронну форму, а у повному переосмисленні підходів до надання публічних послуг, адміністрування соціальної політики, обміну даними та гарантування прав громадян у цифровому середовищі. У цьому контексті адміністративне право виступає не просто галуззю регуляції, а правовою основою для перезавантаження всієї моделі публічного управління в соціальній сфері.

У правовій науці цифрову трансформацію публічного управління розглядають як системну модернізацію методів, форм і процедур реалізації владних повноважень із застосуванням інформаційно-комунікаційних технологій [1]. Особливо це стосується соціальної сфери, де важливу роль відіграє швидкість, масовість і точність реагування держави на потреби громадян.

Поява нових цифрових інструментів (портали електронних послуг, мобільні застосунки, реєстрові платформи, штучний інтелект у прийнятті рішень) обумовлює необхідність їхнього правового закріплення як елементів адміністративної процедури [2]. Зокрема, у Законі України «Про адміністративну процедуру» 2022 року не повною мірою враховано специфіку електронного провадження [3]. Відтак, постає завдання адаптації адміністративного процесу до цифрового середовища, включаючи: електронну ідентифікацію особи; цифрове представництво; електронне обґрунтування рішень органів влади; фіксацію строків в електронному вигляді; правовий режим алгоритмів автоматизованих рішень.

Щодо нормативної бази цифровізації соціальної сфери, то на сьогодні цифровізація соціальної політики в Україні базується на кількох ключових актах: Закон України «Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні» 2021 року [4] має більш загальноекономічну спрямованість, однак його положення створюють нормативне середовище для цифрових інновацій у публічному секторі. Закон започаткував спеціальний правовий режим «Дія.City» [5], що, серед іншого, відкрило можливості для залучення IT-компаній до розробки державних цифрових сервісів у соціальній сфері.

Закон України «Про особливості надання публічних (електронних публічних) послуг» 2024 року [6] регламентує процедури, пов'язані з електронною ідентифікацією, авторизацією, прийняттям рішень у цифровій формі та зворотним зв'язком з отримувачами послуг. Документ є кроком до уніфікації адміністративних цифрових процедур і врегульовує правовий статус алгоритмічних рішень в адміністративному провадженні.

У стратегічному вимірі визначальним документом стала Стратегія цифрової трансформації соціальної сфери, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України 2020 року [7], що заклала основи для створення Єдиного соціального реєстру, електронних платформ e-Social та впровадження комплексних цифрових послуг для вразливих категорій населення.

Крім того, розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Стратегії цифрового розвитку інноваційної діяльності України на період до 2030 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2025-2027 роках» 2024 року [8] визначає національні орієнтири у сфері цифрових інновацій, що включають створення правових умов для впровадження технологій штучного інтелекту, блокчейн-інфраструктур та смарт-контрактів у публічному секторі, зокрема в соціальній сфері.

Попри це, чинне законодавство залишається фрагментарним. Відсутня уніфікована процедура надання соціальних послуг в електронному форматі. Нерідко цифрові сервіси створюються на рівні підзаконних актів (накази Міністерства соціальної політики, постанови Кабінету Міністрів України), без чіткого адміністративно-процедурного підґрунтя. Така ситуація породжує правову невизначеність як для громадян, так і для виконавців послуг.

Також важливим аспектом є відсутність системного правового регулювання міжвідомчої взаємодії у цифровому форматі, особливо між реєстрами Міністерства соціальної політики, Пенсійного фонду, Міністерства охорони здоров'я України, Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства у справах ветеранів та органів місцевого самоврядування.

Важливо зазначити про інституційну трансформацію органів публічної влади у цифрову епоху. Окремої уваги заслуговує зміна інституційної моделі реалізації соціальної політики. У 2023-2025 роках було здійснено низку реформ, серед яких: створення Єдиного соціального реєстру – централізованої платформи для обліку та призначення соціальних виплат; впровадження цифрової платформи e-Social, інтегрованої з «Дією»; запуск експериментальних проектів із застосування AI-модулів для автоматизованого призначення допомоги (пілот у Дніпропетровській, Львівській та Київській областях).

Ці новації призвели до перерозподілу повноважень між органами влади. Зокрема, відбулося укрупнення функцій на рівні центральних органів (Міністерство соціальної політики, Пенсійний фонд), в той час як органи місцевого самоврядування часто виконують функції операторів цифрових сервісів [9].

У цьому контексті адміністративне право повинно реагувати на нові управлінські моделі: державно-приватне партнерство у сфері цифрових платформ, делегування повноважень ІТ-компаніям, впровадження стандартів кібербезпеки як складової адміністративної законності [10].

Стосовно викликів цифровізації в умовах воєнного стану та постконфліктної реінтеграції [11], слід зауважити, що війна актуалізувала питання цифрової стійкості соціального адміністрування, впровадження інноваційних змін у публічному управлінні для формування цифрового суспільства та економіки [12].

З одного боку, цифрові інструменти стали незамінними для забезпечення мобільного доступу до послуг для внутрішньо переміщених осіб, біженців, військовослужбовців, родин загиблих. З іншого – зросла вразливість до кібератак, втрати персональних даних, маніпуляцій при автоматизованому призначенні виплат.

Також важливо зазначити, що цифровізація, як один з основних секторальних напрямків європейської інтеграції [13], зумовлює необхідність: розробки спеціальних адміністративно-правових режимів цифрового управління в умовах надзвичайних ситуацій; створення системи аудиту алгоритмів і процедур призначення соціальних виплат; посилення контролю за приватними операторами цифрових послуг.

Законодавче забезпечення трансформації державного управління [14] повинне включати антикризову модель цифрового публічного управління, з урахуванням принципів адаптивності, законності, пропорційності та недискримінації [15].

Серед перспектив удосконалення адміністративно-правового регулювання, слід виокремити:

кодифікацію адміністративних цифрових процедур, що передбачає розробку універсального нормативного акта з метою врегулювання порядку взаємодії громадянина з державою в цифровому форматі;

створення незалежного наглядового органу (аналог цифрового омбудсмана), уповноваженого розглядати скарги громадян щодо електронних сервісів;

закріплення принципів цифрового права в Конституції України (у рамках майбутніх змін, з огляду на євроінтеграційний процес);

уніфікацію технічних стандартів цифрової взаємодії органів влади, що має бути нормативно обов'язковою.

У контексті означених перспектив важливо також враховувати фундаментальне значення прозорості, підзвітності та відкритості публічного управління в цифровому середовищі. Як справедливо наголошується у наукових працях, ефективна цифровізація неможлива без належного забезпечення права громадян на доступ до публічної інформації, що є інструментом демократичного контролю за діяльністю державних органів [16]. Прозорість, у свою чергу, виступає не лише як технологічна вимога, а як ключовий демократичний стандарт функціонування влади в умовах інформаційного суспільства [17]. Важливу роль у цьому процесі відіграють також неурядові правозахисні організації, що сприяють формуванню культури правової цифрової обізнаності громадян та здійснюють незалежний моніторинг цифрових адміністративних практик [18].

Висновки. У результаті проведеного дослідження встановлено, що цифровізація публічного управління в соціальній сфері України є ключовим напрямом трансформації системи публічної влади, що має не лише технологічний, а насамперед глибокий адміністративно-правовий характер. Перехід від паперово-бюрократичної моделі соціального адміністрування до цифрової передбачає радикальну зміну змісту, форми та логіки здійснення владних повноважень, що має бути адекватно врегульовано на рівні національного законодавства.

Установлено, що чинна нормативно-правова база цифровізації соціальної сфери залишається фрагментарною. Частина регулятивних актів має декларативний характер або ж не враховує особливостей адміністративних процедур в електронному середовищі. Особливої актуальності набуває питання формалізації цифрових адміністративних процедур (прийняття рішень, повідомлення, ідентифікація особи, строковість, електронне оскарження), що сьогодні реалізуються на підставі відомчих регламентів без чіткого правового підґрунтя.

Аналіз інституційних змін свідчить про поступову централізацію функцій цифрового соціального адміністрування на рівні центральних органів виконавчої влади, одночасно із залученням приватних технологічних партнерів. Така трансформація створює нові правові ризики, зокрема у сфері захисту персональних даних, відповідальності за технічні помилки, кібербезпеки тощо. Водночас, війна в Україні стимулювала інтенсивне впровадження цифрових сервісів у соціальній сфері як

механізму екстреного реагування на потреби громадян, особливо внутрішньо переміщених осіб, військовослужбовців, постраждалих від бойових дій.

Узагальнюючи, можемо констатувати, що цифровізація соціальної сфери вимагає не лише технологічної, а й правової зрілості держави. Йдеться про необхідність створення цілісної моделі цифрового адміністративного права, що відповідатиме стандартам правової визначеності, належного врядування, доступності та інклюзивності.

З урахуванням викладеного, вважаємо доцільним:

Розробити та прийняти Кодекс цифрових адміністративних процедур – системний акт, що регламентуватиме порядок надання публічних послуг у цифровій формі, із чіткими гарантіями прав громадян.

Запровадити інститут цифрового адміністративного омбудсмана, як незалежного органу з нагляду за дотриманням прав і свобод у сфері цифрового публічного управління.

Нормативно закріпити стандарти технологічної взаємодії між публічними суб'єктами та інтегрованими платформами (реєстрами, CRM, сервісами ідентифікації).

Розробити антикризову модель цифрового управління для умов воєнного стану, надзвичайних ситуацій та постконфліктної реінтеграції.

Імплементувати в національне законодавство засади цифрових прав людини, включаючи право на цифровий доступ до соціальних послуг, право на алгоритмічну прозорість та право на цифрову репутацію.

Таким чином, цифрова трансформація публічного управління в соціальній сфері постає не лише як етап технологічного оновлення, а як один із ключових векторів поступального розвитку держави, що вимагає належної адміністративно-правової осмисленості. Подальший успіх цифрових реформ залежатиме від того, наскільки правова система зможе не лише адаптуватися до темпів технологічного прогресу, а й забезпечити нормативну основу, що поєднуватиме ефективність, правову визначеність та орієнтацію на потреби людини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Задорожний В., Мирошниченко А., Сапін А. Стратегічні аспекти цифровізації адміністративних послуг. *Економіка і регіон/Economics and region*. 2024. № 4(95). С. 75–81.
2. Шлапак А.В., Іващенко О.А. Управління соціальною безпекою в умовах цифрової економіки: локальний рівень. *Бізнес Інформ*. 2024. № 1. С. 87–94.
3. Про адміністративну процедуру: Закон України від 17.02.2022 р. № 2073-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2073-20#Text.
4. Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні: Закон України від 15.07.2021 р. № 1667-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ 1667-20#Text.
5. Kolesnikova, K. (2024). Digitization of public services in Ukraine: Successes and challenges in the implementation of state reforms. *Philosophy and Governance*, 1, 18–27.
6. Про особливості надання публічних (електронних публічних) послуг: Закон України від 15.07.2021 р. № 1689-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/ show/1689-20#Text.
7. Про схвалення Стратегії цифрової трансформації соціальної сфери: Розпорядж. Каб. Міністрів України від 28.10.2020 р. № 1353-р. URL: https:// zakon.rada.gov.ua/laws/show/1353-2020-р#Text.
8. Про схвалення Стратегії цифрового розвитку інноваційної діяльності України на період до 2030 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2025-2027 роках: Розпорядж. Каб. Міністрів України від 31.12.2024 р. № 1351-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1351-2024-р#Text.
9. Діордіца І.В., Журавель Я.В., Жуков П.І. Правове регулювання діджиталізації місцевого самоврядування. *Європейські перспективи*. 2024. № 2. С. 178–183.
10. Karpenko, O. (2023). Digital Transformations of Public Administration in Countries with Transition Economies. *European Review*, *6(31),* 569–588.
11. Yevtushenko, O. (2023). Digitalization of public administration and its pecularities and prospects in Ukraine. *Public Administration and Regional Development, 22,* 964–983.
12. Tymchenko, M. (2024). Main indicators of digitalization of public administration: international practice. *Public Administration and Regional Development, 24,* 400–421.
13. Kryvoruchko, I. (2025). Key trends of digitalization of public administration in the context of European integration of Ukraine. *Theory and Practice of Public Administration, 79(2),* 115–135.
14. Bondarenko, S., Liganenko, I., & Mykytenko, V. (2020). Transformation of public administration in digital conditions: world experience, prospects of Ukraine. *Journal of Scientific Papers «Social development and Security», 2(10),* 76–89.

15. Belyakova, O.V. (2021). Digital Transformation Of Public Administration: Achievements And Problems. *Global Challenges and Prospects of The Modern Economic Development*.
16. Наливайко Л.Р., Вітвіцький С.С. Право на доступ до публічної інформації в контексті контролю громадян за діяльністю держави. *Право і суспільство*. 2014. № 5(2). С. 28–33.
17. Nalyvaiko, L.R. (2014). Transparency as a democratic standard of the government functioning. *Evropský Politický a Právní Diskurs, 1(4),* 51–62.
18. Наливайко Л.Р., Грицай І., Дніпров О. С. Неурядові правозахисні організації України: навч. посібник. К.: Хай-Тек Прес, 2014. 432 с.

УДК 342
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.1.38

СПЕЦІАЛІЗОВАНИЙ ОМБУДСМАН ЯК ІНСТИТУТ ЗАХИСТУ ЕКОЛОГІЧНИХ ПРАВ ЛЮДИНИ: МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД ТА УКРАЇНСЬКІ РЕАЛІЇ

Роговенко О.В.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри адміністративного та інформаційного права,
декан юридичного факультету
Сумського національного аграрного університету
ORCID: 0000-0003-2887-9339

Бондар Н.А.,
доктор філософії зі спеціальності 081 «Право», доцент,
доцент кафедри державно-правових дисциплін та українознавства
Сумського національного аграрного університету
ORCID: 0000-0001-8036-9083

Кузнецова М.Ю.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри приватного та соціального права,
завідувач кафедри приватного та соціального права
Сумського національного аграрного університету
ORCID: 0000-0003-3566-6016

Роговенко О.В., Бондар Н.А., Кузнецова М.Ю. Спеціалізований омбудсман як інститут захисту екологічних прав людини: міжнародний досвід та українські реалії.

У статті досліджується роль спеціалізованого омбудсмана як ефективного інституту захисту екологічних прав людини. Проаналізовано ґенезу та розвиток концепції спеціалізованого омбудсмана, його місце в системі державного управління та особливості функціонування. На основі аналізу міжнародного досвіду функціонування екологічних омбудсманів (комісарів, захисників) виокремлено ключові моделі та найкращі практики. Розглянуто актуальність та перспективи впровадження інституту екологічного омбудсмана в Україні, враховуючи виклики, пов'язані з наслідками військової агресії, та євроінтеграційні процеси, що вимагають посилення захисту довкілля та екологічних прав.

Акцентовано на необхідності впровадження інституту екологічного омбудсмана в Україні на основі наступних факторів: масштабна екологічна шкода внаслідок військової агресії рф; необхідність повоєнного екологічного відновлення; євроінтеграційний курс України; зростання екологічної свідомості та активності громадянського суспільства; велика територія та біологічне різноманіття України**.**

Інститут спеціалізованого омбудсмана, зокрема екологічного омбудсмана, є сучасною відповіддю на ускладнення суспільних відносин та зростання вимог до захисту прав людини. Генеза спеціалізованих омбудсманів пов'язана з еволюцією класичного інституту, необхідністю фокусування на конкретних сферах та інтересах вразливих груп. Екологічний омбудсман виступає як критично важливий інституційний механізм, що виник як відповідь на глобальні екологічні виклики та потребу в незалежному захисті екологічних прав людини. Міжнародний досвід функціонування екологічних омбудсманів демонструє різноманіття моделей, але спільні риси у функціях (захист прав, моніторинг, посередництво, популяризація сталого розвитку) підтверджують ефективність цього інституту.

Для України запровадження інституту екологічного омбудсмана є назрілою необхідністю, що обумовлена наслідками військової агресії, євроінтеграційними прагненнями та потребою у посиленні захисту довкілля та екологічних прав громадян. Це сприятиме ефективнішому публічному адмініструванню у сфері екології та наближенню до стандартів сталого розвитку.

Ключові слова: спеціалізований омбудсман, екологічний омбудсман, екологічні права, захист прав людини, міжнародний досвід, Україна, сталий розвиток, публічне адміністрування, екологічна безпека.

Roghovenko, O.V., Bondar, N.A., Kuznetsova, M.Yu. Specialized ombudsman as an institution for the protection of environmental human rights: international experience and Ukrainian realities.

The article examines the role of a specialized ombudsman as an effective mechanism for protecting environmental human rights. It analyzes the genesis and evolution of the concept, its position within the public administration system, and operational specificities. Based on an overview of international practices regarding environmental ombudsman (commissioners, defenders), the study identifies key models and best practices. The paper explores the relevance and prospects of introducing the environmental ombudsman institution in Ukraine, considering the consequences of military aggression and the country's European integration processes, which require strengthening environmental protection and safeguarding environmental rights.

Particular emphasis is placed on the need to establish the institution of an environmental ombudsman in Ukraine, based on several factors: large-scale environmental damage caused by the russian federation's military aggression; the necessity of post-war environmental restoration; Ukraine's European integration aspirations; growing environmental awareness and civic activism; and the country's vast territory and rich biodiversity.

The institution of a specialized ombudsman, particularly an environmental ombudsman, is a modern response to the increasing complexity of social relations and rising demands for human rights protection. Its development is rooted in the evolution of the classical ombudsman institution and the need to address specific areas and the interests of vulnerable groups. The environmental ombudsman represents a vital institutional mechanism developed in response to global environmental challenges and the demand for independent protection of environmental rights. International experience demonstrates a diversity of models, yet the standard functions they perform (rights protection, monitoring, mediation, and promotion of sustainable development) affirm the effectiveness of this institution.

For Ukraine, introducing an environmental ombudsman is a pressing necessity, driven by the consequences of war, the demands of European integration, and the urgent need to strengthen environmental governance and ensure citizens' environmental rights. Its implementation will contribute to more effective public administration in the environmental sphere and support the alignment with sustainable development standards.

Key words: specialized ombudsman, environmental ombudsman, environmental rights, human rights protection, international experience, Ukraine, sustainable development, public administration, environmental security.

Постановка проблеми. Сучасний світ характеризується ускладненням суспільних відносин та зростанням вимог до якості державного управління та захисту прав людини. Класичний інститут омбудсмана, що традиційно виконує функції загального нагляду за дотриманням прав і свобод, поступово еволюціонує, адаптуючись до нових викликів. Одним із проявів цієї еволюції є поява та розвиток спеціалізованих омбудсманів, які зосереджуються на захисті прав окремих категорій громадян або у конкретних сферах суспільного життя.

Екологічні права людини – право на безпечне для життя і здоров'я довкілля, доступ до екологічної інформації, участь у прийнятті екологічних рішень та відшкодування екологічної шкоди – є фундаментальними для забезпечення добробуту суспільства та сталого розвитку. Однак, їхня реалізація часто стикається з серйозними перешкодами, зокрема в Україні, де масштабна екологічна шкода, спричинена військовою агресією, актуалізує питання ефективних механізмів захисту довкілля та притягнення до відповідальності. У цьому контексті, запровадження інституту екологічного омбудсмана в Україні стає не лише науково обґрунтованим, а й практично необхідним кроком.

Метою цієї статті є аналіз ролі спеціалізованого омбудсмана, зокрема екологічного, як інституту захисту прав людини на міжнародному рівні та оцінка перспектив його впровадження в українських реаліях.

Стан опрацювання проблематики. Праці Л. Голяк та Л. Рябовол розкривають становлення та розвиток інституту спеціалізованого омбудсмана, зокрема проблематику його спеціалізації в зарубіжних країнах. Дослідження Р. Бабія про бізнес-омбудсмена також підкреслює тенденцію до спеціалізації та виклики у визначенні їхнього поняття. Робота Р. Ханик-Посполітак та В. Посполітака розглядає систему спеціалізованих омбудсменів в Україні як механізм альтернативного вирішення спорів, що актуалізує роль таких інституцій у національному правовому полі. Стаття Н. Бондар та Р. Осетрова, зосереджуються на інституційному та функціонально-правовому забезпеченні екологічної функції держави, що дозволяє зрозуміти загальний контекст, у якому діятиме екологічний омбудсмен. Особливе місце у списку займає праця Çakır Sümer, G. (турецькою мовою), яка прямо стосується екологічного омбудсмена та омбудсменства для довкілля. Наукові праці М. Кузнецової,

Н. Гресь та В. Шапрана, а також Т. Лагойди безпосередньо обґрунтовують необхідність запровадження посади уповноваженого з екологічних прав людини в Україні.

Виклад основного матеріалу. Інституція омбудсмана, незалежно від її сучасних форм, вже не виконує функції у сфері прав людини лише як додаткові чи побічні — вони стали невід'ємною та необхідною складовою її основного призначення. Крім того, роль у сфері прав людини більше не є прерогативою так званих гібридних офісів: ці дві функції фактично об'єдналися. Омбудсман є беззаперечно інституцією захисту прав людини і не може досягти успіху без цього, зважаючи на виклики та проблеми, що постають перед ним у середовищі XXI століття [1, с. 18]. Інститут омбудсмана, що походить зі Швеції (1809 р.), як механізм парламентського контролю за адміністрацією, з часом набув глобального поширення та диверсифікації. Ця еволюція призвела до виникнення інституцій спеціалізованих омбудсманів.

Хоча єдиного нормативного визначення «спеціалізованого омбудсмана» в правничій науці немає, його сутність полягає у фокусуванні на захисті прав у конкретній, вузько визначеній сфері або інтересів специфічних груп населення. Л. Голяк визначає спеціалізованого омбудсмана як незалежну авторитетну особу, що виступає посередником між певною групою населення/сферою та державними органами, здійснюючи моніторинг, запити та надаючи рекомендації для усунення порушень прав людини [2, с. 66]. Л. Рябовол зазначає, що такі інституції виникають, коли суспільство відчуває актуальну потребу в захисті прав окремих категорій осіб або в певних сферах життя, що свідчить про високий рівень правозахисної функції держави та розвитку громадянського суспільства [3, с. 46]. Р. Бабій окреслює, що посади спеціалізованих омбудсманів можуть застосовуватися в різноманітних сферах, але мета їх діяльності залишається єдиною – заохочення і захист прав людини та інформування громадськості про права, які вона має [4, с. 66]. Звертаємо увагу на те що сутність інституту спеціалізованого омбудсмана полягає в захисті прав людини в окремих сферах. Науковці сходяться на тому, що це незалежна і авторитетна особа чи інституція, яка виконує посередницьку функцію між державою та певною категорією населення. Вона здійснює моніторинг, ініціює запити, надає рекомендації для усунення порушень і сприяє поінформованості громадськості. Виникнення таких інститутів зазвичай зумовлено нагальною потребою в додатковому захисті прав у специфічних сферах, що свідчить про зрілість громадянського суспільства та ефективність правозахисної функції держави.

Науковці Р. Ханик-Посполітак та В. Посполітак виокремлюють основні практичні проблеми у діяльності всіх видів спеціалізованих омбудсманів, зокрема в Україні: відсутність законодавчого регулювання їх діяльності (крім мовного та освітнього омбудсмена), де б чітко було визначено принципи їх діяльності та компетенцію; визначення юридичної сили рішень, які приймаються спеціалізованими омбудсменами за результатами вирішення спору, для сторін конфлікту; відсутність довіри; фінансування [5, с. 365-366]. Отже, для ефективного просування інституту спеціалізованого омбудсмана в Україні, як у загальному вимірі, так і щодо окремих його форм, необхідно подолати низку практичних бар'єрів та, передусім, посилити фундаментальні наукові розвідки у відповідній сфері.

Спеціалізовані омбудсмани функціонують на різних рівнях (національному, регіональному, місцевому, наднаціональному) та можуть мати різну структуру та джерела фінансування (державні, приватні). Їхня діяльність сприяє посиленню ефективності публічного адміністрування, забезпечуючи незалежний та експертний погляд на проблеми, що виникають у конкретних галузях. Отже, спеціалізація омбудсманів у сфері захисту довкілля стала відповіддю на зростаючі екологічні виклики, потребу в ефективному захисті екологічних прав громадян та забезпеченні екологічної функції держави, як «сукупності заходів, які держава приймає для забезпечення екологічної безпеки та збереження природних ресурсів для майбутніх поколінь» [6, с. 15].

Міжнародний досвід та досвід зарубіжних країн свідчить про різноманіття моделей екологічного омбудсмана. Прикладами екологічних омбудсменів є: Омбудсмен із питань довкілля (Нова Зеландія); Екологічний омбудсмен (Філіппіни); Омбудсмен із захисту довкілля (Відень, Австрія); Омбудсмен з питань довкілля та сталого розвитку в канадській провінції Онтаріо; Омбудсмен із захисту довкілля для майбутніх поколінь – Зелений омбудсмен (Угорщина); Омбудсмен із питань екологічної справедливості (США – Колорадо); Омбудсмен із питань якості довкілля (США – Луїзіана); Національний комітет з екологічних скарг (Кенія) [7, с. 215].

Інститут екологічного омбудсмена організований як на національному, так і на глобальному рівнях. Міжнародний центр омбудсменів з питань довкілля та розвитку – OmCED (International Ombudsman Centre for the Environment and Development) працює над запобіганням та вирішенням міжнародних або транскордонних конфліктів, що стосуються довкілля, природних ресурсів та сталого розвитку. Він був спільно заснований Всесвітньою радою та Всесвітнім союзом охорони природи (МСОП) [7, с. 215].

Погоджуючись з думкою О. Борщевської та В. Згурської, що українській правовій спільноті також необхідно розробити стратегію подолання наслідків порушень прав і свобод людини, запобіжних заходів та ініціювати міжнародно-правову співпрацю щодо реагування на збройну агресію росії в контексті транскордонних екологічних прав. Зокрема, це передбачає: визначити тривалість екологічного кримінального правопорушення як кваліфікуючий фактор для тяжкості злочину та санкцій у національних та міжнародних документах; розробити та запровадити спеціальний механізм для розрахунку та компенсації економічної, екологічної та антропогенної шкоди, завданої російською федерацією Україні та іншим країнам; сформувати міжнародний механізм примусової компенсації шкоди, завданої росією, без її згоди, використовуючи міжнародні важелі та визнання її країною-агресоркою; запровадити обмін досвідом та співпрацю з міжнародними фахівцями для покращення системи захисту екологічних прав; окреслити діяльність нових національних та міжнародних комісій, які фіксуватимуть та оперативно реагуватимуть на екологічні правопорушення під час збройних конфліктів [8, с. 17].

Узагальнюючи опрацьований матеріал необхідно окреслити функції спеціалізованих омбудсманів в екологічній сфері, до яких відносять: захист екологічних прав громадян, моніторинг дотримання екологічного законодавства, посередництво у вирішенні конфліктів, популяризацію принципів сталого розвитку та контроль за виконанням кліматичних зобов'язань. Кожна країна, виходячи зі своїх національних особливостей, формує унікальний адміністративно-правовий статус екологічного омбудсмана, що є предметом наукового інтересу.

В Україні, попри значний прогрес у розбудові інституту Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, спеціалізована інституція екологічного омбудсмана наразі відсутня. Однак її запровадження є вкрай актуальним та доцільним з огляду на наступні фактори:

по-перше, масштабна екологічна шкода внаслідок військової агресії рф. Бойові дії спричинили безпрецедентні руйнування екосистем, забруднення ґрунтів, водних ресурсів та атмосферного повітря. Екологічний омбудсман може відіграти ключову роль у документуванні цих злочинів, оцінці збитків та сприянні їх відшкодуванню;

по-друге, необхідність повоєнного екологічного відновлення. Інститут екологічного омбудсмана стане важливим інструментом контролю за прозорістю та ефективністю процесів екологічного відновлення, залученням міжнародних ресурсів та дотриманням принципів сталого розвитку;

по-третє, євроінтеграційний курс України. Адаптація українського законодавства до європейських стандартів у сфері охорони довкілля та забезпечення екологічних прав є однією з ключових вимог. Екологічний омбудсман може сприяти ефективній імплементації цих стандартів та підвищенню якості державного управління у сфері екології;

по-четверте, зростання екологічної свідомості та активності громадянського суспільства. Громадськість все більше усвідомлює важливість екологічних проблем та вимагає дієвих механізмів захисту своїх прав. Екологічний омбудсман може стати ефективною ланкою між державою та суспільством;

по-п'яте, велика територія та біологічне різноманіття України**.** Це вимагає спеціалізованого підходу до захисту довкілля та можливості створення регіональних представництв екологічного омбудсмана.

Погоджуємося з думкою науковців, що основними завданнями екологічного омбудсмена та його представників має бути: (1) реалізація державної екологічної політики та стратегій сталого розвитку регіонів у сфері охорони навколишнього середовища; (2) здійснення моніторингу з метою виявлення порушення екологічних прав людини; (3) ініціація початку проведення розслідування допущених порушень у разі відсутності заяви від інших фізичних або юридичних осіб про правопорушення; (4) вчинення заходів про попередження порушення екологічних прав людини; (5) проведення освітніх просвітницьких заходів для фізичних та юридичних осіб; (6) консультативна допомога в дотриманні чинного законодавства України в процесі утворення суб'єктів господарювання, діяльність яких може вплинути на стан довкілля; (7) здійснення міжнародної співпраці у сфері охорони навколишнього середовища [9, с. 114].

Т. Лагойда визначає, що однією з відмінностей спеціалізованих омбудсменів в різних країнах є місце, яке вони займають в системі органів влади. В деяких випадках даний інститут – допоміжним органом представницької влади, в інших – виконавчої або безпосередньо очільника держави [10, с. 409]. На нашу думку, для України можливі наступні моделі організації інституту екологічного омбудсмана:

Модель спеціалізованого заступника – створення посади заступника Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, який спеціалізується на екологічних питаннях.

Модель окремого інституту - створення незалежного інституту екологічного омбудсмана з власними повноваженнями та ресурсами.

Модель координаційного органу - створення спеціалізованого підрозділу при існуючому омбудсмані з координаційними функціями.

Українські науковці активно підтримують ідею запровадження посади екологічного омбудсмана, вказуючи на його потенціал у посиленні управлінського впливу на екологічні правовідносини, покращенні інституційно-функціонального забезпечення екологічних прав людини та громадянина, а також підвищенні правової культури та екологічної свідомості.

Висновки. Інститут спеціалізованого омбудсмана є важливим механізмом захисту екологічних прав людини, що довів свою ефективність у багатьох країнах світу. Міжнародний досвід демонструє різноманітні моделі організації та функціонування екологічних омбудсманів, які можуть бути адаптовані до українських реалій.

Створення інституту екологічного омбудсмана в Україні є необхідним кроком для забезпечення ефективного захисту екологічних прав громадян. Це сприятиме підвищенню рівня екологічної правосвідомості, покращенню якості навколишнього середовища та зміцненню демократичних інститутів.

Успішне функціонування екологічного омбудсмана потребує відповідного законодавчого забезпечення, достатнього фінансування, кваліфікованих кадрів та підтримки громадськості. Врахування міжнародного досвіду та українських особливостей дозволить створити ефективну систему захисту екологічних прав, яка відповідатиме європейським стандартам та потребам українського суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Victor O. Ayeni (2009) Ombudsmen as Human Rights Institutions: The New Face of a Global Expansion. URL: file:///D:/%D1%81%D0%BA%D0%B0%D1%87%D1% 83%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F/Stockholm%20Conference_09.%20Workshop%201_Victor%20Ayeni.pdf.
2. Голяк Л.В. Становлення та розвиток інституту спеціалізованого омбудсмана. *Науковий вісник Академії муніципального управління*. Серія: Право. 2011. Вип. 1. С. 61–67.
3. Рябовол Л.Т. Проблематика інституту омбудсмена в зарубіжних країнах: стан наукових пошуків. *Держава та регіони*. Серія: Право. 2019. № 3 (65). С. 43–48. DOI: https://doi.org/10.32840/1813-338X-2019-3-7.
4. Бабій Р.В. Проблеми визначення поняття омбудсмана із захисту прав підприємців (бізнес-омбудсмана). *Часопис Київського університету права*. 2023. № 3. С. 65–69.
5. Ханик-Посполітак Р., Посполітак В. Система спеціалізованих омбудсменів в Україні як один з механізмів альтернативного вирішення спорів. Доступ до правосуддя в умовах сталого розвитку: до 30-річчя незалежності України: Колективна монографія / за заг. ред. Юрія Притики та Ірини Ізарової. Київ: ВД «Дакор», 2021. С. 357–372.
6. Бондар Н.А., Осетров Р.В. Інституційне та функціонально-правове забезпечення екологічної функції держави. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 3. С. 11–16. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.03.1.
7. Çakır Sümer, G. (2024). ÇEVRE İÇİN OMBUDSMANLIK VEYA ÇEVRE OMBUDSMANLIĞI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME. *Ombudsman Akademik* (*20*), 207–228. https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/3839751.
8. Борщевська О.М., Згурська В.В. Проблематика захисту конституційного права осіб на бехзпечне для життя і здоров'я довкілля під час збройної агресії російської федерації в Україні. *Екологічне право*. 2024. № 3-4. С. 14–18. DOI: https://doi.org/10.37687/2413-7189.2024.3-4.2.
9. Кузнецова М.Ю., Гресь Н.М., Шапран В.В. Запровадження посади уповноваженого з екологічних прав людини в Україні з урахуванням збільшення негативних факторів впливу на стан навколишнього середовища. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* Серія: Право. 2024. № 83. Том 2. С. 110–115. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.83.2.15.
10. Лагойда Т.В. Спеціалізований екологічний омбудсмен як чинник гарантування екологічних прав в Україні. Сучасна парадигма публічного та приватного права в умовах сталого розвитку: монографія. Том 1. Izdevnieciba "Baltija Publishing" (м. Рига, Латвія). 2023. С. 397–413. DOI: https://doi.org/10.30525/978-9934-26-331-6-18.

УДК 342
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.1.39

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ В УМОВАХ ГЕОПОЛІТИЧНИХ ВИКЛИКІВ

Ромців О.І.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії права та конституціоналізму
Інститут права, психології та інноваційної освіти
Національного університету «Львівська політехніка»

Ромців О.І. Забезпечення національної безпеки України в умовах геополітичних викликів.

Дана наукова стаття присвячена питанню забезпечення національної безпеки України в умовах геополітичних викликів. Національна безпека є основою функціонування держави та невід'ємною складовою її розвитку. Вона є критично важливою, адже дає змогу країні зберегти свою цілісність в умовах дестабілізації. В умовах повномасштабної війни росії проти України питання національної безпеки особливо гостро набуває актуальності. З 24 лютого 2022 року загроза територіальній цілісності і суверенітету нашої держави набувала небачених раніше масштабів.

У статті розглядається вплив зовнішніх і внутрішніх чинників на безпекову стратегію України, а також досліджується та аналізується нормативно-правова база, яка регламентує основи національної безпеки та оборони. Особливу увагу приділено ролі ключових інституцій сектору безпеки й оборони, зокрема Ради національної безпеки і оборони України, Збройних Сил України, а також дії міжнародних безпекових гарантій, які показали свою неефективність у практичній площині. Вказується, що одним із важливих інструментів РНБО є введення персональних санкцій проти осіб, причетних до агресії проти нашої держави. Санкційна політика РНБО має не лише символічне, а й практичне значення – блокуються активи, майно, забороняється в'їзд осіб, які загрожують національній безпеці. Водночас ключову роль у зміцненні безпеки відіграє не лише державний апарат, а й інститути громадянського суспільства, які повинні виступати опорою забезпечення національної безпеки держави.

Аналізуються підходи до національної безпеки в сучасному правовому полі, на основі чинних стратегічних документів та реалій війни, що триває. Зокрема, зазначається, що Конституція України, Закон «Про національну безпеку», Стратегія національної безпеки та інші доктринальні документи формують фундаментальну нормативно-правову основу для реагування на загрози, забезпечення суверенітету, територіальної цілісності, прав і свобод громадян.

У межах дослідження розкривається значення правових та інституційних механізмів, що забезпечують цілісність, суверенітет і стабільність держави, а також визначають ключові напрями безпекової політики України в сучасних умовах. Стаття базується на комплексному аналізі юридичних джерел, офіційних документів та сучасної практики забезпечення безпеки в умовах повномасштабної війни.

Ключові слова: національна безпека, суверенітет, геополітичні виклики, загрози, гарантії безпеки, війна.

Romtsiv O.I. Ensuring the national security of Ukraine in the conditions of geopolitical challenges.

This scientific article is devoted to the issue of ensuring the national security of Ukraine in the face of geopolitical challenges. National security is the basis of the functioning of the state and an integral part of its development. It is critically important because it allows the country to maintain its integrity in conditions of destabilization. In the conditions of russia's full-scale war against Ukraine, the issue of national security is becoming especially acute. Since February 24, 2022, the threat to the territorial integrity and sovereignty of our state has acquired previously unprecedented proportions.

The article examines the impact of external and internal factors on Ukraine's security strategy, as well as studies and analyses the legal framework that regulates the foundations of national security and defence. Particular attention is paid to the role of key institutions of the security and defence sector, in particular, the National Security and Defence Council of Ukraine, the Armed Forces of Ukraine, as well as the operation of international security guarantees, which have proven to be ineffective in practice. It is pointed out that one of the important tools of the NSDC is the imposition of personal sanctions against persons involved in the aggression against our country. The NSDC's sanctions policy has not

only symbolic but also practical significance: assets and property are blocked, and entry of persons who threaten national security is prohibited. At the same time, the key role in strengthening security is played not only by the state apparatus, but also by civil society institutions, which should act as a pillar of national security.

The article analyses approaches to national security in the modern legal framework, based on the current strategic documents and the realities of the ongoing war. In particular, it is noted that the Constitution of Ukraine, the Law 'On National Security', the National Security Strategy and other doctrinal documents form the fundamental legal framework for responding to threats, ensuring sovereignty, territorial integrity, rights and freedoms of citizens.

The article analyses approaches to national security in the modern legal framework, based on current strategic documents and the realities of the ongoing war. In particular, it is noted that the Constitution of Ukraine, the Law 'On National Security', the National Security Strategy and other doctrinal documents form the fundamental legal framework for responding to threats, ensuring sovereignty, territorial integrity, rights and freedoms of citizens.

The study reveals the importance of legal and institutional mechanisms that ensure the integrity, sovereignty and stability of the state, as well as define the key directions of Ukraine's security policy in the current environment. The article is based on a comprehensive analysis of legal sources, official documents and current practice of ensuring security in a full-scale war.

Key words: national security, sovereignty, geopolitical challenges, threats, security guarantees, war.

Постановка проблеми. Проблема забезпечення національної безпеки України набула особливої актуальності після початку збройної агресії з боку російської федерації у 2014 році, що спричинило суттєву зміну безпекової ситуації не лише в регіональному, а й у глобальному масштабі. Повномасштабне вторгнення у 2022 році остаточно зруйнувало залишки довіри до системи міжнародних гарантій безпеки, зокрема Будапештського меморандуму, та продемонструвало вразливість України перед силовим тиском у разі відсутності реальних механізмів колективного захисту. З огляду на це, актуалізується потреба у комплексному переосмисленні національної політики безпеки. Це вимагає глибокого правового, інституційного та стратегічного аналізу задля формування дієвих засад забезпечення національної безпеки України.

Аналіз дослідження проблеми. У зв'язку зі своєю актуальністю питання забезпечення національної безпеки України викликає науковий інтерес багатьох вчених, серед яких: В. Антонов, Д. Василенко, О. Власюк, Д. Галат, Ю. Грицюк, О. Данільян, О. Дзьобань, А. Качинський, С. Крук, В. Ліпкан, Г. Новицький, Г. Пономаренко, Г. Ситник, В. Смолянюк, Т. Ткачук, С. Федуняк, М. Чепелева, М. Шевченко, Ю. Щербань, тощо. Проте на сьогоднішній день у зв'язку з загарбницькою війною росії проти України виникає ще багато проблем, які потребують свого якнайшвидшого вирішення.

Метою статті є розгляд особливостей формування та реалізації національної безпекової політики України в умовах геополітичних викликів, зокрема збройної агресії росії, шляхом аналізу чинного законодавства та стратегічних документів у сфері національної безпеки.

Виклад основного матеріалу. Національна безпека України – захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу та інших національних інтересів України від реальних та потенційних загроз 01]. Закон України «Про національну безпеку» визначає, що фундаментальними національними інтересами України є:

1) державний суверенітет і територіальна цілісність, демократичний конституційний лад, недопущення втручання у внутрішні справи України;

2) сталий розвиток національної економіки, громадянського суспільства і держави для забезпечення зростання рівня та якості життя населення;

3) інтеграція України в європейський політичний, економічний, безпековий, правовий простір, набуття членства в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору, розвиток рівноправних взаємовигідних відносин з іншими державами [1].

Основоположним документом, що визначає правові засади національної безпеки України, є її Конституція. Вона закріплює ключові принципи функціонування держави, а у випадку загрози національній безпеці, суверенітету чи територіальній цілісності – запровадження надзвичайного чи воєнного стану. Конституційні механізми забезпечення національної безпеки України формують системне поєднання нормативно-правових актів та інституційних структур, спрямованих на захист національних інтересів. Захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки проголошується найважливішими функціями держави, справою всього Українського народу [2].

Координаційним органом з питань національної безпеки і оборони при Президентові України є Рада національної безпеки і оборони України (далі – РНБО), яка координує і контролює діяльність органів виконавчої влади у сфері національної безпеки і оборони. Головою РНБО є Президент [2].

Одним із важливих інструментів РНБО є введення персональних санкцій проти осіб, причетних до агресії проти нашої держави. Санкційна політика РНБО має не лише символічне, а й практичне значення – блокуються активи, майно, забороняється в'їзд осіб, які загрожують національній безпеці.

РНБО відіграє важливу роль також у гібридній війні проти України. Робочим органом при РНБО є Центр протидії дезінформації, який у своїй діяльності забезпечує здійснення заходів щодо протидії поточним і прогнозованим загрозам національній безпеці та національним інтересам України в інформаційній сфері, забезпечення інформаційної безпеки України, виявлення та протидії дезінформації, ефективної протидії пропаганді, деструктивним інформаційним впливам і кампаніям, запобігання спробам маніпулювання громадською думкою [3]. З огляду на це, ефективність РНБО значною мірою визначає здатність України до своєчасного прогнозування і нейтралізації комплексних загроз, а отже – забезпечує сталість державних інституцій і збереження національного суверенітету.

Пріоритети національних інтересів України та забезпечення національної безпеки, цілі та основні напрями державної політики у цій сфері були викладені у Стратегії національної безпеки України (далі – Стратегія), враховуючи зовнішні та внутрішні загрози, серед яких російська агресія.

Стратегія ґрунтується на таких основних засадах:

– стримування – розвиток оборонних і безпекових спроможностей для унеможливлення збройної агресії проти України;

– стійкість – здатність суспільства та держави швидко адаптуватися до змін безпекового середовища й підтримувати стале функціонування, зокрема шляхом мінімізації зовнішніх і внутрішніх вразливостей;

– взаємодія – розвиток стратегічних відносин із ключовими іноземними партнерами, насамперед з Європейським Союзом і НАТО та їх державами-членами, Сполученими Штатами Америки, прагматичне співробітництво з іншими державами та міжнародними організаціями на основі національних інтересів України [4]. Таким чином, Стратегія базується на засадах, кожна з яких відіграє ключову роль у протидії сучасним загрозам, які постають перед Україною.

Стратегія виходить із положення, що безпека людини – безпека країни, що відповідає сучасним підходам до розуміння цієї концепції. Вона також є основою для формування інших документів щодо планування у сферах національної безпеки і оборони, йдеться про Стратегію воєнної безпеки України, Стратегія громадської безпеки та цивільного захисту України, Стратегію енергетичної безпеки, Стратегія інформаційної безпеки тощо. Стратегія воєнної безпеки України є стратегічним документом, який визначає головні принципи, цілі, напрями та інструменти забезпечення воєнної безпеки держави в умовах актуальних загроз, зокрема з боку російської федерації.

Пріоритетами досягнення цілей державної політики у воєнній сфері, сфері оборони і військового будівництва є:

– запровадження об'єднаного керівництва з підготовки та ведення всеохоплюючої оборони України;

– розвиток інституційних спроможностей Міністерства оборони України та інших органів управління складових сил оборони;

– нарощування спроможностей Збройних Сил України, сил територіальної оборони у їх складі, інших складових сил оборони до виконання покладених завдань [5].

У стратегії визначено, що сучасні загрози є багатовимірними: окрім прямої збройної агресії, до них належать також гібридні дії, інформаційна війна, кіберзагрози, економічний тиск, блокування морських шляхів, а також спроби дестабілізації внутрішньої ситуації в Україні.

Особлива увага приділяється забезпеченню оборонної достатності та підвищенню стійкості держави до широкого спектра загроз. У цьому контексті велике значення надається розвитку оборонно-промислового комплексу, удосконаленню командування та управління військами, а також створенню національної системи стратегічного планування. Стратегія передбачає підготовку держави до ведення війни в умовах сучасних загроз, зокрема через посилення ролі Сил територіальної оборони та впровадження сучасних технологій у сфері оборони.

Вла0сюк О.С. вказує на те, що у широкому розумінні національна безпека України – це спосіб самозбереження українського народу, який досяг рівня організації у формі незалежної держави. Національну безпеку України можна розглядати як комплекс державних і соціальних гарантій, що спрямовані на підтримку стабільності життєдіяльності та поступового розвитку українського народу в цілому й кожного громадянина зокрема [6, с. 25].

Повномасштабне вторгнення росії на територію України 24 лютого 2022 року актуалізувало питання національної безпеки як ніколи раніше. Війна, яку росія розпочала ще у 2014 році з анексії Автономної Республіки Крим та частини Донецької і Луганської областей, змусила суттєво змінити підхід до державної політики у питанні національної безпеки та оборони.

Війна суттєво змінила не лише стратегічне бачення безпеки, а й сам підхід до захисту державного суверенітету, територіальної цілісності та конституційного ладу. Так, Резнікова О.О. зазначає, що рф залишатиметься основним джерелом загроз національній безпеці України на довгі роки. Хоча найгірші прогнози щодо розширення агресії РФ проти України вже справдилися, після завершення війни не варто очікувати на відмову керівництва РФ (навіть у разі заміни її очільників) від агресивних планів щодо продовження експансіоністської політики щодо України [7, с. 49].

Власне, це відображає стратегічні амбіції росії, спрямовані на збереження контролю над регіоном і стримування європейської та євроатлантичної інтеграції України, що ставить під сумнів ефективність міжнародних гарантій безпеки, у яких росія виступала гарантом територіальної цілісності України.

5 грудня 1994 року наша держава підписує меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї, того ж дня він набуде чинності і вже 2 червня 1996 року Україна офіційно втратить свій третій за величиною ядерний арсенал у світі.

Згідно з текстом Меморандуму, Сполучені Штати Америки (далі – США), Велика Британія та Росія взяли на себе юридично зафіксовані зобов'язання щодо України, а саме:

– поважати суверенітет, незалежність і територіальну цілість України;

– утримуватися від загрози сили або її застосування проти територіальної цілісності чи політичної незалежності України;

– не використовувати економічний тиск для впливу на Україну з отримання будь-яких переваг;

– домагатися негайних дій Ради Безпеки ООН у разі застосування ядерної зброї проти України, а також проводити консультації у разі виникнення ситуацій, внаслідок якої постає питання стосовно цих зобов'язань [8].

Недоліки Будапештського меморандуму стануть явними майже відразу. 29 вересня 2003 року Росія без попереджень і погоджень почала будівництво греблі до українського острова Тузла у Керченській протоці [9].

Хоча Україна отримала гарантії безпеки від США, Великої Британії та Росії в обмін на відмову від ядерної зброї, механізм забезпечення цих гарантій залишився розмитим. У випадку з Тузлою Україна фактично не отримала дієвої підтримки від гарантів меморандуму, що показало неефективність цього документа як інструменту реального захисту національної безпеки.

У 2014 році Росія остаточно порушила Будапештський меморандум, анексувавши Крим і розпочавши військову агресію проти України, що у 2022 переросла у повномасштабне вторгнення. Ці дії продемонстрували недієвість міжнародних гарантій безпеки, передбачених документом, і поставили під сумнів ефективність подібних угод у майбутньому.

Сьогодні Будапештський меморандум є пам'яткою недалекоглядності в ухваленні стратегічних безпекових рішень. Він має слугувати нагадуванням нинішнім лідерам країн євроатлантичної спільноти про те, що розбудова європейської архітектури безпеки за рахунок інтересів України, а не з їх урахуванням, приречена на провал [10].

Таким чином, історична ретроспектива свідчить про недалекоглядність забезпечення національної безпеки України, що є своєрідною основою до формування національної безпеки тепер.

Питання національної безпеки є ключовим елементом державної політики, оскільки воно безпосередньо стосується збереження суверенітету, територіальної цілісності, конституційного ладу та загального функціонування політичної, економічної, соціальної й інформаційної систем держави. У сучасних умовах, коли Україна стикається з масштабними зовнішніми загрозами, а також з внутрішніми викликами – питання національної безпеки набуває виняткового стратегічного значення.

Враховуючи фундаментальні національні інтереси, визначені Конституцією України і Законом України «Про національну безпеку», пріоритетами національних інтересів України та забезпечення національної безпеки визначено:

1. відстоювання незалежності і державного суверенітету;

2. відновлення територіальної цілісності у межах міжнародно визнаного державного кордону України;

3. суспільний розвиток, насамперед розвиток людського капіталу;

4. захист прав, свобод і законних інтересів громадян України;

5. європейська і євроатлантична інтеграція [4].

Аналітична доповідь «Концептуальні засади розвитку системи забезпечення національної без-

пеки України», підготовлена Національним інститутом стратегічних досліджень, формує цілісне бачення побудови ефективної системи національної безпеки в умовах трансформаційного середовища та зовнішніх і внутрішніх загроз. У центрі уваги документа – ідея переходу до всеохоплюючої моделі національної безпеки, яка базується на взаємодії держави, громадянського суспільства та особистості. Головне призначення такої системи полягає у забезпеченні сталого функціонування держави й суспільства, виявленні та нейтралізації загроз, а також у збереженні стратегічного курсу розвитку, передусім європейської та євроатлантичної інтеграції.

Доповідь акцентує на важливості поєднання формальної та неформальної складових системи безпеки: до першої належать органи державної влади, Збройні Сили, правоохоронні структури, до другої – інститути громадянського суспільства, незалежні медіа, активні громадяни. Такий підхід сприяє формуванню соціальної згуртованості та національної єдності перед лицем небезпек. Особливо підкреслюється роль інституційного оновлення, правової реформи та впровадження стратегічного планування в усіх секторах безпеки, зокрема в оборонному, інформаційному, економічному, кібернетичному. Концепція стійкості системи безпеки в доповіді описується як здатність до адаптації, відтворення та протидії дестабілізуючим чинникам. Для досягнення такої стійкості необхідно модернізувати управлінські процеси, підвищити кадрову спроможність, а також забезпечити адекватне фінансування та ресурсне забезпечення [11].

Документ також звертає увагу на необхідність посилення стратегічної комунікації, формування культури безпеки в суспільстві та залучення громадян до процесу захисту національних інтересів. Усе це має відбуватися у межах верховенства права, демократичного цивільного контролю та чіткої підзвітності органів влади. У доповіді визначається, що подальший розвиток системи національної безпеки України має ґрунтуватися на принципах прозорості, довіри, відкритості до партнерства та орієнтації на західні стандарти, зокрема Організації Північноатлантичного договору та Європейського Союзу. Таким чином, система національної безпеки розглядається як не лише інструмент протидії загрозам, а як механізм стратегічного управління майбутнім держави [11].

Висновки. Підсумовуючи, варто наголосити на тому, що національна безпека України є основою функціонування держави. В умовах геополітичних викликів, які виникли перед Україною, глобальної нестабільності та зростання прямих і гібридних загроз, проблема забезпечення національної безпеки постає ключовим пріоритетом державної політики. Ідентифікація цих загроз, джерел їх походження, масштабів можливих наслідків, а також засобів їх запобігання та нейтралізації на сьогоднішній день є дуже актуальною проблемою забезпечення національної безпеки України.

Конституція України, Закон «Про національну безпеку», Стратегія національної безпеки та інші доктринальні документи формують фундаментальну нормативно-правову основу для реагування на загрози національної безпеки, забезпечення суверенітету, територіальної цілісності, прав і свобод громадян.

Стратегічно важливим елементом національної безпекової політики України є ефективне співробітництво з міжнародними організаціями та провідними європейськими країнами, вироблення спільного комплексу заходів європейської та євроатлантичної безпеки з метою підвищення рівня національної безпеки від зовнішніх і внутрішніх загроз.

Але такий підхід повинен бути усвідомлений усіма органами державної влади, і носити не лише декларативний, а й практичний характер. Водночас ключову роль у зміцненні безпеки відіграє не лише державний апарат, а й інститути громадянського суспільства, які повинні виступати опорою забезпечення національної безпеки зсередини держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Про національну безпеку України. *Офіційний вебпортал парламенту України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text.
2. Конституція України. *Офіційний вебпортал парламенту України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text (дата звернення: 20.05.2025).
3. Питання Центру протидії дезінформації. *Офіційний вебпортал парламенту України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/187/2021#Text.
4. Стратегія національної безпеки України. *Офіційний вебпортал парламенту України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0005525-20#Text (дата звернення: 20.05.2025).
5. Стратегія воєнної безпеки України. *Офіційний вебпортал парламенту України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/121/2021#Text.
6. Національна безпека України: еволюція проблем внутрішньої політики: Вибр. наук. праці / О.С. Власюк. К.: НІСД, 2016. 528 с.
7. Резнікова О.О. Стратегічний аналіз безпекового середовища України. Стратегічна панорама спеціальний випуск. 2022. С. 45–53.

8. Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї. *Офіційний вебпортал парламенту України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_158#Text.
9. За сто метрів від війни: російсько-український конфлікт на острові Тузла. *Офіційний вебсайт Представництва Президента в Автономній Республіці Крим.* URL: https://ppu.gov.ua/press-center/za-sto-metriv-vid-viyny-rosiysko-ukrainskyy-konflikt-na-ostrovi-tuzla.
10. Заява МЗС України з нагоди 30-річчя з часу підписання Будапештського меморандуму. *Офіційний вебсайт Міністерства закордонних справ України.* URL: https://mfa.gov.ua/news/zayava-mzs-ukrayini-z-nagodi-30-richchya-z-chasu-pidpisannya-budapeshtskogo-memorandumu.
11. Концептуальні засади розвитку системи забезпечення національної безпеки України: аналіт. доп. / О.О. Резнікова, В.Ю. Цюкало, В.О. Паливода, С.В. Дрьомов, С.В. Сьомін. К.: НІСД, 2015. 58 с.

УДК 342.84
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.1.40

ОСОБЛИВОСТІ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ПУБЛІЧНОЇ ВЛАДИ В ІСПАНІЇ

Руднєва О.М.
докторка юридичних наук, професорка,
головна наукова співробітниця
сектору порівняльного правознавства
Науково-дослідного інституту
державного будівництва та місцевого самоврядування
НАПрН України
ORCID:0000-0003-1190-2352

Руднєва О.М. Особливості територіальної організації публічної влади в Іспанії.

Територіальна організація влади в країнах Європейського Союзу вже тривалий час становить чималий науковий і практичний інтерес для юридичної спільноти в Україні. Переважна більшість реформ і змін вітчизняного законодавства стосовно територіальної організації влади в Україні робилися з урахуванням досвіду країн Європи. Навіть в умовах воєнного стану в Україні зберігаються тенденції до подальшого впровадження децентралізаційних процесів. Разом з тим, держава потребує реформи регіонального самоврядування і формування ефективного регіоналізму. Тому вивчення європейських практик у зазначеній сфері є перспективним і корисним для подальшого розвитку територіальної організації публічної влади в Україні.

В науковій роботі визначені особливості правового регулювання територіальної організації влади в Іспанії. Зокрема, зазначається правова основа автономних утворень, їх конституційна і правова регламентація. Окремий фокус статті направлений на вивчення думок іспанських авторів, які досліджували територіальний устрій Іспанії. Разом з тим, в науковому доробку досліджуються питання щодо формування іспанської муніципальної системи, заснованої на власних традиціях.

В статті визначено, що статус, зокрема, автономних співтовариств, визначається одночасно Конституцією та статутами автономії, які доповнюють її. Крім того, дослідження висвітлює окремі аспекти взаємодії держави і територіальних співтовариств. Зокрема, вказується, що взаємовідносини між державою та автономними співтовариствами ґрунтуються на принципах єдності (належність національного суверенітету іспанському народові, єдність правопорядку, принцип рівності у ставленні до громадян, виключність повноважень держави. Територіальна організація влади в Іспанії має оригінальну структуру, яка формувалася, зокрема, завдяки історичним особливостям розвитку країни. Насамперед, це проявляється у неоднорідності статусу територіальних одиниць. Країна має розгалужену систему автономних регіонів з чималим обсягом повноважень. При цьому місцеве самоврядування здійснюється на рівні провінцій і муніципалітетів.

Ключові слова: місцеве самоврядування, регіональне самоврядування, муніципалітет, Іспанія, провінції, децентралізація, іберійська муніципальна система, Конституція Іспанії.

Rudneva O.M. Peculiarities of territorial organization of public authorities in Spain.

The scientific work identifies the features of the legal regulation of the territorial organization of power in Spain. In particular, the legal basis of autonomous entities, their constitutional and legal regulation are noted. A separate focus of the article is aimed at studying the opinions of Spanish authors who studied the territorial structure of Spain. At the same time, the scientific work explores issues related to the formation of the Spanish municipal system based on its own traditions. The article determines that the status of, in particular, autonomous communities is determined simultaneously by the Constitution and the statutes of autonomy that complement it. In addition, the study highlights certain aspects of the interaction between the state and territorial communities. In particular, it is indicated that the relationship between the state and autonomous communities is based on the principles of unity (belonging to the Spanish people of national sovereignty, unity of law and order, the principle of equality in relation to citizens, the exclusivity of state powers.

Despite the fact that the revenues of the autonomous communities are partly formed by the State and partly by local taxes or a share of taxes collected by the State on the territory of the autonomous community, the latter have financial autonomy. The system of cooperation between the State and the autonomous communities operates through the mechanism of participation in the State's revenues derived from basic taxes. The implementation of the services provided by the autonomous communities

requires appropriate financial resources, which are regularly reviewed and ensured through successive agreements on the financing model. The transformation, reform, adaptation and consolidation of these systems in accordance with the requirements of the time took place depending on the communities' acquisition of new responsibilities and the need to provide new public services.The effectiveness and efficiency of the autonomous system is ensured by the transfer of services and resources from the state to autonomous communities (in particular, in the field of healthcare, education, and social services), and the financial autonomy of the communities.

Key words: local government, regional government, municipality, Spain, provinces, decentralization, Iberian municipal system, Spanish Constitution.

Постановка проблеми. В умовах повоєнного відновлення одним із напрямів конституційної реформи, очевидно, буде реформування адміністративно-територіального устрою та місцевого самоврядування. І в цій частині особливого значення набуває подальша реформа регіонального самоврядування і децентралізації влади. Ба більше, відповідні питання навіть в умовах воєнного стану є на порядку денному. Свідченням цього, насамперед, є євроінтеграційний рух нашої держави, і відповідно виконання зобов'язань перед європейськими партнерами.

В цьому контексті особливої актуальності набуває ґрунтовний аналіз зарубіжного досвіду, зокрема, європейського, в частині територіальної організації публічної влади. Особливої уваги заслуговує вивчення традицій процесів побудови регіонального самоврядування і децентралізації, відбувалися в Іспанії.

Як зазначає В.П. Гробова, остання, будучи монархією, поєднує демократизм і децентралізацію влади. Високий рівень розвитку місцевого самоврядування Іспанії характеризується взаємозв'язком децентралізації та принципу демократії. Зміст і спрямованість роботи місцевих органів визначають потреби й інтереси різних соціальних груп, національностей та регіонів [9, с. 71]. Водночас іспанські вчені підкреслюють, що однією з серйозних проблем була перебудова Іспанії як унітарної централізованої держави у державу децентралізовану, зокрема, «доконституціоналізація устрою держави» [4], оскільки Конституцією Іспанії не визначена територіальна організація влади.

На думку Хавьєра Перес Ройо структура держави Іспанія обумовлена двома процесами: 1) установчим, оскільки конституційно структура держави не визначена, що надає можливість її визначення на іншому рівні; 2) статутними процесами, за допомогою яких визначається структура держави, наприклад, законодавчі реформи, політичні угоди, а також судова практика Конституційного Суду [3].

Метою статті є дослідження особливостей територіальної організації публічної влади Іспанії задля пошуку можливостей запозичення позитивного досвіду формування регіонального самоврядування і децентралізації з метою удосконалення функціонування місцевого самоврядування в Україні.

Стан опрацювання проблематики. Питання іберійської моделі місцевого самоврядування Іспанії були предметом досліджень таких українських вчених, як В.І. Гладій, В.П. Гробова, В.М. Семенов, О.М. Чернеженко, А.С. Чиркін, проте кількість таких досліджень є дуже незначною. Саме тому були використані законодавство Іспанії, рішення Конституційного Суду Іспанії та наукові праці іспанських вчених, зокрема, Педро Крус Вільялона (Pedro Cruz Villalón), Хавьєра Перес Ройо (JavierPérezRoyo) [4, 3].

Виклад основного матеріалу. В юридичній іспанській літературі термін «держава» використовується для позначення глобальної юридично-політичної одиниці, включаючи центральні, автономні та місцеві інституції (ст.ст. 1.1, 56.1, 94, 137 Конституції Іспанії) [1]. В інших випадках воно стосується лише центральних установ і протиставляється автономним співтовариствам (ст.ст. 149, 150 Основного Закону Іспанії) [1].

Про високий рівень децентралізації свідчить широта компетенції автономних співтовариств (lasComunidadesAutónomas – CCAA), які мають законодавчу та виконавчу владу на своїх територіях; а соціальна держава має переважно автономний вимір, оскільки вона значною мірою базується на автономних співтовариствах. За потреби, конфлікти юрисдикції вирішуються Конституційним Судом [8].

Найбільшою проблемою сьогодення в Іспанії науковці вважають поглиблення відносин співпраці між державою та автономними співтовариствами, солідарності та інституційної лояльності. Серед проблем також називають, наприклад: (а) багатосторонні відносини проти двосторонніх відносин і позицію націоналістичних партій; (б) кризу великих регіональних витрат і корупції; (в) питання ідентифікації; (г) незалежності Каталонії і права вільного вибору; (д) пропозиції щодо конституційної реформи у федеративному розумінні (перелік автономних співтовариств, фінансування, перелік виключних повноважень держави тощо) [8].

Автономія як право встановлюється як диспозитивний принцип, оскільки Конституція не встановлює жодних обмежень. Правовий титул щодо цього права належить національностям і регіонам. Автономія має політичний зміст, оскільки має власну політику та законодавчі повноваження. Автономію можна визначити як владу, обмежену суверенітетом, і, крім того, вона має свою причину існувати в межах єдності. Зміст автономії не обов'язково має бути однорідним, що знаходить свій вияв у тому факті, що загалом існує два типи автономії відповідно до прийнятих повноважень та їх здійснення; на підставі принципу диспозитивності; і в різних справах, таких як мова, регіональні права, історичні території чи фінансування [8].

Стаття 2 Конституції Іспанії [1] визнає та гарантує право на автономію національностей і регіонів, що складають Іспанію, принцип солідарності; а розділом VIII Основного Закону встановлюється її територіальний устрій, який складається з трьох рівнів: держава або центральна організація, автономні співтовариства та місцеві утворення – провінції. Кожна із зазначених інституцій користуються автономією в управлінні своїми відповідними інтересами (ст. 137 Конституції Іспанії) [1]. Здійснення права на автономію, як правило, закріплено за прикордонними провінціями зі спільними історичними, культурними та економічними характеристиками. Крім того, визнання цього права поширюється на острівні території через їх внутрішні особливості, а також на певні провінції з історичним регіональним статусом (ст. 143.1 Основного Закону Іспанії) [1].

Зважаючи на те, що Конституція Іспанії не визначає політичну карту країни, утворення автономних співтовариств відбувалося на добровільних засадах і на підставі принципу децентралізації. До 1983 р. територія Іспанії була організована у 17 автономних співтовариств; її формування було завершено у 1995 р. після затвердження Статутів автономії для міст Сеута і Мелілья (Африка).

Взаємовідносини між державою та автономними співтовариствами ґрунтуються на принципах єдності (належність національного суверенітету іспанському народові, єдність правопорядку, принцип рівності у ставленні до громадян, виключність повноважень держави тощо), рівності (однаковий політико-інституційний статус: заборона дискримінації та привілеїв, наявність законів про гармонізацію) та солідарності (забезпечення державою належного і справедливого економічного балансу між різними територіями країни; відображає обов'язок взаємної допомоги, підтримки та конституційної лояльності; створення міжтериторіального компенсаційного фонду для усунення економічних дисбалансів) [8].

Конституція визначає суб'єктів, які визнані легітимними проявляти ініціативу у процесі автономізації (самоврядування): провінційні ради та органи міжострівних територій, з одного боку, а також дві третини муніципалітетів, населення яких становить принаймні більшість виборчого списку в кожній провінції або острові, з іншого (ст. 143.2 Конституції Іспанії) [1]. Однак Основний Закон також встановлює строк для виконання умов щодо початку офіційного процесу надання автономного статусу: шість місяців з моменту ухвалення першого відповідного рішення зацікавленими місцевими органами влади. Якщо після закінчення цього строку ініціатива не буде реалізована, її не можна буде повторно порушувати до закінчення п'яти років (ст. 143 Конституції Іспанії) [1].

З іншого боку, Генеральні кортеси (Парламент) можуть за допомогою органічного закону, з міркувань національного інтересу, дозволити створення автономного співтовариства, якщо його територія не перевищує меж однієї провінції та не відповідає умовам, зазначеним у статті 143.1 Основного Закону Іспанії [1]; дозволити або, у відповідних випадках, ухвалити Статут автономії для територій, які не входять до устрою провінції; а також замінити ініціативу місцевих органів (losCorporacioneslocales), про яку йдеться у статті 143.2 Конституції Іспанії [1].

Також існує прискорений шлях (передбачений у статті 151 Конституції), згідно з яким немає необхідності чекати п'ять років, як зазначено в статті 148.2 Основного Закону Іспанії, якщо ініціатива автономного процесу була ухвалена у межах строку, визначеного у статті 143.2 Конституції, не лише відповідними депутатськими корпусами або міжострівними органами, а й трьома чвертями муніципалітетів кожної з відповідних провінцій, що разом становлять щонайменше більшість виборчого корпусу кожної з них. Крім того, ця ініціатива має бути ратифікована шляхом референдуму, де за неї висловиться абсолютна більшість виборців кожної провінції відповідно до положень органічного закону [1].

Державний устрій Іспанії і, відповідно, статус автономних співтовариств, визначається одночасно Конституцією та статутами автономії, які доповнюють її. Зокрема, Основним Законом держави визначено порядок утворення автономних співтовариств і розробки їхніх статутів; регламентовано внутрішню політичну організацію автономних співтовариств; визначено повноваження, які можуть бути передані автономним співтовариствам.

Правову основу діяльності автономій складає, зокрема, Статут, який визнається і захищається державою як невід'ємна частина правопорядку (ст. 147 Конституції Іспанії) [1], і виражає обмеженість влади автономій (які не наділені суверенітетом); а принцип автономії знаходить своє

справжнє значення саме в межах єдності відповідно до ст. 3 Основного Закону Іспанії [1; 6]. Він є інституційною нормою кожного автономного співтовариств, у якому визначаються та розробляються як власна інституційна структура, так і система розподілу повноважень, що здійснюється в межах, встановлених статтями 148 і 149 Конституції [1]. Відповідно, Статути, зокрема, визначають перелік повноважень відповідно до вимог Конституції та основу для передачі відповідних послуг.

Залежно від способу отримання автономії, існують два різні шляхи розробки її Статуту: звичайний (коли Статути формуються як органічний закон, що затверджується Генеральними Кортесами) та особливий (для «історичних» спільнот (Каталонія, Країна Басків, Галісія), що передбачає ухвалення рішення абсолютною більшістю голосів їх найвищого колегіального органу, та для інших співтовариств – коли крім погодження Статуту провінційними радами або відповідними між острівними органами, потрібна згода трьох чвертей муніципалітетів у кожній із провінцій, які представляють принаймні більшість виборчого списку кожної з них, і ця ініціатива також повинна бути ратифікована на референдумі шляхом голосування за абсолютну більшість виборців кожної провінції в терміни, встановлені органічним законом) [1; 2].

Стаття 138 Конституції Іспанії [1] забезпечує принцип солідарності та територіальної рівності. Таким чином, держава гарантує реалізацію принципу солідарності, закріпленого у ст. 2 Основного Закону, забезпечуючи встановлення справедливої та адекватної економічної рівноваги між різними частинами території Іспанії, з особливим урахуванням обставин, пов'язаних із географічною віддаленістю островів. Слід відзначити, що відмінності між статутами різних автономних співтовариств у жодному разі не можуть передбачати економічні або соціальні привілеї.

Водночас ст. 139 Конституції Іспанії встановлює, що всі іспанці мають однакові права та обов'язки на будь-якій частині території держави. Жодна влада не може ухвалювати рішення, які прямо або опосередковано перешкоджали б свободі пересування і проживання людей, а також вільному переміщенню товарів на всій території Іспанії [1].

В узагальненому вигляді можна виділити чотири групи питань, у межах яких реалізуються відповідні види компетенції: 1) ті, які є виключною компетенцією держави; 2) ті, в яких держава ухвалює закони, а автономні співтовариства їх виконують; 3) ті, в яких держава несе відповідальність за ухвалення основного законодавства, а його законодавча розробка та виконання є відповідальністю автономних співтовариств; 4) виключні повноваження співтовариств [6].

За сферами діяльності автономні співтовариства мають законодавчі та виконавчі повноваження, зокрема: 1) виключні (у сфері соціальних послуг, сільського господарства та тваринництва, внутрішнього рибальства, промисловості, торгівлі, туризму, молоді або спорту); 2) із розробки базового законодавства держави та його впровадження (з питань навколишнього середовища, економічної політики, захисту прав споживачів, освіти, медичної допомоги та охорони громадського здоров'я) 3) щодо виконання законодавства, затвердженого виключно державою (переважно з питань зайнятості та професійної підготовки); 4) спільні з державою в тій самій сфері. Таким чином, обидва рівні адміністрації можуть виконувати однакові дії та ініціативи. Це особливий випадок, пов'язаний із культурою [2].

На думку науковців, дієвість та ефективність автономної системи забезпечується завдяки передачі від держави до автономних співтовариств послуг і ресурсів, що відбувалося шляхом переходу понад 820 тисяч державних службовців у відання автономних співтовариств. Крім того, останні набирали власний персонал для реалізації доручених ним повноважень, найважливішими з яких є охорона здоров'я, освіта та соціальні послуги [2; 6].

Спори щодо повноважень вирішуються Конституційним судом, який тлумачить повноваження, що належать державі й автономним співтовариствам.

Створення різних механізмів співпраці між зазначеними суб'єктами, які забезпечують послідовне й ефективне функціонування автономної системи, відбувається в межах перетину компетенції, спільних матеріальних повноважень та необхідності розробки спільних політик територій. Ключову роль у такій системі відіграють Конференція голів і Секторальні конференції (laConferenciadePresidentesylasConferenciasSectoriales). Виділяють дві форми співпраці: а) багатостороння або секторальна (галузева), в якій беруть участь держава та всі автономні співтовариства; б) двостороння, що передбачає участь держави та одного автономного співтовариства.

Автономна система співпраці у процесі об'єднання громади має особливості, зокрема при вирішенні питань, що виникають у процесі інтеграції громад. Так, унаслідок послідовних реформ і збільшення обсягу повноважень ЄС відбулося формування механізмів участі автономних співтовариств у разі, коли пропозиція громади стосується їхніх компетенцій або зачіпає їхні інтереси. Зокрема, у 1988 р. у Країні Басків було її урядом ухвалено Декрет про утворення Департаменту у справах уряду, юстиції та автономного розвитку (elDepartamentodePresidencia, JusticiayDesarrolloAutonómico), що передбачав відкриття баскського офісу інтересів при ЄС. Кон-

ституційний суд Іспанії підтримав рішення баскського уряду, визнавши повноваження Баскського автономного співтовариства мати офіційне представництво в Брюсселі, вважаючи, що питання, які безпосередньо стосуються повноважень та інтересів Країни Басків, обговорюються в установах Співтовариства: «для належного виконання своїх повноважень автономне співтовариство має право здійснювати певні види діяльності не тільки на власній території, але і за межами національних кордонів Іспанії» [5]. Водночас Суд визначив, що така зовнішньополітична діяльність автономій має обмеження, оскільки вона не повинна суперечити статусу держави як повноправного суб'єкта міжнародних відносин. З цього моменту всі 17 автономій мають право відкрити своїх представництв при ЄС, 11 з них використали це право. Тому поширення зовнішньої діяльності автономних співтовариств призвело до необхідності запровадження координаційних механізмів для гарантування узгодженості та відповідності такої діяльності компетенції, яка у сфері міжнародних відносин є виключно державною [2; 6].

Не зважаючи на те, що доходи автономних співтовариств частково формуються державою, а частково – за рахунок місцевих податків або частки від податків, зібраних державою на території автономного співтовариства, останні мають фінансову автономію. Система співробітництва держави і автономних співтовариств функціонує завдяки механізму участі у доходах держави, отриманих із основних податків. Реалізація надаваних автономними співтовариствами послуг вимагає відповідних фінансових ресурсів, які регулярно переглядаються і забезпечуються завдяки послідовним угодам про модель фінансування. Трансформація, реформування, адаптація та утвердження цих систем відповідно до вимог часу відбувалася залежно від отримання співтовариствами нових обов'язків та необхідності надання нових державних послуг.

Існування множинності центрів законотворення (держав і автономних співтовариств), без сумніву, становить головне нововведення Основного Закону Іспанії щодо системи джерел права. З огляду на це необхідно чітко уточнити, що правила, видані кожним центром, утворюють єдину правову систему. Це свідчить про формування єдиного правопорядку при ухваленні норм обома зазначеними суб'єктами; тобто не існує ізольованих державного та автономного правових порядків. Правопорядок є єдиним, а право автономних співтовариств є інтегрованим до іспанського правопорядку сукупністю норм певного автономного співтовариства. Отже, Статут автономії є нормою, яка пов'язує між собою державний і автономний субпорядки. Науковці вважають, що ця норма має гібридну природу: згідно зі ст. 147.1 Конституції це основна інституційна норма співтовариства, а з іншого, як органічний закон, вона є частиною державного правопорядку. водночас Статут не походить від первинної установчої влади, а існує завдяки його визнанню державою [2]. Так, Конституційний Суд у рішенні 4/1981 зазначив, що Статут є вираженням волі автономії [7].

Висновки. На підставі викладеного зазначимо, позитивними моментами децентралізації влади в Іспанії є поєднання принципів єдності, рівності й солідарності при широкій самостійності. У контексті співвідношення компетенції держави та автономних утворень законодавством визначено чотири групи питань, у межах яких реалізуються відповідні види компетенції: 1) ті, які є виключною компетенцією держави; 2) ті, в яких держава ухвалює закони, а автономні співтовариства їх виконують; 3) ті, в яких держава несе відповідальність за ухвалення основного законодавства, а його законодавча розробка та виконання є відповідальністю автономних співтовариств; 4) виключні повноваження співтовариств. Спірні компетенційні питання вирішуються Конституційним Судом часто на користь автономних утворень (наприклад, рішення про утворення представництв автономних співтовариств при ЄС). Слід підкреслити, що законність дій як держави, так і автономних співтовариств гарантується судом: кожен із зазначених суб'єктів має відповідні механізми для захисту своїх повноважень у разі перевищення повноважень іншим суб'єктом.

Держава може передавати або делегувати автономним співтовариствам за допомогою органічного закону повноваження, що відповідають питанням державної власності, які за своєю природою підлягають передачі або делегуванню. Закон повинен передбачати в кожному випадку відповідну передачу фінансових коштів, а також форми контролю, закріплені за державою.

Дієвість та ефективність автономної системи забезпечується завдяки передачі від держави до автономних співтовариств послуг і ресурсів (зокрема, у сфері охорони здоров'я, освіти та соціальних послуг), фінансовій автономії співтовариств.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. ConstituciónEspañola. «BOE» núm. 311, de 29/12/1978. URL: https://www.boe.es/eli/es/c/1978/12/27/(1)/con.
2. El estado de las autonomías (Tema 7). Primer Ejercicio del Proceso Selectivo para ingreso en la Escala de Titulados Superiores del Instituto Nacional de Seguridad e Higiene en el Trabajo, O.A., M.P. (INSST). V. diciembre 2022. URL: https://www.insst.es/documents/

94886/3978182/Tema+7.+El+Estado+de+las+Autonom%C3%ADas.pdf/158c612a-f4c5-555b-f6fd-b9e3d16daa1b?t=1663571215138.

3. Javier Pérez Royo. La Reforma Constitucional Inviable. Los Libros de la Catarata, 2015- 139 p.
4. Pedro Cruz Villalón. La estructura del Estado o la curiosidad del jurista persa.*Revista de la Faculta de Derecho de la Universidad Complutense,* num. 4, 1981. P.p. 53–63.
5. Pleno. Sentencia 165/1994, de 26 de mayo de 1994. Conflicto positivo de competencia 1.501/1988. Promovido por el Gobierno de la Nación frente al Gobierno del País Vasco, en relación con el Decreto 89/1988, de 19 de abril, del Gobierno Vasco, por el que se establece la estructura orgánica del Departamento de Presidencia, Justicia y Desarrollo Autonómico. «BOE»núm.151, de 25 de junio de 1994, páginas 68 a 75 (8págs.). URL: https://www.boe.es/diario_boe/txt.php?id=BOE-T-1994-14598.
6. Política autonómica. [Información sobre el sistema autonómico español, su régimen jurídico y las relaciones de la Administración General del Estado con las Comunidades Autónomas] // Ministerio de Política Territorial y Memoria Democrática. Comisionado Especial para la Reconstrucción de la Isla de La Palma. https://mpt.gob.es/politica-territorial/autonomica.html.
7. Sentencia 4/1981, de 2 de febrero. BOE núm. 47, de 24 de febrero de 1981. Pagina web oficial de Tribunal Constitucional de España. URL: https://hj.tribunalconstitucional.es/es-ES/Resolucion/Show/4.
8. Sofía Aroz Conde. Organos Constitucionales y Estructura Teritirial del Estado. Universidad de Córdoba. URL: https://wuolah.com/apuntes/organos-constitucionales-y-estructura-territorial-del-estado/apuntes-constitucional-ii-9-el-estado-autonomico-pdf-891556?utm_source=wuolah&utm_medium=referral&utm_campaign=file-openfile.
9. Гробова В.П. Місцеве самоврядування Іспанії: особливості та засади функціонування. *Науковий вісник Академії муніципального управління: Серія «ПРАВО»*. Вип. 2. 2014. С. 70–77.

УДК 342.8(477):341.231.14
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.1.41

СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ ВИБОРЧОГО ПРОЦЕСУ В УКРАЇНІ: КОРЕЛЯЦІЯ З МІЖНАРОДНИМИ СТАНДАРТАМИ ТА ВИКЛИКИ ПОВОЄННОГО ЧАСУ

Скрипнюк О.В.,
директор Інституту держави і права імені В.М. Корецького НАН України, доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України
ORCID: 0000-0001-7052-3729

Марцеляк О.В.,
провідний науковий співробітник Інституту держави і права імені В.М. Корецького НАНУ, доктор юридичних наук, професор
ORCID: 0000-0001-6686-0255

Скрипнюк О.В., Марцеляк О.В. Сучасні проблеми виборчого процесу в Україні: кореляція з міжнародними стандартами та виклики повоєнного часу

Вказується, суспільна значущість виборів визначається їхньою роллю як фундаментального елемента демократичного устрою, що відображає рівень розвитку демократичних процесів у державі та сприяє залученню громадян до активної політичної діяльності, подоланню їхнього відчуження від державної влади. Виборчий процес є ключовим інструментом реалізації громадянами конституційного права на участь в управлінні державою та формуванні владних структур, становлячи важливий аспект політичної самоідентифікації особи та юридичного закріплення її права на державне управління. Таким чином, виборча система формує межі та зміст політичної правосуб'єктності українських громадян, визначає параметри політичної свободи особистості та її автономії у процесі народовладдя, регулює взаємовідносини між виборцями та українською державою під час обрання Президента України, формування Верховної Ради України, Верховної Ради АРК та інших органів місцевого самоврядування.

Стаття присвячена огляду й комплексному аналізу актуальних проблем виборчого процесу в Україні – як з точки зору ситуації, пов'язаної зі збройною агресією РФ проти України та перспективами проведення перших повоєнних виборів, так і з огляду на тенденції розвитку виборчої доктрини у світі.

В роботі визначено центральні блоки таких проблем: а) встановлення виду майбутніх післявоєнних виборів та особливостей їх призначення; б) особливості забезпечення виборчих прав окремих груп громадян і водночас можливі обмеження таких прав щодо інших груп; в) інфраструктурні, нормативні, технічні та інші потреби органів адміністрування виборів; г) існуючі прогалини чинного законодавства; ґ) суспільно-політичні тенденції та потреби громадянського суспільства на шляху до відновлення політичного процесу в Україні.

На основні детального дослідження зазначеної проблематики здійснено низку пропозицій щодо можливих шляхів їх вирішення з акцентом на забезпечення балансу інтересів виборців, відповідності міжнародним виборчим стандартам та національної безпеки.

Ключові слова: вибори, виборче право, виборчий процес, принципи виборчого процесу, права виборців, виборчі цензи, міжнародні виборчі стандарти, територіальна організація виборів, реєстр виборців, передвиборна агітація, цифровізація, новітні комунікаційні технології.

Skrypnyuk O.V., Martseljak O.V. Current issues of the electoral process in Ukraine: correlation with international standards and post-war challenges.

It is indicated that the social significance of elections is determined by their role as a fundamental element of the democratic system, reflecting the level of development of democratic processes in the state and contributing to the involvement of citizens in active political activity, overcoming their alienation from state power. The electoral process is a key instrument for the implementation by citizens of the constitutional right to participate in state governance and the formation of power structures, constituting an important aspect of a person's political self-identification and legal consolidation of his right to state

governance. Thus, the electoral system forms the boundaries and content of the political legal personality of Ukrainian citizens, determines the parameters of the political freedom of the individual and its autonomy in the process of democracy, regulates the relationship between voters and the Ukrainian state during the election of the President of Ukraine, the formation of the Verkhovna Rada of Ukraine, the Verkhovna Rada of the Autonomous Republic of Crimea and other local self-government bodies.

This article provides a comprehensive review and analysis of current issues in the electoral process in Ukraine – both from the perspective of the situation caused by the armed aggression of the Russian Federation against Ukraine and the prospects for holding the first post-war elections, as well as in light of global trends in the development of electoral doctrine.

The article identifies the main blocks of such issues, namely: a) determining the type of future post-war elections and the specifics of their scheduling; b) features of ensuring electoral rights for certain groups of citizens, as well as possible restrictions of such rights for other groups; c) infrastructural, regulatory, technical, and other needs of election administration bodies; d) existing gaps in current legislation; e) socio-political trends and the needs of civil society on the path to restoring the political process in Ukraine.

Based on a detailed study of these issues, the article offers a number of proposals for possible solutions, with an emphasis on balancing voters' interests, compliance with international electoral standards, and national security.

Key words: elections, electoral law, electoral process, principles of the electoral process, voter rights, electoral qualifications, international electoral standards, territorial organization of elections, voters' register, electoral campaigning, digitalization, latest communication technologies.

Постановка проблеми. Сучасний етап національного державотворення, ускладнений розпочатою Росією війною проти України, актуалізує проблему гарантування забезпечення в нашій країні конституційного принципу народовладдя, який ґрунтується, перш за все, на визнанні українського народу носієм суверенітету і єдиним джерелом влади, коли він уособлює собою найвищу та первинну владу і реалізує це шляхом виборів.

Соціальна цінність виборів полягає в тому, що вони виступають важливим атрибутом життя суспільства, характеризують ступінь демократизму державного режиму і спрямовані на забезпечення активної участі громадян у політичному житті країни, створення умов для подолання відчуження громадян від влади. Вони є основним механізмом, за допомогою якого громадяни можуть реалізувати своє право на управління державними справами, на формування системи влади, являють собою один з істотних моментів політичного самоствердження громадян, юридичного визнання за ними права брати участь в управлінні державою. Цим самим вибори визначають обсяг та зміст політичної правосуб'єктності громадян України, окреслюють сферу політичної свободи особи, її автономію в процесі здійснення народовладдя, визначають умови взаємовідносин між виборцями та українською державою в процесі виборів Президента України, формування Верховної Ради України, Верховної Ради Автономної Республіки Крим та інших місцевих представницьких органів.

Суспільна значущість інституту виборів ставить на порядок денний питання формування в Україні представницьких органів публічної влади в сучасних реаліях війни з Росією. Актуалізує його той факт, що термін повноважень Президента України, як і депутатів Верховної Ради України уже завершилися, а повноваження представницьких органів місцевого самоврядування мають завершитися уже скоро. Однак з огляду на існуючі нині обставини, викликані триваючою агресією з боку країни-окупанта, шанси на проведення таких виборів у передбачений законом строк вбачаються вкрай малоймовірними.

З правової точки зору ситуація видається цілком зрозумілою: під час дії правового режиму воєнного стану строки повноважень згаданих органів, посадових осіб подовжуються відповідно до фундаментального принципу континуїтету влади (ст.ст. 108 та 90 Основного Закону відповідно), що за своєю сутністю покликаний забезпечити стабільність державно-владних інституцій за будь-яких обставин. Окрім того, такий стан справ підкріплений положеннями чинного законодавства, а саме частини 1 ст. 19 Закону України «Про правовий режим воєнного стану», що містить пряму заборону на проведення усіх типів виборів під час дії правового режиму воєнного стану.

Разом з тим, варто відзначити, що, хоча з початку повномасштабного вторгнення парламент провадить суттєву законотворчу роботу, з цілком зрозумілих причин така діяльність вже не є всеохоплюючою, тож питання, що стосуються правового регулювання реалізації форм безпосередньої демократії, лишаються поза належною увагою. Втім, враховуючи важливість виборів в контексті легітимності діяльності представницьких органів державної влади та місцевого самоврядування, дуже важливо підійти до їх організації вже готовими в плані завчасної підготовки належної правової бази перших післявоєнних виборів у нашій країні.

Кількість існуючих на сьогодні проблем, що потребують нагального вирішення ще до початку майбутнього виборчого процесу є вкрай суттєвою: питання забезпечення виборчих прав внутрішньо переміщених осіб (далі – ВПО), прав громадян-біженців, що перебувають за кордоном, питання актуалізації даних Державного реєстру виборів (далі – ДРВ), особливості територіальної організації виборів та проблематика виборчої інфраструктури, відновлення активного й конкурентного суспільно-політичного життя й інформаційного простору, а також цілий пласт проблематики, що є актуальною не лише для України, але й для світу в цілому – інспірованої розвитком новітніх технологій та їх застосуванням у повсякденному житті.

Стан опрацювання проблематики. Тема дослідження перспектив та потреб перших повоєнних виборів є предметом досліджень вітчизняних фахівців з виборчого права, конституціоналістів, а також представників інших галузей суспільних наук – політології, соціології, спеціалістів з соціальних комунікацій. Окремі аспекти еволюції конституційно-правового регулювання сучасної доктрини виборів також розглядаються у працях українських правників. Зокрема, слід відзначити роботи О. Афоніної, Н. Камінської, Ю. Ключковського, А. Крусян, Б. Мохончука, П. Стецюка, В. Серьогіна, В. Шамрая та ін.

Втім, навіть з урахуванням належного рівня наукового опрацювання означених проблем в їх конкретних аспектах, комплексне систематизоване дослідження сучасних проблем виборчого процесу в Україні в аспекті кореляції з міжнародними стандартами та викликами повоєнного часу ще не проводилися. Вочевидь, такий стан справ дає простір для поглибленого дослідження існуючих проблематик не лише по окремості, але й їх взаємозв'язку як системних викликів сучасності.

Дослідження має на **меті** здійснення ідентифікації, аналізу існуючих проблем у сфері національного виборчого права в контексті перших повоєнних виборів в Україні – як тих, що пов'язані безпосередньо з наслідками війни, так і тих, що викликані загальними тенденціями розвитку конституційно-правової доктрини у світі – та означення векторів для подальших академічних досліджень, покликаних дати рух вирішенню викликів сьогодення.

Виклад основного матеріалу. Сучасні процеси вітчизняного державного будівництва актуалізують цілий ряд проблемних правових питань, пов'язаних з виборами, що нині є вагомими й суттєвими в контексті проведення перших післявоєнних виборів, які умовно можна розподілити на дві групи:

- проблеми внутрішнього характеру, викликані війною в Україні;
- проблеми міжнародного характеру, зумовлені світовими тенденціями еволюції правового регулювання законодавства про вибори на ґрунті технологічного розвитку.

До першої групи, як випливає з її означення, належить унікальна за своєю природою та сутністю проблематика, що спіткала нашу країну внаслідок інтервенції країни-агресора. Відтак ця група викликів до вітчизняних науковців та законотворців є найбільш складною і потребує не просто пошуку відповідей на запитання – але новаторських підходів, при тому таких, що їх апробація буде відбуватися одразу на практиці.

Варто відзначити, що, окрім вже згадуваної законодавчої заборони на проведення виборів, саме перша група досліджуваних проблем є основною підставою до визнання ще й фактичної неможливості організації та проведення виборів в Україні на засадах дійсної демократичності – із повноцінним дотриманням існуючих міжнародних стандартів, втілених у принципах, котрі закладені положеннями статей Розділу II Виборчого кодексу України (далі – ВКУ), а також статті 21 Кодексу.

1. Розпочати перелік проблем варто з найбільш контроверсійного питання щодо встановлення виду перших повоєнних виборів з урахуванням того факту, що конституційні строки призначення й проведення вже сплили, а однозначно ідентифікувати такий вид виборів, послуговуючись існуючим інструментарієм, не видається можливим. При тому це питання не є виключно доктринальним, що підіймається заради потреб класифікації, а навпаки – максимально практично орієнтованим, процедурним, адже від виду виборів залежатимуть суб'єкт та строки їх призначення.

Для загальнодержавних виборів національним законодавством передбачено лише три можливих варіації (види) виборів:

- чергові, тобто такі, що проводяться у зв'язку із закінченням конституційного строку повноважень Президента України (ч. 2 ст. 76 ВКУ) або ж Верховної Ради України (ч. 2 ст. 135 ВКУ) та у передбачений Конституцією України день (остання неділя березня п'ятого року повноважень для Президента та остання неділя жовтня п'ятого року повноважень для парламенту) – *вочевидь умови, передбачені для проведення цього виду виборів дотримати вже апріорі неможливо у зв'язку зі спливом строків*;
- позачергові, що, виходячи з положень Основного Закону (ст. 77, 103) проводяться у зв'язку з достроковим припиненням повноважень Президента й Верховної Ради відповідно – *аналогічно з попереднім видом виборів розглядати перші повоєнні вибори у якості позачергових теж неможливо, адже маємо ситуацію навпаки із вимушеним подовженням строків повноважень*;

- повторні (нині передбачені лише для виборів Президента України, адже у зв'язку з впровадженням нової виборчої системи пропорційного характеру ВКУ не містить ані прямої вказівки на можливість проведення таких у контексті виборів народних депутатів України, ані процедури проведення повторного голосування на підставах визнання виборів на окремих дільницях, в територіальних округах такими, що не відбулися – більше того, відповідно до тексту п. 2 ч. 1 ст. 182 ВКУ Центральна виборча комісія зобов'язана встановити результати виборів депутатів незалежно від кількості виборчих дільниць, територіальних округів, на яких (в межах яких) голосування не було організовано і проведено відповідно до вимог Кодексу), які є похідними від перших двох типів виборів та проводяться у зв'язку зі специфічними обставинами, котрі не дозволили встановити результати голосування або ж визначити особу, яку було обрано Президентом України, або така особа не набула мандата у порядку та в строк, встановлені законом.

Для місцевих виборів, окрім зазначених вище видів виборів, передбачені також проміжні, додаткові й перші вибори. Та жоден з цих видів виборів також не дозволяє віднайти відповіді на питання щодо виду перших повоєнних виборів.

Натомість у наукових колах точаться дискусії з приводу можливого виду виборів, що могли би відповідати ситуації. До прикладу, Ю. Ключковський відзначає, що післявоєнні вибори слід розглядати як «**відкладені»** або ж «**відкладені чергові»**, а рішення про визначення суб'єкта їх призначення має прийматися на основні внесення змін до Конституції або ж здійснення тлумачення Конституційним Судом України. Натомість екс-заступник Голови ЦВК А. Магера схиляється до визначення таких виборів як «**післячергових**», особливості проведення й призначення яких регулюватимуться спеціальним законом, що існуватиме паралельно з Виборчим кодексом та доповнюватиме його положення відповідно до реалій та потреб перших повоєнних виборів.

Втім, обидва варіанти передбачають повноцінне встановлення нового виду виборів, що також продукує низку питань. Видається найбільш логічним створювати не цілу концепцію нового виду виборів, а назвати речі своїми іменами в буквальному сенсі – «**перші повоєнні вибори»**. Хоча слід погодитися з думками зазначених вище правників на рахунок потреби як у внесенні у майбутньому змін до Конституції (задля уникнення суперечностей щодо повноважень із призначення таких виборів, які теоретично можуть корелювати з положеннями ст. 19 Основного Закону), так і з необхідністю створення спеціальної нормативно-правової бази для проведення таких виборів. В цьому ж аспекті також слід вказати на те, що іншим чином, окрім як спеціальним законом, встановити належний порядок проведення окремого виду виборів не вдасться, адже в іншому разі ми стикаємося з ситуацією, коли потрібно надати тлумачення положень Виборчого кодексу, за умов, що Конституційний Суд України не наділений такою компетенцією, а суди загальної юрисдикції здійснюють лише казуальне, а не доктринальне тлумачення норм законодавства.

Найбільш логічним видається особливий закон «перехідного періоду» про перші повоєнні вибори в Україні, який би діяв лише разово для кожного з типів виборів, у доповнення до положень Виборчого кодексу, на час проведення перших післявоєнних виборів Президента, Верховної Ради та місцевих виборів. Адже очевидним є той факт, що потреби таких виборів є унікальними, неповторними за своєю природою, а відтак потребуватимуть належного правового підґрунтя, що дозволило би задовольнити з нормативної точки зору їх потреби, не створюючи при цьому фундаментально нових правових конструктів. Ця теза є також виправданою в аспекті відсутності потреби вносити кардинальні зміни до Виборчого кодексу, які доведеться прибирати одразу після проведення перших повоєнних виборів задля забезпечення подальшого транзиту законодавства до обставин мирного часу. Натомість з юридико-технічної точки зору рішення про зазначення у Перехідних положеннях ВКУ відсилки на дуальне й взаємодоповнююче регулювання запропонованого виду виборів, коли особливості організації та проведення таких встановлені окремим законом, а загальні підвалини містяться у Кодексі, видається найбільш раціональним.

2. Друга з поточного блоку проблем пов'язана із належним забезпеченням виборчих прав громадян України – ВПО та біженців, що полишили межі держави після початку повномасштабної війни. Водночас ця проблема нерозривно пов'язана із питанням актуалізації даних ДРВ, адже без належного оновлення усього масиву даних гарантувати реалізацію права голосу громадянам України буде просто неможливо.

Відповідно до положень частини 4 ст. 7 Виборчого кодексу України, підставою реалізації виборцем свого права голосу на виборах є його включення до списку виборців на виборчій дільниці. Органи ведення ДРВ на основі даних, що містяться у Реєстрі, формують попередні списки виборців для кожної звичайної, спеціальної та закордонної виборчих дільниць. Тож без наявності виборця у відповідному списку на тій дільниці, на котру він прибув, голосування буде неможливим.

Масштаб проблеми розкривається через цифри:

- за даними Агентства ООН у справах біженців (УВКБ ООН) близько 3,7 млн українців станом на початок 2025 року є внутрішньо переміщеними особами, які все ще мешкають в Україні, однак у зв'язку з веденням бойових дій були змушені покинути свої домівки [1];
- 6,9 млн українців є біженцями, зокрема 6,35 млн – у країнах Європи та ще 560 тисяч в інших країнах світу [2].

Згідно з положеннями ст. 22 Закону України «Про Державний реєстр виборців» на низку органів державної влади, місцевого самоврядування, їх посадових осіб покладається обов'язок щодо надання необхідної інформації стосовно виборців щомісячно.

Однак варто згадати, що на підставі постанови ЦВК № 61 від 24 лютого 2022 року було тимчасово припинено функціонування Державного реєстру виборців. Відновлення функціонування (відповідно і актуалізація даних, ведення ДРВ) відбулося лише у грудні 2023 року (постанова ЦВК № 83 від 22 грудня 2023 року).

Окрім того, що останньою із зазначених постанов прямо вказувалося на неможливість відновлення функціонування органів ведення Реєстру на окремих територіях у зв'язку з веденням бойових дій [3] в принципі, очевидними стають і обставини з наявності суттєвої прогалини в роботі органів за час призупинення діяльності Реєстру.

Ще один показник – офіційні дані ЦВК про кількість випадків зміни виборчої адреси: 11,5 млн таких, або ж 33% від усіх записів у Реєстрі, було виявлено станом на вересень 2024 року. Окрім того, виявлено також 33 тисячі випадків перейменувань та понад 3 тисячі найменувань нових вулиць [4].

Зрозуміло, що за таких умов, а також в силу наявності певної кількості громадян України, що з тих чи інших причин проживають на тимчасово окупованих територіях, а також осіб, що перебувають за кордоном, однак не зареєстровані на консульському обліку, повноцінна актуалізація відомостей Реєстру є вкрай складним викликом.

Одним з найбільш реалістичних шляхів вирішення проблеми з оновленням даних у Державному реєстрі виборців могла би стати **активна реєстрація виборців** в межах певного відведеного часового проміжку з моменту початку виборчого процесу.

Відкритим залишається також питання голосування громадян України за кордоном, адже організація подібного процесу в умовах колосальної кількості біженців з технічної точки зору є завданням ледве чи реальним.

З одного боку є потреба забезпечити цих громадян правом голосу. Але кількість закордонних виборчих дільниць, що існували досі, аж ніяк не розрахована на таку кількість виборців. З іншого – зробити це слід так, аби не порушити принцип рівності виборців, надаючи певні привілеї окремим групам виборчого корпусу. З огляду на це розглядати цілком можливі способи вирішення проблеми з практичної точки зору, як-от голосування на протязі декількох днів (ще одна причина – порушення конституційних приписів щодо проведення голосування одним днем) або ж електронне *[чи будь-який інший вид дистанційного]* голосування виключно для українців за кордоном, не є можливим у правовій площині.

Тож єдиним вірним виходом зі становища має бути цілеспрямована робота Міністерства закордонних справ України, консульських установ з активізації співпраці з органами державної влади у країнах ЄС щодо оновлення двосторонніх угод, які стосуються питання сприяння забезпеченню змоги громадянам України реалізувати свої виборчі права на території кожної окремо взятої країни – щоправда, цей спосіб потребуватиме виділення значно більших бюджетних коштів на організацію та проведення голосування у закордонному виборчому окрузі.

3. Наступна група завдань до вирішення представлена питаннями можливих обмежень виборчих прав.

По-перше, щодо виконання вимог кандидатами на виборні посади критеріїв цензу осілості в контексті знову ж таки перебування надзвичайно великої кількості громадян України за кордоном в якості біженців. Вочевидь усі, хто перебував і продовжує перебувати за межами України, за умови, коли разовий їх виїзд за кордон перевищує 90-денний строк, а кількість днів щорічного перебування на території України менша за 183 дні (у розумінні проживання на території України відповідно до норм частини 4 ст. 75, частини 4 ст. 134 ВКУ), не матимуть права балотуватися на наступних виборах.

З точки зору норм закону проблем наче б то не виникає, однак варто вказати на міжнародні стандарти у цьому питанні, а саме на положення Кодексу належної практики у виборчих питаннях, відповідно до якого Венеційська комісія стоїть на позиціях оцінки цензу осілості як рудиментарного, що не схвалюється демократичною спільнотою [5, с. 51]. Варто також вказати на рішення ЄСПЛ у справі Мельниченко проти України, зі змісту якого вбачається, крім іншого, що особа, котра перебувала за кордоном у якості біженця з офіційно підтвердженим статусом, розглядається як така,

що зберігає за собою право балотуватися на виборні посади, не порушуючи при цьому вимогу щодо постійного проживання на території України протягом останніх 5/10 років [6].

По-друге, відкритим залишається питання пов'язане з «паспортизацією» громадян України, що перебували в окупації або перебувають і досі. Частина 3 ст. 9 Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» встановлює, що будь-який акт (рішення, документ), виданий на тимчасово окупованій території незаконними органами, є недійсним і не створює правових наслідків (окрім актів, які засвідчують народження, смерть, укладання та розірвання шлюбу, наразі вони беруться до уваги судами України). Крім того, частиною 6 ст. 5 зазначеного Закону встановлено, що примусове автоматичне набуття громадянами України, які проживають на тимчасово окупованій території, громадянства російської федерації не визнається Україною та не є підставою для втрати громадянства нашої держави.

Але як бути з визначенням критерію примусовості, в умовах, коли відомо, що мали місце випадки добровільного порядку отримання громадянства країни-агресора особами, що проживали чи проживають на окупованих територіях? Вочевидь, подібного характеру рішення передбачають розгляд справ у суді в індивідуальному порядку або ж потребуватимуть прийняття політичного рішення про цілковиту амністію громадян України, котрі під час проживання в окупації отримали паспорти РФ незалежно від підстав та причин цього юридичного факту.

Третім підпунктом окресленої групи проблем виступає питання позбавлення виборчих прав громадян, що вчинили злочини проти основ національної безпеки. Щодо пасивного виборчого права все зрозуміло – так званий моральний ценз або ж ценз судимості передбачений національним законодавством. Але станом на сьогодні практики позбавлення активного виборчого права осіб, винних у вчиненні кримінальних правопорушень будь-якого ступеню тяжкості не існує. Хоча реалії засвідчують: щонайменше на перших повоєнних виборах така міра може бути цілком виправданою, адже йдеться про право голосу на демократичних виборах, котрим володіють особи, що працювали власне проти незалежної й демократичної Держави Україна в інтересах окупантів.

З цього приводу слід звернутися до практики ЄСПЛ. Зокрема Судом встановлено, що загальна й автоматична заборона на участь у виборах для всіх ув'язнених суперечить ст. 3 Першого протоколу до ЄКПЛ, адже будь-яке обмеження прав повинно бути пропорційним і мати достатній зв'язок між санкцією та поведінкою особи (*Hirst v. The United Kingdom*) [7]. Водночас Суд визнає, що позбавлення виборчих прав для осіб, засуджених до відбування покарання за певні злочини може бути пропорційним, якщо не застосовується автоматично до всіх ув'язнених і має чіткий зв'язок з тяжкістю злочину (*Scoppola v. Italy* [8]*, Myslihaka and Others v. Albania* [9]). Такого роду санкція повинна бути результатом індивідуального рішення суду, яке враховує обставини конкретної справи (*Frodl v. Austria* [10]).

Як бачимо, подібна можливість дійсно існує й практикується у європейських країнах, хоч і з вельми серйозними застереженнями. Однак механізм реалізації обмежень будь-яких прав, у тому числі виборчих, має бути дуже детально пропрацьований таким чином, аби не перетворитися на інструмент політичної боротьби з опонентами чи свавілля відносно мешканців деокупованих регіонів. До того ж, така новела потребуватиме не лише точкових змін до законодавство, але й внесення змін до ст. 71 Конституції, а також надання відповідних супровідних роз'яснень Конституційним Судом, оскільки передбачає впровадження додаткових обмежень відносно принципу загального виборчого права.

4. Окремим пластом проблем, пов'язаних з майбутніми виборами в Україні, виступає аспект їх територіальної та інфраструктурної, логістичної компоненти – тобто технічні можливості *(й особливості)* організації й проведення виборів.

Насамперед, слід вказати на необхідність перегляду меж територіальних виборчих округів, що ще до початку повномасштабної війни була обумовлена триваючою окупацією низки регіонів – нині ця ситуація лише погіршилася; а також існуванням таких округів, дільниць на цих округах у безпосередній близькості до лінії фронту, що робить неможливим гарантування безпеки учасників виборчого процесу під час проведення виборів у таких зонах навіть після завершення війни.

У випадку з цим спектром проблем говорити про будь-яке нормативне врегулювання до завершення війни не видається можливим, оскільки остаточна оцінка ситуації, прийняття відповідних рішень про можливість або ж неможливість проведення виборів на певних територіях, буде доцільним лише за фактом оцінки ситуації після настання миру – з належною ревізією територій, внесенням відповідних змін до Закону України «Про забезпечення прав о свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України», а також виходячи з практичних аспектів існування можливості забезпечити організацію та перебіг виборчого процесу із дотриманням його фундаментальних принципів та у відповідності до міжнародних виборчих стандартів за рахунок прийняття точкових рішень Центральною виборчою комісією, як це було на всіх попередніх виборах, починаючи з 2014 року.

До того ж, тектонічні зрушення демографічної ситуації також вимагають корегування меж розподілу виборчих дільниць з огляду на обмеження кількості виборців, що можуть бути віднесені до однієї дільниці. А цей перерозподіл у свою чергу потребує наявності вже актуалізованих даних з ДРВ.

У сенсі інфраструктурних викликів постає питання про фізичну руйнацію приміщень виборчих комісій, на що також вказує ЦВК у вже згадуваній Постанові за № 54 від 20 вересня 2024 року, де прямо зазначається, що на сьогодні зруйновано або пошкоджено понад 7,5 тисяч приміщень для голосування та/або приміщень дільничних виборчих комісій [4]. Вочевидь ця ситуація потребує вирішення не тільки шляхом віднаходження нових приміщень для голосування або ж виборчих комісій на місцях, але й пошуків можливостей із забезпечення належного зберігання й транспортування виборчої документації, відновлення ліній передач даних для системи «Вибори».

Тож поточна група проблем потребує не лише роботи законотворця, але й активної участі ЦВК, органів ведення Реєстру, органів державної влади на місцях – більше того, наперед врегулювати означені питання не є можливим, оскільки центральну роль у їх остаточному вирішенні відігравати буде дійсна ситуацію на момент зупинення російської агресії й завершення дії правового режиму воєнного стану.

5. Варто також вказати на ще деякі з існуючих проблем перших повоєнних виборів в Україні, сутність котрих частково виходить за межі виключно нормативного регулювання суспільних відносин.

Перша з них – потреба у відновленні конкурентного політичного середовища та плюралізму в інформаційному просторі. Цей процес не можна врегулювати виключно прийняттям якогось нормативно-правового акту – йдеться про створення підґрунтя у суспільстві для такого відновлення, а відтак про політичну волю з одного боку в частині пом'якшення цензури й запобігання фактичному застосуванню певних адміністративних, кримінальних та інших санкцій за критику рішень та дій влади, й про готовність суспільства до відновлення політичного життя й трансформацію інформаційного простору – з іншого.

Без реалізації зазначених заходів говорити про дійсну демократичність виборів, реалізацію принципів чесних та вільних, справжніх виборів (як з позиції положень ВКУ, так і в контексті розуміння таких принципів у відповідності до положень ст. 21 Загальної декларації прав людини 1948 р., ст. 25 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права 1966 р.) не вбачається можливим.

Інша проблема, або ж радше питання, адже саме таким – неоднозначним та контроверсійним воно виступає – електронне (або ж інтернет-) голосування. Цій тематиці присвячено велику кількість наукових робіт, що забезпечили цілком гідний ступінь вивчення глибини й розмаїтості проблематики, а також практик зарубіжних країн в частині проведення процедури голосування із допомогою здобутків науково-технічного прогресу, тож можна відзначити, що достатній доктринальний базис для впровадження подібної новели існує *(беззмістовно в контексті поточного дослідження вкотре підіймати питання кореляції такої процедури із принципами таємного голосування, вільних виборів та уникнення можливості багаторазового голосування)*.

Втім, основним запобіжником на шляху до повноцінної імплементації такого інструменти у національну виборчу практику залишається критерій довіри суспільства – а отже знову ж таки повертаємося до принципу чесності виборів та добре відомої тези федерального судді США Б. Футея: «якщо у виборців немає впевненості у справедливому і чесному виборчому процесі, вони не матимуть довіри і до інших складових політичного процесу» [11, с. 23]. Без суттєвого підвищення рівня суспільної довіри до виборів, влади в цілому не слід розглядати за доцільну новелу із впровадження масштабного (всезагального) електронного голосування в Україні.

6. Остання глобальна група проблем, що пов'язана з еволюційними трендами у сфері регулювання виборчих правовідносин, представлена викликами, що обумовлені розвитком новітніх комунікаційних технологій та мають вплив на відносини з приводу проведення передвиборної агітації на мережевих ресурсах – онлайн-платформах.

Засвідченням значущої ролі цієї проблематики є сучасна структура споживання інформаційного (новинного) й зокрема політичного контенту. Чудовий приклад – останнє аналітичне дослідження Детектор медіа з тематики медіаграмотності українців, котре засвідчує, що переважна більшість респондентів використовують інтернет як основне джерело отримання новин (76%); амбасадорами сегменту є не пошукові ресурси, а соціальні медіа (в якості джерела отримання суспільно-політичних новин), при тому лідером залишається Telegram з 60% респондентів, слідом за ним у якості такого джерела називають YouTube (37%) та Facebook (26%), при тому що не користуються відповідними мережевими ресурсами взагалі лише 16, 11 та 31 відсотки опитуваних відповідно [12, с. 38-39].

Подібну ситуацію з преференціями на користь соціальних медіа в якості основного джерела політичних новин можна прослідкувати й за кордоном. Так до прикладу, дослідження в Сполучених Штатах вказують на те, що 54% респондентів дізнаються про політичні новини саме з соціальних мереж. Однак варто відзначити, що існує чітка тенденція до надання переваги цьому джерелу інформації з боку молодших поколінь – у віковій групі 18–29 років цей відсоток сягає 71, а в групі 30–49 років – 61% [13, с. 2].

Щоправда, в ЄС телебачення все ще виступає основним джерелом новин для громадян, а на долю соціальних медіа як пріоритетного ресурсу відведено усього лиш 37% ринку споживання новин. Однак останні стрімко зростають, що засвідчується динамікою їх росту на 11 пунктів усього лиш за 1 рік [14].

Відповідно саме у мережі, на онлайн-платформах, розгортаються найбільш запеклі агітаційні баталії в період проведення виборів у зарубіжних країнах. При тому довгий час цей простір залишався поза належною увагою законодавців і, відповідно, поза контролем за змістом, формою та джерелами фінансування такої передвиборної агітації. Безумовно, такий стан справ загрожував порушеннями принципів чесних, вільних, рівних виборів, вимог щодо транспарентності виборчих кампаній політичних суб'єктів.

Саме тому у Європі та Штатах почалася активна розробка відповідної нормативно-правової бази урегулювання означеного вектору питань. В цьому плані одним з основних акцентів, крім відзначених вище напрямків роботи щодо забезпечення належного контролю за матеріалами передвиборної агітації на онлайн-платформах, а також забезпечення транспарентності процесів їх фінансування, була сформована також вимога щодо особливого порядку використання алгоритмічних систем та засобів штучного інтелекту (ШІ), що широко використовуються нині мережевими ресурсами для оптимізації рекламних алгоритмів за рахунок вивчення персональних уподобань, поведінкових особливостей користувачів у мережі (особливо в контексті захисту персональних даних громадян). Ця вимога підкріплена, окрім низки обмежень щодо розпорядження отриманими даними, також і нормами про необхідність зробити відкритим процес формування цільових аудиторій таргетованої реклами, аби користувач міг зрозуміти, чому і на основі яких уподобань він/вона були включені до певного сегменту аудиторії [15, 16].

Крім згаданого, основними контурами розв'язання існуючої проблематики визначаються наступні:

- важливість дотримання балансу публічних інтересів, інтересів користувачів, посередників в особі самих онлайн-платформ та інтереси індустрії в цілому;
- розробка системи санкцій за порушення норм спільного регулювання або ж відмову від такої співпраці;
- необхідність створення незалежних спеціально уповноважених органів з наглядовими функціями для співпраці з онлайн-платформами в процесі створення норм спільного регулювання вказаних відносин;
- утворення незалежних постійно діючих органів консультативного характеру, що складались би з представників експертного середовища та громадянського суспільства, і надавали би необхідну фахову підтримку вищезгаданим структурам [15].

Тож і нам в свою чергу слід звернути особливу увагу на розробку змін до виборчого законодавства, а саме Розділу VIII ВКУ, пов'язаних із впровадженням належного регулювання суспільних відносин з приводу провадження передвиборної агітації на онлайн-платформах, адже донині для вітчизняного законодавства ця сфера залишається виявом однієї з найбільш вагомих прогалин, а відтак і простором для маніпуляцій, зловживань правами, різноманітних порушень чинного виборчого законодавства.

До того ж, не слід забувати, що онлайн-ресурси – це не замкнуте середовище, а отже нам слід поміркувати над питанням убезпечення себе від можливого втручання у вибори країни-агресора шляхом просування певних наративів, здійснення інформаційних кампаній, або ж прямої підтримки кандидатів на виборах під час виборчого процесу перших повоєнних виборів.

Окреслені у цьому блоці питання, хоч і різняться за своєю природою від тих, що інспіровані виключно триваючою війною, так само потребують нагального вирішення, а відтак – подальшої розробки у царині правничої науки із наступною підготовкою проєктів конкретних змін до чинного законодавства, адже залишаючи подібну сферу поза увагою, ми ризикуємо поставити під сумнів не лише дотримання окремих міжнародних виборчих стандартів, але й зіткнутися з новими загрозами для національної безпеки.

Висновки. Таким чином, поточне дослідження дозволило ідентифікувати, систематизувати та структурувати блоки сучасних проблем виборчого процесу в Україні і на основі комплексного аналізу таких окреслити низку шляхів їх розв'язання, зокрема:

1. визначити вид майбутніх виборів в Україні як «перших повоєнних виборів», які мають бути проведені на основі спеціального прийнятого парламентом України закону, що має доповнити Виборчий кодекс із урахуванням специфічних потреб таких виборів на етапі післявоєнного відновлення країни;

2. уладнати проблему формування списків виборців шляхом запровадження інституту «активної реєстрації виборців» в якості найбільш прийнятного способу владнання проблеми з актуалізацією даних Державного реєстру виборців;

3. вирішити питання із обмеженнями виборчих прав громадян – як в частині їх усунення (щодо цензу осілості ВПО та громадян-біженців, що перебувають за межами України), так і в частині застосування таких (обмеження виборчих прав окремих груп громадян в індивідуальному порядку та в інтересах національної безпеки);

4. негайним вирішенням широкого спектру питань технічного характеру, що стосуються стану й потреб виборчої інфраструктури, потреб у змінах меж територіальних виборчих округів, виборчих дільниць;

5. усуненням на законодавчому рівні суттєвих нормативних прогалин в частині регулювання передвиборної агітації, викликаних упровадження в життя здобутків науково-технічного прогресу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Ukraine Emergency. USA for UNHCR. URL: https://www.unrefugees.org/emergencies/ ukraine/ (дата звернення: 17.05.2025).
2. UNHCR Operational Data Portal. Last updated 17 April 2025 – Source: UNHCR collation of statistics made available by the authorities. URL: https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine (дата звернення: 17.05.2025).
3. Про деякі питання часткового відновлення функціонування автоматизованої інформаційно-комунікаційної системи "Державний реєстр виборців" / Постанова ЦВК від 22 грудня 2023 р. № 83 URL: https://act.cvk.gov.ua/acts/pro-deyaki-pitannya-chastkovogo-vidnovlennya-funktsionuvannya-avtomatizovanoi-informatsiyno-komunikatsiynoi-sistemi-derzhavniy-reiestr-vibortsiv.html.
4. Про відновлення функціонування автоматизованої інформаційно-комунікаційної системи «Державний реєстр виборців» у частині обліку виборчих дільниць, які існують на постійній основі / Постанова ЦВК від 20 вересня 2024 р. № 54. URL: https://act.cvk.gov.ua/acts/pro-vidnovlennya-funktsionuvannya-avtomatizovanoi-informatsiyno-komunikatsiynoi-sistemi-derzhavniy-reiestr-vibortsiv-uchastini-obliku-viborchih-dilnits-yaki-isnuyut-na-postiyniy-osnovi.html.
5. Європейський демократичний доробок у галузі виборчого права. Матеріали Венеційської комісії, Парламентської Асамблеї, Комітету Міністрів, Конгресу місцевих і регіональних влад Ради Європи: пер. з англ. / за ред. Ю. Ключковського. Вид. 2-е, випр. і доповн. К., 2009. 500 с.
6. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Мельниченко проти України» (17707/02) (Страсбург, 30 березня 2005 р.) – База даних законодавства України / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_352#Text.
7. European court of human rights. Case of Hirst v. The United Kingdom (74025/01) (Strasbourg, 6 October 2005). URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-70442.
8. European court of human rights. Case of Scoppola v. Italy (126/05) (Strasbourg, 22 May 2012). URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-111044.
9. European court of human rights. Case of Myslihaka and Others v. Albania (68958/17) (Strasbourg, 24 January 2024). URL: https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-228353.
10. European court of human rights. Case of Frodl v. Austria (20201/04) (Strasbourg, 4 October 2010). URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-98132.
11. Футей Б. Захист голосів: погляд із Сполучених Штатів. *Вибори та демократія*. 2010. № 4(26). С. 23–27.
12. Індекс медіаграмотності українців: 2020-2024. П'ята хвиля. Аналітичний звіт за результатами комплексного дослідження. За ред. М. Наумової, к.с.н., на замовлення ГО «Детектор медіа». URL: https://detector.media/doc/images/news/archive/2021/240621/2024-mli-ukr-full.pdf.
13. Pew Research Center survey of U.S. adults conducted Jan. 22-28, 2024. "How Americans Get Local Political News". URL: https://www.pewresearch.org/journalism/2024/07/24/consumption-and-sources-of-local-political-news.
14. Flash Eurobarometer. Media & News Survey 2023. Conducted by Ipsos European Public Affairs. URL: https://europa.eu/eurobarometer/surveys/detail/3153.

15. Recommendation CM/Rec(2022)12 of the Committee of Minister to member States on electoral communication and media coverage of election campaigns dated 6 April 2022 / Council of Europe Committee of Ministers. URL: https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectId=0900001680a6172e.
16. Regulation (EU) 2024/1689 of the European Parliament and of the Council of 13 June 2024 laying down harmonised rules on artificial intelligence and amending Regulations (EC) No 300/2008, (EU) No 167/2013, (EU) No 168/2013, (EU) 2018/858, (EU) 2018/1139 and (EU) 2019/2144 and Directives 2014/90/EU, (EU) 2016/797 and (EU) 2020/1828 (Artificial Intelligence Act) / European Parliament and Council of Europe. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2024/1689/oj.

УДК 342.533
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.1.42

ПРАВОВІ ЗАСАДИ ТА ІННОВАЦІЇ ТРАНСКОРДОННОЇ СПІВПРАЦІ: КОМПОНЕНТ РЕГІОНАЛЬНОГО ТА МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ

Туряниця В.В.,
кандидатка юридичних наук, доцентка,
доцентка кафедри теорії та історії держави і права
юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0009-0000-9791-3428

Шанта І.І.,
студент юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0009-0002-1575-5951

Туряниця В.В., Шанта І.І. Правові засади та інновації транскордонної співпраці: компонент регіонального та місцевого самоврядування.

Автори дослідження розкрили правові, теоретико-методологічні засади та практичну ефективність інноваційного підходу до транскордонної співпраці на рівні регіонального і органів місцевого самоврядування.

Об'єктом дослідників став процес трансформації міжнародної співпраці та допомоги. Предметом – вдосконалення даної форми та її інноваційність. Саме на цьому рівні та його ефективності зосередили свій аналіз дослідники. Вони доводять переваги такої співпраці над державним рівнем для обох сторін, що беруть участь у даному процесі.

Новий рівень виокремився з урахуванням практики співпраці попередніх десятиліть та на основі теоретико-методологічних і правових засад як особливий оперативний і ефективний в досягненні реальних результатів в час політичної турбулентності, глобалізаційних процесів, трансформацій та ведення повномасштабної війни Російською Федерацією проти України.

Тема розкривається авторами на фоні історичних процесів, демократичних змін у посттоталітарних країнах, вирішення тих нагальних завдань, що стали перед ними на шляху до демократії, верховенства права та нових інституційних форм міжнародних відносин і міжнародної співпраці з метою подальшого цивілізаційного розвитку людства.

Автори доводять, що пострадянська Україна, здобувши суверенітет і незалежність, розпочала свій новий шлях державотворчого розвитку на принципах демократії та верховенства права. З цією метою вона на законодавчому рівні реформувала суспільні відносини на рівні держави та міждержавних відносин, зокрема і у напрямі транскордонної співпраці. Україна на демократичному шляху і новій законодавчій базі продовжила транскордонну співпрацю відмінну від радянської, сповнену новим змістом, ефективними і видимими результатами. Набутий досвід, усталені традиції полінаціонального регіону стали підмогою в налагодження нових підходів, інноваційних форм транскордонної співпраці.

Ключові слова: транскордонна співпраця, органи регіонального, місцевого самоврядування, територіальні громади, форми, рівні, інновації, нові підходи, ефективність, трансформація.

Turyanitsa V.V., Shanta I.I. Legal principles and innovations of cross-border cooperation: a component of regional and local self-government.

The authors of the study revealed the legal, theoretical and methodological foundations and practical effectiveness of an innovative approach to cross-border cooperation at the level of regional and local self-government bodies.

The object of the researchers was the process of transformation of international cooperation and assistance. The subject is the improvement of this form and its innovativeness. It is on this level and its effectiveness that the researchers focused their analysis. They prove the advantages of such cooperation over the state level for both parties participating in this process.

The new level stood out, taking into account the practice of cooperation of previous decades and on the basis of theoretical and methodological and legal foundations, as a special operational and effective one in achieving real results in times of political turbulence, globalization processes, transformations and the conduct of a full-scale war by the Russian Federation against Ukraine.

The topic is revealed by the authors against the background of historical processes, democratic changes in post-totalitarian countries, solving the urgent tasks that faced them on the path to democracy, the rule of law and new institutional forms of international relations and international cooperation for the purpose of further civilizational development of humanity.

The authors prove that post-Soviet Ukraine, having gained sovereignty and independence, began its new path of state-building development on the principles of democracy and the rule of law. To this end, it reformed public relations at the state level and interstate relations at the legislative level, in particular in the direction of cross-border cooperation. Ukraine, on a democratic path and a new legislative framework, continued cross-border cooperation different from the Soviet one, full of new content, effective and visible results. The experience gained, the established traditions of the multinational region became an aid in establishing new approaches, innovative forms of cross-border cooperation.

Key words: cross-border cooperation, regional and local self-government bodies, territorial communities, forms, levels, innovations, new approache, efficiency, transformation.

Стан досліджуваної проблеми. До теми транскордонної співпраці зверталися в різні періоди представники різних наук. Відповідно до мети своїх досліджень, вони, переважно, розглядали транскордонну співпрацю України в плані історії, економічної вигоди та як одного із напрямів інтеграції країни до Європейського Союзу та НАТО.

До цієї когорти дослідників відносяться: І. Ільков, Г. Литвин, С. Мітряєва, П. Студеняк, Ю. Фетько та інші.

Мета дослідження – проаналізувати сучасний стан транскордонної співпраці в регіоні Закарпаття на рівні місцевого самоврядування із регіонами країн Європейського Союзу, визначити зміст та особливості даної форми співпраці, розкрити специфіку та особливості цього явища, *узагальнити* досвід та ефективність досягнутих реальних результатів на практиці.

Актуальність теми, постановка проблеми та практичне значення дослідження. Людство давно усвідомило необхідність у транскордонній співпраці та її позитивного розвитку: пошуку нових форм, напрямів, ефективності на всіх рівнях. Для реалізації даної мети воно в одночасі із зміною політичних, соціально-економічних, культурних та усталених традиційних міжнародних відносин створює і правові механізми реалізації транскордонної співпраці та її захисту. Про це засвідчують сьогодні вдосконалені в посттоталітарних державах і країнах-членах Європейського Союзу національні бази законодавства та відповідно норм міжнародного і європейського законодавств та їх реалізація даними країнами [1, 2, 3, 4, 5, 6, 7].

Характерною особливістю цих трансформацій та мегатенденцій в контексті глобалізації є інноваційність підходів до співпраці, її масовість та орієнтація на якість соціально-культурних змін. Усе це в комплексі і надає темі актуальності як з огляду теорії, так і практики реалізації та обумовлює мету даного дослідження.

Транскордонна співпраця на сьогоднішньому етапі - це один із визначальних чинників суспільного прогресу, успішного розвитку націй, держав, кожної людини, а в підсумку – цивілізаційного людського поступу.

Саме в цьому вимірі розпочався пошук і формування нових напрямів, форм і рівнів співпраці між державами.

Нових взаємозв'язків, взаємовідносин і співпраці як на рівні держави, суспільства, так і міждержавних, вимагав час складних глобалізаційних процесів, трансформацій, утворень нових спільних інституцій, методологічних підходів взагалі та зокрема у вдосконаленні національного та міжнародного права. Чималу роль в плані ключових викликів відігравала політика та ідеологія. Нагальним і одночасно пріоритетним завданням перед країнами постало вироблення і узгодження законодавчої національної бази з міжнародною та Європейського Союзу.

Це був стратегічний напрям комплексних реформ, спрямований на вироблення єдиних демократично-правових засад мирного співіснування, співпраці та взаємодопомоги з подальшим його вдосконаленням.

Транскордонна співпраця між країнами комуністичного режиму здійснювалася переважно на рівні СРСР. Згодом з'явилися елементи інноваційності: у прикордонних територіях Закарпаття була започаткована нова форма – спільне відзначення із громадськістю Чехословаччини та Угорщини – закінчення Другої світової війни такі дійства на радянсько-чехословацькому та радянсько-угорському кордонах стали традиційними. Почали налагоджуватися і спільні зустрічі у формі дружніх відносин між художніми колективами регіонів і міст-побратимів. Правда, здебільшого вони носили формальний декларативний характер як форми реалізації політики і дружби народів.

Сьогодні роль регіонів, місцевого самоврядування як однієї з гілок виконавчої влади засвідчує, що процес реалізації транскордонної співпраці відбувається ефективно, цілеспрямовано та адрес-

но. Реальне правове втілення ідей співпраці та взаємодопомоги відбувається на основі законів та інших нормативних актів. Оперативне регулювання дій залежить від обставин, їх своєчасності та ефективності, засвідчують характер інноваційності, що підтверджує єдність у підходах до співпраці, вдосконалення даної форми її функціонування та подолання наявних недоліків. Співпраця базується на таких принципах: об'єктивності, прозорості, доступності, демократичності, реального результату, права контролю громадськістю – в першу чергу громадою місцевого самоврядування. З кожним роком, особливо в період російсько-української війни, стає очевидно, що дана форма співпраці є ефективною, оперативною, системною та результативною.

Послідовне реформування транскордонної співпраці на законодавчому рівні розширює можливість виконавчої влади до запровадження все нових напрямів, форм і рівнів співпраці. Методологічні засади, науково-теоретична обґрунтованість співпраці, сутність наявних перетворень та їх ефективність значно відрізняється від співпраці періоду радянської доби, якій були традиційно притаманні ознаки формальності, компліментарності та закритості.

Ефективність транскордонної співпраці на цьому рівні засвідчує прикордонне Закарпаття. Проведений нами моніторинг дає підстави стверджувати про реальну практичну діяльність та її результати. Концептуальний підхід, систематизація реальних дій і наслідків, їх комплексний аналіз та конструктивізм, поєднані в одну картину, дають наявну реальність місцевих органів самоуправління у реалізації транскордонної співпраці.

Виклад основного матеріалу. Зауважимо, що в Україні вже 1993 року було створено першу інституцію про транскордонну співпрацю – «Єврорегіон Карпати». Саме вона, як засвідчує час, дала старт реалізації нової форми співпраці не тільки на рівні посттоталітарних держав, що стали на шлях демократичних перетворень, а й розширила її втілення в практику місцевого самоврядування як одного з пріоритетних напрямів і ефективного інструменту реалізації ініціатив місцевих громад та громадських організацій, використовуючи кращі європейські практики і стандарти із залученням фінансової підтримки з бюджету Європейського Союзу.

Співпраця на рівні регіонів і місцевих громад держав – це одна з ефективних форм децентралізованого підходу до досягнення практичного результату. Крім того, розширене і поглиблене співробітництво є вагомим внеском і впливом прискореного входження України до спільного європейського дому – в Європейський Союз, і бути повноправним його членом. Транскордонна співпраця особливо активізувалася в період російсько-української війни, стала різноманітною за змістом, формами, напрямами і рівнями [9].

Шукати шляхи ефективної співпраці заставили обставини, зумовлені ходом війни та її наслідків. Почалася роботи по спільній узгодженості дій на рівні компетенцій місцевих і регіональних органів самоуправління з метою реалізації надання необхідної допомоги, захисту і збереження загальнолюдських цінностей, демократії та верховенства міжнародного права.

Правовими засадами плідного транскордонного співробітництва та практичної його реалізації стали норми національного законодавства та міжнародного і європейського права.

Відповідно до Конституції України [1], Закону України про місцеве самоврядування [2] зі значними змінами, що їх вимагав час і поступ до Європейського Союзу, сьогодні держава має значну нормативно-правову базу, котру доповнюють міжнародні та європейські правові документи, ратифіковані Верховною Радою України [3, 4, 5]. В комплексі вона визначає засади системи і забезпечує гарантії функціонування місцевого самоврядування, зокрема і в підходах до реалізації транскордонної співпраці.

Статті 7 і 18 Конституції України зазначають, що держава не тільки визнає і гарантує місцеве самоврядування, а й підтримує співпрацю, що базується на загальновизнаних принципах і нормах міжнародного права. Співпраця (с.132) здійснюється на засадах єдності та цілісності державної території, поєднання централізації і децентралізації з урахуванням соціально-економічного та історичного розвитку регіонів, екологічних, географічних, етнічних, культурних та інших особливостей [1]. Місцеві ініціативи в напрямі транскордонного співробітництва регламентуються ст. 9 Закону про місцеве самоврядування в Україні [2].

Нормативно правова база дає можливість здійснювати транскордонну співпрацю на базовому (територіальні громади), субрегіональному (райони) та регіональному (області) рівнях.

Громади Закарпаття мають укладені угоди про співпрацю. Обопільна зацікавленість між органами місцевого самоврядування та громадськими організаціями охопила такі сфери: соціальну, освітню, культурну, туризм, медичну, реабілітації військових. Незважаючи на зміни керівників питання транскордонної співпраці завжди знаходиться в полі зору і нових очільників.

Зауважимо, що станом на сьогодні, практично, всі регіони Чехії співпрацюють із регіонами України за власним вибором і спільною узгодженістю, уклавши між собою угоди співробітництва, а деякі створили ще й свої фонди, що сприяє більш оперативній і діловій допомозі жителям громад.

На сьогодні необхідно виокремити такі регіони Чехії, що проводять співпрацю з громадами Закарпаття вже майже два десятиліття. Серед них – Край Височина та Благодійний фонд «ВіЗа», котрі систематично і в різних напрямах співпрацюють з різними громадами місцевого самоврядування Закарпаття, допомагаючи у вирішенні потреб населення, освітніх, культурних, медичних, соціальних закладів та реабілітації військових.

Так історично склалося, що народи Чехії та України мають багато спільних сторінок життя і співпраці як в минулому, так і в сьогоднішній нелегкий час. Із цього приводу президент Чехії Петр Павел зазначив: із Україною у нас надзвичайно багато спільного. І мова не тільки про Закарпаття часів виникнення Чехословаччини.

Зміцнюється і набуває нових напрямів транскордонне співробітництво між Тячівським, Рахівським районами краю з повітовими радами Румунії, що межують із Закарпаттям: підписано угоду про об'єднання зусиль для повоєнного відновлення нашої держави, спільних інфраструктурних об'єктів прикордоння, зокрема, щодо відкриття ще двох пунктів пропуску – «Яблунівка – Ремета» та «Хижа – Тарнамаре». Співпраця у цьому напрямі дасть ще один поштовх для економічного розвитку громад, туризму, покращить логістику та дозволить розширити транскордонні коридори із країнами-сусідами – членами Європейського Союзу.

Закарпаття колись славилося розвитком вівчарства, про що сьогодні так не скажеш. Ведення вівчарства в області занедбане на відміну від наших румунських сусідів, де в країні нараховується близько десяти мільйонів голів овець. В Україні в десять разів менше, в Закарпатті – сто тисяч. З метою поліпшення даної галузі закарпатські та румунські вівчарі уклали угоди про форми співпраці. Регіон уже має в цьому напрямі позитивний досвід міжнародної співпраці з регіонами Австрії [11].

Сьогодні регіон Закарпаття став місцем проведення загальноукраїнських форумів за участі міжнародних партнерів, зокрема в галузі виноробства. Офіційно в області зареєстровано 23 ліцензовані виробники виноробної продукції. За останні роки виноградарі та виробники краю на рівні співпраці отримали 15 млн.грн. підтримки від Євросоюзу.

Транскордонна співпраця краю розширюється географічно, сягаючи вже і Китайської Народної Республіки. Напрямами її є культура, освіта та економіка. Започаткована вона обласним центром із містом Сінчжоу на основі підписаного Меморандуму про співпрацю, що стало основою поглибленого діалогу. В травні 2025 року Закарпаття відвідала китайська делегація, котру очолював Надзвичайний і Повноважний Посол КНР в Україні. Він зазначив, що китайські підприємці активно цікавляться Україною як потенційним партнером для інвестицій. Китай і Україна є стратегічними партнерами. Ми отримуємо багато запитів від бізнесу, який прагне співпраці[11].

Примітно, що з часу функціонування Асамблеї Європейських Регіонів (1985р) тільки в 2025 році вперше від України було обрано двох віцепрезидентів, а в Бюро, основний політичний орган АЄР, Україну представлятиме наступні два роки голова Закарпатської обласної ради Р. Сарай. На даному форумі було підписано 15 угод про співробітництво з громадами Франції, Німеччини, Швеції, Бельгії, Японії та Польщі.

Сьогодні Асамблея Європейських Регіонів об'єднує понад 130 регіонів із більш ніж 30 країн. Вона співпрацює з такими структурами: Рада Європи; Європейська Комісія; Комітет регіонів. Асамблея підтримує регіони в доступі до європейських програм та їх фінансування.

Знаковою подією став і третій Міжнародний саміт міст і регіонів «Згуртовані заради миру і безпеки». В його роботі взяли участь іноземці з 20 країн світу, 22 представники посольств держав, а також очільники області та ряд голів місцевого самоврядування. Це закономірно, бо Закарпатська область, громади реалізують сьогодні десятки спільних проєктів із міжнародними партнерами, комунікують із містами-побратимами, регіонами. Така обопільна транскордонна співпраця здійснюється заради підтримки одне одного, солідарності та єдності, здатних протистояти злу, насильству та агресії.

Висновки. Історія транскордонної співпраці в західному регіоні України із сусідами країнами, зокрема, Польщею, Словаччиною, Угорщиною та Румунією, а також Чехією має давню історію. За цей час вона вдосконалювалася відповідно до політичної доцільності в першу чергу. В час незалежності набула нових форм, напрямів і рівнів, широких можливостей, що вивело її на шлях ефективності та знизило корупційні діяння, особливо на рівні міжрегіонального співробітництва. Сьогодні це один із пріоритетних рівнів, результати якого підтверджуються публічно. Характерними рисами його є вдосконалення та інноваційність, що слугує прикладом наслідування.

Цьому процесу сприяло оновлення національної і європейської законодавчої бази відповідно до нових вимог життя, що склалися у посттоталітарних країнах, ставши на шлях демократії і верховенства права та нового спільного державоутворення – Європейского Союзу.

Нова форма транскордонної співпраці на рівні регіонів і місцевого самоврядування засвідчує її оперативність, ефективність та прозорість в усіх аспектах діянь.

Співробітництво на рівні самоврядування громад вносить інноваційні аспекти в цей напрям, що дає обопільну можливість безпосередньої участі і зустрічі керівників і громад, набуває більш тісної співпраці та спілкування de vizu, що унеможливлює появі корупції котра, на жаль, сьогодні присутня на інших рівнях. Це одна з кращих практичних форм співпраці на даному рівні та встановлення більш тісних стосунків між керівниками, самоврядними громадами та взаєморозуміння між народами країн.

На сьогодні в Європейському Союзі та Україні наявна значна нормативно-правова база, що приває інноваційним підходам у реалізації транскордонної співпраці. Оновлене законодавство розширює простір, напрями, види та форми співпраці.

Завдяки децентралізації, органи місцевого самоврядування отримали розширені повноваження в проведенні політики транскордонної співпраці. Сьогодні місцева влада може самостійно формувати напрями і рівні співпраці. Транскордонна співпраця не є ілюзорною, вона стала реальною та ефективною, особливо в період війни. Все це залежить від ініціативи місцевих громад та влади.

Сучасне розуміння транскордонної співпраці, знання теоретико-методологічних засад, правових принципів їх практичної реалізації з використанням інноваційних підходів як в Україні, так і на міжнародному рівні є одним із основних і дієвих чинників суспільного прогресу.

На основі проведеного аналізу компонента регіонального і місцевого самоврядування в напрямі транскордонної співпраці встановлено: така діяльність стала можливістю для пострадянських країн тільки після розпаду СРСР, ставши на шлях демократичного розвитку, внесення змін у національне законодавство узгоджуючи його з нормами європейського і міжнародного.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України, прийнята на п’ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. *Відомості Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ 254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text.
2. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21 травня 1997 р. 1997. № 24. ст. 170 (з наступ. змін. та допов).
3. Про транскордонне співробітництво: Закон України від 24.06.2004 р. № 1861-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1861-15.
4. Всесвітня декларація місцевого самоврядування, Ріо-де-Жанейро, 26.09.1985 року. Місцеве самоврядування. 1997. № 1-2. С. 95–97.
5. Європейська рамкова конвенція про транскордонне співробітництво міжтериторіальними общинами або властями. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_106#Text.
6. Європейська хартія місцевого самоврядування. Збірка договорів Ради Європи. Українська версія. Київ, 2000. С. 194–205.
7. Угода про співробітництво у сфері безпеки та довгострокову підтримку між Україною та Чеською Республікою 18 липня 2024 р. URL: https://www.president.gov.ua/news/ugoda-pro-spivrobitnictvo-u-sferi-bezpeki-ta-dovgostrokovu-p-92237.
8. Туряниця В.В. Освіта українців-біженців у Європейському часопросторі в період російсько-української війни (на прикладі Чеської Республіки) Право - дієвий засіб перемоги України у війні з рф: аналітика, оцінки, прогнози. Міжнародна колективна монографія за заг. ред. Бисаги Ю.М., Бєлова Д.М., Берч В.В., Дешко Л.М., Заборовського В.В. та Продан В.І. Ужгород: Видавничий дім «РІК-У», 2023. С. 196–2114.
9. Туряниця В.В., Шанта І.І. Законодавче забезпечення надання Чехією допомоги Україні в період російсько-української війни: особливості, напрями, форми та рівні */ Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство».* Випуск № 03, 2025, частина 3. С. 433–438.
10. Поточні архіви Міністерства внутрішніх справ, Міністерства праці і соціальних справ, Міністерства освіти, молоді та фізичного виховання, Міністерства охорони здоров’я, агентства PAQ Research, Radio Prague International, Radio Prague Newsletter та ін.
11. Поточні архіви Закарпатської обласної військової адміністрації, Закарпатської обласної ради, органів місцевого самоврядування.
12. Засоби масової інформації Закарпаття.

РОЗДІЛ III. ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

УДК 347.9
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.1.43

ЗАМІНА СТОРОНИ У ВИКОНАВЧОМУ ПРОВАДЖЕННІ: ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ТА СУДОВА ПРАКТИКА

Баранкова В.В.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри цивільної юстиції та адвокатури,
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0000-0002-1355-2897

Колісник О.В.,
кандидат юридичних наук,
асистент кафедри цивільної юстиції та адвокатур,
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0000-0002-7193-4594

Баранкова В.В., Колісник О.В. Заміна сторони у виконавчому провадженні: теоретичні аспекти та судова практика.

Статтю присвячено дослідженню інституту заміни сторони виконавчого провадження як різновиду процесуального правонаступництва, що має такі особливості: суб'єктний склад; підстави правонаступництва та документи-докази, які підтверджують їх існування; порядок здійснення правонаступництва.

Визначається співвідношення понять матеріального правонаступництва, процесуального правонаступництва та заміни сторони у виконавчому провадженні.

Висновується, що заміна сторони виконавчого провадження являє собою такий різновид процесуального правонаступництва, що здійснюється у випадку вибуття сторони виконавчого провадження через смерть фізичної особи, припинення існування юридичної особи або переходу від одних фізичних чи юридичних осіб до інших окремих цивільних прав та обов'язків за умов, що виконання обов'язків чи вимог такої особи як сторони у виконавчому провадженні допускає правонаступництво.

Окреслюється специфічний склад суб'єктів правонаступництва на стадії виконавчого провадження. Спростовується твердження, що заміна сторони виконавчого провадження означає й заміну учасника справи. Обґрунтовується недоцільність передачі вирішення питання про заміну сторони виконавчого провадження з юрисдикції суду до компетенції державного чи приватного виконавця.

Визначається така особливість підстав правонаступництва у виконавчому провадженні як правонаступництво у матеріальних правовідносинах, які вже встановлені рішенням суду або рішенням іншого юрисдикційного органу.

Наголошується зумовленість процесуального порядку здійснення правонаступництва у виконавчому провадженні можливістю виникнення його підстав. Визначаються процесуальні особливості виникнення правонаступництва в межах відкритого виконавчого провадження, до відкриття виконавчого провадження у вигляді заміни стягувача чи боржника у виконавчому листі, а також у випадках, коли виконавче провадження закінчене, але є можливість його відновлення.

Сформульовано пропозиції щодо внесення змін до законодавства, що регулює порядок заміни сторони виконавчого провадження.

Ключові слова: виконавче провадження, заміна сторони виконавчого провадження, правонаступництво у виконавчому провадженні, зупинення виконавчого провадження, закінчення ви-

конавчого провадження, державний/приватний виконавець, суд як суб'єкт виконавчого провадження, підстави правонаступництва у виконавчому провадженні, цивільне процесуальне правонаступництво.

Barankova V.V., Kolisnyk O.V. A party replacement in enforcement proceedings: theoretical aspects and judicial practice.

This article is devoted to the study of the institute of a party replacement in enforcement proceedings as a type of procedural legal succession, which has the following features: subjects list; grounds for legal succession and evidentiary documents confirming their existence; and the procedure for exercising legal succession.

The correlation between the concepts of material legal succession, procedural legal succession, and a party replacement in enforcement proceedings is defined.

It is concluded that a party replacement in enforcement proceedings is a type of procedural legal succession that occurs when a party of enforcement proceedings withdraws due to the death of an individual, the termination of a legal entity, or the transfer of certain civil rights and obligations from one individual or legal entity to another, provided that the fulfillment of the duties or demands of such a person as a party of the enforcement proceedings provides legal succession.

The specific subjects list of legal succession at the stage of enforcement proceedings is outlined. The assertion that a party replacement of enforcement proceedings also means a party replacement of a case is refuted. The inexpediency of transferring the resolution of the issue of a party replacement in enforcement proceedings from the court jurisdiction to the competence of a state or private enforcement officer is justified.

The article states that a feature of the grounds for legal succession in enforcement proceedings is legal succession in material legal relations that have already been established by a court decision or a decision of another jurisdictional body.

It is emphasized that the procedural order for exercising legal succession in enforcement proceedings is conditioned by the possibility of its arising grounds. The procedural features of the legal succession emergence are determined within open enforcement proceedings, before the opening of enforcement proceedings in the form of replacing the claimant or debtor in the writ of execution, as well as in cases where the enforcement proceedings have been completed but there is a possibility of their resumption.

Proposals for amending the legislation regulating the procedure for replacing a party in enforcement proceedings have been formulated.

Key words: enforcement proceedings, a party replacement in enforcement proceedings, legal succession in enforcement proceedings, suspension of enforcement proceedings, termination of enforcement proceedings, state/private enforcement officer, court as a subject of enforcement proceedings, grounds for legal succession in enforcement proceedings, civil procedural legal succession.

Постановка проблеми. Виконання судових рішень та рішень інших юрисдикційних органів займає важливе місце в механізмі забезпечення гарантованого Конституцією України та міжнародними актами права на ефективний захист та відновлення порушених, невизнаних чи оспорюваних прав і свобод людини і громадянина, а також інтересів юридичних осіб і держави. Однак під час здійснення виконавчого провадження досить часто виникають обставини, пов'язані з вибуттям однієї чи обох сторін такого провадження, внаслідок чого постають питання щодо необхідності заміни вибулої сторони і можливості подальшого продовження виконавчих дій. Правове регулювання питань правонаступництва у виконавчому провадженні періодично зазнає суттєвих змін, характеризується непослідовністю та невизначеністю, що породжує неоднозначне тлумачення відповідних нормативних приписів органами судової влади та іншими суб'єктами правозастосування, ухвалення ними суперечливих рішень. Саме тому науковий інтерес становлять питання сутності інституту заміни сторони виконавчого провадження в порядку правонаступництва, його особливостей, підстав виникнення та процесуального порядку здійснення.

Метою статті є визначення особливостей заміни сторони у порядку правонаступництва у виконавчому провадженні, підстав та порядку його здійснення, виявлення проблемних аспектів, які виникають під час заміни сторони виконавчого провадження у правозастосовній практиці, та формулювання на цій підставі пропозицій щодо внесення змін у законодавство у сфері виконавчого провадження.

Стан опрацювання проблематики. Дослідженням проблем виконавчого провадження займалися такі науковці як В.В. Комаров, С.О. Кравцов, П.П. Заворотько. Проблеми заміни сторони виконавчого провадження були предметом наукових досліджень таких учених як О.П. Печений, С.С. Бичкова, Д.Ю. Іщенко та інші. Проте, зміни, які відбулися у законодавстві, що регулює вико-

навче провадження, зумовили дискусійність зазначених робіт, зокрема, щодо визначення заміни сторони виконавчого провадження, порядку його здійснення. Поза увагою науковців залишились особливості виникнення правонаступництва у виконавчому провадженні, його співвідношення з правонаступництвом у цивільному процесі та інші питання, які потребують подальшого доопрацювання та дослідження.

Виклад основного матеріалу. Стаття 442 Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК) регулює правила заміни сторони у виконавчому провадженні, згідно яких у разі вибуття однієї із сторін виконавчого провадження суд замінює її правонаступником за заявою сторони (заінтересованої особи), державного або приватного виконавця. Іноді суб'єктний склад учасників справи може змінюватися в силу настання певних юридичних фактів, що тягнуть за собою виникнення процесуального правонаступництва [1, с. 107].

Поняття процесуального правонаступництва в цілому та правонаступництва у виконавчому провадженні зокрема не набули законодавчого закріплення, а розроблені у теорії цивільного процесуального права. У літературі зазначалося, що процесуальне правонаступництво у виконавчому провадженні – це заміна стягувача або боржника (правопопередника) іншою особою (правонаступником), у зв'язку з чим до останньої переходять відповідні права та обов'язки [2, с. 107]. Вважаємо таке визначення неповним, позаяк заміна суб'єкта правовідносин може відбуватися у різних формах, з різних підстав і у різному процесуальному порядку. Наведене визначення не висвітлює той факт, що заміна сторони виконавчого провадження відбувається, передусім, внаслідок її вибуття, а також за умов виникнення певних підстав (матеріального правонаступництва). Заміна сторони виконавчого провадження визначається С.С. Бичковою як передання на підставі ухвали суду всіх прав та обов'язків стягувача або боржника у виконавчому провадженні від особи, яка була стороною виконавчого провадження і вибула з нього, її правонаступникові [3, с. 234-235]. Не можна погодитися з тим, що права та обов'язки стягувача або боржника передаються правопопередником правонаступнику, бо, наприклад, у разі смерті правопопередника-фізичної особи це неможливо через фізичну відсутність правопопередника. При цьому суд такі права та обов'язки також не передає, а лиш санкціонує їх перехід від однієї особи до іншої. З цих самих міркувань викликає заперечення твердження про те, що передача відбувається на підставі ухвали суду, позаяк підставою набуття процесуальних прав та обов'язків правонаступника є перехід цивільних прав та обов'язків, а ухвала суду, мотивована цими обставинами, фіксує такий перехід та його наслідки, надаючи їм офіційного значення, оскільки нових прав та обов'язків суд для суб'єктів правонаступництва не утворює. Крім того, правопопередником не у всіх випадках є особа, яка вже брала участь у виконавчому провадженні, виходячи з того, що ч. 5 ст. 442 ЦПК передбачає правонаступництво і до відкриття виконавчого провадження.

Отже, можна запропонувати наступне визначення. Заміна сторони виконавчого провадження являє собою такий різновид процесуального правонаступництва, що здійснюється у випадку вибуття сторони виконавчого провадження через смерть фізичної особи, припинення існування юридичної особи або переходу від одних фізичних чи юридичних осіб до інших окремих цивільних прав та обов'язків за умов, що виконання обов'язків чи вимог такої особи як сторони у виконавчому провадженні допускає правонаступництво.

Питання щодо співвідношення понять матеріального правонаступництва, процесуального правонаступництва та заміни сторони у виконавчому провадженні (правонаступництва у виконавчому провадженні) є дискусійним [4, с. 47].

Вважаємо, що матеріальне та процесуальне правонаступництво відрізняються за змістом, позаяк в межах матеріального правонаступництва переходять матеріальні права та обов'язки та відбувається заміна суб'єкта у цивільних матеріальних правовідносинах, а процесуальне правонаступництво передбачає перехід до іншого суб'єкта цивільних процесуальних прав та обов'язків й, відповідно, заміну учасника цивільних процесуальних правовідносин. При цьому необхідність відокремлення цивільного матеріального та процесуального правонаступництва не виключає їх взаємозв'язку та взаємодії. Так, В.В. Валах справедливо зазначає, що змішування процесуального правонаступництва з правонаступництвом в матеріальному правовідношенні є неточним та хибним, оскільки наявність останнього завжди слугує лише підставою і не завжди є передумовою для процесуального правонаступництва [5, с. 56]. Заміна ж сторони виконавчого провадження має розглядатися як різновид цивільного процесуального правонаступництва.

Деякі автори ототожнюють цивільне процесуальне правонаступництво із заміною сторони у справі або сторони виконавчого провадження [6, с. 82].

Можна погодитися з напрацьованим правозастосовною практикою висновком, що законодавець не ототожнює поняття «процесуальне правонаступництво» і «заміна сторони виконавчого провадження», оскільки ці інститути регулюються окремими статтями ЦПК України 55 та 442, відповідно.

Також це опосередковано випливає зі змісту п. 28 ч. 1 ст. 353 ЦПК, відповідно до якого, ухвала про заміну сторони у справі (процесуальне правонаступництво) та ухвала про заміну сторони виконавчого провадження відокремлені одна від одної як такі, на які можуть подаватись скарги окремо від рішення суду [7].

Отже, на нашу думку, поняття цивільного процесуального правонаступництва є більш широким за змістом, а заміна сторони у виконавчому провадженні має розглядатися як різновид процесуального правонаступництва, що має свої особливості, до яких слід віднести: суб'єктний склад; підстави правонаступництва та документи-докази, які підтверджують їх існування; порядок здійснення правонаступництва. При цьому мають бути дотримані такі загальні правила процесуального правонаступництва, що закріплені у ст. 55 ЦПК і не відтворені у ст. 442 ЦПК, як визначення підстав правонаступництва (ч. 1 ст. 55 ЦПК) та обов'язковість усіх процесуальних дій правопопередника для правонаступника (ч. 2 ст. 55 ЦПК, ст. 15 Закону України «Про виконавче провадження» (далі - Закон)).

Суд вирішує питання про заміну сторони виконавчого провадження правонаступником за ініціативою державного чи приватного виконавця або сторони (заінтересованої особи). Зазначені суб'єкти звертаються до суду із відповідною заявою. Отже, суб'єктами провадження щодо розгляду питання про заміну сторони виконавчого провадження слід визнавати: суд, державного/приватного виконавця, сторін виконавчого провадження, заінтересованих осіб.

У літературі оспорюється доцільність віднесення вирішення цього питання до компетенції суду й висловлені пропозиції на законодавчому рівні закріпити право державного виконавця вирішувати питання щодо заміни сторони виконавчого провадження, а відповідну правомочність суду обмежити випадками наявності спору щодо того, хто саме є правонаступником сторони виконавчого провадження, яка вибула [8, с. 8]. Заперечуючи слушність такої думки, зазначимо, що, по-перше, незрозумілими є критерії та обставини, за наявністю яких буде вбачатися наявність такого спору. Саме віднесення вирішення питання про заміну сторони виконавчого провадження до компетенції суду й унеможливлює виникнення спору щодо суб'єкта - правонаступника вибулої сторони. З точки зору правозастосовної практики, у випадку наділення такими повноваженнями виконавця, виникнення спору, вочевидь, буде простежуватися через звернення відповідної заінтересованої особи до суду зі скаргою на дії виконавця, що тільки збільшить навантаження на судову систему. По-друге, у даному випадку суд як суб'єкт виконавчого провадження виконує забезпечувальну функцію, реалізація якої відбувається через попереднє санкціонування судом найбільш важливих процесуальних виконавчих дій, вчинення яких потребує встановлення додаткових гарантій законності та дотримання відповідних прав їх учасників, що, власне, і забезпечується судом. При цьому йдеться не стільки про виконавчі дії суду, скільки про реалізацію його юрисдикційних повноважень, якими не наділені державні чи приватні виконавці.

Відповідно до ст. 15 Закону сторонами у виконавчому провадженні є стягувач і боржник. Стягувачем може бути фізична або юридична особа, на користь чи в інтересах якої видано виконавчий документ. Боржником може бути фізична або юридична особа, визначена у виконавчому документі, бо зобов'язана за рішенням вчинити певні дії (передати майно, виконати інші обов'язки, передбачені рішенням) або утриматися від їх вчинення. У разі, коли в результаті вибуття стягувача чи боржника зазначені права та обов'язки переходять до інших осіб, це тягне за собою заміну цими особами первісних стягувачів та боржників. У такому разі йдеться про настання процесуального правонаступництва, різновидом якого є правонаступництво у виконавчому провадженні.

За правилами ч. 2 ст. 442 ЦПК окрім сторін виконавчого провадження, заяву про заміну можуть подавати й заінтересовані особи, склад яких законом не визначається. Вважаємо, що такими особами слід вважати потенційних правонаступників сторони виконавчого провадження.

Отже, у виконавчому провадженні замінюється або стягувач, або боржник. Однак, у справі про стягнення аліментів на утримання дитини з її батька Білопільський районний суд Сумської області на стадії виконавчого провадження здійснив заміну законних представників дитини, на користь якої здійснювалось стягнення аліментів. Спочатку у виконавчому листі стягувачем було визначено матір дитини, проте, коли в неї відібрали дитину без позбавлення батьківських прав, стягувача-матір було замінено на стягувача-бабусю як нового опікуна дитини [9]. Беручи до уваги, що стягувачем є особа, на користь якої чи в інтересах якої видано виконавчий документ, вочевидь, у даній ситуації стягувачем слід вважати саму дитину. Крім того, відсутні підстави для правонаступництва як в матеріальних правовідносинах, так і процесуальних, оскільки згідно зі ст. 55 ЦПК у разі смерті фізичної особи, припинення юридичної особи, заміни кредитора чи боржника у зобов'язанні, а також в інших випадках заміни особи у відносинах, щодо яких виник спір, суд залучає до участі у справі правонаступника відповідної сторони або третьої особи на будь-якій стадії судового процесу. Отже, замінити можна лише особу, яка є суб'єктом спірних або вже встановлених судом

правовідносин. Позивачем у справах про стягнення аліментів є дитина, бо саме її права порушені батьками, які не виконують обов'язки щодо належного її утримання, а отже і стягувачем має бути дитина як особа, на користь якої має бути виконано рішення і видано виконавчий документ.

У правових позиціях Верховного Суду висловлено твердження, що заміна сторони виконавчого провадження означає й заміну учасника справи. Ця думка обґрунтовується тим, що виконавче провадження є стадією судового процесу, отже, сторони виконавчого провадження належать до учасників справи [10].

З такою позицією Верховного Суду важко погодитися, оскільки за ЦПК всі учасники справи мають різний процесуальний статус, бо наділені, крім загальних, однакових (ст. 43 ЦПК), ще й спеціальними процесуальними правами та обов'язками, що їх вирізняють. Учасник процесу – це не процесуальний статус, а найменування групи осіб з різним процесуальним статусом (з різною процесуальною правосуб'єктністю), і у межах виконавчого провадження учасники справи змінюються. Неможливо повернути учасника виконавчого провадження, наприклад, у статус третьої особи, бо належні їй повноваження вона реалізує у судовому, а не у виконавчому провадженні.

Обґрунтовуючи свої заперечення, виходимо з системного аналізу глави 4 розділу І ЦПК, яка має назву «Учасники судового процесу» та розділу ІІІ Закону, що має найменування «Учасники виконавчого провадження». Склад учасників виконавчого провадження, визначений ст. 14 Закону, є специфічним і не збігається зі складом учасників справи, закріпленим у ст. 42 ЦПК. Крім того, підставами виконання є не лише рішення та ухвали суду, а й рішення інших юрисдикційних органів, як наслідок, склад виконавчих документів відповідно до правил ст. 3 Закону не обмежується лише виконавчим листом. У випадках відкриття виконавчого провадження з метою примусового виконання рішень інших юрисдикційних органів взагалі позбавлено жодного правового сенсу твердження про те, що заміна сторони виконавчого провадження означає й заміну учасника справи, адже сторони такого виконавчого провадження попередньо не були учасниками цивільних процесуальних правовідносин, а брали участь у інших юрисдикційних процесах.

До того ж, немає заздалегідь обумовленого, незмінного зв'язку між статусом сторін у судовому провадженні та статусом сторін у виконавчому провадженні. Так, стягувачем не завжди виступає позивач, наприклад, у разі, якщо судом задоволено позовну заяву третьої особи, яка заявляла самостійні вимоги, а у задоволенні вимог позивача було відмовлено, або у разі задоволення вимог відповідача за зустрічним позовом. У таких випадках стягувачем буде відповідно або третя особа, яка заявляла самостійні вимоги, або відповідач, зустрічний позов якого було задоволено. І ті права, якими вони були наділені в межах судового процесу, вже відсутні в їх статусі як учасників виконавчого провадження. Так само стягувачем може стати не тільки учасник позовного провадження, а й заявник у наказному провадженні. Саме тому недоцільно говорити про те, що у разі заміни сторони виконавчого провадження замінюється учасник справи.

До речі, з наведених міркувань не можна погодитися і з поглядом на процесуальне правонаступництво як на заміну осіб, що є сторонами, третіми особами, фізичних і юридичних осіб, стосовно яких відкрито цивільну справу, іншими особами внаслідок переходу до них суб'єктивних прав чи обов'язків [11, с. 96], позаяк у цивільному процесі взагалі не існує таких суб'єктів як «фізичні та юридичні особи, стосовно яких відкрито цивільну справу», а отже, у них не може бути й правонаступників.

Наступним аргументом проти розробленого судовою практикою висновку щодо ототожнення заміни сторони виконавчого провадження та заміни учасника справи може виступати необхідність враховувати виникнення правової ситуації, висвітленої у науковій статті Д.Ю. Іщенком: у разі якщо у боржника є декілька спадкоємців, то суб'єктний склад виконавчого провадження набуде нестандартних рис, а саме, стане наявним не один боржник, а одразу декілька – за кількістю спадкоємців [12, с. 146]. Така ситуація цілком може мати місце, але чи логічно припускати, що тоді з'явиться декілька нових учасників справи, враховуючи, що співучасті при розгляді справи судом не існувало? Вочевидь, відповідь на це питання негативна, отже, подібний підхід позбавлений теоретичної доцільності, а лише утворює практичні проблеми.

На практиці постає питання наявності правонаступництва у випадках, коли суб'єкт правовідносин змінює найменування. Так, Березанський міський суд Київської області замінив боржника-юридичну особу у виконавчому листі до відкриття виконавчого провадження у зв'язку зі зміною назви цієї юридичної особи. Судом було встановлено, що ТОВ «СС ЛОУН», код ЄДРПОУ: 40071779, змінило найменування юридичної особи на ТОВ «ІНЕКОМП», місцезнаходження, склад власників та директора [13].

Вважаємо, що у такому випадку правонаступництво не виникає. Згідно зі ст. 104 Цивільного кодексу України (далі - ЦК) юридична особа припиняється в результаті реорганізації (злиття, приєднання, поділу, перетворення) або ліквідації. У разі реорганізації юридичних осіб майно, права

та обов'язки переходять до правонаступників. У даній ситуації змінено назву, місцезнаходження, склад власників та директора, проте не утворено нового суб'єкта права. На нашу думку, у цій справі правонаступництво відсутнє, оскільки відсутня реорганізація юридичної особи у будь-якій формі, не відбувається переходу прав та обов'язків від однієї юридичної особи до іншої. У зв'язку з цим вважаємо за необхідне запровадити у ЦПК такий процесуальний інститут як «внесення змін у виконавчий лист», наприклад, у разі зміни ПІБ фізичної особи або найменування юридичної особи, бо наразі цивільне процесуальне законодавство передбачає можливість лише виправлення помилок у виконавчому листі, а ч. 5 ст. 15 Закону передбачає, що у разі якщо сторона виконавчого провадження змінила найменування (для юридичної особи) або прізвище, ім'я чи по батькові (для фізичної особи), виконавець, за наявності підтверджуючих документів, змінює своєю постановою назву сторони виконавчого провадження, але такі повноваження виконавець може застосувати лише в межах відкритого виконавчого провадження.

Особливістю здійснення правонаступництва у виконавчому провадженні є те, що підставою для заміни сторони виконавчого провадження є правонаступництво не у спірних, а у вже встановлених рішенням суду або рішенням іншого юрисдикційного органу матеріальних правовідносинах. Заміна сторони виконавчого провадження, що вибуває, як і у межах цивільного судового провадження, зумовлюється настанням правонаступництва у матеріальних правовідносинах, тому вона не завжди є можливою.

У постанові Верховного Суду в складі Об'єднаної палати Касаційного цивільного суду від 01 березня 2021 р. вказано, що підставою для заміни сторони виконавчого провадження, тобто процесуального правонаступництва на стадії виконання рішення суду, є наступництво у матеріальних правовідносинах, унаслідок якого відбувається вибуття сторони зі спірних або встановлених судом правовідносин і переходу до іншої особи прав і обов'язків вибулої сторони в цих правовідносинах. Таким чином, при вирішенні питання про заміну сторони у виконавчому провадженні необхідно встановити факт вибуття сторони виконавчого провадження та переходу до особи матеріальних прав і обов'язків вибулої сторони [14].

Права та обов'язки, що володіють винятково особистим характером, як відомо, не є об'єктом правонаступництва. Згідно зі ст. 515 ЦК заміна кредитора не допускається у зобов'язаннях, нерозривно пов'язаних з особою кредитора, зокрема у зобов'язаннях про відшкодування шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю. А у ст. 608 ЦК зазначено, що зобов'язання припиняється смертю боржника, якщо воно є нерозривно пов'язаним з його особою і у зв'язку з цим не може бути виконане іншою особою. Зобов'язання припиняється смертю кредитора, якщо воно є нерозривно пов'язаним з особою кредитора.

Наприклад, неможливими є перехід або передача права на стягнення аліментів, особистих немайнових прав, неможливо передати вимогу про поновлення на роботі тощо. У літературі також наголошується, що літературна, художня, наукова та технічна творчість особи не може перейти від неї до іншої особи, оскільки вона пов'язана з унікальними властивостями особи, її здібностями, талантами, досвідом тощо [15, с. 43].

Поряд із цим, якщо позивачеві присуджено відшкодування моральної шкоди, але він помер і не встиг отримати його, то стягнута сума відшкодування входить до складу спадкового майна і може бути отримана його спадкоємцями, що допускаються для участі у виконавчому провадженні як правонаступники (відповідно до ст. 1230 ЦК). Прикладом такої ситуації може слугувати постанова Дніпровського апеляційного суду, якою було залишено без змін ухвалу Жовтневого районного суду м. Кривого Рогу Дніпропетровської області про заміну стягувача у виконавчому листі, виданому на рішення суду про стягнення з АТ «Південний гірничо-збагачувальний комбінат» моральної шкоди [16].

Слушною також є теза про те, що правовідносини щодо обов'язку відшкодування моральної шкоди, яка завдана померлою особою, не є нерозривно пов'язаними з особою спадкодавця, а тому зазначене правовідношення допускає правонаступництво в ситуації, коли цей обов'язок зумовлений наявністю судового рішення [17, с. 92]. Ця думка бере свої витоки з висновків Верховного Суду про те, що «сутність обов`язків з грошової компенсації моральної шкоди і судових витрат не дозволяє зробити висновок, що вони мають особистий характер та пов`язані із особою спадкодавця» [18].

Особистий характер зобов'язання, що тягне за собою його припинення внаслідок смерті фізичної особи, має визначатися з урахуванням змісту та призначення зобов'язання. Якщо особистий характер зобов'язання не буде встановлений, зобов'язання зберігає свою силу для правонаступників померлої особи згідно норм спадкового права.

Можливість виникнення підстав зумовлює порядок здійснення правонаступництва у виконавчому провадженні. Окрім підстав правонаступництва внаслідок переходу до іншої особи матері-

альних прав та обов'язків, при вирішенні питання про заміну сторони у виконавчому провадженні необхідно встановити факт вибуття сторони виконавчого провадження. Одночасна участь правопопередника та правонаступника у виконавчому провадженні виключена.

Встановлюючи підстави заміни сторони виконавчого провадження, суд має дослідити документи, які додаються до заяви і свідчать про настання правонаступництва. Вважаємо, що зверненню виконавця до суду з заявою про заміну сторони виконавчого провадження має передувати вчинення ним такої процесуальної дії як зупинення виконавчого провадження. У даному випадку зупинення виконавчого провадження має розглядатися як обов'язок державного/приватного виконавця за умов, якщо виконання обов'язків сторони чи вимог у виконавчому провадженні допускає правонаступництво (п. 3 ч. 1 ст. 39 Закону).

У судовому процесі питання заміни сторони і зупинення провадження у зв'язку з необхідністю її проведення охоплюються повноваженнями суду, а у виконавчому провадженні ці питання покладені на двох різних суб'єктів - суд і виконавця, а саме: вирішення питання про зупинення виконавчого провадження віднесено до компетенції виконавців, а питання заміни сторони виконавчого провадження перебуває у компетенції суду.

Обов'язок виконавця щодо зупинення провадження заснований на об'єктивному аспекті: обставинах, що свідчать про можливість виникнення правонаступництва, а не на суб'єктивному: зверненні чи відсутності звернення відповідних визначених законом суб'єктів із заявою про заміну сторони виконавчого провадження, тобто обов'язок виконавця щодо зупинення виконавчого провадження не має обумовлюватися поведінкою заінтересованих осіб.

У зв'язку з цим потребує змін редакція п. 5 ч. 1 ст. 34 Закону, і вона має набути наступного формулювання: «Виконавець зупиняє вчинення виконавчих дій у разі вибуття сторони виконавчого провадження за умови, що виконання обов'язків сторони чи вимог у виконавчому провадженні допускає правонаступництво». Відповідно, якщо процесуальне правонаступництво виникати не може, це має слугувати підставою для закриття, а не закінчення виконавчого провадження.

Підставами настання правонаступництва згідно ст. 55 ЦПК можуть бути: смерть фізичної особи, припинення юридичної особи, заміна кредитора чи боржника у зобов'язанні, а також інші випадки заміни особи у відносинах, щодо яких виник спір. Відповідно у виконавчому провадженні ці обставини встановлюються стосовно відносин, які вже встановлені рішенням суду або іншого юрисдикційного органу. Отже, на підтвердження таких підстав можуть бути подані такі документи: свідоцтво про право на спадщину (у разі смерті фізичної особи згідно ст. 1296, 1297 ЦК), передавальний акт комісії з припинення юридичної особи (у разі припинення юридичної особи шляхом злиття, приєднання або перетворення згідно ст. 104–107 ЦК), розподільчий баланс (у разі припинення юридичної особи шляхом поділу згідно ст. 104–107 ЦК), правочини щодо заміни кредитора або боржника у зобов'язанні (у разі такої заміни відповідно до ст. 512, 513, 520, 521 ЦК) тощо.

Цікавим з точки зору доказування підстав для правонаступництва є судове рішення Мукачівського міськрайонного суду Закарпатської області, відповідно до якого правонаступником у виконавчому провадженні на стороні стягувача (заяву було подано її законним представником) за рішеннями про стягнення заборгованості з двох осіб стала його онука, яка є єдиною спадкоємицею за заповітом. В ухвалі суду про заміну сторони стягувача у виконавчому провадженні було зазначено наступне. Хоча заявником не долучено до заяви копію свідоцтва про право на спадщину, але суд бере до уваги постанову Верховного Суду від 22.03.2023 р. у справі № 463/6829/21-ц, у якій роз`яснено, що право на спадкове майно виникає з часу відкриття спадщини, а не з моменту отримання свідоцтва про право на неї [19].

Однак, на наше переконання, з таким висновком погодитися складно, оскільки для вирішення питання про вступ правонаступника визначальним є не момент виникнення права на спадкове майно, а його належна реалізація та оформлення, тому що воно може бути реалізоване у різний спосіб, наприклад, особа може відмовитися від прийняття спадщини. Іншими словами, набуття права на спадкове майно обов'язково має бути підтверджене свідоцтвом про право на спадщину (ст. 1297 ЦК).

В іншій справі Березанський міський суд Київської області правомірно відмовив у заміні сторони у зв'язку з тим, що відсутні докази, що виконавче провадження, по якому просять провести заміну стягувача, здійснюється саме з приводу виконання виконавчого напису нотаріуса № 4273 про стягнення з боржника ОСОБА_1 кредитної заборгованості, не надано копії виконавчого напису нотаріуса № 4273 і самого кредитного договору, а також не доведено, що вказаний виконавчий напис стосується саме кредитного договору, який зазначений у Реєстрі боржників, за яким права вимоги перейшли до заявника, незважаючи на те, що до заяви про заміну сторони були додані договори факторингу, на підставі яких переходили права вимоги. Надана заявником роздруківка з Автоматизованої системи виконавчого провадження не є належним доказом, оскільки не містить

жодних відомостей про предмет та підстави такого стягнення, і це не дає підстав стверджувати, що дане виконавче провадження здійснюється з примусового виконання саме виконавчого напису нотаріуса № 4273. Заявником додано документ - «копію довідки приватного нотаріуса», що являє собою лише копію відбитку штампу приватного нотаріуса Київського міського нотаріального округу ОСОБА_2, не оформленого відповідно до форми виконавчого напису, що не містить жодних відомостей про боржника, його прізвище, ім'я та по батькові, адресу, дату і місце народження, а також дату та номер кредитного договору, за яким вчинено виконавчий напис, що не дає змоги встановити його відношення до предмету даного судового розгляду, відтак, є неналежним доказом і до уваги судом не береться [20]. Отже, судова практика переконливо свідчить, що у кожному випадку потенційного правонаступництва заінтересовані особи мають подати відповідні докази на підтвердження наявності підстав для правонаступництва в матеріальному праві, зокрема, уступки права вимоги у конкретному зобов'язанні.

Суди іноді припускаються помилок, неправильно оцінюючи наявність або відсутність підстав для настання правонаступництва у виконавчому провадженні. Так, у нижченаведеній справі суд першої інстанції помилково відмовив у задоволенні заяви про заміну сторони у виконавчому провадженні. Дніпровський районний суд м. Києва частково задовольнив заяву АТ «Сенс Банк» про видачу дублікату виконавчого листа, проте відмовив у задоволенні заяви АТ «Сенс Банк» в частині заміни сторони виконавчого провадження. Колегія суддів не погодилася з висновками суду першої інстанції в частині відмови в задоволенні заяви АТ «Сенс Банк» про заміну стягувача у виконавчому провадженні, оскільки до АТ «Сенс Банк» перейшли усі права та обов'язки АТ «Укрсоцбанк», в тому числі і право вимоги до ОСОБА_1 за виконавчим листом Дніпровського районного суду м. Києва про стягнення з нього заборгованості. Суд першої інстанцій, відмовляючи в заміні стягувача у виконавчому провадженні, не врахував, що АТ «Сенс Банк» просило здійснити заміну сторони стягувача у виконавчому листі, враховуючи, що виконавче провадження з виконання рішення третейського суду станом на момент звернення АТ «Сенс Банк» з відповідною заявою до суду не відкрито [21].

Натомість, в інших випадках суди безпідставно задовольняли заяви про заміну сторони у виконавчому провадженні. Так, Дніпровський апеляційний суд скасував ухвалу суду першої інстанції про заміну сторони виконавчого провадження у зв'язку з тим, що матеріальне правонаступництво внаслідок уступки вимоги відбувалося неодноразово і не у кожному випадку після виникнення матеріального правонаступництва її набувачами було оформлене процесуальне правонаступництво [22]. А, наприклад, Київський апеляційний суд встановив, що виконавче провадження, щодо якого подавалася заява про заміну сторони, вже було закінчене у зв'язку з повним виконанням, тому скасував ухвалу суду першої інстанції про заміну сторони виконавчого провадження [23].

У випадку, якщо матеріальним законом правонаступництво допускається, воно є обов'язковим для правонаступників боржника і факультативним (необов'язковим) для правонаступників стягувача, оскільки стягувач може відмовитися від стягнення.

Відповідно до ч. 3 ст. 442 ЦПК на розгляд питання про заміну сторони виконавчого провадження закон надає десять днів. Це службовий строк, встановлений законом для суду. Питання розглядається у судовому засіданні з повідомленням сторін та заінтересованих осіб про час його проведення, однак їх неявка не перешкоджає вирішенню питання про заміну сторони виконавчого провадження.

Для правонаступника всі дії, вчинені до його вступу у виконавче провадження, обов'язкові в тій мірі, в якій вони були обов'язковими для сторони, яку правонаступник замінив (ч. 5 ст. 15 Закону). Як зазначає С.С. Бичкова, правонаступник сторони не може мотивувати свою ту чи іншу вимогу тим, що він не брав участі у виконавчому провадженні, або тим, що він не погоджується із діями правопопередника [8, с. 8]. Наприклад, якщо стягувач відмовився від стягнення, то його правонаступник не має права вимагати подальшого проведення виконавчих дій; якщо сторони уклали мирову угоду, то їх правонаступники не можуть змінити її умови або відмовитися від неї; якщо боржник визначив майно, на яке треба звертати стягнення в першу чергу, то його правонаступник не може вирішити це питання по-іншому.

Прикладом може слугувати правова ситуація у наступній справі. Так, Дніпровський апеляційний суд залишив в силі рішення суду першої інстанції, яким було відмовлено у задоволенні заяви про заміну сторони виконавчого провадження у справі за позовом Публічного акціонерного товариства Райффайзен Банк Аваль про звернення стягнення на предмет іпотеки та виселення, з наступних підстав. Подаючи заяву про заміну сторони, заявник одночасно не подав заяву про поновлення пропущеного строку для пред'явлення виконавчого документа до виконання, не обґрунтовуючи поважність причин цього. Суд зауважив, що з моменту ухвалення рішення суду першої інстанції про задоволення позову та до укладання договорів про відступлення прав вимоги пройшло майже

сім років, протягом яких АТ «Райффайзен банк» не вживав заходів щодо виконання даного рішення суду, відповідно заявник повинен був при укладанні договорів про відступлення прав вимоги усвідомлювати як правонаступник наслідки дій сторони в цивільному процесі до укладання таких договорів [24].

При вирішенні питання про заміну сторони у виконавчому провадженні суд перевіряє наявність правонаступництва у матеріальних відносинах, враховуючи, що його обсяг може бути різним. У науці цивільного права виокремлюють два види матеріального правонаступництва: універсальне (повне) та сингулярне (часткове), хоча деякі автори невиправдано переносять такий розподіл й на процесуальне правонаступництво. Так, наслідуючи позицію І.В. Атаманчук та Д.О. Захарчука, В.В. Круглик стверджує: «Загалом, процесуальна теорія та судова практика поділяють процесуальне правонаступництво на два види: повне (універсальне) та часткове (сингулярне)» [1, с. 106-107; 25, с. 141]. Щоправда, наведену тезу автор викладає суперечливо, позаяк нижче спочатку обґрунтовує посиланням на роботу, що присвячена не процесуальному, а матеріальному правонаступництву [26, с. 132], автор якої справедливо зазначає, що у випадку спадкування правонаступник набуває усі права та обов'язки правопопередника та займає його місце в усіх цивільно-процесуальних відносинах, де останній був учасником. І вже у подальшому тексті тієї самої роботи В.В. Круглик висновує, що цивільне процесуальне правонаступництво, на відміну від цивільного правонаступництва, може бути тільки загальним (універсальним), оскільки правонаступник повністю замінює собою попередника в усьому обсязі його процесуальних прав і обов'язків [25, с. 141].

Наголошуємо, що заміна сторони у виконавчому провадженні як різновид процесуального правонаступництва завжди означає перехід усіх процесуальних прав та обов'язків правопопередника до правонаступника. Отже, процесуальне правонаступництво у виконавчому провадженні завжди є універсальним, тому що сторону виконавчого провадження не можна наділити лише частиною процесуальних прав і обов'язків, не можна позбавити будь-якого процесуального повноваження, передбаченого законом (ст. 19 Закону).

Правонаступництво у виконавчому провадженні може відбуватися у трьох випадках: по-перше, в межах відкритого виконавчого провадження, по-друге, до відкриття виконавчого провадження у вигляді заміни стягувача чи боржника у виконавчому листі (ч. 5 ст. 442 ЦПК), по-третє, у випадках, коли виконавче провадження закінчене, але є можливість його відновлення.

Законодавець розрізняє поняття «заміна сторони виконавчого провадження» і «заміна боржника і стягувача у виконавчому листі» залежно від часових меж виникнення правонаступництва. Так, коли виконавче провадження відкрите, то відбувається заміна сторони виконавчого провадження, а у випадку, коли виконавче провадження не відкрите, то суди здійснюють заміну стягувача чи боржника у виконавчому листі. Зважаючи на те, що виконавчим документом може бути не лише виконавчий лист, судова практика вживає ще один термін «заміна сторони у виконавчому документі».

Проте, на нашу думку, подібне вирішення питання викликає заперечення. Такий розподіл вважаємо недоцільним з огляду на теоретичну та практичну необхідність застосування узагальненого інституту заміни сторони виконавчого провадження, виходячи з наступних міркувань.

Відповідно до ст. 1 Закону виконавче провадження є завершальною стадією судового провадження. Це положення Закону відбиває висновки ЄСПЛ, закріплені зокрема у таких рішеннях як «Хорнсбі проти Греції», «Шмалько проти України», «Крутько проти України», «Ромашов проти України», «Дубенко проти України», «Скордіно проти Італії», «Джордж Естіма проти Португалії», «Сіка проти Словакії» тощо. У своїх рішеннях ЄСПЛ зазначає, що провадження в суді та виконавче провадження є відповідно першою і другою стадіями одного провадження, підкреслюючи, що виконавче провадження не може бути відокремлене від судового, і ці обидва провадження мають розглядатися як цілісний процес [27, с. 941–946]. Так, у справі Хорнсбі проти Греції ЄСПЛ зауважив, що право на суд стало б ілюзорним, якщо б правова система держави дозволяла, щоб кінцеве та обов'язкове рішення суду залишалося невиконаним, що завдавало б шкоду одній зі сторін [28].

Щоправда, деякі автори обстоюють погляд на виконавче провадження не як на стадію, а як на вид провадження цивільного судочинства. Так, С.О. Кравцов, Е.К. Крікорова висновують: виконання судових рішень у структурі цивільного судочинства має розглядатися саме як провадження, що найадекватніше відбиває структуру цивільного процесу як асиметричної системи горизонтальних та вертикальних проваджень [29, с. 71].

Виходячи з цього, відсутні підстави для застосування конструкції «заміна сторони у виконавчому документі». Незважаючи на те, що між видачею виконавчого документа і пред'явленням його до виконання може існувати певний часовий проміжок (цивільне провадження завершене, а виконавче провадження ще не розпочате), судове провадження все одно триває, і заміна будь-якого

учасника справи буде мати на меті перш за все відновлення порушених, оспорених чи невизнаних прав, на якій би стадії воно не відбувалось.

Сторони виконавчого провадження - це наділені відповідним процесуальним статусом (ст. 19 Закону) учасники правовідносин, що виникають саме в межах виконавчого провадження як завершальної стадії судового провадження і примусового виконання судових рішень та рішень інших органів (посадових осіб). Найменування сторони у виконавчому документі лише відбиває цей статус, а не формує чи закріплює його. Маючи статус учасника виконавчого провадження, той чи інший суб'єкт є стороною правовідносин, а не стороною виконавчого документу.

Крім того, виконавчий документ є більш широким поняттям, ніж виконавчий лист. До прикладу, якщо виконавчим документом є не виконавчий лист, виданий судом, а виконавчий документ іншого юрисдикційного органу (виконавчий напис нотаріуса), то немає підстав здійснювати заміну сторони у ньому, бо насправді відбувається заміна сторони виконавчого провадження, навіть за умов, що воно ще не відкрито.

Судова практика у цьому аспекті стикається зі складнощами у ситуаціях, коли не тільки не відкрите виконавче провадження, а й навіть не видано виконавчого листа, а потреба у заміні сторони виконавчого провадження існує. Так, прикладом слугує справа, у якій Васильківський міськрайонний суд Київської області відмовив у заміні стягувача у виконавчому листі, оскільки листи ще не були видані, проте Київський апеляційний суд скасував рішення і замінив стягувача. При цьому суд посилався на ч. 5 ст. 442 ЦПК, у якій передбачено можливість заміни боржника або стягувача у виконавчому листі до відкриття виконавчого провадження, а також на правові висновки, викладені у постановах Верховного Суду від 31.10.2018 р. у справі № 2-а-3494/11 та від 27.08.2020 р. у справі № 804/536/18, відповідно до яких заміна сторони чи третьої особи у відносинах, щодо яких виник спір (процесуальне правонаступництво), можлива на будь-якій стадії судового процесу, як на стадії розгляду справи, так і на стадії виконання судового рішення, яке набрало законної сили, зокрема, і до видання виконавчого листа, і відбувається виключно за відповідним рішенням суду, а не державного виконавця (що стосується заміни сторони виконавчого провадження), незалежно від того, чи виданий судом виконавчий лист на момент звернення із заявою про правонаступництво та чи пред'явлений він (виконавчий лист) до примусового виконання [30]. Отже, постає питання: якщо можна замінювати сторону у ще не виданому виконавчому документі, то чому не можна замінювати сторону у ще не відкритому виконавчому провадженні?

Як бачимо, на практиці виникає багато суперечливих ситуацій у зазначеній сфері. Усі вищенаведені аргументи підтверджують тезу про те, що недоцільно відокремлювати поняття «заміни боржника та стягувача у виконавчому листі», «заміни сторони у виконавчому документі» та «заміни сторони виконавчого провадження». Не може бути процесуальної «прірви», «процесуальної невизначеності» між прийняттям відповідного рішення і набранням ним законної сили та відкриттям виконавчого провадження під час реалізації права на справедливий судовий розгляд та здійснення ефективного захисту порушених прав.

Отже, на законодавчому рівні слід закріпити лише інститут заміни сторони виконавчого провадження, який має застосовуватися в усіх випадках, незалежно від наявності відкритого виконавчого провадження або видачі виконавчих документів.

Безперечно, заміна сторони виконавчому провадженні неможлива після закінчення виконавчого провадження, наприклад, у зв'язку з повним виконанням зобов'язання, але існують випадки, коли питання про можливість заміни сторони у закінченому виконавчому провадженні постає у зв'язку з необхідністю його відновлення. При цьому, якщо виконавче провадження завершене помилково і через це підлягає поновленню або поновлюється з інших підстав, то для вирішення питання про заміну сторони в порядку правонаступництва заінтересовані особи мають одночасно ініціювати відновлення виконавчого провадження, наприклад, шляхом оскарження постанови виконавця про закінчення виконавчого провадження, і разом зі скаргою подавати заяву про заміну. Такий порядок дій зумовлений тим, що особа, яка ще не є стороною виконавчого провадження, не має права подавати скаргу на постанову виконавця про закінчення виконавчого провадження. Без набуття певного процесуального статусу особи не можуть вчиняти жодні процесуальні дії, тому так звана «прірва» між закінченням цивільного провадження (у тому числі, провадження із захисту цивільних прав іншими юрисдикційними органами) і поновленням виконавчого провадження не повинна перешкоджати реалізації заінтересованими особами їхніх прав та захисту інтересів.

Так, у п. 10 Постанови Великої Палати Верховного Суду від 8 лютого 2022 р. зазначено, що у випадку закінчення виконавчого провадження заявник, що звертається з заявою про заміну сторони виконавчого провадження, повинен поставити перед судом питання щодо відновлення виконавчого провадження (оскарження постанови про закінчення виконавчого провадження). За відсутності підстав для відновлення закінченого виконавчого провадження відсутні і підстави

для процесуального правонаступництва [31]. В іншій постанові Верховного Суду сформульовано правовий висновок про те, що не можна замінити сторону виконавчого провадження, яке було закінчене, якщо не існує підстав для відновлення цього провадження, з приводу чого особа має звернутися до суду, надавши переконливі аргументи щодо відновлення [32]. Зазначена позиція Верховного Суду знаходить своє відтворення у повсякденній судовій практиці.

Так, Центральний районний суд м. Миколаєва задовольнив заяву ТОВ «Кредитні ініціативи» про заміну сторони боржника у виконавчому листі на його правонаступника. Однак, колегія суддів Миколаївського апеляційного суду не погодилася з висновками суду першої інстанції і ухвалила судове рішення про відмову у задоволенні цієї заяви, оскільки виконавче провадження вже завершене. На думку апеляційного суду, заінтересовані особи мають право оскаржити постанову про закінчення виконавчого провадження в судовому порядку, і у разі задоволення скарги можуть ставити перед судом питання щодо заміни сторони виконавчого провадження правонаступником, у тому числі у зв'язку зі смертю боржника [33].

Варто наголосити на тому, що відновлення виконавчого провадження можливе лише в межах строків пред'явлення виконавчих документів до виконання. З цього приводу Верховний Суд наголошує: «Якщо ж виконавче провадження не закінчене, але виконавчий документ був повернутий стягувачу без виконання, у його правонаступника є можливість отримати право на повторне звернення з виконавчим документом до виконання за умови дотримання строків звернення виконавчого документа до виконання. Якщо ці строки пропущені, то разом з питанням процесуального правонаступництва заявник повинен звернутися з заявою про поновлення пропущеного строку для пред'явлення виконавчого документа до виконання. За відсутності підстав для поновлення пропущеного строку для пред'явлення виконавчого документа до виконання відсутні і підстави для процесуального правонаступництва [31].

Отже, зважаючи, що за правилами процесуального правонаступництва усі дії правопопередника є обов'язковими для правонаступника (ч. 5 ст. 15 Закону), строк для пред'явлення виконавчого документу для виконання обраховується незалежно від здійснення правонаступництва.

Так, Дніпровський апеляційний суд скасував ухвалу суду першої інстанції про заміну стягувача і на обґрунтування свого рішення навів наступні підстави. При вирішенні питання про заміну сторони виконавчого провадження суди мають встановити, чи не сплив строк пред`явлення виконавчого документа до виконання, оскільки за межами цього процесуального строку виконавчі дії не вчиняються, а строк виконавчого провадження спливає одночасно зі строком пред`явлення виконавчого документа до виконання. Після спливу строку виконавчого провадження не може вирішуватись питання про заміну сторони виконавчого провадження.

Колегія суддів дійшла висновку про відсутність правових підстав для процесуального правонаступництва, оскільки правонаступник у матеріальних правовідносинах (новий кредитор) не набув тих прав, які втратив попередній кредитор у зв'язку з закінченням строку для пред`явлення виконавчого листа до виконання [34].

З точки зору потенційної можливості відновлення виконавчого провадження слід розрізняти обставини, що передбачають таку можливість або виключають її. У Законі передбачено лише два варіанти завершення виконавчого провадження: закінчення виконавчого провадження і повернення виконавчого документа стягувачу без виконання. Аналіз підстав для закінчення виконавчого провадження, які передбачені у пп. 1-3 ч. 1 ст. 39 Закону, обумовлює можливість визначати такі обставини як підстави для іншої процесуальної дії, на жаль, не передбаченої чинним Законом «Про виконавче провадження», – закриття виконавчого провадження, що мало б відрізнятися від закінчення виконавчого провадження неможливістю його відновлення. Так, у п. 1 ч. 1 ст. 39 вищезазначеного Закону йдеться, що виконавче провадження підлягає закінченню у разі визнання судом відмови стягувача від примусового виконання судового рішення, а п. 2 ч. 1 ст. 39 Закону передбачає закінчення виконавчого провадження у разі затвердження судом мирової угоди, укладеної сторонами у процесі виконання рішення. На нашу думку, у разі вільного волевиявлення та реалізації сторонами виконавчого провадження таких повноважень воно має бути закрите без можливості його відновлення.

Пункт 3 ч. 1 ст. 39 Закону закріплює таку підставу для закінчення виконавчого провадження як «припинення юридичної особи - сторони виконавчого провадження, якщо виконання її обов'язків чи вимог у виконавчому провадженні не допускає правонаступництва, смерті, оголошення померлим або визнання безвісно відсутнім стягувача чи боржника». На нашу думку, редакція цього пункту потребує вдосконалення через її невизначеність, позаяк, керуючись даним положенням, виконавець нібито повинен встановити можливість правонаступництва винятково стосовно юридичної особи, а у разі смерті, оголошення померлою або визнання безвісно відсутньою фізичної особи він робити цього не повинен, що видається досить нелогічним. Надаючи

наукового аналізу цій нормі, Д.Ю. Іщенко зазначає: таким чином, у разі смерті боржника виконавче провадження підлягає закінченню у будь-якому разі на відміну від припинення юридичної особи. В останньому випадку якщо в юридичної особи є правонаступник, то виконавче провадження закінченню не підлягає, а має відбутися заміна боржника відповідно до ч. 5 ст. 15 Закону. Однак у разі смерті фізичної особи-боржника чинне законодавство пропонує стягувачу лише варіант, передбачений статтями 1281, 1282 ЦК, а саме: звернутися із вимогою до спадкоємців боржника, які мають задовольнити вимоги стягувача в межах вартості майна, одержаного у спадщину, шляхом одноразового платежу, якщо відсутня інша домовленість; у разі відмови від одноразового платежу суд за позовом кредитора звертає стягнення на майно, яке було передане спадкоємцям у натурі. При цьому автор справедливо висновує, що такий позов матиме складнощі при підготовці, оскільки стягувачу необхідно буде самостійно встановити, яке майно успадкували спадкоємці, що може бути проблематичним і такі дії вочевидь є надмірно обтяжливими для стягувачів. Натомість у державного чи приватного виконавця є в наявності інструментарій для розшуку майна боржника [12, с. 145-146]. На нашу думку, подібна ситуація може мати місце за умов відсутності судового провадження щодо стягнення заборгованості або виконавчого провадження з того самого питання, проте за наявності зобов'язальних правовідносин між кредитором і боржником-спадкодавцем. Якщо ж виконавче провадження відкрите, то єдиним вірним способом захисту інтересів стягувача є подання заяви про зупинення виконавчого провадження, а не пред'явлення нового позову.

Такі висновки підтверджуються судовою практикою, зокрема, Велика Палата Верховного Суду дійшла висновку, що у разі смерті фізичної особи – сторони виконавчого провадження виконавець має вчинити дії щодо отримання даних, необхідних для вирішення питання про заміну такої сторони її спадкоємцями та надалі за заявою сторони звернутися до суду з відповідним поданням про заміну сторони виконавчого провадження, а смерть, оголошення померлою або визнання безвісно відсутньою фізичної особи, яка була стороною виконавчого провадження, має виступати підставою для його закінчення лише коли виконання обов'язків такої особи чи вимог у виконавчому провадженні не допускає правонаступництва [10].

Керуючись цим висновком, формується загальна судова практика. Так, Запорізький апеляційний суд скасував ухвалу Шевченківського районного суду про відмову у задоволенні скарги АТ «Державний експертно-імпортний банк України» на рішення державного виконавця про закінчення виконавчого провадження у зв'язку із смертю боржника, посилаючись на те, що державний виконавець допустив порушення вимог Закону, а саме під час винесення постанови про закінчення виконавчого провадження не пересвідчився у тому, що спірні правовідносини про стягнення заборгованості допускають правонаступництво. Отже, державний виконавець мав зупинити виконавче провадження та вирішити питання про залучення правонаступників. Наслідком скасування оскаржуваної постанови є відновлення виконавчого провадження і вжиття виконавчою службою заходів до встановлення кола спадкоємців померлого боржника [35].

Маємо погодитися з думкою суду апеляційної інстанції, що виконавець зобов'язаний зупинити виконавче провадження, оцінивши сутність правовідносин з приводу того, чи допускають вони правонаступництво, і вживати заходів щодо пошуку спадкоємців з метою залучення їх до справи. Для закінчення виконавчого провадження треба впевнитися у неможливості настання правонаступництва у спірних правовідносинах.

На особливу увагу та аналіз заслуговує така підстава для закінчення виконавчого провадження як оголошення стягувача чи боржника безвісно відсутнім. Цей правовий статус не можна прирівнювати ані до факту смерті, ані до оголошення фізичної особи померлою, тому що він не зумовлює переходу цивільних прав та обов'язків. Отже, встановлення статусу особи як безвісно відсутньої не утворює підстав для завершення (закінчення, закриття) виконавчого провадження, а лише для його зупинення, оскільки неможливо вирішувати питання щодо правонаступництва у правовідносинах за участю такої особи.

Висновки. Заміна сторони виконавчого провадження є таким різновидом процесуального правонаступництва, що здійснюється у випадку вибуття сторони виконавчого провадження через смерть фізичної особи, припинення існування юридичної особи або переходу від одних фізичних чи юридичних осіб до інших окремих цивільних прав та обов'язків за умов, що виконання обов'язків чи вимог такої особи як сторони у виконавчому провадженні допускає правонаступництво.

Матеріальне та процесуальне правонаступництво відрізняються за змістом, а заміна сторони виконавчого провадження має розглядатися як різновид цивільного процесуального правонаступництва, що має свої особливості, до яких слід віднести: суб'єктний склад; підстави правонаступництва та документи-докази, які підтверджують їх існування; порядок здійснення правонаступництва.

Заміна сторони виконавчого провадження не означає заміну учасника справи, оскільки: склад учасників виконавчого провадження не співпадає зі складом учасників справи; не можна визнати учасниками справи осіб, які попередньо брали участь у інших юрисдикційних процесах, де було утворено підстави виконання; немає незмінного зв'язку між статусом сторін у судовому провадженні та статусом сторін у виконавчому провадженні.

Підставою для заміни сторони виконавчого провадження є правонаступництво у вже встановлених рішенням суду або рішенням іншого юрисдикційного органу матеріальних правовідносинах. Порядок здійснення правонаступництва у виконавчому провадженні зумовлений можливістю виникнення його підстав та передбачає вибуття сторони виконавчого провадження.

Зверненню виконавця до суду з заявою про заміну сторони виконавчого провадження має передувати зупинення ним виконавчого провадження, що має розглядатися як обов'язок державного/приватного виконавця за можливості виникнення правонаступництва. У зв'язку з цим, пропонуємо викласти п. 5 ч. 1 ст. 34 Закону у такій редакції: «Виконавець зупиняє вчинення виконавчих дій у разі вибуття сторони виконавчого провадження за умови, що виконання обов'язків сторони чи вимог у виконавчому провадженні допускає правонаступництво». А якщо процесуальне правонаступництво виникати не може, це має слугувати підставою для закриття виконавчого провадження, інститут якого потрібно запровадити законодавчо.

Доцільно закріпити на законодавчому рівні узагальнений інститут заміни сторони виконавчого провадження замість понять «заміна боржника та стягувача у виконавчому листі», «заміна сторони у виконавчому документі» та «заміна сторони виконавчого провадження» в усіх випадках, незалежно від наявності відкритого виконавчого провадження або видачі виконавчих документів.

Заміна сторони закінченого виконавчого провадження правонаступником можлива за умов його відновлення в межах строків пред'явлення виконавчого документу до виконання, які обраховуються незалежно від здійснення правонаступництва.

Визнання стягувача чи боржника безвісно відсутнім не утворює підстав для закінчення виконавчого провадження, а має віднайти закріплення у Законі як підстава для його зупинення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Атаманчук І.В., Захарчук Д.О. Окремі теоретико-практичні аспекти передумов цивільного процесуального правонаступництва. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2022. № 4. С. 106–109.
2. Науково-практичний коментар до законів України «Про державну виконавчу службу», «Про виконавче провадження». К. 2005.
3. Велика українська юридична енциклопедія. Т. 10: Цивільний процес. Харків. 2025. 872 с.
4. Печений О. Правонаступництво і заміна сторони виконавчого провадження: співвідношення, проблемні питання, процесуальні особливості. *Вісник Національної асоціації адвокатів України.* 2020. № 11(68). С. 47–53.
5. Валах В.В. Доктринальне та правозастосовче визначення підстав процесуального правонаступництва. *Право і суспільство.* № 6 (2). 2015. С. 53–57.
6. Цивільне судочинство України: основні засади та інститути. За ред. В.В. Комарова. Харків. 2016. 848 с.
7. Постанова Львівського апеляційного суду від 22 травня 2025 р. у справі № 453/1546/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/127575435.
8. Бичкова С.С. Правонаступництво у виконавчому провадженні. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету.* Сер: Юриспруденція. 2013. № 6-2. Том 2. С. 5–8.
9. Ухвала Білопільського районного суду Сумської області від 29 січня 2024 р. у справі № 573/1357/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/116599969.
10. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 03 листопада 2020 р. у справі № 916/617/17. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/93217981.
11. Червоний Ю. С. Цивільний процес України: підручник. Київ. 2007. 392 с.
12. Іщенко Д.Ю. Особливості правонаступництва у виконавчому провадженні у разі смерті боржника. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2024. № 4. С. 145–147.
13. Ухвала Березанського міського суду Київської області від 18.11.2024 р. у справі № 356/496/24 URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/123075600.
14. Постанова Верховного Суду в складі Об'єднаної палати Касаційного цивільного суду від 01 березня 2021 р. у справі № 201/16014/13-ц. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/95532944.
15. Шинкарьова Є.В. Детермінанти нерозривного зв'язку зобов'язання з особою боржника або кредитора за законодавством України. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки.* Том 31 (70). № 5. 2020. С. 41–45.

16. Постанова Дніпровського апеляційного суду від 22 березня 2022 р. у справі № 212/9145/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/103740510.
17. Кравчик М.Б. Особливості правонаступництва обов'язку спадкодавця з відшкодування моральної шкоди. *Право і суспільство.* № 6. 2023. С. 87–92.
18. Постанова Верховного Суду від 08 лютого 2023 р. у справі № 760/9496/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/108959770.
19. Ухвала Мукачівського міськрайонного суду Закарпатської області від 8 квітня 2025 р. у справі № 303/591/13-ц. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/126507635.
20. Ухвала Березанського міського суду Київської області від 28 травня 2025 р. у справі № 356/271/25 URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/127967366#.
21. Постанова Київського апеляційного суду від 04 червня 2024 р. у справі № 6-2544/11. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/119690909.
22. Постанова Дніпровського апеляційного суду від 16 квітня 2025 р. у справі № 186/223/15-ц. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/126914621.
23. Постанова Київського апеляційного суду від 18 березня 2024 р. у справі № 363/5813/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/117722627.
24. Постанова Дніпровського апеляційного суду від 16 квітня 2025 р. у справі № 205/5864/15-ц. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/126850776.
25. Круглик В.В. Поняття та юридична природа процесуального правонаступництва. *Нове українське право.* Вип. 1. 2024. С. 139–144. DOI: https://doi.org/10.51989/NUL.2024.1.17.
26. Гелич А.О. Класифікація видів правонаступництва в цивільному праві. *Правове регулювання суспільних відносин в умовах демократизації української держави: матеріали VII Міжнарод. конф.* (Київ, 18-19 травня 2017 р.). Київ: КПІ ім. Ігоря Сікорського, 2017. С. 132-133.
27. Курс цивільного процесу: підручник / В.В. Комаров, В.А. Бігун, В.В. Баранкова та ін.; за ред. В.В. Комарова. Х.: Право, 2011. 1352 с.
28. Рішення ЄСПЛ у справі «Горнсбі проти Греції» від 19 березня 1997 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_079#Text.
29. Кравцов С.О., Крікорова Е.К. Виконавче провадження як завершальна стадія судового процесу. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки.* Том 31 (70). № 3. 2020. С. 69–73.
30. Ухвала Васильківського міськрайонного суду Київської області від 30 листопада 2023 р. у справі № 362/3356/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/118264949.
31. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 8 лютого 2022 р. у справі № 2-7763/10 (провадження № 14-197 цс 21). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/104076441.
32. Постанова Верховного Суду від 15 лютого 2023 р. у справі № 520/17203/13 (провадження № 61-4475св22). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/109156998.
33. Постанова Миколаївського апеляційного суду від 15 липня 2024 р. у справі № 490/1517/14-ц. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/120373110.
34. Постанова Дніпровського апеляційного суду від 14 вересня 2023 р. у справі № 176/1134/13-ц. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/113519277.
35. Постанова Запорізького апеляційного суду від 13 листопада 2024 р. у справі № 336/6073/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/122993257.

УДК 347.2
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.1.44

ЕВОЛЮЦІЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВИНИКНЕННЯ ПРАВА ВЛАСНОСТІ НА НЕРУХОМЕ МАЙНО В УКРАЇНІ: СУЧАСНІ ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Бервено С.М.,
доктор юридичних наук,
професор кафедри цивільно-правових дисциплін та статистики
Міжнародного гуманітарного університету
ORCID: 0000-0001-6850-9231

Бервено С.М. Еволюція правового регулювання виникнення права власності на нерухоме майно в Україні: сучасні виклики та перспективи.

Стаття присвячена еволюції правового регулювання виникнення права власності на нерухоме майно в Україні з урахуванням сучасних викликів та перспектив подальшого розвитку.

Проаналізовано історичні етапи формування інституту права власності на нерухомість – від феодального права до сучасної цифрової трансформації реєстраційної системи. Акцентовано увагу, що тільки з утворенням незалежної держави, розвиток цивільного законодавства супроводжувався поверненням до легального визначення рухомої та нерухомої власності.

Особливу увагу приділено впливу воєнного стану на ефективність функціонування реєстрів, зокрема в контексті руйнування архівів, кіберзагроз і втрати документів.

Підкреслено, що нова модель, запроваджена в Україні з 1 січня 2013 року наділяє нотаріусів правом виступати державними реєстраторами речових прав на нерухоме майно. А з 2016 року активно розвивається система подачі документів онлайн, автоматизованого внесення інформації до реєстру.

У центрі дослідження – трансформація реєстраційного механізму: впровадження електронних сервісів, використання блокчейн-технологій та перспективи правового визнання смарт-контрактів. Розглянуто нормативно-правові прогалини, зокрема відсутність інтеграції Державного земельного кадастру з Державним реєстром речових прав, а також необхідність закріплення в законодавстві статусу цифрових правочинів.

На основі аналізу сучасного законодавства України, практики реєстрації прав власності в умовах війни, стаття обґрунтовує необхідність оновлення правового підходу до фіксації та підтвердження права власності. Наголошено на важливості кіберзахисту реєстрів, створення механізмів відновлення втрачених записів, а також на ролі технологій у забезпеченні прозорості та безпеки обігу нерухомого майна.

Стаття робить висновок про те, що подальша модернізація інституту реєстрації прав на нерухомість є ключовою для зміцнення гарантій права власності, адаптації правової системи до умов цифрової економіки та забезпечення стабільності ринку нерухомості в умовах глобальних і національних викликів.

Ключові слова: цивільне законодавство, речові права, майнові права, право власності, нерухоме майно, воєнний стан, смарт-контракт, блокчейн, реєстр.

Berveno S.M. Evolution of the legal regulation of the emergence of real estate property rights in Ukraine: current challenges and perspectives.

The article is devoted to the evolution of legal regulation concerning the acquisition of ownership rights to immovable property in Ukraine, taking into account current challenges and future prospects for development.

The historical stages of the formation of property rights over immovable assets are analyzed, from feudal law to the contemporary digital transformation of the registration system. Particular emphasis is placed on the fact that only with the establishment of an independent Ukrainian state did civil legislation begin to reintroduce the legal distinction between movable and immovable property.

Special attention is given to the impact of martial law on the effectiveness of registries, particularly in the context of archive destruction, cybersecurity threats, and loss of documentation.

The article highlights that the new model introduced in Ukraine on 1 January 2013 empowered notaries to act as state registrars of real property rights.

The study focuses on the transformation of the registration mechanism, including the implementation of electronic services, the use of blockchain technologies, and the prospective legal recognition of smart

contracts. Legal and regulatory gaps are discussed, in particular, the lack of interoperability between the State Land Cadastre and the State Register of Property Rights, as well as the necessity of legally enshrining the status of digital transactions.

Based on the analysis of current Ukrainian legislation and property registration practices under wartime conditions, the article substantiates the need to modernize the legal framework governing the verification and affirmation of ownership. Emphasis is placed on enhancing registry cybersecurity, creating mechanisms for the restoration of lost records, and the role of technology in ensuring transparency and security in the property market.

The article concludes that further modernization of the institution of property rights registration is essential for strengthening ownership guarantees, adapting the legal system to the digital economy, and maintaining the stability of the real estate market under both global and domestic challenges.

Key words: civil legislation, real rights, property rights, right of ownership, real estate, martial law, smart contract, blockchain, registry.

Постановка проблеми. Право власності на нерухоме майно є однією з ключових правових категорій цивільного права, яка забезпечує фундаментальні гарантії економічного й соціального порядку в суспільстві. Його ефективне правове регулювання безпосередньо впливає на стабільність ринку нерухомості, інвестиційний клімат та захист приватних прав. В умовах трансформаційних змін в українському суспільстві, пов'язаних з цифровізацією державного управління, реформуванням судової системи, інтеграцією до правового простору Європейського Союзу, а також викликами воєнного стану, актуальним постає питання еволюції законодавчих механізмів виникнення права власності на нерухомість в Україні.

Метою даної роботи є аналіз етапів розвитку правового регулювання виникнення права власності на нерухоме майно в Україні, виявлення ключових викликів сучасного періоду та окреслення перспективних напрямів удосконалення відповідного законодавства.

Стан опрацювання проблематики. Т. Бачинський, Є. Корнеєва, О. Конашевич, В. Кисіль, І. Непомящая, В. Турчин досліджували різні аспекти права власності. У науковому дискурсі охоплюються питання суб'єктного складу власників, меж реалізації права власності, особливостей державної реєстрації, зокрема в умовах цифрової трансформації. Однак недостатньо дослідженим залишається взаємозв'язок між розвитком цифрових правових інструментів (наприклад, блокчейн) та еволюцією процедур виникнення права власності в умовах надзвичайних ситуацій, зокрема під час збройного конфлікту.

Виклад основного матеріалу. Еволюція права власності на нерухоме майно в Україні тісно пов'язана з історичною трансформацією цивільного права та технологічною модернізацією держреєстрацій.

Проаналізуємо деякі загальні тенденції в історії розвитку інституту права власності на нерухоме майно. Так, у середньовічній Європі, запозичивши звичний поділ речей на рухомі й нерухомі, дедалі більше значення набувала не фізична природа об'єкта, а його суспільно-економічна цінність. Це було зумовлено поступовим домінуванням землеробства: земля ставала основним ресурсом, а все, що до неї безпосередньо належить, – предметом особливої уваги. Навпаки, рухоме майно відходило на другий план через обмежені масштаби торгівлі [1, с. 56].

Отже, в середньовічному праві розрізнення між нерухомим і рухомим майном ґрунтувалося не стільки на фізичних якостях об'єкта, скільки на його значенні для держави і соціальних відносин. Земля, як базовий економічний ресурс, отримала особливий правовий статус, що відображалося в регулюванні права власності, спадкуванні, передачі та захисту прав.

На українських землях, що входили до Великого князівства Литовського, джерелами права були звичаєве право, «Руська Правда» (до 1529 року – єдиний писаний кодекс), князівські привілеї, Литовські статути та Магдебурзьке право [2, с. 431]. Статути чітко визначали види власності та функції інституту права. До нерухомості належали маєтки, рілля, ліси, пасовища, водойми тощо, а все інше визнавалося рухомим майном.

У період Литовських статутів земля не була товаром широкого обігу: торгівля нею дозволялася лише шляхті, і тому термін «маєток» застосовувався до нерухомого майна шляхетських володінь. Загальне поняття «речі» охоплювало як рухомі, так і нерухомі об'єкти. Власність шляхти захищалася – неможливість конфіскації без суду гарантована статутами.

Згодом нові редакції розширили права володаря: за Статутом 1529 року дозволялося вільно розпоряджатися лише купленим нерухомим майном, тоді як Статут 1566 року надавав право на вільне розпорядження будь-якою «придбаною» власністю [3, с. 341]. Після Люблінської унії та ухвалення Статуту 1588 року всі категорії селян були практично зрівняні в юридичному становищі: до XVII ст. більшість селян були позбавлені будь-яких майнових прав.

У кінці XVII – на початку XVIII ст. почала формуватися ринкова модель землеволодіння, де земля стала товаром. Це стимулювалося соціально-політичними змінами, що створили українську модель, відмінну від класичної феодальної Європи.

Після Зборівського договору 1649 року Богдан Хмельницький видає універсали, що підтверджують права польської та української православної шляхти на землю. У козацькому праві з'явилося поняття «давності володіння» й «першого захоплення» (jus primi occupantis). Земля розподілялася серед членів Війська Запорозького як корпоративної власності згідно з нормами звичаєвого права [1, с. 57].

І. Грозовський зазначає, що козацьке звичаєве право визнавало корпоративну землю Війська Запорозького – не індивідуальне, а корпоративне володіння [4, с. 62; 5, с. 24]. Таким чином, у цей період були закладені основи права власності, хоча й суперечливого характеру.

Подальший розвиток інституту власності відбувався в межах розвитку цивільного законодавства Російської імперії. У 1922 році Цивільний кодекс УРСР закріпив виключне право держави на землю, скасувавши традиційний поділ майна на рухоме та нерухоме – зазначалося, що «з відміною приватної власності на землю скасовується й поділ майна на рухоме й нерухоме» [6, с. 683]. Початкова редакція Основ цивільного законодавства СРСР і союзних республік 1961 року також не визначала поняття «рухоме та нерухоме майно». Так само у Цивільному кодексі УРСР 1963 року ці категорії не застосовувалися – нерухомістю визнавалося, насамперед, право користування землею, але поділ майна на рухоме/нерухоме офіційно не використовувався [1, с. 60].

І тільки з утворенням незалежної держави, розвиток цивільного законодавства супроводжується поверненням до легального визначення рухомої та нерухомої власності. До 2013 року в Україні діяла багаторівнева система реєстрації, яка часто дублювалась або здійснювалась неналежними органами. Із запровадженням Державного реєстру речових прав на нерухоме майно, зауважує В. Кисіль, було запроваджено принцип публічності та юридичної значущості реєстраційного запису [7, с. 127].

Сучасний розвиток публічного управління спричинив зменшення частки суто державного компоненту в системі реєстрації прав на нерухоме майно. Якщо раніше всі реєстраційні дії виконувалися виключно державними органами та в державних реєстрах, то сьогодні ми спостерігаємо перехід до публічної реєстрації, де приватні нотаріуси отримали повноваження здійснювати реєстрацію прав, зазначає в своїй роботі І.О. Непомящая, зокрема обмежень на нерухоме майно, тоді як питання реєстрації місця проживання залишилися компетенцією органів місцевого самоврядування [8, с. 31]. Таким чином, відбулася значна децентралізація механізмів формування реєстрів.

Це підтверджує нова модель, запроваджена в Україні: з 1 січня 2013 року нотаріуси мають право виступати державними реєстраторами речових прав на нерухоме майно, виконуючи відповідні реєстраційні дії одночасно з нотаріальним посвідченням правочинів.

Наріжним каменем в розвитку права власності стало запровадження електронного реєстру речових прав, перетворивши традиційні реєстраційні процедури у більш прозору й доступну систему. З іншого боку, впровадження Web-3 та блокчейн-технологій створює нові можливості, але водночас і виклики для державних реєстрів, як підкреслює О. Конашевич [9, p. 110].

З 2016 року активно розвивається система подачі документів онлайн, автоматизованого внесення інформації до реєстру. Проте проблемою залишалась інтеграція між кадастровою системою та реєстром прав. У 2022–2023 роках, в умовах війни, були прийняті акти, що дозволили спрощену електронну реєстрацію прав на земельні ділянки (особливо аграрні договори) – так званий режим e-conveyancing [7, с. 128-129].

Крім того, упровадження Web-3 технологій – використання блокчейн у сфері нерухомості – дає нові інструменти токенізації прав, прозорості транзакцій і запобігання шахрайству. Прототип Blockchain Estate Registry, представлений у 2024 році, демонструє такі можливості, проте залишаються питання цифрової ідентифікації, судового захисту прав, виражених у смарт-контрактах, а також інтеграції таких систем із державними реєстрами [10, p. 4-5].

Ми маємо зауважити, що застосування технології блокчейн у сфері реєстрації майнових прав володіє рядом переваг та недоліків. Переваги включають: надійний захист цілісності та доступності даних; створення децентралізованої системи, стійкої до несанкціонованого втручання та зміни інформації; економію ресурсів порівняно з паперовими носіями; неможливість редагування записів заднім числом; підвищення кіберзахисту проти атак; зменшення шахрайства завдяки унікальному кодуванню та інтелектуальним ключам, відомим лише власникові; а також можливість автоматизованого виконання угод через смарт-контракти [10, p. 5]. Водночас технологія має і недоліки: обмежена масштабованість та пропускна здатність системи; ризик атаки «51%»; нереверсивність даних навіть у разі помилки; втрата приватного ключа призводить до втрати доступу; висока енергоспоживаність (особливо для Proof-of-Work); правова невизначеність смарт-контрактів; не-

обхідність надійної цифрової ідентифікації, без якої система не гарантує достовірність вхідної інформації.

В. Турчин підкреслює, що блокчейн – це технологія реєстру, інструмент. Якщо внести недостовірні дані обґрунтованим чином, реєстр все одно їх прийме. Тому основне джерело корупції – людський фактор – ще не усунуто такими нововведеннями [11, p. 183].

Крім того, використання принципу згоди означає, що після впровадження нової системи на блокчейні запропоновано людям добровільно вносити/переносити свої дані до нового реєстру. Блокчейн має бути допоміжним до чинної системи реєстрації майнових прав, щоб забезпечити безпеку, незмінність та збереження даних про права власності в реєстрі. Однак з впровадженням електронних технологій зростає можливість віддаленого несанкціонованого доступу до персональних даних. Тож, поряд із захистом даних реєстру, всі дії в реєстрі повинні мати електронний слід з інформацією про те, хто що робив у системі. Тому, окрім вищезазначених переваг, така система повинна захищати від витоку даних з різних реєстрів, що час від часу трапляється, в тому числі і в Україні. Отже, відповідні заходи безпеки щодо збереження інформації в реєстрі є доцільними для забезпечення відповідного рівня захисту.

Технологія блокчейн є фундаментом для функціонування смарт-контрактів: вона забезпечує збереження програмного коду угоди у розподіленому реєстрі, де при настанні вказаних умов ці угоди виконуються автоматично, без участі третіх сторін, а всі транзакції записуються й стають незмінними й прозорими.

Смарт-контракт **–** це цифрова угода, яка автоматично виконується, коли настають визначені умови. Терміни цієї концепції були вперше окреслені Ніком Сабо (Nick Szabo) у 1994 році як «досконалий протокол транзакцій» для електронної торгівлі. За його визначенням, це «набір обіцянок у цифровій формі, разом із протоколами, за якими сторони виконують ці зобов'язання» [12].

Сьогодні термін «смарт-контракт» зазвичай вживають для позначення програмного коду, що розміщується та виконується в середовищі блокчейну [13]. У цьому розумінні смарт-контракти – це програми, які запускаються розподілено майнерами блокчейн-мережі. Вони приймають параметри (в якості вхідних даних) від користувацьких транзакцій, обробляють їх за чітким алгоритмом та видають результат: зміну внутрішнього стану контракту або нову транзакцію в блокчейні .

П. Матіяш підкреслює, що смарт-договір являє собою набір обіцянок у цифровому форматі, разом із протоколами, за якими сторони виконують ці обіцянки. Принцип роботи технології базується на блокчейні. По суті, це комп'ютерна програма, яка зберігається в розподіленому реєстрі. Коли настають прописані в контракті умови, він автоматично виконується. При цьому всі транзакції записуються в блокчейн і не можуть бути змінені чи видалені, так це пояснює експерт фінансового ринку та фінансування агросектору П. Матіяш [14].

Чинне законодавство України не визначає правовий статус смарт-контрактів, не врегульовує питання автоматичного виконання правочинів без участі нотаріуса або державного реєстратора, як ми підкреслювали вище. Крім того, Закон України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» [15] потребує доопрацювання в частині інтероперабельності Державного реєстру речових прав (ДРРП) з Державним земельним кадастром (ДЗК) та іншими системами.

Через активні бойові дії багато українців втратили власні документи або доступ до архівних БТІ, що значно ускладнює підтвердження права власності – лише близько 49% повідомлень про пошкоджену нерухомість були підтверджені у ДРРП [16].

Ще один виклик для безпеки держави в цій сфері– це кібератаки. Так, наприклад, у грудні 2024 року відбулася найбільша кібератака на реєстр нерухомого майна: розкрадено доступ до систем, і нотаріусам було обмежено функціональність – реєстрацію неможливо було здійснювати до відновлення доступу [17].

Висновки. Еволюція правового регулювання виникнення права власності на нерухоме майно в Україні відображає не лише поступове вдосконалення законодавчої бази, а й трансформацію державного підходу до гарантування прав громадян в умовах зміни політичних, соціальних та безпекових реалій. Особливої актуальності це питання набуло в період воєнного стану, коли виникли нові загрози для стабільності правового режиму власності на нерухомість.

Одним із ключових викликів сучасного етапу розвитку є суттєве ускладнення процесу підтвердження прав власності на нерухоме майно внаслідок знищення паперових архівів БТІ, втрати документів та обмеженого доступу до них у зоні бойових дій. Унаслідок цього значна частина громадян фактично позбавлена змоги реалізувати свої права або відновити документи про власність у звичному порядку. Крім того, еволюційний розвиток правового поля гальмується відсутністю повної інтеграції між Державним земельним кадастром, архівами БТІ та реєстраційними системами.

Окремою сучасною проблемою, що постала на перетині еволюції технологій і правового регулювання, є невизначеність статусу смарт-контрактів. У чинному законодавстві України відсутнє нормативне закріплення цієї правової конструкції, що унеможливлює її повноцінне використання у сфері цивільного обігу. Враховуючи потенціал смарт-контрактів для забезпечення автоматизованого, безпечного і прозорого оформлення угод, їх інтеграція в правове поле має стати одним із етапів подальшої еволюції системи виникнення права власності.

Для подолання окреслених викликів і формування стабільної системи правового регулювання у сфері нерухомості в умовах воєнного часу та післявоєнного відновлення держава повинна здійснити низку стратегічних кроків. Передусім, необхідно законодавчо закріпити правовий статус смарт-контрактів у Цивільному кодексі України та в законодавстві про державну реєстрацію речових прав. Це дозволить запровадити механізми автоматичного оформлення угод у цифровому середовищі.

Таким чином, сучасні виклики, що постали перед системою виникнення права власності на нерухоме майно, повинні стати імпульсом для її модернізації. Еволюція правового регулювання в цьому аспекті передбачає не лише оновлення нормативної бази, а й глибоку цифрову трансформацію, що відповідає потребам часу та гарантує надійний захист прав власників в умовах кризових і посткризових періодів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Корнеєва Є.М. Права на землю та інше нерухоме майно у цивільному праві країн романо-германської правової сім'ї: історичні аспекти. *Вісник ОНУ ім. І.І. Мечникова. Правознавство.* 2017. Т. 22. Вип. 2 (31). С. 54–63.
2. Антологія української юридичної думки: у 6 т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова) та ін. Т. 3: Історія держави і права України: козацько-гетьманська доба / відп. ред. І.Б. Усенко. К.: Видавничий дім «Юридична книга», 2003. 584 с.
3. Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. Т. 2: Статут Великого князівства Литовського 1566 року / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична література, 2003. 560 с.
4. Грозовський І.М. Право власності на землю в Запорізькій Січі. *Право України.* 1997. № 8. С. 62–65.
5. Кулишенко О.Ю. Політика українських гетьманів щодо формування земельного законодавства в українській гетьманській державі в другій половині XVII – на початку XVIII століття. *Порівняльно-аналітичне право.* 2014. № 3. С. 23–25.
6. Кодифікація цивільного законодавства на українських землях. Т. 2 / уклад.: Ю.В. Білоусов, І.Р. Калаур, С.Д. Гринько та ін. К.: Правова єдність, 2009. 1240 с.
7. Кисіль В. Еволюція механізму виникнення прав на нерухомість під час війни: від e-registration до e-conveyancing. *Журнал цивілістична платформа*. 2024. № 1. С. 126–145.
8. Непомящая І.О. Цивільно-правовий аспект реєстрації майнових прав: Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право». Одеса, 2021. 198 с.
9. Konashevych O. Constraints and benefits of the blockchain use for real estate and property rights. *Journal of Property, Planning and Environmental Law.* 2020. Vol. 12. № 2. P. 109–127.
10. Bachynskyy T., Radeiko R. Legal Regulations of Blockchain and Cryptocurrency in Ukraine. *Hungarian Journal of Legal Studies*. 2019. Vol. 60. Issue 1. P. 3–17.
11. Turchyn V. The use of blockchain technology for registration of property rights to real estate in Ukraine. *Visegrad Journal on Human Rights.* 2020. Vol. 2. P. 179–185.
12. De Filippi P., Wray C., Sileno G. Smart contracts. *Internet Policy Review*. 2021. Vol. 10. URL: https://policyreview.info/glossary/smart-contracts?utm_source.
13. Buterin V. Ethereum White Paper. 2013. URL: https://github.com/ethereum/wiki/ wiki/White-Paper.
14. Матіяш П. Смартконтракт: що це і як це працює. *WEAGRO.* 14 лютого 2025. URL: https://weagro.com.ua/blog/smartkontrakt-shho-cze-i-yak-praczyuye/?utm_source.
15. Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень: Закон України № 1952-IV від 01.07.2004. В*ідомості Верховної Ради України*. 2004. № 51. Ст. 553.
16. Ukraine rapid damage and needs assessment (RDNA4), February 2022 – December 2024. February 2025, the World Bank, the Government of Ukraine, the European Union, the United Nations. URL: https://documents1.worldbank.org/curated/en/099022025114040022/ pdf/P180 1741ca39ec0d81b5371ff73a675a0a8.pdf?utm_source.
17. Петровський Д. У Мін'юсті заявили про відновлення роботи Держреєстрів після масштабної кібератаки. *УНІАН.* 20.01.2025. URL: https://www.unian.ua/society/kiberataka-na-min-yust-derzhavni-reyestri-vidnovili-robotu-12889875.html?utm_source.

УДК 347.9
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.1.45

ПОВНОВАЖЕННЯ СУДУ АПЕЛЯЦІЙНОЇ ІНСТАНЦІЇ ПРИ ПЕРЕВІРЦІ СУДОВИХ УХВАЛ

Бітов І.А.,
аспірант кафедри цивільного, нотаріального та виконавчого процесу
Національного університету «Одеська юридична академія»

Бітов І.А. Повноваження суду апеляційної інстанції при перевірці судових ухвал.

Дана наукова стаття присвячена визначенню особливостей застосування та шляхів удосконалення повноважень судів апеляційної інстанції у цивільному процесі України при перевірці законності та обґрунтованості ухвал судів першої інстанції.

Зазначається, що повноваження, закріплені у ст. 374 ЦПК України, застосовуються для виконання основного завдання суду апеляційної інстанції – перевірка законності та обґрунтованості як рішень, так і ухвал судів першої інстанції та виправлення судових помилок, допущених при ухваленні цих судових актів.

Обґрунтовано твердження, що при перевірці ухвал суду першої інстанції суди апеляційної інстанції вправі застосувати будь-яке з повноважень, передбачених ст. 374 ЦПК України, якщо для цього наявні визначені законом підстави. При цьому повноваження, передбачені п.п. 6 та 7 ЦПК України призначені виключно для перевірки судових ухвал, а інші повноваження є більш універсальними, та можуть застосовуватися судами апеляційної інстанції як при перевірці рішень, так і ухвал судів першої інстанції. Наголошується на існуванні потенційної можливості застосування судом апеляційної інстанції при перевірці судової ухвали повноважень, передбачених п.п. 3 та 4 ст. 374 ЦПК України, та водночас вказується на практичну недоцільність такого застосування.

Зроблено висновок про існування у практиці Верховного Суду двох різних підходів до розуміння терміну «ухвали, які перешкоджають подальшому провадженню у справі», залежно від того, в якій ситуації це необхідно визначити. При застосуванні повноваження суду апеляційної інстанції, передбаченого п. 6 ст. 374 ЦПК України, Верховний Суд наразі дотримується позиції, що ухвала вважається такою, що перешкоджає подальшому провадженню у справі, навіть якщо вона перешкоджає лише вирішенню окремого питання процесуального характеру, (наприклад, питання про забезпечення позову), не перешкоджаючи при цьому провадженню у справі в цілому.

Сформульовано пропозицію щодо вдосконалення правового регулювання повноважень суду апеляційної інстанції в цивільному процесі з метою узгодження норм ЦПК України з положеннями Закону України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України щодо вдосконалення порядку розгляду судових справ» від 15.01.2020 № 460-IX.

Ключові слова: правосуддя, цивільний процес, судовий захист, апеляційне провадження, апеляція, оскарження ухвал суду першої інстанції, виправлення судових помилок.

Bitov I.A. Powers of the court of appeals in the review of court decisions.

This scientific article is devoted to determining the specifics of application and ways of improving the powers of appellate courts in the civil process of Ukraine when checking the legality and reasonableness of the decisions of the courts of first instance.

It is noted that the powers enshrined in Article 374 of the Code of Civil Procedure of Ukraine are used to perform the main task of the court of appeal - checking the legality and validity of both decisions and decisions of the courts of first instance and correcting judicial errors made in the adoption of these judicial acts.

The statement that when reviewing the decisions of the court of first instance is substantiated, the courts of appeal have the right to apply any of the powers provided for in Art. 374 of the Code of Civil Procedure of Ukraine, if there are legal grounds for this. At the same time, the powers provided for in p.p. 6 and 7 of the Code of Civil Procedure of Ukraine are intended exclusively for the review of court decisions, while other powers are more universal and can be applied by appellate courts both when reviewing decisions and decisions of courts of first instance. It is emphasized that there is a potential possibility for the court of appeals to use the powers provided for in p. 3 and p. 4 Art. 374 of the Code of Civil Procedure of Ukraine, and at the same time points out the practical impracticality of such application.

It was concluded that in the practice of the Supreme Court there are two different approaches to the understanding of the term «resolutions that prevent further proceedings in the case», depending on the

situation in which it needs to be determined. When applying the power of the appellate court provided for in p. 6 Art. 374 of the Code of Civil Procedure of Ukraine, the Supreme Court currently maintains the position that the decision is considered to prevent further proceedings in the case, even if it only prevents the resolution of a separate issue of a procedural nature (for example, the issue of interim measure), without at the same time preventing the proceedings in the case in as a whole.

A proposal was formulated to improve the legal regulation of the powers of the appellate court in civil proceedings with the aim of harmonizing the norms of the Civil Procedure Code of Ukraine with the provisions of the Law of Ukraine «On Amendments to the Economic Procedural Code of Ukraine, the Civil Procedural Code of Ukraine, the Code of Administrative Procedure of Ukraine on Improving the Procedure for Review of Court Cases» from 15.01.2020 No. 460-IX.

Key words: justice, civil process, judicial protection, appeal, appeal of court decisions, correction of judicial errors.

Постановка проблеми. Оптимізація повноважень судів апеляційної інстанції є важливим напрямом роботи з удосконалення цивільного судочинства, його наближення до європейських стандартів справедливого суду. Як вірно відзначила І.М. Іліопол, «оновлення повноважень суду апеляційної інстанції має своєю метою посилити позицію апеляційного суду в конкретних повноваженнях з метою запобігання зловживанню процесуальними правами відповідно до принципу правової визначеності та остаточності судового рішення» [1, с. 112].

Досліджуючи діяльність судів апеляційної інстанції з перегляду цивільних справ та перевірки законності та обґрунтованості ухвалених у них рішень, науковці та юристи-практики, переважно, концентруються на виправленні судових помилок у рішеннях по суті спору. Однак суттєвою є й діяльність суду апеляційної інстанції з перевірки судових ухвал, адже ними вирішуються вкрай важливі питання процесуального характеру, які супроводжують процес відправлення правосуддя та неабияк впливають на забезпечення рівності прав сторін судового процесу, здійснення належного захисту їх охоронюваних законом інтересів та дотримання належних умов проведення справедливого судового розгляду справи.

Стан опрацювання проблематики. Різні аспекти проблематики апеляційного оскарження судових рішень у цивільному судочинстві досліджувалась такими науковцями, як І.В. Андронов, А.В. Андрушко, Ю.В. Білоусов, А.В. Гнатенко, К.В. Гусаров, О.С. Захарова, І.М. Іліопол, Д.Д. Луспеник, О.М. Перунова, Н.М. Савчин, О.М. Трач, О.В. Фролова, І.В. Циб, Д.Ю. Цихоня, Є.А. Чернушенко, П.І. Шевчук, О.В. Дем'янова та ін. Однак питанням особливостей реалізації повноважень суду апеляційної інстанції при перевірці ухвал суду першої інстанції приділяється недостатньо уваги, що не сприяє формуванню якісного науково-теоретичного підґрунтя даного напряму судової діяльності.

Метою даної наукової статті є визначення особливостей застосування та шляхів удосконалення повноважень судів апеляційної інстанції у цивільному процесі України при перевірці законності та обґрунтованості ухвал суду першої інстанції.

Виклад основного матеріалу. Основним завданням, яке стоїть перед судами апеляційної інстанції, є перевірка законності та обґрунтованості як рішень, так і ухвал суду першої інстанції та виправлення судових помилок, допущених при ухваленні цих судових актів. Для виконання цього завдання суди апеляційної інстанції наділені повноваженнями, визначеними ст. 374 ЦПК України.

В юридичній літературі було висловлено думку, що повноваження суду апеляційної інстанції при перевірці ухвал є дещо вужчими, ніж їх повноваження при перевірці рішень суду першої інстанції. Так, наприклад, К.В. Гусаров відзначив, що «повноваження суду апеляційної ланки стосовно перегляду рішення більш розширені, ніж повноваження, яким наділений вказаний судовий орган при перегляді судової ухвали. Це зумовлюється тим, що в разі винесення ухвали справа по суті не вирішується, і тому, як правило, скасування останньої відбувається тільки при порушенні місцевим судом при винесенні ухвали норм процесуального права» [2, с. 207]. Правда, дана точка зору була висловлена в умовах, коли повноваження суду апеляційної інстанції щодо перевірки рішень та ухвал визначалися різними частинами статті 307 ЦПК України (в редакції 2004 року).

Між тим, подібну точку зору можна зустріти й у нещодавніх наукових працях, здійснених вже на основі нової редакції ЦПК України. Так, на думку Н.М. Савчин, повноваження суду апеляційної інстанції, які стосуються перевірки судових ухвал, закріплені у п.п. 6 та 7 ст. 374 ЦПК України [3, с. 590]. Згідно положень цих пунктів суд апеляційної інстанції вправі: «6) скасувати ухвалу, що перешкоджає подальшому провадженню у справі, і направити справу для продовження розгляду до суду першої інстанції; 7) скасувати ухвалу про відкриття провадження у справі і прийняти постанову про направлення справи для розгляду до іншого суду першої інстанції за встановленою підсудністю» [4].

З даною точкою зору можна погодитись лише частково. Справді, у наведених положеннях процесуального закону закріплені повноваження суду апеляційної інстанції, що підлягають застосуванню лише в результаті перевірки судових ухвал. Однак цими нормами повноваження суду апеляційної інстанції при перевірці судових ухвал не обмежуються. У суду апеляційної інстанції є й більш універсальні повноваження, які застосовуються ним як при перевірці рішень, так і при перевірці ухвал суду першої інстанції. Термін «судові рішення», який використовується у нормах ст. 374 ЦПК України, необхідно тлумачити в контексті положень ст. 258 ЦПК. Тобто ним можуть позначатися як рішення, так і ухвали суду першої інстанції. Тому в результаті перевірки ухвал суду першої інстанції суди апеляційної інстанції цілком вправі застосувати повноваження, передбачені п.п. 1, 2, 5 ст. 374 ЦПК України: «1) залишити судове рішення без змін, а скаргу без задоволення; 2) скасувати судове рішення повністю або частково і ухвалити у відповідній частині нове рішення або змінити рішення; … 5) скасувати судове рішення і направити справу для розгляду до іншого суду першої інстанції за встановленою підсудністю» [4].

Теоретично не виключено застосування судом апеляційної інстанції при перевірці судових ухвал і повноважень, передбачених п.п. 3 та 4 ст. 374 ЦПК України, однак важко уявити собі ситуацію, коли це мало би практичну доцільність, а тому в судовій практиці такі випадки фактично не зустрічаються.

Не виникає особливих сумнівів щодо можливості застосування в результаті перегляду судових ухвал повноважень, передбачених п. 1 ст. 374 ЦПК України. Суд апеляційної інстанції вправі залишити без задоволення будь-яку безпідставну апеляційну скаргу незалежно від того, подана вона на рішення суду, чи на судову ухвалу (див., наприклад, Постанову Одеського апеляційного суду від 04.04.2023 у справі № 947/23800/22, провадження № 22-ц/813/4485/23 [5]).

Що ж до повноваження, передбаченого п. 2 ст. 374 ЦПК України, то воно дозволяє суду апеляційної інстанції скасувати незаконну та/або необґрунтовану ухвалу суду першої інстанції і ухвалити нове рішення, яким по-новому вирішити відповідне питання процесуального характеру, якщо він під час апеляційного розгляду справи встановив наявність підстав, передбачених ст. 376 ЦПК України (див., наприклад, Постанову Вінницького апеляційного суду від 22.03.2022 у справі № 147/7/22, провадження № 22-ц/801/513/2022 [6]; постанову Закарпатського апеляційного суду від 26.05.2022 у справі № 302/303/22, провадження № 22-ц/4806/330/22 [7]).

Не позбавлений суд апеляційної інстанції й можливості змінити судову ухвалу (див., наприклад, постанову Херсонського апеляційного суду від 01.07. 2021 у справі № 766/2581/20, провадження № 22-ц/819/931/21 [8]; постанову Одеського апеляційного суду від 30.04.2021 у справі № 501/2976/19, провадження № 22-ц/813/4155/21 [9]), хоча в судовій практиці таке трапляється значно рідше, ніж випадки зміни рішення суду.

Значно суперечливішою виглядає можливість застосування судами апеляційної інстанції при перевірці судових ухвал повноваження, передбаченого п. 5 ст. 374 ЦПК України. Відповідно до ч. 1 ст. 378 ЦПК дане повноваження може застосовуватися лише до судових рішень, якими закінчується розгляд справи. Такі є й серед судових ухвал. Як вбачається, застосування судом апеляційної інстанції повноваження, передбаченого п. 5 ст. 374 ЦПК України, можливе і доцільне у випадках постановлення судом першої інстанції з порушенням правил підсудності ухвал за результатами розгляду заяв (скарг) про вирішення судом процесуальних питань, пов’язаних з виконанням судових рішень у цивільних справах та рішень інших органів (посадових осіб), про здійснення судового контролю за виконанням судових рішень, про оскарження рішень третейських судів, оспорювання рішень міжнародних комерційних арбітражів, про визнання та виконання рішень іноземних судів, міжнародних комерційних арбітражів в Україні, надання дозволу на примусове виконання рішень третейських судів, про відновлення втраченого судового провадження. Однак оскільки правила підсудності у цих категоріях справ є нескладними, судові помилки при дотриманні судами першої інстанції цих правил трапляються вкрай рідко.

Під час застосування судами апеляційної інстанції повноваження, передбаченого п. 6 ст. 374 ЦПК України часом виникає проблема у визначенні тієї чи іншої судової ухвали як такої, що перешкоджає подальшому провадженню у справі.

Необхідно розрізняти випадки, коли ухвала перешкоджає провадженню у справі в цілому (наприклад, ухвали про відмову у відкритті провадження у справі, про закриття провадження у справі, про залишення позову без розгляду тощо) і ухвали, які перешкоджають провадженню щодо розгляду окремого питання процесуального характеру, не перешкоджаючи при цьому провадженню у справі в цілому (сюди належать, наприклад, ухвали про повернення заяви про забезпечення позову, про залишення без розгляду заяви про забезпечення доказів та ін.).

Варто відзначити, що Верховний Суд застосовує різні підходи до розуміння цих двох категорій судових ухвал як таких, що перешкоджають чи не перешкоджають подальшому провадженню у справі, залежно від того, в якій ситуації це необхідно визначити.

Згідно усталеного підходу, що стосується визначення можливості апеляційного оскарження ухвали суду першої інстанції окремо від рішення суду за відсутності такої ухвали в переліку ухвал, передбачених у ст. 353 ЦПК України, виробленого Верховним Судом та сформульованого у цілій низці його постанов, «для правильної оцінки ухвали місцевого суду як такої, що підлягає або не підлягає самостійному апеляційному оскарженню, потрібно встановити, чи перешкоджає така ухвала подальшому провадженню у справі та/або чи має особа, яка подає апеляційну скаргу, можливість відновити свої права в інший спосіб, аніж шляхом оскарження в апеляційному порядку ухвали суду першої інстанції окремо від рішення суду» (див., наприклад, п. 45 Постанови Великої Палати Верховного Суду від 13.11.2024 у справі № 757/47946/19-ц, провадження № 14-37цс23 [10]). В таких випадках Верховний Суд дотримується позиції, що ухвала має перешкоджати саме провадженню у справі в цілому, а не провадженню щодо вирішення окремого питання процесуального характеру.

Однак у випадку застосування положень п. 6 ст. 374 ЦПК України, Верховний Суд висловив дещо іншу позицію. Так, наприклад, при перегляді ухвали суду першої інстанції про повернення заяви про забезпечення позову Київський апеляційний суд, застосувавши повноваження, передбачене п. 2 ст. 374 ЦПК України, скасував дану ухвалу та ухвалив нове рішення, яким заяву про забезпечення позову задовольнив. Натомість Верховний Суд, скасовуючи постанову суду апеляційної інстанції, зазначив, що «ухвала суду першої інстанції про повернення заяви про забезпечення позову заявнику перешкоджає подальшому провадженню у справі щодо розгляду такої заяви. Відповідно, при оскарженні цієї ухвали в апеляційному порядку та у разі її скасування апеляційний суд повинен направити справу для продовження розгляду заяви про забезпечення позову до суду першої інстанції відповідно до пункту 6 частини першої статті 374 ЦПК України» [11]. Такий висновок ґрунтується на позиції, що якщо оскаржуваною ухвалою не було вирішено по суті питання процесуального характеру, що міститься в заяві (клопотанні) учасника справи, то ухвалення судового рішення по суті апеляційним судом за наслідком розгляду такої заяви виходить за межі повноважень апеляційного суду [11]. У даному випадку Верховний Суд дещо розширив розуміння терміну «ухвала, що перешкоджає подальшому провадженню у справі» для мети застосування судом апеляційної інстанції повноважень, передбачених п. 6 ст. 374 ЦПК України. В такому випадку ухвала вважається такою, що перешкоджає подальшому провадженню у справі навіть якщо вона перешкоджає лише вирішенню окремого питання процесуального характеру, як то питання про забезпечення позову, про забезпечення доказів і т.ін.

Окремо варто зупинитись на повноваженні суду апеляційної інстанції, закріпленому в п. 7 ст. 374 ЦПК України. Дане повноваження передбачено до застосування лише щодо одного виду ухвал суду першої інстанції – ухвал про відкриття провадження у справі за умови, якщо суд першої інстанції відкрив провадження у справі з порушенням правил територіальної юрисдикції (підсудності). Однак Законом України від 15.01.2020 № 460-IX «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України щодо вдосконалення порядку розгляду судових справ» [12] (далі – Закон України від 15.01.2020 № 460-IX) було виключено п. 8 ч. 1 ст. 353 ЦПК України, норма якого дозволяла окремо від рішення суду оскаржувати в апеляційному порядку ухвали суду першої інстанції щодо відкриття провадження у справі з порушенням правил підсудності. Це означає, що в разі подання апеляційної скарги на ухвалу суду першої інстанції про відкриття провадження у справі з будь-яких причин, навіть у зв’язку з порушенням правил підсудності, суд апеляційної інстанції не вправі прийняти таку апеляційну скаргу до розгляду. Відповідно до вимог п. 4 ч. 5 ст. 357 ЦПК України така апеляційна скарга не приймається до розгляду і повертається судом апеляційної інстанції.

Крім того, Законом України від 15.01.2020 № 460-IX було виключено з ЦПК України статтю 380, яка закріплювала підстави застосування судом апеляційної інстанції повноваження, передбаченого п. 7 ст. 374 ЦПК України.

За таких законодавчих умов, починаючи з 08.02.2020, коли набрав чинності Закон України від 15.01.2020 № 460-IX, суд апеляційної інстанції позбавлений можливості розглядати апеляційні скарги на ухвали про відкриття провадження у справі, а отже і скасовувати їх з направленням справи для розгляду до іншого суду першої інстанції за встановленою підсудністю, як це передбачено п. 7 ст. 374 ЦПК України.

Тому з метою узгодження норм ЦПК України з положеннями Закону України від 15.01.2020 № 460-IX необхідно внести зміни до ст. 374 ЦПК України, виключивши з неї пункт 7.

Висновки. Підсумовуючи вищезазначене, можна стверджувати, що у зв’язку з тим, що термін «судове рішення», який використовується в тексті ст. 374 ЦПК України, необхідно тлумачити в контексті положень ст. 258 ЦПК України, при перевірці ухвал суду першої інстанції суди апеляцій-

ної інстанції вправі застосувати будь-яке з повноважень, передбачених ст. 374 ЦПК України, якщо для цього наявні визначені законом підстави. При цьому повноваження, передбачені п.п. 6 та 7 ЦПК України призначені виключно для перевірки судових ухвал, а інші повноваження є більш універсальними, та можуть застосовуватися судами апеляційної інстанції як при перевірці рішень, так і ухвал суду першої інстанції. У зв'язку з тим, що доволі важко собі уявити практичну доцільність застосування судом апеляційної інстанції при перевірці судової ухвали повноважень, передбачених п.п. 3 та 4 ст. 374 ЦПК України, в судовій практиці такі випадки фактично не трапляються. Однак теоретично така можливість у суду апеляційної інстанції є.

Верховний Суд застосовує різні підходи до розуміння терміну «ухвали, які перешкоджають подальшому провадженню у справі», залежно від того, в якій ситуації це необхідно визначити. При застосуванні повноваження суду апеляційної інстанції, передбаченого п. 6 ст. 374 ЦПК України, Верховний Суд наразі дотримується позиції, що ухвала вважається такою, що перешкоджає подальшому провадженню у справі, навіть якщо вона перешкоджає лише вирішенню окремого питання процесуального характеру, (наприклад, питання про забезпечення позову), не перешкоджаючи при цьому провадженню у справі в цілому.

З метою узгодження норм ЦПК України з положеннями Закону України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України щодо вдосконалення порядку розгляду судових справ» від 15.01.2020 № 460-IX доцільно внести зміни до ст. 374 ЦПК України, виключивши з неї пункт 7.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Іліопол І.М. Повноваження суду апеляційної інстанції за цивільним процесуальним законодавством України. *Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеська юридична академія».* 2019. Вип. 3. С. 100–113. URL.: http://jes.nuoua.od.ua/archive/3_2019/12.pdf.
2. Гусаров К.В. Інстанційний перегляд судових рішень у цивільному судочинстві: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03 / Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого»; Костянтин Володимирович Гусаров. Харків, 2011. 431 с.
3. Цивільний процес: теорія і практика. Концепції вчених з удосконалення законодавства про цивільне судочинство. Монографія. / за заг. ред. докторки юридичних наук, професорки, заслуженої юристки України Фурси С.Я., докторки юридичних наук, професорки Бичкової С.С. Київ: Алерта, 2023. 640 с.
4. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18.03.2004 № 1618-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 40-41, 42. Ст. 492.
5. Постанова Одеського апеляційного суду від 04.04.2023 у справі № 947/23800/22, провадження № 22-ц/813/4485/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/110082153.
6. Постанова Вінницького апеляційного суду від 22.03.2022 у справі № 147/7/22, провадження № 22-ц/801/513/2022. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/103726951.
7. Постанова Закарпатського апеляційного суду від 26.05.2022 у справі № 302/303/22, провадження № 22-ц/4806/330/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/104526372.
8. Постанова Херсонського апеляційного суду від 01.07.2021 у справі № 766/2581/20, провадження № 22-ц/819/931/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/98031656.
9. Постанова Одеського апеляційного суду від 30.04.2021 у справі № 501/2976/19, провадження № 22-ц/813/4155/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/96772523.
10. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 13.11.2024 у справі № 757/47946/19-ц, провадження № 14-37цс23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/123481393.
11. Постанова колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду Верховного Суду від 16.09.2020 у справі № 757/395/19-ц, провадження № 61-1084св20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/91702282.
12. Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України щодо вдосконалення порядку розгляду судових справ: Закон України від 15.01.2020 № 460-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2020. № 29. Ст. 194.

УДК 340.13:004.8:347.77
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.1.46

CHATGPT ТА ЗАКОН: ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ТВОРЧОСТІ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ

Бочкова І. І.,
кандидат юридичних наук,
ст. викл. кафедри патентознавства
та основ правозастосовної діяльності
ХНУМГ ім. О.М. Бекетова
ORCID: 0000-0003-0522-2908

Врублевська-Місюна К. М.,
доцент, кандидат юридичних наук,
доцент кафедри патентознавства
та основ правозастосовної діяльності
ХНУМГ ім. О.М. Бекетова
ORCID: 0000-0002-6973-3945

Бочкова І.І., Врублевська-Місюна К.М. ChatGPT та Закон: виклики та перспективи правового регулювання творчості штучного інтелекту.

У статті досліджено актуальні проблеми правового регулювання творчої діяльності штучного інтелекту, зокрема ChatGPT, який, будучи результатом складного процесу машинного навчання, здатний генерувати тексти, зображення, музику, відео та інші об'єкти, що потенційно можуть мати ознаки творів авторського права. Розглянуто питання, пов'язані з відсутністю юридично визначеного статусу штучного інтелекту як суб'єкта авторських прав, а також труднощі, які виникають під час кваліфікації результатів його діяльності. Особливу увагу приділено проблемі визначення авторства творів, створених із використанням ШІ, правовому становищу осіб, які ініціюють або контролюють процес створення такого контенту, а також співвідношенню між людським внеском і автономною діяльністю системи.

Аналізуються підходи до вирішення цих питань у правових системах США, Великобританії, Європейського Союзу та України. Зокрема, розкриваються юридичні колізії, що виникають у випадках, коли відсутня безпосередня участь людини у творчому процесі. Окремо розглянуто новели Закону України «Про авторське право і суміжні права» (2022), зокрема запровадження терміна «неоригінальний об'єкт», який викликає численні дискусії серед науковців та практиків через недостатню чіткість і розмитість меж його застосування. Підкреслюється потреба у нормативному уточненні цього поняття, зокрема шляхом встановлення критеріїв мінімального людського внеску, необхідного для набуття правового захисту.

Наголошено на необхідності гармонізації національного законодавства із міжнародними стандартами та підкреслено важливість формування єдиної правозастосовної практики, яка б дозволила ефективно кваліфікувати об'єкти, створені за участі або за ініціативою штучного інтелекту. Також у статті окреслено соціальні ризики, пов'язані з широким впровадженням ШІ у сферу інтелектуальної праці – зокрема ризики втрати робочих місць, посилення нерівності, поширення дискримінаційних алгоритмів, а також можливості маніпуляції громадською думкою через автоматизовану генерацію контенту. Зроблено висновок про нагальну потребу у комплексному, міждисциплінарному підході до правового регулювання сфери штучного інтелекту з урахуванням принципів верховенства права, поваги до прав і свобод людини, технологічного розвитку та етичного використання цифрових інструментів.

Ключові слова: штучний інтелект, авторське право, творчість штучного інтелекту, ChatGPT.

Bochkova I.I., Vrublevska-Misiuna K.M. ChatGPT and the Law: challenges and prospects for legal regulation of artificial intelligence creativity.

The article examines the current issues of legal regulation of creative activity of artificial intelligence, in particular GPT, which, being the result of a complex machine learning process, is capable of generating texts, images, music, videos and other objects that may potentially have features of copyrighted works. The author examines the issues related to the lack of a legally defined status of artificial intelligence as

a copyright subject, as well as the difficulties arising in qualifying the results of its activities. Particular attention is paid to the problem of determining the authorship of works created using AI, the legal status of persons who initiate or control the process of creating such content, and the relationship between human input and autonomous system activity.

The author analyzes the approaches to addressing these issues in the legal systems of the United States, the United Kingdom, the European Union and Ukraine. In particular, the author reveals the legal conflicts that arise in cases where there is no direct human participation in the creative process. The author also considers the novelties of the Law of Ukraine "On Copyright and Related Rights" (2022), in particular, the introduction of the term "non-original object", which causes numerous discussions among scholars and practitioners due to the lack of clarity and vagueness of its application. The author emphasizes the need for regulatory clarification of this concept, in particular by establishing the criteria for the minimum human contribution required for obtaining legal protection.

The author emphasizes the need to harmonize national legislation with international standards and emphasizes the importance of forming a unified law enforcement practice that would allow for effective qualification of objects created with the participation or on the initiative of artificial intelligence. The article also outlines the social risks associated with the widespread introduction of AI into the field of intellectual labor, including the risks of job losses, increased inequality, the spread of discriminatory algorithms, and the possibility of manipulating public opinion through automated content generation. The author concludes that there is an urgent need for a comprehensive, interdisciplinary approach to the legal regulation of artificial intelligence, taking into account the principles of the rule of law, respect for human rights and freedoms, technological development and ethical use of digital tools.

Key words: artificial intelligence, artificial intelligence, copyright, artificial intelligence creativity, ChatGPT.

Постановка проблеми. Штучний інтелект, що представляє собою комп'ютерну програму для генерації різноманітних об'єктів, стає новим викликом для правової системи. В контексті правового регулювання він виступає як нове явище, що створює правовий феномен в структурі правовідносин. Штучний інтелект є новим об'єктом правового регулювання, оскільки його здатність генерувати і створювати твори науки, літератури і мистецтва визнається невід'ємною складовою сфери діяльності в сучасній цифровій економіці [1, с. 60].

Права людини дедалі більше залежать від алгоритмів, що впливають на рішення у сферах житла, охорони здоров'я, освіти, фінансів тощо. Водночас правове регулювання не встигає за стрімким розвитком ШІ: відсутні чітке визначення, комплексні стратегії, узгоджені етичні норми. Серед проблем – непрозорість алгоритмів, дискримінація, складність оскарження рішень і питання відповідальності. Прогалини в регулюванні створюють серйозні ризики для захисту прав людини в цифрову епоху [2, с. 1498].

Стан опрацювання проблематики: Широке поширення штучного інтелекту в різноманітних сферах життя викликає значний інтерес серед теоретиків і практиків, які зосереджують свою увагу на питаннях правового регулювання цієї діяльності на національному та міжнародному рівнях. Дослідженню питань правового статусу об'єктів, створених за допомогою штучного інтелекту, приділяється увага таких вчених, як Г. Андрощук, А. Дорошенко, Л. Тарасенко, Л. Майданик, А. Штефан та інші. Особливу увагу викликало прийняття Закону України «Про авторські та суміжні права», який набрав чинності у 2023 році, ставши фактично першим нормативним актом, що визначає особливості використання об'єктів, створених штучним інтелектом.

Метою дослідження є виявлення та аналіз ключових правових викликів, що постають у зв'язку з творчістю штучного інтелекту, зокрема ChatGPT, а також оцінка перспектив правового регулювання створених ним об'єктів інтелектуальної власності з урахуванням новел законодавства України та міжнародних підходів.

Виклад основного матеріалу. Загалом, у різних країнах існують схожі визначення для поняття «штучний інтелект», однак зазвичай воно стосується області комп'ютерних наук, що вивчає створення програм і систем, здатних виконувати завдання, що вимагають інтелектуальних здібностей, аналогічних людському мисленню. Відповідно до законодавства України штучний інтелект – це «організована сукупність інформаційних технологій, із застосуванням якої можливо виконувати складні комплексні завдання шляхом використання системи наукових методів досліджень і алгоритмів обробки інформації, отриманої або самостійно створеної під час роботи, а також створювати та використовувати власні бази знань, моделі прийняття рішень, алгоритми роботи з інформацією та визначати способи досягнення поставлених завдань» [3].

В нормативно-правових актах Європейського Союзу штучний інтелект розглядається як «електронна особа», але ще йдуть дискусії стосовно його статусу, авторських прав та інших аспектів

взаємодії з ним. Визначення статусу штучного інтелекту є складним завданням, оскільки воно вимагає вирішення правових та моральних питань, пов'язаних із наданням йому статусу «особи». Особливу актуальність має питання щодо надання «розумним роботам» юридичного чи електронного статусу[4].

Штучний інтелект вже виконує багато базових завдань, які раніше були доступні лише людині – від прийому замовлень у ресторані до керування автомобілем. Хоча повністю автономне водіння поки не досягло ідеальної безпеки, ШІ в багатьох випадках уже перевершує людину: за статистикою, близько 94% ДТП спричинені людською помилкою, що щороку забирає понад мільйон життів у світі та понад 30 тисяч – у США [5].

Використання штучного інтелекту сприяє автоматизації та підвищенню ефективності. Водночас виникають виклики щодо правового регулювання його використання. З метою врегулювання цих питань 2 грудня 2020 року Кабінет Міністрів України схвалив Концепцію розвитку штучного інтелекту в Україні [3], яка визначає цей напрям як пріоритетний у сфері науково-технологічних досліджень і окреслює сфери впровадження ШІ.

Наразі штучний інтелект все швидше проникає у всі сфери життя. Підтвердженням цього є повідомлення Міністерства охорони здоров'я у вересні 2023 року про запуск пілотного проекту BrainScan, системи, яка базується на штучному інтелекті та допомагає діагностувати захворювання або пошкодження головного мозку за короткі проміжки часу.

Одним із популярних застосунків на базі технологій штучного інтелекту є ChatGPT (Generative Pre-trained Transformer) [6], розроблений компанією OpenAI та випущений у 2022 році. Термін «ChatGPT» використовується щодо моделей GPT (GPT-3, GPT-3.5, GPT-4), що застосовуються в чат-ботах та інших комунікаційних системах. ChatGPT-3.5 призначений для ведення діалогу і навчається за допомогою керованого машинного навчання та навчання з підкріплення.

Попри існування аналогічних чат-ботів, саме ChatGPT викликав значний резонанс, особливо в освітньому середовищі, де сприймається як суперечлива інновація [7, с. 13]. Завдяки діалоговому формату, ChatGPT здатен відповідати на уточнення, визнавати помилки, оскаржувати хибні припущення й відхиляти недоречні запити. З моменту запуску його широке використання спричинило численні дискусії.

Адже з однієї сторони, він виступає своєрідним інструментом у досягненні різних цілей, та може прискорювати виконання певних рутинних завдань, а з іншого боку, виникає чимало питань щодо прав суб'єкта на твір, який він створює за допомогою штучного інтелекту. Окрім того, зростає вірогідність можливого скорочення значної кількості робочих місць, зокрема проведено різноманітні дослідження та опитування в межах цієї проблематики. Так, у одному з досліджень [8], присвяченому аналізу впливу на професію автора та сценариста наведено дані, відповідно до яких показник ризику автоматизації професії складає 49%. В ході дослідження була проаналізована значна кількість коментарів та електронних листів, що стосуються ChatGPT та його взаємодії з вказаними професіями. Отримані результати свідчать про те, що це програмне забезпечення викликає в людей як занепокоєння, так і позитивні емоції. Аналіз даних дозволяє встановити, що професія автора має різноманітні робочі ролі, включаючи рекламного копірайтера, автора рекламних оголошень, копірайтера та сценариста. Важливо відзначити, що деякі з цих професій можуть бути більш схильними до автоматизації за допомогою ChatGPT, хоча конкретний аналіз цього питання не був проведений. Автори вказують на те, що, незважаючи на те, що професію копірайтера не можна вважати мертвою, але вона зазнає суттєвих змін. Висновок дослідження полягає в тому, що для успішного розвитку в цій галузі важливо залишатися в курсі останніх тенденцій та адаптуватися до змін викликаних впровадженням нових технологій.

Питання авторства та права власності часто стає об'єктом суперечок. У більшості країн, згідно із правовими нормами щодо авторського права, автором твору, як правило, вважається особа, яка його створила. Проте, коли твір формується завдяки штучному інтелекту, стає незрозумілою особа, яка безпосередньо є творцем. Ця неоднозначність може викликати труднощі у визначенні, хто має право на використання даного твору, хто може претендувати на визнання його автором. За допомогою штучного інтелекту створено вже доволі велику кількість об'єктів і в цьому контексті виникають питання щодо авторських прав на такі об'єкти. І у цьому аспекті підходи різняться у різних країнах. До прикладу країни з англосаксонською-правовою системою застосовують підхід відповідно до якого право інтелектуальної власності може належати тільки людині. Зокрема 18.08.2023 року суд США у справі Стівена Талера [9] постановив, що авторське право не може бути застосоване до творів, які були створені за допомогою штучного інтелекту. Стівен Талер намагався повторно зареєструвати авторське право на зображення, створене за допомогою штучного інтелекту, який він розробив. Талер спробував зареєструвати це зображення як роботу, зроблену на замовлення, де автором був алгоритм, а власником твору він сам, проте його заявку було відхилено. Після оста-

точної відмови у 2022 році Талер подав позов проти Управління авторських прав США (USCO), що відмова була незаконною. Проте суддя Гоуелл не погодилася з ним у своєму рішенні, зауваживши, що авторське право ніколи не застосовувалося до творів, створених без участі людини, і підкреслила, що «авторство людини – це основний принцип авторського права.

Великобританія застосовує підхід відповідно до якого право власності буде належати особі, працею якої було створено такий об'єкт. Країни Європейського Союзу та Україна також схиляються до такого підходу.

Міністри цифрових технологій країн «Великої сімки» (G7), що представляють найбільш індустріально розвинуті економіки, ухвалили п'ять принципів управління новими технологіями, такими як штучний інтелект [10]. Це стало актуальним на тлі стрімкого поширення використання чат-ботів із застосуванням штучного інтелекту у всьому світі. Питання встановлення стандартів для відповідального використання штучного інтелекту стало одним із пріоритетів під час дводенної міністерської зустрічі, яка відбулася в місті Такасакі, на північний захід від Токіо.

П'ять узгоджених принципів охоплюють такі аспекти:

1) Верховенство права. Зобов'язання до додержання принципу верховенства права визначається як один із керівних принципів управління новими технологіями, особливо у контексті штучного інтелекту.

2) Належний процесинг. Прагнення до належного, етичного та справедливого оброблення інформації є ключовим аспектом у впровадженні технологій, таких як штучний інтелект.

3) Дотримання норм демократії. Принцип дотримання норм демократії визначає необхідність врахування громадських інтересів та впливу на соціальні структури під час впровадження технологій.

4) Повага до прав людини. Врахування та захист прав людини є фундаментальним принципом, який визначає етичний контекст використання штучного інтелекту.

5) Використання можливостей штучного інтелекту для інновацій. Сприяння інноваційному використанню можливостей, які надає штучний інтелект, визначається як стратегічний напрям для розвитку цифрових технологій.

У цьому контексті виникає питання, який захист отримують об'єкти створені за допомогою ChatGPT та хто може бути суб'єктом такого права. З метою вирішення таких нагальних питань та гармонізації законодавства України у сфері інтелектуальної власності з європейськими стандартами 1 грудня 2022 року було прийнято Закон України «Про авторське право та суміжні права» [11]. Закон містить низку новел, які стосуються різних аспектів авторських прав, зокрема, поява норми, яка встановлює основи правового регулювання авторських прав на твір, створений за допомогою штучного інтелекту.

У світовій практиці існує кілька ключових підходів до визначення авторства творів, що виникають в результаті використання штучного інтелекту:

а) автор – розробник штучного інтелекту. Цей підхід покладає відповідальність за авторство на творця штучного інтелекту, а саме на розробника комп'ютерної програми чи коду.

б) автор – користувач штучного інтелекту. Цей підхід визначає автора як користувача штучного інтелекту, особливо для конкретних видів програм, де користувач впливає на творчий процес.

в) автор – штучний інтелект (концепція «електронної особи».Запровадження концепції «електронної особи» визнає сам штучний інтелект як автора творів.

Перші два підходи є найбільш поширеними та прийнятними, але вони не повністю враховують ключові характеристики творів як об'єктів інтелектуальної власності, такі як наявність творчої та інтелектуальної праці людини. Концепція визнання авторства штучним інтелектом залишається менш визнаною, проте це питання продовжує привертати увагу та обговорення в юридичних та етичних спільнотах [12, с. 58].

Таким чином, підходи до визначення авторства можуть бути різними: від покладання його на розробника штучного інтелекту чи користувача до концепції «електронної особи», де автором визнається сам штучний інтелект. Проте ключовим аспектом залишається визнання ролі творчої праці людини у створенні та впливі на твори, що входять до сфери інтелектуальної власності.

Оскільки наразі надзвичайно актуальним є питання нормування відносин, пов'язаних з використанням штучного інтелекту прийняття нового законодавства є вкрай важливим та актуальним. Запровадження права особливого роду є доречним та важливим етапом для розвитку вказаних відносин, оскільки надання такого права надає певної визначеності та зменшенню суперечок з приводу авторських прав та конфліктів, які можуть виникати. Отже, розглянемо, в чому суть права особливого роду в контексті використання штучного інтелекту.

Оскільки авторське право може застосовуватись виключно до особи, яка приклала свої творчі зусилля до створення твору, то відповідно твір, який є «неоригінальний об'єктом», створеним

штучним інтелектом потребує відмінного правового регулювання. Варто зазначити, що , Закон України «Про авторське право і суміжні права» не використовує поняття «штучного інтелекту», а застосовує поняття «згенерований комп'ютерною програмою».

Дорошенко О. підкреслює, що вживання законодавцем поняття «неоригінальний об'єкт» для характеристики терміна «об'єкт, згенерований комп'ютерною програмою» свідчить про його намір ретельно розмежовувати твір, створений людиною як об'єкт авторського права, від того, що може бути визнано «не твором». Такий підхід направлений на визначення та регулювання відмінностей між результатами творчої праці людини та об'єктами, створеними за допомогою комп'ютерних програм, без прямого втручання людей. Застосування терміна «неоригінальний об'єкт» вказує на особливий акцент на відсутність оригінальності у результаті інтелектуальної творчої діяльності людини-автора. Цей підхід обумовлений спробою визначити та класифікувати об'єкти, які виникають без прямого творчого внеску людини та можуть бути результатом автоматизованого генераційного процесу, наприклад, через використання штучного інтелекту або комп'ютерних алгоритмів [13, с. 89-90].

Таким чином, впровадження поняття «неоригінальний об'єкт» у законодавство спрямоване на регулювання відносин, пов'язаних із захистом авторських прав та визначенням статусу об'єктів, що виникають у результаті автоматизованих процесів, і визначається їхньою відсутністю оригінальності, яка характеризує творчий внесок людини-автора.

Прийняття нового Закону безперечно є досягненням у правовому регулюванні вказаних відносин, але разом з тим деякі положення є неоднозначними та потребують певних уточнень та доповнень. Зокрема, потребує деталізації ч. 1 ст. 33 «Твори, створені фізичними особами з використанням комп'ютерних технологій, не вважаються неоригінальними об'єктами, згенерованими комп'ютерною програмою». Адже незрозуміло як саме розуміти «з використанням комп'ютерних технологій». Яких саме технологій, з якою метою, в якому обсязі тощо. На практиці це може призвести до різного тлумачення вказаного положення. Окрім того постає питання щодо можливостей визначення таких подібностей, необхідною є розбробка механізму, який дозволить вирішувати це питання вже в практичній площині. В цьому аспекті важливим є встановлення межі, де використання штучного інтелекту буде вважатись як інструмент для досягнення мети і відповідно на такий об'єкт буде поширюватись авторське право, а в якому випадку створення об'єкту за допомогою штучного інтелекту буде підпадати під правове регулювання права особливого роду.

Неоригінальним об'єктом, згенерованим комп'ютерною програмою, є об'єкт, що відрізняється від існуючих подібних об'єктів та утворений у результаті функціонування комп'ютерної програми без безпосередньої участі фізичної особи в утворенні цього об'єкта. Коли особа формулює запит чи можна це розглядати як функціонування без безпосередньої участі?

Коваль О.М. та Бублик К.С. зазначають, що такий результат, може бути оригінальним лише у випадку, коли фізична особа активно залучається до розробки програми і в такому випадку право sui generis вже не застосовується до створеного об'єкта [14].

Штефан А. висловлює позицію відповідно до якої відсутність прямої участі людини проявляється у тому, що людина встановлює параметри штучного інтелекту, надає йому конкретні дані, ініціює процес аналізу чи синтезу інформації на основі виконаного аналізу, але не маніпулює кожним кроком, який необхідно виконати комп'ютеру. Людина не впливає на зміст цього об'єкта, який залежить виключно від вибору комп'ютера, тим самим роблячи об'єкт згенерованим без прямої участі людини [15, с. 77].

Майданик Л. зазначає, що право на комп'ютерний об'єкт охоплює ідею повністю автономного штучного інтелекту, яка визначається відсутністю безпосередньої участі людини у його створенні. Навіть при тому, що іноді ЗМІ повідомляють про створення штучним інтелектом нових творів, таких як пісні чи картини, важливо враховувати, що ці твори можливі завдяки аналізу даних, створених людьми. Деякі твори штучного інтелекту, які наслідують стиль конкретного художника, ґрунтуються на машинному навчанні на основі даних, створених цим художником. Проте, насправді, такі роботи можуть бути розглянуті як твори, в яких була значна участь людини, а не повністю автономні творіння [16, с. 153].

Таким чином можна побачити, що норма ч. 1 ст. 33 Закону викликає неоднозначне тлумачення, тому для уникнення непорозумінь доцільно надати законодавче визначення поняттю без безпосередньої участі фізичної особи в утворенні цього об'єкта, адже може складатись думка, що якщо особа формулює запит програмі штучного інтелекту, то це є її участю у процесі створення нового об'єкту, тому виникає питання чи він є оригінальним чи ні. Але разом з тим, вказана норма може розумітись як діяльність штучного інтелекту без будь-якого втручання людини, але наразі не існує повністю автономного штучного інтелекту.

Отже, можна зробити висновок, що штучний інтелект широко використовується у світі представляючи собою комп'ютерні програми для генерації різноманітних об'єктів. Проте правове регулювання не встигає за темпами поширення штучного інтелекту, що призводить до появи прогалин в правовому регулюванні, відсутності узгодженості в термінології, відсутності стратегій та нечіткості етичних норм.

Проблеми включають «приховані алгоритми», дискримінаційні алгоритми, суперечливість при оскарженні автоматизованих рішень та відповідальність за завдану шкоду. Висновок полягає в тому, що існуючі прогалини в правовому регулюванні штучного інтелекту породжують суттєві виклики для захисту основних прав людини в цифровому суспільстві. Подолати зазначені проблеми, шляхом правової регламентації цієї нової реальності покликаний Закон України «Про авторське право і суміжні права» 2022 року, який став першим актом, що визначає особливості використання об'єктів, створених штучним інтелектом.

Висновки. Штучний інтелект, представлений такими технологіями, як наприклад ChatGPT (Generative Pre-trained Transformer), стає неабияким викликом для сучасної правової системи. Його вплив на професії викликає резонанс, породжуючи питання про повну автоматизацію деяких професій, що призведе до зменшення великої кількості робочих місць.

Питання авторства та прав власності в контексті штучного інтелекту викликають значні суперечки. Зазвичай автором твору вважається людина, але при створенні творів за участі штучного інтелекту виникає неоднозначність. У країнах існують різні підходи до визначення правового статусу таких творів. Наприклад, США визначили, що авторське право не може застосовуватися до творів, створених штучним інтелектом, підкреслюючи принцип «авторство людини». Велика сімка країн G7 акцентує на важливості встановлення стандартів для відповідального використання штучного інтелекту, щоб забезпечити його етичне та відповідальне застосування в сучасному суспільстві. Ці питання створюють нові виклики для правової регламентації та вимагають гармонізації підходів на міжнародному рівні.

Питання визначення авторства творів, створених за допомогою штучного інтелекту, стає ключовим у юридичному просторі. Однак визнання ролі творчої праці людини залишається ключовим аспектом. Це відкриває дискусії та вимагає гармонізації законодавства для забезпечення чіткості та визначеності в правовому регулюванні штучного інтелекту.

Закон України «Про авторське право і суміжні права» вживає термін «згенерований комп'ютерною програмою», спрямований на розмежування творів людської творчості та об'єктів, створених автоматизованими процесами. Неоднозначне тлумачення певних положень закону, таких як ч.1 ст.33, вказує на потребу уточнень та доповнень. Зокрема, визначення межі між участю людини та автономією штучного інтелекту є ключовим для забезпечення чіткості та визначеності в правовому регулюванні цієї області.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Андрощук Г.О. Штучний інтелект: економіка, інтелектуальна власність, загрози. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2021. № 2. С. 56–74. URL: https://ekmair.ukma.edu.ua/items/aa5e1100-1d04-4711-bffb-f929ac865634 (дата звернення – 23.06.2025).
2. Мамаєв І.О. Правове регулювання штучного інтелекту в аспекті прийняття «AI BILL OF RIGHTS» URL: https://dspace.udpu.edu.ua/bitstream/123456789/15348/1/MODERN-RESEARCH-IN-WORLD-SCIENCE-29-31.01.23.pdf#page=1498 (дата звернення – 23.06.2025).
3. Про схвалення Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 02.12.2020 р. № 1556-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-2020-р#Text (дата звернення – 23.06.2025).
4. Тюря Ю.І. Результати компаративістичного дослідження правової доктрини у сфері штучного інтелекту. *Правова позиція*. № 1 (38). 2023. С. 66–70. URL: http://biblio.umsf.dp.ua/jspui/bitstream/123456789/5373/1/12.pdf (дата звернення – 23.06.2025).
5. Road traffic injuries and deaths – a global problem. Centers for disease control and prevention. 2023. URL: http://www.cdc.gov/injury/features/global-road-safety/index.html (дата звернення – 23.06.2025).
6. Офіційний сайт ChatGPT. URL: https://openai.com/blog/chatgpt.
7. Леонтьєва І.В. ChatGPT в освітньому процесі вищої школи: заборонити не можна використовувати. Освіта та педагогічна наука. 2023. №1 (182). С. 13-23. URL: https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/45620/1/I_Leontieva_OPN_1(182)_FPO.pdf (дата звернення – 23.06.2025).
8. Will robots take my job? Заголовок з екрану. URL: https://willrobotstakemyjob.com/writers-and-authors (дата звернення – 23.06.2025).
9. United States district Court for the district of Columbia/ Case 1:22-cv01564-BAH Document 24 Filed 08/18/23. URL: https://s3.documentcloud.org/documents/23919666/ thalervperlmutter.pdf (дата звернення – 23.06.2025).

10. G-7 ministers agree on 5 principles to govern AI, emerging tech – Заголовок з екрану. URL: https://english.kyodonews.net/news/2023/04/2fc562a4022c-update1-g-7-ministers-meet-with-ai-risks-digital-infrastructure-in-focus.html (дата звернення – 23.06.2025).
11. Про авторське право і суміжні права : Закон України від 01.12.2022 р. № 2811-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20#Text (дата звернення – 23.06.2025).
12. Голубенко І. Щодо авторського права на тексти створені за допомогою штучного інтелекту. Креативний простір. №12. 2023. URL: https://ela.kpi.ua/bitstream/ 123456789/57524/1/ Holubenko_Shchodo_avtorskoho_prava_P58-59.pdf (дата звернення – 23.06.2025).
13. Дорошенко О. Право sui generis на неоригінальні об'єкти, згенеровані комп'ютерною програмою: новели правового регулювання. Теорія і практика інтелектуальної власності. № 3. 2023. URL: http://uran.inprojournal.org/article/view/282325 (дата звернення – 23.06.2025).
14. Коваль О.М., Бублик К.С. Неоригінальні об'єкти згенеровані комп'ютерною програмою. *Innovations and prospects in modern science. Proceedings of the 5th International scientific and practical conference. SSPG Publish. Stockholm, Sweden. 2023*. Pp. 503-507. URL: https://er.knutd.edu.ua/bitstream/123456789/25273/1/503-507INNOVATIONS-AND-PROSPECTS-IN-MODERN-SCIENCE-8-10.05.23-%282%29-503-506.pdf (дата звернення – 23.06.2025).
15. Штефан А. Об'єкти, згенеровані комп'ютерною програмою (штучним інтелектом) без безпосередньої участі людини: перший світовий досвід правової охорони. Теорія і практика інтелектуальної власності. № 1-2. 2023. С. 75–85. URL: http://uran.inprojournal.org/ article/ view/277227 (дата звернення – 23.06.2025).
16. Maidanyk L. Artificial intelligence and sui generis right: a perspective for copyright in Ukraine. Access to Justice in Eastern Europe. 2021 3(11) Pp. 144–154. URL: https://ajee-journal.com/ upload/attaches/att_1627907054.pdf (дата звернення – 23.06.2025).

УДК 347.61/.64:342.7(4)
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.1.47

ОГЛЯД РІШЕНЬ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ ТА ЗАКОНОДАВСТВА КРАЇН ЄВРОПИ СТОСОВНО СУРОГАТНОГО МАТЕРИНСТВА

Булеца С.Б.,
докторка юридичних наук, професорка,
завідувачка кафедри цивільного права та процесу
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0000-0001-9216-0033

Булеца С.Б. Огляд рішень Європейського Суду та законодавства країн Європи стосовно сурогатного материнства.

Вказується, сурогатне материнство як один із способів допоміжних репродуктивних технологій для подолання безпліддя надає можливість жінкам, які не здатні самостійно виносити дитину, здійснити мрію про материнство. Завдяки програмам сурогатного материнства численні подружні пари змогли подолати проблему безпліддя та отримати радість батьківства.

Стаття присвячена аналізу рішень Європейського Суду, які стосувалися сурогатного материнства, зазначено, що Європейський суд з прав людини може заборонити сурогатне материнство, однак таке рішення вимагатиме компромісу з найкращими інтересами дитини. Цінність нового життя спонукає до регуляторних дій щодо медичних закладів, майбутніх батьків, які вдаються до сурогатного материнства, та сурогатних матерів. Нормативні акти повинні захищати права і благополуччя всіх осіб, залучених до сурогатного материнства, і гарантувати дотримання етичних норм. Держава може узгодити інтереси шукачів сурогатного материнства з інтересами суспільства, встановивши чіткі правила і механізми нагляду. Це передбачає нотаріальне посвідчення та реєстрацію договорів про застосування сурогатного материнства; проведення ДНК-тестування в акредитованому медичному закладі для підтвердження генетичного зв'язку між батьками (матір'ю чи батьком) та плодом; консультування всіх сторін, залучених до процесу сурогатного материнства, для отримання інформованої згоди та забезпечення розуміння. Сувора політика компенсації сурогатним матерям повинна запобігати експлуатації та гарантувати їхній добробут під час процедури.

Східноєвропейське законодавство прямо не забороняє і не дозволяє сурогатне материнство. ДНК-тестування встановлює зв'язок між дитиною та її біологічними батьками, які використовують сурогатне материнство. Таким чином, важливим є створення всеосяжного комп'ютеризованого реєстру всіх учасників ДРТ, включаючи випадки сурогатного материнства. Надання підтримки будь-якій потенційній дитині, яка може з'явитися в результаті цього процесу, є дуже важливим.

Ключові слова: сурогатне материнство, рішення, Європейський суд, дитина, батьки, права, безпліддя, реєстрація, договір, найкращі інтереси.

Buletsa S.B. Review of the decisions of the European Court and the legislation of European countries regarding surrogacy.

It is indicated that surrogacy as one of the methods of assisted reproductive technologies to overcome infertility provides an opportunity for women who are unable to bear a child on their own to realize the dream of motherhood. Thanks to surrogacy programs, numerous couples have been able to overcome the problem of infertility and gain the joy of parenthood.

The article analyses the judgments of the European Court of Justice relating to surrogacy and notes that the European Court of Human Rights may prohibit surrogacy. Still, such a decision would require a compromise with the best interests of the child. The value of a new life prompts regulatory action in relation to medical institutions, intended parents who resort to surrogacy and surrogate mothers. Regulations should protect the rights and welfare of all persons involved in surrogacy and ensure that ethical standards are adhered to. The state can reconcile the interests of surrogacy seekers with the interests of society by establishing clear rules and oversight mechanisms. This includes notarisation and registration of surrogacy agreements; DNA testing by an accredited medical facility to confirm the genetic relationship between the parents (mother or father) and the fetus; and counselling of all parties involved in the surrogacy process to ensure informed consent and understanding. A strict compensation policy for surrogate mothers should prevent exploitation and guarantee their well-being during the procedure.

Eastern European legislation neither explicitly prohibits nor permits surrogacy. DNA testing establishes a link between a child and his or her biological parents who use surrogacy. Therefore, it

is important to establish a comprehensive computerised registry of all participants in ART, including surrogacy cases. Providing support to any potential child that may result from this process is essential.

Key words: surrogacy, judgment, European Court, child, parents, rights, infertility, registration, contract, best interests.

Постановка проблеми. Одним із методів лікування безпліддя, який використовує допоміжні репродуктивні технології, є сурогатне материнство, яке дає шанс жінкам, які не можуть народити дитину самостійно. Програма сурогатного материнства дала можливість багатьом парам, що зіштовхнулися з проблемою безпліддя, стати щасливими батьками.

В Україні порядок застосування допоміжних репродуктивних технологій передбачений рядом нормативно-правових документів: Основами законодавства України про охорону здоров'я [1]; Сімейним кодексом України [2]; Цивільним кодексом України [3]; Наказом МОЗ № 771 від 23.12.2008 «Про затвердження Інструкції про порядок застосування допоміжних репродуктивних технологій» [4], який присвячений тільки медичним аспектам, і наказом Міністерства юстиції України «Про внесення змін до Правил реєстрації актів цивільного полягає в Україні» № 1154/5 від 22.11.2007 [5], «Про затвердження Порядку напряму жінок для проведення першого курсу лікування безплідності методами допоміжних репродуктивних технологій за абсолютними свідченнями за бюджетні кошти» від 29.11.2004 [6]. Україна де-факто є країною так званого «комерційного сурогатного материнства». Законодавча база містить мінімум обмежень для проведення процедури, як для громадян України, так і для іноземців. Це приваблює безліч іноземних пар, які стикаються з проблемами безпліддя. Однак, незважаючи на популярність цієї послуги, виникають етичні та юридичні питання щодо прав дітей і сурогатних матерів. Водночас з іншого боку відбувається поширення шахрайства на репродуктивному материнстві, коли винагорода за виношування не виплачується, а жінкам не надаються домовлені права, а їх натомість втягують у судові справи, викликає занепокоєння у міжнародній спільноті та змушує країни, де дозволено сурогатне материнство переглянути своє законодавство. Це відбулося і в Україні, де був поданий проект закону до Верховної Ради в 2022, однак 23.03.2025 р. не був прийнятий [7]. Це свідчить, що не є необхідність змінювати чинне законодавство по сурогатному материнству, однак гучний скандал 24.09.2024 про те, що в Україні пропонували дітей одностатевим парам з-за кордону. Вперше в Україні суд виніс вирок за торгівлю людьми у сфері репродукції [8]. Двоє керівників клініки та юрист отримали умовні терміни. Загалом 12 учасників злочинної групи підшукували одностатеві пари за кордоном, вербували в Україні сурогатних матерів, які народжували від них дітей, та вивозили немовлят за кордон. Доведено, що 10 дітей були народжені сурогатними матерями для одностатевих пар і вивезені до країн ЄС. І ця схема існувала щонайменше 4 роки. До початку розслідування, найімовірніше, існувало ще щонайменше 40 дітей, які були продані з 2019 року. Ціна за це – 69 тисяч євро. Ця послуга включала весь юридичний супровід, приїзд в Україну, підбір донора яйцеклітин з каталогу з фотографіями жінок, створення ембріона, підбір сурогатної матері, підтримку під час вагітності, реєстрацію дитини, після чого батько вивозив дитину в країну проживання.

Метою дослідження даної статті є цивільно-правовий аналіз особливостей розгляду Європейським Судом справ по сурогатному материнству та аналіз сурогатного материнства в країнах східної Європи.

Стан опрацювання проблематики. Рівень наукових розробок цієї теми є недосконалим у зв'язку з швидкими темпами розвитку сурогатного материнства в соціальної сфери. Особливості сурогатного материнства в Україні досліджували такі правники, як Р.О. Стефанчук, С.О. Сліпченко, О.В. Кохановська, Н.О. Давидова, В.А. Ватрас, К. Москаленко, В.М. Піроженко, Ю.В. Коренга, О.В. Розгон, М.В. Менджул, Ю.Ю. Таланов, С. Франчук, Н. Федорченко Я. Триньова та інші. Крім того, бурхливий розвиток науки цивільного права у сфері особистих немайнових прав подекуди виходить за межі традиційних уявлень, що закладалися у цей інститут. Однак поза увагою залишаються загальні положення про захист прав сторін при сурогатному материнстві Європейським судом, особливості сурогатного материнства в сусідніх державах: Румунії, Словаччини, Угорщини, Чехії.

Виклад основного матеріалу. Українське законодавство містить визначення поняття «забезпечення найкращих інтересів дитини». Так, у ст. 1 Закону України «Про охорону дитинства» [9] зазначає, що з метою забезпечення найкращих інтересів дитини дії та рішення, що стосуються дитини, повинні бути спрямовані на задоволення індивідуальних потреб дитини з урахуванням її віку, статі, стану здоров'я та розвитку, життєвого досвіду, у тому числі в сім'ї, а також культурного та етнічного походження. Крім того, думка дитини повинна серйозно враховуватися, якщо вона досягла віку та рівня розвитку, на якому вона може її висловити.

Аналіз зазначених норм дозволяє зробити висновок, що в основі будь-якого рішення щодо дитини, навіть у випадку народження дитини за допомогою сурогатного материнства, завжди повинні бути найкращі інтереси дитини. І саме з цих причин важливо забезпечити, щоб закони, політика і практика у сфері сурогатного материнства відповідали принципам недискримінації, найкращих інтересів дитини, права дитини на життя і розвиток, а також на вираження поглядів.

Розглянемо позиції Європейського суду з прав людини, які стосувалися сурогатного материнства, наприклад у справі **«Парадізо і Кампанеллі проти Італії»** (2017) [10], Велика палата підкреслила дискреційні повноваження держави у визнанні права на сурогатне материнство і, враховуючи факти, визнала вагу і наслідки цього рішення для заявників, але дійшла висновку, що порушення статті 8 Конвенції не було.

У справі «Меннессон проти Франції» (2014) [11], Європейський суд з прав людини визнав, що право на повагу до приватного і сімейного життя третього і четвертого заявників, тобто дітей, народжених за допомогою сурогатного материнства, було порушено, незважаючи на те, що ця практика заборонена у Франції. Батько, який не має біологічного зв'язку з дитиною, може встановити відносини спорідненості лише через усиновлення, що, власне, і стало практикою у Франції після справи «Меннессон проти Франції».

Цікавою також є справа Європейського Суду **A. L. проти Франції (2022)** [12], яка стосувалася порушення права на приватне життя внаслідок відмови національних судів визнати батьківство заявника щодо його біологічної дитини, народженої за допомогою гестаційного сурогатного материнства у Франції, після того, як сурогатна мати довірила дитину третій парі. Заявник стверджував, що відмова судів встановити батьківство щодо його біологічної дитини становила непропорційне втручання в його право на приватне життя, яке не мало жодних правових підстав. Суд визнав порушення статті 8 (право на повагу до приватного і сімейного життя) Конвенції, оскільки французька держава не дотрималася свого зобов'язання проявити надзвичайну ретельність, враховуючи конкретні обставини справи. Розгляд справи тривав загалом шість років і один місяць, всупереч обов'язку проявляти надзвичайну ретельність, що вимагається в таких делікатних ситуаціях. Коли справа була передана до суду, дитині було близько чотирьох місяців, тоді як на момент завершення судового розгляду у Франції їй виповнилося шість з половиною років. У справах, пов'язаних з відносинами спорідненості, плин часу може зробити юридичну проблему доконаним фактом.

A.M. проти Норвегії (2022) [13]. Справа стосувалася можливості визнання в національному законодавстві спорідненості між дитиною, народженою за кордоном в результаті сурогатного материнства, і матір'ю, зазначеною в свідоцтві про народження, складеному за кордоном, як «законна мати». У цій справі дитина була зачата з використанням яйцеклітини стороннього донора, а батько, оскільки його біологічний матеріал був використаний для зачаття дитини, був визнаний таким, що має родинні зв'язки. У справі A.M. проти Норвегія, пара, яка народила дитину за допомогою сурогатного материнства, розлучилася після народження дитини. У зв'язку з розлученням подружжя жінка, яку в цій справі називали «законною матір'ю», не мала можливості бути зареєстрованою як мати дитини, оскільки чоловік, зареєстрований як (біологічний) батько дитини (колишній партнер), не давав згоди на усиновлення і не дозволяв їй бачитися з ним. У цій конкретній справі ЄСПЛ не знайшов порушення статей 8 і 14 Конвенції. Особлива думка судді Єліча: немає сумнівів, що дитина, народжена за допомогою сурогатного материнства, має особливий зв'язок з обома батьками, оскільки їхня воля була вирішальною для її зачаття і появи на світ.

Справа Європейського Суду **C. ed E проти Франції (2019)** [14] стосувалася відмови французької влади переписати у французькому РАЦСі повні записи у свідоцтвах про народження дітей, народжених за кордоном за допомогою гестаційного сурогатного материнства і зачатих з використанням гамет біологічного батька і третього донора. У свідоцтвах також було зазначено, що передбачувана мати є законною матір'ю. Суд визнав позовні вимоги неприйнятними як явно необґрунтовані. Зокрема, він постановив, що відмова французької влади не була непропорційною, оскільки національне законодавство допускає можливість визнання філіаційного зв'язку між дітьми, народженими в результаті сурогатного материнства, і біологічною матір'ю через усиновлення (біологічної) дитини другого з подружжя. Суд також постановив, що середній час очікування на рішення становив лише 4,1 місяця для прямого усиновлення і 4,7 місяця для усиновлення, яке не потребує узаконення.

У справі **Valdís Fjölnisdóttir та інші проти Ісландії, (2021)** [15] ЄС не виявив порушення Конвенції у відмові визнати подружню пару батьками дитини, народженої за допомогою сурогатного материнства. Справа стосувалася невизнання синівського зв'язку між першими двома заявниками (усиновлювачами) і третім заявником, народженим сурогатною матір'ю в США. Жоден із заявників не мав біологічного зв'язку з дитиною. Вони не були визнані законними батьками дитини в Ісландії, де, серед іншого, сурогатне материнство є незаконним. Заявники скаржилися, що від-

мова влади зареєструвати їх як батьків третього заявника становила втручання в їхні права. Суд вирішив, що порушення статті 8 (право на повагу до приватного життя) Конвенції не було. Він також постановив, що, незважаючи на відсутність біологічного зв'язку, побудова «сімейного життя» була можливою. Суд встановив, що рішення не визнавати двох заявників батьками дитини мало достатню правову основу в національному законодавстві, і, відзначивши зусилля, докладені владою для підтримки цього «сімейного життя», остаточно вирішив, що Ісландія діяла на свій розсуд.

У справі **S. e H. проти Польщі (2021)** [16] позивачами є діти одностатевої пари з подвійним ізраїльсько-американським громадянством, які проживають в Ізраїлі і зачали своїх дітей за допомогою сурогатного материнства в 2010 році. Вищий суд Каліфорнії визнав синівський зв'язок між парою і позивачами. Справа стосувалася їхньої заяви на отримання польського громадянства (оскільки один з батьків був громадянином Польщі). Заявники скаржилися, зокрема, на відмову польської влади визнати їхній родинний зв'язок з біологічним батьком, оскільки їхні батьки були одностатевою парою. Суд визнав ці скарги неприйнятними, встановивши відсутність об'єктивних підстав для висновку про втручання у право на повагу до приватного і сімейного життя. Визнаючи, що заявники не матимуть польського та європейського громадянства в результаті цих рішень, Суд підкреслив, що вони все одно зможуть скористатися правом на вільне пересування в Європі. Крім того, на думку колегії суддів, заявники не подавали жодних скарг або тверджень щодо труднощів, яких вони можуть зазнати внаслідок цих рішень, ні до самого Суду, ні до національних органів влади. Дійсно, відносини між батьками і дітьми, в даному випадку не визнані польською владою, були визнані в державі, де заявники зазвичай проживали. Юридичне визнання в США дозволило уникнути ризику виникнення правового вакууму як щодо громадянства, так і щодо визнання спорідненості з біологічним батьком. Не було встановлено порушення Конвенції у відмові визнати подружню пару законними батьками дитини, народженої в результаті сурогатного материнства.

І насамкінець, у справі **С. проти Італії від 31 серпня 2023** [17] Європейський суд з прав людини виніс рішення за апеляційною скаргою щодо відмови італійської влади визнати родинний зв'язок, встановлений українським свідоцтвом про народження між дитиною С, народженою за кордоном шляхом сурогатного материнства, та її біологічним батьком і біологічною матір'ю. Справа стосувалася статті 8 Конвенції. Суд визнав заяву прийнятною (одноголосно); шістьма голосами проти одного постановив, що мало місце процесуальне порушення статті 8 Конвенції у зв'язку зі встановленням філіації між заявником і Л.Б.; і одноголосно постановив, що не було порушення статті 8 Конвенції у зв'язку з відмовою зробити транскрипцію свідоцтва про народження заявника щодо його майбутньої матері. Італійські суди не виконали свого позитивного зобов'язання щодо швидкого прийняття рішення про встановлення правового зв'язку заявника з його біологічним батьком, але майбутня мати мала можливість юридично визнати дитину шляхом усиновлення.

Таким чином, у своїх рішеннях Європейський Суд не ставлять права новонародженої дитини на перше місце і не визнають законними батьками подружжя дітей, народжених за допомогою сурогатного материнства. Це свідчить про відсутність забезпечення принципу найкращих інтересів дитини. Правові системи повинні адаптуватися і розвиватися, щоб захищати права всіх дітей, незалежно від способу їх зачаття. Це вимагатиме зміни перспективи і більш комплексного розуміння сучасних сімейних структур. Правові рамки повинні йти в ногу з суспільними змінами, щоб забезпечити належний захист для всіх дітей.

Звернімся до законодавства країн Східної Європи стосовно сурогатного материнства, наприклад у **Румунії** наприкінці лютого 2012 року Дьордь Фрунда [18; 19; 20], голова Комісії з питань прав людини, релігії та меншин, представив на розгляд уряду законопроект, який передбачає, що безплідні пари та самотні жінки можуть скористатися послугами сурогатного материнства, щоб стати батьками. Цей закон ще не набув чинності, тому сьогодні пари, які не можуть зачати дитину, не можуть вдатися до цієї альтернативи. Однак, згідно зі статтею 21 Закону «Про репродуктивне здоров'я та допоміжні репродуктивні технології [21] «Перед початком таких процедур між подружжям та сурогатною матір'ю, якщо вона не перебуває у шлюбі, повинні бути складені наступні документи, а потім нотаріально завірені відповідно до законодавства: - згода сурогатної матері допомогти подружжю, якому надається допомога, мати одну або більше дітей, беручи участь у процесі екстракорпорального запліднення, виношування та народження дитини; – заява сурогатної матері про передачу батьківських прав подружжю, якому надається допомога, а також про згоду передати їм дитину відразу після її народження».

Стаття 22 цього закону передбачає, що для оформлення свідоцтва про народження дитини, народженої за допомогою сурогатного материнства, необхідно до народження дитини подати заяву та отримати дозвіл територіального управління з питань захисту прав дитини. У Румунії існує правовий вакуум щодо правового становища сурогатних матерів: фактично, на даний момент єдиним

рішенням є звернення до суду для зміни свідоцтва про народження дитини, народженої за допомогою сурогатного материнства.

Справа № **11320/2020 Бухарестського суду** [22]. Суд Бухареста прийняв до розгляду апеляцію батька проти біологічної матері та сурогатної матері, стверджуючи, що перша є матір'ю дитини, а не друга, зазначена як така у свідоцтві про народження. Після проведення судової ДНК-експертизи та порівняльного аналізу генетичних профілів усіх залучених осіб було встановлено генетичний зв'язок між біологічною матір'ю та дитиною. Правові джерела, взяті до уваги при винесенні рішення, – статті 408-409, 420, 441-447 Цивільного кодексу [23], а також інші національні та міжнародні норми, застосовні до цієї справи.

З огляду на той факт, що вагітність від імені інших осіб стосується фундаментального права на недоторканність приватного життя всіх залучених осіб, суд постановив, що до тих пір, поки наслідки сурогатного материнства не знайдуть справедливого і рівноправного вирішення в національному законодавстві, румунські суди не можуть відмовляти дітям у праві на визнання їх справжньої генетичної ідентичності. Виняток становлять випадки, коли існують суперечливі найкращі інтереси дитини, оскільки в рамках захисту прав дитини всі правові акти повинні відповідати цьому принципу [24].

Апеляційний суд Тімішоари також прийняв аналогічне рішення [25], в якому зазначалося, що «використання сторонами в ході судового розгляду процедури, наприклад, гестації на користь інших осіб, хоча вона прямо не врегульована законом, не може розглядатися як незаконна процедура, оскільки в цивільних справах те, що прямо не заборонено, дозволено». У цій справі нездатність заявників (у випадку з двійнею та неповнолітніми дітьми) домогтися визнання материнства їхньої біологічної матері, а отже, їхньої справжньої біологічної ідентичності, впливає на їхнє право на приватне життя, гарантоване статтею 8 Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Зазначу, що **с**урогатне материнство не є злочином в **Угорщині.** Тим не менш, згідно з національним законодавством, сурогатне материнство не входить до переліку процедур дітонародження, які можуть бути легально обрані в Угорщині. Воно дозволене лише в тому випадку, якщо жінка, яка народила дитину (сурогатна мати), після її народження довіряє її біологічній матері для усиновлення. Угорський кодекс також передбачає, що злочин «зміни сімейного статусу» карається трьома роками позбавлення волі для «будь-кого, хто таємно вводить дитину в іншу сім'ю», порушуючи правила усиновлення. Крім того, усиновлення після народження дитини можливе лише з дозволу компетентного органу та безвідкличної згоди сурогатної матері. Придатність усиновлювачів до усиновлення також має бути встановлена до народження дитини. Після народження батьки піклуються про новонароджену дитину протягом місяця, перш ніж усиновлення може бути остаточно оформлене. Біологічний батько в цьому випадку може зробити заяву про визнання батьківства за будь-яких обставин, тому усиновлення необхідне лише для біологічної матері. Якщо дитину виношує іноземка, необхідно дотримуватися процедури міжнародного усиновлення, викладеної в Гаазькій конвенції про міжнародне усиновлення дітей 1993 року (оприлюднена в Угорщині Законом LXXX від 2005) [26].

Необхідно звернутися до Центрального органу, що діє у складі Міністерства соціальної політики та праці, де усиновлення буде організовано у співпраці з відповідним закордонним дипломатичним представництвом, з урахуванням законодавства обох держав. Якщо обидва органи дійдуть згоди щодо законності усиновлення, воно набуде офіційного значення. Якщо біологічний батько дитини зареєстрований як батько, він може забрати дитину додому. Необхідно передбачити оплату праці сурогатної матері. Це захищає права та інтереси сторін. Слід зазначити, що усиновлення також може бути скасоване – рішення може бути анульоване – якщо воно порушує суспільні інтереси. Якщо сурогатна мати просить, навіть через роки, більшу компенсацію, батьки повинні подумати, чи варто піддаватися шантажу або ризикувати тим, що після скасування усиновлення у них заберуть дитину. Насправді, згідно з угорським сімейним законодавством, матір'ю дитини буде жінка, яка народила дитину, яка не зобов'язана віддавати дитину на усиновлення. Біологічні батьки також не можуть бути зобов'язані до усиновлення, і це може викликати суперечки, якщо дитина народиться з вадами розвитку або якщо сторони з якихось інших причин ухиляються від виконання своїх первинних зобов'язань. Тим не менш, батьківство біологічного батька може бути визнано в судовому порядку. Батько буде зобов'язаний платити аліменти, а біологічна дитина стане його спадкоємцем. У таких випадках дитина буде частиною сім'ї, яка не бажає її всиновлювати. Крім того, 20% від зарплати батька доведеться віддавати сурогатній матері на утримання дитини. Нарешті, існує можливість скоєння тяжких злочинів, таких як вищезгадана зміна сімейного статусу та торгівля людьми, в яких були звинувачені двоє громадян Франції, які перетнули українсько-угорський кордон з дитиною, народженою сурогатною матір'ю.

А Словацька Республіка належить до країн, де немає чіткого регулювання сурогатного материнства. Питання материнства в основному регулюються Законом № 36/2005 «Закон про сім'ю» [27], який у своєму положенні § 82 абз. 1 чітко визначає, що матір'ю дитини є жінка, яка її народила. Материнство обумовлене об'єктивним і вирішальним фактом, таким як пологи, а не правовим актом чи нормою права. Крім того, це положення передбачає недійсність угод, які суперечать вищезгаданому принципу, що міститься в § 82(1). Це положення, хоча й дуже коротке, має суттєві та далекосяжні наслідки. Словацьке законодавство зробило вибір на користь мовчазної заборони. У Пояснювальній доповіді про сімейне право не тільки міститься посилання на давньоримський принцип «mater semper in iure certa est, pater incertus», а й на положення статті 39 Цивільного кодексу [28], згідно з яким контракти, що суперечать моралі, є недійсними. Відповідно, сурогатне материнство не дозволене на території Словаччини. Угоду, що регулює сурогатне материнство, також можна вважати неприйнятною, оскільки об'єктом договору не можна вважати дитину, оскільки її не можна розуміти як суб'єкт права. Ще однією перешкодою для практичного застосування сурогатного материнства є положення § 574 абз. 2 Цивільного кодексу, згідно з яким договір, в якому відмовляються від прав, які можуть виникнути лише в майбутньому, є недійсним. Таким чином, вищезгадане положення не дозволяє сурогатній матері відмовитися від своїх батьківських прав ще до того, як відбудеться штучне запліднення. Цікаво відзначити, що на території Словацької Республіки дозволені допоміжні репродуктивні технології, донорство яйцеклітин, сперматозоїдів або інших клітин, тканин і органів. Незважаючи на це, сурогатне материнство не дозволено.

Сурогатне материнство в **Чеській Республіці** чітко не регулюється, хоча перший випадок відноситься до 1993 року в Зліні [29; 30]. Жінка після операції на матці не могла ні зачати, ні народити дитину. У цьому випадку було проведено процедуру сурогатного материнства. Відповідно до Конституції Чеської Республіки [31], те, що прямо не заборонено законом, є законним. У Чеському цивільному кодексі [32], матір'ю дитини є жінка, яка народила дитину, але законодавець більше не санкціонує недійсність договорів, які передбачають інше. Можна зробити висновок, що, виходячи з вищезгаданого конституційного принципу, у випадку Чеської Республіки існувала б можливість законного укладення договору про сурогатне материнство.

Цей аргумент також підтверджується систематичним тлумаченням Цивільного кодексу, згідно з яким «усиновлення виключається між особами, які перебувають у прямому родинному зв'язку, а також між рідними братами і сестрами. Це не поширюється на сурогатне материнство». Закон прямо передбачає виняток у випадку сурогатного материнства, що може бути витлумачено як визнання законодавцем цієї практики, незважаючи на те, що спеціальної правової норми не було створено.

Недостатнє законодавче регулювання сурогатного материнства в Чеській Республіці є важливою законодавчою прогалиною, оскільки сурогатне материнство використовується в країні за відсутності спеціального правового регулювання.

Не можна не згадати рішення **277/2022 Верховного суду Іспанії від 31 березня** [33; 34]. Прокурор подав апеляцію на рішення Мадридського суду, яким було встановлено родинні стосунки між іспанською жінкою та неповнолітньою дитиною, народженою в Мексиці за допомогою сурогатного материнства. Основними аргументами апелянтки було те, що вона мала статус неповнолітньої дитини, що вона діяла як справжня та ефективна мати з моменту народження, і що вона вважається матір'ю згідно з мексиканським законодавством. Крім того, дитина мала мексиканське громадянство, оскільки їй не було надано іспанського громадянства.

Верховний суд відхилив запит і задовольнив апеляцію, подану прокуратурою. Фактично, колегія суддів стверджує, що сурогатне материнство є серйозним порушенням прав людини, визнаних національним і міжнародним правом, тому в таких випадках визнання родинних зв'язків в результаті сурогатного материнства, навіть якщо вони засвідчені іноземним органом, суперечило б іспанському публічному порядку.

Рішення також прирівнює сурогатне материнство до купівлі-продажу дітей. У ньому також вказується, що і діти, і сурогатні матері розглядаються як прості об'єкти і піддаються поводженню, яке принижує їхню гідність, є нелюдським і таким, що суперечить людській гідності. Суд оголошує, що договір, яким узгоджується сурогатне материнство, є нікчемним, навіть у випадку відсутності винагороди, і встановлює, що родинні стосунки дітей, народжених сурогатним материнством, визначатимуться за фактом народження: матір'ю дитини є жінка, яка її народила. Згідно з іспанським законодавством (ст. 9.4 Цивільного кодексу Іспанії), право, що застосовується, є тим самим, що використовується для визначення спорідненості. Оскільки Іспанія є країною проживання дитини, а не країною, де вона народилася, і на підставі вищезгаданого Закону 14/2006 [35], Суд доходить висновку, що матір'ю дитини не може бути інша жінка, ніж та, яка народила дитину. З метою забезпечення найкращих інтересів дитини Суд заявляє, що єдиним можливим способом визнання зв'яз-

ку між матір'ю та дитиною у цих справах є процедура усиновлення. Отже, цим рішенням Верховний суд не тільки піднімає питання на моральний рівень, але й кладе край існуванню різних критеріїв між різними судами: ні сурогатне материнство, ні визнання отриманих в результаті філіаційних відносин не мають місця в іспанському законодавстві.

Висновки. Законодавство країн Східної Європи чітко не забороняє і не дозволяє сурогатне материнство. Особи без громадянства не мають права на сурогатне материнство. У Румунії був запропонований законопроект, що дозволяє сурогатне материнство, але поки не прийнятий. Західноєвропейські країни, зокрема Франція та Італія, офіційно забороняють сурогатне материнство.

Зазначу, що за допомогою тесту ДНК встановлюється спорідненість між дитиною та її біологічними батьками, які користуються послугами сурогатного материнства. Отже, необхідно створити комплексний комп'ютеризований реєстр всіх осіб, які беруть участь у програмах з використанням допоміжних репродуктивних технологій (ДРТ), включаючи сурогатне материнство. Кількість імплантованих ембріонів має бути обмежена одним, щоб захистити репродуктивне здоров'я жінки. Крім того, психологічна оцінка повинна бути обов'язковою для всіх сторін, що беруть участь в угодах про сурогатне материнство, щоб переконатися, що вони повністю усвідомлюють емоційні наслідки. Також важливо враховувати благополуччя будь-яких потенційних дітей, народжених в результаті цього процесу, і надавати їм необхідну підтримку.

У зв'язку з воєнним станом в Україні до медичних установ час від часу звертаються громадяни з проханням використати біологічний матеріал померлої людини з метою лікування безпліддя (посмертна репродукція). Вважаю, що пункт про посмертну репродукцію повинен бути включений до шлюбного контракту. Це необхідно для того, щоб гарантувати, що всі залучені сторони враховані і мають правовий захист. Крім того, повинні бути розроблені керівні принципи для вирішення етичних наслідків посмертної репродукції в рамках сурогатного материнства.

Подружжя іноземців або один з подружжя іноземців та одна особа без громадянства можуть вдаватися до сурогатного материнства лише в тому випадку, якщо це не заборонено спільним національним законодавством подружжя або, за відсутності такого законодавства, національним законодавством, що регулює правові наслідки їхнього шлюбу. В Україні можуть скористатися лише подружні пари (українці чи іноземні громадяни). Такі практики доступні лише для іноземних громадян у країнах, де програма ДРТ не обмежена. «Не заборонено» не дорівнює "дозволено"; скоріше, це означає відсутність чіткої заборони. Таким чином, нагляд під час виконання договору про застосування допоміжних репродуктивних технологій (ДРТ) поетапно виглядає наступним чином: оформлення договору (через нотаріуса), фактичне застосування обраної репродуктивної технології (в акредитованому закладі охорони здоров'я), підтвердження факту народження дитини (в акредитованому закладі охорони здоров'я), підтвердження генетичного зв'язку між батьками (матір'ю або батьком) та плодом (в акредитованому закладі охорони здоров'я), реєстрація народження (РАЦС), переміщення дитини на іноземну територію та видача документів (посольства та консульства відповідної держави) – для учасників програми з інших країн. Весь процес ретельно контролюється, щоб забезпечити дотримання законодавства та захист усіх залучених сторін. Важливо, щоб учасники повністю розуміли і дотримувалися кожного кроку, щоб успішно пройти програму міжнародного сурогатного материнства. І в разі невиконанням договору про виношування вагітності сурогатною матір`ю вона має відшкодувати всю вартість процедури запліднення в однаковому розмірі для кожного з подружжя. на відшкодування шкоди, заподіяної [36].

Також зазначу, що Європейський суд з прав людини може заборонити сурогатне материнство, але він не може узгодити цю заборону з принципом найкращих інтересів дитини. Внутрішня цінність нового життя слугує адекватною мотивацією для впровадження та встановлення регуляторних заходів для відповідних медичних установ, клієнтів послуг сурогатного материнства (майбутніх батьків) та сурогатних матерів. На державному рівні у відповідному законодавстві пропонується встановити наступні регуляторні інструменти. Ці нормативно-правові акти повинні бути спрямовані на захист прав і благополуччя всіх сторін, залучених до процесу сурогатного материнства, забезпечуючи дотримання етичних стандартів. Встановивши чіткі правила та механізми нагляду, держава може ефективно збалансувати інтереси осіб, які звертаються за послугами сурогатного материнства, з більш широкими суспільними інтересами. Це тягне за собою обов'язкове нотаріальне посвідчення договорів про застосування допоміжних репродуктивних технологій (сурогатного материнства); реєстрація укладених договорів про застосування ДРТ (сурогатного материнства); обов'язкове проведення ДНК-тестування в акредитованому закладі охорони здоров'я для перевірки генетичного зв'язку між батьками (матір'ю або батьком) та плодом; обов'язкове консультування всіх сторін, які беруть участь у процесі сурогатного материнства, з метою отримання поінформованої згоди та забезпечення розуміння процесу.

Повинні дотримуватися суворі правила щодо компенсації сурогатним матерям для запобігання експлуатації та забезпечення їхнього добробуту впродовж усього шляху сурогатного материнства. Здійснювати моніторинг і нагляд з боку регуляторних органів для забезпечення дотримання етичних стандартів і правових вимог у процесі сурогатного материнства. Впровадження гарантій захисту прав та інтересів усіх залучених сторін, включаючи сурогатну матір, потенційних батьків та дитину, народжену в результаті сурогатного материнства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Основи законодавства України про охорону здоров'я від 19.11.1992 № 2801-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12#Text (дата звернення: 18.04.2025).
2. Сімейний кодекс України від 10.01.2002 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text (дата звернення: 18.04.2025).
3. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text (дата звернення: 18.04.2025).
4. Про затвердження Інструкції про порядок застосування допоміжних репродуктивних технологій від 23.12.2008. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1697-13#Text (дата звернення: 18.04.2025).
5. Про внесення змін до «Правил реєстрації актів цивільного стану в Україні»: Наказ Міністерства юстиції України від 22.11.2007 № 1154/5. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0255-22#Text (дата звернення: 18.04.2025).
6. Про затвердження Порядку направлення жінок для проведення першого курсу лікування безплідності методами допоміжних репродуктивних технологій за абсолютними показаннями за бюджетні кошти: Наказ МОЗ від 29.11.2004. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0224-05#Text (дата звернення: 18.04.2025).
7. Проект Закону про застосування допоміжних репродуктивних технологій та замінне материнство від 11.04.2023 № 6475-д. URL: https://ips.ligazakon.net/document/JI09095A (дата звернення: 18.04.2025).
8. Справа № 756/1293/24 Провадження № 1-кп/756/989/24 Оболонський районний суд міста Києва. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/122621823 (дата звернення: 18.04.2025).
9. Про охорону дитинства Закон України від (Sulla protezione dell'infanzia la legge ucraina è datata) 26.04.2001 № 2402-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text (дата звернення: 18.04.2025).
10. Paradiso E Campanelli C. Italia (Ricorso n. 25358/12) 24.01.2017. URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-172348%22]} (дата звернення: 18.04.2025).
11. Mennesson v. France – 65192/11 Judgment 26.6.2014. URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22tabview%22:[%22document%22],%22itemid%22:[%22002-9781%22]} (дата звернення: 18.04.2025).
12. Affaire A.L. C. France (Requête no 13344/20) 7.04.2022. URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22tabview%22:[%22document%22],%22itemid%22:[%22001-216632%22]} (дата звернення: 17.04.2025).
13. A.M. c. Norvegia (no. 30254/18), 24.03.2022. URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-216348%22]} (дата звернення: 16.04.2025).
14. C. ed E c. Francia (no. 1462/18 e 17348/18), 19.11.2019. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-199497%22]} (дата звернення: 18.04.2025).
15. Caso Valdís Fjölnisdóttir e altri c. Islanda, 18.05.2021. URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-209992%22]} (дата звернення: 18.04.2025).
16. Caso S. e H. c. Polonia (no. 56846/15 e 56849/15), 16.11.2021. URL: Https://Hudoc.Echr.Coe.Int/Eng#{%22itemid%22:[%22001-214296%22]} (дата звернення: 18.04.2025).
17. Affaire C C. Italie (Requête no 47196/21) dal 31.08.2023. URL: https://hudoc.echr.coe.int/#{%22itemid%22:[%22001-226391%22]} (дата звернення: 18.04.2025).
18. Farmacistul Dr.Max. Mama-Surogat: Ce Este, Tipuri, Criterii. (2023). URL: https://www.drmax.ro/articole/mama-surogat-ce-este-tipuri-criterii (дата звернення: 18.04.2025).
19. Nasterea cu mama purtatoare, obiectul unui nou proiect de lege la Senat. (2012). URL: https://www.mediafax.ro/social/nasterea-cu-mama-purtatoare-obiectul-unui-nou-proiect-de-lege-la-senat-9349242 (дата звернення: 18.04.2025).
20. Andreea Borcilă. În România, un cuplu din şase are probleme de infertilitate. Cât costă o mamă-surogat. (2021). URL: https://alephnews.ro/sanatate/in-romania-un-cuplu-din-sase-are-probleme-de-infertilitate-cat-costa-o-mama-surogat/ (дата звернення: 18.04.2025).
21. LEGE privind sănătatea reproducerii şi reproducerea umană asistată medical. (2004). URL: https://www.cdep.ro/proiecte/2003/200/10/7/cd217_03.pdf.

22. Medically Assisted Human Reproduction With Third Party Donor Or Surrogate Mother By Magdalena Căpitanu. (June 8, 2022). URL: https://avocatcapitanumagdalena.com/reproducerea-umana-asistata-medical-cu-tert-donator-sau-prin-mama-surogat/ (дата звернення: 18.04.2025).
23. Codul Civil din 17 iulie 2009 (republicat) (Legea nr. 287/2009). URL: https://legislatie.just.ro/Public/DetaliiDocument/255190 (дата звернення: 18.04.2025).
24. Brodeală Elena. (2016). The legal status of assisted human reproduction in Romania: a brief discussion on surrogacy. *Revista Română de Drept Comparat,* No. 1, pp. 56–74. URL: https://hdl.handle.net/1814/63208 (дата звернення: 18.04.2025).
25. Medically Assisted Human Reproduction With Third Party Donor Or Surrogate Mother By Magdalena Căpitanu. (June 8, 2022). URL: https://avocatcapitanumagdalena.com/reproducerea-umana-asistata-medical-cu-tert-donator-sau-prin-mama-surogat/ (дата звернення: 18.04.2025).
26. 2005. évi LXXX. Törvény a gyermekeknek a nemzetközi örökbefogadások terén való védelméről és az ilyen ügyekben történő együttműködésről szóló, Hágában, 1993. május 29. napján kelt Egyezmény kihirdetéséről. *„Convention on protection of children and co-operation in respect of intercountry adoption”.* URL: https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a0500080.tv (дата звернення: 18.04.2025).
27. Zákon č. 36/2005 Z. z.Zákon o rodine a o zmene a doplnení niektorých zákonov. 11.02.2005. URL: https://www.zakonypreludi.sk/zz/2005-36 (дата звернення: 18.04.2025).
28. Zákon č. 40/1964 Zb.Občiansky zákonník 05.03.1964. URL: https://www.zakonypreludi.sk/zz/1964-40 (дата звернення: 18.04.2025).
29. Petra Deredimosová. (2017). Náhradní mateřství: pomoc nebo hrozba? Filosoficko-právní analýza problému Diplomová práce. Brno. URL: https://is.muni.cz/th/n6z0w/Deredimosova_Petra_-_Diplomova_prace.pdf (дата звернення: 18.04.2025).
30. Náhradní (tzv. surogátní) mateřství. (2023). URL: https://www.aperio.cz/cz/clanky/nahradni-tzv-surogatni-materstvi (дата звернення: 18.04.2025).
31. Ústava České republiky. ze dne 16. prosince 1992. URL: https://www.psp.cz/docs/laws/constitution.html (дата звернення: 18.04.2025).
32. Zákon č. 89/2012 Sb. Zákon občanský zákoník. https://www.zakonyprolidi.cz/cs/2012-89 (дата звернення: 18.04.2025).
33. STS 1153/2022 – ECLI:ES:TS:2022:1153 URL: https://www.poderjudicial.es/search/AN/openDocument/0e6219d460d65731/20220405 (дата звернення: 18.04.2025).
34. Tribunale supremo, sentenza n. 277/2022, del 31 marzo, sul riconoscimento della filiazione a favore della madre committente in caso di maternità surrogata. URL: https://www.cortecostituzionale.it/documenti/segnalazioni_corrente/Segnalazioni_1651228729290.pdf (дата звернення: 18.04.2025).
35. Ley 14/2006, de 26 de mayo, sobre técnicas de reproducción humana asistida. Jefatura del Estado «BOE» núm. 126, de 27 de mayo de 2006 Referencia: BOE-A-2006-9292. URL: https://www.boe.es/buscar/pdf/2006/BOE-A-2006-9292-consolidado.pdf (дата звернення: 18.04.2025).
36. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 23 жовтня 2019, справа № 150/628/16-ц, провадження № 61-12086св18. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/85390164 (дата звернення: 18.04.2025).

УДК 347.626:347.635/637
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.1.48

КОНЦЕПТ СЛАБКОГО СУБ'ЄКТА СІМЕЙНИХ ПРАВОВІДНОСИН ТА ПРІОРИТЕТНІСТЬ ЙОГО ПРАВ ТА ІНТЕРЕСІВ В ДОГОВІРНОМУ РЕГУЛЮВАННІ ВІДНОСИН МІЖ МАТІР'Ю, БАТЬКОМ І ДІТЬМИ

Вагіна І.,
аспірантка кафедри приватного права
Хмельницького університету управління та права
імені Леоніда Юзькова
ORCID: 0000-0002-9077-8144
e-mail: irinavagina@i.ua

Вагіна І. Концепт слабкого суб'єкта сімейних правовідносин та пріоритетність його прав та інтересів в договірному регулюванні відносин між матір'ю, батьком і дітьми.

Статтю присвячено особливості статусу дитини в сімейних правовідносинах та її правовому зв'язку з іншими суб'єктами сімейних правовідносин. Визначено концепт слабкого суб'єкта сімейних правовідносин та пріоритетності його прав та інтересів. Окреслено риси слабкого суб'єкта сімейних правовідносин. Визначено авторську дефініцію слабкого суб'єкта сімейних правовідносин.

Так, слабкий суб'єкт сімейних правовідносин – це учасник сімейних правовідносин, можливість якого самостійно забезпечувати свої потреби обмежена внаслідок об'єктивних та суб'єктивних факторів (вік, рівень розвитку, стан здоров'я, навчання, непрацездатність, матеріальний стан тощо) та умови існування і розвитку якого залежать від інших суб'єктів сімейних правовідносин, що обумовлює нерівність його можливостей набувати і реалізовувати свої права та обов'язки, яка компенсується (балансується) створеною держаним регулятором (законодавчими актами) пріоритетністю інтересів та прав означеного (слабкого) суб'єкта сімейних правовідносин над інтересами та правами інших суб'єктів сімейних правовідносин.

Розвинуто концепт слабкого суб'єкта сімейних правовідносин, який охоплює не тільки дітей, а й інших суб'єктів сімейних правовідносин (непрацездатних повнолітніх сина/дочку, непрацездатних батьків, повнолітніх сина/дочку які продовжують навчання тощо).

Встановлено, що пріоритетність інтересів слабкого суб'єкта сімейних відносин є одним з визначальних факторів договірного регулювання сімейних відносин між матір'ю, батьком і дітьми. Обґрунтовано що межі договірної свободи матері, батька і дітей як суб'єктів сімейних правовідносин визначаються з врахуванням пріоритетності інтересів слабкого суб'єкта сімейних відносин.

З огляду на істотність впливу концепту слабкого суб'єкта сімейних правовідносин на договірне регулювання відносин між матір'ю, батьком і дітьми запропоновано власну дефініцію «укладання договорів між матір'ю, батьком і дітьми», окреслено особливості договорів між матір'ю, батьком і дітьми, визначено поняття припинення договору між матір'ю, батьком і дітьми.

Визначено, що навіть у випадку недійсності договору між матір'ю, батьком та дитиною, права та обов'язки (реалізація і виконання яких не були впорядковані договором внаслідок його дефектності та недійсності) продовжують існувати в обсязі визначеному законодавчими актами.

Наведено авторську дефініцію «функцій договорів між матір'ю, батьком і дітьми», запропоновано та охарактеризовано власну класифікацію основних функцій договорів між матір'ю, батьком і дітьми з врахуванням концепту слабкого суб'єкта сімейних відносин.

Встановлено, що реалізуючи консолідаційну функцію договори між матір'ю, батьком і дітьми забезпечують сталість сімейних відносин внаслідок балансування прав та інтересів їх суб'єктів, за якого діє пріоритетність інтересів дитини, яку батьки зобов'язані виховувати та утримувати, а зі спливом часу вже повнолітні син/дочка будуть зобов'язані утримувати свої непрацездатних батьків, які потребуватимуть допомоги, відповідно в межах правового зв'язку мати-батько-діти відбуватиметься трансформація/перехід «із покоління в покоління» статусу слабкого суб'єкта сімейних відносин, інтерес якого матиме пріоритет, що забезпечуватиме як баланс та стабільність відносин їх учасників так і суспільства в цілому.

Ключові слова: слабкий суб'єкт сімейних правовідносин; пріоритетність інтересів; договори між матір'ю, батьком і дітьми; правовідносини між матір'ю, батьком та дітьми, функції договорів між матір'ю, батьком і дітьми.

Vahina I. The concept of a vulnerable subject of family legal relations and the priority of his rights and interests in the contractual regulation of relations between mother, father and children.

This article is devoted to the examination of the specific legal status of the child within the framework of family legal relations and their legal connection with other subjects of such relations. The doctrinal concept of the vulnerable subject in family legal relations is introduced, alongside the principle of priority of their rights and interests. The article outlines the essential characteristics of the vulnerable subject and presents an authorial legal definition of this category.

A vulnerable subject of family legal relations is defined as a participant whose ability to independently meet their needs is limited due to a range of objective and subjective factors, including but not limited to: age, developmental stage, health condition, educational obligations, incapacity for work, and financial status. The existence and development of such a subject are dependent on other participants in family legal relations. This dependency results in an inherent inequality in their ability to acquire and exercise rights and obligations. This inequality is compensated for by a legally established mechanism through which the interests and rights of the vulnerable subject are prioritized over those of other participants. This normative preference is embedded in legislative acts enacted by the state regulator.

The scope of the concept of the vulnerable subject has been expanded to include not only children but also other legally dependent participants in family relations, such as incapacitated adult sons or daughters, incapacitated parents, and adult children who continue their education.

It is determined that the prioritization of the interests of the vulnerable subject constitutes a fundamental principle governing the contractual regulation of family relations between mother, father, and children. It is argued that the limits of contractual autonomy of the parties–namely, the mother, father, and children–are to be construed and applied with regard to the necessity of safeguarding the rights and interests of the vulnerable subject within such legal relations.

In view of the material legal influence exerted by the concept of the vulnerable subject upon the framework of contractual regulation between mother, father, and children, the article proposes an original legal definition of the conclusion of agreements between mother, father, and children, identifies the distinctive features of such agreements, and formulates the doctrinal understanding of their termination.

Furthermore, it is established that even in cases where a contract between mother, father, and child is declared null and void, the rights and obligations of the parties–which were not properly governed due to the defectiveness or invalidity of the contract–remain in force to the extent determined by the applicable legislative provisions.

An original definition of the "functions of agreements between mother, father, and children" is formulated. The article also presents an authorial classification of the primary legal functions of such agreements, developed through the analytical lens of the vulnerable subject doctrine.

It is demonstrated that, in performing their consolidating function, agreements between mother, father, and children serve to maintain the stability of family relations by balancing the rights and interests of the participants. This balance is structured around the primacy of the child's interest, as parents are legally obligated to care for and support their children. Over time, this legal dynamic evolves: adult sons or daughters may become obligated to support incapacitated parents in need. Thus, within the legally significant relationship of mother–father–children, a process of intergenerational transmission of the vulnerable subject status occurs, whereby the interests of the vulnerable party retain their priority across generations. This legal construct ensures both the internal balance and continuity of familial relations and the overall social cohesion and systemic stability of society at large.

Key words: vulnerable subject in family legal relations; primacy of interests; contractual relations between mother, father and children; legal relations between parents and children; legal functions of agreements between mother, father and children.

Постановка проблеми. Спеціальний статус дітей як суб'єкта сімейних правовідносин, що має право на особливе піклування і допомогу, обумовлює необхідність впровадження та розвитку концепту слабкого суб'єкта сімейних правовідносин та обґрунтування пріоритетності його прав та інтересів. Пріоритетність інтересів слабкого суб'єкта сімейних відносин є одним з визначальних факторів договірного регулювання сімейних відносин між матір'ю, батьком і дітьми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У наукових працях термін «слабка сторона» застосовується до осіб, які за своєю природою, що проявляється у фізичній, емоційній і соціальній незрілості, є особливо вразливими та потребують захисту зі сторони держави та суспільства.

Дослідженням вказаного суб'єкта сімейних правовідносин у наукових працях прямо або опосередковано займалися такі науковці, як О.А. Негода, Н.В. Волкова, І.В. Жилінкова, З.В. Ромовська, В.І. Труба та ін.

Наразі «слабка сторона», як суб'єкт сімейних та договірних правовідносин малодосліджений в юридичній науці. Вчені у своїх роботах розглядають переважно механізми правового захисту таких осіб, однак поза увагою залишається дефініція слабкого суб'єкта сімейних правовідносин, ознаки, риси та інші його особливості.

Метою дослідження є формування концепту слабкого суб'єкта сімейних правовідносин (дитини зокрема), пріоритетності його прав та інтересів і його вплив на договірне регулювання сімейних відносин.

Виклад основного матеріалу. Як вказано в Преамбулі Декларації прав дитини, людство зобов'язане надати дитині все найкраще, що воно має. Дитина внаслідок її фізичної й розумової незрілості потребує спеціальної охорони та піклування, зокрема належного правового захисту, до і після народження.

Дитині законом та іншими засобами має бути забезпечений спеціальний захист і надані можливості та сприятливі умови, що дадуть їй змогу розвиватися фізично, розумово, морально, духовно та соціально, здоровим і нормальним шляхом, в умовах свободи та гідності. При ухваленні з цією метою законів основною метою має бути найкраще забезпечення інтересів дитини (*принцип 2 Декларації прав дитини*) [1].

Діти мають право на особливе піклування і допомогу; дитині для повного і гармонійного розвитку її особи необхідно зростати в сімейному оточенні, в атмосфері щастя, любові і розуміння (*Преамбула до Конвенції про права дитини* – далі *Конвенція*).

В усіх діях щодо дітей, першочергова увага приділяється якнайкращому забезпеченню інтересів дитини (*ч. 1 ст. 3 Конвенції*). Батьки або у відповідних випадках законні опікуни несуть основну відповідальність за виховання і розвиток дитини. Найкращі інтереси дитини є предметом їх основного піклування (*ч. 1 ст. 18 Конвенції*) [2].

Означені принципи, розроблені на ґрунті багаторічних страждань, яких зазнавали діти зокрема в епохи першої та другої світових війн, були імплементовані та розвинені в національному сімейному законодавстві України.

Закономірним та природним є те, що людина народжується нездатною самостійно без сторонньої допомоги задовольняти свої потреби, в силу свого фізичного (біологічного), психічного (інтелектуального й емоційного) стану та відсутності досвіду.

До досягнення відповідного рівня розвитку фізична особа потребує додаткового захисту, особливих прав та підтримки з боку суспільства та держави з вищевказаних причин фізичної вразливості, розумової та емоційної незрілості, соціальної залежності.

Зі спливом часу людина поступово розвивається фізично, розумово, морально, духовно та соціально, набуває знань, вмінь, навичок і з певним віком стає спроможною самостійно задовольняти свої потреби (біологічні, матеріальні, соціальні та духовні).

В національному законодавстві України закріплено, що з моменту народження і до досягнення 18-річного віку (повноліття) фізична особа за своїм правовим статусом є дитиною. До досягнення дитиною чотирнадцяти років вона вважається малолітньою, у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років дитина вважається неповнолітньою (ч. 1, 2 ст. 6 СКУ) [3].

Дитина є суб'єктом сімейних правовідносин, наділеним спеціальним (особливим) статусом.

В межах цього дослідження особливість статусу дитини, зокрема в сімейних правовідносинах, буде досліджуватись не через призму її правосуб'єктності (правоздатності, дієздатності та деліктоздатності), а через призму співвідношення прав обов'язків дитини та інших суб'єктів сімейних правовідносин (батьків зокрема).

Досліджуючи зв'язок, співвідношення та збалансованість інтересів, прав, обов'язків дітей та – їх батьків, спостерігається пріоритетність саме інтересів/прав дітей над інтересами/правами інших суб'єктів сімейних правовідносин, що знайшло своє втілення, серед іншого, в нижченаведених нормах національного законодавства.

Держава охороняє сім'ю, дитинство, материнство, батьківство, створює умови для зміцнення сім'ї. Держава забезпечує пріоритет сімейного виховання дитини (ч. 1, 3 ст. 5 СКУ).

Регулювання сімейних відносин має здійснюватися з максимально можливим урахуванням інтересів дитини, непрацездатних членів сім'ї (ч. 8 ст. 7 СКУ).

Батьки зобов'язані виховувати дитину в дусі поваги до прав та свобод інших людей, любові до своєї сім'ї та родини, свого народу, своєї Батьківщини. Батьки зобов'язані піклуватися про здоров'я дитини, її фізичний, духовний та моральний розвиток. Батьки зобов'язані забезпечити здобуття дитиною повної загальної середньої освіти, готувати її до самостійного життя. Батьки зобов'язані поважати дитину. Забороняються будь-які види експлуатації батьками своєї дитини. Забороняються фізичні покарання дитини батьками, а також застосування ними інших видів покарань, які принижують людську гідність дитини (ч. 1–4, 6, 7 ст. 150 СКУ) [3].

Кожна дитина має право на проживання в сім'ї разом з батьками або в сім'ї одного з них та на піклування батьків. Предметом основної турботи та основним обов'язком батьків є забезпечення інтересів своєї дитини (ч. 2, 3 ст. 11 ЗУ «Про охорону дитинства»).

На кожного з батьків покладається однакова відповідальність за виховання, навчання і розвиток дитини. Батьки або особи, які їх замінюють, мають право і зобов'язані виховувати дитину, піклуватися про її здоров'я, фізичний, духовний і моральний розвиток, навчання, створювати належні умови для розвитку її природних здібностей, поважати гідність дитини, готувати її до самостійного життя та праці (ч. 1 ст. 11 ЗУ «Про охорону дитинства») [5].

Право дитини на належне батьківське виховання забезпечується системою державного контролю, що встановлена законом. Дитина має право противитися неналежному виконанню батьками своїх обов'язків щодо неї (ч. 1, 2 ст. 150 СКУ).

Здійснення батьками своїх прав та виконання обов'язків мають ґрунтуватися на повазі до прав дитини та її людської гідності. Батьківські права не можуть здійснюватися всупереч інтересам дитини (ч. 1, 2 ст. 155 СКУ).

Дитина має право на те, щоб бути вислуханою батьками, іншими членами сім'ї, посадовими особами з питань, що стосуються її особисто, а також питань сім'ї (ч. 1 ст. 171СКУ) [3].

Відповідно вбачається наявність цілої системи прав дітей та обов'язків батьків щодо забезпечення виховання та гармонійного розвитку дитини, які носять односторонній (не взаємний) характер. Імперативно закріплено, що будь-які права батьків не можуть реалізовуватись всупереч інтересам дітей. Будь-яке регулювання сімейних відносин, у тому числі регулювання здійснюване сімейними договорами, має максимально можливим чином враховувати інтереси дітей та непрацездатних членів сім'ї. Запроваджено систему державного контролю для забезпечення права дитини на належне батьківське виховання.

Вищевказане свідчить, що держава реалізуючи свою соціальну функцію надала пріоритетність інтересам та правам дитини над інтересами та правами інших суб'єктів сімейних правовідносин (батьків зокрема) для забезпечення її виживання, виховання та розвитку з огляду на відсутність дитини в можливостей самостійно забезпечувати свої потреби.

Обмежені можливості дитини ставлять її в залежність від інших осіб, що обґрунтовує нерівність можливостей та створює передумови для нехтування інтересами дитини, її використання в інтересах інших осіб, зловживання щодо дитини.

Розвиток людства, процес становлення громадянського суспільства та втілення в життя ідеї правової держави обумовили необхідність запровадження системи балансування, стримування та противаги у відносинах дітей, як слабкого суб'єкта та інших суб'єктів сімейних відносин (зокрема батьків), для того щоб нерівність їх можливостей була збалансована правами дітей і обов'язками батьків та інших суб'єктів сімейних правовідносин. Запровадження системи обов'язків відносно дітей та розширення прав дітей, в першу чергу в сімейних правовідносинах, визначає спеціальний статус дітей.

Спеціальний статус дітей, як суб'єкта сімейних правовідносин що має право на особливе піклування і допомогу (оскільки через вік та розвиток здатність дітей самостійно набувати і здійснювати/виконувати права та обов'язки є обмеженою) обумовлює необхідність впровадження та розширення концепту слабкого (вразливого) суб'єкта сімейних правовідносин.

Можна окреслити наступні риси концепту слабкого (вразливого) суб'єкта сімейних правовідносин:

– обмежена можливість самостійно забезпечувати свої потреби в силу об'єктивних та суб'єктивних факторів (вік, рівень розвитку, стан здоров'я, навчання, непрацездатність, матеріальний стан тощо);

– залежність умов існування і розвитку від інших суб'єктів сімейних правовідносин (зокрема залежність дітей від батьків);

– нерівність сторін сімейних правовідносин у можливостях набувати і реалізовувати права та обов'язки;

– створена держаним регулятором (законодавчими актами) пріоритетність інтересів та прав слабкого суб'єкта сімейних правовідносин над інтересами та правами інших суб'єктів сімейних правовідносин; зазначена пріоритетність інтересів забезпечується зокрема шляхом законодавчого встановлення обов'язків інших суб'єктів сімейних правовідносин відносно слабкого суб'єкта сімейних правовідносин та системою державного контролю.

З наведеного слідує, що слабкий (вразливий) суб'єкт сімейних правовідносин – це учасник сімейних правовідносин, можливість якого самостійно забезпечувати свої потреби обмежена внаслідок об'єктивних та суб'єктивних факторів (вік, рівень розвитку, стан здоров'я, навчання, непрацездатність, матеріальний стан тощо) та умови існування і розвитку якого залежать від інших

суб'єктів сімейних правовідносин, що обумовлює нерівність його можливостей набувати і реалізовувати свої права та обов'язки, яка компенсується (балансується) створеною держаним регулятором (законодавчими актами) пріоритетністю інтересів та прав означеного (слабкого) суб'єкта сімейних правовідносин над інтересами та правами інших суб'єктів сімейних правовідносин.

Розвиваючи це питання, з позиції аналізу правового статусу (прав та обов'язків) учасників сімейних правовідносин, до слабких суб'єктів сімейних відносин разом з дітьми можна віднести повнолітніх сина/дочку які продовжують навчання, повнолітніх непрацездатних сина/дочку, непрацездатних батьків, непрацездатних чоловіка/дружину. Проте в ієрархії слабких суб'єктів сімейних відносин пріоритетність та вищий рівень захисту надається саме дітям.

Досліджуючи поняття слабкого суб'єкта сімейних правовідносин на прикладі окремих сімейних договорів між матір'ю, батьком та дітьми, необхідно зауважити, що означені договори за своєю правовою природою покликані перш за все забезпечувати реалізацію прав та інтересів слабкого суб'єкта сімейних відносин.

Відповідно до ч. 1, 2 ст. 109 СКУ подружжя, яке має дітей, має право подати до суду заяву про розірвання шлюбу разом із письмовим договором про те, з ким із них будуть проживати діти, яку участь у забезпеченні умов їхнього життя братиме той з батьків, хто буде проживати окремо, а також про умови здійснення ним права на особисте виховання дітей. Договір між подружжям про розмір аліментів на дитину має бути нотаріально посвідчений [3].

Таким чином, законодавець стимулює батьків, які мають намір розірвати шлюб за скороченою процедурою, врегулювати відносини щодо утримання та виховання дитини для того, щоб інтереси дітей були захищені після розірвання шлюбу батьками.

Батьки зобов'язані утримувати дитину до досягнення нею повноліття. Батьки мають право укласти договір про сплату аліментів на дитину, у якому визначити розмір та строки виплати. Умови договору не можуть порушувати прав дитини, які встановлені цим Кодексом (ч. 1 ст. 180, ч. 1 ст. 189 СКУ).

Згідно з ч. 1, 4 ст. 157 СКУ питання виховання дитини вирішується батьками спільно, крім випадку, передбаченого частиною п'ятою цієї статті. Батьки мають право укласти договір щодо здійснення батьківських прав та виконання обов'язків тим з них, хто проживає окремо від дитини.

Згідно з ч. 1–3 ст. 160 СКУ місце проживання дитини, яка не досягла десяти років, визначається за згодою батьків. Місце проживання дитини, яка досягла десяти років, визначається за спільною згодою батьків та самої дитини. Якщо батьки проживають окремо, місце проживання дитини, яка досягла чотирнадцяти років, визначається нею самою [3].

Важливою є і правозастосовна практика щодо реалізації вищевказаних положень закону та застосування принципу пріоритетності інтересів дитини. Так, Верховний Суд у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду у постанові від 18 серпня 2021 року (справа № 303/3102/19 провадження № 61-13918св20) формуючи правові позиції щодо визначення місця проживання дитини, серед іншого визначив, що з досягненням віку десяти років у дитини з`являється право не тільки бути вислуханою і почутою, але й право брати активну участь у вирішенні своєї долі, зокрема у визначенні місця проживання. Аналогічні положення закріплені у статті 12 Конвенції про права дитини, згідно з якою держави-учасниці забезпечують дитині, здатній сформулювати власні погляди, право вільно висловлювати ці погляди з усіх питань, що торкаються дитини, причому поглядам дитини приділяється належна увага згідно з її віком і зрілістю. Відповідно до статті 6 Європейської конвенції про здійснення прав дітей (дата підписання – 25 січня 1996 року, дата набрання чинності для України – 01 квітня 2007 року) під час розгляду справи, що стосується дитини, перед прийняттям рішення судовий орган надає можливість дитині висловлювати її думки і приділяє їм належну увагу. З цією метою дитині, зокрема, надається можливість бути заслуханою в ході будь-якого судового чи адміністративного розгляду, що торкається дитини, безпосередньо або через представника чи відповідний орган у порядку, передбаченому процесуальними нормами національного законодавства. Закріплення цього права підкреслює, що дитина є особистістю, з думкою якої потрібно рахуватись, особливо при вирішенні питань, які безпосередньо її стосуються. Ухвалюючи рішення у справі «М. С. проти України» від 11 липня 2017 року (заява № 2091/13), Європейський суд з прав людини указав на те, що при визначенні найкращих інтересів дитини в конкретній справі слід брати до уваги два міркування: по-перше, у найкращих інтересах дитини зберегти її зв`язки із сім`єю, крім випадків, коли доведено, що сім`я непридатна або неблагополучна; по-друге, у найкращих інтересах дитини є забезпечення її розвитку у безпечному, спокійному та стійкому середовищі, що не є неблагонадійним (пункт 100 рішення від 16 липня 2015 року у справі «Мамчур проти України», заява № 10383/09). Аналіз зазначених норм права дає підстави для висновку, що рівність прав батьків витікає з прав та інтересів дитини на гармонійний розвиток та належне виховання, і у першу чергу повинні бути визначенні інтереси дитини у ситуації спору, а вже тільки потім права батьків [6].

Такі висновки Верховного Суду, черговий раз підтверджують обґрунтованість та глибинність концепту слабкого суб'єкта сімейних правовідносин (дитини зокрема) та пріоритетності його прав та інтересів.

Цікавою є постанова Апеляційного суду м. Києва від 19 липня 2018 року. В цьому судовому рішенні йдеться про те, що підставою позову про розірвання договору між батьками про сплату аліментів на дитину є погіршення майнового стану та хвороба платника аліментів, проте вказані доводи не були прийняті судами, в позові щодо розірвання договору було відмовлено. Серед іншого апеляційним судом було констатовано, що в даній справі не можна стверджувати, що позивач не міг взяти до уваги обставини можливого погіршення свого матеріального стану, тобто він фактично легковажно проігнорував можливість настання таких подій, що зі свого боку створює для нього неможливість розірвання договору поклавшись на це ускладнення [7].

Таким чином, правозастосовна практика вказує на низьку ймовірність розірвання договору про сплату аліментів навіть через погіршення майнового стану платника аліментів.

Згідно з ч. 1 ст. 198 СКУ батьки зобов'язані утримувати своїх повнолітніх непрацездатних дочку, сина, які потребують матеріальної допомоги, якщо вони можуть таку матеріальну допомогу надавати.

Згідно з ч. 1 ст. 199 СКУ якщо повнолітні дочка, син продовжують навчання і у зв'язку з цим потребують матеріальної допомоги, батьки зобов'язані утримувати їх до досягнення двадцяти трьох років за умови, що вони можуть надавати матеріальну допомогу [3].

Відповідно син/дочка, які продовжують навчання після досягнення повноліття також можуть бути віднесені до слабкого суб'єкта сімейних відносин, за наявності відповідних умов, що обґрунтовують необхідність надання їм утримання батьками, з огляду на їх залежність від батьків та обмежені можливості утримувати себе самостійно через поважну соціально важливу причину – продовження навчання. Логічним є визначення певного преклюзивного строку - вікового обмеження до досягнення якого сину/дочці надаватиметься утримання у зв'язку із продовженням навчання. Законодавець визначив зазначений преклюзивний строк та умови зазначеного утримання в ч. 1 ст. 199 СКУ, вказавши, якщо повнолітні дочка, син продовжують навчання і у зв'язку з цим потребують матеріальної допомоги, батьки зобов'язані утримувати їх до досягнення двадцяти трьох років за умови, що вони можуть надавати матеріальну допомогу.

Зі змісту ст. 201 СКУ вбачається, що до відносин щодо надання батьками утримання повнолітнім дочці, сину застосовуються зокрема норми статті 189 цього Кодексу. Своєю чергою, згідно з ч. 1 ст. 189 СКУ батьки мають право укласти договір про сплату аліментів на дитину, у якому визначити розмір та строки виплати. Умови договору не можуть порушувати права дитини, які встановлені цим Кодексом [3].

Мати, батько також можуть бути віднесені до слабких суб'єктів сімейних відносин, за наявності відповідних умов, що обґрунтовують необхідність надання їм утримання повнолітніми сином/дочкою; зазначеними обставинами зокрема є непрацездатність батьків (матері та/або батька) та недостатність матеріальних можливостей для забезпечення ними власного утримання (що вбачається з ч. 1 ст. 202 СКУ). Статус непрацездатного батька/матері як слабкого суб'єкта сімейних відносин обумовлює потребу їх додаткового захисту, що є підґрунтям існування законодавчо визначеного соціально-справедливого сімейного обов'язку повнолітніх сина/дочки утримувати своїх непрацездатних батьків, які потребують матеріальної допомоги. Тому цілком закономірною є як можливість врегулювати сімейним договором відносини щодо надання повнолітнім сином/дочкою утримання непрацездатному батьку/матері, так і можливість розширити обсяг необхідної допомоги та персоніфікувати її відповідно до індивідуальних потреб непрацездатних матері/батька.

Пріоритетність інтересів слабкого суб'єкта сімейних відносин є одним з визначальних факторів договірного регулювання сімейних відносин між матір'ю, батьком і дітьми. Означена пріоритетність практично не була предметом окремого дослідження, проте прямо чи побічно пронизує всю наукову доктрину договірно сімейного регулювання та наукові елементи договірного регулювання сімейних відносин між матір'ю, батьком і дітьми. Зокрема, концепт слабкого суб'єкта сімейних правовідносин впливає на визначення поняття договорів між матір'ю, батьком і дітьми, визначення їх особливостей та меж, визначення їх укладення, припинення та недійсності, визначення їх функцій тощо.

Так межі договірної свободи матері, батька і дітей серед іншого полягають в тому, що сторони сімейного договору мають право формувати умови сімейних договорів, зважаючи на їхню релевантність інтересам слабкого суб'єкта сімейних правовідносин (дитини, повнолітніх непрацездатних членів сім'ї тощо).

Поняття «договори між матір'ю, батьком і дітьми» з врахування вищевказаного доцільно визначити як згодовільності, що упорядковують особисті немайнові та/або майнові відносини між ма-

тір'ю, батьком і дітьми та забезпечують реалізацію пріоритетності прав/інтересів слабкого суб'єкта сімейних правовідносин (зокрема, забезпечують максимальне врахування інтересів дитини, повнолітніх непрацездатних дочки, сина, непрацездатних матері, батька).

Договори між матір'ю, батьком і дітьми мають такі особливості:

1) вони можуть регулювати будь-які питання сімейних відносин між батьками, малолітньою/неповнолітньою дитиною та/або повнолітніми сином/дочкою, крім випадків, коли таке регулювання суперечить інтересам дитини (слабкого суб'єкта сімейних правовідносин) та/або суперечить актам законодавства та/або не відповідає моральними засадами суспільства;

2) при їх укладенні має дотримуватись пріоритетність прав/інтересів слабкого суб'єкта сімейних правовідносин (дитини зокрема) над правами/інтересами інших суб'єктів сімейних правовідносин;

3) суб'єктами означених договорів є батьки (мати та/або батько, які перебувають в шлюбі або ні), діти (малолітні та/або неповнолітні) та/або повнолітні син/дочка;

4) коло сторін сімейного договору та коло суб'єктів сімейних відносин, які потрапляють у сферу його дії (регулювання) можуть не збігатися. Це обумовлено зокрема тим, що малолітні діти та здебільшого і неповнолітні діти не є сторонами сімейних договорів які укладають їх батьки, проте на їх підставі в дітей можуть виникати права та обов'язки; сторони зазначених договорів не мають можливості вільного вибору контрагента (іншої сторони) договору, що обумовлено особливістю сімейних відноси, які впорядковуються договором;

5) договірне регулювання сімейних відносин між батьками та дітьми не має суперечити гарантіям, установленим сімейним законодавством, хоча й може суттєво доповнювати та розширювати їх.

Укладання договорів між матір'ю, батьком і дітьми доцільно розуміти як процес досягнення вільної, взаємної згоди (згодовільності) між учасниками сімейних відносин, щодо упорядкування особистих немайнових та/або майнових відносин між матір'ю, батьком і дітьми виходячи з пріоритетності прав/інтересів слабкого суб'єкта сімейних правовідносин (дитини, повнолітніх непрацездатних дочки, сина, непрацездатних матері, батька тощо), яка оформлюється письмово та здебільшого нотаріально посвідчуються.

Окреслюючи поняття «договори між матір'ю, батьком і дітьми в механізмі правового регулювання», то вони є засобами регулювання особистих немайнових та майнових правовідносин між спеціальними суб'єктами - матір'ю, батьком і дітьми, які здійснюються диспозитивним способом, за вільною взаємною згодою (згодовільністю) сторін, що корелюється з пріоритетністю інтересів/прав слабких суб'єктів сімейних відносин, відповідає моральним засадам суспільства та не порушує актів законодавства.

Визначаючи поняття «припинення договору між матір'ю, батьком і дітьми», то воно не є тотожним поняттю припинення зобов'язання. Припинення договору між матір'ю, батьком та дитиною – це припинення чинності (дії) договору внаслідок чого він перестає бути регулятором майнових та/або особистих немайнових відносин між матір'ю, батьком та дитиною. Проте визначені законом права та зобов'язання, реалізація та виконання яких впорядковувалась договором між матір'ю, батьком та дитиною продовжують діяти на підставі закону, що обумовлено в першу чергу спеціальним статусом слабких суб'єктів сімейних правовідносин (дітей зокрема) та пріоритетністю їх прав та інтересів.

Окреслюючи недійсність договорів між матір'ю, батьком і дітьми та зокрема наслідків такої недійсності необхідно зауважити, що наявність слабкого суб'єкта (дитини зокрема) та пріоритетність його прав та інтересів у відносинах між матір'ю, батьком і дітьми безпосередньо впливає і на наслідки означеної дефектності договорів, внаслідок якої вони перестають бути регулятором сімейних відносин. Як визначено в п. 1, п. 3 ч. 3 ст. 1212 ЦКУ положення цієї глави застосовуються також до вимог про повернення виконаного за недійсним правочином та про повернення виконаного однією зі сторін у зобов'язанні. Проте згідно з вимогами п. 1 ч. 1 ст. 1215 ЦКУ не підлягає поверненню зокрема безпідставно набуті аліменти та інші грошові суми, надані фізичній особі як засіб до існування, якщо їх виплата проведена фізичною або юридичною особою добровільно, за відсутності рахункової помилки з її боку і недобросовісності з боку набувача [8].

Недійсність договорів між матір'ю, батьком і дітьми не припиняє дію визначених законом прав та обов'язків реалізація та виконання яких не були впорядковані договором між матір'ю, батьком та дитиною внаслідок його дефектності. Відповідні права та обов'язки матері, батька і дитини продовжують існувати, проте - в обсязі визначеному законом, а не договором.

Особливості договорів між матір'ю, батьком і дітьми дають можливість визначити їх основні функції, а саме:

а) нормотворчу функцію, яка полягає у створенні, внаслідок укладення сімейних договорів між матір'ю, батьком і дітьми, нових правил та моделей правозгідної поведінки, що призводить до ви-

никнення нових правовідносин; своєю чергою, закріплені в договорі норми поведінки його учасників наслідуються іншими особами (як моделі правозгідної поведінки) які також втілюють ці моделі поведінки в договірні норми, що регулюють відносини між матір'ю, батьком і дітьми;

б) регулятивну функцію, яка полягає у регулюванні сімейних правовідносин між матір'ю, батьком і дітьми. Вказана функція надає можливість учасникам сімейних відносин за згодовільністю (вільною взаємною згодою) врегулювати правовідносини між собою, встановити права та обов'язки які не суперечать законодавству України, відповідають моральним засадам суспільства та корелюються з пріоритетністю прав/інтересів слабких суб'єктів сімейних відноси (дітей зокрема);

в) консолідаційну функцію, що полягає в гармонізації відносин подружжя, матері і батька, батьків і дітей, забезпеченні стабільності (сталості) сімейних відносин на основі спільності інтересів матері, батька, дітей, формування сімейних відносин на засадах взаємного піклування та турботи, що своєю чергою формує реалізованість та самоствердження кожного суб'єкта сімейних відносин, як особистості, на основі їх єдності (тісних взаємних приватно-сімейних особистісних зв'язків). Консолідаційна функція серед іншого забезпечує сталість сімейних відносин внаслідок балансування прав та інтересів їх суб'єктів, за якого діє пріоритетність інтересів дитини, яку батьки зобов'язані виховувати та утримувати, а зі спливом часу вже повнолітні син/дочка будуть зобов'язані утримувати свої непрацездатних батьків, які потребуватимуть допомоги (відповідно в межах правового зв'язку мати-батько-діти відбуватиметься трансформація/перехід «із покоління в покоління» статусу слабкого суб'єкта сімейних відносин, інтерес якого матиме пріоритет, що забезпечуватиме баланс та стабільність відносин їх учасників та суспільства в цілому). Зазначена функція щільно пов'язана з формуванням моральних цінностей сімейного життя визначених учасників сімейних правовідносин і орієнтована на збереження сімейних відносин, шляхом формування: спроможності суб'єктів відносин, як особистостей розуміти наслідки своїх вчинків; внутрішнього переконання суб'єктів сімейних відносин в необхідності виконувати зобов'язання, не заподіювати шкоди, не порушувати прав та свобод інших суб'єктів сімейних правовідносин; бажання запобігти настанню негативних наслідків для інших учасників сімейних відносин не у зв'язку із зовнішньою відповідальністю (забезпеченою державним примусом), а внаслідок внутрішньої відповідальності (перед власною совістю);

г) превентивно – виховну функцію, що полягає в недопущенні (запобіганні) протиправної поведінки сторін договорів між матір'ю, батьком і дітьми. Зміст функції розкривається в тому, що вказаним учасникам сімейних відносин відомі наслідки неправозгідної поведінки, яка призведе до негативного впливу з боку держави зокрема. Дана функція дисциплінує учасників сімейних відносин, спонукає дотримуватися умов визначених у договорі, сприяє формуванню навичок взаємодопомоги, поваги, толерантності, довіри, любові та відповідальності між подружжям, матір'ю і батьком, батьками і дітьми;

д) гарантійну функцію – яка полягає у забезпеченні правомірної поведінки суб'єктів сімейних правовідносин, що знаходяться у сфері дії договорів між матір'ю, батьком і дітьми, шляхом її стимулювання (заохочення) засобами впливу, які починають діяти (запроваджуються) внаслідок укладення означених договорів;

е) захисну функцію, що полягає у здійсненні охорони прав суб'єктів, правовідносини між якими врегульовані сімейним договором, забезпеченні пріоритетного захисту прав/інтересів слабкого суб'єкта сімейних правовідносин та забезпеченні відновлення прав суб'єктів сімейних правовідносин у випадку їх порушення. Внаслідок укладення сімейного договору між матір'ю, батьком та дітьми, вони набувають санкціонованою державою юридичної сили, а визначені ними умови підлягають належному виконанню, забезпеченому силою державного примусу, встановленням відповідальності за неправомірну поведінку (невиконання обов'язків, порушення прав) та механізмом відновлення права у випадку його порушення.

Згідно з ч. 2 ст. 18 СКУ суд застосовує способи захисту, які встановлені як законом, так і договором сторін. Відповідно саме держава забезпечує юридичну силу договорів між матір'ю, батьком та дітьми, що підлягатимуть обов'язковому застосуванню не тільки сторонами, а й органами державної влади, що здійснюватимуть захист та відновлення прав дитини, матері та батька.

Отже, функції договорів між матір'ю, батьком і дітьми - це основні напрями правого впливу зазначених договорів на особисті немайнові та майнові сімейні відносини суб'єктів наділених сімейно-правовим статусом, що полягають у впорядковуванні, вдосконаленні та гармонізації наявних відносин між ними, створенні нових моделей суспільних відносин (що корелюються з пріоритетністю інтересів слабких суб'єктів сімейних відносин, відповідають моральним засадам суспільства та не порушують законодавчих актів), консолідації означених суб'єктів диспозитивного регуляторного впливу, забезпеченні та стимулюванні їх правозгідної поведінки, запобіганні (упередженні) виникнення конфліктів та забезпеченні захисту і відновлення прав суб'єктів договірного регулюван-

ня у випадку їх порушення, зокрема шляхом застосування заходів державного впливу та примусу щодо порушника.

Висновки. Концепт слабкого суб'єкта сімейних правовідносин та пріоритетність його прав та інтересів в договірному регулюванні відносин між матір'ю, батьком і дітьми має визначальний вплив на регулювання сімейних відносин. Його важливість полягає у тому, що означений концепт прямо або побічно має вплив на всю доктрину договірного регулювання відносин між матір'ю, батьком та дитиною і на його окремі елементи, а саме – механізм правового регулювання, особливості укладання та припинення договорів між матір'ю, батьком та дітьми, межі договірної свободи учасників таких договорів та їх функції зокрема.

Забезпечення балансування прав та інтересів суб'єктів сімейних відносин, виходячи з пріоритетності інтересів/прав слабкого суб'єкта (статус якого переходить «із покоління в покоління» в межах правового зв'язку батьки-діти, діти-батьки) забезпечує збереження та стабільність сімейних відносин.

Концепт слабкого суб'єкта сімейних правовідносин покладений в основу соціальної справедливості, яка є фундаментом правової держави та громадянського суспільства, що є запорукою збереження, стабільності та розвитку суспільства в цілому.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Декларація прав дитини: ухвалена резолюцією Генеральної Асамблеї ООН 20 листопада 1959 р. Офіційний вебпортал Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_384#Text (дата звернення: 20.06.2025).
2. Конвенція про права дитини: міжнародний документ від 20.11.1989 р. / ООН. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text (дата звернення: 20.06.2025).
3. Сімейний кодекс України: Закон України від 10.01.2002 № 2947-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14 (дата звернення: 20.06.2025).
4. Сімейний кодекс України: науково-практичний коментар / І.В. Жилінкова, В.К. Антошкін, Н.А. Д'ячкова, В.Ю. Москалюк та ін.; за ред. І.В. Жилінкової. – К.: Алерта, 2008. – 855 с.
5. Про охорону дитинства: Закон України від 26.04.2001 № 2402-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14 (дата звернення: 23.06.2025).
6. Верховний Суд. Постанова від 18 серпня 2021 року у справі № 303/3102/19 (провадження № 61-13918св20). URL: Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/99250657 (дата звернення: 24.06.2025).
7. Апеляційний суд м. Києва. Постанова від 19.07.2018 у справі № 756/1633/17. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/75474045 (дата звернення: 25.06.2025).
8. Цивільний кодекс України: Закон від 16.01.2003 № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15(дата звернення: 26.06.2025).

УДК 347+340+172:316.77:008
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.1.49

КОРИСТУВАЦЬКА УГОДА (TERMS OF SERVISE, ToS) В КООРДИНАТАХ «ЕПОХИ НАГЛЯДОВОГО КАПІТАЛІЗМУ»

Вовк В.М.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри теорії та історії держави і права
Хмельницького університету управління і права імені Леоніда Юзькова
ORCID: 0000-0002-0588-2095

Вовк В.М. Користувацька угода (Terms of Servise, ToS) в координатах «епохи наглядового капіталізму».

Стаття присвячена дослідженню правової природи користувацьких угод на тлі сучасного соціокультурного контексту. За основу аналізу поточного соціокультурного моменту взято працю Ш. Зубофф «Епоха наглядового капіталізму». Вказується, що форми контрактів (договорів, угод) детермінуються соціальними, культурними та ментальними настановами конкретного суспільства. Сучасність, яка характеризується стрімким розвитком та поширенням інформаційно-комунікаційних технологій, породжує нові явища у сфері цивільно-правового регулювання, одним з яких є користувацька угоди між розробником (надавачем інформаційних послуг) та користувачем. В свою чергу, це пов'язано з централізацією влади в руках інтернет-посередників, що суттєво впливає на приватне регулювання**.** Таке приватне регулювання базується на ключовій ролі користувацьких угод (Terms of Service, ToS). Технічна реалізація Terms of Service, ToS стає одним із інструментів регулювання й управління інтернет-екосистемою. Правова природа користувацьких угод (Terms of Service, ToS) суттєво відрізняється від правової природи класичних контрактів, що часто призводить до порушень стандартів у сфері прав людини. Як ефективний інструмент регулювання цифрового середовища Terms of Service, ToS має свої особливості: він в односторонньому порядку нав'язує свої правила користувачеві; не передбачає узгодження сторін; зобов'язує користувача дотримуватись правил, які слугують на користь розробника; не містить інтуїтивного розуміння угоди; не призначені для вираження автономної волі суб'єктів (а саме користувача). Для досягнення мети, поставленої в статті проаналізовані тексти користувацьких угод сервісів Customer.io. та Chat GPT. Також в статті акцентовано увагу на тому, що феномен користувацької сьогодні угоди корелюється з правом людини на доступ до Інтернету, яке є органічною складовою права на інформацію. Підкреслюється, що у законодавстві сучасних держав право на інформацію закріплене у положеннях цивільного права.

Ключові слова: правове регулювання, цивільне законодавство, договір, користувацька угода, Terms of Service, ToS, зомбі-контракти, цифрове середовище, право на інформацію, цифрова онклюзія, інформаційно-комунікаційні технології, «цифрові робінзони», права людини, рівноправ'я.

Vovk V.M. User agreement (Terms of Service, ToS) in the context of the «age of surveillance capitalism».

This article explores the legal nature of user agreements within the modern socio-cultural context. The analysis of the current moment draws on Shoshana Zuboff's work The Age of Surveillance Capitalism. It is argued that contract forms are shaped by the social, cultural, and mental structures of a given society. Today's world, marked by the rapid development and spread of information and communication technologies, has given rise to new phenomena in legal regulation one of which is the user agreement between a developer (provider of information services) and a user. This process is linked to the centralization of power in the hands of internet intermediaries, which significantly affects private regulation. Such private regulation is grounded in the pivotal role of Terms of Service (ToS) agreements. The technical implementation of ToS becomes one of the tools for regulating and managing the internet ecosystem. The legal nature of these user agreements (ToS) differs substantially from that of classical contracts, often resulting in violations of human rights standards.

As an effective regulatory tool in the digital environment, the Terms of Service exhibit specific characteristics: they unilaterally impose rules on the user; they do not involve negotiation between parties; they obligate the user to comply with rules that benefit the developer; they lack intuitive understanding or clarity; they are not designed to reflect the autonomous will of the parties-particularly the user.

To achieve the goal of the article, the Terms of Service of platforms such as Customer.io and ChatGPT were analyzed. The article also emphasizes that the phenomenon of the modern user agreement

correlates with the human right to access the Internet, which is an organic component of the right to information. It is noted that in modern legal systems, the right to information is enshrined in civil law provisions.

Key words: legal regulation, civil legislation, contract, user agreement, Terms of Service, ToS, zombie contracts, digital environment, right to information, digital inclusion, information and communication technologies, "digital Robinsons", human rights, equality.

Постановка проблеми. Сучасність характеризується суттєвою зміною якості і форми соціально-культурного й особистого життя людей, що детерміновано розвитком інформаційних технологій, і ця зміна є незворотною (як свого часу зміни, спричинені винайденням письма і книгодрукування). Значна частина людства сьогодні пов'язана між собою в Мережі, яка працює в режимі реального часу 24/7, а це, в свою чергу, уможливлює безпрецедентну можливість задоволення потреб користувача «в один клік» та нові можливості монетизації своїх дій й одержання прибутків техногігантами.

Мета цієї статті полягає у розкриті особливостей користувацької угоди, оскільки кількість випадків врегулювання ними відносин в Мережі зростає на тлі соціокультурного контексту сучасності.

Стан опрацювання проблематики.Феномен користувацької угоди в межах вітчизняного правознавства насьогодні є недостатньо дослідженим. Спираючись на дослідження явища, а також правової природи користувацької угоди, які уже зроблені зарубіжними дослідниками (К. Корнеліуса, Л. Беллі, Дж. Вентуріні, Т. Ромма, П. Рандольф та ін.), свої розвідки у вітчизняному полі правознавства представили К. Некрет, Ю. Коломоєць.

Виклад основного матеріалу. В 2019 році праця Шушани Зубофф поклала початок новому осмисленню феномену симбіотичного злиття капіталізму та інформаційно-комунікаційних технологій, розкривши залаштунки нового економічного устрою у формі наглядового капіталізму. Захоплення, ажіотаж та своєрідна екзальтація навколо теми цифрової сучасності були остужені логічно-раціоналістичними відповідями мисликині на питання а які наслідки цього технічно-інформаційного благополуччя для користувача. На відміну від класиків, в лиці Е. Тоффлера і Д. Белла, Ш. Зубофф з «відкритим забралом» описала реальний стан речей сучасного соціального світу, в координатах якого окремий індивід за видимими вигодами і благами інформаційно-цифрового світу втрачає свободу вибору і піддається тотальному контролю. При цьому цей контроль органічно поєднується із поточною формою капіталізму, в якій як і в попередніх, індивід програє битву з капіталом. Особливості сучасного буття пересічного індивіда тісно пов'язане з інформаційно-комунікативними технологіями, що зумовлює його залежність від цифрових благ задля пришвидшення процесів одержання інформації, сервісних вигод і використання цифрових послуг [1]. На тлі тотальної боротьби за цифрову онклюзію, «цифрових» робінзонів[1] стає все менше, а це означає, що кожний конкретний індивід з легкістю залишає електронно-цифрові сліди; піддається зовнішньому впливові задля формування бажаної поведінки, вигідної корпораціям; втрачає контроль над своїм приватним життям; своїми діями в цифровому середовищі сприяє збагаченню техногігантів.

У згадуваній нами праці Ш. Зубофф сучасна форма капіталізму називається «наглядовим капіталізмом», який в якості економічної сили наділений олігополістичною владою практично над усіма цифровими просторами інформації і комунікації [1]. Стрімке поширення інформаційно-комунікативних технологій, які першопочаткового розцінювалися як блага за замовчуванням і були своєрідним маркером рівноправ'я (доступ до Інтернету робить рівними усіх користувачів), поступово змінилися неявними механізмами контролю й одержання економічних вигод обмеженим колом суб'єктів. Готовність переважної кількості населення до одержання інформаційних благ як форми ілюзорної соціальної рівності, зміна стилю мислення стали підґрунтям формування нового змісту такого інституту як користувацька угода в її модифікації Terms of Service.

Використання цифрових ресурсів або доступ до контенту сьогодні можливе за умови, що користувачі, в переважній кількості випадків, повинні прийняти умови користувацької угоди конкретного інтернет-ресурсу. Варто зазначити, що види і форми договорів (угод, контрактів) та їх виникнення і поширеність в конкретній національній системі права детермінуються соціокультурним контекстом. Всупереч поширеним ідеям юридичного романтизму, в національних системах права дієвими та ефективними є такі правові явища, які відповідають ментальним та культурним особливостям суспільства та його панівних світоглядних настанов. Неможливо повноцінно зрозуміти правову природу конкретного виду контракту поза цим соціокультурним контекстом, оскільки в межах кожного конкретного соціокультурного контексту формується притаманна лише йому си-

[1] Цифрові робінзони – це особи які живуть поза стандартизації, синхронізації та централізації, руйнуючи усталену систему правил та принципів; не користуються цифровими послугами та благами.

стема правової регуляції. Користувацька угода в сфері надання цифрової інформації є породженням ери інформаційно-комунікативних технологій, які насьогодні стали органічною складовою сучасного капіталізму. А тому, завдяки спрощеному доступу до Інтернету та швидкому поширенню цифрових сервісів і послуг насьогодні користувацька угода є затребуваною. Користувацька угода або Terms of Service є різновидом угоди про приєднання і є, у широкому розумінні, договором про прийнятне використання цифрової інформації, яка надається розробником. У вузькому розумінні користувацька угода є сукупністю правил, які є обов'язковими в аспекті дотримання особою або організацією, яка виявила бажання користуватися конкретним інформаційним сервісом. Тому користувацька угода є асиметричною, за своєю природою, оскільки правила носять зобов'язальний характер виняткова для користувачів. Положення таких угод можуть змінюватися провайдером в односторонньому порядку, але з обов'язковим повідомленням користувачів. «Як правило, користувацькі угоди не використовуються на сайтах, які лише надають інформацію чи продають товари. Натомість, вони є обов'язковими для сайтів, які зберігають персональні дані користувачів, таких як соціальні мережі, онлайн аукціони, сайти, на яких здійснюються фінансові транзакції тощо. Елементами угоди Terms of Service можуть бути політика приватності, умови користування сервісом, положення про збір та обробку даних, права власності, положення про відповідальність тощо» [3, с. 62-63]. На асиметричність вказує також і те, що регуляторна функція ToS обмежується законами, які мають врівноважувати права користувачів та договірну свободу посередників, але на тлі відсутності всебічного захисту фундаментальних прав і прав споживачів, приватні постачальники інтернет-сервісів мають можливість регулювати свої послуги з огляду на економічну ефективність (що не завжди збігається з інтересами користувачів). Прикладом такої асиметричності може слугувати використання юрисдикційних положень або відмови від колективних позовів (class-action waivers), що суттєво знижує витрати на судові суперечки, але суттєво обмежувати захист прав користувачів**.** На користь цієї тези слугують дані, одержані в результаті аналізу текстів користувацьких угод п'ятдесяти платформ, який був проведений Центром технологій та суспільства при Юридичній школі Фундації Жетуліу Варґаса (CTS/FGV) [2].

Детальний аналіз процедури підписання користувацької угоди (в тій формі, в якій вона сьогодні найбільш поширена) дає підстави зробити висновок, що за своєю суттю така угода кардинально відрізняється від класичного змісту правової угоди (договору). В теорії класичного приватного права, започаткованої стародавніми римлянами, угода трактується як домовленість, компроміс, досягнення певних домовленостей та інтересів рівноцінними учасниками правих відносин. На відміну від класичних контрактів користувацькі угоди (Terms of Service): 1) не передбачають узгодження сторін: користувач може ознайомитися положеннями уже готового тексту угоди, без права вносити правки або можливості зафіксувати власний інтерес; 2) наявне бажання розробника зобов'язати користувача їх дотримуватись правил, які, власне, вигідні саме розробнику: користувач може лише ознайомитися і прийняти правила; 3) не містять інтуїтивного розуміння угоди: вони **«**фактично є інструментом одностороннього нав'язування правил**,** попри те, що їх часто подають як добровільно прийняті сторонами шляхом вільної та поінформованої згоди» [2]; 4) не призначені для вираження автономної волі суб'єктів (а саме користувача) і не підлягають приватному контролю. Terms of Service фактично є інструментом одностороннього нав'язування правил**,** попри те, що їх часто подають як добровільно прийняті сторонами шляхом вільної та поінформованої згоди. Як стверджують Л. Беллі та Й. Вентуріні, при цьому зберігається видимість вільного «формування волі всіх сторін договору, їхня повна інформованість та, як наслідок, відсутність інформаційної асиметрії. У цьому контексті вираження згоди на Умови користування (ToS) посередників стає ключовим інструментом, який дозволяє їм здійснювати приватне регулювання на основі договірних відносин, у які користувач вважається таким, що вступає добровільно і будучи повністю поінформованим» [2].

За формою тексти Terms of Service, за замовчуванням, як типові угоди є складними і громізкими, що спонукає користувача не читати текст угоди, а шляхом швидкого кликання одержати доступ до конкретного інтернет-сервісу. Прикладом чого може бути україномовна користувацька угода на можливість використовувати Chat GPT. За своїм обсягом ця угода представлена 24205 символами і знаками, що приблизно дорівнює 0,5 д.а. А тому значна кількість користувачів не лише не читає угоди ToS, але і не звертає увагу на потенційні небезпеки, які в них містяться, що в свою чергу формує більшу владу у розробників.

Особливості користувацьких угод в цифрову епоху дозволяє прийти до висновку, що типові користувацькі угоди не встановлюють права та обов'язки користувачів, а тому синонімом до Terms of Service є поняття «зомбі-контракт». Зомбі-контракти таким чином є одним з інструментів наглядового капіталізму, оскільки типова користувацька угода в один клік приховує під собою реальну втрату автономії особистості. Прикладом чого може бути текст користувацької угоди Customer.io. Customer.io є гнучкою та масштабованою платформою, створеною для забезпечення взаємодії з

клієнтами, що дозволяє бізнесу автоматизувати відправку персоналізованих повідомлень через різні канали. Особливу значущість ця платформа має для команд у сферах SaaS, e-commerce, мобільних додатків та цифрових сервісів, в яких важливо враховувати і реагувати на поведінку користувача в реальному часі. Основні функції Customer.io зав'язані на подієво-орієнтованій архітектурі, а в свою чергу дозволяє відправляти повідомлення, коли користувач виконує певну дію (входить у профіль, здійснює покупку, залишає кошик.) Все це дає змогу вибудовати «автоматизовані сценарії комунікації, які покращують залученість і підвищують конверсії» [4]. Як наслідок маємо монополію кампаній на збирання великих масивів даних і створення системи тотального контролю над поведінкою як користувачів, так і працівників цих кампаній. Ще у 2001 році Ларі Пейдж, засновник Google, визначаючи специфіку бізнесу Google зазначав, що «якби нам потрібно було вибрати категорію, то це б була особиста інформація… Все, що коли-небудь чули, бачили чи переживали, стане доступним для пошуку. Ваше життя можна буде шукати цілком» [1, p. 291].

Феномен користувацької угоди корелюється з правом людини на доступ до Інтернету, яке є складовою права на інформацію. У значній кількості сучасних держав право на інформацію закріплене у положеннях цивільного права, в Україні зокрема – це Ст. 302 ЦК, в якій зазначено, що «фізична особа має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію». Під сутністю права на використання інформації розуміється можливість фізичної особи задовольняти свої інформаційні потреби будь-яким способом, який не заборонений законодавством, а тому «враховуючи розмаїтість форм вираження інформації, ця правомочність є однією із найважливіших юридичних можливостей носіїв цих прав». Ще одним «елементом права особи на інформацію є право на поширення інформації, яке є складовою свободи слова та фундаментальним правом людини, закріпленим і на міжнародному, і на національному рівнях» [5, с. 215]. Terms of Service суттєво обмежують свободу суб'єкта в одержанні інформації, оскільки вони «працюють» за принципом – погодься, або не одержиш доступу. Тобто користувач першопочатково позбавлений вибору: безальтернативність та однобокість Terms of Service для користувача ставить останнього в досить вразливе становище. Користувач може одержати доступ до Інтернет-сервісу в обмін на передачу своїх даних, мовчазної згоди з умовами провайдера (власника сайту). Зокрема в текстах користувацьких угод присутня негативна канотація. Щодо негативної каннотації, то тексти користувацьких угод часто містять неприкриті погрози (наприклад, «Якщо ви не погоджуєтеся з усіма умовами цієї Угоди, ви не маєте права користуватися Сервісами. Customer.io може змінити цю Угоду або будь-яку з політик, зазначених у цій Угоді, у будь-який час, розмістивши повідомлення в Сервісах, опублікувавши переглянуту версію цієї Угоди або надіславши вам повідомлення електронною поштою. Ви несете відповідальність за перегляд та ознайомлення з будь-якими такими змінами. Використання вами Сервісів після такого повідомлення означає вашу згоду зі зміненими умовами. Якщо ви будь-коли не погоджуєтеся з цією Угодою, ви повинні припинити користування Сервісами. Ви все одно будете нести відповідальність за будь-які зобов'язання, що виникли, або нараховані платежі до дати розірвання або раніше» [4]).

Висновки. Користувацькі угоди (Terms of Service) як різновид угод про приєднання в тому вигляді, в якому вони існують сьогодні, враховуючи їх асиметричну природу, суттєво обмежують права користувачів на вільне користування інформацією. Зміст цих угод суттєво відрізняється від змісту класичних договорів, угод і контрактів, що дозволяє, за певними ознаками, відносити їх до різновиду «зомбі-контрактів». На сьогодні значна частина явищ цифрового світу потребує розробки правового регулювання, зокрема і користувацькі угоди (Terms of Service).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Zuboff Ch. The Age of Surveillance Capitalism: The Fight for a Human Future at the New Frontier of Power. 2019. 709 p.
2. Belli L., Venturini J. Private ordering and the rise of terms of service as cyber-regulation. Internet Policy Review. 2016. № 5(4). P. 1–17. DOI: 10.14763/2016.4.441 https://policyreview.info/articles/analysis/private-ordering-and-rise-terms-service-cyber-regulation.
3. Некіт К.Г. Користувацька угода (terms of service) як підстава виникнення права власності на віртуальне. *Право та інновації*. 2020. № 4 (32) 2020. С. 62–67. DOI: 10.37772/2518-1718-2020-4(32)-9.
4. Customer.io – Потужна автоматизація повідомлень для персоналізованої комунікації на основі даних/ https://hellip.com/ua/product/customer.html.
5. Юркевич Ю.М., Дутко А.О. та ін. Особисті немайнові права особи: навч. посібник / за ред. А.О. Дутко. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2021. 444 с.

УДК 347.961
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.1.50

ОСОБЛИВОСТІ ВСТАНОВЛЕННЯ НОТАРІУСОМ ДІЙСНИХ НАМІРІВ СТОРІН ПРИ ПОСВІДЧЕННІ ОКРЕМИХ ПРАВОЧИНІВ

Гордієнко Ю.М.,
аспірантка
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0001-7657-4877
e-mail: j.gordienko1@gmail.com

Гордієнко Ю.М. Особливості встановлення нотаріусом дійсних намірів сторін при посвідченні окремих правочинів.

У статті досліджується питання посвідчення договорів, процедура встановлення нотаріусом дійсних намірів сторін яких має свої особливості. Серед таких правочинів автором було виокремлено ті, які посвідчуються першочергово для забезпечення інтересів третіх осіб, а саме наступних договорів: про сплату аліментів на дитину та/або про визначення місця проживання й порядку виховання дитини чи спілкування з нею. У роботі було проаналізовано та охарактеризовано різні фактори, при встановленні дійсних намірів сторін згаданих договорів, на які нотаріусу варто звернути увагу. Доведена необхідність та ефективність обговорення сторонами таких ключових та істотних умов зазначених правочинів, як: основна та додаткова сума аліментів при посвідченні аліментних договорів; установлення графіка й характеру спілкування з дитиною того з батьків, хто проживає окремо; характеристика взаємодії між батьками в договорі про визначення місця проживання та порядку виховання дитини чи спілкування з нею; розподілення часу, за яким інші члени сім'ї та родичі будуть брати участь у житті дитини тощо.

Водночас у роботі було проаналізовано особливості встановлення нотаріусом дійсних намірів сторін шлюбних договорів, адже згадана процедура вирізняється в потребі великої кількості уточнюючих запитань від нотаріуса. Аргументовано, що перед тим, як переходити до з'ясування задумів сторін згаданого правочину, нотаріусу варто розпочати з роз'яснення сторонам характерних рис, істотних умов, правових та майнових наслідків посвідчення таких договорів, зважаючи на відмінні риси останніх, порівнюючи з правовою природою інших правочинів.

Доведено, що при здійсненні процедури встановлення дійсних намірів сторін шлюбного договору нотаріус обов'язково має дізнатися й уточнити наступні особливості прояву майнових прав та обов'язків сторін за даним правочином, а саме наступні домовленості: щодо правового режиму їх майна, щодо порядку користування спільним і роздільним майном, щодо порядку управління майном та домовленості зобов'язального характеру.

Крім того, було порушено незвичне питання популярності та ефективності зазначення в шлюбних договорах певних додаткових витрат на користь другого з подружжя, часто неформально називають «зарплата дружини» або ж рідше чоловіка, коли такі особи не працюють офіційно й займаються виключно сім'єю та не мають свого власного окремого доходу.

Ключові слова: нотаріус, посвідчення правочинів, дійсні наміри, встановлення дійсних намірів, нотаріальна процедура, процедура встановлення нотаріусом дійсних намірів сторін правочину, шлюбний договір, аліментний договір, алгоритм встановлення дійсних намірів сторін.

Gordienko Ju.M. Features of establishing the true intentions of the parties by a notary when certifying individual agreements.

The article examines the issue of certification of contracts, the procedure for establishing the actual intentions of the parties by a notary has its own characteristics. Among such agreements, the author singled out those that are certified primarily to ensure the interests of third parties, namely the following contracts: on the payment of alimony for a child and/or on determining the place of residence and the procedure for raising a child or communicating with it. The paper analyzed and characterized various factors when establishing the actual intentions of the parties to the aforementioned contracts, which the notary should pay attention to. The necessity and effectiveness of discussing by the parties such key and essential terms of the aforementioned agreements as: the main and additional amount of alimony when certifying alimony contracts; establishing the schedule and nature of communication with the child of the parent who lives separately; characteristics of the interaction between the parents in the

contract on determining the place of residence and the procedure for raising a child or communicating with it; distribution of time according to which other family members and relatives will participate in the child's life, etc.

At the same time, the paper analyzed the features of establishing the true intentions of the parties to marriage contracts by a notary, since the aforementioned procedure is distinguished by the need for a large number of clarifying questions from the notary. It is argued that before proceeding to clarifying the intentions of the parties to the aforementioned agreements, the notary should begin by explaining to the parties the characteristic features, essential conditions, legal and property consequences of certifying such contracts, taking into account the distinctive features of the latter, comparing them with the legal nature of other transactions. It is proved that when carrying out the procedure for establishing the true intentions of the parties to a marriage contract, the notary must necessarily learn and clarify the following features of the manifestation of property rights and obligations of the parties under this agreement, namely the following agreements: regarding the legal regime of their property, regarding the procedure for using joint and separate property, regarding the procedure for managing property and agreements of an obligatory nature.

In addition, the unusual question of the popularity and effectiveness of specifying in marriage contracts certain additional expenses for the benefit of the other spouse, often informally called «wife's salary» or, less often, the husband, when such persons do not work officially and are exclusively engaged in the family and do not have their own separate income, was raised.

Key words: notary, certification of agreements, valid intentions, establishing valid intentions, notarial procedure, procedure for establishing by a notary the valid intentions of the parties to a agreement, marriage contract, alimony contract, algorithm for establishing the valid intentions of the parties.

Постановка проблеми. На жаль, законодавство України у сфері нотаріату містить досить обмежене регулювання процедури встановлення нотаріусом дійсних намірів сторони/сторін посвідчуваних правочинів, не кажучи вже про певний алгоритм. Дійсно, прописати чіткий покроковий план, який би підходив під всі випадки посвідчення односторонніх правочинів та договорів, майже неможливо. Справа в тому, що нотаріусу постійно варто враховувати різноманітні обставини, щоб з'ясувати наміри сторін правочину максимально правильно й законно, як-от : особливості посвідчення й характеристики конкретного виду правочину, наявність у його сторони/ сторін вад здоров'я, відсутності в них повної цивільної дієздатності чи досягнення певного віку або ж потреба в залученні до нотаріального процесу третіх осіб тощо. Усі ці та інші фактори можуть кардинально змінити підхід нотаріуса до встановлення ним дійсних намірів сторони/сторін посвідчуваних правочинів. Тому виявляється доцільним детально розкрити особливості здійснення згаданої процедури щодо певних видів договорів та зазначити важливі моменти, на які нотаріусу варто було б звернути увагу при з'ясуванні задумів сторін.

З огляду на вищевикладене, **мета даної статті** – показати важливість розуміння нотаріусом особливостей встановлення ним дійсних намірів сторін різних видів правочинів та вміння виокремлювати для себе відповідні відмінності. Усвідомлення нотаріусом різниці в здійсненні вищезазначеної процедури щодо різних видів договорів максимально збільшує вірогідність їх правильного й законного нотаріального посвідчення та зменшує ризик негативних майнових і правових наслідків у майбутньому як для сторін, так і самого нотаріуса. Надзвичайно необхідними є знання згаданих особливостей та вміння їх розпізнавати, які проявляються в професійній діяльності нотаріусів, особливо протягом процедури встановлення ними дійсних намірів сторони/сторін у нотаріальному провадженні з посвідчення правочину.

Стан опрацювання проблематики. Окремі питання даної проблематики досліджували такі вітчизняні вчені, як: Л.М. Баранова, І.В. Бондар, М.В. Бондарєва, В.І. Борисова, Н.А. Д'ячкова, Ю.В. Желіховська, І.В. Жилінкова, І.П. Лихолат, О.В. Михальнюк, С.Я. Фурса, В.В. Шароварова та інші. У публікаціях указаних науковців розкривалися поняття, характеристика, істотні умови та правові наслідки посвідчення договорів про сплату аліментів на дитину, про визначення місця проживання й порядку виховання дитини чи спілкування з нею та шлюбних договорів. Водночас дослідники зображали елементи та своє бачення здійснення процедури встановлення нотаріусом дійсних намірів сторін вищезгаданих правочинів.

Виклад основного матеріалу. Розпочати аналіз правочинів, встановлення нотаріусом дійсних намірів сторін яких має свої особливості, варто з тих, які посвідчуються першочергово для забезпечення інтересів третіх осіб, а саме наступних договорів: про сплату аліментів на дитину та/ або про визначення місця проживання й порядку виховання дитини чи спілкування з нею. Варто зауважити, що посвідчення даних правочинів, як і з'ясування нотаріусом справжніх намірів їх сто-

рін, відрізняється великою кількість уточнюючих запитань для отримання всієї необхідної інформації. Справа в тому, що такі договори, як про сплату аліментів, визначення місця проживання та порядку виховання дитини чи спілкування з нею укладаються сторонами, у першу чергу, не для своїх інтересів, а для задоволення потреб дитини й врегулювання питань здійснення батьківства. Відтак підходити до правильного здійснення процедури встановлення дійсних намірів сторін таких правочинів нотаріусу потрібно з особливою уважністю, аналізуючи всю інформацію детально. Крім того, батьки не завжди знають усі особливості укладення згаданих договорів та ті питання, які вони можуть урегулювати. Тому нотаріусу потрібно завчасно бути готовим запропонувати сторонам можливі шляхи вирішення поставленої ситуації або ж проговорити ті сфери життєдіяльності, які варто було б прописати в тексті правочину, аби останній був максимально ефективним. Варто зауважити, що текст договору має бути зрозумілим, а його окремі пункти й частини коректно сформульовані та однозначно трактувалися, відповідали законодавству України та інтересам дитини/дітей і їх батьків. Саме тому в умовах сьогодення українці дедалі частіше звертаються до договірного регулювання аліментних та інших відносин з метою цивілізованого вирішення питань утримання дітей та уникнення судових спорів у сфері сімейного права [2, с. 182].

На противагу договорам про визначення місця проживання та порядку виховання дитини чи спілкування з нею, основною метою укладення аліментного договору є систематичне забезпечення поточних матеріальних потреб малолітньої чи неповнолітньої дитини або ж дітей. Такий правочин має містити положення про основну та додаткову суми аліментів, визначати умови, форму, розмір, строки та порядок здійснення такого утримання. Якщо сторони не змогли згадати чи передбачити в аліментному договорі всю необхідну для них інформацію, то в майбутньому можна буде укласти договір про участь у додаткових витратах на утримання дитини [2, с. 181-182]. Варто вказати думку вчених, що не виключені також випадки, коли платниками аліментів можуть виступати одночасно як мати, так і батько, якщо дитина, наприклад, фактично не проживає з жодним з батьків і постійно перебуває в спеціалізованому навчальному, медичному, спортивному закладах тощо [3, с. 13].

Переходячи в площину встановлення дійсності намірів, нотаріусу обов'язково варто уточнити в сторін договорів про сплату аліментів або визначення місця проживання та порядку виховання дитини чи спілкування з нею наступні інформацію та дані:

← Основна та додаткова сума аліментів під час посвідчення договору про сплату аліментів на дитину. Важливо зазначити, що платник аліментів далеко не завжди хоче прописувати в договорі якісь додаткові витрати, тому нотаріусу в цьому випадку варто було б назвати можливі види витрат, які можна віднести до категорії додаткових. Потрібно зауважити, що нотаріус має саме не вказувати чи наполягати, адже такі дії явно виходять за межі його компетенції, а просто перерахувати й роз'яснити, що внесено до додаткових витрат. Необхідно вказати, що додаткові витрати можна також віднести до тих обставин, які, можливо, тільки настануть у перспективі, адже, наприклад, дитина може ще навіть не знати, що буде захоплюватися тенісом і відвідувати відповідні секції або що можуть виникнути певні проблеми із здоров'ям і потрібно буде лікування. Крім цього, до додаткових витрат можна віднести виділення коштів на екскурсії, змагання, конкурси, у тому числі за межами України, спеціальний одяг та інвентар для занять спортом і вже згаданих секцій, навчання дитини у вищому навчальному закладі або коледжі/ліцеї/школі з платною формою навчання та інше [2, с. 181-182].

← Графік і характер спілкування з дитиною того з батьків, хто проживає окремо, а також визначити взаємодію між батьками в договорі про визначення місця проживання та порядку виховання дитини чи спілкування з нею. Йдеться саме про зустрічі, проведення часу разом як сім'я, графік зустрічей чи ночівлей, певні поїздки й подорожі, розподілення свят і визначення характеру чи місця їх святкування, якщо батьки розлучені або не проживають разом, та інші приклади [4, с. 28].

← Надзвичайно ефективним для уникнення суперечок між батьками в майбутньому буде обговорити та зафіксувати в тексті правочину те, як інші члени сім'ї та родичі будуть брати участь у житті дитини. Відтак доцільно прописати характер спілкування та взаємодії бабусь, дідусів, інших членів родини з дитиною [4, с. 30]. Дуже часто виникають суперечки між батьками через те, що вони не можуть ефективно розділити увагу, яку потрібно надавати дитині, а про те, що бабусі й дідусі як зі сторони батька, так і зі сторони матері також хочуть спілкуватися з онуками, – це ще складніша історія. Саме тому так важливо прописати всі ці питання в тексті договору, навіть якщо на перший погляд вони здаються очевидними чи непершочерговими, й максимально правильно встановити дійсні наміри його сторін. Такий розумний підхід дозволить зробити все можливе, аби спробувати запобігти сваркам чи конфліктам між батьками й родичами в майбутньому з таких причин: не зрозуміло, з родичами зі сторони батька або матері буде святкувати дитина Новий рік чи будь-яке інше свято; непропорційне спілкування таких родичів з дитиною; втручання бабусь і дідусів у виховання онуків та інші питання.

← Доцільно буде також врегулювати в договорі визначення місця проживання та порядку виховання дитини чи спілкування з нею, питання характеру комунікації з дитиною певних визначених осіб, які можуть і не мати родинних зв'язків з малолітнім/неповнолітнім. У даному випадку маються на увазі вітчим чи мачуха або ж ті дружина чи чоловік, з якими батьки-сторони договору одружаться чи можуть одружитися/проживати в майбутньому. Нерідко мати чи батько хочуть описати характер спілкування вказаних осіб з дитиною або ж встановити певні межі їх втручання у виховання останньої.

← Інші питання, які можуть бути особливими й важливими для кожної конкретної родини чи взаємовідносин між батьками дитини. Насамперед можна прописати навіть певні заборони, проговорені сторонами заздалегідь, наприклад, щодо гуртків, які не можна відвідувати, чи видів спорту, якими не можна займатися, якщо вони можуть поставити життя й здоров'я дитини під небезпеку.

З урахуванням викладеного можна з упевненістю сказати, що процедура встановлення нотаріусом дійсних намірів сторін є не просто обов'язковою, а надзвичайно корисною та ефективною при посвідченні договорів про сплату аліментів або визначення місця проживання та порядку виховання дитини чи спілкування з нею. Це важливо, перш за все, тому, що батьки, звичайно ж, хочуть посвідчити якісний договір, але можуть навіть не задумуватися про можливість чи потребу врегулювати саме такі питання або ж можуть не знати всі варіанти та опції. Водночас у нотаріуса вже є досвід, і він може порекомендувати сторонам, які пункти варто включити в договір, які питання часто прописують інші заявники в таких випадках, а найважливіше – допомогти врегулювати конкретно їхню особливу ситуацію, застосувавши принцип унікального підходу нотаріуса, раніше описаного в даній роботі. Слід також додати, що не завжди сторони правочинів раді певним порадам від нотаріусів і не хочуть вислуховувати питання чи відповідати на них, адже все й самі «прекрасно знають і можуть». Варто пам'ятати, що, по-перше, якби все було добре й мати чи батько не мали сумнівів щодо чесності один одного й могли самостійно владнати всі питання щодо утримання дитини, її виховання та спілкування з нею, то не прийшли б взагалі до нотаріуса, аби той допоміг врегулювати ситуацію. По-друге, для нотаріуса встановлювати дійсні наміри сторони/сторін правочину не право, яке можна виконувати за бажанням, а його прямий обов'язок, встановлений статтею 44 Закону України «Про нотаріат», а тому небажання сторін відповідати на необхідні поставлені запитання не має значення, якщо останні хочуть посвідчити відповідний договір [1].

Продовжити аналіз правочинів, встановлення нотаріусом дійсних намірів сторін яких має свої особливості, доцільним буде щодо шлюбних договорів, адже згадана процедура також вирізняється в потребі великої кількості уточнюючих запитань від нотаріуса. Метою є не просто з'ясувати всю необхідну інформацію, а й зрозуміти для себе, чи дійсно вказані сторони розуміють особливості посвідчуваного правочину, його правові наслідки й бажають їх настання. Якщо взяти для прикладу договори про сплату аліментів, визначення місця проживання та порядку виховання дитини чи спілкування з нею, то батьки в основному розуміють істотні умови цих правочинів, що можна там прописати та з якою метою вони взагалі йдуть до нотаріуса. Водночас, коли мова йде про шлюбні договори, сторони приблизно здогадуються, що в такому правочині можна врегулювати відносини подружжя, оскільки так говорять у суспільстві й показують у фільмах. Проте останні далеко не завжди розуміють можливість зміни режиму майна подружжя за цим договором, врегулювання майнових відносин і після розлучення, якщо таке відбудеться в майбутньому, та не усвідомлюють усіх правових наслідків посвідчення такого правочину.

Таким чином, при здійсненні процедури встановлення дійсних намірів сторін шлюбного договору та роз'яснюючи його істотні умови, правові й майнові наслідки, нотаріус обов'язково має уточнити, чи усвідомлює подружжя або особи, які подали заяву про реєстрацію шлюбу, наступні особливості прояву їхніх майнових прав та обов'язків за даним правочином:

Домовленості щодо правового режиму їх майна. Особливо важливо донести сторонам наступну можливість: зміни правового режиму спільного майна на режим роздільного й навпаки; зазначення часток у спільному майні; передачі власного майна для використання на спільні потреби сім'ї; визначати правовий режим майна, подарованого подружжю у зв'язку з реєстрацією шлюбу. Нотаріусу необхідно встановити дійсні наміри подружжя чи осіб, які подали заяву про реєстрацію шлюбу, та з'ясувати, чи розуміють останні значення поняття «зміни правового режиму майна», адже саме це стає найпопулярнішою причиною судових спорів у майбутньому. Як вже зазначалося вище, сторони найчастіше не усвідомлюють можливість визначити майно, набуте в шлюбі, як особисте майно одного із подружжя, або ж навпаки - на особисте майно одного з подружжя поширити режим спільного майна. Річ у тім, що норми права, які регулюють шлюбний договір, змінюють розуміння моделі й системи правового режиму майна вже сформованої роками, адже думають, що набуте під час шлюбу – це виключно спільна сумісна власність подружжя й ніяк інакше або навпаки. Саме тому нотаріусу варто детально проаналізувати потреби сторін, їх запити й бажаний результат,

з'ясувати всю необхідну інформацію й дані від них та зрозуміти, чи відповідає шлюбний договір їх потребам. Крім того, важливо пам'ятати, що предметом шлюбного договору може бути як наявне на час його укладення майно, так і те, що може бути набуте подружжям у майбутньому [5, с. 103; 6, с. 121-122; 7, с. 153; 8].

Домовленості щодо порядку користування спільним і роздільним майном. Щодо даного пункту нотаріусу варто уточнити розуміння сторонами того, де вони збираються в майбутньому проживати; хто буде титульним власником даної нерухомості та чи зміниться її правовий режим у випадку розлучення. У шлюбному договорі можна зазначати також наявні автомобілі, дачі, квартири, житлові будинки та інше рухоме й нерухоме майно та прописувати, що з перерахованого буде надаватися для проживання й закриття потреб сім'ї, що передаватися в оренду й так далі. Крім того, можливо вказати, яким майном не можна користуватися, а яке - експлуатувати чи відчужувати, адже воно має певну цінність для власника; можна зазначити, що певна квартира перейде у власність дружини через 3 роки сумісного проживання, бо власник не впевнений до кінця в намірах цієї жінки та інше. Можна зрозуміти, що варіантів розподілу в користуванні спільним і роздільним майном може бути безліч, але головне, щоб нотаріус максимально правильно й детально встановив дійсні наміри сторін даного правочину й роз'яснив їм його особливості та правові й майнові наслідки після нотаріального посвідчення [6, с. 121-122; 7, с. 153; 8].

Домовленості щодо порядку управління майном. У межах даної категорії сторони шлюбного договору, зазвичай, бажають узгодити наступне: питання управління певною нерухомістю як поки триватимуть подружні відносини, так і в разі розірвання шлюбу; домовитися й прописати, хто має право голосувати за рішення щодо розпорядження коштами чи тим самим рухомим і нерухомим майном та інше. Фактично шлюбний договір можна описати як такий собі «план евакуації» на випадок екстраординарних ситуацій. Сторони найчастіше не так хочуть прописати й врегулювати правила подружнього життя стосовно майнових відносин, як продумати план дій у разі розлучення. Насамперед це зручно, адже ніхто не свариться й не розпалює нескінченні суперечки з приводу того, як поділити майно, що є спільною сумісною власністю подружжя, й не ходить на довготривалі й емоційно тяжкі судові засідання, бо в шлюбному договорі чітко прописано: що й кому буде належати [6, с. 121-122; 7, с. 153].

Домовленості зобов'язального характеру. У даному випадку мова йде про різноманітні угоди щодо порядку здійснення витрат на утримання спільного й роздільного майна. Зокрема трапляються випадки, коли інший з подружжя відмовляється утримувати певне нерухоме майно за свій кошт чи за сімейні кошти, адже він не є його співвласником. Сюди ж можна віднести витрати не тільки на майно, а також на догляд за родичами, які його потребують, наприклад, свекрухи чи тещі, адже певної грошову допомогу можна надавати не лише дітям. До цієї ж категорії можна віднести витрати щодо взаємного утримання подружжя, виплати додаткових коштів на лікування тощо.

Окремо слід зазначити, що в шлюбних договорах часто прописують додаткові витрати на користь другого з подружжя, які не є обов'язковими чи необхідними для нормального життя, наприклад, як на лікування. Такі суми коштів часто неформально називають «зарплата дружини» або ж рідше чоловіка, коли вони не працюють офіційно й займаються виключно сім'єю й підтримують її нормальне функціонування та не мають свого власного окремого доходу. Таким чином, у шлюбному договорі часто зазначають так звану «зарплату дружини», тобто чітко встановлено суму на місяць, яка фактично просто перераховується без умов одному з подружжя для власних витрат [5, с. 103; 6, с. 121-122; 7, с. 153].

Висновки. Отже, усі вищенаведені аргументи переконують у тому, що для законного та максимально ефективного проведення процедури встановлення дійсних намірів сторони/сторін нотаріус має знати особливості посвідчення та характерні відмінності, які властиві різним видам правочинів. Дані навички є просто необхідною базою, яка допоможе нотаріусу підібрати правильні й точні запитання для сторони/сторін відповідних правочинів, зрозуміти їх мету та допомогти останнім визначитися з тим, який саме договір чи односторонній правочин вони бажають посвідчити. Варто зауважити, що нотаріус має право уточнювати різну інформацію та дані, необхідні для досягнення вищезазначених цілей. Проте розпочинати завжди варто з розуміння особливостей відповідного правочину, для посвідчення якого звернулися особи, та його характерних і відмінних рис. Дане твердження було доведено на прикладі аналізу особливостей у підході нотаріуса до встановлення дійсних намірів сторони/сторін договорів про сплату аліментів на дитину, про визначення місця проживання й порядку виховання дитини чи спілкування з нею та шлюбних договорів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про нотаріат: Закон України від 02.09.1993 № 3425-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3425-12.

2. Михальнюк О.В. Договір батьків про утримання дітей. *Юридичний науковий електронний журнал.* № 3/2023. С. 179–182.
3. Д'ячкова Н.А. Договір між батьками про сплату аліментів на дитину. *Нотаріат для Вас.* 2009. № 9. С. 13–16.
4. Лихолат І.П. Договірний порядок визначення місця проживання дитини в нотаріальній практиці. *Актуальні проблеми розвитку нотаріату. Нотаріат України.* 2014. № 12. С. 28–34.
5. Желіховська Ю.В. Особливості нотаріального посвідчення шлюбного договору. *Університетські наукові записки.* 2010. № 4 (36). С. 101–103.
6. Шароварова В.В. Особливості нотаріального посвідчення шлюбного договору в Україні. *Правова держава.* № 26'2017. С. 120–124.
7. Борисова В.І. Сімейне право України [Текст]: Підручник / Л.М. Баранова, В.І. Борисова, І.В. Жилінкова та ін.; За заг. ред. В.І. Борисової та І.В. Жилінкової. К.: Юрінком Інтер, 2004. 200 с.
8. Сімейний кодекс України: Закон України від 10.01.2002 р. № 2947-XIV: станом на 19.12.2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14-Text.

УДК 347.72:346.22(477)
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.1.51

СПЕЦИФІКА СУБСИДІАРНОГО ОБОВ'ЯЗКУ УЧАСНИКА ГОСПОДАРСЬКОГО ТОВАРИСТВА ЗА ЗОБОВ'ЯЗАННЯМИ ОСТАННЬОГО

Гудима-Підвербецька М.М.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри приватного права юридичного факультету
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
ORCID: 0000-0003-2024-5171

Гудима-Підвербецька М.М. Специфіка субсидіарного обов'язку учасника господарського товариства за зобов'язаннями останнього.

В науковій публікації наголошується, що інститут субсидіарного зобов'язання учасників господарських товариств не лише виконує охоронну функцію щодо інтересів кредиторів та самої юридичної особи, а й торкається засад внутрішньої організації суб'єкта, балансу прав і обов'язків його учасників. Проаналізовано різнохарактерність прояву субсидіарного обов'язку в окремих видах господарських товариств, проведено комплексний теоретико-правовий аналіз кожного конкретного випадку покладення субсидіарного обов'язку на учасника господарського товариства з урахуванням не лише формальної моделі цивільно-правової відповідальності, а й функціонального призначення, мети правового регулювання та внутрішньої логіки правової конструкції субсидіарних зобов'язань в інституті юридичних осіб з ціллю забезпечення балансу інтересів учасників цивільних правовідносин. Якщо, у повних товариствах, командитних товариствах, товариствах з обмеженою відповідальністю субсидіарне зобов'язання, що покладається на учасника за зобов'язаннями товариства є базовим елементом конструкції і становить ключовий елемент договірної моделі участі, то в учасників товариств з обмеженою відповідальністю чи акціонерних товариств таке зобов'язання носить винятковий характер та виникає лише у разі порушення законодавчих вимог. З огляду на це, наголошено, що прагнення законодавця уніфікувати всі випадки субсидіарного обов'язку під терміном «субсидіарна відповідальність» є не лише теоретично некоректним, таким, що суперечить доктринальним підходам цивілістичної науки а й потенційно небезпечним для правозастосування, оскільки ігнорує відмінності в правовій природі відповідних інститутів. Зокрема, частина з них не передбачає вчинення правопорушення з боку субсидіарного боржника і має зобов'язальний характер, встановлений ex lege, тоді як інші (йдеться про випадки банкрутства боржника з вини його засновників, учасників, акціонерів або інших осіб, у тому числі з вини керівника боржника) – мають деліктну природу та потребують доведення умов цивільно-правової відповідальності. Наголошено, що така термінологічна нечіткість потребує законодавчого вирішення. Також у публікації сформульовано пропозиції щодо удосконалення законодавчого регулювання субсидіарного обов'язку учасників господарських товариств, з урахуванням особливостей їх організаційно-правової форми та відповідності загальноприйнятим підходам до розуміння цивільно-правової відповідальності.

Ключові слова: цивільні відносини, зобов'язання, виконання зобов'язань, цивільно-правова відповідальність, субсидіарна відповідальність, господарські товариства, юридична особа, повне товариство, командитне товариство, товариство з додатковою відповідальністю.

Hudyma-Pidverbetska M.M. Specificity of the subsidiary obligation of a business company participant for the debts of the company.

The scholarly publication emphasizes that the institution of subsidiary obligation of business company participants serves not only a protective function regarding the interests of creditors and the legal entity itself but also concerns the internal structure of the entity and the balance of rights and duties among its participants. The study analyzes the diverse manifestations of subsidiary obligation across different types of business entities and provides a comprehensive theoretical and legal examination of each specific case of imposing a subsidiary obligation on a participant. This is done by considering not only the formal model of civil liability but also the functional purpose, regulatory objectives, and internal logic of the legal design of subsidiary obligations within the legal entity framework to ensure a proper balance of interests in civil legal relations.

It is argued that in general partnerships, limited partnerships, and companies with additional liability, the subsidiary obligation of participants for the company's debts is a fundamental structural element

and a core feature of the contractual model of participation. In contrast, in limited liability companies or joint-stock companies, such an obligation is exceptional and arises only in the event of a violation of legislative requirements. In this regard, the article criticizes the legislative trend to uniformly label all cases of subsidiary obligations under the term «subsidiary liability» as not only theoretically incorrect and contrary to doctrinal approaches of civil law science, but also potentially detrimental to legal certainty and judicial practice.

In particular, it is emphasized that some subsidiary obligations are established ex lege and do not require any wrongful conduct by the obligor, while others – such as liability arising from a company's bankruptcy caused by the fault of its founders, participants, shareholders, or directors – are delict-based and require the establishment of civil tort elements. This terminological inconsistency, the article argues, must be addressed legislatively. Additionally, the publication puts forward proposals for improving the legal regulation of subsidiary obligations of company participants, taking into account the specificities of their legal forms and in line with generally accepted civil law theories of liability.

Key words: civil relations, obligations, performance of obligations, civil liability, subsidiary liability, business partnerships, legal entity, general partnership, limited partnership, additional liability company.

Постановка проблеми. Інститут субсидіарних зобов'язань посідає важливе місце в системі цивільно-правового регулювання, насамперед як правовий механізм, що виконує функцію додаткового забезпечення майнових інтересів кредитора. У вітчизняному цивільному законодавстві закріплення механізмів субсидіарної відповідальності отримало суттєвий розвиток із прийняттям Цивільного кодексу (далі – ЦК) України 2003 року [1]. У різних його положеннях, зокрема, у статтях 119, 133, 163, 554, 1043, 1123, 1179, законодавець прямо передбачає покладення майнового обов'язку в додатковому порядку. Проте на рівні формулювання правових норм простежується тенденція трактувати будь-який випадок покладення майнового обов'язку на додаткового боржника виключно як прояв субсидіарної відповідальності, що зумовлює надмірне звуження поняття субсидіарного зобов'язання як особливого механізму договірного чи нормативного перерозподілу обов'язків між кількома особами до інструмента примусового виконання обов'язку за основного боржника. Такий редукційний підхід фактично нівелює самостійне значення інституту субсидіарного зобов'язання, обмежуючи його потенціал виключно компенсаторною функцією.

У межах цієї проблематики окремого аналітичного розгляду потребує інститут субсидіарного зобов'язання учасників господарських товариств. Зазначена конструкція не лише виконує охоронну функцію щодо інтересів кредиторів та самої юридичної особи, а й торкається засад внутрішньої організації суб'єкта, балансу прав і обов'язків його учасників, а, отже, впливає на саму природу корпоративних правовідносин. При цьому специфічні властивості субсидіарного обов'язку учасників господарського товариства істотно залежать від виду господарського товариства. Так, у повних товариствах субсидіарне зобов'язання, що покладається на учасника за зобов'язаннями товариства є базовим елементом конструкції і становить ключовий елемент договірної моделі участі, тоді як у товариствах з обмеженою відповідальністю чи акціонерних товариствах таке зобов'язання носить винятковий характер та виникає лише у разі порушення законодавчих вимог. З огляду на це, прагнення законодавця уніфікувати всі випадки субсидіарного обов'язку під терміном «субсидіарна відповідальність» є не лише теоретично некоректним, а й потенційно небезпечним для правозастосування. Таким чином, наявна ситуація вимагає наукового осмислення, що має не лише заповнити прогалини у розумінні співвідношення понять «субсидіарне зобов'язання» та «субсидіарна відповідальність», але й закцентувась на специфіці субсидіарного зобов'язання в межах кожного виду господарського товариства, де ці інститути реалізуються.

Враховуючи викладене, в межах даної наукової роботи ставимо собі за **мету** розробку теоретико-правових положень щодо субсидіарного обов'язку учасників господарських товариств у контексті його варіативності залежно від конкретного виду, а також визначення основних напрямків і тенденцій удосконалення правового регулювання цього інституту з урахуванням потреб балансу інтересів усіх учасників відповідних правовідносин.

Стан опрацювання проблематики. Питання субсидіарного обов'язку учасників господарських товариств за зобов'язаннями товариства у науковій літературі досліджено недостатньо системно. Здебільшого воно розглядається побіжно та у відриві від комплексного аналізу інституту субсидіарних зобов'язань, як складова ширшої тематики корпоративних чи договірних відносин, з акцентом на характеристики окремих організаційно-правових форм юридичних осіб, зокрема господарських товариств. Аспекти правового регулювання відповідальності учасників господарських товариств стали предметом досліджень таких вітчизняних науковців, як О.М. Вінник, А.В. Зеліско, О.Р. Кібенко, С.С. Кравченко, І.Б. Саракун, Я.С. Синявська, Ю.В. Соколовська, О.С. Шеремета, С.Я. Рабовська, Б.В. Шуба, Л.С. Нецька та ін. Кут зору на субсидіарні зобов'язання як на окремий

правовий інститут дедалі частіше знаходить підтримку серед представників сучасної правової науки. Значний внесок у дослідження субсидіарних зобов'язань як комплексного правового інституту зроблено Н.М. Сампарою («Субсидіарні зобов'язання за цивільним законодавством України» (2020 р.)). Водночас увага вченої не була зосереджена на диференціації обов'язку залежно від виду юридичної особи. У свою чергу, Д.В. Трут та Г.Г. Гриценко досліджували субсидіарність у контексті зобов'язань із множинністю осіб, розглядаючи проблему через призму участі кількох боржників або кредиторів у зобов'язанні. Проте такі підходи фокусувались переважно на загальногалузевих аспектах і не висвітлюють специфіки саме субсидіарного зобов'язання учасників окремих видів господарських товариств. Оскільки чимала кількість наукових розвідок цивілістичними метрами лише побіжно зачіпають означену проблему не претендуючи на комплексне її вирішення, розгляд специфіки субсидіарного обов'язку в господарських товариствах зберігає свою небеззаперечну актуальність.

Виклад основного матеріалу. Один із ключових напрямів реалізації підприємницької ініціативи в Україні полягає у створенні та функціонуванні господарських товариств, як одних з основних правових конструкції для ведення бізнесу. У контексті цивільного права юридична особа визнається самостійним учасником правовідносин, що має власне відокремлене майно і несе відповідальність за своїми зобов'язаннями саме цим майном. Відтак, саме на господарське товариство, першочергово покладається обов'язок виконати вимоги кредиторів. Разом із тим, у випадках, коли майна товариства виявляється недостатньо для задоволення вимог кредиторів у повному обсязі, законодавство допускає можливість покладення додаткового (субсидіарного) обов'язку на учасників товариства. Наголосимо, що покладення субсидіарного обов'язку на учасника товариства не може бути автоматичним, оскільки зачіпає межу між майновою автономією юридичної особи та персональною відповідальністю її учасників, що у свою чергу, зумовлює потребу у чіткому законодавчому регулюванні підстав, умов і меж реалізації такого обов'язку.

Аналіз правової природи та сутності такого обов'язку нерозривно пов'язаний із класифікацією господарських товариств на об'єднання осіб та об'єднання капіталів, який сформувався у національній правовій науці, однак, не закріплений на рівні законодавства, тому носить переважно теоретико-доктринальний характер і спрямований на спрощення правового аналізу та тлумачення законодавчих положень [2, с. 114]. Натомість у низці держав – членів Європейського Союзу – цей поділ має нормативне закріплення. Так, у чеському законодавстві, зокрема в Законі «Про комерційні корпорації», виділяються капітальні компанії (товариства з обмеженою відповідальністю та акціонерні товариства) та особові товариства залежно від наявності чи відсутності обов'язку учасників нести додаткову відповідальність за боргами юридичної особи [3, с. 234]. Аналогічний поділ закріплено в австрійському праві, де виокремлюються товариства осіб (зокрема, відкрите товариство (аналог повного товариства за українським правом), командитне, негласне та просте товариства) і товариства капіталів (акціонерні товариства та товариства з обмеженою відповідальністю) [4, с. 45]. У Польщі поділ на товариства осіб і товариства капіталів прямо передбачений Кодексом торговельних товариств [5].

Ключовою відмінністю між товариствами осіб та капіталів, як правило, вважається рівень залежності суб'єкта від дій своїх учасників. У товариствах осіб учасники безпосередньо беруть участь у веденні справ і здійсненні управління, тоді як у товариствах капіталів така участь є опосередкованою або мінімальною. Тому субсидіарне зобов'язання, яке покладається на учасника повного товариства або повного учасника командитного товариства, виглядає цілком логічним та виправданим з правової точки зору, оскільки такі учасники беруть безпосередню участь в управлінні товариством, фактично здійснюють контроль за його господарською діяльністю, приймають ключові рішення та можуть істотно впливати на виникнення і виконання зобов'язань юридичної особи. При цьому все ж варто наголосити, що у сучасній правовій доктрині спостерігається зростання значення ролі учасника в усіх формах господарських товариств, незалежно від їх класифікації [6, с. 17]. Як наголошується в правничій доктрині, основу для розмежування зазначених категорій товариств мають складати саме правові критерії, зокрема: наявність або відсутність додаткової відповідальності учасників за зобов'язаннями товариства (тобто понад розмір внесеного вкладу чи в межах несплаченої частини), а також ступінь свободи щодо відчуження корпоративних прав [6, с. 18].

Розгляд субсидіарного обов'язку в учасників господарських товариств за зобов'язаннями останнього доцільно розпочати з аналізу його прояву в учасників товариств, що належать до об'єднань осіб. Згідно зі ст. 119 ЦК України, повне товариство характеризується тим, що його учасники, на підставі укладеного між собою договору, здійснюють підприємницьку діяльність від імені товариства і несуть солідарно додаткову (субсидіарну) відповідальність за його зобов'язаннями усім майном, що їм належить. Саме ця характеристика є ключовою: учасники не лише спільно здійснюють управління товариством, але й вступаючи в таке товариство, дають згоду на покладення на них

майнового обов'язку за зобов'язаннями товариства у разі недостатності в товариства майна для задоволення вимог кредиторів (як це передбачено ч. 1 ст. 124 ЦК України та абз. 2 ч. 2 ст. 619 ЦК України [1]).

Щодо командитного товариства, то особливості діяльності командитного товариства визначається його поліструктурними особливостями, де наявні дві групи учасників, що мають різне правове становище: повні учасники та вкладники. При цьому, схожість із повним товариством виявляється в наявності повних учасників, які ведуть підприємницьку діяльність від імені товариства і несуть відповідальність всім своїм майном за його зобов'язаннями. З іншого боку, простежується схожість з товариством з обмеженою відповідальністю, оскільки вкладники несуть відповідальність за зобов'язання командитного товариства лише в межах внесених ними вкладів. Ч. 1 ст. 135 ЦК України поширює положення законодавства про учасників повного товариства, їх статус та відповідальність за зобов'язаннями товариства на повних учасників командитного товариства [1].

Отож, в аспекті досліджуваної теми наголосимо, що сутнісною ознакою повного або командитного товариства є наявність в учасників повного товариства та повних учасників командитного товариства субсидіарного обов'язку за зобов'язаннями товариства. Як зазначає Б.В. Шуба, «невдала спроба кредитора отримати задоволення від товариства є умовою звернення з відповідною вимогою до його учасників» [7, с. 23]. Як зазначено в монографії «Корпоративне право Австрії та України»: «якщо активів юридичної особи виявляється недостатньо для повного задоволення вимог кредиторів повного товариства, то кредитор має право звернутися з правом вимоги до учасників товариства, які несуть додаткову (субсидіарну) відповідальність, обов'язок щодо виконання якого є солідарним, тобто кредитор має право звернутися з правом вимоги як до всіх учасників повного товариства, так і до будь-кого з них окремо, а учасники (учасник) зобов'язаний виконати її. Якщо вимога направлена до одного чи декількох учасників повного товариства, учасник (учасники), який сплатив повністю борги товариства, має право звернутися з регресною вимогою у відповідній частині до інших учасників товариства» [4, с. 232]. Наголосимо, що субсидіарне зобов'язання учасників виникає не внаслідок будь-якої неспроможності товариства, а лише коли його майна недостатньо для задоволення вимог кредиторів (див., зокрема, ч. 1 ст. 119, ч. 1 ст. 124, ч. 1 ст. 133 ЦК України [1]).

У наведеному положенні викликає сумнів використання словосполучення «недостатності майна», яке є багатозначне, адже така недостатність може бути як очевидною, так і зовсім неочевидною. Оскільки недостатність майна не конкретизована законодавчо, неясно з якого моменту кредитори вправі пред'явити свої вимоги до учасників товариства – з моменту, коли їм стало відомо, що, швидше за все, майна товариства недостатньо, наприклад, коли товариство мотивуючи цими причинами не виконує у встановлені терміни вимоги кредиторів чи не раніше, ніж закінчиться строк для виконання зобов'язання. Таке неоднозначне формулювання очевидно не може не викликати труднощів у процесі правозастосування.

Відмітимо, що поняття «недостатність майна» та «неплатоспроможність» не є тотожними у вітчизняному праві. Термін «неплатоспроможність» означає передбачувану нездатність боржника (зовнішню) відповідати за своїми зобов'язаннями (перевищення активу над пасивом). Для цього не потрібно знати внутрішній стан справ боржника. З урахуванням сказаного, вважаємо передумовою субсидіарного обов'язку учасників повного товариства і повних учасників командитного товариства встановлене (судом) перевищення пасиву юридичної особи над активом, а не неплатоспроможність як «ймовірна неможливість задовольнити вимог кредиторів». При цьому виникає ряд невирішених питань, серед них і порядок встановлення недостатності майна у товариства, зокрема, чи слід для звернення до субсидіарного боржника попередньо фактично реалізувати майно товариства підприємства або факт недостатності майна досить встановити в судовому порядку? Тому вважаємо, що для уникнення потенційних спорів та захисту майнових інтересів учасників необхідним є встановлення недостатності майна товариства судом.

При цьому слід підкреслити, що такий субсидіарний обов'язок, що покладається на учасників повного товариства та повних учасників командитного має ряд характерних ознак, що вирізняють його з-поміж подібних в інших господарських товариствах субсидіарних обов'язків, які покладається на учасників:

1) субсидіарний обов'язок виникає виключно за умови, коли майна товариства недостатньо для повного задоволення вимог кредиторів, що, на нашу думку, потребує встановлення у судовому порядку. При цьому для виникнення такого субсидіарного обов'язку необхідною є наявність первинних передумов (невиконанням або неналежним виконанням зобов'язань самим товариством) та вторинних (правовий зв'язок учасників з товариством та недостатність його майна) [8, с. 245]. Схожі погляди віднаходимо і в праці Ю.В. Соколовської [9, с. 153]. Поділяючи загальне спрямування її позиції, слід зауважити, що виникнення субсидіарного обов'язку у учасників повного

товариства, а також повних учасників командитного товариства, зумовлюється сукупністю таких юридичних передумов, як вчинення самим товариством порушень перед третіми особами (зокрема порушення договірних зобов'язань або абсолютних прав), наявність правового зв'язку між учасником і товариством, що не обмежується виключно періодом формальної участі у складі товариства, а також недостатність майна самого товариства для виконання зобов'язань перед кредиторами. Безпосередньою ж підставою для виникнення обов'язку виступає звернення кредитора товариства з відповідною вимогою до учасника (учасників);

2) для покладення обов'язку на учасника за зобов'язаннями товариства немає значення його причетність до виникнення боргів товариства. Йдеться про виникнення субсидіарного зобов'язання учасника товариства за боргами останнього, незалежно від того, коли саме виникли відповідні зобов'язання товариства – до чи після набуття особою статусу учасника. Такий законодавчий підхід обумовлюється передусім інтересами кредиторів, які, вступаючи у правовідносини з товариством, орієнтуються на чинний склад його учасників як гарантію виконання зобов'язань, втрата якої внаслідок звільнення колишніх учасників від субсидіарного обов'язку могла б істотно знизити рівень забезпеченості вимог кредиторів та послабити їх правовий захист.

У цьому контексті слушною видається позиція Б.В. Шуби, який вбачає, що доктринальним поясненням цієї правової конструкції може слугувати той факт, що, вступаючи в товариство, новий учасник отримує рівні поряд з вже існуючими учасниками можливості впливати на фінансове становище товариства, розпоряджатися активами товариства, складовими матеріальної бази для задоволення вимог його кредиторів [7, с. 24]. Все ж автор, зазначає, з чим ми теж солідарні, що таке законодавче формулювання спричиняє збільшенню кількості осіб, на яких покладається субсидіарне зобов'язання за боргами товариства, а ніж наявних учасників. Цей стан речей суперечить тому, що у разі правонаступництва щодо частки учасника в товаристві за зобов'язаннями, що виникли до цього моменту, відповідальність за цими зобов'язаннями несе виключно правонаступник [7, с. 25]. Проблематика визначення кола осіб, на яких покладається субсидіарний обов'язок за зобов'язаннями повного товариства або повних учасників командитного товариства, набуває особливої актуальності у контексті з'ясування моменту виникнення відповідальності – до чи після набуття ними статусу учасника. Очевидно, що обов'язок нести відповідальність має покладатися виключно на осіб, які в установленому законом або договором порядку приєдналися до товариства та прийняли на себе відповідні права і обов'язки його учасника.

Незважаючи на те, що ч. 3 ст. 124 ЦК України [1] сформульована узагальнено і, на перший погляд, охоплює всі можливі випадки припинення участі в товаристві, аналіз статей 125–129, 131 ЦК України [1] засвідчує наявність істотних відмінностей у підставах та правових наслідках зміни складу учасників. Зокрема, йдеться про вихід, виключення учасника, відчуження частки, смерть учасника, визнання його недієздатним або обмежено дієздатним, оголошення безвісно відсутнім, звернення стягнення на частку у складеному капіталі тощо. Кожна з цих підстав має специфічні правові наслідки, які не дозволяють застосовувати єдиний підхід до визначення наявності чи відсутності субсидіарного обов'язку за зобов'язаннями товариства.

Особливої уваги заслуговує ситуація спадкування частки в повному чи командитному товаристві, тому з неї і розпочнемо. У випадках, коли спадкоємець не виявляє бажання вступити до товариства, або ж саме товариство не надає згоди на його прийняття, субсидіарний обов'язок з погашення заборгованостей товариства обмежується отриманою спадщиною, що випливає із загальноприйнятого принципу універсального правонаступництва у спадковому праві. Водночас обов'язок погашення пасивів товариства всім своїм майном повинен покладатись лише у випадку добровільного вступу спадкоємця до товариства та прийняттям рішенням товариством про його прийняття до складу учасників. Аналогічним чином положення щодо звернення стягнення на частку учасника в капіталі повного товариства можуть бути реалізовані лише в разі недостатності іншого майна боржника, і, як наслідок, положення про відповідальність таких осіб за боргами товариства після припинення їхньої участі є не завжди виправданими. В окрему групу слід виділити випадки відчуження частки у складеному капіталі на підставі договору. У такій ситуації особа, яка набуває частку, відповідає за боргами товариства, що виникли до її приєднання, тоді як відчужувач частки продовжує нести субсидіарний обов'язок ще протягом трирічного строку після її передачі. Отже, чинні норми щодо відповідальності учасників повного товариства за зобов'язаннями, що виникли як до, так і після набуття ними статусу учасника, а також положення щодо відповідальності протягом трьох років після припинення участі в товаристві, можуть бути визнані такими, що загалом відповідають принципам забезпечення інтересів кредиторів, справедливості, добросовісності та розумності. Проте для ефективного застосування цих положень необхідним є їх нормативне уточнення. Зокрема, доцільно законодавчо передбачити, що у разі спадкування частки в складеному капіталі, відповідальність спадкоємця за зобов'язаннями товариства настає лише за умови його

фактичного вступу до товариства та стосується зобов'язань, незалежно від моменту їх виникнення. У разі ж виходу чи виключення учасника з товариства, відповідальність має зберігатися протягом трьох років із дати затвердження звіту за рік вибуття. Натомість у випадках відчуження частки або вибуття з товариства незалежно від волі учасника, а також за умови спадкування частки без фактичного вступу до товариства, покладення відповідальності на таких осіб має бути виключене. Крім того, необхідно закріпити, що учасник повного товариства, який передав частку в складеному капіталі за договором, або вибув з товариства на підставі статті 129 ЦК України [1], а також правонаступник у разі його відмови від вступу до товариства чи відмови товариства прийняти його до складу учасників, не повинен нести відповідальність за зобов'язаннями товариства;

3) незалежність від моменту виникнення зобов'язань. Субсидіарний обов'язок учасника повного товариства або повного учасника командитного товариства може виникнути як щодо заборгованостей, що існували до моменту його приєднання до товариства, так і тих, що виникли після цього. Відповідно до частини третьої статті 124 ЦК України, особа, яка припинила участь у товаристві, може бути притягнута до відповідальності протягом трирічного строку, що обчислюється з дня затвердження річного звіту за той рік, у якому вона вибула зі складу товариства. Це законодавче положення не є унікальним у порівняльному правовому контексті. Законодавства інших держав також передбачають покладення відповідальності на учасника товариства незалежно від часу виникнення зобов'язань. Наприклад, у правових системах Австрії та Польщі особа, яка приєднується до товариства, несе відповідальність і за ті зобов'язання, які виникли до її вступу [4, с. 93; 107, с. 69]. Водночас у зарубіжних правопорядках переважають інші часові межі для реалізації субсидіарного обов'язку після вибуття з товариства. Зокрема, в законодавстві Республіки Молдова та Республіки Казахстан цей строк обмежено двома роками з моменту затвердження звіту про діяльність товариства за відповідний рік (ст. 128 ЦК Молдавії, ст. 70 ЦК Казахстан). У Німеччині ж відповідно до нової редакції Торгового уложення 2002 року передбачено ще триваліший строк: вимоги до повного учасника командитного товариства можуть пред'являтися протягом п'яти років з моменту його виходу (§ 160, абз. 2, § 161). Проте, як слушно зауважує Ю.В. Соколовська, ці часові відмінності не змінюють суті правового механізму застосування відповідальності до колишніх учасників повного товариства та не нівелюють основну мету – забезпечення ефективного захисту інтересів кредиторів [9, с. 153, 154];

4) виконання субсидіарного зобов'язання учасником повного чи повним учасником командитного товариства необмежене певним розміром. Виконання субсидіарного обов'язку передбачене за рахунок усього майна учасника, тобто його обсяг не обмежується законодавчими чи договірними нормами;

5) солідарний характер. Кредитор має право пред'явити вимогу до будь-якого одного чи до всіх учасників одночасно, в повному або частковому обсязі, що дозволяє забезпечити належне задоволення вимог (ч. 1 ст. 124, абз. 2 ч. 2 ст. 619 ЦК України [1]).

Для юридичних осіб, що є об'єднаннями капіталів зазвичай не характерне покладення субсидіарної відповідальності на учасників у разі недостатності майна юридичної особи. Так, учасники товариств з обмеженою відповідальністю та акціонери, як правило, не відповідають за зобов'язаннями товариства своїм особистим майном. Як зазначає Н.О. Захаренко, їх ризики зводяться до розміру внесених вкладів, а в разі звернення стягнення на активи товариства вони можуть втратити очікувані дивіденди або ліквідаційну квоту, якщо майна для розподілу після задоволення вимог кредиторів не залишиться [10, с. 244].

В цій групі юридичних осіб окреме становище займає товариство з додатковою відповідальністю, оскільки його учасники несуть субсидіарний обов'язок за зобов'язаннями товариства, що зближує його правову природу з товариствами, що є об'єднаннями осіб. Водночас у чинному законодавстві не передбачено механізмів захисту інтересів кредиторів у разі зміни складу учасників після виникнення зобов'язання. Йдеться про те, що на особу, яка вибула зі складу учасників, не покладається жодного зобов'язання, що унеможливлює задоволення вимог кредитора в разі відсутності у нових учасників належного майна. На нашу думку, в частині гарантування інтересів кредиторів таке положення виглядає спірним. Доцільним вбачається нормативне врегулювання аналогічне як і для повного товариства, яке передбачало б субсидіарний обов'язок для нового учасника незалежно від часу виникнення зобов'язання, а також можливість збереження обов'язку для вибулого учасника на певний строк (наприклад, два роки).

Щодо виникнення субсидіарного обов'язку, Закон України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю» вказує у ст. 56, що учасники товариства з додатковою відповідальністю відповідають солідарно за його зобов'язаннями у межах, визначених статутом, однаково кратно до вартості їх вкладу [11]. Проте конкретна підстава виникнення такої відповідальності не розкривається, що є невідповідним сутності субсидіарного зобов'язання. Вирішенням може стати

деталізація цього питання у статуті товариства. Проте нам видається за доцільне доповнити закон нормою, яка чітко передбачає, що учасник несе субсидіарну відповідальність лише у випадку встановлення судом відсутності в товариства достатнього майна для задоволення вимог кредиторів.

У частині обсягу відповідальності законодавець визначає, що він встановлюється статутом та є однаково кратним до внесеного вкладу (ст. 56 Закону України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю» [11]). Однак відсутність нижньої межі такого обов'язку відкриває можливості для заниження його розміру, що знецінює мету встановлення такого субсидіарного обов'язку. Тому вбачається необхідним встановлення мінімального допустимого кратного розміру у законі.

Підвівши проміжний підсумок щодо субсидіарного обов'язку учасника товариства з додатковою відповідальністю його специфіка виявляється в такому:

1) обсяг субсидіарного обов'язку учасника товариства з додатковою відповідальністю встановлюється статутом товариства і є однаково кратним для всіх учасників до вартості внесеного кожним з них вкладу (ст. 56 «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю» [11]). Закон не встановлює кратного мінімального розміру субсидіарного обов'язку чи критеріїв визначення такого, що дає можливість прописати як завгодно малий розмір відповідальності, позбавляючи сенсу відповідне положення і фактично уникнути реальної відповідальності;

2) учасники відповідають солідарно, тобто кредитор може звернути вимогу про виконання зобов'язання як до усіх одночасно, так і з когось одного, при чому в повному обсязі, що виглядає цілком виправданим, у зв'язку з підприємницьким характером діяльності товариства з додатковою відповідальністю;

3) при зміні складу учасників не захищаються інтереси кредиторів у разі, якщо після виникнення основного зобов'язання склад учасників товариства зміниться таким чином, що кредитор не зможе отримати належного задоволення його вимоги через відсутність у нових учасників достатнього майна (як в повному чи командитному товаристві), адже в законодавстві відсутні норми, щодо покладення на учасника, що вийшов, субсидіарного обов'язку за зобов'язаннями товариства.

Отож, стає очевидним, що попри спільну мету – забезпечення виконання зобов'язань товариства у разі недостатності його майна – субсидіарний обов'язок учасників повного товариства (повних учасників командитного товариства) та товариства з додатковою відповідальністю істотно відрізняється за низкою юридично значущих критеріїв. По-перше, підставами виникнення обов'язку (недостатність майна повного чи командитного товариства для задоволення вимог кредиторів, що на нашу думку, потребує судового встановлення і для товариства з додатковою відповідальністю підстава законодавчо не конкретизується та потребує деталізації в статуті); обсягом майнового обтяження (в учасників повного товариства та для повних учасників командитного товариства є необмеженим і охоплює все майно учасника, тоді як в учасників товариства з додатковою відповідальністю обмежується кратним розміром вкладу, визначеним у статуті, без встановлення законодавчого мінімуму, що відкриває можливості для маніпулювання). По-третє, у повному товаристві (для повних учасників командитного товариства) субсидіарний обов'язок не припиняється автоматично з виходом особи зі складу учасників, а зберігається протягом трьох років, у той час як в товаристві з додатковою відповідальністю законодавство не передбачає жодних гарантій для кредиторів у разі зміни складу учасників після виникнення зобов'язань. По-четверте, у повному товаристві (для повних учасників командитного товариства) субсидіарне зобов'язання учасників має некорпоративний характер і виникає безпосередньо перед кредиторами, натомість у товаристві з додатковою відповідальністю вона набуває умовно корпоративної природи, адже її межі встановлюються у статуті. По-п'яте, у повному товаристві (для повних учасників командитного товариства) додатковий обов'язок виникає незалежно від моменту виникнення зобов'язань, включаючи період до вступу особи до товариства, що не передбачено у правовому режимі товариства з додатковою відповідальністю.

У світлі проведеного вище аналізу немає підстав кваліфікувати субсидіарний обов'язок учасників повного товариства, повних учасників командитного товариства чи учасника товариства з додатковою відповідальністю як цивільно-правову відповідальність у її класичному тлумаченні. З позиції доктринального підходу, сформованого цивілістичною наукою, саме категорія «відповідальність» передбачає наявність умов цивільно-правової відповідальності, що охоплює протиправну поведінку, шкоду, причинно-наслідковий зв'язок та вину, а також реалізацію санкції примусового характеру у відповідь на порушення зобов'язання. Водночас субсидіарні обов'язки, які виникають із самого факту участі особи в певному виді господарського товариства не потребують наявності порушення з боку субсидіарного боржника як умови для їх реалізації. Таким чином, обов'язок учасників зазначених видів товариств погасити борги юридичної особи у випадку недостатності її майна становить особливу правову конструкцію, яка, хоча й виконує подібну до цивільно-правової

відповідальності функцію – захист інтересів кредитора – за своєю природою є зобов'язанням, а не відповідальністю у класному її розумінні. Такий обов'язок покладається ex lege і не передбачає вчинення субсидіарним боржником будь-якого правопорушення, а тому використання терміна «субсидіарна відповідальність» для його означення є концептуально неправильним.

Зовсім інша правова природа субсидіарного зобов'язання наявна у випадках банкрутства юридичної особи. У такій ситуації організаційно-правова форма господарського товариства втрачає ключове значення, адже тут йдеться вже не просто про виконання передбаченого установчими документами чи законом обов'язку, а про притягнення до субсидіарної відповідальності за діяння або бездіяльність, що призвели до банкрутства юридичної особи. У випадках, коли йдеться про порушення, що прямо передбачені законом як підстави для субсидіарної чи іншої відповідальності, дії (чи бездіяльність) учасників переходять у площину правопорушення, за яке може наставати відповідальність незалежно від організаційно-правової форми юридичної особи.

У зарубіжному праві одним з особливих випадків залучення засновників або інших осіб до відповідальності за зобов'язаннями юридичної особи, незалежно від наявності законодавчо встановленої субсидіарної відповідальності, є застосування доктрини Piercing the Corporate Veil, суть якої полягає в обмеженні майнової відокремленості юридичної особи та перенесенні обов'язку щодо погашення її боргів на засновників (учасників, акціонерів) або інших осіб, у тому числі з керівника боржника, якщо їх винні дії привели до банкрутства боржника (ч. 2 ст. 61 Кодексу України з процедур банкрутства [12]). Згідно ч. 1 даної статті ліквідатор має право пред'явити вимоги до осіб, які згідно із законом несуть субсидіарну відповідальність у зв'язку з доведенням боржника до банкрутства, розмір якої визначається як різниця між загальним обсягом вимог кредиторів та обсягом ліквідаційної маси. У разі, якщо неплатоспроможність боржника спричинена діями чи бездіяльністю його засновників (учасників, акціонерів) або інших осіб, що мали можливість впливати на рішення боржника, на них може бути покладена субсидіарна відповідальність у разі недостатності майна самої юридичної особи [12].

Для кваліфікації відповідних правовідносин як таких, що створюють відповідальність, важливо з'ясувати, чи може доведення до банкрутства вважатися правопорушенням. У цьому контексті частина 1 статті 4 того ж Кодексу зобов'язує засновників, власника майна, органи управління майном, а також відповідні державні органи вживати заходів для запобігання банкрутству юридичної особи [12].

Зазначена правова конструкція передбачає, що на винних осіб покладаються обов'язки щодо виконання грошових зобов'язань юридичної особи, які виникли перед третіми особами. Відповідно до аналізу ч. 2 ст. 61 Кодексу, субсидіарна відповідальність може бути покладена і на власника майна, однак лише за умови, що банкрутство стало наслідком його вказівок або інших активних дій. Водночас, така позиція видається недостатньо повною, оскільки бездіяльність власника також може мати вирішальне значення у процесі доведення до банкрутства. З огляду на надані повноваження та функції власника (формування статутного капіталу, призначення керівника, контроль за майном, реалізація права витребування майна юридичної особи тощо), його бездіяльність слід розглядати як можливо причинний фактор неспроможності юридичної особи. У зв'язку з цим, покладення на нього відповідальності є цілком обґрунтованим. Таким чином, відповідальність за бездіяльність власника не лише не суперечить правовим засадам, а навпаки – відповідає логіці правового регулювання, яке спрямоване на захист інтересів кредиторів та стабільність цивільного обігу.

Підсумувавши щодо субсидіарного зобов'язання, що може виникати в учасників у разі їх винних діянь, що привели господарське товариство до банкрутства, то його специфіка виявляється на такому:

1) такий випадок покладення субсидіарного обов'язку за зобов'язаннями юридичної особи є субсидіарною відповідальністю, а тому потребує наявності всіх умов цивільно-правової відповідальності;

2) може бути покладений на засновників, учасників, акціонерів, або інших осіб, у тому числі з керівника боржника, незалежно від їх організаційно-правової форми основного божника, включаючи учасників товариства з обмеженою відповідальністю чи акціонерів акціонерного товариства, за наявності передбачених законодавством підстав;

2) пред'явити вимоги до третіх осіб, які відповідно до законодавства несуть субсидіарну відповідальність за зобов'язаннями може ліквідатор;

3) розмір вимоги визначається як різниця між сумою боргів компанії та її ліквідаційною масою (майном, яке можна продати для погашення зобов'язань);

4) якщо майна юридичної особи недостатньо для покриття збитків кредиторів, юридична особа підлягає ліквідації в процесі банкрутства, і тільки в цьому випадку повинна наступати субсидіарна відповідальність осіб, винних у банкрутстві юридичної особи.

Висновки. У контексті цивільного права юридична особа визнається самостійним учасником правовідносин, що має власне відокремлене майно і несе відповідальність за своїми зобов'язаннями саме цим майном. Відтак, саме на господарське товариство, першочергово покладається обов'язок виконати вимоги кредиторів. Разом із тим, у випадках, коли майна товариства виявляється недостатньо для задоволення вимог кредиторів у повному обсязі, законодавство допускає можливість покладення додаткового (субсидіарного) обов'язку на учасників товариства. Покладення субсидіарного обов'язку на учасника товариства не може бути автоматичним, оскільки воно порушує межу між майновою автономією юридичної особи та персональною відповідальністю її учасників, що у свою чергу, зумовлює потребу у чіткому законодавчому регулюванні підстав, умов і меж реалізації субсидіарного обов'язку. Якщо для товариств, що є об'єднанням осіб (повного товариства і повних учасників командитного товариства) покладення субсидіарного обов'язку виглядає цілком логічним наслідком залежності суб'єкта від своїх учасників, які безпосередньо беруть участь у веденні справ і здійсненні управління, тоді як у товариствах капіталів така участь є опосередкованою або мінімальною, і на учасників таких товариств зазвичай не характерне покладення субсидіарної відповідальності на учасників у разі недостатності майна юридичної особи. Винятком є товариство з додатковою відповідальністю. Все ж попри спільну мету, субсидіарний обов'язок учасників повного товариства (повних учасників командитного товариства) та товариства з додатковою відповідальністю істотно відрізняється за низкою юридично значущих критеріїв, окреслених в даній публікації. Проведений в роботі аналіз дав також можливість прийти до висновку, що субсидіарний обов'язок учасників повного товариства, повних учасників командитного товариства чи учасників товариства з додатковою відповідальністю становить особливу правову конструкцію, яка, хоча й виконує подібну до відповідальності функцію – захист інтересів кредитора – за своєю природою є зобов'язанням, а не відповідальністю у класичному розумінні. Такий обов'язок покладається ex lege і не передбачає вчинення субсидіарним боржником будь-якого правопорушення, а тому використання терміна «відповідальність» для його позначення є концептуально неточним та суперечить змістовим критеріям цивільно-правової відповідальності. Тому в публікації наголошується на необхідності нормативного розмежування понять «субсидіарне зобов'язання» і «субсидіарна відповідальність», першим з яких варто охоплювати ті випадки, де наявність правопорушення з боку субсидіарного боржника не є необхідною умовою виникнення обов'язку, натомість другим – випадки в яких обов'язок додаткового боржника постає як наслідок реалізації санкції за цивільне правопорушення (йдеться про субсидіарне зобов'язання, що може виникати в учасників будь-якої організаційно-правової форми господарського товариства у разі їх винних діянь, що привели господарське товариство до банкрутства).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України (ВВР),* 2003, № 40-44, ст. 356. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text (дата звернення: 15.07.2025).
2. Вінник О.М. Публічні та приватні інтереси в господарських товариствах: проблеми правового забезпечення: монографія. К., Атіка, 2003. 352 с.
3. PĜemysl Raban: Obchodní zákoník, komentiĜ, in: Eurounion, Praha 1997. 591 p.
4. Ковалишин О.Р. Види суб'єктів господарювання за правом Австрії. Корпоративне право Австрії та України: монографія / Васильєва В.А., Ковалишин О.Р., Вікторія Робертсон [та ін.]; за ред. проф. В.А. Васильєвої. Івано-Франківськ, 2015. 250 с.
5. Kodeks spyáek handlowych. Ustawa z dnia 15 wrzeĞnia 2000 r. Dz.U. 2000 nr 94 poz. 1037. URL: http://isap.sejm. gov.pl/DetailsServlet?id=WDU20000941037 (дата звернення: 15.07.2025).
6. Зеліско А.В. Правова характеристика сучасного стану та тенденцій модифікації системи господарських товариств. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 2. С. 15–20.
7. Шуба Б.В. Відповідальність учасників господарського товариства як засіб захисту інтересів його кредиторів (порівняльно-правовий аналіз німецького і українського права): дис. на здобуття наук. ступ. канд. юрид. наук: 12.00.03. Харків. 2005. 230 с.
8. Синявська Я.С. Підстави виникнення майнової відповідальності учасників повного товариства за його зобов'язаннями. *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. С. 244–250. URL: http://www.apdp.in.ua/v51/39.pdf (дата звернення: 15.07.2025).
9. Соколовська Ю.В. Загальна характеристика правового регулювання відповідальності учасників повного та командитного товариств. Вдосконалення правового регулювання корпоративних відносин: Всеукраїнська науково-практична конференція: Збірник наукових праць / Ред. кол.: О.Д. Крупчан, В.В. Луць, В.А. Васильєва, І.Б. Саракун. К.: НДІ приватного права і підприємництва НАПрН України, 2012. С. 152–155.

10. Захаренко Н.О. Інститут цивільно-правової відповідальності підприємницьких господарських товариств як одна із форм реалізації правосуб'єктності юридичних осіб. *Правове регулювання економіки*. 2009. № 9. С. 239–250.
11. Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю: Закон України від 6 лютого 2018 року № 2275-VIII. *Відомості Верховної Ради (ВВР),* 2018, № 13, ст. 69. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2275-19#Text (дата звернення: 15.07.2025).
12. Кодекс України з процедур банкрутства від 18 жовтня 2018 року № 2597-VIII. *Відомості Верховної Ради (ВВР).* 2019. № 19. ст. 74. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2597-19#Text (дата звернення: 15.07.2025).

УДК 347.952
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.1.52

ЩОДО ОСОБЛИВОСТЕЙ ПРИМУСОВОГО ВИКОНАВЧОГО ПРОВАДЖЕННЯ В УКРАЇНІ СЬОГОДНІ

Дєєв М.В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального,
цивільного та міжнародного права,
Національний університет «Запорізька політехніка»
ORCID: 0009-0005-9896-3992

Дєєв М.В. Щодо особливостей примусового виконавчого провадження в Україні сьогодні.
У статті досліджуються актуальні проблеми функціонування системи примусового виконання судових рішень в Україні в умовах правової трансформації та воєнного стану. Акцент зроблено на порівняльному аналізі правового статусу державних і приватних виконавців, особливостях їхніх повноважень, а також практичних аспектах реалізації виконавчих дій на тимчасово окупованих територіях або в районах ведення бойових дій. Розкривається правова природа виконавчого провадження як завершальної стадії судового процесу, що забезпечує реальне поновлення порушених прав та інтересів сторін.

Особлива увага приділяється нормативному регулюванню дій виконавців під час дії воєнного стану. Зокрема, аналізується правова позиція Верховного Суду щодо застосування строків пред'явлення виконавчих документів, зупинення виконавчих дій щодо боржників, які є військовослужбовцями, а також заборони щодо виконання виконавчих написів нотаріусів на окремі категорії договорів. Окремо висвітлено обмеження щодо відкриття виконавчих проваджень на територіях, що включені до переліку тимчасово окупованих або тих, де ведуться активні бойові дії.

Проаналізовано наявні колізії та прогалини у правозастосовній практиці, пов'язані з неналежним інформуванням виконавців про статус боржника чи місце розташування його майна, що іноді призводить до порушення принципу юридичної визначеності. Наведено приклади судової практики та висновки, які мають значення для формування єдиної правозастосовної практики. Усе це в результаті сприяє впровадженню ефективних процедур примусового виконання, підвищенню якості надання виконавчих послуг та оперативному поновленню порушених прав. Наслідком таких змін є зростання рівня правосвідомості громадян та добровільного виконання судових рішень.

На основі проведеного аналізу сформульовано низку висновків. Існування змішаної моделі (державні та приватні виконавці) загалом позитивно впливає на ефективність системи виконання рішень. Водночас наголошується на необхідності підвищення якості координації між органами виконавчої влади, удосконалення електронної взаємодії, нормативного закріплення механізмів захисту прав учасників виконавчого провадження в умовах воєнного стану, а також посилення контролю за законністю дій виконавців.

Ключові слова: виконавче провадження, державний виконавець, приватний виконавець, воєнний стан, тимчасова окупація, строк пред'явлення, арешт майна, виконавчий напис нотаріуса, зупинення провадження.

Dyeyev M.V. Peculiarities of compulsory enforcement proceedings in Ukraine today.
The article explores the current challenges in the functioning of the system for the compulsory enforcement of court decisions in Ukraine under conditions of legal transformation and martial law. The focus is placed on the comparative analysis of the legal status of state and private enforcement officers, the specifics of their powers, as well as the practical aspects of executing enforcement actions in temporarily occupied territories and areas of active hostilities. The legal nature of enforcement proceedings is revealed as the final stage of the judicial process, which ensures the actual restoration of violated rights and interests of the parties.

Special attention is paid to the regulatory framework governing the actions of enforcement officers during martial law. In particular, the article analyzes the legal position of the Supreme Court regarding the application of deadlines for presenting enforcement documents, the suspension of enforcement actions concerning debtors who are military personnel, and the prohibition of enforcing notarial writs on certain categories of contracts. The article also highlights restrictions on initiating enforcement proceedings in territories included in the official list of temporarily occupied areas or those where active hostilities are ongoing.

The study examines existing legal conflicts and gaps in enforcement practice, particularly those related to the lack of proper information available to enforcement officers about the debtor's status or the location of their assets, which may result in violations of the principle of legal certainty. Examples of judicial practice and conclusions are provided that are important for the development of a unified approach in law enforcement practice.

All of this ultimately contributes to the implementation of effective enforcement procedures, the improvement of service quality, and the prompt restoration of violated rights. These changes lead to increased legal awareness among citizens and a higher rate of voluntary compliance with court decisions.

Based on the analysis conducted, a number of conclusions are drawn. The existence of a mixed model (state and private enforcement officers) has an overall positive impact on the efficiency of the enforcement system. At the same time, the article emphasizes the need to improve coordination between executive bodies, enhance electronic interaction, legally strengthen the mechanisms for protecting the rights of parties to enforcement proceedings under martial law, and increase oversight of the legality of enforcement officers' actions.

Key words: enforcement proceedings, state enforcement officer, private enforcement officer, martial law, temporary occupation, time limits, asset seizure, notarial writ, suspension of proceedings.

Постановка проблеми. Примусове виконавче провадження є завершальною стадією судового захисту прав і свобод, гарантованих Конституцією України. Його ефективність визначає не лише реальність доступу громадян до правосуддя, а й рівень довіри до всієї судово-правової системи. В умовах війни, соціально-економічної нестабільності та реформування органів примусового виконання (зокрема запровадження інституту приватних виконавців), виникає низка нових викликів, пов'язаних із забезпеченням оперативності, справедливості та ефективності виконання судових рішень.

Проблемними залишаються питання розмежування повноважень державних і приватних виконавців, гарантування прав сторін виконавчого провадження, дотримання принципів законності та пропорційності при застосуванні примусових заходів. Крім того, актуальним є забезпечення балансу між інтересами стягувача й боржника, зокрема в контексті заборон на стягнення деяких видів доходів або майна, які набули особливого значення під час воєнного стану.

Метою наукової статті є аналіз особливостей примусового виконавчого провадження в Україні в умовах воєнного стану та визначення шляхів удосконалення правового регулювання у цій сфері.

Стан опрацювання проблематики. Питання примусового виконання судових рішень є предметом постійної уваги як науковців, так і практиків. Теоретичні засади виконавчого провадження в Україні досліджували такі відомі правознавці, як А. Авторгов, О. Алексєєнко, Ф. Бортняк, О. Вебер-Сидор, О. Воронько, Б. Гук, П. Макушев, С. Рабовська, І. Решетнікова, П. Салатний, В. Селезньов, Г. Стадник, С. Фурса та інші.

У наукових публікаціях останніх років також порушуються питання, пов'язані з виконанням судових рішень в умовах воєнного стану, впливом економічної кризи на ефективність примусового виконання, а також адаптацією національного законодавства до вимог Європейської конвенції про захист прав людини (наприклад, роботи Н. Кузнєцової, Р. Майданика, О. Капліної). Незважаючи на значну кількість досліджень, залишається недостатньо опрацьованим питання впливу воєнного стану на ефективність та правомірність дій виконавців, особливо щодо обмежень прав боржників. Також потребує подальшого дослідження практика застосування автоматизованої системи виконавчого провадження та цифровізація цього процесу.

Виклад основного матеріалу. Примусове виконавче провадження в Україні є важливою ланкою механізму забезпечення верховенства права, оскільки саме на цьому етапі забезпечується реальне виконання рішень судів та інших органів. Закон України «Про виконавче провадження» визначає загальні засади функціонування цієї сфери, проте у практиці виникають численні проблеми, що вимагають аналізу. Погоджуємося з думкою, що виконання судових рішень є невід'ємною частиною права на справедливий суд [1]. Судові рішення є обов'язковими до виконання на всій території України. Виконання судових рішень має вирішальне значення, оскільки саме на завершальній стадії судового розгляду відбувається їх реалізація. Якщо судові рішення не виконуються, це може призвести до колапсу судової системи та погіршити баланс поділу влади. Тому навіть у складні часи, такі як війна, держава не повинна ігнорувати конституційні права осіб, які звернулися за захистом своїх прав до суду [2; 3].

Відповідно до Закону України «Про виконавче провадження», виконавче провадження – це сукупність дій органів і посадових осіб, передбачених Законом, спрямованих на примусове виконання рішень судів та інших органів як завершальної стадії судового провадження, а також примусове

виконання рішень інших органів, що здійснюються на підставі рішень, прийнятих відповідно до Закону, в межах повноважень та у спосіб, передбачений Законом, іншими нормативно-правовими актами, прийнятими відповідно до Закону та іншими актами законодавства [4].

У зв'язку із вторгненням російської Федерації та дією на території України воєнного стану, Верховною Радою України внесено зміни та доповнення до ряду Законів України, та прийнято чимало нових. Зокрема, такі зміни не оминули і відносин, що виникають у сфері виконавчого провадження [5]. 15 березня 2022 року Верховна Рада України доповнила пункт 10-2 Розділу XIII Закону України «Про виконавче провадження», відповідно до якого було призупинено вчинення виконавчих дій та заборонено заміну стягувачів у виконавчих діях, якщо стягувачами є російська Федерація або вказані категорії осіб: громадяни російської Федерації; юридичні особи, які створені та реєструються відповідно до нормативно-правових актів, відмінних від законодавства України, включають серед своїх кінцевих бенефіціарних власників, членів або учасників (акціонерів) російську Федерацію, громадянина російської Федерації або юридичну особу, створену та зареєстровану згідно із законодавством російської Федерації.

На період воєнного стану послаблено заходи примусового виконання у вигляді арешту коштів для фізичних осіб боржників на кошти яких накладено арешт органами державної виконавчої служби, приватними виконавцями, без урахування такого арешту, якщо сума боргу за виконавчим документом не перевищує 100 тисяч гривень; юридичним особам – боржникам дозволено здійснювати видаткові операції з рахунків на які накладено арешт, виключно для виплати заробітної плати в розмірі не більше 5 мінімальних заробітних плат в місяць на одного працівника відповідної юридичної особи, а також сплати податків та єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування; припиняється звернення стягнення на заробітну плату, пенсію, стипендію та інші доходи боржника, крім аліментів та рішень за якими є боржниками фізичні або юридичні особи які належать до російської Федерації [6].

На думку окремих науковців, такий законодавчий підхід в умовах воєнного стану порушує права стягувача як сторони виконавчого провадження та знімає обмеження з іншої сторони – боржника. Стягувачі, як особи, які бажають отримати належне їм і пройти всі стадії процедури, не можуть отримати суму боргу, визначену на їхню користь у виконавчому документі, і повинні чекати закінчення дії всіх мораторіїв у період воєнного стану [7, с. 85].

Відповідно до статті 55 нашого Основного Закону, навіть в умовах воєнного стану не повинні обмежуватися права кредиторів, а отже, не повинні зніматися обмеження з боржників, а навпаки, має бути зроблено все можливе для забезпечення своєчасного і повного виконання рішень судів та інших компетентних органів, а також для підвищення довіри громадян до судової системи в цілому [8, с. 779].

У контексті збройної агресії російської Федерації проти України законодавець передбачив низку винятків та обмежень щодо примусового виконання рішень, спрямованих на захист прав та інтересів боржників, які перебувають у складних обставинах. Зокрема, заборонено відкриття виконавчих проваджень щодо боржників, місцем проживання або реєстрації яких є тимчасово окуповані території України. Це положення покликане запобігти неправомірному втручанню у майнові права осіб, які фактично не мають можливості брати участь у виконавчому провадженні через об'єктивні обставини.

Крім того, зупинено дію постанов державних виконавців про тимчасове обмеження боржників у праві користування певними видами зброї, зокрема: вогнепальною мисливською, пневматичною та охолощеною зброєю, а також пристроями вітчизняного виробництва для відстрілу патронів, споряджених гумовими чи подібними за властивостями метальними снарядами несмертельної дії. Такий підхід обумовлений необхідністю усунення процесуальних бар'єрів для боржників, які можуть бути залучені до захисту держави від збройної агресії, та спрямований на забезпечення їхнього права на володіння зброєю в умовах воєнного стану.

Окрім цього, встановлено заборону на примусове виконання виконавчих написів нотаріусів, що також є запобіжним механізмом проти можливих зловживань та утисків прав боржників в умовах обмеженого доступу до правосуддя. Виконавчим написом визнається розпорядження нотаріуса про примусове стягнення з боржника на користь кредитора грошових сум або про передачу чи повернення майна, вчинений на документі, який підтверджує зобов'язання [9, с. 33]. Банк, мікрокредитна установа або колекторське (факторингове) агентство звертається до нотаріуса для вчинення виконавчого напису. Після того, як нотаріус складає виконавчий документ (напис), заявник (банк, мікрокредитна установа або колекторська компанія) звертається до державного/приватного виконавця для примусового виконання. Державний/приватний виконавець відкриває виконавче провадження та проводить виконавчі дії зі стягнення заробітної плати, пенсії, стипендії чи інших доходів боржника. У багатьох випадках боржник дізнається про виконавче провадження лише після того, як на його рахунок накладено арешт або кошти з нього вже стягнуто [10, с. 635].

Зміни торкнулися і приватних виконавців, а саме у період дії воєнного стану приватний виконавець за заявою сторони виконавчого провадження або з власної ініціативи, за умови наявності об'єктивних підстав, має право своєю постановою скасувати постанову чи інший процесуальний документ (або їх частину), винесені ним у виконавчому провадженні [11].

За рішеннями про стягнення аліментів, стягувачам дозволено напряму звертатися до установи або підприємства в якому працює боржник, із заявою про перерахування стягнутих з боржника аліментних коштів на банківський рахунок стягувача. Нагадаємо, до внесення вищевказаних змін, відрахування сплачувались на відповідний рахунок органу державної виконавчої служби чи приватного виконавця [12].

Статтею 196 Сімейного кодексу України унормовано, що у разі виникнення заборгованості з вини особи, яка зобов'язана сплачувати аліменти за рішенням суду або за домовленістю між батьками, одержувач аліментів має право на стягнення неустойки (пені) у розмірі одного відсотка суми несплачених аліментів за кожен день прострочення від дня прострочення сплати аліментів до дня їх повного погашення або до дня ухвалення судом рішення про стягнення пені. Звертаємо увагу, що прийняті вищевказаним Законом зміни не забороняють нараховувати та стягувати неустойку за прострочення сплати аліментів. Тож стягувач матиме цілком законне право звернутися в майбутньому до суду та отримати судове рішення про стягнення пені. Таким чином, враховуючи, що аліменти на утримання дитини є гарантією виконання кожним з батьків свого обов'язку забезпечувати дитину, радимо батькам сумлінно їх сплачувати. Для уникнення непорозуміння та попередження подальшого стягнення пені за несвоєчасну сплату аліментів, радимо боржникам після закінчення воєнного стану подати копії квитанцій про сплату до відповідних органів державної виконавчої служби [12]. Строки у виконавчому провадженні під час воєнного стану переривaються та встановлюються з дня припинення або скасування воєнного стану.

У постанові Верховного Суду від 15.03.2023 року у справі №260/2595/22 та постанові від 03.08.2023 року у справі № 420/10415/22 було надано правову позицію щодо правильного застосування норм матеріального та процесуального права. Зокрема, наголошено, що порядок і строки пред'явлення виконавчих документів до примусового виконання регулюються спеціальним нормативно-правовим актом – Законом України «Про виконавче провадження».

Суд дійшов висновку, що в умовах воєнного стану діє норма, яка передбачає переривання перебігу строків, установлених цим Законом, зокрема строків на пред'явлення виконавчих документів до виконання. Такий підхід забезпечує правову визначеність і гарантує дотримання прав учасників виконавчого провадження в умовах обмежених можливостей для реалізації своїх процесуальних прав [13].

Врегулювання відносин також торкнулися іпотечного майна, а саме у період дії в Україні воєнного, надзвичайного стану та у тридцятиденний строк після його припинення або скасування щодо нерухомого майна (нерухомості), що належить фізичним особам та перебуває в іпотеці за споживчими кредитами, зупиняється дія статті 37 (у частині реалізації права іпотекодержателя на набуття права власності на предмет іпотеки), статті 38 (у частині реалізації права іпотекодержателя на продаж предмета іпотеки), статті 40 (у частині виселення мешканців із житлових будинків та приміщень, переданих в іпотеку, щодо яких є судове рішення про звернення стягнення на такі об'єкти), статей 41, 47 (у частині реалізації предмета іпотеки на електронних торгах) [14].

Щодо виконавчих написів нотаріусів: «дозволити не можна заборонити». Із 6 травня 2023 року, у зв'язку з набранням чинності Законом України «Про внесення змін до деяких законів України щодо окремих особливостей організації примусового виконання судових рішень і рішень інших органів під час дії воєнного стану» від 11 квітня 2023 року № 3048-IX, норми щодо виконання виконавчих написів нотаріусів зазнали уточнення. Зокрема, встановлено заборону на відкриття виконавчих проваджень на підставі виконавчих написів нотаріусів, учинених на кредитних договорах, що не посвідчені нотаріально. Іншими словами, лише виконавчі написи, вчинені на нотаріально посвідчених кредитних договорах, можуть бути підставою для відкриття виконавчого провадження. Це також означає, що всі виконавчі написи, які перебували на виконанні в органах державної виконавчої служби або у приватних виконавців до набрання чинності Законом України № 2455-IX від 27.07.2022 року (який набрав чинності 25.08.2022 року), знову підлягають виконанню, за винятком тих, що стосуються кредитних договорів без нотаріального посвідчення. Таким чином, нові виконавчі провадження можуть відкриватися на підставі виконавчих написів нотаріусів, якщо ці написи вчинено на нотаріально посвідчених договорах, а також можуть поновлюватися раніше зупинені виконавчі дії відповідно до змін у законодавстві [15].

У період дії воєнного стану в Україні, запровадженого Указом Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24 лютого 2022 року № 64/2022 та затвердженого Законом України від 24 лютого 2022 року № 2102-IX, встановлюється заборона на відкриття виконавчих проваджень

і вжиття заходів примусового виконання судових рішень на територіях, що належать до територіальних громад, розташованих: на території, де ведуться активні бойові дії, або на тимчасово окупованих територіях України. Зазначені території визначаються відповідно до переліку, затвердженого центральним органом виконавчої влади, який забезпечує формування та реалізацію державної політики з питань тимчасово окупованих територій України. Вказана заборона діє з дати включення відповідної території до переліку таких, на яких ведуться бойові дії або які є тимчасово окупованими, до моменту її виключення з цього переліку. Такий підхід має на меті запобігти порушенню прав учасників виконавчого провадження в умовах неможливості належного доступу до правосуддя та обмеженого функціонування органів державної влади на відповідних територіях [16].

У постанові Верховного Суду від 24 квітня 2023 року у справі № 910/5953/17 сформульовано правову позицію щодо правомірності дій державного виконавця у контексті дії воєнного стану. Зокрема, суд дійшов висновку, що виконавче провадження було відкрито обґрунтовано, оскільки місцезнаходженням Департаменту державної виконавчої служби є місто Київ, яке не входить до переліку територій, на яких ведуться активні бойові дії або які є тимчасово окупованими. Крім того, Верховний Суд визнав правомірним застосування державним виконавцем заходів примусового виконання судового рішення, зокрема накладення арешту на майно та грошові кошти боржника і його структурних підрозділів, оскільки скаржником не було доведено, а судами не було встановлено, що ці виконавчі дії здійснювалися на території територіальних громад, які підпадають під визначення тимчасово окупованих, заблокованих або таких, на яких тривають активні бойові дії, а також щодо майна, що розташоване на таких територіях.

Водночас законодавство не містить прямої заборони на вчинення виконавчих дій щодо юридичних осіб, місцезнаходженням (реєстрацією) яких є територія, включена до Переліку територіальних громад, що розташовані в районах бойових дій або перебувають у тимчасовій окупації, оточенні (блокуванні). Аналогічна правова позиція викладена у постановах Верховного Суду від 23.03.2023 року у справі № 905/2368/15 та від 10.05.2023 року у справі № 904/1708/22.

Окремо слід звернути увагу на особливості здійснення виконавчих дій щодо боржників, які є військовослужбовцями (комбатантами). Відповідно до статті 34 Закону України «Про виконавче провадження», у такому випадку виконавчі дії підлягають зупиненню, якщо їхнє здійснення неможливе через умови проходження військової служби або за заявою стягувача, який сам проходить таку службу[1].

Окрема ухвала Господарського суду міста Києва у справі № 910/20689/21 від 26.09.2023 року містить важливі висновки щодо дотримання прав боржника у виконавчому провадженні в умовах воєнного стану. Зокрема, суд підкреслив, що судові рішення є безумовно обов'язковими до виконання на всій території України, проте законодавство одночасно гарантує захист прав боржника при вчиненні виконавчих дій. Суд звернув увагу, що вчинення виконавчих дій у разі наявності обставин, передбачених пунктом 1 частини першої статті 34 Закону України «Про виконавче провадження» (зокрема, перебування боржника у лавах Збройних Сил України або інших військових формуваннях), без належної поінформованості виконавця щодо такого статусу особи, грубо порушує обов'язок держави щодо забезпечення гарантій для осіб, які захищають Україну в умовах воєнного стану. Це свідчить про наявність системних порушень та прогалин у сфері примусового виконання судових рішень, пов'язаних із відсутністю належної перевірки статусу боржника як військовослужбовця або учасника бойових дій. Водночас законодавець частково змінив правове регулювання вказаних відносин: на період дії воєнного стану Верховною Радою України відновлено можливість накладення арешту на кошти боржника та звернення стягнення на його заробітну плату [15].

Висновки. Отже, правовий статус державних та приватних виконавців регулюється законом «Про органи та осіб що здійснюють примусове виконання рішень». Між тим в зазначеному законі врегульовано питання стосовно повноважень державного та приватного виконавця. Державні виконавці мають більше категорій виконання рішень, наприклад приватні виконавці, на відміну від державних, не можуть виконувати рішення стосовно боржників з державною та комунальною формами власності, рішення щодо дітей, рішення про вселення та виселення, а також рішення про конфіскацію майна.

Права та обов'язки державних, приватних виконавців абсолютно тотожні, вони уповноважені: безперешкодно входити до підприємств, організацій, установ, земельних ділянок, накладати арешти на майно, рахунки у банках, опечатувати та вилучати майно, здійснювати запити, вимоги до інших органів з метою отримання певної конфіденційної інформації стосовно майна або місцезнаходження боржника, складати акти, у разі потреби залучати поліцію, звертатися до суду з поданнями про привід, примусове входження до житла, виділ частки майна, тимчасовим обмеженням у праві виїзду боржника або керівника юридичної особи закордон.

Можна констатувати, що і державні, і приватні виконавці здійснюють свою діяльність практично відповідно до однакових правил. Водночас слід зауважити, що, незважаючи на те, що приватні виконавці працюють паралельно з ДВС, правовий статус перших відрізняється від других: різним способом відбору на посаду; різним обсягом компетенції (приватні виконавці обмежені у прийнятті до виконання низки видів виконавчих документів); способом оплати винагороди та її розміром; діяльність приватних виконавців, крім Міністерства юстиції, контролює ще й Асоціація приватних виконавців тощо. Окремо, з позитивного боку, хотілося б зазначити, що існування державних і приватних виконавців створює конкуренцію між ними, що, у свою чергу, приводить до їх постійного самовдосконалення. Все це у результаті сприяє пошуку та впровадженню ефективних процедур, наданню якісних послуг, швидкому відновленню порушених прав. За результатами цього спостерігаються позитивні зміни у правосвідомості громадян і рівень добровільного виконання судових рішень тощо.

Зокрема, важливість діяльності приватних і державних виконавців полягає в тому, що вона спрямована на виконання важливої функції в механізмі держави, а саме: по-перше, з правового погляду сприяє підвищенню ефективності судової системи України; по-друге, має суттєвий соціальний ефект, адже істотно впливає на якість та ефективність правової захищеності законних прав та інтересів громадян, що, у свою чергу, підвищує рівень довіри населення до держави взагалі та судових органів зокрема; по-третє, забезпечує економічну стабільність держави та кожного окремого громадянина.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про виконавче провадження: Закон України від 02.06.2016 р. № 1404-VIII / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України.* 2016. № 30. Ст. 542.
2. Кірюшин А.А. У разі неодержання боржником копії постанови про відкриття виконавчого провадження державний виконавець не вправі вчиняти виконавчі дії (ВС/КГС № 916/1605/15-г від 07.05.2018). URL: https://protocol.ua/ua/vs_kgs_u_razi_neodergannya/ (дата звернення: 24.06.2025 р.).
3. Манойленко К. Особливості виконавчого провадження в умовах воєнного стану. *Головна – Новини – Особливості виконавчого провадження в умовах воєнного стану.* 10 травня 2022 року. URL: https://golaw.ua/ua/insights/publication/osoblivosti-vikonavchogo-provadzhennya-v-umovah-voyennogo-stanu/ (дата звернення: 30.06.2025 р.).
4. Мирошніченко І. Особливості виконавчого провадження під час воєнного стану. *Верховний Суд: кейси, правові позиції*. UR : https://jurliga.ligazakon.net/analitycs/210889_osoblivost-vikonavchogo-provadzhennya-pd-chas-vonnogo-stanu (дата звернення: 01.07.2025 р.).
5. Зупинено виконавчі дії, стягувачами за якими є РФ або пов'язані з нею особи. *Юридичні новини України. Законодавство.* URL: https://lexinform.com.ua/zakonodavstvo/zupyneno-vykonavchi-diyi-styaguvachamy-za-yakymy-ye-rf-abo-pov-yazani-z-neyu-osoby/#google_vignette (дата звернення: 02.07.2025 р.).
6. Мартиненко А. Законодавче регулювання виконавчого провадження в умовах воєнного стану. *Юридична газета online. Всеукраїнське професійне юридичне видання.* URL: https://yur-gazeta.com/publications/practice/vikonavche-provadzhennya/zakonodavche-regulyuvannya-vikonavchogo-provadzhennya-v-umovah-voennogo-stanu.html (дата звернення: 03.07.2025 р.).
7. Меленчук В.І. Звернення стягнення на грошові кошти боржника у виконавчому провадженні під час дії режиму воєнного стану в Україні. Актуальні проблеми приватного права в умовах євроінтеграційних процесів в Україні: збірник тез доповідей учасників науково-практичного семінару (11 листопада 2022 року) / за заг. ред. М.С. Долинської, І.В. Красницького, Ю.М. Юркевича. Львів: ЛьвДУВС, 2022. С. 84–86.
8. Припхан І.І. Окремі питання нормативного регулювання стягнень на підставі виконавчого напису нотаріуса за кредитними договорами в умовах воєнного стану. Європейський вибір України, розвиток науки та національна безпека в реаліях масштабної військової агресії та глобальних викликів XXI століття: матер. Міжнар.наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17 червня 2022 р.) / за заг. ред. С.В. Ківалова. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2022. Т. 2. С. 778–781.
9. Радзієвська Л.К., Пасічник С.Г. Нотаріат в Україні: навчальний посібник. Київ: Юрінком Інтер, 2000. 528 с.
10. Притуляк В.М. Виконання рішень в умовах військового стану з урахуванням змін від 11.04.2023 р. Європейські орієнтири розвитку України в умовах війни та глобальних викликів XXI століття: Синергія наукових, освітніх та технологічних рішень: міжн. наук.-практ. конф. (19.05.2023 р.). м. Одеса. С. 634–637.

11. Про внесення змін до деяких законів України щодо діяльності приватних виконавців та примусового виконання судових рішень, рішень інших органів (посадових осіб) у період дії воєнного стану: Закон України від 27 липня 2022 р. № 2455-IX. *Офіційний вісник України*. 2022. № 68. Ст. 4061.
12. Сімейний кодекс України: Закон України від 10.01.2002 р. № 2947-III / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*2002. № 21. Ст. 135.
13. Про внесення зміни до розділу XIII «Прикінцеві та перехідні положення» Закону України «Про виконавче провадження»: Закон України від 15.03.2022 р. № 2129-IX. *Офіційний вісник України*. 2022. № 33. Ст. 1728.
14. Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо дії норм на період дії воєнного стану: Закон України від 15.03.2022 р. № 2120-IX. *Офіційний вісник України*. 2022. № 33. Ст. 1722.
15. Про внесення змін до деяких законів України щодо окремих особливостей організації примусового виконання судових рішень і рішень інших органів під час дії воєнного стану: Закон України від 11.04.2023 р. № 3048-IX / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України.* 2023. № 68. Ст. 236.
16. Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України від 24.02.2022 року № 64/2022. *Офіційний вісник України*. 2022. № 46. Ст. 2497.

УДК 347.7:347.9:346.9
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.1.53

ПИТАННЯ УЧАСТІ ПАТЕНТНОГО ПОВІРЕНОГО У СУДОВОМУ РОЗГЛЯДІ СПОРІВ ЩОДО ПРАВ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ

Єфімов О.М.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри приватного права,
Київського національного економічного університету
імені Вадима Гетьмана
ORCID: 0000-0003-1751-4780
e-mail: oleksandr.yefimov@yefimov-partners.com

Білоусова Н.О.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри приватного права,
Київського національного економічного університету
імені Вадима Гетьмана
старший науковий співробітник
Науково-дослідного інституту інтелектуальної власності
Національної академії правових наук України
ORCID: 0000-0003-4134-0856
e-mail: bilousova.nina@kneu.edu.ua

Брожко Н.І.,
аспірантка
Київського національного економічного університету
імені Вадима Гетьмана
ORCID: 0009-0006-8798-5974
e-mail: nataliia.brozhko@yefimov-partners.com

Єфімов О.М., Білоусова Н.О., Брожко Н.І. Питання участі патентного повіреного у судовому розгляді спорів щодо прав інтелектуальної власності.

У статті підняте питання необхідності наділення патентного повіреного України спеціальною процесуальною правосуб'єктністю з представництва учасників справ стосовно прав інтелектуальної власності. Наголошується на тому, що спори з питань інтелектуальної власності мають особливості, які вимагають залучення до участі у судовому розгляді справи патентних повірених, які мають відповідну технічну освіту, розуміються на особливостях складання матеріалів патентної заявки та іншої патентної документації, а також компетентні у формальних процедурах, пов'язаних із отриманням патенту. На підставі аналізу іноземного досвіду, зокрема США, Великобританії, ЄС, запропоновано запровадити диференціацію атестування патентних повірених: із правом судового представництва та без такого права (за вибором кандидата). Також обґрунтовується надання можливості вже зареєстрованим патентним повіреним, які бажають отримати компетентності для професійного представництва у суді у спорах щодо прав інтелектуальної власності, проходження додаткового навчання і атестації задля набуття ними права надавати професійні послуги із представництва у суді при розгляді справ щодо інтелектуальної власності. Запропоновано визначити права, обов'язки, професійні заборони та юридичну відповідальність патентного повіреного України, окресливши його спеціальну процесуальну правосуб'єктність у сфері інтелектуальної власності. Пропонується закріпити спеціальну процесуальну правосуб'єктність патентного повіреного у спеціальних законах у сфері інтелектуальної власності або у спеціальному законі, який би встановлював правовий статус патентного повіреного України, або якщо все ж запрацює Вищий суд з питань інтелектуальної власності, – у законі, яким буде регулюватися діяльність цього судового органу. Запропоновано розширити визначення правничої допомоги спеціалізованою професійною правничою допомогою у сфері інтелектуальної власності, яку надають патентні повірені України. Сформульовано визначення «спеціалізованої правничої допомоги у сфері інтелектуальної власності» як «надання правничих послуг, спрямованих на забезпечення реалізації та захисту прав інтелектуальної власності, їх відновлення у разі порушення».

Ключові слова: патентний повірений, процесуальне представництво, захист прав інтелектуальної власності, правнича допомога.

Efimov O.M. Bilousova N.O., Brozhko N.I. The issue of the participation of the patent attorney in the legal proceedings of disputes regarding intellectual property rights.

The article raises the issue of the need to endow a patent attorney of Ukraine with a special procedural legal personality for the representation of participants in cases related to intellectual property rights. It is emphasized that intellectual property disputes have features that require the involvement of patent attorneys who have the appropriate technical education, understand the features of drafting patent application materials and other patent documentation, and are also competent in formal procedures related to obtaining a patent. Based on the analysis of foreign experience, in particular the USA, Great Britain, and the EU, it is proposed to introduce a differentiation of certification of patent attorneys: with the right of judicial representation and without such a right (at the candidate's choice). It is also substantiated to provide an opportunity for already registered patent attorneys who wish to obtain competence for professional representation in court in disputes regarding intellectual property rights, to undergo additional training and certification in order for them to acquire the right to provide professional representation services in court when considering cases regarding intellectual property. It is proposed to define the rights, obligations, professional prohibitions and legal responsibility of the patent attorney of Ukraine, outlining his special procedural legal personality in the field of intellectual property. It is proposed to enshrine the special procedural legal personality of the patent attorney in special laws in the field of intellectual property or in a special law that would establish the legal status of the patent attorney of Ukraine, or if the High Court on Intellectual Property becomes operational, in the law that will regulate the activities of this judicial body. It is proposed to expand the definition of legal assistance with specialized professional legal assistance in the field of intellectual property provided by patent attorneys of Ukraine. The definition of «specialized legal assistance in the field of intellectual property» is formulated as «providing legal services aimed at ensuring the implementation and protection of intellectual property rights, their restoration in case of violation».

Key words: patent attorney, procedural representation, protection of intellectual property rights, legal assistance.

Постановка проблеми. Специфіка спорів у сфері інтелектуальної власності, а особливо патентних спорів, передбачає необхідність залучення до представництва учасників справи не лише адвокатів, які володіють знаннями процесуального права, але і патентних повірених (представників у справах інтелектуальної власності), які розуміються на специфічній матерії права інтелектуальної власності, зокрема, патентного права. Проте вітчизняне законодавство не відносить професійні послуги патентних повірених до правничих послуг та не передбачає права патентного повіреного здійснювати професійне представництво учасника справи у суді. Натомість досвід таких країн, як США, Великобританія, а також ЄС передбачає спеціальну процесуальну правосуб'єктність патентних повірених, що необхідно проаналізувати з метою запровадження в Україні найкращих напрацювань із цього питання.

Мета дослідження: проаналізувати правове забезпечення участі патентного повіреного у судовому розгляді спорів з питань інтелектуальної власності, зокрема патентних спорах, з метою надання професійної допомоги учасникам справи у якості процесуального представника.

Стан опрацювання проблематики. Торкаючись судового захисту прав інтелектуальної власності, в юридичній літературі здебільшого наголошувалося на необхідності створення в Україні спеціалізованого суду[1], приділялася увага організаційно-правовим засадам створення і функціонування Єдиного патентного суду ЄС (Unified Patent Court, далі – ЄПС), який запрацював 1 червня 2023 року. Зокрема, Г.О. Андрощук та Л.І. Работягова [2] висвітлювали організаційні та економіко-правові аспекти функціонування ЄПС; О.О. Соколова [3] приділила увагу ролі ЄПС у подоланні розбіжностей у тлумаченні патентного права з метою встановлення правової визначеності у цій сфері відносин; Проте, поза увагою науковців залишилися правові засади участі у судовому процесі патентних повірених в якості професійного представника учасника справи з метою реалізації ним повноважень щодо захисту прав інтелектуальної власності.

Виклад основного матеріалу. Не дивлячись на те, що історія із запуском в Україні суду спеціальної юрисдикції у сфері інтелектуальної власності вже серйозно затягнулася, – є надія, що настане момент, коли Вищий суд з питань інтелектуальної власності розпочне свою діяльність, натомість наразі спори щодо прав інтелектуальної власності розглядають господарські, загальні та адміністративні суди у позовному провадженні відповідно до загальних правил підвідомчості та підсудності, встановлених процесуальним законами. Категорії справ, які, як планується, будуть

відноситися до юрисдикції Вищого суду з питань інтелектуальної власності, визначені у частині 2 статті 20 ГПК України[4], будуть розглядатися цим спеціалізованим судом за правилами господарського судочинства.

Юристи, які практикують у сфері інтелектуальної власності, погодяться, що спори цієї категорії мають значну специфіку, виходячи із особливостей самого об'єкту, насамперед - ті, що стосуються порушення патентних прав або визнання їх недійсними. Ми робимо акцент саме на патентних спорах, бо вони найбільше містять технічних параметрів, які визначальним чином впливають на права учасників справи. Так, для визнання патенту порушеним потрібно аналізувати такий юридичний аспект права, що випливає із патенту на винахід (корисну модель), як його обсяг. Відповідно до частини 5 статті 6 Закону України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі»[5] обсяг права на винахід (корисну модель) визначається формулою винаходу (корисної моделі), яку може зрозуміти і розтлумачити фахівець, який має відповідну технічну освіту, розуміється на особливостях складання матеріалів патентної заявки та іншої патентної документації, а також компетентний у формальних процедурах, пов'язаних із отриманням патенту. Отже без спеціальних знань у галузі технічних наук неможливо дати правову оцінку ситуації з порушенням патенту. Інша категорія патентних спорів - спори про визнання недійсними патентних прав, як правило, вимагають встановлення або спростування таких критеріїв патентоздатності винаходу як новизна та винахідницький рівень, що вимагає визначення та аналізу рівня техніки на певний момент у часі, наявність неочевидності технічного рішення для фахівця, знання вимог до патентної заявки та реєстраційних процедур, - це царина патентних повірених України.

Правовий статус патентних повірених України, які пройшли необхідну атестацію та внесені до спеціального державного реєстру, визначений Положенням про представників у справах інтелектуальної власності (патентних повірених) [6] (далі – Положення), у Розділі I пункті 3 якого діяльність патентного повіреного визначена як «незалежна професійна діяльність щодо надання послуг, пов'язаних з набуттям, здійсненням та захистом прав на об'єкти інтелектуальної власності, представництва інтересів осіб в УКРНОІВІ, Мінекономіки, а також у відносинах з фізичними та юридичними особами». Вітчизняні патентні повірені надають свої послуги в межах обраної спеціалізації, яка визначається при проходженні атестації. Серед напрямків спеціалізації окремо виділяється «юридичні послуги», для атестації у цій спеціалізації претендент повинен мати юридичну освіту, а проходження атестації за цим напрямком надає право патентному повіреному представляти правовласника у питаннях позасудового захисту при порушенні авторських або суміжних прав в Інтернеті в порядку, встановленому статтею 56 Закону України «Про авторське право і суміжні права» [7]. Усі інші спеціалізації не вимагають юридичної освіти, натомість передбачають наявність спеціальної освіти у сфері інтелектуальної власності.

Відповідно до Положення з метою здійснення своєї професійної діяльності патентний повірений наділений представницькими повноваженнями перед ДО «Український національний офіс інтелектуальної власності та інновацій» (далі – УКРНОІВІ), який наразі виконує функції Національного органу інтелектуальної власності (далі – НОІВ), Мінекономіки, фізичними та юридичними особами. Необхідність представництва перед УКРНОІВІ виникає на стадії реєстрації прав, а також при розгляді питань, які віднесені до компетенції Апеляційної палати НОІВ. З цією метою пунктом 4 Розділу II Положення патентному повіреному надані права на складання необхідних документів, представництво й захист прав та інтересів клієнта в УКРНОІВІ.

При здійсненні захисту інтересів свого клієнта після державної реєстрації прав - у питаннях порушення патенту, визнання патенту недійсним тощо, патентний повірений зустрічається із необхідністю представництва клієнта при здійсненні судового розгляду справи. Норма статті 59 Конституції України [8] гарантує кожному право на професійну правничу допомогу, яка може надаватися безоплатно у випадках, передбачених законом. Аналізуючи вітчизняні процесуальні закони, слід зауважити, що патентний повірений України, хоча за визначенням його діяльність включає захист прав інтелектуальної власності, тим не менш не наділений правом представляти інтереси свого клієнта (власника прав, заявника, ліцензіата, користувача), який є учасником справи у позовному провадженні в якості позивача, відповідача або третьої особи, – через монополію адвокатів на професійне представництво в суді. Відповідно до статті 16 ГПК України [4], статті 15 ЦПК України [9], статті 16 КАС України [10] учасники справи мають право користуватися правничою допомогою, а представництво у суді, як вид правничої допомоги, здійснюється виключно адвокатом (професійна правнича допомога), крім випадків, встановлених законом. У судовому процесі учасника справи може представляти адвокат або законний представник, виключенням з цього правила є представництво у малозначних (нескладних) справах (ст. 58 ГПК України[4], ст. 60 ЦПК України[9], ст. 57 КАС України[10]).

Визначаючи правничу допомогу як надання правничих послуг, спрямованих на забезпечення реалізації прав і свобод людини і громадянина, захисту цих прав і свобод, їх відновлення у разі

порушення, – Закон України «Про безоплатну правничу допомогу» [11] наводить серед переліку правничих послуг, зокрема: надання правової інформації, консультацій і роз'яснень з правових питань; складення заяв, скарг, процесуальних та інших документів правового характеру; здійснення представництва інтересів особи в судах, інших державних органах, органах місцевого самоврядування, перед іншими особами. Слід наголосити, що патентні повірені, здійснюючи захист прав інтелектуальної власності свого клієнта, надають більшість із вказаних послуг, проте не можуть бути представниками у суді.

Звертаючись до іноземного досвіду щодо правового статусу патентних повірених, слід, відзначити, що, зокрема, у США, Великобританії та ЄС, можна побачити інший підхід: патентні повірені іменуються «patent attorneys», що дослівно означає «патентні адвокати», – їхній правовий статус передбачає, за певних умов, представницькі повноваження у суді. Розглядаючи досвід США, слід виділити дві категорії представників у справах інтелектуальної власності: патентні повірені та патентні агенти [12]. Різниця у правовому статусі вказаних професіоналів полягає у тому, що зареєстровані патентні агенти («patent agents») не мають юридичної освіти і можуть представляти інтереси клієнта перед Федеральним патентним офісом США (United States Patent and Trademark Office, далі – ФПО США) у зв'язку із реєстраційними процедурами, пов'язаними із отриманням патенту на винахід, патенту на дизайн, реєстрацією торговельної марки. Натомість патентні повірені («patent attorneys») повинні мати юридичну освіту, бути адвокатами, і крім цього мати технічну освіту і скласти кваліфікаційний екзамен перед ФПО США - вони наділені повноваженнями не лише представляти інтереси клієнта перед ФПО США, але здійснювати представництво у судових процесах, пов'язаних із захистом прав інтелектуальної власності. Кваліфікаційні вимоги і процедура реєстрації цих професіоналів встановлені у §11.6 Зведених правил патентування (Consolidated Patent Rules) [13].

Судова система Великобританії включає суди спеціальної юрисдикції – Патентний суд (Patents Court)[14] і Суд з питань інтелектуальної власності (Intellectual Property Enterprise Court) [15], які входять до Господарських і майнових судів Високого Суду Справедливості, – у яких представляти учасників справи можуть патентні повірені та повірені з торговельних марок Великобританії. Для набуття цих професійних статусів потрібно пройти акредитацію у професійних інституціях: Королівський інститут патентних повірених надає право бути патентним повіреним Великобританії («Patent Attorney» або «Patent Agent»), а Королівський інститут повірених із торговельних марок, відповідно, уповноважений надавати статус повіреного з торговельних марок («Registered Trade Mark Attorney» або «Registered Trade Mark Agent»). Зазначені професійні статуси надаються фізичним особам, які мають кваліфікацію у праві інтелектуальної власності, досвід юридичної практики, а патентні повірені повинні мати освітній ступінь із технічних наук [16]. Правове регулювання професійної акредитації покладено на незалежний орган – Раду з регулювання інтелектуальної власності (IP regulation board, далі – IPReg). IPReg складається з двох департаментів, які займаються, відповідно, регулюванням діяльності повірених у справах торговельних марок та регулюванням діяльності патентних повірених. До складу IPReg входять голова та чотири непрофесійні члени, а також три патентні повірені та три повірені у справах торговельних марок.

За прийнятими IPReg Правилами акредитації на ведення судових процесів, участі у слуханні справ та іншої акредитованої юридичної діяльності (The Rights to Conduct Litigation and Rights of Audience and Other Reserved Legal Activities Certification Rules) [18] встановлено три рівні кваліфікації, які доступні зареєстрованим патентним повіреним за результатами проходження відповідного навчання, що засвідчуються сертифікатами: сертифікат на ведення судових процесів щодо інтелектуальної власності (базовий рівень); сертифікат на ведення судових процесів у вищих судах; сертифікат на право адвокатської діяльності у вищих судах.

Кожен із цих сертифікатів надає право на певні представницькі дії на різних етапах судового розгляду спору стосовно прав інтелектуальної власності. Усі зареєстровані патентні повірені повинні мати як мінімум сертифікат першого рівня – з ведення судових спорів щодо інтелектуальної власності, який іноді називають «сертифікатом з навичок ведення судових спорів» або «базовим сертифікатом». Після 1 січня 2013 року отримання цього сертифікату є одним із етапів акредитації повірених з торговельних марок. Патентні повірені, якщо вони не були зареєстровані станом на 31 грудня 2012 року, повинні отримати сертифікат з ведення судових спорів щодо інтелектуальної власності протягом трьох років після закінчення першого року реєстрації [19]. Отже правове регулювання діяльності представників у справах інтелектуальної власності (патентних повірених) Великобританії передбачає для них обов'язкову кваліфікацію на ведення судових процесів у спеціалізованих судах та уповноважує їх на це представництво.

На наш погляд, найбільш оптимальний підхід до питання наділення патентних повірених процесуальною правосуб'єктністю як представника у процесі запроваджено у правових засадах функ-

ціонування Єдиного патентного суду ЄС (Unified Patent Court, далі – ЄПС). Відповідно до статті 1 Угоди про Єдиний патентний суд (Agreement on a Unified Patent Court, далі Угода про ЄПС) [20] до юрисдикції ЄПС віднесено визнання недійсним та порушення європейських патентів, у тому числі із унітарним ефектом. Відповідно до статті 48 Угоди про ЄПС сторони патентного спору, який підвідомчий ЄПС, можуть брати участь у процесі через своїх представників. Представниками можуть бути адвокати, які мають право на представництво у судових процесах у державах-членах Угоди про ЄПС. Але також відповідно до частини 2 статті 48 Угоди про ЄПС сторони патентного судового процесу можуть бути представлені європейськими патентними повіреними, які уповноважені здійснювати професійне представництво перед Європейським патентним офісом (European Patent Office, далі – ЄПО) та ЄПС. Відповідно до статті 134 Європейської патентної конвенції (the European Patent Convention, далі – ЄПК) [21] здійснювати професійне представництво перед ЄПО можуть лише особи, які відповідають кваліфікаційним вимогам і внесені до переліку європейських патентних повірених, який ведеться ЄПО. Додатково кваліфікація європейського патентного повіреного із судового представництва перед ЄПС має бути підтверджена Свідоцтвом на представництво у європейському судовому патентному процесі (European Patent Litigation Certificate). Список європейських патентних повірених, які мають право на представництво перед ЄПС, міститься у Реєстрі ЄПС [22].

Зазначеним представникам сторін у патентному судовому процесі можуть асистувати патентні повірені, які не мають Свідоцтва на представництво у європейському судовому патентному процесі, проте їм дозволено виступати у судових слуханнях як асистент представника сторони (пункт 4 статті 48 Угоди про ЄПС). Відповідно до пунктів 6 (b) та 7 правила 287 Регламенту ЄПС (Rules of Procedure of the Unified Patent Court, далі – Регламент ЄПС) [23] такими асистуючими патентними повіреними можуть бути особи, які відповідно до законодавства держави, де вони здійснюють практичну діяльність, мають право надавати консультації із правової охорони винаходів або захисту патентів у судовому порядку, чи судового розгляду питань, пов'язаних із патентною заявкою, та які компетентні для консультування з цих питань. Уповноважений на представництво у патентному судовому процесі європейський патентний повірений наділений такими ж правами, як адвокат, у тому числі має право на адвокатську таємницю, про що вказується у правилі 287 Регламенту ЄПС [23].

Отримати Свідоцтво на представництво у європейському судовому патентному процесі може особа, яка вже має статус європейського патентного повіреного та пройшла акредитовану Адміністративним комітетом ЄПС (the Administrative Committee of the UPC) [24] програму навчання, яку забезпечує Академія європейського права спільно із Маастрихтським університетом [25]. Вказана програма забезпечує здобуття необхідних компетенцій для здійснення правової експертизи та ведення справ у ЄПС європейським патентним повіреним без юридичної освіти.

Повертаючись до патентних повірених України, слід зазначити, що атестаційні вимоги для цих професіоналів передбачають обов'язкову наявність спеціальної вищої освіти у сфері інтелектуальної власності. На сьогоднішній день, освіта у сфері інтелектуальної власності не виділена в окрему спеціальність, а надається в рамках спеціальностей 081 «Право» та 073 «Управління та адміністрування» [26]. Таким чином, якщо спеціальна освіта здобувається в рамках спеціальності «Право», кандидат у патентні повірені, передбачається, пройшов навчання із процесуальних дисциплін, здобувши базові компетентності для професійного представництва у суді. Вважаємо за доцільне, беручи за основу досвід функціонування європейського патентного судочинства, запровадити диференціацію атестування патентних повірених: із правом судового представництва та без такого права (за вибором кандидата). Особам, які бажають пройти додаткове навчання для отримання компетентностей для професійного представництва у суді у спорах щодо прав інтелектуальної власності, має бути надана така можливість.

Надаючи право патентному повіреному України здійснювати представництво у суді, необхідно визначити його процесуальну правосуб'єктність, на кшталт процесуальної правосуб'єктності адвоката як професійного представника, проте з урахуванням спеціалізації у сфері інтелектуальної власності. Так, Шпак М.В. виділив наступні елементи цивільної процесуальної правосуб'єктності адвоката: цивільні процесуальні права адвоката, цивільні процесуальні обов'язки, професійні заборони й юридичну відповідальність [27, с. 86]. Ґрунтуючись на такому підході, доречно визначити права, обов'язки, професійні заборони та юридичну відповідальність патентного повіреного України, окресливши його спеціальну процесуальну правосуб'єктність у сфері інтелектуальної власності. Прописати це можливо у спеціальних законах у сфері інтелектуальної власності або у спеціальному законі, який би встановлював правовий статус патентного повіреного України, або якщо все ж запрацює Вищий суд з питань інтелектуальної власності, - у законі, яким буде регулюватися діяльність цього судового органу.

Ще одним аргументом на користь надання повноважень щодо професійного представництва у суді патентному повіреному, є те, що такий підхід більшою мірою забезпечив би доступ до справедливого судочинства, оскільки у такому випадку витрати на послуги патентного повіреного, пов'язані і судовим процесом, можна було б віднести до витрат на правову допомогу. Відповідно до частини 3 статті ст. 123 ГПК України [4], частини 3 ст. 133 ЦПК України [9], частини 3 ст. 132 КАС України [10] витрати на професійну допомогу патентного повіреного не відносяться до витрат, пов'язаних з розглядом справи, які підлягають відшкодуванню. У свій час Конституційний Суд України у своєму рішенні щодо тлумачення права на правничу допомогу, гарантовану статтею 59 Конституції України, та можливості відшкодування витрат на послуги інших фахівців у галузі права, крім адвокатів, – розтлумачив, що до складу судових витрат на юридичні послуги, які підлягають відшкодуванню юридичній особі у господарському судочинстві, належать суми, сплачені такою особою, якщо інше не передбачено законом, лише за послуги адвоката [28].

Більш справедливим і таким, що більшою мірою забезпечує доступ до судочинства, вбачається позиція, яка відображена у правовому регулюванні діяльності ЄПС. Так, правилом 152 Регламенту ЄПС [23] встановлено, що витрати на представництво адвокатом чи акредитованим ЄПС європейським патентним повіреним підлягають відшкодуванню. Розмір витрат на представництво, які підлягають відшкодуванню, має бути розумним та співмірним, проте не перевищувати лімітів, які встановлюються Адміністративним комітетом ЄПС (Scale of ceilings for recoverable costs [29]). Шкала лімітів відшкодування була затверджена Рішенням Адміністративного комітету ЄПС 24 квітня 2023 року і передбачає, що максимальний розмір витрат на представництво, які підлягають відшкодуванню, становить від 38 тис. євро при ціні позову до 250 тис. євро до 2 млн. євро при ціні позову більше, ніж 50 млн. євро. На нашу думку такий підхід вартий наслідування.

Висновки. Проаналізований іноземний досвід свідчить про доцільність розширення повноважень патентних повірених України, наділивши їх правом представляти свого клієнта у суді як учасника справи у спорах щодо прав інтелектуальної власності. Вказівка у процесуальних законах на закон, яким може бути передбачено виключення із монополії адвоката на представництво (частина 2 статті 16 ГПК України [4], частина 2 ст. 15 ЦПК України [9], частина 2 ст. 16 КАС України [10]), дозволяє передбачити на рівні закону, що патентні повірені України надають професійну правничу допомогу у сфері інтелектуальної власності, закріпивши право патентного повіреного України представляти свого клієнта у суді у визначених категоріях спорів. На наш погляд це доцільно зробити, прийнявши окремий закон про діяльність патентних повірених України або включивши окрему статтю до спеціальних законів у сфері інтелектуальної власності, за прикладом визначення повноважень НОІВ, Апеляційної та Атестаційної палат НОІВ, чому присвячені окремі статті саме у спеціальних законах у сфері інтелектуальної власності. У випадку прийняття закону про Вищий суд з питань інтелектуальної власності, правовий статус патентного повіреного України для судового представництва перед цим судом може бути визначений у такому законі.

Наділивши на рівні закону патентного повіреного України правом на здійснення представництва у суді, необхідно доповнити професійну правничу допомогу спеціалізованою професійною правничою допомогою у сфері інтелектуальної власності, яку здійснюють патентні повірені України, які пройшли відповідну атестацію. З цією метою пропонуємо доповнити статтю 1 Закону України «Про безоплатну правничу допомогу» [11] визначенням «спеціалізована правнича допомога у сфері інтелектуальної власності – надання правничих послуг, спрямованих на забезпечення реалізації та захисту прав інтелектуальної власності, їх відновлення у разі порушення». Норми статті 16 ГПК України [4], статті 15 ЦПК України [9], статті 16 КАС України [10] доповнити частиною, де зазначити: «Професійна спеціалізована правнича допомога у сфері інтелектуальної власності надається патентними повіреними України, які пройшли відповідну атестацію». Порядок проходження такої атестації потрібно передбачити у Положенні, забезпечивши кандидата у патентні повірені або вже зареєстрованого патентного повіреного України можливістю пройти відповідне навчання та склавши кваліфікаційний іспит, що передбачає набуття права на процесуальне професійне представництво.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Гринчук В.. Вищий суд з питань інтелектуальної власності: проблеми та перспективи діяльності. Вісник КНУ імені Тараса Шевченка. 3(122)/2022. С. 20–24.
2. Андрощук Г.А., Работягова Л.І. Єдиний патентний суд ЄС: організаційні та економіко-правові засади функціонування. Наука, технології, інновації. 2019. № 2. С. 34–43.
3. Соколова О.О. Уніфікований патентний суд як унікальна інституція патентного захисту в ЄС. *Право і суспільство*. 2023. № 1. С. 403–412.

4. Господарський процесуальний кодекс України від 06.11.1991 № 1798-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12/ed20250409#Text (дата звернення: 29.06.2025).
5. Про охорону прав на винаходи і корисні моделі: Закон України від 15.12.1993 № 3687-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3687-12#Text (дата звернення: 29.06.2025).
6. Положення про представників у справах інтелектуальної власності (патентних повірених): Наказ Міністерства економіки України від 29.12.2023 № 20599. Зареєстровано в Міністерстві юстиції України 20 лютого 2024 р. за № 263/41608. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0263-24#Text (дата звернення: 29.06.2025).
7. Про авторське право і суміжні права: Закон України від 01.12.2022 № 2811-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20#Text (дата звернення: 29.06.2025).
8. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 29.06.2025).
9. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 № 1618-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text (дата звернення: 29.06.2025).
10. Кодекс адміністративного судочинства України від 06.07.2005 № 2747-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text (дата звернення: 29.06.2025).
11. Про безоплатну правничу допомогу: Закон України від 02.06.2011 № 3460-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3460-17#Text (дата звернення: 29.06.2025).
12. United States Patent and Trademark Office. Becoming a patent practitioner. URL: https://www.uspto.gov/learning-and-resources/patent-and-trademark-practitioners/becoming-patent-practitioner (дата звернення: 29.06.2025).
13. Appendix R Consolidated Patent Rules - January 2025 Update, Title 37 - Code of Federal Regulations. Patents, Trademarks, and Copyrights. URL: https://www.uspto.gov/web/offices/pac/mpep/consolidated_rules.pdf (дата звернення: 29.06.2025).
14. GOV-UK. Patents Court. URL: https://www.gov.uk/courts-tribunals/patents-court (дата звернення: 29.06.2025).
15. GOV-UK. Intellectual Property Enterprise Court. URL: https://www.gov.uk/courts-tribunals/intellectual-property-enterprise-court (дата звернення: 29.06.2025).
16. Intellectual Property Regulation Board. What is a patent attorney? URL: https://ipreg.org.uk/what-is-an-attorney/what-is-patent-attorney (дата звернення: 29.06.2025).
17. IP regulation board. URL: https://ipreg.org.uk/ (дата звернення: 29.06.2025).
18. The Rights to Conduct Litigation and Rights of Audience and Other Reserved Legal Activities Certification Rules 2012. URL: https://ipreg.org.uk/sites/default/files/IPReg_Regulations_Website_amended_July_20161.pdf (дата звернення: 29.06.2025).
19. IP regulation board. Litigation and Rights of Audience Rules. URL: https://ipreg.org.uk/pro/ipregs-regulatory-arrangements/litigation-and-rights-of-audience-rules (дата звернення: 29.06.2025).
20. Agreement on a Unified Patent Court (2013/C 175/01). URL: https://www.unified-patent-court.org/sites/default/files/upc_documents/agreement-on-a-unified-patent-court.pdf (дата звернення: 29.06.2025).
21. European Patent Convention. URL: https://www.epo.org/en/legal/epc/2020/a134.html (дата звернення: 29.06.2025).
22. European Patent Litigation Certificate. URL: https://www.era.int/cgi-bin/cms?_SID=3ac40c5e39ed78a3bdeddb3ec989a590732e49d601011990051515&_sprache=en&_bereich=artikel&_aktion=detail&idartikel=132252 (дата звернення: 29.06.2025).
23. Rules of Procedure of the Unified Patent Court. URL: https://www.unified-patent-court.org/sites/default/files/upc_documents/rop_en_25_july_2022_final_consolidated_published_on_website.pdf (дата звернення: 29.06.2025).
24. European Patent Litigation Certificate. URL: https://patentlitigationcertificate.eu/ (дата звернення: 29.06.2025).
25. Academy of European Law in Trier. European Patent Litigation Certificate. URL: https://www.era.int/cgi-bin/cms?_SID=3ac40c5e39ed78a3bdeddb3ec989a590732e49d601011990051515&_sprache=en&_bereich=artikel&_aktion=detail&idartikel=132252 (дата звернення: 29.06.2025).
26. Кодинець А. Освіта у сфері інтелектуальної власності: проблеми та перспективи. URL: https://nipo.gov.ua/wp-content/uploads/2024/04/kodynets-ipweek24-prez-web.pdf (дата звернення: 29.06.2025).
27. Шпак М.В. Професійне представництво адвоката у цивільному процесі : монографія. Харків: Право, 2020. 224 с.
28. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням Приватного малого підприємства - фірми „Максима" щодо офіційного тлумачення положень частини

першої статті 59 Конституції України, частини першої статті 44 Господарського процесуального кодексу України (справа про відшкодування витрат на юридичні послуги у господарському судочинстві) № 6-рп/2013 від 11.07.2013. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-13/ed20170803#n32 (дата звернення: 29.06.2025).

29. Scale of ceilings for recoverable costs. Decision of the Administrative Committee of 24 April 2023 on the Scale of Recoverable Cost Ceilings. URL: https://www.unified-patent-court.org/sites/default/files/upc_documents/d-ac_10_24042023_ceiling_e_for-publication.pdf (дата звернення: 29.06.2025).

УДК 347.1
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.1.54

АНАЛОГІЯ ЗАКОНУ ТА АНАЛОГІЯ ПРАВА ЯК ДОКТРИНАЛЬНІ ІНСТРУМЕНТИ ПОДОЛАННЯ ПРОГАЛИН У ЦИВІЛЬНОМУ ЗАКАНОДАВСТВІ

Завальнюк С.В.
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права
НУ «Одеська юридична академія»
ORCID: 0000-0002-3146-0216

Завальнюк С.В. Аналогія закону та аналогія права як доктринальні інструменти подолання прогалин у цивільному законодавстві.

Наукова стаття присвячена аналізу правової природи аналогії закону та аналогії права як важливих доктринальних інструментів подолання прогалин у законодавстві. У роботі аргументовано визначено роль і значення цих інструментів у правовій системі. Актуальність даної теми зумовлена не лише потребою теоретичного обґрунтування зазначених концептуальних аспектів, але й прагненням вирішити практичні завдання, спрямовані на створення конкретних правових заходів, які забезпечуватимуть належне використання аналогії закону та аналогії права у процесах правового регулювання.

Предметом наукового дослідження є поняття аналогія закону і аналогія права, що включає визначення його поняття, сутності, місця в системі права, співвідношення з суміжними правовими категоріями, правовими і технічними основами та межами застосування. У науковому дослідженні також акцентовано увагу щодо меж допустимості застосування інституту аналогії. Також у даній роботі представлені різні наукові підходи до визначення правових прогалин.

Аналогія закону та аналогія права загалом в юридичній науці називаються правовими аналогіями. Співвідношення аналогії закону та аналогії права не є суто теоретичною проблемою. Правильне розуміння вказаних доктринальних інструментів є запорукою для прийняття законного та обґрунтованого рішення по справі, якщо існує прогалина у праві прогалини.

У дослідженні проаналізовано, що в сучасних умовах однією з властивостей закону є наявність у ньому прогалин, а аналогію закону та аналогію права в правовій системі слід розглядати як доктринальний інструмент їх подолання.

Використання правових аналогій як способу заповнення правих прогалин спонукає до творчого підходу, але водночас зберігає межі правозастосування, не трансформуючи цей процес у нормотворчу діяльність.

Значимість висновків полягає в тому, що його положення в сукупності формують комплексне уявлення про зміст аналогії закону і аналогії права як доктринальних інструментів подолання прогалин, а також визначає місце аналогії закону і аналогії права в системі права, юридичної техніки та визначення сучасних викликів, пов'язаних із застосуванням аналогії. Результати дослідження є підґрунтям для подальших наукових досліджень у вивченні шляхів подолання прогалин.

Ключові слова: аналогія закону, аналогія права, правова доктрина, прогалини у праві, прогалині у цивільному законодавстві.

Zavalniuk S.V. Analogy of statute and analogy of law as doctrinal tools for overcoming gaps in civil legislation

The scholarly article is devoted to the analysis of the legal nature of the analogy of statute (analogia legis) and the analogy of law (analogia iuris) as important doctrinal tools for overcoming gaps in legislation. The study substantiates the role and significance of these instruments within the legal system. The relevance of this topic stems not only from the need for theoretical justification of the aforementioned conceptual aspects but also from the aspiration to address practical issues aimed at creating concrete legal mechanisms to ensure the proper application of statutory and legal analogy in the processes of legal regulation.

The subject of the research is the concept of analogy of statute and analogy of law, which includes the definition of their meaning, essence, place within the legal system, correlation with adjacent legal categories, legal and technical foundations, and the boundaries of their application. The study also highlights the limits of permissible use of the analogy institution and presents various academic approaches to defining legal gaps.

In legal science, the analogy of statute and the analogy of law are generally referred to as legal analogies. The relationship between these two forms of analogy is not purely theoretical: a correct understanding of these doctrinal instruments is essential for rendering lawful and well-reasoned decisions in cases where legal gaps are present.

The research demonstrates that, under modern conditions, the presence of gaps is an inherent feature of law, and both analogy of statute and analogy of law should be regarded as doctrinal tools for addressing such gaps within the legal system. The use of legal analogies as a method of filling these gaps encourages a creative approach while simultaneously preserving the boundaries of law enforcement, preventing the transformation of this process into law-making.

The significance of the conclusions lies in the fact that the article's propositions collectively provide a comprehensive understanding of the content of analogy of statute and analogy of law as doctrinal tools for bridging legal gaps. Furthermore, the study determines their place within the legal system, legal technique, and the modern challenges associated with their application. The results of this study form a foundation for further scholarly research into mechanisms for overcoming legal gaps.

Key words: analogy of statute, analogy of law, legal doctrine, legal gaps, gaps in civil legislation.

Постановка проблеми. Україна сьогодні переживає період, коли гостро постала потреба у доктринальному удосконаленні всього нормативно-правового масиву держави. Це зумовлено не лише процесом становлення та розвитку національної правової системи, але й масштабними політичними трансформаціями, що тривають в державі. Ухвалення важливих рішень для посилення української державності відбувається в умовах активного спротиву громадян російській агресії, відновлення громадянського суспільства на якісно вищому рівні та послідовного руху до інтеграції в Європейський Союз. Сучасні правові реалії вимагають створення ефективної нормативно-правової бази та розробки принципово нових концептуальних підходів до вдосконалення системно-структурної організації правової системи. У цьому контексті важлива роль належить доктринальним інструментам, таким як аналогія закону та аналогія права.

Метою наукової статті є дослідження сутності аналогії закону та аналогії права як доктринальних інструментів для вирішення проблем, пов'язаних із прогалинами в правовому регулюванні, а також у виявленні актуальних ризиків і викликів, що супроводжують їх застосування.

Стан опрацювання проблематики. Погляди сучасних українських науковців щодо визначення терміну «прогалини в праві» залишаються неоднорідними. В рамках загальної теоретичної юриспруденції активно досліджуються доктринальні підходи, зокрема використання аналогії закону та аналогії права. Серед таких наукових досліджень варто особливо виділити праці Г. Берченко, О. Колотової, М. Козюбри, К. Легких. У сфері цивільного права України проблема застосування аналогії права та аналогії закону знайшла відображення в роботах таких авторів, як А. Дрішлюк, Т. Капцова, В. Кройтор, В. Орзіх, О. Харитонова, Є. Харитонов, Д. Ясинок, М. Ясинок та інших. Водночас, ураховуючи сучасний стан справ в Україні, ця тематика потребує додаткового поглибленого аналізу та розробки нових напрямів досліджень.

Виклад основного матеріалу. Стабільність, ефективність та цілісність правової системи є необхідними умовами її нормального розвитку та функціонування. Попри зусилля законодавця, правова система часто стикається з ситуаціями, коли конкретне життєве явище не охоплене нормативним регулюванням. Отже проблема прогальності не є новою для юридичної науки. Прогалини в праві і законі є однією з проблем правотворчості в будь-якій країні. Проблема заповнення прогалин у праві має не лише практичне, але й глибоке доктринальне значення. Основними методами, які використовуються для подолання правових прогалин, є аналогія закону та аналогія права. Ці доктринальні інструменти дозволяють правозастосовувачу адаптувати наявні правові механізми до нових або нетипових ситуацій, не порушуючи при цьому цілісності правової системи. Як слушно зауважував німецький правознавець К. Ларенц: «Право мусить бути гнучким, як життя, і водночас стабільним, як мораль. Саме аналогія забезпечує цей баланс» [19]. Використання такого доктринального інструменту, як аналогія права та аналогія, має не тільки загальнотеоретичний вимір.

Наявність прогалин у цивільно-правовому регулюванні, тобто відсутність правової норми, яка може безпосередньо застосовуватись до суспільних відносин, що фактично виникають між суб'єктами цивільного права та відповідають ознакам таких відносин, на нашу думку, здебільшого зумовлена еволюцією суспільних відносин. Варто також зазначити, що прогалини у цивільно-правовому регулюванні багато в чому обумовлені самим методом правового регулювання, який дозволяє істотну свободу розсуду суб'єктам цивільного права при формуванні своїх правових зв'язків. Підхід законодавця до регулювання цивільно-правових відносин та застосовані засоби правового впливу створюють сприятливі умови для активного розвитку цивільно-правових зв'язків навіть поза рамками чинних норм цивільного права.

Перш ніж аналізувати аналогію закону та аналогію права як доктринальні інструменти подолання прогалин, розглянемо суть правових аналогій, природу, та методику їх застосування. Аналогія закону та аналогія права розглядається у загальній теорії права як засоби заповнення прогалин в законодавстві шляхом їх усунення чи подолання. На доктринальному рівні існує думка про те, що правові аналогії є способом подолання законодавчих прогалин [9].

А. Коструба зазначав, що аналогія права й аналогія закону, які є характерними лише для приватноправових галузей права, можуть бути ефективним способом конвалідації (оздоровлення) як механізму правозастосування, так і всього механізму правового регулювання майнових відносин. Цей юридичний˘ інструмент дає змогу «підломити» найбільш схожу за змістом модель поведінки, закріплену в нормі права приватноправової або публічної¨ галузі права, до реально існуючої¨ ситуації¨ й оцінити її наслідок саме з погляду закріпленої¨ в нормі права моделі [6, с. 9].

Аналогія права й аналогія закону здатні доповнити фактичні елементи механізму правоприпинення юридичними (норма права, правовідносини, юридична сторона правоприпиняючого юридичного факту, юридичний наслідок, передбачений нормою права) і так зробити механізм правоприпинення життєздатним і дієвим [6, с. 9; 18]. Під межами допустимості застосування інституту аналогії слід розуміти таку сукупність аспектів, критеріїв та обмежень функції подолання прогалин, яка дозволить найточніше описати для певної правової системи в конкретний період її розвитку, прогалини у правовому регулюванні яких можуть бути подолані за допомогою аналогії права або аналогії закону [3, с. 98].

Водночас М. Козюбра зазначає, що складніша річ з аналогією права, яка у вітчизняній літературі зазвичай визначається як вирішення справи (за наявності прогалин у законодавстві і відсутності подібної норми права) на основі принципів відповідної галузі права або ж загальних принципів права в цілому. У такій інтерпретації, як зазначали деякі автори ще в радянський період, аналогія права не є власне аналогією, тобто аналогією в буквальному смислі слова. Тим більше підстав для визнання активної участі суду у правотворчості у тих випадках, коли йому доводиться долати прогалини у законах та інших нормативних актах. Прийнято вважати, що прогалини в нормативно-правовому регулюванні долаються за допомогою такого інструменту, як аналогія, можливість застосування якої передбачена низкою кодексів України (ст. 8 Цивільного кодексу України, ст. 10 Сімейного кодексу України, ст. 9 Цивільного процесуального кодексу України, ст. 9 Кодексу адміністративного судочинства України та ін.). Аналогія (навіть аналогія закону, не кажучи вже про аналогію права, мова про яку далі) – це не суто механічна процедура, тобто не обмежується пошуком у відповідній галузі законодавства, а інколи й за межами галузі (так звана міжгалузева аналогія) норми права, що регулює найбільш подібні суспільні відносини, та формально-логічними підведенням під неї не врегульованої законом (іншим нормативним актом) ситуації, що є предметом розгляду суду. Вона завжди являє собою творчий процес, який передбачає аналіз комплексу передумов (моральних, політичних, економічних тощо), що впливають на ситуацію, яка розглядається судом, але перебувають за межами позитивного права. Тільки за таких умов можливо робити висновок про схожість фактичного складу відносин, що врегульовані законом, з відносинами, які є предметом судового розгляду, але законом не врегульовані. Інакше кажучи, окрім зовнішньої подібності необхідно констатувати, що випадки, які дають підстави для застосування аналогії, є ціннісно порівнюваними (рівними). А це фактично є нічим іншим, як конструюванням судом за аналогією, хоч і подібного, але іншого правила, на основі якого ухвалюється судове рішення. Воно може набувати прецедентного характеру для вирішення аналогічних справ у майбутньому [4, с. 38–48]. Можна констатувати, що аналогія закону і права – це правові явища, які мають і матеріально-правовий і процесуальний зміст. У разі неможливості використати аналогію закону для регулювання цивільних відносин вони регулюються відповідно до загальних засад цивільного законодавства (аналогія права).

На думку Т. Капцовой, варто виділити такі критерії обмежень, які дозволять визначити межі допустимості застосування інституту аналогії в правовій системі України на сучасному етапі її розвитку: 1) встановлення наявності прогалини в праві як обов'язкової умови допустимості використання юридичної аналогії; 2) визначення кола суб'єктів застосування інституту аналогії права і аналогії закону; 3) визначення форм реалізації права, в яких можливе використання аналогії; 4) визначення сфер суспільних відносин, в яких можливе застосування аналогії [3, с. 90–98].

Як зазначає Д. Ясинок, законодавець в подолання законодавчих прогалин, встановлює свій процесуально-правовий алгоритм послідовностей, який закріплено в ч. 9 ст. 10 ЦПК України. У зв'язку з цим, законодавець спочатку пропонує так би мовити загальний підхід до подолання законодавчих прогалин, зазначаючи: «якщо спірні відносини не врегульовані законом, суд застосовує закон, що регулює подібні за змістом відносини (аналогія закону), а за відсутності такого – суд виходить із загальних засад законодавства (аналогія права)» [16, с. 146-147].

Стосовно думок вчених щодо питання прогалин у праві варто наголосити на тому, що прогалини, як специфічне юридичне явище, властиві не тільки Україні, а й іншим країнам і міжнародному праву. В українській науці склалися досить різні погляди на прогалини, оцінювання їх ролі та впливу, способи їх подолання. З точки зору позиції науковця Т. Шевченко, прогалини – це нормальне явище, якого неможливо уникнути [15, с. 23]. Г. Берченко в результаті вивчення питання прогалин у Конституції України констатує, що концепція таких прогалин є своєрідною «terra incognita» у науці. Будь-яка концепція прогалин у конституції або її заперечення будуть сприйняті неоднозначно, ураховуючи різні доктринальні підходи до розуміння конституції й прогалин у праві [1, с. 3].

Т. Чепульченко та С. Невечера у науковій статті аналізують явище прогалин у праві та стверджують, що воно є наслідком надзвичайно високих темпів суспільних відносин, нормотворчості, недосконалості юридичної техніки [14, с. 34–40]. С. Погребняк розглядає прогалини в законодавстві з точки зору загального їх розуміння, перефразовуючи прогалини як «пусте, незаповнене нічим місце», внаслідок чого суб'єкт правозастосування не може прийняти рішення в конкретній справі за відсутності відповідної норми права. Також С. Погребняк, ураховуючи сучасний стан системи джерел українського права та питому вагу в ній законодавства, можна зробити припущення, що в переважній більшості випадків виявлення прогалини в законодавстві означатиме одночасно констатацію й прогалини у праві [11, с. 45].

В цьому зв'язку Д. Ясинок у своєму дисертаційному дослідженні зазначає, що поняття «правова пустота» в праві є більш точним, ніж поняття «законодавча прогалина» оскільки це відразу дає повне уявлення про наявність неурегульованості в тому чи іншому законі та пропонує поєднаємо два терміни «правова пустота» та «законодавча прогалина», зауваживши, використовуючи у роботі термін «законодавчі прогалини (пустоти)» [16, с. 23].

У результаті проведеного аналізу питання прогалин у праві Конституційний Суд України в національній доповіді висловлює дещо дискусійну позицію про те, що прогалини у праві та прогалини в законодавстві фактично є змістовно близькими поняттями, тому в питанні про те, яке поняття варто вжити, акцентується увага на критерії частішого застосування, тому перевага віддається прогалинам у законодавстві [12]. Цю думку продовжує і М. Ясинок, який вказує, що всіх науковців об'єднує одне і те ж розуміння процесуально-правової суті поняття «законодавчої прогалини». Це не можливість урегулювати судом суспільні відносини, які набули спірного характеру у зв'язку з відсутністю конкретної норми права чи змістовної їх неточності або неповноти, що вказує на наявну відсутність повної чи часткової волі держави. Це пов'язано з тим, що в кожному законі об'єктивно мають місце законодавчі прогалини, оскільки досягти безмежності закону та його ідеальності неможливо. Отже, законодавчі прогалини в праві – це той природний правовий простір, який об'єктивно існує між двома нормами однієї і тієї ж галузі права, чи в межах її розділів, або взагалі має місце неурегульованість певного сегменту чи певного відгалуження суспільних відносин і при потраплянні спірних відносин в такий простір виникає об'єктивна необхідність у подоланні законодавчих прогалин за рахунок створення відповідних нормативних положень, якими суд заповнює такий простір з метою правової визначеності спірних відносин [17, с. 151].

У своїх наукових дослідженнях Є. Харитонов та О. Харитонова зазначають, що, з самої сутності приватного права, як наднаціональної (базисної) системи права, та цивільного права України, як втілення приватного права на національному рівні, випливає, що вести стосовно них мову про «прогалини у праві» є не коректним, оскільки «неповноти правового регулювання» тут не існує: учасники цивільних відносин мають право встановлювати правила поведінки своїм договором (якщо це не заборонено законом). Можна припустити, що коли вони цього не роблять, то, очевидно, необхідності врегулювання певних відносин не існує. Натомість, має йтися про «прогалини у цивільному законодавстві», котре розуміється як заснована на певних засадах, ієрархічно впорядкована система нормативних актів, що регулює, цивільні відносини [13, с. 12].

На наш погляд, при неможливості застосування правових аналогій як логічного прийому у правотлумачному процесі подолання законодавчих прогалин відбувається за рахунок судової правотворчості, яка в таких випадках не є просто бажаною, вона є об'єктивною необхідністю. В свою чергу М. Ясинок, який називає правотлумачний і правотворчий процеси взаємопроникаючими процесуально-правовими субстанціями, які відкривають шлях до остаточної правової визначеності в питаннях нечіткості, суперечливості чи казуїстичної змісту норм права, що дає можливість отримати нову правову реальність при урегулюванні спірних відносин [17, с. 39].

Висновки. Таким чином, у дослідженні проаналізовано, що інститут аналогії є одним з найбільш давніх і ефективних механізмів подолання невизначеності в законодавстві і праві. Аналогія закону та аналогія права загалом в юридичній науці називаються правовими аналогіями. Аналогію закону та аналогію права в українській правовій системі слід розглядати як доктринальний інститут в механізмі правового регулювання. Співвідношення аналогії закону та аналогії права не є суто

теоретичною проблемою. Правильне розуміння вказаних доктринальних інструментів є запорукою для прийняття законного та обґрунтованого рішення по справі, якщо існує прогалина у праві прогалини. головною функцією вказаного доктринального інструменту є подолання прогалин у праві з метою забезпечення відповідності між правом як динамічною системою і розвитком суспільних відносин, а також з метою найбільш повної та оперативної реалізації завдань правового регулювання.

Використання правової аналогій як способу заповнення правових прогалин містить певні творчі елементи, і водночас не перетворює правозастосовчу діяльність у нормотворчість.

Стосовно думок вчених щодо питання прогалин у праві варто наголосити на тому, що прогалини, як специфічне юридичне явище, властиві не тільки Україні, а й іншим країнам і міжнародному праву.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Берченко Г.В. Прогалини в конституції: постановка проблеми. *Право і суспільство.* 2020. № 6. С. 3–9.
2. Дрішлюк А.І. Аналогія закону та аналогія права: динаміка наукового дослідження (сучасний період). *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право.* 2011. Випуск 17. С. 9–14.
3. Капцова Т.П. Прогалина в праві як передумова застосування юридичної аналогії. *Господарське право і процес.* 2021. № 3. С. 90–98.
4. Козюбра М. Судова правотворчість: аномалія чи іманентна властивість правосуддя. *Право України.* 2016. № 10. С. 38–48.
5. Колотова О.В. Відмежування прогалин у праві від суміжних правових явищ. Часопис Київського університету права. 2009. № 3. С. 55–59.
6. Коструба А.В. Аналогія права та закону як фактична фікція і спосіб «оздоровлення» механізму правоприпинення. *Часопис Київського університету права*. 2012. № 3. С. 185–189.
7. Кройтор В.А. Усунення прогалин у цивільному праві за допомогою аналогії права, аналогії закону та міжгалузевої аналогії. *Форум права.* 2016. № 3. С. 159–166.
8. Легких К.В. Прогалини у праві: позитивний підхід та концепція природного права. *Нове українське право.* 2025. Вип. 1. С. 42–46.
9. Матат Ю.І. Прогалини в законодавстві та засоби їх подолання в правозастосовній діяльності: монографія. Х.: Право, 2015. 176 с.
10. Орзіх В.М. Поняття аналогії закону й аналогії права в цивільному праві України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2019. Вип. 54. С. 83–86.
11. Погребняк С. Прогалини в законодавстві та засоби їх подолання. *Вісник Академії правових наук України.* 2013. № 1. С. 44–56.
12. Проблеми законодавчих прогалин в конституційній юриспруденції. Національна доповідь Конституційного Суду України. URL: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://www.confeuconstco.org/reports/rep-xiv/report_Ukraine_uk.pdf.
13. Харитонов Є.О., Харитонова О.І. «Прогалини» у цивільному законодавстві та їхнє подолання у процесі юрисдикційної діяльності. *Цивільне судочинство у світлі судової реформи в Україні*: *Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. ім. Ю.С. Червоного.* Одеса: Фенікс, 2015. С. 11–14.
14. Чепульченко Т.О., Невечера С. А. Прогалини у праві та способи їх подолання в українському законодавстві. *Держава та регіони. Серія: Право*. 2020. № 1 (67), том 1. С. 34–40.
15. Шевченко Т.В. Прогалини в законодавстві, способи усунення і подолання. *Право і суспільство.* 2013. № 1. С. 23–26.
16. Ясинок Д.М. Судова правотворчість та її межі в цивільному судочинстві України: дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії. Спеціальність 081 – «Право» Галузь знань 08 – «Право». Суми. 2023. 241 с.
17. Ясинок М.М. Судове тлумачення та судова правотворчість: поняття та взаємодія. *Сучасні наукові дослідження представників юридичної науки – прогрес законодавства України майбутнього* : матеріали міжнар. наук.-практ. конференції. Дніпро, 2022. С. 37-40.
18. Kostruba A., Haliantych M., Iskra S., Dryshliuk A. Legal Gaps: Concept, Content, Problems of the Role of Legal Doctrine in Overcoming them. *Statute Law Review*. 2023. Volume 44, Issue 2. P. 1–12.
19. Larenz Canaris. Methodenlehre der Rechtswissenschaft. Springer-Lehrbuch. 1995. 325 p.

УДК 342.92: 342.7
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.1.55

ОСОБЛИВОСТІ ЗАХИСТУ АВТОРСЬКИХ ПРАВ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ

Комарницька І.І.,
доктор юридичних наук,
професор кафедри цивільного права та процесу,
Національний університет «Львівська політехніка»,
Навчально-науковий інститут права, психології та інноваційної освіти

Буцяк М.М.,
студентка IV курсу,
Інститут права, психології та інноваційної освіти
Національного університету «Львівська політехніка»

Комарницька І.І., Буцяк М.М. Особливості захисту авторських прав в умовах воєнного стану в Україні.

У статті детально аналізується авторське право як ключовий інститут цивільного права, що регулює відносини, пов'язані зі створенням та використанням творів. Розглядаються унікальні характеристики авторського права, які відрізняють його від інших галузей інтелектуальної власності. Підкреслюється, що авторське право виникає автоматично з моменту створення твору, що відображає його особливу природу.

Аналізуються ключові реформи українського законодавства, спрямовані на гармонізацію з європейськими стандартами, зокрема новий Закон України «Про авторське право і суміжні права», який відображає сучасні виклики цифрової епохи та забезпечує ефективний захист прав авторів в умовах воєнного стану.

Особлива увага приділяється захисту авторських прав в умовах воєнного стану, введеного у зв'язку з агресією Російської Федерації. Зазначено, що навіть у найскладніших періодах авторське право залишається стратегічно важливим для розвитку країни. Вказано, що запобігання порушенням та забезпечення стабільності в цій сфері має велике значення для збереження економічного потенціалу країни. Умови воєнного стану стали часом збільшення ризику для авторських прав через низку факторів, таких як збільшення кількості конфліктів, непередбачуваність політичної ситуації та зміни в управлінні.

У статті наголошується, що навіть в умовах воєнного стану, Укрпатент, виконуючи повноваження Національного органу інтелектуальної власності, продовжує працювати, забезпечуючи безперервну роботу державної системи правової охорони інтелектуальної власності. З 8 листопада 2022 року функції Національного органу інтелектуальної власності (НОІВ) здійснює Український національний офіс інтелектуальної власності та інновацій (УКРНОІВІ), діяльність якого має вирішальне значення для стимулювання інновацій та розвитку в країні, особливо в складних умовах воєнного стану. Розглядаються юрисдикційні та неюрисдикційні форми захисту авторських прав, а також їх актуальність в умовах воєнного часу, коли з'являється велика кількість контенту, що має історичну цінність та потребує правового захисту.

Ключові слова: авторське право, воєнний стан, воєнний контент, захист авторських прав, юрисдикційна та неюрисдикційна форми захисту авторських прав, судовий захист, самозахист, арбітраж, медіація.

Komarnytska I.I., Butsiak M.M. Features of copyright protection in the conditions of martial law in Ukraine.

The article provides a detailed analysis of copyright as a key institute of civil law that regulates relations related to the creation and use of works. The unique characteristics of copyright that distinguish it from other branches of intellectual property are examined. It is emphasized that copyright arises automatically upon the creation of a work, reflecting its special nature.

Key reforms in Ukrainian legislation aimed at harmonization with European standards are analyzed, particularly the new Law of Ukraine «On Copyright and Related Rights,» which addresses modern challenges of the digital age and ensures effective protection of authors' rights during martial law.

Special attention is given to the protection of copyright under martial law introduced due to the aggression of the Russian Federation. It is noted that even in the most challenging periods, copyright

remains strategically important for the country's development. The prevention of violations and the maintenance of stability in this area are crucial for preserving the country's economic potential. The conditions of martial law have increased risks to copyright due to factors such as rising conflicts, political unpredictability, and changes in governance.

The article highlights that even under martial law, Ukrpatent, performing the functions of the National Intellectual Property Authority, continues to operate, ensuring the uninterrupted functioning of the state system for the legal protection of intellectual property. Since November 8, 2022, the functions of the National Intellectual Property Authority have been carried out by the Ukrainian National Office of Intellectual Property and Innovation, whose activities are critical for fostering innovation and development in the country, especially in the challenging conditions of martial law. Jurisdictional and non-jurisdictional forms of copyright protection are examined, as well as their relevance in wartime conditions, when a significant amount of historically valuable content emerges and requires legal protection.

Key words: copyright, martial law, war content, copyright protection, jurisdictional and non-jurisdictional forms of copyright protection, judicial protection, self-defense, arbitration, mediation.

Постановка проблеми. В умовах глобалізації та стрімкого розвитку цифрових технологій інтелектуальна власність стала однією з ключових складових економічного та культурного розвитку будь-якої держави. Захист прав авторів і правовласників є невід'ємною умовою функціонування правової держави та забезпечення вільного розвитку особистості.

З моменту здобуття незалежності Україна сформувала відповідну законодавчу базу, що регулює питання захисту авторських прав. Ця правова основа забезпечує власникам прав можливість вільно використовувати свої права та отримувати допомогу від відповідних державних органів як у повсякденній діяльності, так і в судових процесах

Однак у сучасних реаліях, зокрема в умовах воєнного стану питання захисту авторських прав набуває особливого значення. Воєнні дії спричинили масштабні виклики у сфері інтелектуальної власності: зростання випадків неправомірного використання творів українських авторів, ускладнення правозастосовної практики, обмежений доступ до правосуддя та порушення прав на тимчасово окупованих територіях. Водночас цифровізація інформаційного простору активізувала проблему піратства, незаконного поширення контенту та маніпуляцій із правами на результати творчої діяльності.

Стан опрацювання цієї проблематики. Питанню правового регулювання захисту авторських прав були присвячені праці багатьох дослідників, серед яких важливе місце займають роботи: Бондаренко С., Бежевець А., Гребенчук А., Кронда О., Зосименко О., Барбашин С., Зацарна А., Шаповалова К., Хомляк О., Дячук В., Світличний О. Проте, функціонування системи прав інтелектуальної власності в умовах воєнного стану викликає численні суперечності та неоднозначності, які потребують подальшого дослідження та ретельного аналізу.

Метою статті є дослідження та аналіз захисту авторських прав в умовах воєнного стану.

Виклад основного матеріалу. Авторське право, хоча й має спільні риси з іншими складовими права інтелектуальної власності, залишається самостійним на національному рівні та у міжнародному праві. Авторське право виникає автоматично з моменту створення твору, а не внаслідок офіційного визнання державними органами. Протягом XIX та XX століть авторське право розвинулося в самостійний інститут цивільного права [1, с. 11].

Хоча українське законодавство прямо не містить визначення поняття авторського права, його можна розглядати як один із інститутів цивільного права. Це система правових норм, що врегульовує відносини між суб'єктами творчої діяльності та користувачами їхніх творів. Авторське право визначає порядок створення, використання та розповсюдження результатів інтелектуальної діяльності, а також встановлює механізми захисту як особистих немайнових прав авторів (право на ім'я, недоторканність твору), так і їхніх майнових прав (право на відтворення, розповсюдження, публічний показ тощо) [2].

Конституція України гарантує кожному свободу літературної, художньої, наукової і технічної творчості, захист інтелектуальної власності, їхніх авторських прав, моральних і матеріальних інтересів, що виникають у зв'язку з різними видами інтелектуальної діяльності. Відповідно до абзацу 1 ст. 54 Конституції України кожний громадянин має право на результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності; ніхто не може використовувати або поширювати їх без його згоди, за винятками, встановленими законом [3].

З початком повномасштабної війни Указом Президента України № 64/2022 від 24 лютого 2022 року було введено воєнний стан як необхідний захід для забезпечення обороноздатності України, захисту безпеки населення та інтересів держави. Відповідно до ч. 3 цього Указу у зв'язку із вве-

денням в Україні воєнного стану тимчасово, на період дії правового режиму воєнного стану, можуть обмежуватися конституційні права і свободи людини і громадянина, передбачені ст.ст. 30–34, 38, 39, 41–44, 53 Конституції України, а також вводитися тимчасові обмеження прав і законних інтересів юридичних осіб в межах та обсязі, що необхідні для забезпечення можливості запровадження та здійснення заходів правового режиму воєнного стану, які передбачені частиною першою статті 8 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» [4].

У зв'язку з оприлюдненням Указу Президента України № 64/2022 «Про введення воєнного стану в Україні» було оптимізовано діяльність органів державної влади, місцевого самоврядування, державних підприємств та установ, а також бізнес-структур. Попри складні умови, Державне підприємство «Український інститут інтелектуальної власності» (Укрпатент), що виконує функції Національного органу інтелектуальної власності, забезпечує реєстрацію авторських прав і договорів, охорону прав на торговельні марки, промислові зразки, винаходи, корисні моделі та географічні зазначення, продовжуючи безперервну роботу системи правової охорони інтелектуальної власності [5].

З 8 листопада 2022 року відповідно до розпорядження Кабінету Міністрів України від 28 жовтня 2022 року № 943-р «Деякі питання Національного органу інтелектуальної власності» функції Національного органу інтелектуальної власності (НОІВ) виконує державна організація «Український національний офіс інтелектуальної власності та інновацій» (УКРНОІВІ). Це стало завершальним етапом реформи системи інтелектуальної власності, що розпочалася у 2016 році. Зміни спрямовані на гармонізацію українського законодавства з європейським, що особливо актуально після отримання Україною 23 червня 2022 року статусу кандидата в Європейський Союз. Український офіс інтелектуальної власності діятиме за принципом «єдиного вікна», аналогічно до європейських установ, забезпечуючи реєстрацію патентів, авторських прав і товарних знаків.

У період воєнного стану вкрай важливо створити правові механізми, що захистять права осіб у сфері інтелектуальної власності та запобігатимуть їх втраті. Держава має гарантувати мінімізацію негативних наслідків воєнного стану для громадян України [6]. З метою захисту прав власників інтелектуальної власності під час воєнного стану було ухвалено Закон України «Про захист інтересів осіб у сфері інтелектуальної власності під час дії воєнного стану, введеного у зв'язку із збройною агресією російської федерації проти України». Основною метою закону є збереження прав на інтелектуальну власність навіть в умовах воєнного стану, коли можливі обмеження прав і свобод громадян, а також певні обмеження для юридичних осіб. [7].

1 січня 2023 року стало знаковою датою для сфери інтелектуальної власності в Україні – набув чинності новий Закон України № 2811-IX «Про авторське право і суміжні права», який замінив попередній закон, ухвалений 23 грудня 1993 року (№ 3792-XII). Новий нормативний акт суттєво відрізняється від свого попередника, оскільки враховує сучасні виклики, зокрема розвиток цифрових технологій і перехід більшості об'єктів авторського права у цифровий формат.

Серед ключових нововведень – оновлені положення щодо захисту авторських прав в Інтернеті. Зокрема, термін «електронна (цифрова) інформація» був замінений на більш сучасний – «цифровий контент» [8].

Відповідно до п. 65 ст. 1 Закону України «Про авторське право і суміжні права» цифровий контент (електронна (цифрова) інформація) – будь-які відомості чи дані в електронній (цифровій) формі, що містять об'єкти авторського права та/або суміжних прав і можуть зберігатися та/або поширюватися у вигляді одного або декількох файлів (частин файлів), записів у базі даних на зберігаючих пристроях комп'ютерів, серверів тощо у мережі Інтернет [9].

Сьогодні багато хто може стати автором воєнного контенту, створюючи фотографії, відео, статті, пісні тощо. Фотографи документують наслідки війни – зруйновані будівлі, процес ліквідації пожеж, постраждалих від бойових дій. Такі матеріали не просто відображають реальну ситуацію в Україні та злочини країни-агресора, а й можуть бути використані як докази воєнних злочинів у міжнародних судових інстанціях. Окрім того, що фото- та відеоматеріали документують війну та її наслідки, вони також є об'єктами авторського права. Важливо розуміти, що навіть у період воєнного стану авторські права залишаються чинними та підлягають захисту [10].

Згідно зі ч. 1 ст. 433 Цивільного кодексу України, об'єктами авторського права є твори, а саме: 1) літературні та художні твори; 2) комп'ютерні програми; 3) компіляції даних (бази даних), якщо вони є результатом інтелектуальної діяльності; 4) інші твори [11].

Перелік таких об'єктів є відкритим, оскільки нові види творчої діяльності можуть не підпадати під конкретні визначення, зазначені в Цивільному кодексі України. Однак навіть у такому випадку вони залишаються об'єктами авторського права та підлягають відповідному захисту [12].

Захист авторських прав – це сукупність заходів, спрямованих на поновлення порушених прав, що включає передбачену законодавством діяльність відповідних державних органів, визнання

прав, та усунення перешкод для їх реалізації. Законодавство передбачає дві основні форми захисту – юрисдикційну та неюрисдикційну.

Неюрисдикційний захист авторських прав передбачає можливість самостійного врегулювання порушень без залучення державних органів. Це означає, що громадяни та громадські організації можуть вживати заходів для припинення порушень, відновлення своїх прав та створення умов для їхньої реалізації без звернення до органів публічного управління. Такий захист ґрунтується на самозахисті, який передбачений ст. 19 Цивільного кодексу України, і дозволяє авторам або правовласникам самостійно діяти в межах закону для захисту своїх інтересів [13].

Неюрисдикційна форма захисту охоплює різноманітні способи врегулювання спорів без звернення до суду. У сучасних умовах вона набуває все більшого значення завдяки своїй ефективності та швидкості. Популярність цієї форми захисту зростає завдяки її гнучкості та відсутності необхідності проходити тривалі офіційні процедури. Основним принципом альтернативних методів вирішення спорів є добровільна згода сторін на їх застосування, а також залучення нейтральної та незалежної особи. У сфері позасудового захисту авторських прав існує багато механізмів, однак найбільш поширеними альтернативними способами вирішення спорів є самозахист, арбітраж та медіація [14].

Самозахист як метод захисту авторських прав включає безпосереднє ведення перемовин між сторонами без залучення третіх осіб. Переговори – це гнучкий, добровільний процес врегулювання спорів між двома або більше сторонами, які без залучення третіх осіб, безпосередньо обговорюють спірні питання з метою пошуку взаємовигідних рішень, що відповідають їхнім інтересам. Цей метод дозволяє використовувати інші способи вирішення конфліктів, якщо переговори не принесли результату. Однак, слід враховувати, що досягнуті під час переговорів домовленості не мають юридичної сили, що робить їх виконання залежним від доброї волі учасників [15].

Арбітраж, що в українському праві визначається як третейське судочинство, передбачає розгляд справи незалежним арбітром (третейським суддею), чиє рішення є обов'язковим для виконання сторонами. Альтернативний квазісудовий метод вирішення конфліктів передбачає розгляд та ухвалення рішення щодо спору особою або групою осіб, яких сторони самостійно обирають і наділяють повноваженнями приймати обов'язкове для них рішення. Такий розгляд здійснюється на основі повного та всебічного дослідження обставин справи та за результатами змагального процесу. Одним із різновидів третейського суду є міжнародний комерційний арбітраж.

Правова можливість розгляду справ у третейському суді передбачена Законом України «Про третейські суди», згідно з яким третейський суд недержавний незалежний орган, що утворюється за угодою або відповідним рішенням заінтересованих фізичних та/або юридичних осіб у порядку, встановленому цим Законом, для вирішення спорів, що виникають із цивільних та господарських правовідносин (п. 1 ч. 1 ст. 2) [16]. Крім того, питання міжнародного комерційного арбітражу регулюються Законом України «Про міжнародний комерційний арбітраж» від 24.02.1994 р. № 4002-XII [17].

Медіація є ще одним способом альтернативного врегулювання спорів, який передбачає залучення посередника – медіатора, що допомагає сторонам досягти компромісу. В Україні порядок проведення медіації регулюється Законом «Про медіацію». Відповідно до п. 4 ч. 1 ст. 1 ЗУ «Про медіацію» медіація - позасудова добровільна, конфіденційна, структурована процедура, під час якої сторони за допомогою медіатора (медіаторів) намагаються запобігти виникненню або врегулювати конфлікт (спір) шляхом переговорів [18].

На відміну від неюрисдикційного підходу, юрисдикційний захист передбачає розгляд справ у судовому порядку та залучення державних органів. Це може включати проведення експертиз, збирання доказів і винесення судового рішення щодо порушення авторських прав. В українському законодавстві передбачено такі способи юрисдикційного захисту: цивільний, кримінальний та адміністративний.

Цивільно-правовий захист авторських прав передбачає застосування законодавчо визначених матеріально-правових примусових заходів, спрямованих на визнання або відновлення порушених прав, припинення правопорушень та майновий вплив на порушника Поряд із цивільно-правовими механізмами в юридичній практиці також використовується господарсько-правовий захист, що стосується порушених прав підприємств, установ, організацій та інших юридичних осіб, у тому числі іноземних. Основним завданням такого захисту є не покарання правопорушника, а компенсація завданих збитків.

Законодавство України, як і багатьох інших країн, передбачає не лише цивільно-правовий захист прав інтелектуальної власності, а й встановлює кримінальну відповідальність за їх порушення. Така відповідальність настає, якщо власникові прав завдано матеріальної шкоди в значному, великому чи особливо великому розмірі.

Адміністративний спосіб захисту прав інтелектуальної власності передбачає звернення до відповідного органу публічної адміністрації з подальшою можливістю судового оскарження. Спеціальний (адміністративний) захист включає нормативно-правові заходи, спрямовані на відновлення та визнання прав, а також припинення правопорушень [19].

Судовий захист порушеного права здійснюється через звернення постраждалої особи до відповідних судових інстанцій, зокрема до господарських, місцевих, районних чи міськрайонних судів, якщо справа стосується адміністративної відповідальності правопорушника. У разі вичерпання всіх механізмів національного судового захисту автор має право звернутися до Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) [12].

Висновки. Авторське право є самостійним інститутом цивільного права, що відіграє ключову роль у регулюванні відносин, пов'язаних зі створенням та використанням творів. Авторське право виникає автоматично з моменту створення твору, що підкреслює його особливість. Правова природа авторського права включає як об'єктивні (норми права), так і суб'єктивні (права конкретних авторів) аспекти. Це означає, що автори мають право на визнання свого авторства, на недоторканність своїх творів, а також на отримання винагороди за використання їхніх творів.

Українське законодавство активно реформується для гармонізації з європейськими стандартами, особливо в умовах євроінтеграції. Новий Закон України «Про авторське право і суміжні права» відображає сучасні виклики, включаючи цифровізацію. Це дозволяє більш ефективно захищати права авторів в умовах розвитку цифрових технологій.

В Україні діє комплексний механізм захисту авторських прав, який охоплює цивільно-правовий, адміністративний та кримінальний способи захисту. Цивільно-правовий захист спрямований на примусове припинення правопорушень, визнання або відновлення порушених прав, а також матеріальне відшкодування завданої шкоди. Окрім цього, існує кримінальна відповідальність за умисне порушення авторських прав, якщо таке порушення завдало значної шкоди. Адміністративний захист передбачає застосування штрафних санкцій та інших заходів відповідно до чинного законодавства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бондаренко С.В. Авторське право та суміжні права. Київ: Інститут інтелектуальної власності і права, 2008. 288 с.
2. Бежевець А.М., Гребенчук А.І. Найбільш поширені порушення авторського права і суміжних прав в Україні та способи захисту від них. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 5. С. 49-51.
3. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР / *Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України.* 1996. № 30. Ст. 141.
4. Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України від 24 лютого 2022 р. № 64/2022/ Президент України. URL: https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397 (дата звернення: 16.06.2025).
5. Кронда О.Ю., Зосименко О.М. Інтелектуальна власність в Україні в умовах воєнного стану. *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2022. № 4. С. 104–108.
6. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про захист інтересів осіб у сфері інтелектуальної власності у період дії воєнного стану. URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/1250506 (дата звернення: 16.06.2025).
7. Барбашин С. Аспекти захисту інтелектуальної власності в Україні під час війни. URL: https://unba.org.ua/publications/9042-aspekti-zahistu-intelektual-noi-vlasnosti-v-ukraini-pid-chas-vijni.html (дата звернення: 16.06.2025).
8. Зацарна А.В., Шаповалова К.Г. Аналіз реформи у сфері авторського права та суміжних прав в умовах воєнного стану в Україні. *Науковий простір: актуальні питання, досягнення та інновації:* матеріали конференцій МЦНД, м. Вінниця, 28 червня 2024 р. Вінниця, 2024. С. 51–56.
9. Про авторське право і суміжні права: Закон України від 01.12.2022 р. № 2811-IX / *Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20#Text (дата звернення: 17.06.2025).
10. Шувар Н.В об'єктиві війни: право на інформацію чи авторські права. URL: https://cedem.org.ua/analytics/prava-na-voyennyi-kontent/ (дата звернення: 17.06.2025).
11. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV / *Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text (дата звернення: 17.06.2025).
12. Хомляк О.Р. Захист авторських прав в умовах воєнного стану в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2023. № 6. С. 205–207.

13. Дячук В.Т. Захист авторських прав та суміжних прав в Україні. *Закарпатські правові читання.* 2017. Т. 1. С. 524–528.
14. Бондаренко-Зелінська Н.Л. Впровадження способів альтернативного вирішення правових спорів (adr-alternative dispute resolution). *Міжнародне приватне право: розвиток і гармонізація*. 2018. С. 165–169.
15. Швецова Л. Альтернативні способи вирішення спорів. URL: https://unba.org.ua/publications/8920-al-ternativni-sposobi-virishennya-sporiv.html (дата звернення: 17.06.2025).
16. Про третейські суди: Закон України від 11.05.2004 р. № 1701-IV / *Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1701-15#Text (дата звернення: 22.06.2025).
17. Про міжнародний комерційний арбітраж: Закон України від 24.02.1994 р. № 4002-XII. / *Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4002-12#Text (дата звернення: 22.06.2025).
18. Про медіацію: Закон України від 16.11.2021 р. № 1875-IX. / *Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-20#Text (дата звернення: 23.06.2025).
19. Світличний О.П. Право інтелектуальної власності: підручник. Вид. 2, змін. і доп. Київ: НУБіП України, 2016. 355 с.

УДК 340.114:167.4
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.1.56

СПІВВІДНОШЕННЯ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ ТА ПРАВА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ

Котенко М.В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
докторант Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0001-8046-6641

Котенко М.В. Співвідношення інтелектуальної власності та права інтелектуальної власності: теоретико-правові аспекти.

У науковій праці автором проведено всебічний теоретико-правовий аналіз інтелектуальної власності та права інтелектуальної власності як складних багатоаспектних правових феноменів. Відзначено високий ступінь актуальності тематики цього дослідження. Наголошено, що попри значний доробок у сфері правової доктрини, питання поділу права на галузі та інститути (субінститути) й досі лишається методологічно невпорядкованим і відкритим до подальшого теоретичного осмислення. В цьому аспекті одними із головних ускладнень доктринального поділу права є: по-перше, відсутність загальноприйнятих критеріїв, які б дозволили чітко визначити, що саме слід вважати галуззю чи інститутом; по-друге, високий рівень дискусійності розуміння предмету правового регулювання та його ролі у забезпеченні системності права, його структурованості на галузі чи інститути.

Зазначена проблематика характерна і для доктринальної характеристики інтелектуальної власності, як системи відносин, що становлять предмет правового регулювання, особливо тих питань, які стосуються ролі і значення інтелектуальної власності у забезпеченні системності права, виокремлення права інтелектуальної власності як самостійної складової такої системи права.

Аналіз поглядів вчених, які стосуються розуміння інтелектуальної власності та характеристики права інтелектуальної власності як складової системи права дозволив підсумувати, що в юридичній науці домінуючим є нормативний підхід, де право інтелектуальної власності сприймається як наслідок юридизації відносин в сфері інтелектуальної власності. Проте вказаному підходу надано критичну характеристику та обгрунтовано висновок, що співвідношення понять «інтелектуальна власність» та «право інтелектуальної власності» не зводиться лише до формального розмежування або внутрішньогалузевого юридичного аналізу. Воно відображає глибші процеси перетворення соціального феномену в юридичну конструкцію, перехід від творчого результату до його правового забезпечення. Такий підхід дозволяє побачити не лише теоретичну відмінність між двома категоріями, а й виявити динаміку правотворення як реакції права на еволюцію людських цінностей, інновацій та культурних практик.

Узагальнено, що співвідношення між інтелектуальною власністю та правом інтелектуальної власності вимагає комплексного міждисциплінарного аналізу, який виходить за межі правового дискурсу й охоплює соціологічні, філософські, економічні й культурні підходи. Це співвідношення не є жорстко субординаційним, але передає логіку розвитку: спочатку виникає явище (власність), далі — його правове осмислення (право), і, зрештою, – інституціоналізація у вигляді правового режиму.

Ключові слова: власність, інтелектуальна власність, право інтелектуальної власності, система права, галузь права, інститут права, суспільні відносини, відносини інтелектуальної власності.

Kotenko M.V. The relationship between intellectual property and intellectual property law: theoretical and legal aspects.

In the scientific work, the author conducted a comprehensive theoretical and legal analysis of intellectual property and intellectual property law as complex multi-faceted legal phenomena. The high degree of relevance of the topic of this study is noted. It is emphasized that despite significant achievements in the field of legal doctrine, the issue of dividing law into branches and institutes (sub-institutes) still remains methodologically disordered and open to further theoretical understanding. In this aspect, one of the main complications of the doctrinal division of law is: first, the lack of generally accepted criteria that would allow us to clearly determine what exactly should be considered a branch or institute; second, the high level of debatability of understanding the subject of legal regulation and its role in ensuring the systematicity of law, its structuring into branches or institutes.

The above-mentioned issues are also characteristic of the doctrinal characteristics of intellectual property as a system of relations that are the subject of legal regulation, especially those issues that concern the role and significance of intellectual property in ensuring the systematicity of law, the isolation of intellectual property law as an independent component of such a system of law.

Analysis of the views of scientists regarding the understanding of intellectual property and the characteristics of intellectual property law as a component of the system of law allowed us to conclude that in legal science the dominant is the normative approach, where intellectual property law is perceived as a consequence of the legalization of relations in the field of intellectual property. However, this approach is given a critical characteristic and the conclusion is substantiated that the relationship between the concepts of «intellectual property» and «intellectual property law» is not reduced only to a formal distinction or intra-industry legal analysis. It reflects the deeper processes of transforming a social phenomenon into a legal construct, the transition from a creative result to its legal support. This approach allows us to see not only the theoretical difference between the two categories, but also to reveal the dynamics of lawmaking as a reaction of law to the evolution of human values, innovations and cultural practices.

It is generalized that the relationship between intellectual property and intellectual property law requires a comprehensive interdisciplinary analysis that goes beyond the legal discourse and encompasses sociological, philosophical, economic and cultural approaches. This relationship is not strictly subordinate, but conveys the logic of development: first a phenomenon (property) arises, then its legal understanding (law), and, ultimately, institutionalization in the form of a legal regime.

Key words: property, intellectual property, intellectual property law, legal system, branch of law, institution of law, social relations, intellectual property relations.

Постановка проблеми. Попри значний доробок у сфері правової доктрини, питання поділу права на галузі та інститути (субінститути) й досі лишається методологічно невпорядкованим і відкритим до подальшого теоретичного осмислення. В цьому аспекті одними із головних ускладнень доктринального поділу права є:

– по-перше, відсутність загальноприйнятих критеріїв, які б дозволили чітко визначити, що саме слід вважати галуззю, інститутом чи субінститутом;

– по-друге, високий рівень дискусійності розуміння предмету правового регулювання та його ролі у забезпеченні системності права, його структурованості на галузі, інститути чи субінститути.

Зазначена проблематика характерна і для доктринальної характеристики інтелектуальної власності, як системи відносин, що становлять предмет правового регулювання, особливо тих питань, які стосуються ролі і значення інтелектуальної власності у забезпеченні системності права, виокремлення права інтелектуальної власності як самостійної складової такої системи права. Відзначаючи високий рівень актуальності наукового дослідження тематики цієї наукової роботи, вважаємо, що вивчення інтелектуальної власності з точки зору її аксіолого-правового виміру буде неповним без вивчення питань взаємозв'язку інтелектуальної власності та права інтелектуальної власності.

Актуальність теми також посилюється загальною тенденцією в юридичній науці в частині виокремлення нових, а також так званих комплексних галузей права, які, попри відсутність самостійного методу правового регулювання, об'єднують специфічні масиви правовідносин. Такі галузі, як правило, формуються навколо окремої сфери суспільних потреб і функціонують на стику норм із різних галузей – цивільного, адміністративного, фінансового, господарського тощо. Наприклад, митне право логічно могло б бути частиною фінансового права, оскільки регулює грошові надходження до бюджету через митні платежі. Водночас специфіка митних правовідносин – контроль, перевірка, відповідальність за правопорушення – зумовлює активне використання норм адміністративного характеру, що виправдовує його окреме нормативне оформлення. Теж саме стосується і таких галузей (інститутів) права як інформаційне право, аграрне право, виборче право та ін. Така умовна автономність вказаних галузей (інститутів) права є цілком виправданою з огляду на зручність правозастосування: коли певні проміжні або змішані відносини регулюються окремим спеціальним законом або кодексом. А це, в свою чергу, дозволяє забезпечити узгодженість нормативного матеріалу, спростити процедури реалізації та підвищити ефективність правового регулювання в окремих сферах. Тому вивчення питань співвідношення інтелектуальної власності та права інтелектуальної власності саме крізь призму теоретико-правового виміру є цілком виправданим, що націлене на посилення системності права, уточнення самостійності права інтелектуальної власності в системі права.

Стан опрацювання теми наукової роботи. В юридичній літературі проблематика співвідношення інтелектуальної власності та права інтелектуальної власності розкрита досить епізодично

та непослідовно. У вітчизняній юридичній доктрині окремі аспекти співвідношення інтелектуальної власності та права інтелектуальної власності розкрито в роботах таких вчених як А. Кодинець, О. Коротюк, О. Кулініч, О. Орлюк, В. Сенюта, О. Харитонова, Є. Харитонов, Г. Черевко та ін. Окремо варто відзначити внесок і вітчизняних теоретиків права (С. Бобровник, О. Зайчук, Н. Оніщенко, Н. Пархоменко, О. Петришин та ін.) у вивчення питань системності права та складових системи права. Проте єдиного підходу щодо співвідношення інтелектуальної власності та права інтелектуальної власності в юридичній літературі вироблено та обґрунтовано не було. Це підтверджує певну прогалину у науковому вивченні феномену інтелектуальної власності, особливо з точки зору її ціннісно-правого виміру.

Метою статті є удосконалення доктринальної характеристики співвідношення інтелектуальної власності та права інтелектуальної власності.

Виклад основної частини. Розкриваючи специфіку інтелектуальної власності як сукупності інститутів, інтелектуальна власність постає в якості соціального механізму упорядкування взаємодії між творцями та споживачами благ, що охоплюють як інтелектуальні, так і матеріальні продукти. Такий підхід дозволяє розглядати інтелектуальну власність не лише як абстрактну правову категорію, а як реальну систему взаємодій, що вбудована у функціонування суспільства на всіх його рівнях. У цьому значенні інтелектуальна власність виконує регулятивну функцію у відносинах між тими, хто створює інтелектуальні продукти, і тими, хто їх споживає чи використовує – забезпечуючи баланс інтересів, доступ, винагороду та охорону прав. Інтелектуальна власність інституціоналізується через усталені форми правового й соціального визнання. Наприклад, у системах авторського права та патентування, які функціонують у межах ринку (через комерціалізацію, ліцензування, франчайзинг тощо). Крім того, інтелектуальна власність охоплює внутрішньоорганізаційні відносини, зокрема між авторами (розробниками) та роботодавцями, де результат інтелектуальної праці часто є об'єктом корпоративної власності й предметом контрактного регулювання. Також інтелектуальна власність має втілення поза межами ринку – у рамках державно-адміністративних інститутів (наприклад, законодавство, державна реєстрація, захист через судові чи адміністративні органи) та науково-професійних середовищ (академічна доброчесність, інститути цитування, культурні канони тощо). У цьому вимірі інтелектуальна власність – це не просто сукупність прав або об'єктів, а цілісна система інституційної взаємодії, що підтримує обіг інтелектуальних благ у суспільстві та водночас слугує засобом легітимації авторства, новизни й суспільної цінності інтелектуального продукту. Зазначений підхід до осмислення інтелектуальної власності формує її образ не лише як правової категорії, а як складного, багатогранного соціального явища. У цьому контексті інтелектуальна власність постає як абстрактне, багатогалузеве утворення, яке охоплює численні сфери суспільного життя – економічну, правову, культурну, духовну, політичну, морально-етичну – і є об'єктом регулювання з боку різних соціальних норм: моральних, правових, корпоративних, релігійних, звичаєвих, традиційних тощо.

Така інтерпретація поняття «інтелектуальна власність» вимагає міждисциплінарного, комплексного підходу до його вивчення. Воно не може обмежуватися лише рамками юридичного змісту, оскільки поєднує в собі правові, економічні, духовні та культурні аспекти. Відповідно, інтелектуальні правовідносини – тобто юридично оформлені зв'язки між суб'єктами у сфері створення, використання та охорони результатів інтелектуальної діяльності – становлять лише одну з форм прояву інтелектуальної власності як соціального феномену. Варто відзначити, що не кожна інтелектуальна взаємодія потребує правового регулювання – натомість, багато з них існують як моральні зобов'язання, традиції чи внутрішньоорганізаційні практики. Водночас суспільна значущість таких позаправових форм взаємодії інколи є не менш важливою, ніж офіційно визнані правовідносини. Інтелектуальна власність у сучасному розумінні має розглядатися як багатовимірна соціокультурна категорія, що потребує вивчення та аналізу із залученням правознавства, соціології, економіки, культурології, філософії та інших наук. Лише така інтегральна перспектива дозволяє збагнути глибину і значущість цього феномену, уникнути його редукції до суто правової конструкції та побачити справжній масштаб його впливу на розвиток суспільства.

Ураховуючи викладене, можна дійти висновку, що розмежування понять «інтелектуальна власність» і «право інтелектуальної власності» полягає передусім у глибині охоплення відповідних суспільних відносин та в їх змістовному наповненні. Поняття «інтелектуальна власність», розглянуте у широкому значенні – як соціальне явище, — охоплює багаторівневу взаємодію між людьми та соціальними інститутами, яка виникає з приводу створення, збереження, трансляції, використання та переосмислення інтелектуального продукту. Ці відносини існують не лише в межах правового поля, а й поза ним — у моральній, культурній, творчій, духовній площинах. У цьому вимірі суб'єктами інтелектуальної власності можуть бути будь-які учасники суспільного життя, незалежно від того, чи наділені вони юридичною правосуб'єктністю чи ні. Йдеться про особистостей, творчі ко-

лективи, інститути культури, громадськість, які, так чи інакше, формують інтелектуальні смисли й долучаються до процесу їх відтворення.

У світлі багатовимірності феномену інтелектуальної власності цілком слушною видається позиція Г. Черевка, згідно з якою представники різних наук осмислюють її крізь призму власних підходів: психологи – як результат інтелектуальної праці, фахівці з евристики – як закономірний процес генерації новацій, соціологи – як ланку між творчістю та соціальним прогресом, економісти – як чинник ефективного господарювання, а юристи – як правову категорію [1, с. 128]. Цей міждисциплінарний погляд дає змогу розглядати інтелектуальну власність не просто як юридичну конструкцію чи ринкову цінність, а як високий прояв соціокультурної еволюції людства. Вона постає своєрідним «матеріалом» «унематеріаленої природи», втіленням інтелектуальної енергії особистості. За своєю суттю інтелектуальна власність наближається до ідеї думки як універсального феномену – глобального, всеосяжного, вкоріненого у творчій сутності людини як високоорганізованої індивідуальності. Натомість «право інтелектуальної власності» у вузькому, юридичному значенні — це сфера нормативного регулювання, в якій об'єкти інтелектуальної діяльності набувають ознак правової охороноздатності. Тут діють суворі умови: щоб бути суб'єктом прав інтелектуальної власності, особа має відповідати вимогам правосуб'єктності — бути здатною мати суб'єктивні юридичні права й обов'язки, а також набувати їх у спосіб, визначений законом. Такі відносини виникають у результаті правомірного створення об'єкта інтелектуальної власності, його реєстрації (якщо це необхідно), та використання згідно з нормами національного чи міжнародного законодавства.

На думку А.А. Чухна, інтелектуальна власність являє собою особливу форму власності, бо вона створюється не звичайною, а творчою, інтелектуальною працею, це ідеальні творіння, які базуються на матеріальних носіях [2, с. 255–258]. Попри те, що основні принципи та методи регулювання у сфері інтелектуальної власності значною мірою запозичуються з цивільного права – зокрема договірний режим, презумпція добросовісності, механізми захисту прав суб'єкта – специфіка самого предмета правового впливу надає цій сфері виразної самостійності. Йдеться не лише про економічну цінність результатів творчої діяльності, а й про якісну відмінність самих об'єктів, які, на відміну від традиційних речей, не мають матеріального вираження, але потребують чіткої й ефективної правової охорони. Ще однією принциповою рисою є поєднання в межах інтелектуальної власності майнових і особистих немайнових прав: навіть при відчуженні матеріального носія об'єкта права інтелектуальної власності автор не втрачає з ним зв'язок, останній продовжує існувати у формі немайнового права автора. Тобто результат інтелектуальної діяльності ніколи повністю не виходить із сфери впливу його творця. Такий підхід ґрунтується на принциповій відмінності цінностей: якщо речова власність фокусується на контролі над матеріальним ресурсом, то інтелектуальна – на визнанні творчого внеску як джерела соціальної цінності, яка після певного часу має стати доступною для всіх [3, с. 28-29].

Таким чином, «право інтелектуальної власності» – це частина ширшого явища «інтелектуальна власність», яке охоплює правовий, соціальний, культурний, духовний і економічний виміри, з різним ступенем формалізації та правової урегульованості. Розуміння поняття «інтелектуальна власність» як рівнозначного з поняттям «право інтелектуальної власності» ґрунтується на так званому «нормативному підході», що акцентує увагу на правовій формі регулювання відносин, пов'язаних зі створенням і використанням об'єктів інтелектуальної діяльності. Суть цього підходу полягає в тому, що інтелектуальна власність розглядається виключно як юридична категорія – тобто як сукупність закріплених у законодавстві суб'єктивних прав (майнових і немайнових), що належать авторам або іншим правовласникам. Правовий статус об'єктів інтелектуальної власності визначається відповідно до норм, які встановлюють: критерії охороноздатності (новизна, творчий характер тощо), порядок виникнення прав (з моменту створення або державної реєстрації), обсяг правомочностей (володіння, користування, розпорядження), строки дії прав. У межах цього підходу термін «інтелектуальна власність» ототожнюється з юридичними правами, і не враховується більш широке соціальне, економічне чи культурне значення результатів інтелектуальної діяльності. Нормативний підхід фокусує увагу на тому, що «інтелектуальна власність» — це насамперед юридична конструкція, створена для визначення і захисту правовідносин у цій сфері, і саме тому вживається як синонім терміну «право інтелектуальної власності» [4, с. 126-127].

Аналіз правової доктрини доводить, що у вітчизняній правовій науці, яка досліджує інтелектуальну власність, склалась традиція зосередження уваги саме на правовому аспекті – на праві інтелектуальної власності. Це означає, що більшість юридичних праць присвячено аналізу нормативного змісту, способів охорони, захисту прав, а також юридичних механізмів реалізації інтелектуальної власності. Натомість позаправові – суспільні, економічні, соціальні аспекти – залишаються недостатньо розкритими або навіть ігноруються. Такий однобічний юридичний підхід, попри свою доцільність у межах вузькопрофесійного аналізу правового інституту, має і недоліки. Зокрема, він

обмежує розуміння загальної природи інтелектуальної власності, відірваної від її реального, соціального підґрунтя. Адже без розуміння того, що таке інтелектуальна власність як суспільне явище, важко глибоко та комплексно оцінити її правове забезпечення. Це може призводити до формалізму в правозастосуванні, втрати зв'язку між нормами права та їхньою функцією в реальному житті. Таким чином, оптимальним є міждисциплінарний підхід, у якому юридичне тлумачення базується на глибокому розумінні інтелектуальної власності як соціального, економічного і культурного феномена. Лише в такому випадку право інтелектуальної власності буде дійсно ефективним і справедливим. Зазначене акцентує увагу на важливій методологічній проблемі, а саме: надмірній так званій «речовій» інтерпретації власності у контексті інтелектуальної власності, що зводить її до категорії прав. Це, на перший погляд, згладжує розмежування між поняттями «інтелектуальна власність» та «право інтелектуальної власності», проте зведення інтелектуальної власності виключно до правового інституту (як це часто трапляється в економічних дослідженнях) звужує її зміст, нівелюючи її міждисциплінарну природу. Це породжує уявлення, ніби немає сенсу розрізняти саму інтелектуальну власність і право на неї, хоча насправді їхнє розмежування є концептуально важливим для формування глибокого і збалансованого розуміння всієї сфери.

Таким чином, співвідношення понять «інтелектуальна власність» та «право інтелектуальної власності» не зводиться лише до формального розмежування або внутрішньогалузевого юридичного аналізу. Воно відображає глибші процеси перетворення соціального феномену в юридичну конструкцію, перехід від творчого результату до його правового забезпечення. Такий підхід дозволяє побачити не лише теоретичну відмінність між двома категоріями, а й виявити динаміку правотворення як реакції права на еволюцію людських цінностей, інновацій та культурних практик.

Висновки. Співвідношення між інтелектуальною власністю та правом інтелектуальної власності вимагає комплексного міждисциплінарного аналізу, який виходить за межі правового дискурсу й охоплює соціологічні, філософські, економічні й культурні підходи. Це співвідношення не є жорстко субординаційним, але передає логіку розвитку: спочатку виникає явище (власність), далі – його правове осмислення (право), і, зрештою, — інституціоналізація у вигляді правового режиму. Право інтелектуальної власності постає як похідний, проте необхідний інструмент формалізації, охорони та легітимації цього багатошарового соціального явища.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Черевко Г. Інтелектуальна власність: Навчальний посібник. Київ : Знання, 2008. 412 с.
2. Чухно А.А. Постіндустріальна економіка: теорія, практика та їх значення для України. Київ: Логос, 2003. 632 с.
3. Вахонєва Т. Поняття права інтелектуальної власності та його складові. *Теорія і практика інтелектуальної власності.* 2015. № 6 (86). С. 24–32.
4. Коротюк О. До питання змісту понять «інтелектуальна власність» та «право інтелектуальної власності». *Теорія і практика інтелектуальної власності.* 2019. № 6. С. 125–129.

УДК 347.7
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.1.57

ВІЛЬНЕ ВИКОРИСТАННЯ ТВОРІВ ЯК СУБ'ЄКТИВНЕ ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО. ЧАСТИНА І: ПРАВОВА ПРИРОДА ВІЛЬНОГО ВИКОРИСТАННЯ ТВОРІВ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ДОКТРИНІ

Мартинюк О.В.,
аспірант кафедри інтелектуальної власності,
інформаційного та корпоративного права
Львівського національного університету
імені Івана Франка
ORCID: 0009-0004-7319-7841

Мартинюк О.В. Вільне використання творів як суб'єктивне цивільне право. Частина І: Правова природа вільного використання творів в сучасній українській доктрині.

Ця стаття перша із циклу публікацій, в якому автор поставив за мету умотивувати, що вільне використання творів слід розуміти як суб'єктивне цивільне право. Перша стаття із циклу публікації присвячена критичному аналізу трьох найбільш поширених підходів до розуміння правової природи вільного використання творів: як обмеження майнових прав інтелектуальної власності, як меж здійснення майнових прав інтелектуальної власності, та, врешті, як суб'єктивного права. При дослідженні першого, й набільш розповсюдженого підходу, автор виокремлює дві суперечності. Перша – термінологічна – автор наголошує, що у міжнародних актах вільне використання творів класифікують або як винятки, або як обмеження із майнових прав інтелектуальної власності. Натомість у національному законодавстві Конституція України передбачає лише винятки із прав інтелектуальної власності, в той час як інші акти законодавства застосовують терміни як «обмеження» так і «винятки», тим самим помилково їх ототожнюючи. Надалі автор виявлену термінологічну суперечність розцінює крізь призму конституційних ґарантій, за яких прийняття нових законів не може призводити до звуження (обмеження) існуючих прав. Ці роздуми наштовхують автора на питання про те, чи справді вільне використання може обмежувати правоволодільця у здійсненні його прав? За наслідками дослідження другого підходу до розуміння вільного використання творів автор дає неґативну відповідь на це питання й висновує, що жоден із актів законодавства не обмежує автора у його можливості заперечувати чи створювати будь-які інші перешкоди проти вільного використання його творів. За результатами досліджень автор ставить під сумнів доцільність застосування таких підходів, й, натомість звертається до третього, за якого вільне використання творів є суб'єктивним правом. Автор наголошує на існуючих неточностях й суперечностях, висловлених прихильниками цього підходу й висновує, що концепція вільного використання творів як суб'єктивного права потребує свого подальшого нового обґрунтування, що автор здійснить у наступній статті циклу публікацій.

Ключові слова: авторське право, вільне використання, право інтелектуальної власності, обмеження прав інтелектуальної власності, межі здійснення прав інтелектуальної власності, вільне використання як суб'єктивне право, свобода слова та друку.

Martyniuk O.V. Free use of works as a subjective civil right. Part I: The legal nature of free use of works in modern Ukrainian doctrine.

This article is the first in a series of publications in which the author aims to justify that the free use of works should be understood as a subjective civil right. The first article in the series of publications is devoted to a critical analysis of the three most common approaches to understanding the legal nature of the free use of works: as a limitation of intellectual property rights, as a limit to the exercise of intellectual property rights, and, finally, as a subjective right. When studying the first and most common approach, the author identifies two contradictions. The first is terminological - the author emphasizes that in international acts the free use of works is classified either as an exception or as a limitation of intellectual property rights. In contrast, in national legislation, the Constitution of Ukraine provides only for exceptions to intellectual property rights, while other legislative acts use the terms both "limitations" and "exceptions", thereby mistakenly identifying them. Further, the author evaluates the identified terminological contradiction through the prism of constitutional guarantees, under which the adoption of new laws cannot lead to a narrowing (restriction) of existing rights. These reflections prompt the author to ask whether free use can really limit the right holder in the exercise of his rights?

Based on the results of the study of the second approach to understanding the free use of works, the author gives a negative answer to this question and concludes that none of the legislative acts limits the author in his ability to object or create any other obstacles to the free use of his works. Based on the results of the research, the author questions the appropriateness of applying such approaches, and instead turns to the third, according to which the free use of works is a subjective right. The author emphasizes the existing inaccuracies and contradictions expressed by supporters of this approach and concludes that the concept of free use of works as a subjective right requires further new justification, which the author will carry out in the next article in the publication series.

Key words: copyright, free use, intellectual property law, limitations of intellectual property rights, limits of exercising intellectual property rights, free use as a subjective right, freedom of speech and press.

Постановка проблеми. Питання правової природи певного явища – одне із перших, яке виникає на початку дослідження, і без вирішення якого подальші наукові пошуки можуть не дати бажаних результатів. Не винятком для нас стало й питання правової природи вільного використання творів. Як ми покажемо далі, навіть певна усталеність поглядів на правову природу вільного використання творів у нормативному регулюванні, доктрині права чи судовій практиці, не ґарантує повного пояснення усіх дискусійних питань. Навіть більше, ця усталеність може призводити до того, що деякі, здавалось би на перший погляд, очевидні, висновки, так і не будуть висловлені й обґрунтовані належним чином.

Аналіз останніх наукових досліджень та публікацій. Правову природу вільного використання творів розкривали у своїх публікаціях В.М. Троцька, І.І. Ващинець, Л.Р. Майданик, та О.В. Заєць. В свою чергу, І.І. Ващинець акцентував свою увагу на співвідношенні різних підходів до розуміння правової природи вільного використання творів. З останніх публікацій знаходимо дослідження М. Наумка про законодавче врегулювання випадків вільного використання панорам. Частково під час досліджень майнових прав інтелектуальної власності до випадків вільного використання творів зверталися І.Є. Якубівський, А.С. Штефан та Р.Б. Шишка. Ці науковці *(окрім О.В. Зайця та Р.Б. Шишки)* тією чи іншою мірою підтримували усталений підхід до розуміння правової природи вільного використання творів як обмежень *(меж)*, або винятків із майнових прав інтелектуальної власності. І хоч О.В. Заєць та Р.Б. Шишка висловлювали протилежну позицію, *(а саме, вбачали у вільному використанні ознаки суб'єктивного права)* вони свого часу так і не навели належних обґрунтувань для зміни доктринального розуміння правової природи вільного використання творів. Більше того, окремі доводи цих науковців видаються нам дещо суперечливими. Ми вважаємо, що в науковій спільноті приділено недостатньо уваги позиції, за якої вільне використання творів є суб'єктивним цивільним правом.

Такі міркування формують **мету циклу статей**. Ми критично оцінюємо усталений підхід, за якого використання творів є лише обмеженням майнових прав суб'єкта авторського права, натомість вважаємо, що вільне використання творів за своєю правовою природою є суб'єктивним цивільним правом. Досягненню поставленої мети ми присвятимо цикл із двох статей, де в першій проаналізуємо основні підходи до правової природи вільного використання творів, які склалися у сучасній правничій доктрині й вкажемо на окремі недоліки та суперечності цих підходів, а в другій наведемо власні обґрунтування того, чому вільне використання творів слід розуміти саме як суб'єктивне цивільне право.

Виклад основного матеріалу. У попередніх публікаціях ми узагальнили три основних підходи до розуміння правової природи вільного використання творів [27, с. 268-269], за яких вільне використання творів розуміють як (1) обмеження майнових прав інтелектуальної власності, (2) межі здійснення суб'єктом авторського права своїх майнових прав та, врешті, (3) як суб'єктивне право. Перший підхід – найбільш поширений серед наукової спільноти, другий та третій ми зустрічали лише в окремих публікаціях чи дослідженнях. Водночас останній підхід ми знаходили у найдавніших публікаціях за 2002 та 2006 роки, й не знайшли його подальшого розвитку. Відтак ми послідовно розглянемо кожен із наведених підходів й наведемо власні міркування щодо кожного із них наступним чином.

І. Вільне використання творів як обмеження майнових прав

За такого розуміння вільне використання творів «звужу[є] можливості уповноваженої особи щодо використання об'єкта, на який їй належать права інтелектуальної власності, <…> шляхом виключення чи утиснення окремих правомочностей, що входять у зміст» майнових прав інтелектуальної власності суб'єктів авторського права [20, с. 188]. Схожу характеристику знаходимо й у О.В. Зайця, який вказує, що «під обмеженням здійснення суб'єктивного авторського права варто розуміти звуження поняття здійснення майнового суб'єктивного права шляхом прийняття норм,

які діями інших осіб, певним чином обмежують майнові права» [23, с. 122]. В цілому, обмеження суб'єктивного права «тягне за собою стиснення, зменшення можливостей здійснення [суб'єктом] своїх повноважень» [31, с. 46].

Згадка про вільне використання творів саме як про *обмеження* майнових прав інтелектуальної власності суб'єктів авторського права найчастіше зустрічається в національній доктрині права [35, с. 21; 39, с. 81, 112; 20, с. 188; 25, с. 5; 33, с. 66; 29, с. 13-14], зокрема, й ув останньому коментарі до Цивільного кодексу України [36, с. 16 п. 4.4] та в тематичних підручниках для суддів [30, с. 60, 79].

Вказівки на вільне використання творів як *обмеження* містяться й в національному законодавстві, зокрема у ч. 4 ст. 22 та ч. 4 ст. 43 Закону України «Про авторське право та суміжні права» [12].

Такі нормативні приписи в цілому узгоджуються із міжнародними договорами у сфері авторського права [7 (ст. 10); 8 (ст. 16); 10 (ст. 13); 9 (ст. 172)] та Директивами ЄС [18 (ст. 5); 19].

Більше того, різні довідкові джерела Всесвітньої організації інтелектуальної власності також розглядають випадки вільного використання творів як обмеження майнових прав інтелектуальної власності [1, с. 24; 2, с. 56-57].

Врешті, випадки, за яких допускається використання творів без дозволу правовласника передбачені саме як *обмеження* у законодавстві більшості країн континентальної системи права, про що узагальнено у Огляді національних звітів про «Баланс у авторському праві» за авторства Р. Гілті та С. Нерісон[1] [5, с. 20]. Цю ж тенденцію зберігають і спроби кодифікації авторського права у Євросоюзі. Так розділ 5 проєкту Європейського кодексу авторського права під назвою «обмеження» *("limitations")* передбачає перелік випадків вільного використання творів [22].

Однак розуміння вільного використання творів як обмежень авторських прав породжує дві суперечності. Перша – термінологічна, яка стосується непослідовного застосування у законодавстві двох термінів: «винятки» та «обмеження»; внаслідок чого виникає друга, за якої розуміння вільного використання творів як обмежень не узгоджується із приписами Конституції України.

1. Винятки чи обмеження?

Справа в тому, що поряд із терміном *«обмеження»* стосовно вільного використання творів часто використовується термін *«винятки»*. Таке поєднання знаходимо, зокрема, у вже згаданих міжнародних актах, *acquis communautaire* ЄС та в довідкових джерелах Всесвітньої організації інтелектуальної власності [7 (ст. 10); 8 (ст. 16); 10 (ст. 13); 9 (ст. 172); 18 (ст. 5); 19; 1, с. 24; 2, с. 56-57].

На перший погляд ідея подвійної термінології щодо вільного використання творів – вдала, оскільки надає змогу договірним сторонам «передбачити в своєму національному законодавстві обмеження або винятки стосовно прав» [7 (ст. 10)]. Однак, «обмеження» та «винятки» – два відмінні поняття, а тому у більшості міжнародних документах згадуються через сполучник «або» [7 (ст. 10); 8 (ст. 16); 10 (ст. 13); 18 (ст. 5)].

Як ми навели вище, обмеження стосується звуження обсягу певного суб'єктивного права, натомість виняток, це «відхилення від звичайного, від загального правила» [32, с. 445]. Втім, український законодавець не врахував подібну семантичну відмінність двох понять, внаслідок чого в ч. 2 ст. 424 Цивільного кодексу України допускає «винятки **та** обмеження в майнових правах інтелектуальної власності» [11]. У окремих публікаціях «винятки з майнових авторських прав» і є «обмеженнями авторських прав» [25, с. 5]. Як ми покажемо нижче, подібне перетворення сполучників з «або» на «та» *(або й повне ототожнення двох термінів)* не сформувало прозоріше законодавство, себто, краще для розуміння та ширше для застосування, а, навпаки, поглибило існуючі неузгодженості та суперечності.

Ми вважаємо, що якщо міжнародні договори передбачають можливість для договірних сторін встановлювати або винятки, або обмеження майнових прав інтелектуальної власності, отже вільне використання творів має розцінюватися як щось одне із запропонованих явищ. Вільне використання творів не може бути одночасно і винятком, і обмеженням.

Однак, схоже, в національному законодавстві таке чітке розмежування не здійснено і досі.

Важливо зазначити, що розуміння випадків вільного використання творів як обмежень з майнових прав інтелектуальної власності законодавець передбачав до прийняття нової Конституції, а саме у ч. 6 ст. 14 Закону України № 3792-XII від 23.12.1993 «Про авторське право і суміжні права» [13]. Зміст цього припису не зазнавав суттєвих змін впродовж усього існування цього закону до

---

[1] Ориґінальна назва цього документу «Overview of national reports about "Balancing copyright"», в інших публікаціях знаходимо переклад назви цього документу як «Огляд національних звітів стосовно «Балансу в авторському праві». При цьому, прізвище одного із авторів цього огляду перекладено як «Р. Ксілті», хоча виходячи із ориґіналу публікації, прізвище цього автора – R. Hilty – за правилами транслітерації слід відтворювати як Р. Гілті – що ми і робимо в цій статті [25, с. 7].

кінця 2022 року, коли на заміну цього закону було прийнято актуальний Закон України № 2811-IX від 01.12.2022 «Про авторське право і суміжні права» *(надалі для кращого розуміння також – старий і новий Закон про авторське право відповідно)*.

Водночас згідно ч. 2 ст. 54 Конституції України «кожний громадянин має право на результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності; ніхто не може використовувати або поширювати їх без його згоди, **за винятками, встановленими законом**» [6]. Як ми бачимо, перша частина цитованої норми подає основні правомочності майнових прав інтелектуальної власності *(виключне право на використання твору, дозвіл на використання твору та заборона його використання)*; друга ж частина допускає **винятки** із згаданих правомочностей, які можуть встановлюватися виключно законом.

Отже, конституцієдавець передбачив лише *винятки* із майнових прав інтелектуальної власності. Загальновідомо, що «норми Конституції України є нормами прямої дії» [6], а інші закони та підзаконні нормативно-правової акти спрямовані на розвиток конституційних норм. Відтак, після прийняття Конституції України, приписи старого Закону про авторське право слід було привести у відповідність до конституційних норм, й забрати вказівку на випадки вільного використання творів як на *обмеження* майнових прав інтелектуальної власності – чого, однак, так і не було зроблено.

З іншого боку, подібну термінологічну неузгодженість міг би виправити у 2004 році новий Цивільний кодекс України, однак вище ми вже показали, що законодавець замість цього вирішив, що іншими законами можуть встановлюватися «винятки та обмеження в майнових правах інтелектуальної власності» [11]. Порівнюючи приписи трьох різних актів *(Конституції, Цивільного кодексу України та старого Закону про авторське право)* видається, що в приписах Цивільного кодексу України законодавець лише запозичив терміни з двох інших актів – й тим самим «зацементував» термінологічну неузгодженість.

Ця неузгодженість могла б так і залишатися у площині теорії права, якби законодавець послідовно не доповнював законодавство новими випадками вільного використання творів, або новими умовами для вже існуючих випадків, що приводить нас до другої суперечності.

2. Конституційність нових випадків вільного використання творів

Друга суперечність полягає у певній неузгодженості розуміння випадків вільного використання творів із конституційними ґарантіями, на що звертав свою увагу також й О.В. Заєць [23, с. 124-125].

Так у ч. 3 ст. 22 Конституції України передбачено, що «при прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод» [6]. В першу чергу слід встановити, чи вбачав конституцієдавець у наведеному приписі під звуженням існуючих прав їх одночасне обмеження? Нам видається, що скоріше вбачав, аніж не вбачав. Якщо розмірковувати над змістом «обмеження права» то можна дійти до висновку що обмеження чогось, справді, може передбачати звуження змісту та обсягу існуючого права. Наші міркування підтверджуються й згаданими вище публікаціями про зміст обмеження майнових прав автора [20, с. 188; 23, с. 122], в яких обмеження авторських прав розкривається через «звуження» змісту останніх. Так само «звуження прав, що позиціонуються як абсолютні та виключні» для «необхідн[ості] доступу до відповідного ресурсу в соціальних інтересах» згадуються й в коментарі до ст. 418 Цивільного кодексу України [36, с. 12 абз. 4 п. 1.5].

Насамкінець подібний підхід втілений і на рівні офіційної доктрини Конституційного Суду України, який у своїх рішеннях визнавав, що «звуження змісту та обсягу прав і свобод є їх обмеженням» [16, абз. 4 п.п. 5.2 п. 5 мотивувальної частини], при цьому «обсяг прав людини – це кількісні показники відповідних можливостей, які характеризують його множинність, величину, інтенсивність і ступінь прояву та виражені у певних одиницях виміру. Звуження змісту прав і свобод означає зменшення ознак, змістовних характеристик можливостей людини, які відображаються відповідними правами та свободами, тобто якісних характеристик права» [18, абз. 5,6 п. 4 мотивувальної частини]

Отже, можемо виснувати, що у ст. 22 Конституції України мається на увазі недопустимість як звуження так і обмеження існуючих прав.

Як ми згадали вище, перелік випадків вільного використання творів у законодавстві доповнювався новими, або ж змінювалися правила застосування старих.

Так, до прикладу, ч. першу статті 21 старого Закону про авторське право було доповнено *п. 9-1 та 11* стосовно використання творів для «створення на їх основі іншого твору в жанрі літературної, музичної або іншої пародії, попурі або карикатури» [15] та стосовно «адаптаці[ї] існуючих і створюваних аудіовізуальних творів для сліпих, осіб з порушеннями зору та осіб з дислексією шляхом застосування аудіодискрипції (тифлокоментування)» [14]

В подальшому знову відбувалося «розширення [випадків вільного використання творів] за сво-

їм змістом і суб'єктним складом (наприклад, введенням архівів як суб'єкта відносин щодо вільного використання об'єкта авторського права)» [25, с. 8].

Врешті, внаслідок прийняття нового Закону про авторське право законодавець вчергове доповнив існуючий перелік новими випадками вільного використання творів, як от «відтворення твору у зв'язку з демонструванням, налаштуванням або ремонтом обладнання», або ж «відтворення в електронній (цифровій) формі, інтерактивне надання доступу до [творів] <…> як ілюстрацій для дистанційного навчання» [12]. Більше того, більшість випадків вільного використання творів були доповнені новими умовами, та уточнені конкретними способами їх застосування.

Отже, впродовж усього розвитку українського законодавства в сфері авторського права мали місце ситуації, коли внаслідок внесення змін до законодавства формувалися *нові* випадки вільного використання творів, або ж доповнювались існуючі.

Більше того, після прийняття нового Закону про авторське право випадки вільного використання творів було «поділено на дві групи: 1) коли при використанні твору зазначати ім'я автора і джерело запозичення не обов'язково; 2) таке зазначення є обов'язковим» [34, с. 1563] – чого попереднє законодавство ніколи не допускало раніше.

Дозвіл використовувати твори у певних випадках без вказівки імені автора, очевидно, вступає у певну конкуренцію із *немайновими* авторськими правами, оскільки автор має право «вимагати визнання свого авторства шляхом зазначення належним чином імені автора в оригіналі і копіях твору і *за будь-якого використання твору*» [12 (ст. 11)].

При цьому «у [ч. 4 ст.] 22 нового Закону законодавець до випадків вільного використання творів використав поняття *«обмеження»* без будь-якої прив'язки до майнових прав суб'єкта авторських прав. Це наводить на припущення про те, що внаслідок прийняття нового Закону випадки вільного використання творів можуть стосуватися не тільки обмежень майнових, але й особистих немайнових прав інтелектуальної власності» [26, с. 180].

Якщо ж продовжувати дивитися на такі ситуації крізь призму *обмежень*, то не складно усвідомити, що законодавець приймав закони, які за своїм змістом звужували існуючі авторські права. Внаслідок прийняття цих законів суб'єкти авторських прав не могли більше забороняти зацікавленим особам використовувати твори подібним чином, хоча, очевидно, що до законодавчих змін автори могли це робити.

Не важко здогадатися, що з деякою ймовірністю судовий спір між двома особами про «неправомірне» використання твору рано чи пізно може опинитися в Конституційному Суді України, де суб'єкт авторського права вважатиме, що внаслідок прийняття нових законів його майнові та особисті немайнові права інтелектуальної власності було звужено. І тоді вже органу конституційного контролю доведеться досліджувати питання правової природи вільного використання творів й визначати, чи доцільно законодавець встановив саме подібну термінологію.

Випереджаючи описані події, ми запитуємо: чи конституційно формувати нові випадки вільного використання творів? Неґативна відповідь на це запитання за своєю суттю суперечитиме ідеї вільного використання творів, в основі якої лежить суспільний інтерес доступу до творів. Авторське право, як частина права інтелектуальної власності активно розвивається в епоху цифрових технологій, а отже, недопустимо виключати ймовірність формування таких випадків використання творів, які забезпечуватимуть суспільний інтерес без втручання у нормальне використання творів та в законні інтереси автора.

Якщо ж неґативна відповідь на поставлене питання – неприпустима, отже формувати нові законодавчі випадки вільного використання творів – конституційно. Це наводить нас на інше питання: можливо, вільне використання творів насправді не обмежує майнові та особисті немайнові права інтелектуальної власності?

Залишаючи це запитання поки без відповіді, ми констатуємо, що законодавець не мав би допустити подібної термінологічної хиби вдруге, й не називати вільне використання творів *обмеженням* хоча б тому, що це залишає неузгодженість із приписами Конституції України; не говорячи вже про те, що обмеження існуючих прав не допускається за ст. 22 Конституції України.

Попри це, законодавець наприкінці 2022 року самостійно відступив від сталого розуміння випадків вільного використання творів як *обмеження лише майнових прав інтелектуальної власності*, й, фактично, поширив такі обмеження й на особисті немайнові права автора – чим лише поглибив існуючу суперечність такого підходу приписам ст. 22 та ст. 54 Конституції України.

Виходячи з подібних міркувань ми ставимо під сумнів доцільність розуміння вільного використання творів саме як *обмеження* прав інтелектуальної власності.

II. Вільне використання творів як межі здійснення права

За цим підходом «правоволодільцеві» надаються «певн[і] правов[і] можливост[і] щодо використання [твору] різними способами, але з урахуванням окресленого законом кола дій, на які ці права не поширюються», зокрема, на випадки вільного використання творів [40, с. 104].

В основі такого розуміння лежить явище «меж здійснення суб'єктивного цивільного права», під якими вбачають «міру можливої поведінки особи при здійсненні будь-якого права» [28, с. 152-153, цит. за 20, с. 187], або ж «певні вимоги до поведінки правоволодільця чи уповноваженої ним особи при здійсненні зазначених прав» [40, с. 264] .

Звернення до цього явища відбувається тоді, коли стає зрозуміло, що випадки вільного використання творів закріплені законом, й існують паралельно поряд із визначеними майновими правами інтелектуальної власності, внаслідок чого, автор, створюючи новий твір, з самого початку набуває майнові права на нього «в обмеженому вигляді, що виглядає нелогічно» [40, с. 104]. Виходячи з цього І.Є. Якубівський, беручи за основу твердження О.В. Розгон про обмеження, які є «зовнішні[м] вплив[ом] на суб'єктивне право конкретної особи, що втілюється у відповідні правовідносини за її участю» [31, с. 162, цит. за 39, с. 104] наголошує, що «на відміну від цього, випадки вільного використання об'єктів права інтелектуальної власності встановлюються законом і мають загальний, а не індивідуальний характер» [40, с. 104], внаслідок чого висновує, що «природу випадків вільного використання варто трактувати з позиції визначення змісту майнових прав інтелектуальної власності» [40, с. 104].

Для нас видається слушним твердження про нелогічність первинної обмеженості авторських прав, однак ми не можемо погодитися із тим, що обмеження авторського права чи межі його здійснення справді можуть вказувати на конкретну поведінку суб'єкта авторського права.

Вище ми з'ясували, що трактування вільного використання творів крізь призму обмежень чи меж авторського права концентрується на поведінці суб'єкта авторського права та здійснення його майнових прав інтелектуальної власності. Ці позиції зводяться до того, що автор *не може чогось робити*, як от «забороняти використання музичного твору для створення попурі» [20, с. 188], та чи відповідає це дійсності?

У жодному нормативному акті ми не бачимо об'єктивної перешкоди для автора *(чи іншого правоволоділця)* забороняти іншим особам використовувати твір певним чином, навіть якщо таке використання в силу закону вважається вільним. Автор завжди може звернутися із претензією до такої особи, ініціювати судовий спір проти неї, або ж вчиняти будь-які інші дії, спрямовані на перешкоджання вільного використання твору – норми матеріального права не передбачають жодної відповідальності для автора за вчинення подібних дій неправомірно. Що справді важливо, так це те, що автор не зможе напевно розраховувати на результативність своїх дій: вільний користувач проігнорує претензію, а суд відмовить у задоволенні позову автора.

Звідси ми приходимо до розуміння, що погляд на випадки вільного використання творів, як на щось, що обмежує автора у його певних діях, чи створює для нього певні правила (межі) поведінки – хибний. Жодні випадки вільного використання творів, попри їх законодавче закріплення, не можуть об'єктивно обмежувати суб'єкта авторського права у вчинені певних дій чи створювати для його поведінки певні межі.

Для підкріплення своїх висновків ми звертаємось до досвіду країн системи загального права, в яких дещо подібну концепцію – *«сумлінне використання» («fair use»)* – описують, зокрема, як спосіб захисту від претензій про порушення авторського права. Цей підхід наведено у судовій практиці [3], й згодом підтримано у доктрині права [4, с. 2539]. Як ми бачимо, цей підхід не виключає ймовірність того, що автор заперечуватиме проти використання його твору, й, навпаки, фокусується на тому, як відповідач може заперечувати проти подібних звинувачень.

Отже, ми вважаємо, що вільне використання творів не можна розцінювати як обмеження майнових прав інтелектуальної власності, чи як межі здійснення цього права. Такий підхід створює термінологічні неузгодженості й не має ефективного практичного втілення.

III. Вільне використання творів як суб'єктивне право

Цей підхід пропонує протилежне бачення, за якого «сутність [вільного використання творів] полягає у праві особи вільно, без згоди автора чи інших володільців прав вільно та безоплатно використати твір. Таке вільне використання є антиподом майнових прав інтелектуальної власності на твір» [24, с. 273]. Схожої позиції притримується і Р.Б. Шишка, який згадував про «вільних користувачів» «для яких законом виписане право вільного використання» [38, с. 189, цит. за 23, с. 89], або ж «для яких законом встановлено можливості вільного використання майнових прав володільців на основі безпосередньої вказівки закону з виплатою винагороди чи без такої» [37, с. 249].

В цілому ми підтримуємо такий підхід, оскільки він зміщує фокус з діяльності автора *(чи іншого правоволоділця)* на можливість третім особам діяти певним чином. Однак вважаємо, що доцільність й правильність саме такого підходу – недостатньо обґрунтована.

У знайдених публікаціях О.В. Зайця та Р.Б. Шишки ми знаходимо фрагментарну констатацію того, що вільне використання творів є правом вільних користувачів використовувати твори. В той же час, окремі висновки згаданих науковців стосовно (1) ознак вільного використання творів, (2)

необхідності його виникнення, (3) змісту цього права, й врешті (4) правового статусу управомочнених суб'єктів – ми вважаємо дискусійними.

1. Ознаки вільного використання творів: абсолютне чи відносне право?

Так О. В. Заєць вважав вільне використання творів правом «абсолютним», яке «певним чином вступає у суперечність із іншим абсолютним правом на об'єкти авторського права, що призводить до їх колізій та необхідності визначення вищого та нижчого пріоритету», і яке «здійснюється вільними користувачами самостійно з дотриманням виписаних законом умов та правових наслідків» [23, с. 76, 163]. Вочевидь, автор підтримував позицію Р.Б. Шишки, який за декілька років до згаданої публікації також констатував абсолютність права вільного використання творів [37, с. 163]. В той же час О.В. Заєць стверджував, що «права вільних користувачів є похідними» від майнових прав інтелектуальної власності [23, с. 76]. Забігаючи наперед, зазначимо, що в теорії права абсолютне право передбачає обов'язок невизначеного кола суб'єктів поважати таке право *(або ж утриматися від посягання на це право)*. Якщо ж право вільного використання творів є абсолютним, тоді воно не може походити від «первинного права».

Врешті, у публікаціях згаданих авторів ми так і не знайшли пояснень чому право вільного використання творів слід вважати саме абсолютним правом. Це важливо, оскільки якщо під вільним використанням творів вбачається право особи за певних умов вільно використовувати конкретний твір певного автора *(чи авторів)*, отже незрозуміло про яке тоді невизначене коло зобов'язаних суб'єктів може йти мова.

2. Обмеження прав інтелектуальної власності як причина виникнення вільного використання творів

Більше того, розуміння права вільного використання творів не означало заперечення концепції обмеження майнових прав інтелектуальної власності, а навпаки – обмеження авторського права вважалося причиною виникнення вільного використання творів. Так О.В. Заєць, посилаючись у своїй статті на позицію О.В. Дзери про те, що «абсолютні права не є безмежними», а «[ї]х носій має також дотримуватися правил, які встановлюють межі здійснення абсолютного суб'єктивного права» [21, с. 16; цит. за 24, с. 277], висновує, що «обмеження суб'єктивного права, а тим більше абсолютного» може здійснюватися «задля забезпечення іншого більш важливого права» [24, с. 277].

Під цим «більш важливим» правом О.В. Заєць вбачав право вільного використання творів, й звертався до приписів статті 41 Конституції України, яка передбачає ґарантії втручання у право власності, однією із яких є можливість відчуження права власності «лише як виняток з мотивів суспільної необхідності». Виходячи з суспільної необхідності автор формує висновок про переважаюче право *(у вигляді вільного використання творів як вияву суспільної необхідності)* над абсолютним авторським правом, яке, в свою чергу, виступало обмеженням майнового авторського права.

В основі подібних доводів лежить погляд на майнові права інтелектуальної власності крізь призму «пропрієтарної теорії», за якої на право інтелектуальної власності поширюється класична тріада правомочностей власника майна. Така позиція не позбавлена логіки, оскільки конституцієдавець при формулюванні приписів статті 41 Конституції України поряд із власністю використав словосполучення «результати інтелектуальної, творчої діяльності» [6].

Однак таке розуміння прав інтелектуальної власності в сучасній українській доктрині послідовно критикується, й визнається «недоцільним», оскільки тріаду правомочностей власника не зовсім можливо застосовувати до майнових прав інтелектуальної власності [40, с. 56–59]. Натомість, пропонується розглядати майнові права інтелектуальної власності в контексті теорії виключних прав.

Ми погоджуємося з тим, що в основі вільного використання творів лежить інтерес суспільства отримати доступ до творів, проте, якщо погляд на майнові права інтелектуальної власності як на щось тотожне праву власності втратив свою актуальність, отже й міркування стосовно суспільної необхідності як підстави втручання у право власності навряд можуть застосовуватися до вільного використання творів, як до явища, яке так чи інакше пов'язане із майновими правами автора.

3. Зміст вільного використання творів: право користуватися правами?

Суперечливими нам видаються і висновки стосовно змісту права вільного використання творів. Так, О.В. Заєць пропонував доповнити приписи статті 12 Цивільного кодексу України, за якими «у передбачених законом випадках треті особи мали б право здійснювати чужі права у інтересах їх володільців або у своїх інтересах в порядку і на підставі, визначених законом» [24, с. 278; 23 с. 26-27]. Свої пропозиції автор ґрунтував на міркуваннях про подібність вільного використання із сервітутом [23, с. 16, 76]. Основна хиба подібної пропозиції полягає у підміні об'єкта вільного використання творів. З одного боку як Р.Б. Шишка так і О.В. Заєць у вільному використанні творів вбачали право безоплатно і без дозволу використовувати певний твір, однак з іншого боку, зміст такого права почав полягати у праві особи здійснювати майнові права іншої особи, або, взагалі, «вільно[…] використ[овувати] майнов[і] прав[а] володільців на основі безпосередньої вказівки закону з виплатою винагороди чи без такої» [37, с. 249]

Така зміна об'єкта вільного використання творів з певного твору на майнові права правоволодільця жодним чином не обґрунтована, й, натомість, призводить до формування надто ускладненої конструкції «права на здійснення майнових прав». Враховуючи мінімальні міркування прихильників досліджуваного підходу ми вважаємо, що недоцільно розглядати вільне використання творів як здійснення чужого права в своїх інтересах, особливо, якщо під вільним використанням творів вбачається право за певних умов безоплатно і без дозволу правоволодільця використовувати твір певним способом.

4. Суб'єкти вільного використання творів – суб'єкти права інтелектуальної власності?

Насамкінець, досліджуваний підхід не давав очевидного й остаточного розуміння правової природи суб'єкта вільного використання творів. У Р. Б. Шишки ми знаходимо опосередковані доводи про те, що вільних користувачів слід відносити до суб'єктів права інтелектуальної власності *(а отже й до суб'єктів авторського права в тому числі)* [37, с. 238].

Ми не можемо погодитися із таким підходом. У ст. 421 Цивільного кодексу України особа вважається суб'єктом права інтелектуальної власності тільки тоді, коли їй належать особисті немайнові та (або) майнові права інтелектуальної власності [11]. Згідно ч. 2 ст. 5 нового Закону про авторське право «первинним суб'єктом авторського права є автор твору», однак інші особи теж можуть вважатися суб'єктом авторського права після того як до них «перейшли майнові права на твір на підставі правочину або закону» [12].

Отже, для того аби вільний користувач вважався суб'єктом авторського права *(як і права інтелектуальної власності)* до нього на підставі правочину або вказівки закону мають переходити майнові права інтелектуальної власності, проте жоден із згадуваних вище авторів так і не навів вказівки на норму закону *(чи опосередковану згадку про певний вид правочину)*, яка б допускала перехід майнових прав *(чи їх частини)* до вільних користувачів.

Забігаючи наперед, ми мусимо констатувати, що такої вказівки не існує й не може існувати, оскільки за своєю суттю вільне використання творів на жодній стадії використання твору не передбачає переходу майнових прав від правоволодільця до вільного користувача.

Висновки. Отже, ми критично оцінили суть трьох підходів до розуміння правової природи вільного використання творів. Під час дослідження першого *(вільне використання творів як обмеження)* ми встановили існування неузгодженості та суперечності у національному законодавстві в частині термінів «обмеження» та «винятки», що, в свою чергу призводить до конфлікту сутності вільного використання творів із ґарантіями недопущення обмежень та звужень існуючих прав за ст. 22 Конституції України. На прикладі доповнень законодавства новими випадками вільного використання творів ми показали, що погляд на вільне використання творів як на *обмеження* прав інтелектуальної власності неминуче призводитиме до потенційного висновку про те, що встановлення у законодавстві нових випадків вільного використання творів суперечитиме ст. 22 Конституції України – що в свою чергу нівелює саму ідею вільного використання творів як вияву публічного інтересу доступу до творів. Цей конфлікт і потенційний висновок на підставі цього конфлікту призвели нас до простого питання: можливо, вільне використання творів не є *обмеженням*?

Це ж питання у нас виникло й під час дослідження другого підходу *(вільне використання творів як межі здійснення права)*. Ми виснували, що в національному законодавстві, насправді, не існує жодного правового механізму, який би об'єктивно унеможливлював автору *(чи іншого правоволоділця)* перешкоджати чи заперечувати проти вільного використання власних творів, а отже, автор *(чи інший правоволоділець)* у повному обсязі може здійснювати власні права інтелектуальної власності без будь-яких обмежень чи меж.

Внаслідок оцінки попередніх підходів ми висновуємо, що останній *(вільне використання творів є суб'єктивним правом)*, попри свою непоширеність, видається нам найбільш об'єктивним поглядом на явище вільного використання творів. І хоч він не позбавлений недоліків та суперечностей, однак в своїй основі опирається на коректні засади розуміння вільного використання творів. Недоліки, які ми виявили стосуються як ознак вільного використання творів, необхідності його виникнення, змісту цього права, й, врешті, правового статусу управомочнених суб'єктів.

А тому наголошуємо, що саме такий підхід потребує свого подальшого дослідження, яке необхідно спрямувати на вирішення основних засадничих проблем, що стосуватимуться змісту, елементів, ознак та причин виникнення права вільного використання творів. Це ми й спробуємо здійснити у другій частині циклу наших статей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Glossary of Key Terms Related to Intellectual Property and Genetic Resources, Traditional Knowledge and Traditional Cultu ral Expressions prepared by the Intergovernmental Committee on Intellectual Property and Genetic Resources, Traditional Knowledge and Folklore at Thirty-First Session Geneva, September 19 to 23, 2016/ Annex to document No. WIPO/GRTKF/IC/31/

INF/7 dated May 13, 2016. URL: https://www.wipo.int/edocs/mdocs/tk/en/wipo_grtkf_ic_31/wipo_grtkf_ic_31_inf_7.pdf.
2. Guide to the Copyright and Related rights treaties administered by WIPO and Glossary of Copyright and Related rights terms. WIPO, 2003. URL: https://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/copyright/891/wipo_pub_891.pdf.
3. Harper & Row Publishers, Inc. v. Nation Enters., 471 U.S. 539 (1985). Supreme Court of the United States. URL: https://tile.loc.gov/storage-services/service/ll/usrep/usrep471/usrep471539/usrep471539.pdf.
4. Pamela Samuelson, Unbundling Fair Uses, *77 Fordham L. Rev*. 2537 (2009). C. 2537–2621. URL: https://ir.lawnet.fordham.edu/flr/vol77/iss5/16.
5. R. Hilty & S. Nérisson, Balancing Copyright - A Survey of National Approaches, Springer, 2012; Max Planck Institute for Intellectual Property & Competition Law Research Paper No. 12-05. 94 c. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2040607.
6. Конституція України. Закон України № 254к/96-ВР від 28.06.1996. *Відомості Верховної Ради України (ВВР),* 1996, № 30, ст. 141. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text.
7. Договір Всесвітньої організації інтелектуальної власності про авторське право, прийнятий Дипломатичною конференцією 20 грудня 1996 року. Всесвітня організація інтелектуальної власності. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_770#Text.
8. Договір Всесвітньої організації інтелектуальної власності про виконання і фонограми, прийнятий Дипломатичною конференцією 20 грудня 1996 року. Всесвітня організація інтелектуальної власності. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_769#Text.
9. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони від 27.06.2014. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text.
10. Угода про торговельні аспекти прав інтелектуальної власності від 15.04.1994 р. *Офіційний вісник України* від 12.11.2010 – 2010 р., № 84, стор. 503, стаття 2989. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/981_018#Text.
11. Цивільний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР),* 2003, № 40-44, ст. 356. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text.
12. Про авторське право і суміжні права. Закон України № 2811-IX від 01.12.2022. Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради (ВВР),* 2023, № 57, ст. 166. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20#Text.
13. Про авторське право і суміжні права. Закон України № 3792-XII від 23.12.1993. Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР),* 1994, № 13, ст. 64. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3792-12#Text.
14. Про внесення змін до деяких законів України щодо розширення доступу сліпих, осіб з порушеннями зору та осіб з дислексією до творів, виданих у спеціальному форматі. Закон України № 927-VIII від 25.12.2015. *Відомості Верховної Ради (ВВР),* 2016, № 6, ст. 61. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/927-19#Text.
15. Про внесення змін до Закону України «Про авторське право і суміжні права» щодо використання об'єктів авторського права в пародіях, попурі та карикатурах. Закон України № 1651-VIII від 05.10.2016. *Відомості Верховної Ради (ВВР),* 2016, № 46, ст. 781. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1651-19/ed20161005#Text.
16. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 92, пункту 6 розділу X «Перехідні положення» Земельного кодексу України (справа про постійне користування земельними ділянками) від 22.09.2005 № 5-рп/2005. Конституційний Суд України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-05#Text.
17. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями Верховного Суду України та 50 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень абзаців третього, четвертого пункту 13 розділу XV «Прикінцеві положення» Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» та офіційного тлумачення положення частини третьої статті 11 Закону України «Про статус суддів» (справа про рівень пенсії і щомісячного довічного грошового утримання) від 11.10.2005 № 8-рп/2005. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v008p710-05#Text.
18. Директива Європейського Парламенту і Ради 2001/29/ЄС від 22 травня 2001 року про гармонізацію окремих аспектів авторського права і суміжних прав в інформаційному суспільстві. Европейский Союз. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_005-01#Text.

19. Директива Європейського Парламенту і Ради 2019/790 від 17 квітня 2019 року про авторське право і суміжні права на Єдиному цифровому ринку та про внесення змін до директив 96/9/ЄС та 2001/29/ЄС. Європейський Союз. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_022-19#Text.
20. Ващинець І.І. До питання про правову природу вільного використання об'єктів авторського і суміжних прав. *Часопис Київського університету права*. № 4, 2023. С. 186–189. URL: https://doi.org/10.36695/2219-5521.4.2023.33.
21. Дзера О.В. Абсолютні права. Юридична енциклопедія: 1 том: А-Г. Київ. 1988.
22. Європейський кодекс авторського права. URL: https://www.ivir.nl/copyrightcode/european-copyright-code.
23. Заєць О.В. Право вільного використання об'єктів авторського права за цивільним законодавством України. дичних осіб приватного права: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.03. Харківський національний університет внутрішніх справ. Харків, 2009. 198 с.
24. Заєць О.В. До проблеми вільного використання об'єктів авторського права. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. № 34, 2006. С. 273–279. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhnuvs_2006_34_44.
25. Майданик Л.Р. Винятки та обмеження з майнових авторських прав: баланс приватного та публічного інтересів. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. № 1, 2020. Науково-дослідний інститут інтелектуальної власності Національної академії правових наук України. С. 5–12. URL: http://uran.inprojournal.org/article/view/200227.
26. Мартинюк О.В. Забезпечення суспільного інтересу під час вільного використання творів без зазначення імені автора і джерела запозичення. *Актуальні проблеми інтелектуального, інформаційного, IT та Інтернет права* : матеріали Дев'ятої всеукраїнської наук.-практ. конф., (Львів, 16 травня 2025 р.). Львів: Юрид. ф–т Львів. нац. ун–ту ім. І. Франка, 2025. С. 179–183. URL: https://law.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2015/09/Zbirnyk_9_Lviv_IPconference.pdf.
27. Мартинюк О.В. Правова природа вільного використання творів: сучасні підходи та перспективи. *Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні*: матеріали XXXI звітної наук.-практ. конф., (6–7 лютого 2025 р.). Львів: Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2025. С. 268–270. URL: https://law.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2025/01/maket_konferentsii_2025_online.pdf.
28. Мічурін Є.О. Обмеження майнових прав фізичних осіб (цивільно-правовий аспект): дис. … докт. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2009. 463 с.
29. Наумко М. Винятки та обмеження авторського права щодо правила свободи панорами в Україні та світі. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. № 1, 2025. Науково-дослідний інститут інтелектуальної власності Національної академії правових наук України. С. 13–21. URL: http://uran.inprojournal.org/article/view/324973.
30. Посібник для суддів з інтелектуальної власності / І.М. Бенедисюк та ін. Київ: К.І.С., 2018. 424 с. URL: https://nsj.gov.ua/files/1541665727IntellProperty_Handbook_.pdf.
31. Розгон О.В. Межі та обмеження права власності: дис... канд. юрид. наук: 12.00.03. Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2005. 225 с.
32. Словник української мови: в 11 т. / гол. редкол. акад. І.К. Білодід; Ін-т мовознавства АН УРСР. Київ: Наукова думка, 1970. Т. 1. URL: http://www.inmo.org.ua.
33. Сокуренко В.А., Хрякова Н.О. Тенденції розвитку концепції «вільного використання» творів на цифровому ринку у сучасному авторському праві ЄС. *Форум права*. № 4, 2020. С. 64–74. URL: https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/1323932.
34. Троцька В.М. Новели Закону України «Про авторське право і суміжні права» щодо вільного використання творів. *The 11th International scientific andpractical conference "Modern research in world science"* (January 29-31, 2023) SPC "Sci-conf.com.ua", Lviv, Ukraine. 2023. С. 1562–1568. URL:https://elartu.tntu.edu.ua/bitstream/lib/41615/1/MODERN-RESEARCHIN-WORLD-SCIENCE-29-31.01.23.pdf#page=1562.
35. Троцька В.М. Сутність вільного використання об'єктів авторського права та суміжних прав. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. № 4, 2014. Науково-дослідний інститут інтелектуальної власності Національної академії правових наук України. С. 19–28. URL: http://www.ndiiv.org.ua/Files2/2014_4/4.pdf.
36. Цивільний кодекс України: науково-практичний коментар. Т. 4: Право інтелектуальної власності / за ред. І.В. Спасибо-Фатєєвої. Харків: ЕКУС, 2023. 616 с.
37. Шишка Р.Б. Охорона прав суб'єктів інтелектуальної власності у цивільному праві України. дис... канд. юрид. наук: 12.00.03. Національний університет внутрішніх справ. Харків, 2004. 469 с.

38. Шишка Р.Б. Охорона прав інтелектуальної власності: цивільно-правововий аспект. Харків: ХНУВС, 2002. 356 с.
39. Штефан А.С. Авторське право і суміжні права: особливості правової охорони, здійснення та захисту: монографія. Київ: НДІ інтелектуальної власності НАПрН України, ТОВ «НВП Інтерсервіс», 2017. 150 с. URL: http://ndiiv.org.ua/Files2/Monogr.avtor.%20pravo%20i%20sumiz.%20prava.pdf.
40. Якубівський І.Є. Проблеми набуття, здійснення та захисту майнових прав інтелектуальної власності в Україні. дис... канд. юрид. наук: 12.00.03. Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 2019. 520 с. URL: https://law.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2019/12/dysertatsiia.pdf.

УДК 347.78
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.1.58

КОМПЕТЕНЦІЯ АПЕЛЯЦІЙНОЇ ПАЛАТИ НОІВ У СФЕРІ ОХОРОНИ ПАТЕНТНИХ ПРАВ

Панасюк К.Т.,
здобувачка кафедри інтелектуальної власності, інформаційного та корпоративного права, Львівський національний університет імені Івана Франка
ORCID: 0000-0002-1458-3302

Панасюк К.Т. Компетенція Апеляційної палати НОІВ у сфері охорони патентних прав.
Стаття присвячена аналізу компетенції Апеляційної палати Національного органу інтелектуальної власності. Встановлено, що Апеляційна палата є колегіальним органом Національного органу інтелектуальної власності для розгляду заперечень проти рішень НОІВ щодо набуття прав на об'єкти інтелектуальної власності, заяв про визнання прав на об'єкти інтелектуальної власності недійсними повністю або частково, заяв про визнання торговельної марки добре відомою в Україні та розгляду інших питань, що належать до його компетенції відповідно до закону. Встановлено, що для належної правової охорони та захисту патентних прав (і прав інтелектуальної власності загалом), повинен бути баланс належного правового регулювання та функціонування відповідних інституцій, які забезпечують можливість розгляду заяв, скарг щодо захисту порушених прав. Встановлено, що в Україні у 2020 р. відбулася реформа законодавства у сфері промислової власності, яка суттєво вдосконалила законодавчі положення щодо правового режиму всіх об'єктів патентного права, щодо порядку набуття, здійснення та захисту прав на них. Доведено, що Діяльність Апеляційної палати НОІВ спрямована саме на посилення правової охорони та захисту об'єктів промислової власності (у тому числі і об'єктів патентного права). Доведено, що Угода про асоціацію між Україною та ЄС (2014) окреслила основні засади захисту прав інтелектуальної власності, які повинні застосовуватися в Україні для того, щоб вітчизняне законодавство відповідало європейським стандартам. Обґрунтовано, що розгляд заяв та заперечень Апеляційною палатою НОІВ відбувається в рамках приватно-правових відносин, а не в рамках публічно-правових, оскільки права інтелектуальної власності загалом (і патентні права зокрема) мають приватно-правову природу, і відносини щодо їх набуття, здійснення та захисту є приватно-правовими. Обґрунтовано, що діяльність Апеляційної палати НОІВ щодо захисту цих прав не може трактуватися як діяльність органу публічної адміністрації, оскільки Апеляційна палата НОІВ входить до структури саме державної організації (НОІВ), а не органу державної влади. Доведено, що діяльність Апеляційної палати НОІВ і її компетенцію слід розглядати крізь призму приватноправових відносин, оскільки повноваження Апеляційної палати НОІВ спрямовані на розгляд спорів приватно-правового характеру, про що свідчить і судова практика та правові позиції Верховного Суду. Доведено, що діяльність Апеляційної палати НОІВ не може трактуватися як розгляд і вирішення справи, пов'язаної із захистом патентних прав, в рамках адміністративної процедури, а є приватноправовим механізмом захисту порушеного, оспореного або невизнаного права.

Ключові слова: НОІВ, винахід, корисна модель, УКРНОІВІ, Апеляційна палата, інтелектуальна власність, промислова власність, адміністративна процедура.

Panasyuk K.T. Competence of the Appeals Chamber of the National Intellectual Property Office in the field of patent rights protection.
The article is dedicated to the analysis of the competence of the Appellate Chamber of the National Intellectual Property Office. It is established that the Appellate Chamber is a collegial body of the National Intellectual Property Office for considering objections to decisions of the National Intellectual Property Office on the acquisition of rights to intellectual property objects, applications for recognizing rights to intellectual property objects as invalid in whole or in part, applications for recognizing a trademark as well-known in Ukraine and considering other issues within its competence in accordance with the law. It is established that for proper legal protection and defense of patent rights (and intellectual property rights in general), there must be a balance of proper legal regulation and the functioning of relevant institutions that ensure the possibility of considering applications and complaints regarding the protection of violated rights. It is established that in Ukraine in 2020, a reform of legislation in the field of industrial property took place, which significantly improved the legislative provisions on the legal regime of all objects of patent law, on the procedure for acquiring, exercising and protecting rights to

them. It is proven that the activities of the Appeal Chamber of the National Intellectual Property Office are aimed specifically at strengthening the legal protection and defense of industrial property objects (including patent objects). It is proven that the Association Agreement between Ukraine and the EU (2014) outlined the basic principles of intellectual property rights protection, which must be applied in Ukraine in order for domestic legislation to comply with European standards. It is substantiated that the consideration of applications and objections by the Appeal Chamber of the National Intellectual Property Office takes place within the framework of private-law relations, and not within the framework of public-law relations, since intellectual property rights in general (and patent rights in particular) are of a private-law nature, and relations regarding their acquisition, exercise and protection are private-law. It is substantiated that the activities of the Appeal Chamber of the National Intellectual Property Office in protecting these rights cannot be interpreted as the activities of a public administration body, since the Appeal Chamber of the National Intellectual Property Office is part of the structure of a state organization (National Intellectual Property Office), and not a state authority. It is proved that the activities of the Appellate Chamber of the National Intellectual Property Office and its competence should be considered through the prism of private law relations, since the powers of the Appellate Chamber of the National Intellectual Property Office are aimed at considering disputes of a private law nature, as evidenced by judicial practice and legal positions of the Supreme Court. It is proved that the activities of the Appellate Chamber of the National Intellectual Property Office cannot be interpreted as the consideration and resolution of a case related to the protection of patent rights within the framework of an administrative procedure, but are a private law mechanism for protecting a violated, disputed or unrecognized right.

Key words: National Intellectual Property Office, invention, utility model, UKRNOIVI, Appellate Chamber, intellectual property, industrial property, administrative procedure.

Постановка проблеми. Апеляційна палата є колегіальним органом Національного органу інтелектуальної власності (далі – НОІВ) для розгляду заперечень проти рішень НОІВ щодо набуття прав на об'єкти інтелектуальної власності, заяв про визнання прав на об'єкти інтелектуальної власності недійсними повністю або частково, заяв про визнання торговельної марки добре відомою в Україні та розгляду інших питань, що належать до його компетенції відповідно до закону, інших законів та нормативно-правових актів України. Відповідно до Розпорядження КМУ від 28 жовтня 2022 р. № 943-р «Деякі питання Національного органу інтелектуальної власності» функції Національного органу інтелектуальної власності виконує державна організація "Український національний офіс інтелектуальної власності та інновацій" (далі – УКРНОІВІ). Відтак Апеляційна палата діє як структурний підрозділ УКРНОІВІ.

Повноваження Апеляційної палати, вимоги до її членів, порядок розгляду Апеляційною палатою заперечень проти рішень НОІВ щодо набуття прав на об'єкти інтелектуальної власності, порядок організаційного та технічного забезпечення діяльності Апеляційної палати та вирішення інших питань, що належать до її компетенції, визначаються Регламентом Апеляційної палати, затвердженим центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері інтелектуальної власності. Станом на сьогодні Регламент Апеляційної палати був затверджений Наказом Міністерства економіки України 23 листопада 2023 року № 17768.

Компетенція Апеляційної палати НОІВ не є дуже різноплановою, а навпаки – спрямована на розгляд окремих вузьких питань, пов'язаних з реєстрацією прав на окремі об'єкти інтелектуальної власності, набуття прав на добре відому торговельну марку і визнання недійсним прав на об'єкти патентного права. Останні повноваження є новими для Апеляційної палати НОІВ, тому вони потребують особливої уваги та аналізу.

На актуальність вказаного наукового дослідження вказує також те, що забезпечення належного правового захисту права на об'єкти інтелектуальної власності в Україні передбачає утвердження ефективних нормативно-правових, інституційних (судових і позасудових) та економічних механізмів, функціонування яких здійснюється відповідно до міжнародних зобов'язань нашої держави і з урахуванням кращих зарубіжних практик у IP-сфері [1, с. 31]. Погоджуємося, що для належної правової охорони та захисту патентних прав зокрема, і прав інтелектуальної власності загалом, повинен бути баланс належного правового регулювання та функціонування відповідних інституцій, які забезпечують можливість розгляду заяв, скарг щодо захисту порушених прав. Вагоме місце серед таких інституцій посідає саме Апеляційна палата, яка відновлює свою діяльність відповідно до нового Регламенту.

Стан опрацювання проблематики. Правовий статус НОІВ загалом, і Апеляційної палати НОІВ зокрема були предметом поодиноких наукових досліджень. Зокрема, слід звернути увагу на наукові доробки Дорошенка О.Ф., Капіци Ю.М., Кодинця А.О., Орлюк О.П., Яворської О.С., Тарасен-

ка Л.Л., Тверезенко О.О. та інших. Водночас ці наукові дослідження стосувалися окремих аспектів діяльності НОІВ та не охоплюють комплексно питання щодо компетенції Апеляційної палати НОІВ. Оновлене вітчизняне законодавство у сфері промислової власності породжує багато дискусійних питань щодо компетенції та повноважень Апеляційної палати, що зумовлює актуальність цього наукового дослідження.

Метою цієї статті є аналіз положень чинного законодавства України щодо компетенції Апеляційної палати НОІВ, визначення прогалин правового регулювання та висловлення пропозицій щодо вдосконалення відповідних правових норм.

Виклад основного матеріалу. В Україні у 2020 р. відбулася реформа законодавства у сфері промислової власності, яка суттєво вдосконалила законодавчі положення щодо правового режиму всіх об'єктів патентного права, щодо порядку набуття, здійснення та захисту прав на них [3, с. 68; 4, с. 140]. Патентна сфера для України є стратегічно важливою, відтак Україна потребує здійснення ефективної правової політики в напрямку вдосконалення механізмів правової охорони винаходу та корисної моделі [2, с. 67]. Діяльність Апеляційної палати спрямована саме на посилення правової охорони та захисту об'єктів патентного права. Після початку функціонування Апеляційної палати матиме місце зменшення судових спорів з питань інтелектуальної власності, оскільки буде посилюватися тенденція щодо захисту таких об'єктів інтелектуальної власності, як винаходи, промислові зразки і торговельні марки в адміністративному (позасудовому порядку) [1, с. 26]. Очевидно, автори цього твердження мали на увазі, що саме Апеляційна палата повинна взяти на себе вирішення частини спорів щодо об'єктів промислової власності.

У науковій літературі вказують, що саме Угода про асоціацію між Україною та ЄС (2014) зробила наголос на необхідності посилення охорони об'єктів інтелектуальної власності [2, с. 66]. Справді ст. 230 Угоди про асоціацію між Україною та ЄС окреслила основні засади захисту прав інтелектуальної власності, які повинні застосовуватися в Україні для того, щоб вітчизняне законодавство відповідало європейським стандартам. Так, відповідно до цієї статті Україна мала би забезпечити процедури та засоби захисту, необхідні для забезпечення дотримання охорони прав інтелектуальної власності; при цьому ці заходи, процедури та засоби захисту мають бути добросовісними і справедливими та не повинні бути надмірно складними чи дорогими або спричиняти необґрунтовані строки чи невиправдані затримки.

У ч. 2 цієї ж статті йдеться про те, що ці заходи та засоби захисту мають бути, по-перше, ефективними, співрозмірними і стримуючими, по-друге, мали би забезпечити захист від зловживань. Звертаємо увагу, що діяльність Апеляційної палати, зокрема, щодо розгляду заяв про визнання недійсними прав на винаходи або корисні моделі, спрямована на боротьбу з патентними зловживаннями, а саме на боротьбу з так званим «патентним тролінгом», коли заявник, для прикладу, патентує загальновідомі технічні рішення, отримуючи на них правову охорону в якості корисних моделей. На появу патентного тролінгу впливає також і територіальна обмеженість дії патентних прав, яка зумовлює те, що будь-яка особа з іншої країни може використати чужий винахід (який запатентовано в іншій країні), отримавши інформацію про нього і нібито зробивши відкриття паралельно [5, с. 54].

Окремі автори відносять розгляд питання в позасудовому порядку щодо визнання недійсним патенту до неюрисдикційного порядку захисту патентних прав (так зване «адміністративно-правове забезпечення реалізації та захисту патентних прав та інтересів»). Зокрема, як вказують у науковій літературі, особливістю такого захисту є можливість проведення процедур опротестування видання патентів, ці процедури передбачені законодавством багатьох країн і виконуються патентними відомствами, які розглядають подані протести і приймають відповідні рішення, при цьому зазвичай основним об'єктом протесту є видання патентів [6, с. 161]. Змістовно вказана позиція є вірною, однак, на нашу думку, не йдеться саме про адміністративно-правовий порядок захисту патентних прав, оскільки Закон України «Про охорону прав на винаходи та корисні моделі» передбачає процедуру «post grant opposition», яка реалізується саме Апеляційною палатою УКРНОІВІ, який не входить до системи органів виконавчої влади, а є державною організацією, на яку покладено функції НОІВ.

Інші автори навпаки – розглядають компетенцію Апеляційної палати НОІВ крізь призму юрисдикційного порядку захисту. Зокрема, як відзначає Волинець І., юрисдикційна форма передбачає звернення до суду або інших державних органів за захистом порушених прав, а неюрисдикційна – це самостійний захист прав без звернення до суду або інших державних органів; в межах юрисдикційної форми вирізняють загальний порядок захисту (судовий) і спеціальний порядок захисту (адміністративний) порушених прав інтелектуальної власності [7, с. 55]. Вказана авторка, характеризуючи адміністративний порядок захисту, наголошує, що він належить саме до юрисдикційних, оскільки здійснюється за допомогою органів, що здійснюють адміністративну юрисдикцію: Антимонопольним комітетом України, а також Апеляційною палатою НОІВ [7, с. 55].

Вважаємо дискусійними позиції науковців, які відносять повноваження Апеляційної палати НОІВ як до юрисдикційного, так і до неюрисдикційного порядку захисту, адже НОІВ, як відзначалося вище, це державна організація, що входить до державної системи правової охорони інтелектуальної власності. НОІВ не розглядається законодавцем як орган влади, а відтак не доцільно стверджувати, що процедура, відповідно до якої відбувається розгляд заперечення проти рішення НОІВ, прийнятого за результатом розгляду заявки на винахід чи корисну модель, чи процедура «post grant opposition» (заява про визнання недійсним прав на винахід чи корисну модель), є адміністративною. Вважаємо, що у даному випадку доцільно вживати поняття «позасудовий порядок захисту» відповідного права, який здійснюється саме Апеляційною палатою НОІВ. Цей підхід також підтверджується і положеннями Закону України «Про адміністративну процедуру». Так, відповідно до п. 5 ст. 2 цього закону адміністративна процедура – це визначений законом порядок розгляду та вирішення справи. Під адміністративною справою законодавець розуміє справу, що стосується саме публічно-правових відносин щодо забезпечення реалізації права, свободи чи законного інтересу особи та/або виконання нею визначених законом обов'язків, захисту її права, свободи чи законного інтересу, розгляд якої здійснюється адміністративним органом [8]. Звертаємо увагу на те, що розгляд заяв та заперечень Апеляційною палатою НОІВ відбувається в рамках приватно-правових відносин, а не в рамках публічно-правових, оскільки права інтелектуальної власності загалом і патентні права зокрема мають приватно-правову природу, і відносини щодо їх набуття, здійснення та захисту є приватно-правовими. Тому діяльність Апеляційної палати НОІВ щодо захисту цих прав не може трактуватися як діяльність органу публічної адміністрації, більше того, Апеляційна палата входить до структури саме державної організації, а не органу влади.

Слід звернутися до визначення і адміністративного провадження, яке наведено у п. 4 ст. 2 Закону України «Про адміністративну процедуру», відповідно до якого адміністративне провадження розглядається як сукупність процедурних дій, що вчиняються саме адміністративним органом, і прийнятих процедурних рішень з розгляду та вирішення справи, що завершується прийняттям і, в необхідних випадках, виконанням адміністративного акта. При цьому адміністративний орган – це орган виконавчої влади, орган влади Автономної Республіки Крим, орган місцевого самоврядування, їх посадова особа, інший суб'єкт, який відповідно до закону уповноважений здійснювати функції публічної адміністрації [8]. Законодавець чітко вказує на те, хто належить до органів влади – це органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, органи влади АРК, інші суб'єкти, які виконують функції публічної адміністрації (надання адміністративних послуг, здійснення інспекційної (контрольної, наглядової) діяльності, вирішення інших справ за заявою особи або за власною ініціативою адміністративного органу). Апеляційна палата НОІВ не виконує функції публічної адміністрації, НОІВ – не є органом виконавчої влади.

Вказана позиція також підтверджується тим, що рішення Апеляційної палати НОІВ, або ж рішення НОІВ (УКРНОІВІ) може бути оскаржено до місцевого загального суду або до господарського суду, а не до адміністративного суду.

Частиною 2 ст. 20 ГПК України визначено компетенцію Вищого суду з питань інтелектуальної власності, до якої, зокрема, належить розгляд справ у спорах щодо прав на винахід, корисну модель, промисловий зразок, торговельну марку (знак для товарів і послуг), комерційне найменування та інших прав інтелектуальної власності, в тому числі щодо права попереднього користування; справ у спорах щодо реєстрації, обліку прав інтелектуальної власності, визнання недійсними, продовження дії, дострокового припинення патентів, свідоцтв, інших актів, що посвідчують або на підставі яких виникають такі права, або які порушують такі права чи пов'язані з ними законні інтереси тощо.

Відзначаємо, що Вищий суд з питань інтелектуальної власності ще не створено, і він мав би розпочати свою роботу з дня, наступного за днем опублікування Головою Вищого суду з питань інтелектуальної власності в газеті «Голос України» повідомлення про початок роботи Вищого суду з питань інтелектуальної власності, а до початку роботи Вищого суду з питань інтелектуальної власності справи щодо прав інтелектуальної власності розглядаються за правилами, що діють після набрання чинності цією редакцією Кодексу, судами відповідно до правил юрисдикції (підвідомчості, підсудності), які діяли до набрання чинності цією редакцією Кодексу (про це вказано у пп. 15, 16 п. 1 розділу XI ГПК України).

Дійсно, порядок набуття майнових прав на об`єкти інтелектуальної власності визначений ЦК України та законами у сфері авторського права та у сфері промислової власності. За змістом ст. 420 ЦК України до об`єктів права інтелектуальної власності, належать, зокрема, винаходи та корисні моделі (об'єкти патентного права), а суб`єктами права інтелектуальної власності є творець (творці) об`єкта права інтелектуальної власності (зокрема, винахідник тощо) та інші особи, яким належать особисті немайнові та (або) майнові права інтелектуальної власності відповідно до закону

чи договору (стаття 421 ЦК України). Тому і спір, який виникає між суб'єктом прав інтелектуальної власності і іншою особою є приватно-правовим. Така позиція підтверджується і правовими позиціями Верховного Суду [9; 10]. Більше того, Велика палата Верховного Суду ще у 2019 р. виснувала, що позови пов`язані із захистом прав інтелектуальної власності віднесено до юрисдикції господарського суду також саме з огляду на те, що ці правовідносини носять приватноправовий характер та не мають ознак публічно-правового [11]. Приватноправові відносини вирізняються наявністю майнового чи немайнового, особистого інтересу учасника, спір має приватноправовий характер, якщо він обумовлений порушенням або загрозою порушення приватного права чи інтересу, як правило майнового, конкретного суб`єкта, що підлягає захисту в спосіб, передбачений законодавством для сфери приватноправових відносин. Натомість публічно-правовий спір, на який поширюється юрисдикція адміністративних судів, є спором між учасниками публічно-правових відносин і стосується саме цих відносин [11]. Звертаємо увагу, що ця позиція Великої Палати Верховного Суду була висловлена при розгляді справи за позовом Приватного підприємства «Курорти Приазов`я» до Міністерства економічного розвитку і торгівлі України про скасування рішення про відмову в реєстрації знака для товарів і послуг, тобто відповідачем у цій справі був саме орган центральної виконавчої влади.

Аналізуючи вказані вище положення законодавчих актів, позиції Верховного Суду, приходимо до висновку, що діяльність Апеляційної палати УКРНОІВІ і її компетенцію слід розглядати крізь призму саме приватноправових відносин, оскільки повноваження Апеляційної палати зводяться до розгляду спорів приватно-правового характеру (оскарження рішень, прийнятих за результатами розгляду заявки на винахід, корисну модель, подання заяви про визнання недійсними прав на винахід, корисну модель). В подальшому рішення Апеляційної палати також оскаржуються до місцевого загального суду або до місцевого господарського суду залежно від суб'єктного складу учасників справи.

Тому діяльність Апеляційної палати не може трактуватися як адміністративна процедура розгляду і вирішення справи, пов'язаної із захистом патентних прав.

У науковій літературі зауважують, що Апеляційна палата не може замінити чи підміняти собою суди, які вирішують спори щодо об'єктів промислової власності, однак саме Апеляційна палата НОІВ має бути спроможна запропонувати для сторін спору важливу перевагу – швидкий, порівняно з судами в цілому, розгляд заяв і інших питань, які по-суті стосуються питань, що в судовому порядку вирішуються зазвичай господарськими судами і мали б також вирішуватись Вищим судом з питань інтелектуальної власності (після його створення) [1, с. 27]. Погоджуємося з такою позицією і відзначаємо, що діяльність Апеляційної палати є позасудовою, і хоча вона також спрямована на вирішення спору щодо прав інтелектуальної власності, однак право особи на судовий захист є безумовним і гарантованим державою, а тому це право не може бути обмежено. Свідченням цього є також можливість заінтересованої особи оскаржити рішення Апеляційної палати до суду у разі незгоди з такими рішеннями. Норми про це містяться у спеціальних законах у сфері промислової власності, зокрема, це передбачено ч. 9 ст. 24, ч. 1 ст. 33-1 Закону України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі».

Висновки. Компетенція Апеляційної палати НОІВ спрямована на розгляд заперечень проти рішень НОІВ (функції якого виконує УКРНОІВІ) щодо набуття прав на об'єкти інтелектуальної власності (зокрема, на винаходи, корисні моделі, промислові зразки, торговельні марки та ін.), заяв про визнання прав на об'єкти інтелектуальної власності недійсними (винаходи, корисні моделі, промислові зразки), заяв про визнання торговельної марки добре відомою в Україні.

Діяльність Апеляційної палати НОІВ і її компетенцію слід розглядати крізь призму приватноправових відносин, оскільки повноваження Апеляційної палати НОІВ спрямовані на розгляд спорів приватно-правового характеру, про що свідчить і судова практика та правові позиції Верховного Суду. У разі незгоди з рішенням Апеляційної палати НОІВ, заінтересована особа вправі оскаржити таке рішення до місцевого загального суду (відповідно до положень ЦПК України) або до місцевого господарського суду (відповідно до положень ГПК України) залежно від суб'єктного складу учасників справи з урахуванням положень закону про юрисдикцію та підсудність справи. Тому діяльність Апеляційної палати НОІВ не може трактуватися як розгляд і вирішення справи, пов'язаної із захистом патентних прав, в рамках адміністративної процедури, а є приватноправовим механізмом захисту порушеного, оспореного або невизнаного права.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Федоренко В.Л., Бутнік-Сіверський О.Б., Коваленко В.В. Судово-правові та економічні механізми охорони права на об'єкти інтелектуальної власності в Україні: проблеми і перспективи. *Експерт: парадигми юридичних наук і державного управління*. 2021. № 2 (14). С. 11–39.

2. Мартинюк І.В. Правова охорона винаходу: сучасні тенденції та виклики. *Часопис цивілістики.* 2022. № 51. С. 64–68.
3. Тарасенко Л.Л. Реформа патентного законодавства (2020): основні новації щодо винаходів (корисних моделей). *Вісник Львівського університету.* Серія Юридична. 2021. № 73. С. 67–76.
4. Тарасенко Л.Л. Захист прав на винаходи та корисні моделі. *Вісник Львівського університету.* Серія юридична. 2024. № 78. С. 140–148.
5. Єременко А.В. Глобальні чинники інтернаціоналізації нематеріальних активів. *Вісник Національного транспортного університету*. Серія «Економічні науки». К.: НТУ. 2024. Вип. 2 (59). С. 52–60.
6. Горячов І.Д. Адміністративно-правове регулювання та захист патентних прав: зарубіжний та національний досвід. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2024. № 1. С. 158–162.
7. Волинець І.П. Адміністративні засади захисту прав інтелектуальної власності від недобросовісної конкуренції на ринку лікарських засобів в Україні. *Теорія і практика інтелектуальної власності.* 2021. № 4. С. 54–61.
8. Про адміністративну процедуру: Закон України № 2073-IX від 17.02.2022 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2073-20#Text (дата звернення 11.07.2025).
9. Постанова Верховного Суду від 17 квітня 2024 р. у справі № 910/18677/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/118417891 (дата звернення 11.07.2025).
10. Постанова Верховного Суду від 25 вересня 2024 року у справі № 199/3288/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/122061756 (дата звернення 11.07.2025).
11. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 29.05.2019 у справі № 826/15263/18. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/82420761 (дата звернення 11.07.2025).

УДК 347.9:341.322(477)
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.1.59

ЦИВІЛЬНЕ СУДОЧИНСТВО В УМОВАХ ВІЙНИ: ТРАНСФОРМАЦІЯ ІНСТИТУТУ ПЕРЕГЛЯДУ СУДОВИХ РІШЕНЬ

Парасюк В.М.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри загальноправових дисциплін
Львівського державного університету внутрішніх справ
ORCID: 0000-0002-8195-7597

Шумик О.М.,
здобувачка першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
Львівського державного університету внутрішніх справ

Парасюк В.М., Шумик О.М. Цивільне судочинство в умовах війни: трансформація інституту перегляду судових рішень.

У статті досліджено особливості реалізації інституту перегляду судових рішень у цивільному процесі України в умовах воєнного стану, запровадженого у зв'язку зі збройною агресією Російської Федерації. Розглянуто трансформацію підходів до апеляційного, касаційного перегляду, а також перегляду за нововиявленими та винятковими обставинами у зв'язку з обмеженнями, які виникли внаслідок війни. Окрема увага приділена процесуальним змінам, що стосуються продовження строків, зміни територіальної підсудності та впровадження дистанційного судочинства із застосуванням електронних засобів зв'язку. Аналізується адаптація судової системи до об'єктивних викликів: порушення роботи судів у прифронтових та окупованих регіонах, евакуація судових установ, ускладнена комунікація між учасниками процесу.

Розкривається значення принципів верховенства права, справедливості та доступу до правосуддя в контексті забезпечення прав людини під час надзвичайного стану. Робиться висновок про необхідність збереження балансу між формальними процесуальними вимогами та фактичними обставинами, що виникають під час воєнного стану, задля забезпечення ефективного захисту прав громадян.

На основі практики Верховного Суду обґрунтовано необхідність гнучкого тлумачення процесуальних норм з урахуванням реалій воєнного часу. Судові рішення демонструють визнання воєнних обставин як поважних причин для поновлення строків та забезпечення доступу до правосуддя. Також наголошено на ролі міжнародних стандартів, зокрема статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, у забезпеченні права на справедливий судовий розгляд у надзвичайних умовах. Автори доходять висновку про здатність судової системи України зберігати принципи верховенства права та справедливості, адаптуючи механізми перегляду судових рішень до умов війни з метою захисту прав людини та підтримки ефективного правосуддя.

Наголошено на потребі законодавчої підтримки ініціатив, спрямованих на стабілізацію судової діяльності, а також на подальшому розвитку єдиної судової практики, що відповідає реаліям воєнного періоду.

Ключові слова: воєнний стан, цивільний процес, перегляд судових рішень, процесуальні строки, дистанційне судочинство, апеляційне оскарження, касаційне оскарження, судова практика, Верховний Суд України.

Parasyuk V.M., Shumyk O.M. Civil proceedings in wartime: transformation of the institution of review of judicial decisions.

The article examines the features of the implementation of the institution of review of court decisions in the civil process of Ukraine under martial law, introduced in connection with the armed aggression of the Russian Federation. The transformation of approaches to appellate, cassation review, as well as review under newly discovered and exceptional circumstances in connection with the restrictions that arose as a result of the war is considered. Special attention is paid to procedural changes related to the extension of terms, changes in territorial jurisdiction and the introduction of remote judicial proceedings using electronic means of communication. The adaptation of the judicial system to objective challenges is analyzed: disruption of the work of courts in front-line and occupied regions, evacuation of judicial institutions, complicated communication between participants in the process. The significance of the principles of the rule of law, justice and access to justice in the context of ensuring human rights during

a state of emergency is revealed. The conclusion is made about the need to maintain a balance between formal procedural requirements and actual circumstances arising during martial law in order to ensure effective protection of citizens' rights.

Based on the practice of the Supreme Court, the need for flexible interpretation of procedural norms taking into account the realities of wartime is substantiated. Court decisions demonstrate the recognition of wartime circumstances as valid reasons for renewing deadlines and ensuring access to justice. The role of international standards, in particular Article 6 of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, in ensuring the right to a fair trial in emergency conditions is also emphasized. The authors conclude that the Ukrainian judicial system is able to maintain the principles of the rule of law and justice, adapting the mechanisms for reviewing court decisions to wartime conditions in order to protect human rights and support effective justice.

The need for legislative support for initiatives aimed at stabilizing judicial activity, as well as for the further development of a unified judicial practice that meets the realities of the war period, is emphasized.

Key words: martial law, civil process, review of court decisions, procedural deadlines, remote judicial proceedings, appellate appeal, cassation appeal, judicial practice, Supreme Court of Ukraine.

Постановка питання. Воєнний стан є надзвичайним правовим режимом, що запроваджується в умовах збройної агресії чи загрози державній безпеці. У таких обставинах функціонування системи правосуддя, зокрема в межах цивільного судочинства, зазнає суттєвих викликів. Незважаючи на складну безпекову ситуацію, держава зобов'язана гарантувати доступ до правосуддя, забезпечення справедливого судового розгляду та можливість перегляду судових рішень – як невід'ємних складників права на справедливий суд, закріпленого у статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Перегляд судових рішень у цивільному процесі – важливий інститут, що спрямований на усунення судових помилок, поновлення порушених прав та забезпечення єдності судової практики. У період воєнного стану його реалізація набуває особливого значення, адже обмеження конституційних прав і свобод, тимчасова зміна територіальної підсудності, евакуація судів, загроза життю учасників процесу – все це потребує гнучких і водночас правових механізмів реагування.

В умовах війни постає необхідність не лише збереження правосуддя як інституту, а й адаптації його процедур до нових викликів. Одним із ключових аспектів у цьому контексті є перегляд судових рішень: як зберігається право на справедливий розгляд, чи забезпечується ефективність правового захисту в умовах обмежень, пов'язаних із війною, евакуацією судів, ризиком для життя учасників процесу, кібератаками тощо.

Ця проблема є актуальною як з теоретичної, так і з практичної точки зору. З одного боку, вона зачіпає фундаментальні засади верховенства права та права людини. З іншого – вимагає оцінки ефективності законодавчих механізмів, якими регламентується перегляд судових рішень під час дії воєнного стану. Постає питання: чи можливо у повному обсязі реалізувати інститути апеляції та касації в умовах обмежень, які спричинені війною, та які гарантії залишаються дієвими?

У цьому контексті важливо проаналізувати як нормативно-правове регулювання, так і практику перегляду судових рішень у воєнний період. Особливої уваги потребують випадки, коли судочинство здійснюється дистанційно, із залученням електронних засобів зв'язку, або коли суди змушені здійснювати розгляд справ поза межами своєї територіальної юрисдикції.

Метою статті є дослідження особливостей функціонування інституту перегляду судових рішень у цивільному процесі України в умовах воєнного стану, аналіз адаптації процесуальних механізмів до надзвичайних обставин, а також оцінка впливу нових викликів на забезпечення права на справедливий суд і доступ до правосуддя.

Стан опрацювання проблематики. Питання перегляду судових рішень у цивільному процесі традиційно перебуває в центрі уваги як вітчизняних, так і зарубіжних правознавців. У контексті загальних аспектів інституту апеляції, касації та перегляду за нововиявленими обставинами значний науковий внесок зробили такі дослідники, як О.В. Дзера, В.І. Тертишник, М.В. Штефан, Є.О. Харитонов, Р.О. Савка, І.В. Спасибо-Фатєєва, Н.М. Кузнєцова. Їхні праці аналізують сутність, цілі та функції відповідних інститутів цивільного процесуального права.

Разом із тим, в умовах повномасштабної війни, розпочатої у 2022 році, виникла потреба в осмисленні нових викликів, що постали перед системою правосуддя, зокрема у сфері забезпечення права на перегляд судових рішень. Ця тематика лише починає отримувати належне теоретико-практичне осмислення.

Однак системне дослідження трансформації інституту перегляду судових рішень у цивільному процесі під впливом правового режиму воєнного стану в Україні залишається фрагментарним. Це

свідчить про актуальність та наукову новизну обраної теми, яка потребує подальшого комплексного аналізу.

Виклад основного матеріалу. Забезпечення законності й справедливості судових рішень є ключовим принципом цивільного судочинства. Проте судова помилка або істотне порушення процесуальних норм може призвести до винесення неправосудного рішення. У таких випадках передбачено можливість перегляду судових рішень як інструменту виправлення помилок, поновлення справедливості та реалізації права на ефективний судовий захист.

У цивільному процесі перегляд судових рішень означає повторну процесуальну оцінку раніше ухвалених рішень у межах установленої законом процедури. Це є важливим інструментом забезпечення законності, справедливості та дотримання прав учасників судового процесу. Інститут перегляду судових рішень поділяється на кілька основних форм, кожна з яких має власну правову природу, процесуальний порядок і підстави для застосування.

Першим і найпоширенішим видом є апеляційне оскарження. Його суть полягає у перегляді рішення суду першої інстанції судом апеляційної інстанції. Апеляційна скарга подається на рішення, яке ще не набрало законної сили, і в межах строку, встановленого Цивільним процесуальним кодексом України (далі – ЦПК України) – протягом тридцяти днів з моменту проголошення рішення. Статті 352, 356 ЦПК України регламентують порядок подання апеляційної скарги, вимоги до її змісту та перелік осіб, які мають право її подати. Апеляційний суд має право досліджувати як обставини справи, так і правильність застосування норм матеріального й процесуального права. За результатами розгляду апеляційної скарги суд може залишити рішення без змін, змінити його, скасувати повністю або частково та ухвалити нове рішення [1]. Таким чином, апеляційна інстанція виконує функцію повного перегляду справи по суті

Другим видом перегляду є касаційне оскарження, яке є більш обмеженим за своїм змістом. Згідно зі статтею 389 ЦПК України, у касаційному порядку можуть бути переглянуті рішення суду апеляційної інстанції, а також рішення суду першої інстанції, якщо вони не були предметом апеляційного перегляду [1]. Касаційна інстанція, тобто Верховний Суд, здійснює правову оцінку рішень, перевіряючи, чи були порушені норми матеріального або процесуального права. На відміну від апеляційного суду, касаційний суд не переоцінює фактичні обставини справи, а зосереджується на юридичних аспектах, дотримуючись принципу правової визначеності. Касаційне провадження має особливе значення для забезпечення єдності судової практики, оскільки рішення Верховного Суду часто містять правові висновки, обов'язкові для застосування іншими судами.

Окрему категорію становить перегляд судових рішень за нововиявленими або винятковими обставинами. Цей механізм застосовується до судових рішень, що вже набрали законної сили, і є винятковою формою перегляду. Статті 423–425 ЦПК України передбачають вичерпний перелік підстав для такого перегляду [1]. До нововиявлених обставин належать, зокрема, обставини, які існували на момент розгляду справи, але не були й не могли бути відомими заявнику. Прикладом може бути виявлення фальсифікації доказів, що мали вирішальне значення для справи. Винятковими обставинами визнаються, наприклад, рішення міжнародних судових інституцій (зокрема, Європейського суду з прав людини), якими встановлено, що під час розгляду справи в національних судах було допущено порушення прав людини. Заява про перегляд за цими обставинами подається протягом тридцяти днів з моменту, коли заявник дізнався або міг дізнатися про наявність відповідних обставин. Проте існує граничний строк у три роки з моменту набрання рішенням законної сили, після спливу якого перегляд є неможливим [2].

У зв'язку із введенням в Україні правового режиму воєнного стану, зумовленого збройною агресією Російської Федерації, у сфері цивільного судочинства, зокрема щодо перегляду судових рішень, були запроваджені певні процесуальні зміни та обмеження, спрямовані на забезпечення стабільності судової системи та захисту прав учасників процесу в умовах надзвичайної ситуації.

Підставою для таких змін став Указ Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24 лютого 2022 року № 64/2022, затверджений Законом України від 24 лютого 2022 № 2102-IX [3]. Відповідно до нього на території України було запроваджено особливий правовий режим, що потребував адаптації діяльності органів правосуддя.

Насамперед, слід зазначити, що ЦПК України не зазнав суттєвих змін у частині процедур перегляду судових рішень, однак на практиці відбулися зміни, зумовлені необхідністю враховувати специфіку воєнного стану, обмеження комунікацій, ризики для безпеки учасників процесу та функціонування судів у прифронтових або тимчасово окупованих територіях [1].

Одним із ключових аспектів стало продовження процесуальних строків. Згідно з вище згаданим Указом Президента України суди отримали підстави для гнучкішого тлумачення ст. 126 ЦПК України щодо поновлення строків. Водночас, у рамках дії положень ст. 127 ЦПК України, суд має право поновити пропущений процесуальний строк, якщо визнає причини його пропуску поважними [1].

Традиційно це поняття тлумачилось досить обмежено, однак у воєнний період межі допустимості значно розширено.

Під впливом війни в Україні виникло чимало об'єктивних перешкод, які прямо впливають на можливість сторін дотримуватися процесуальних строків: зокрема, масові евакуації, втрата або руйнування житла, вимушене переміщення до інших областей або за кордон, знищення або відсутність доступу до правової документації, перебої у роботі поштових і електронних сервісів, зупинення або обмеження роботи судів у певних регіонах. Також слід враховувати загальні обмеження мобільності та життєдіяльності громадян в умовах воєнного стану, що встановлюються відповідно до Закону України «Про правовий режим воєнного стану».

Поступово сформувалась нова судова практика, відповідно до якої зазначені обставини визнаються судами як обґрунтовані й поважні причини для поновлення строків. У багатьох рішеннях Верховного Суду, зокрема Касаційного цивільного суду, чітко вказується, що перебування сторони в зоні активних бойових дій або на тимчасово окупованій території не потребує додаткового доведення як поважної причини.

Крім того, Верховний Суд у своїх інформаційних листах наголосив на необхідності застосування принципу справедливості в оцінці пропущених строків у зв'язку з війною. Судам рекомендовано оцінювати ситуацію в кожному конкретному регіоні, виходячи з офіційних даних про рівень загрози, бойову активність, обмеження доступу до інфраструктури тощо [4].

Значущим є також застосування норм міжнародного права, передусім статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, яка гарантує кожній особі право на справедливий розгляд справи судом у розумний строк [5]. Європейський суд з прав людини у своїй практиці неодноразово вказував, що держави повинні забезпечити реальний і неформальний доступ до правосуддя, навіть за надзвичайних умов. У цьому контексті українські суди мають не лише формальне право, а й обов'язок створювати належні умови для реалізації процесуальних прав осіб, які постраждали від бойових дій або перебувають у зоні підвищеного ризику.

Наступним ключовим аспектом, який слід враховувати у контексті перегляду судових рішень під час воєнного стану, є суттєві обмеження роботи судів у окремих регіонах України. Ці обмеження зумовлені насамперед об'єктивними надзвичайними обставинами, які виникли через збройну агресію, що призвело до порушення нормального функціонування судової системи в районах активних бойових дій або на тимчасово окупованих територіях.

Відповідно до положень статті 147 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» від 02 червня 2016 року № 1402-VIII, у разі коли суд не має можливості здійснювати правосуддя через надзвичайні обставини (до яких, без сумніву, відносяться бойові дії, загроза окупації, руйнування інфраструктури, погрози безпеці суддів та учасників процесу), законом передбачено механізм передачі справ до іншого суду [6]. Це положення має особливо важливе значення у період воєнного стану, коли регіональна судова інфраструктура часто буває неповноцінною або тимчасово виведена з ладу.

На практиці реалізація цієї норми відбувається через рішення Вищої ради правосуддя та накази Державної судової адміністрації України. Зокрема, ці органи можуть приймати рішення про зміну територіальної підсудності справ, що передбачає передачу їх з судів, які не можуть належно здійснювати правосуддя, до інших територіально близьких або резервних судів, що мають технічну та організаційну спроможність для розгляду таких справ.

Такий механізм має подвійне значення. По-перше, він забезпечує безперервність здійснення правосуддя навіть в умовах надзвичайних викликів. По-друге, він сприяє захисту прав сторін, оскільки унеможливлює ситуації, коли через обмеження роботи суду у зоні бойових дій або в окупації справа залишається без розгляду.

Проте на практиці ця ситуація породжує і суттєві труднощі. Відсутність або обмеження роботи судів у певних регіонах призводить до значних затримок у розгляді справ, особливо у апеляційній та касаційній інстанціях. Це ускладнює реалізацію права на перегляд судових рішень, оскільки сторони змушені долати додаткові процесуальні та фактичні бар'єри: доводити поважність причин пропуску строків, адаптуватися до нової територіальної підсудності, вирішувати питання транспортування документів і навіть змінювати місце проживання.

Також необхідно підкреслити, що для ефективного реагування на ці виклики судова адміністрація має оперативно приймати відповідні рішення щодо організації роботи судів та визначення підсудності справ. Важливу роль у цьому відіграють органи управління судовою системою, які мають моніторити ситуацію в кожному регіоні та надавати рекомендації щодо переміщення судів або передачі справ.

Варто звернути увагу і на те, що відповідно до практики Верховного Суду, такі обставини, як неможливість здійснення правосуддя у певному суді через воєнні дії, визнаються поважними при-

чинами для поновлення строків та забезпечення доступу до правосуддя, що є невід'ємною частиною реалізації процесуальних прав. Цей підхід відображає баланс між необхідністю дотримання процесуальних строків та реаліями воєнного часу, забезпечуючи гнучкість судової системи.

У контексті зазначених обмежень одним із найефективніших інструментів адаптації судової системи до умов воєнного стану стало суттєве розширення можливостей дистанційного судочинства. Відповідно до положень статті 212 ЦПК України, судові засідання можуть проводитися із застосуванням технічних засобів відеоконференцзв'язку, що дозволяє залучати учасників процесу, які не можуть бути присутніми у залі суду з різних причин, зокрема через обмеження, викликані воєнним станом [1].

Цей механізм отримав активний розвиток у практиці Державної судової адміністрації України, яка надала рекомендації щодо організації дистанційного розгляду справ у всіх інстанціях, включно з апеляційним і касаційним рівнями. Завдяки цьому впровадженню громадяни, адвокати, прокурори та інші учасники процесу, перебуваючи навіть за межами територіальної юрисдикції відповідного суду або в небезпечних для життя умовах, отримали реальну можливість брати участь у розгляді справ без ризику для своєї безпеки. Подача апеляційних і касаційних скарг, а також інших процесуальних документів через електронні засоби зв'язку суттєво спростила та пришвидшила доступ до правосуддя в умовах військових викликів.

Дана практика не лише сприяє забезпеченню безперервності судового розгляду, але й підтверджує дотримання принципу рівності сторін та доступу до правосуддя, що є фундаментальними засадничими нормами цивільного процесу. Водночас, це відповідає рекомендаціям Ради Європи та європейським стандартам, що закріплюють право кожної особи на справедливий та публічний розгляд справи у розумний строк.

Особливої уваги заслуговує судова практика Верховного Суду, яка відзначається високим рівнем адаптивності до умов воєнного часу. Верховний Суд послідовно застосовує гнучкий і гуманний підхід, зокрема при розгляді питань поновлення пропущених процесуальних строків. У низці постанов касаційної інстанції чітко підтверджено, що перебування особи на тимчасово окупованій території, у зоні бойових дій або в умовах відсутності стабільного зв'язку з адвокатом чи іншими представниками є беззаперечними підставами для відновлення строків подання процесуальних документів.

Такий підхід не лише відповідає національному законодавству, а й відображає імперативні вимоги верховенства права, зокрема відповідність принципам статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, що гарантує право на ефективний доступ до суду. Врахування судом обставин воєнного часу в якості поважних причин для поновлення строків сприяє збереженню балансу між формальними процесуальними нормами та реальними умовами, у яких опиняються учасники судочинства.

Не менш важливою зміною стало запровадження пріоритетності розгляду справ, що мають особливе соціальне значення. На підставі роз'яснень Ради суддів України та внутрішніх розпоряджень багатьох судів, пріоритет надається справам, які стосуються соціального захисту осіб, переміщених унаслідок бойових дій, спорів щодо втрати житла, доходів, аліментів чи інших майнових претензій, що безпосередньо впливають на забезпечення базових життєвих потреб. У таких справах перегляд судових рішень в апеляційній чи касаційній інстанції здійснюється у найкоротші можливі строки, навіть за умов обмеженого доступу до судової інфраструктури.

Таким чином, воєнний стан вніс істотні організаційні та практичні корективи у реалізацію права на перегляд судових рішень у цивільному процесі. Хоча нормативна база залишилася стабільною, правозастосовна практика стала гнучкішою, що дозволяє краще реагувати на об'єктивні виклики та забезпечити доступ до правосуддя навіть в умовах повномасштабної війни.

Висновки. Підсумовуючи викладене, слід констатувати, що воєнний стан суттєво вплинув на процес перегляду судових рішень у цивільному процесі, внісши як нові виклики, так і стимулював розвиток судової практики та інституцій. Продовження процесуальних строків із урахуванням поважних причин, пов'язаних із воєнними обставинами, стало важливим механізмом захисту прав учасників судового процесу, забезпечуючи їм можливість реалізувати свої процесуальні права навіть в умовах надзвичайної ситуації. Обмеження роботи судів у регіонах бойових дій та зміна територіальної підсудності підтвердили необхідність гнучкого та оперативного реагування судової адміністрації, що є запорукою стабільності судочинства. Розвиток дистанційного судочинства, активне застосування відеоконференцзв'язку, а також гнучкий підхід Верховного Суду до розгляду справ із урахуванням воєнних факторів свідчать про прагнення забезпечити верховенство права та доступ до правосуддя навіть у надскладних умовах. Таким чином, судова система України демонструє здатність адаптуватися до викликів воєнного часу, підтримуючи баланс між безпекою учасників процесу та ефективністю правосуддя.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Цивільний процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 року № 1618-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15.
2. Гонгало Р.Ф. Підстави перегляду судових рішень за нововиявленими обставинами. *Часопис цивілістики.* 2019. Вип. 34, спецвипуск «Цивільний процес». С. 40–44.
3. Про затвердження Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні»: Закон України від 24 лютого 2022 року № 2102-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2102-20.
4. Судді ВС розповіли про необхідність внесення змін до законодавства у сфері кримінального та цивільного судочинства. *Судова влада України.* 12.08.2022. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1306583.
5. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини) від 04 листопада 1950 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004.
6. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 02 червня 2016 року № 1402-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19.

УДК 347.132.6 (075.8)
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.1.60

ЕЛЕКТРОННІ (ЦИФРОВІ) ДОКАЗИ В ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

Парасюк М.В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права та процесу
Інституту права, психології та інноваційної освіти
Національного університету «Львівська політехніка»

Парасюк М.В. Електронні (цифрові) докази в цивільному процесі.
У статті розглянуто електронні (цифрові) докази в цивільному процесі. Об'єктом дослідження є правовідносини, які пов'язані з використанням електронних доказів у ході розгляду та вирішення цивільних справ. Предмет склали цивільні процесуальні норми, наукові концепції щодо використання електронних доказів у цивілістичному процесі, проблеми їх реалізації та шляхів вирішення проблем, що виникають. В основі дослідження лежить діалектичний метод пізнання при аналізі інформаційних технологій, всієї сукупності властивих їм необхідних властивостей та зв'язків стосовно галузі цивільного процесу. Зазначено, що використання інформаційних технологій є феноменом, здатним значною мірою трансформувати все відносини, що склалися на сьогоднішній день. Враховуючи значущість правосуддя у цивільних справах для стабільності всієї правової системи будь-які ризики, реальні чи потенційні, можуть призвести до відчутних наслідків, у зв'язку з чим саме галузь цивільного процесу потребує формування певної концептуальної засади використання інформаційних технологій з тим ухилом, щоб основи правосуддя не були знехтувані внаслідок неправильного застосування або незастосування певної інформаційної технології. Електронні технології мають більше комунікативний та організаційний характер, тоді як до цифрових додається вплив на зміст правосуддя та його результат. Вказано, що електронні докази повинні бути виділені як самостійний вид доказів з огляду на їх специфічні риси, що заважають їм бути різновидом письмових, речових або змішаних доказів. Критерії допустимості електронних (цифрових) доказів мають бути визначені щодо їхньої специфіки, оскільки існуючі критерії не зовсім підходять під особливості цього виду доказів. Позитивним прикладом регулювання електронних доказів є Керівні принципи Ради Європи 2019 року, які встановлюють норми щодо електронних (цифрових) доказів і забезпечують оптимальну версію використання у цивільному процесі. У деяких наукових працях зрівнюють поняття електронних доказів та електронних документів. Однак електронний доказ не повинен обов'язковою бути оформлений у документарному вигляді.

Ключові слова: доказове право, інформація, інформаційні технології, електронний документ, принципи цивільного права.

Parasyuk M.V. Electronic (digital) evidence in civil proceedings.
The article examines electronic (digital) evidence in civil proceedings. The object of the study is legal relations related to the use of electronic evidence in the course of civil proceedings and the resolution of civil cases. The subject matter consists of civil procedural norms, scientific concepts regarding the use of electronic evidence in civil proceedings, problems with their implementation, and ways to solve the problems that arise. The study is based on the dialectical method of cognition in the analysis of information technologies, the totality of their inherent necessary properties and connections with regard to the field of civil proceedings. It is noted that the use of information technologies is a phenomenon capable of significantly transforming all existing relationships. Given the importance of justice in civil cases for the stability of the entire legal system, any risks, real or potential, can lead to very tangible consequences, which is why the field of civil procedure needs to develop a specific conceptual framework for the use of information technology, with a view to ensuring that the foundations of justice are not undermined as a result of the incorrect application or non-application of a particular information technology. Electronic technologies are more communicative and organizational in nature, while digital technologies also influence the content of justice and its outcome. It is stated that electronic evidence should be distinguished as a separate type of evidence due to its specific features, which prevent it from being a type of written, material, or mixed evidence. The criteria for the admissibility of electronic evidence must be defined in relation to its specific nature, as the existing criteria are not entirely suitable for the characteristics of this type of evidence. A positive example of the regulation of electronic evidence is the 2019 Council of Europe Guidelines, which establish standards for electronic evidence and provide the most optimal version of its use in civil proceedings.

Some academic works equate the concepts of electronic evidence and electronic documents. However, electronic evidence does not have to be necessarily in documentary form.

Key words: evidence law, information, information technology, electronic document, principles of civil law.

Постановка проблеми. Проблема доказування займає одне з центральних місць у науці цивільного процесуального права. Жодна цивільна справа не може бути вирішена без доказування. Вирішення цивільної справи означає, що суд встановлює фактичні обставини справи, застосовує норми матеріального права і виносить від імені держави рішення, яким владно підтверджує взаємини суб'єктів права. Інформаційні технології це явище, яке докорінно трансформує право. Питання доказового права в контексті розвитку інформаційних технологій в доктрині цивільного процесуального права відіграють особливо важливу роль, оскільки за допомогою цього інституту суд може адекватно оцінити правомірність заявлених у суді вимог.

Метою дослідження є наукові розвідки щодо електронних (цифрових) доказів в цивільному процесі.

Стан опрацювання проблематики. Електронні (цифрові) докази в цивільному процесі досліджували: Я.О. Берназюк, В.С. Боровікова, С.В. Гулаткан, С.С. Дронов, І.М. Канюка, С.О. Короєд, В.А. Кройтор, К.М. Пільков, О.В. Рожнов, С.Г. Музичко, С.В. Смола, А.Я. Ткачук і інші вчені. Розвиток інформаційно-комунікаційних технологій передбачає застосування в юридичній діяльності, що вимагає проведення теоретико-правових досліджень.

Виклад основного матеріалу. У 1970 році Гаазька конвенція про отримання за кордоном доказів у цивільних і торгових справах передбачала використання в цивільному та торговому обороті різних інформаційних технологій, що підтверджується п. 4, 42, 43, 44 Висновків і рекомендацій 2003 р., прийнятих Спеціальною Комісією з практичного застосування Гаазьких конвенцій про апостиль, отримання доказів, вручення документів [1].

Подальшу розробку використання електронних доказів можна знайти в діяльності міжнародного комерційного арбітражу, який у 2002 році підготував Седонські принципи про розкриття електронної інформації [2]. Принципи приділяють значну увагу зберіганню інформації на електронних (цифрових) файлах, вказуючи на необхідність докладати зусиль для збереження інформації, що має відношення до справи, на файлі. Проблемою виступає можливість конвертації файлів з початкового формату в інший, так що сторони арбітражного розгляду повинні володіти необхідними технічними навиками.

Наступний виток розвитку даної теми датований 2018 роком. Міжнародний комерційний арбітраж прийняв Празькі правила, які, на думку юристів, більше підходять континентальній системі права [3].

Положення, що стосуються електронних (цифрових) доказів, містять презумпцію, що фотокопії та електронна форма документів вважаються ідентичними оригіналам, поки інша сторона не оскаржить це. Суд має ініціативу зобов'язати сторону надати оригінал документа. Будучи способом альтернативного вирішення спорів, арбітраж прагне надати найбільш зручні та актуальні способи вирішення справи, а можливість самостійно встановлювати правила відрізняється відсутністю бюрократичних бар'єрів.

Рада Європи в 2019 році приймає Керівні принципи використання цифрових доказів у цивільному та адміністративному судочинстві [4].

Даний документ містить визначення електронного (цифрового) доказу та метаданих як інформації, що дозволяє встановити джерело і простежити історію доказу, включаючи дату та час, встановлює регулювання вилучення, передачі, зберігання, архівування, значущості та достовірності.

Характерною особливістю доказового права Європейського Союзу є поділ доказів на досконалі – мають найбільшу юридичну силу: письмові докази, присяга та визнання фактичних обставин і недосконалі – інші засоби доказування, які піддаються інтерпретації на розсуд судді.

За відсутності законодавчого врегулювання припускаємо, що електронні докази слід відносити до досконалих, оскільки вони підтверджують юридичні факти, не містять оціночних суджень або презумпцій, властивих недосконалим доказам.

Європейський підхід до доказування не відносить електронні (цифрові) докази до якогось іншого виду доказів, прирівнюючи їх юридичну силу до письмових доказів, встановлюючи критерії, необхідні для використання цифрових доказів у цивільному судочинстві. Принципи, що відносяться до доказів: право бути вислуханим, диспозитивність і рівність – проявляються в повному обсязі.

Доказове право виявилося не готовим до стрімкої цифрової еволюції суспільного життя, що починається на етапі встановлення понятійного апарату. Наприклад, поняття «електронного документа» в Законі України «Про електронні документи та електронний документообіг» [5]. Візуаль-

ною формою подання електронного документа є відображення даних, які він містить, електронними засобами або на папері у формі, придатній для приймання змісту людиною [6, с. 119].

Ряд дослідників змішують ці поняття, намагаючись аналізувати в якості електронного (цифрового) доказу тільки електронний документ. Не повинно викликати спорів те положення, що вимоги до «матеріального оформлення» цифрових документів повинні бути встановлені, у науці такі вимоги містяться у великому блоці під назвою «електронні документи». Водночас не можна плутати цей блок безпосередньо з електронним документом як видом цифрових доказів.

Електронний документ не є синонімом електронного (цифрового) доказу. Електронні докази є більш широким поняттям, що включає електронні документи, але не обмежується ним. Електронний документ є одним з видів цифрових доказів, який має власні особливості та власні вимоги щодо критеріїв допустимості.

Це не заважає існувати розбіжностям у визначенні самих цифрових доказів. Деякі автори йдуть ще далі і задаються питанням, чи є взагалі електронний (цифровий) доказ таким, щоправда, в термінах електронного документа. Теза про необхідність роздруківки електронного документа для власноручного або нотаріального посвідчення має місце, тільки вона відноситься саме до електронного документа, а не до електронного доказу.

Концептуальною основою використання інформаційних технологій є вдосконалення доказового права, в тому числі шляхом виділення електронних (цифрових) доказів як окремого виду. Мета адаптації цивільного процесу до інформаційних технологій полягає в тому, щоб максимально подолати розрив у розвитку цих явищ і зробити цю адаптацію універсальною під подальший прогнозований технологічний розвиток.

Принципово важливим буде виступати не актуальна, а перспективна можливість розвитку технологій. Можуть виникати питання щодо того, як оформити інформацію про приналежність NFT (унікального виду криптографічних токенів, який не може бути обміняний або заміщений іншим). Існуючі технології передбачають не тільки статичний набір інформації, яка буде розглядатися як доказ, але й динамічну інформацію.

Показовим прикладом у даному контексті є додаток TreeCoach, спрямований на дослідження та моніторинг навколишнього середовища з використанням складно-сконструйованих програм, що імітують будову коренів рослин. На сьогоднішній момент неможливо навіть припустити обсяг і спрямованість спорів, які можуть виникати у зв'язку з подібними дослідженнями, тим більше з доказами, які повинні будуть використовуватися для вирішення цих спорів.

Концептуальна основа полягає в тому, що електронні (цифрові) докази повинні стати самостійним видом доказів, в тому числі, щоб мати можливість вирішувати спори, пов'язані з інформаційними технологіями, в незвичної формі для сучасного стану розвитку доказового права. Позиції, що підтримують дані тези, також присутні.

Ж. Васильєва-Шаламова, І. Ковальчук виділяють специфічні риси, властиві електронній (цифровій) інформації, що має доказове значення [7, с. 65]. Представляючи більш критичну позицію, автори одночасно дають критерії цифрових доказів і метаданих як супутнього явища, проте не уподібнюють електронні докази електронному документу.

Найбільший інтерес представляє підхід О. Перунової, яка розкриває широкий зміст електронних (цифрових) доказів, який практично ідентичний Керівним принципам Ради Європи 2019 року [8, с. 142].

Даний підхід є виправданим, оскільки максимально охоплює різні електронні докази, які можуть бути представлені в процесі з урахуванням нинішнього та перспективного розвитку технічної складової.

Використання цифрових доказів може призведе до втрати сенсу принципу безпосередності, але у зв'язку з застосуванням інформаційно-комунікаційних технологій зміст принципу безпосередності необхідно доповнити.

Досі не вироблено єдиної думки щодо правової природи та сутності електронних (цифрових) доказів: вони є письмовими (як визначають процесуальні кодекси) і їх об'єднання слід називати документальними доказами, речовими (оскільки будь-які електронні докази можна співвіднести зі ст. 100 «Електронні докази» Цивільного процесуального кодексу України [9]) або змішаними (оскільки електронні докази, як письмові, несуть певну ідею, думку, водночас вони, як речові докази, можуть бути представлені у вигляді первної форми відображення реальної дійсності).

Нинішній виток наукової дискусії характеризується домінуванням позиції, згідно з якою електронні докази, щодо специфіки, можуть об'єднувати всі існуючі види доказів.

Багато вчених пропонують виділити окремі види цифрових доказів [10; 11]. Деякі вчені пропонують включити: інформацію з сайтів публічних органів; електронні повідомлення; SMS, повідомлення з месенджерів; аудіо- та відеозапис, цифрове фотозображення. Інші додають інформацію,

що зберігається відповідно до технології блокчейн. Треті вказують на види цифрових доказів, вироблені в судовій практиці: документи, отримані за допомогою електронного зв'язку та за допомогою мережі Інтернет; цифрові документи і зразки документів, підписані електронним підписом; аудіо та відео на цифрових носіях [12].

Спірність даної позиції криється відразу в двох вимірах:

– не враховує можливість виникнення нових технологій, відповідно, швидко втратить актуальність;

– продиктована прикладним характером досліджень, не враховує різноманіття форм використання цифрових доказів у доказовій діяльності у межах судового процесу.

Певна кількість досліджень конкретних видів цифрових доказів проходить під ухилом миттєвого застосування. Це не враховує розвиток інформаційно-комунікаційних технологій і тенденцію цифрової трансформації суспільства визначеною Національною економічною стратегією на період до 2030 року [13].

При багатоаспектних дослідженнях виникає потреба не тільки в стандартному науковому абстрагуванні від часткових до сутнісних характеристик правових явищ, але в особливому поєднанні їх різнопланових аспектів у межах практичного завдання або теоретичної конструкції [14, с. 51].

Дослідження проводяться, в основному, на технологіях, які не викликають великої кількості питань, наприклад, електронний документ, аудіозапис або листування по e-mail або інформація з Інтернет-сайтів. Даний перелік необхідно залишити відкритим. Збереження закритого переліку засобів доказування змусить правозастосовника співвідносити кожен цифровий доказ, що трапляється йому, з уже наявними.

В якості основного підсумку з даної проблематики варто вказати те, що широка палітра інформаційних технологій, які можуть бути використані в якості засобу доказування, не дозволяє встановити універсальні критерії допустимості всіх інформаційних технологій. Тому критерії допустимості, прикладі блокчейн, повинні бути визначені стосовно конкретної інформаційної технології.

Необхідно створити єдину теорію оцінки цифрових доказів. Підсумком досліджень прикладного характеру є констатація факту прогалини в законодавстві, яка не дозволяє судам об'єктивно розглянути справу, оскільки суди або взагалі не долучають такі докази, або принижують їх силу. Рішення суду не повинно ґрунтуватися виключно на електронних (цифрових) доказах.

Наведені фактичні проблеми розгляду спорів із застосуванням цифрових доказів призводять до кумулятивного порушення реалізації принципів: диспозитивності – у сфері реалізації процесуальних прав щодо подання доказів, що обґрунтовують свою позицію; рівності – оскільки суд може не прийняти цифровий доказ в одному випадку, але прийняти в іншому; справедливості – оскільки без урахування електронного доказу суд може прийняти неправильне рішення; з огляду на незрозумілу перспективу розподілу тягаря доказування через відсутність можливості представити доказ в не електронному вигляді; порушення права бути вислуханим з огляду на відмову судом долучення електронного (цифрового) доказу.

Виникає питання визначення критеріїв допустимості електронних (цифрових) доказів, яке пов'язане з відсутністю технічних компетенцій. Дана позиція розділяється на цьому етапі: необхідність встановлення самостійних критеріїв допустимості; це суперечить позиції, що критерії сформульовані в судовій практиці, які більше властиві електронним документам. На сьогоднішній момент у цивільному процесі існує невизначеність у розумінні термінології електронного доказу, його природи, видів, критеріїв їх допустимості.

Можна констатувати, що всі перераховані аспекти знаходяться у невизначеності правового регулювання при випереджаючому характері правозастосовної практики, проте намічаються деякі тенденції в їх регулюванні:

– широке розуміння цифрових доказів;

– особлива природа, яка не дозволяє зарахувати до існуючих видів доказів, оскільки в перспективі не всі електронні докази можуть бути представлені в документальній формі;

– перелік видів цифрових доказів повинен бути відкритим;

– критерії допустимості повинні бути визначені з специфіки.

Як концептуальну основу варто вказати, що положення Керівних принципів Ради Європи 2019 року відповідають цим тенденціям, у зв'язку з чим пропонується провести реформування законодавства, щоб воно відповідало цьому документу в ключових питаннях використання електронних (цифрових) доказів (п. 6–9), їх збору, вилучення та передачі (п. 10–16), зберігання та забезпечення збереження (п. 25–27), архівування (п. 28–30).

Об'єднуючий характер інформаційних технологій, призводить до необхідності уніфікації законодавства з метою полегшення міжнародного співробітництва в цій сфері.

З урахуванням цих положень, якщо всі висловлені аспекти, які негативно впливають на ряд принципів цивільного процесу, будуть вирішені, то реалізація, що відповідає стану розвитку суспільства у контексті цифрової трансформації, буде забезпечена.

З огляду на відсутність технічних навичок суддя і сторони будуть змушені звертатися за допомогою до технічного спеціаліста, для того щоб він допоміг суду тлумачити фактичний зміст електронного (цифрового) доказу, особливо у контексті забезпечення інформаційної безпеки щодо цілісності інформації, відсутності спотворень. Для цього необхідно запровадити норми прямої дії, що особливо важливо під час воєнного стану. Це вимагає належної координації правових питань у зазначеній сфері, внесення доповнень та індикаторних умов до чинних законодавчих норм [15, с. 170].

Існуючі правові статуси експерта та спеціаліста повинні, у контексті призначення, виконувати дану функцію. У зв'язку з цим, сформоване відступлення від принципу незалежності суддів в абсолютному вираженні не порушуватиме тенденцій оптимізації цивільного судочинства.

Як альтернативна можливість концептуальної основи, що зачіпає принцип незалежності суддів у контексті електронних (цифрових) доказів, зазначений у Керівних принципах Ради Європи 2019 року засвідчувальний орган (відповідно до Закону України «Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги») може послужити універсальним, або тимчасовим інструментом для забезпечення перевірки автентичності електронних (цифрових) доказів, забезпечення збереження [16].

Поступове набуття правниками технічних знань дозволить змінити дану схильність суддів у питанні тлумачення цифрових доказів, що вплине на зміцнення принципу незалежності суддів, але це не відбудеться миттєво.

Висновки. Можливість використання електронних (цифрових) доказів передбачена у міжнародних джерелах. Процесуальне законодавство Європейського Союзу відповідає вимогам міжнародних договорів, що регулюють електронні докази, встановивши рівну юридичну силу цифрових і письмових доказів, прирівнявши електронний підпис до власноручного. Відповідно, електронні (цифрові) докази є самостійним видом доказів. Перелік видів електронних (цифрових) доказів необхідно залишати відкритим з огляду на те, що поступовий розвиток інформаційно-комунікаційних технологій і технологічне ускладнення цивільних правовідносин призводить до ризику старіння закритого переліку електронних (цифрових) доказів.

Критерії допустимості електронних (цифрових) доказів повинні бути визначені щодо їх специфіки, оскільки існуючі критерії не зовсім підходять під особливості даного виду доказів. Позитивним прикладом регулювання цифрових доказів є Керівні принципи Ради Європи 2019 року, які встановлюють позицію щодо цифрових доказів і забезпечують найбільш оптимальну версію використання у цивільному процесі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Гаазька конференція з міжнародного приватного права. Рекомендації, Міжнародний документ, Висновок від 28.10.2003. URL. https://docs.dtkt.ua/doc/1014.5963.0.
2. The Sedona Principles, Third Edition: Best Practices, Recommendations & Principles for Addressing Electronic Document Production, 19 Sedona Conf. J. 1 (2018). URL. https://thesedonaconference.org/sites/default/files/publications/The%20Sedona%20Principles%20Third%20Edition.19TSCJ1.pdf.
3. A Comparison of the IBA and Prague Rules: Comparing Two of the Same. URL.https://arbitrationblog.kluwerarbitration.com/2019/03/02/a-comparison-of-the-iba-and-prague-rules-comparing-two-of-the-same/
4. Electronic Evidence In Civil And Administrative Proceedings. URL.https://rm.coe.int/guidelines-on-electronic-evidence-and-explanatory-memorandum/ 1680968ab5.
5. Про електронні документи та електронний документообіг: Закон України від 22.05.2003 р. № 851-IV. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/851-15.
6. Ковалів М.В., Єсімов С.С., Ярема О.Г. Інформаційне право України: навчальний посібник. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2022. 416 с.
7. Васильєва-Шаламова Ж.В., Ковальчук І.А. Електронні докази в цивільному судочинстві: теоретичні та практичні аспекти. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 5. С. 64–68.
8. Перунова О.М. Характерні особливості електронного доказу у цивільному судочинстві. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. № 4. С. 140–142.
9. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18.03.2004 р. № 1618-IV. https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/1618-15.

10. Бекетова Д.А., Шаповалова К.Г. Електронні докази як засіб доказування в цивільному процесі: проблеми застосування на практиці. *Universum*. 2024. № 15. С. 200–206.
11. Айрапетян А., Шаповалова К. Забезпечення доказів у цивільному процесі: виклики сьогодення та шляхи їх подолання. *Universum*. 2025. № 15, 207–212.
12. Сакара Н. Судова практика щодо оцінки електронних доказів. Верховний Суд. URL. https:// supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/ supreme/Sakara_prez.pdf.
13. Про затвердження Національної економічної стратегії на період до 2030 року: Постанова Кабінету Міністрів України від 03.03.2021 р. № 179. URL. https://zakon.rada gov.ua/laws/ show/179-2021-%D0%BF#Text.
14. Yesimov, S., & Borovikova, V. Methodological foundations of information security research. *Social and Legal Studios*. 2023. № 6 (1). P. 49–55.
15. Melnychenko B., Tsebenko S., Khomyshyn I., Sirant M., Yesimov S. Organizational and legal principles of information security of enterprises in the conditions of martial law in Ukraine. *Naukovyi Visnyk Natsionalnoho Hirnychoho Universytetu*, 2024. № 1. С. 167–174.
16. Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги: Закон України від 05.10.2017 р. № 2155-VIII. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2155-19#Text.

УДК 347.7
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.1.61

МІЖНАРОДНІ, ЄВРОПЕЙСЬКІ, УКРАЇНСЬКІ СТАНДАРТИ У СФЕРІ ДОГОВІРНОГО РОЗПОРЯДЖАННЯ МАЙНОВИМИ ПРАВАМИ НА ОБ'ЄКТИ СУМІЖНИХ ПРАВ В УКРАЇНІ ЯК СКЛАДОВІ ЄДИНОЇ СИСТЕМИ СТАНДАРТІВ

Печерова Н.Г.,
кандидат юридичних наук, докторантка
Інституту держави і права імені В.М. Корецького
Національної академії наук України

Печерова Н.Г. Міжнародні, європейські, українські стандарти у сфері договірного розпоряджання майновими правами на об'єкти суміжних прав в Україні як складові єдиної системи стандартів.

У даній роботі автором проводиться розгляд стандартів у сфері розпоряджання майновими правами на об'єкти суміжних прав як певної єдиної системи, яка складається з гарантій, що надаються Конституцією України, міжнародними договорами, що ратифіковані нашою державою, а також Цивільним кодексом України та Законом України «Про авторське право і суміжні права». При розгляді даних ланок головною проблематикою, яка постає є відсутність захищеності осіб, що є творцями об'єктів суміжних прав через відсутність як згадування про останніх в контексті визначень «виробника відеограми», «виробника фонограми», «організації мовлення» так, і взагалі відсутність відповідної дефініції як такої. Чому введення відповідної дефініції є вкрай важливим? Воно є вкрай важливим, оскільки, на наш погляд, дозволить вирівняти існуючий дисбаланс, коли такі особи, які створювали той чи інший об'єкт суміжних прав є фактично знеособленими, а момент переходу прав від них до інших осіб взагалі відсутній. Найбільш ілюстративно, на нашу думку, відсутність такого моменту переходу майнових прав розкривається через такі форми розпоряджання майновими правами як трудовий договір (контракт) в частині розподілу майнових прав на створений службовий об'єкт суміжних прав, договір про створення за замовленням і використання об'єкту суміжних прав. Окрім цього, автором у роботі висвітлюються питання відсутності визначення стандартів у сфері розпоряджання майновими правами, в тому числі і на об'єкти суміжних прав, відсутність визначення майнового права як на об'єкти права інтелектуальної власності, так і на об'єкти суміжних прав, а також необхідність подальшого розвитку ідеї про те, що об'єкти права інтелектуальної власності і об'єкти суміжних прав відносяться до *res incorporales* в таких формах розпоряджання майновими правами як ліцензійний договір, договір про передання (відчуження) майнового права на об'єкт суміжних прав, адже право інтелектуальної власності та право власності на річ є відокремленими один від одного. Автором роботи пропонується дефініція творця об'єкта авторського та/або суміжного права, а також пропонується нова редакція ч. 1 ст. 450 Цивільного кодексу України, ч. 1, 2 статті 35 Закону України «Про авторське право і суміжні права» з внесенням до них творця об'єкту авторського та/або суміжного права.

Ключові слова: право інтелектуальної власності, об'єкти суміжних прав, майнове право, способи використання об'єктів суміжних прав, суб'єкти суміжних прав, форми розпоряджання майновими правами на об'єкти суміжних прав, творець об'єкту авторського та/або суміжного права.

Pecherova N.H. International, European, Ukrainian standards in the field of contractual disposal of property rights to objects of related rights in Ukraine as components of a unified system of standards.

In this work, the author examines standards in the field of property rights management for objects of related rights as a certain unified system, which consists of guarantees provided by the Constitution of Ukraine, international treaties ratified by our state, as well as the Civil Code of Ukraine and the Law of Ukraine "On Copyright and Related Rights". When considering these links, the main problem that arises is the lack of protection of persons who are creators of objects of related rights due to the absence of both mention of the latter in the context of the definitions of "producer of videogram", "producer of phonogram", "broadcasting organization" and, in general, the absence of a corresponding definition as such. Why is the introduction of a corresponding definition extremely important? It is extremely important because, in our opinion, it will allow to level the existing imbalance, when such persons who created one or another object of related rights are actually impersonal, and the moment

of transfer of rights from them to other persons is completely absent. Most illustratively, in our opinion, the absence of such a moment of transition of property rights is revealed through such forms of disposal of property rights as an employment contract (contract) in terms of the distribution of property rights to a created service object of related rights, an agreement on the creation to order and the use of an object of related rights. In addition, the author highlights in the work the issues of the lack of definition of standards in the field of disposal of property rights, including objects of related rights, the lack of definition of property rights both to objects of intellectual property rights and to objects of related rights, as well as the need for further development of the idea that objects of intellectual property rights and objects of related rights belong to *res incorporales* in such forms of disposal of property rights as a license agreement, an agreement on the transfer (alienation) of property rights to an object of related rights, because intellectual property rights and the right of ownership of a thing are separate from each other. The author of the work proposes a definition of the creator of an object of copyright and/or related rights, and also proposes a new version of Part 1 of Article 450 of the Civil Code of Ukraine, Parts 1, 2 of Article 35 of the Law of Ukraine "On Copyright and Related Rights" with the inclusion of the creator of an object of copyright and/or related rights.

Key words: intellectual property law, objects of related rights, property law, methods of using objects of related rights, subjects of related rights, forms of disposal of property rights to objects of related rights, creator of the object of copyright and/or related rights.

Постановка проблеми. Працюючи над написанням даної роботи головною проблемою, на думку автора, яку варто виділити є незахищеність реальних творців об'єктів суміжних прав, а особливо в контексті створення таких об'єктів як фонограма, відеограма, програма організації мовлення. Так, згідно п. 11, 12 ст. 1 Закону України «Про авторське право і суміжні права» «виробник відеограми – фізична та/або юридична особа, яка бере на себе ініціативу та несе відповідальність за вироблення відеограми», «виробник фонограми – фізична та/або юридична особа, яка бере на себе ініціативу і несе відповідальність за вироблення фонограми» [1]. Згідно ж п. 34 ст. 1 вище згадуваного Закону «організація мовлення – особа, яка здійснює добір радіо- або телевізійних програм та надає їх для одночасного масового та індивідуального приймання користувачами на основі створеного нею розкладу програм» [1]. При цьому за створенням кожного зі згадуваних об'єктів суміжних прав стоїть творча праця особи (осіб), що працювала (працювали) над їхнім створенням. Не згадуючи про них жодним словом, а ні в дефініціях, що зазначені в ст. 1 Закону України «Про авторське право і суміжні права», а ні серед переліку суб'єктів суміжних прав згідно діючого законодавства чи можна стверджувати про відсутність таких осіб? Думається, що ні. А тому, розроблення відповідної дефініції творця об'єкту авторського та/або суміжного права, а також введення відповідного суб'єкта суміжних прав до переліку інших суб'єктів суміжних прав є одним із головних завдань, які автор перед собою ставить при написанні даної роботи, керуючись при цьому ст. 41, 54 Конституції нашої держави.

Метою даної роботи є представлення системи стандартів з розпоряджання майновими правами на об'єкти суміжних прав, що існує в нашій держав, яка, на думку автора статті, представлена через наступні складові – 1) положення щодо форм розпоряджання майновими правами на об'єкти суміжних прав, закріплені в Конституції України; 2) положення щодо форм розпоряджання майновими правами на об'єкти суміжних прав, закріплені в Міжнародних Конвенціях, ратифікованих Україною; 3) положення щодо форм розпоряджання майновими правами на об'єкти суміжних прав, закріплені в Цивільному кодексі України та профільному Законі України «Про авторське право і суміжні права». Представлене дослідження покликане створити цілісну картину існування стандартів, що існують в Україні щодо розпоряджання майновими правами на об'єкти суміжних прав, а тому буде цілком актуальним не тільки для вітчизняних, а й для іноземних читачів, що мають зацікавленість до представленого у роботі питання.

Стан опрацювання проблематики. Розглядом дотичних до поставленої у статті теми питань у свій час присвятили свої роботи такі вчені як Смородина А.Є., Шимон С.І., Штефан А.С., Якубівський І.Є. та інші. Проте незважаючи на вагомий внесок зазначених вчених питання міжнародних, європейських, українських стандартів у сфері договірного розпоряджання майновими правами на об'єкти суміжних прав в Україні як складові єдиної системи стандартів не розглядалися, а тому представлена робота є першою на теренах нашої держави.

Виклад основного матеріалу. Почнемо з того, що таке стандарти у сфері договірного розпоряджання майновими правами на об'єкти суміжних прав за законодавством України. Стандарти, на нашу думку, в розумінні українського законодавства – це цивільно-правові засади із договірного розпоряджання майновими правами на об'єкти суміжних прав згідно діючого профільного законодавства, основними нормативно-правовими актами, якого є Цивільний кодекс України та про-

фільний Закон України «Про авторське право і суміжні права». Безпосередньо, якщо звернутися до вище зазначених нормативно-правових актів, то жоден із них не містить дефініцію стандартів з договірного розпоряджання майновими правами на об'єкти суміжних прав, і з розпоряджання майновими правами на об'єкти права інтелектуальної власності, в тому числі. Тому, в розумінні українського законодавства термін «стандарти» в контексті теми роботи є певним комплексним поняттям. Зазначивши вище про першу складову, яка насправді є третьою, зазначимо про першу, якою, на наш погляд є гарантії, представлені в Конституції України, адже важко собі уявити цивільно-правові засади без наданих основоположних гарантій, які є фундаментом останніх. Так, Конституція України містить наступні два положення. Перше положення відображено у ст. 41, згідно якого «Кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності. Право приватної власності набувається в порядку, визначеному законом. Громадяни для задоволення своїх потреб можуть користуватися об'єктами права державної та комунальної власності відповідно до закону. Ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності. Право приватної власності є непорушним. Примусове відчуження об'єктів права приватної власності може бути застосоване лише як виняток з мотивів суспільної необхідності, на підставі і в порядку, встановлених законом, та за умови попереднього і повного відшкодування їх вартості. Примусове відчуження таких об'єктів з наступним повним відшкодуванням їх вартості допускається лише в умовах воєнного чи надзвичайного стану. Конфіскація майна може бути застосована виключно за рішенням суду у випадках, обсязі та порядку, встановлених законом. Використання власності не може завдавати шкоди правам, свободам та гідності громадян, інтересам суспільства, погіршувати екологічну ситуацію і природні якості землі» [2].

Друге положення відображено у ст. 54 Конституції України, згідно даного положення «Громадянам гарантується свобода літературної, художньої, наукової і технічної творчості, їхніх авторських прав, моральних і матеріальних інтересів, що виникають у зв'язку з різними видами інтелектуальної діяльності. Кожний громадянин має право на результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності; ніхто не може використовувати або поширювати їх без його згоди, за винятками, встановленими законом. Держава сприяє розвиткові науки, встановленню наукових зв'язків України зі світовим співтовариством. Культурна спадщина охороняється законом. Держава забезпечує збереження історичних пам'яток та інших об'єктів, що становлять культурну цінність, вживає заходів для повернення в Україну культурних цінностей народу, які знаходяться за її межами» [2].

Обидва вище зазначених положення входять до Розділу 2 «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина» [2]. Отже, можливість із розпоряджання результатами інтелектуальної, творчої діяльності є правом людини і громадянина згідно Конституції України.

Аналізуючи ж ст. 54 Конституції України в частині «Громадянам гарантується свобода літературної, художньої, наукової і технічної творчості, їхніх авторських прав, моральних і матеріальних інтересів, що виникають у зв'язку з різними видами інтелектуальної діяльності» [2], очевидно, що законодавець відніс об'єкти суміжних прав до інших видів інтелектуальної діяльності.

Зауважимо, що другою складовою поняття стандартів, на наш погляд, є міжнародні договори, ратифіковані Україною. Дана складова поняття стандартів, які собою представляють єдину систему буде розглянута нами після розгляду третьої складової, а саме цивільно-правових засад у сфері розпоряджання майновими правами на об'єкти суміжних прав згідно Цивільного кодексу України, профільного Закону України «Про авторське право і суміжні права» з метою потенційного заповнення існуючих неузгодженостей та лакун, що будуть далі розглядатися по тексту роботи.

Що ж собою представляють вище згадані результати інтелектуальної, творчої діяльності і як реалізується право з розпоряджання ними? Які об'єкти згідно чинного законодавства України відносяться до об'єктів суміжних прав? І чи відокремлено права власності від права інтелектуальної власності за українським законодавством?

Почнемо з останнього запитання стосовно відокремлення права власності від права інтелектуальної власності за законодавством України.

Так, згідно ч. 1, 2, 3 ст. 418 Цивільного кодексу України «1. Право інтелектуальної власності – це право особи на результат інтелектуальної, творчої діяльності або на інший об'єкт права інтелектуальної власності, визначений цим Кодексом та іншим законом. 2. Право інтелектуальної власності становлять особисті немайнові права інтелектуальної власності та (або) майнові права інтелектуальної власності, зміст яких щодо певних об'єктів права інтелектуальної власності визначається цим Кодексом та іншим законом. 3. Право інтелектуальної власності є непорушним. Ніхто не може бути позбавлений права інтелектуальної власності чи обмежений у його здійсненні, крім випадків, передбачених законом» [3]. Тобто, зміст права інтелектуальної власності становлять особисті немайнові права та майнові права, які виникають на той чи інший об'єкт права інтелектуальної власності. Згідно ч. 1 ст. 420 Цивільного кодексу України до об'єктів права інтелектуальної влас-

ності відносяться «1. До об'єктів права інтелектуальної власності, зокрема, належать: літературні та художні твори; комп'ютерні програми; компіляції даних (бази даних); виконання; фонограми, відеограми, програми організацій мовлення; наукові відкриття; винаходи, корисні моделі, промислові зразки; компонування напівпровідникових виробів; раціоналізаторські пропозиції; сорти рослин, породи тварин; комерційні (фірмові) найменування, торговельні марки (знаки для товарів і послуг), географічні зазначення; комерційні таємниці» [3]. Згідно ч. 1 ст. 449 Цивільного кодексу України «1. Об'єктами суміжних прав без виконання будь-яких формальностей щодо цих об'єктів та незалежно від їх призначення, змісту, цінності тощо, а також способу чи форми їх вираження є: а) виконання; б) фонограми; в) відеограми; г) програми (передачі) організацій мовлення» [3].

Згідно ч. 1 ст. 34 Закону України «Про авторське право і суміжні права» «1. Об'єктами суміжних прав, незалежно від призначення, змісту, способу і форми вираження, є: 1) виконання; 2) фонограма; 3) відеограма; 4) програма організації мовлення» [1].

Тобто, таким чином об'єкти суміжних прав згідно діючого українського законодавства відокремлені від об'єктів авторського права, незважаючи на тісний зв'язок з останніми. Чому нами були згадані як об'єкти права інтелектуальної власності, так і об'єкти суміжних прав згідно діючого законодавства України, зокрема? Всі дані об'єкти були згадані у зв'язку з тим, що вони не є тільки об'єктами речового права, оскільки вони є результатом не просто розумової, інтелектуальної, а й творчої діяльності людини. Саме тому, нами на початку була приведена стаття 418 Цивільного кодексу України, яка відповідає на питання, що собою являє зміст права інтелектуальної власності в розумінні українського законодавця, а ним є як вже було вище зазначено особисті немайнові права та майнові права на той чи інший об'єкт права інтелектуальної власності. Торкнувшись правової природи об'єктів права інтелектуальної власності і об'єктів суміжних прав, зокрема, на наш погляд наступна зазначена нами нижче норма свідчить про те, що українським законодавцем об'єкти суміжних прав розглядаються як об'єкти *res incorporales*.

Так, згідно ч. 1, 2, 3 ст. 419 Цивільного кодексу України «1. Право інтелектуальної власності та право власності на річ не залежать одне від одного. 2. Перехід права на об'єкт права інтелектуальної власності не означає переходу права власності на річ. 3. Перехід права власності на річ не означає переходу права на об'єкт права інтелектуальної власності» [3].

Тобто, розпоряджання здійснюється не самим об'єктом, в контексті роботи, об'єктом суміжних прав, а майновим правом на нього. Майнове право є чимось ширшим за сам об'єкт суміжних прав, оскільки включає досить великий перелік способів використання майнового права, до того ж даний перелік згідно діючого українського законодавства не є вичерпним. Відповіддю на те, чому нами зазначається про способи використання майнового права, а не використання об'єкту визначеними способами (а таке формулювання зазначене в положеннях діючого українського законодавства) є позиція автора статті, що майнове право на об'єкт становить зміст права інтелектуальної власності і що предметом договорів у сфері розпоряджання майновими правами на об'єкти суміжних прав є саме майнове право. Відповідно при укладенні відповідних договорів об'єкт суміжних прав як такий не передається в користування та не відчужується, йде ознайомлення з об'єктом. Виняток собою, на думку автора, може представляти лише договір про створення за замовленням і використання об'єкту суміжних прав.

Перш, ніж вже перейти безпосередньо до стандартів з розпоряджання майновими правами на об'єкти суміжних прав виходячи з діючих форм розпоряджання зазначимо, що, нажаль, в діючому українському законодавстві відсутня дефініція майнового права на об'єкт права інтелектуальної власності та майнового права на об'єкт авторського або суміжного права, зокрема.

Майнове право в контексті діючого українського законодавства розглядається через наступні нижче наведені положення. Згідно ч. 1 ст. 424 Цивільного кодексу України «1. Майновими правами інтелектуальної власності є: 1) право на використання об'єкта права інтелектуальної власності; 2) виключне право дозволяти використання об'єкта права інтелектуальної власності; 3) виключне право перешкоджати неправомірному використанню об'єкта права інтелектуальної власності, в тому числі забороняти таке використання; 4) інші майнові права інтелектуальної власності, встановлені законом» [3]. Згідно ч. 1 ст. 452 Цивільного кодексу України «1. Майновими правами інтелектуальної власності на об'єкт суміжних прав є: 1) право на використання об'єкта суміжних прав; 2) виключне право дозволяти використання об'єкта суміжних прав; 3) виключне право перешкоджати неправомірному використанню об'єкта суміжних прав, у тому числі забороняти таке використання; 4) інші майнові права інтелектуальної власності, встановлені законом» [3]. Що ж до профільного Закону України «Про авторське право і суміжні права», то згідно ч. 1 ст. 35 «1. Суміжні права становлять: 1) суміжні права виконавця – особисті немайнові права виконавця і майнові права на виконання; 2) суміжні права виробника фонограми – право на ім'я (найменування) виробника фонограми і майнові права на фонограму; 3) суміжні права виробника відеограми – право

на ім'я (найменування) виробника відеограми і майнові права на відеограму; 4) суміжні права організації мовлення – право на найменування організації мовлення і майнові права на програму організації мовлення» [1]. Подальший свій розвиток вище зазначені майнові права знайшли своє відображення у ст. 38, 39, 40, 41 Закону України «Про авторське право і суміжні права». В кожній з цих статей наведений досить широкий перелік способів з використання об'єкту суміжних прав (вище нами зазначалася позиція автора, що все ж таки, зважаючи на правову природу об'єктів суміжних прав мова має йти про надання майнового права в користування визначеним способом, способами), який є не вичерпним. Для прикладу, згідно ч. 1 ст. 38 Закону України «Про авторське право і суміжні права» «1. Суб'єкт суміжних прав на виконання має право використовувати виконання будь-яким способом (способами) та виключне право дозволяти або забороняти використання, виконання іншими особами. Способами використання виконання є, зокрема: 1) публічне сповіщення незафіксованого виконання (прямий ефір); 2) фіксування у фонограмі чи відеограмі; 3) відтворення запису виконання; 4) включення зафіксованого виконання до складу іншого об'єкта авторського права або суміжних прав; 5) розповсюдження примірників запису виконання, зафіксованого у фонограмі чи відеограмі; 6) здавання в найм чи позичку примірників запису виконання, зафіксованого у фонограмі, відеограмі, аудіовізуальному творі; 7) інтерактивне надання доступу до зафіксованого виконання; 8) імпорт оригіналу чи примірників запису виконання. Цей перелік не є вичерпним» [1]. Говорячи про особливу правову природу майнового права, на думку автора, найбільш інформативно її відображають відповідно ч. 2 ст. 38, ч. 2 ст. 39, ч. 2 ст. 40, ч. 2 ст. 41 Закону України «Про авторське право і суміжні права». Продовжуючи вище зазначений приклад з виконанням зазначимо, що згідно ч. 2 ст. 38 Закону України «Про авторське право і суміжні права» «2. Майнові права на виконання, зазначені в частині першій цієї статті, можуть бути передані (відчужені) іншій особі на підставі закону чи правочину повністю (на всі способи використання виконання на території всіх держав світу) або частково (на окремі способи використання виконання на території всіх держав світу або на окремі способи використання виконання на території окремих держав світу, або на всі способи використання виконання на території окремих держав світу). Особа, яка набула майнові права на виконання у повному складі або частково, є суб'єктом суміжних прав у межах набутих прав. Суб'єкт права на виконання має право надати дозвіл та розпорядитися майновими правами на виконання в інший спосіб, що не суперечить закону» [1].

Таким чином, особливістю правової природи майнового права є його фактична подільність, яка знайшла свій подальший розвиток у формах розпоряджання майновими правами, в тому числі і на об'єкти суміжних прав.

Згідно ч. 1 ст. 1107 Цивільного кодексу України «1. Розпоряджання майновими правами інтелектуальної власності здійснюється на підставі таких правочинів: 1) ліцензія на використання об'єкта права інтелектуальної власності; 2) ліцензійний договір; 3) договір про створення за замовленням і використання об'єкта права інтелектуальної власності; 4) договір про передання виключних майнових прав інтелектуальної власності; 5) інший правочин щодо розпоряджання майновими правами інтелектуальної власності» [3].

Перелік форм розпоряджання, що передбачений профільним Законом України «Про авторське право і суміжні права» є ширшим у порівнянні з вище зазначеною нормою Цивільного кодексу України. Так, згідно ч. 1 ст. 48 Закону України «Про авторське право і суміжні права» «1. Розпоряджання майновими правами на об'єкти авторського права або об'єкти суміжних прав може здійснюватися на підставі: 1) трудового договору (контракту) – в частині умов щодо розподілу майнових прав на службовий твір або службове виконання, службову фонограму, службову відеограму; 2) договору про створення за замовленням і використання об'єкта авторського права або об'єкта суміжних прав; 3) договору про передання (відчуження) майнових прав на об'єкт авторського права або об'єкт суміжних прав; 4) ліцензійного договору на використання об'єкта авторського права або об'єкта суміжних прав; 5) публічної ліцензії на використання об'єкта авторського права або об'єкта суміжних прав; 6) іншого правочину щодо розпоряджання майновими правами на об'єкт авторського права або об'єкт суміжних прав. Умови правочинів щодо розпоряджання майновими правами на об'єкти авторського права або об'єкти суміжних прав стосовно передання (відчуження) або надання дозволу на використання (ліцензії) щодо майнового права на справедливу винагороду, передбаченого відповідно частиною третьою статті 12, частиною третьою статті 38, частиною третьою статті 39, частиною третьою статті 40 цього Закону, є нікчемними» [1].

Таким чином, перелік форм розпоряджання майновими правами на об'єкти суміжних прав згідно чинного українського законодавства є ширшим за профільним законом за рахунок таких форм розпоряджання як трудовий договір (контракт) в частині розподілу майнових прав на створений службовий об'єкт суміжних прав, а також публічної ліцензії. Перейдемо безпосередньо до розгляду стандартів у сфері розпоряджання майновими правами на об'єкти суміжних прав згідно чинного

українського законодавства крізь призму договорів, при цьому зауважимо, що згідно положень Цивільного кодексу України застосування інших цивілістичних конструкцій для врегулювання відносин у сфері права інтелектуальної власності не є виключеним.

При розгляді вище поставленого питання, на нашу думку, не можна оминути питання суб'єктів суміжних прав, оскільки фактично розпоряджання майновими правами на об'єкти суміжних прав не може розглядатися відірвано від суб'єктів суміжних прав. Згідно ч. 1 ст. 450 Цивільного кодексу України «1. Первинними суб'єктами суміжних прав є виконавець, виробник фонограми, виробник відеограми, організація мовлення. За відсутності доказів іншого, виконавцем, виробником фонограми, виробником відеограми вважаються особи, імена (найменування) яких зазначені у фонограмі, відеограмі та їх копіях або на упаковці, що містить примірники фонограми, відеограми» [3].

Згідно ч. 2 ст. 35 Закону України «Про авторське право і суміжні права» «2. Суб'єктами суміжних прав є: 1) виконавець (первинний суб'єкт суміжних прав на виконання), спадкоємці виконавця та інші фізичні або юридичні особи, які набули майнові права на виконання на підставі договору або закону; 2) виробник фонограми (первинний суб'єкт суміжних прав на фонограму), спадкоємці (правонаступники) виробника фонограми та інші фізичні або юридичні особи, які набули майнові права на фонограму на підставі договору або закону; 3) виробник відеограми (первинний суб'єкт суміжних прав на відеограму), спадкоємці (правонаступники) виробника відеограми та інші фізичні або юридичні особи, які набули майнові права на відеограму на підставі договору або закону; 4) організація мовлення (первинний суб'єкт суміжних прав на програму організації мовлення), правонаступники організації мовлення та інші фізичні або юридичні особи, які набули майнові права на програму організації мовлення на підставі договору або закону» [1].

Таким чином, суб'єкти суміжних прав згідно чинного українського законодавства поділяються на первинних та вторинних. Чому висвітлення вище зазначеного аспекту вважається важливим? Воно вважається важливим з огляду на правову природу майнового права, а саме на його подільний характер. Найбільш повний обсяг правомочності щодо розпоряджання майновими правами в тому числі і на об'єкти суміжних прав належить саме первинним суб'єктам. Наступним питанням, яке виникає є питання моменту переходу майнових прав, зокрема, від первинних суб'єктів суміжних прав. Звичайно, що можна було б відповісти у чому складність, адже перехід відбувається на підставі договору або закону згідно діючого українського законодавства, але дане питання є вкрай важливим, оскільки розглядаючи його з огляду на важливість захищеності прав осіб, що створюють об'єкти суміжних прав є найбільш проблемним, на наш погляд.

Розглянемо дане питання на прикладі такої форми розпоряджання як трудовий договір (контракт) в частині розподілу майнових прав на об'єкт суміжних прав.

Так, згідно ч. 2 ст. 429 Цивільного кодексу України «2. Майнові права інтелектуальної власності на об'єкт, створений у зв'язку з виконанням трудового договору (контракту), належать працівникові, який створив цей об'єкт, та юридичній або фізичній особі, де або у якої він працює, спільно, якщо інше не встановлено цим Кодексом або договором» [3]. При цьому, згідно ч. 2 ст. 14 Закону України «Про авторське право і суміжні права» «2. Майнові права на службовий твір переходять до роботодавця з моменту створення службового твору у повному складі, якщо інше не передбачено цим Законом, трудовим договором (контрактом) або іншим договором щодо майнових прав на службовий твір, укладеним між працівником (автором) і роботодавцем. Якщо майнові права на твір переходять до роботодавця, працівник, який є автором службового твору, має право на винагороду. Якщо посадові обов'язки працівника прямо передбачають створення службових творів відповідних видів, авторська винагорода за створення і використання таких творів, а також за перехід прав на них може бути включена до заробітної плати працівника відповідно до договору між працівником і роботодавцем» [1].

Таким чином, згідно вище зазначених положень Цивільного кодексу України роботодавець отримує майнове право на створений працівником об'єкт суміжних прав з моменту його створення при цьому не будучи його співавтором спільно з працівником.

Згідно ж вище зазначених положень профільного Закону України «Про авторське право і суміжні права» роботодавець отримує майнове право на створений об'єкт суміжних прав з моменту його створення у повному складі, за загальним правилом.

Навіть, не беручи до уваги існуючі неузгодженості між обома цими положеннями, що в першому, що в другому положенні відсутній перехід майнового права від працівника, що його створює до роботодавця. У першому випадку, складається фактично ситуація співавторства, у другому ж випадку особи працівника ніби взагалі не існує, хоча саме він є творцем об'єкту суміжних прав.

З точки зору бажаних стандартів вважається за доцільне, щоб хоча б існували часові обмеження пов'язані із переходом майнових прав до роботодавця, за загальним правилом, згідно положенням профільного Закону України «Про авторське право і суміжні права», а також корегування

положення про те, що майнове право знову ж таки згідно Закону України «Про авторське право і суміжні права» переходить у повному складі, за загальним правилом.

Варто відмітити, що, нажаль, чомусь у профільному Законі України «Про авторське право і суміжні права» чомусь відсутня дефініція творця. На наш погляд, введення та розроблення згаданої дефініції буде сприяти дотриманню прав відповідних осіб, адже як можна ефективно дотримувати права як авторів, так і осіб, що створюють об'єкти суміжних прав без відповідного визначення. На нашу думку, має бути розроблена єдина дефініція творця об'єкта авторського та/або суміжного права, адже ці групи об'єктів безпосередньо пов'язані один з одним.

Повертаючись до розгляду стандартів з точки зору форм розпоряджання майновими правами на об'єкти суміжних прав згадаємо про таку форму розпоряджання як договір про створення за замовленням і використання об'єкта авторського права або об'єкта суміжних прав.

Згідно ч. 2 ст. 430 Цивільного кодексу України «2. Майнові права інтелектуальної власності на об'єкт, створений за замовленням, належать творцеві цього об'єкта та замовникові спільно, якщо інше не встановлено договором або законом» [3].

Згідно ж ч. 1, 2, 3, 4 ст. 1112 Цивільного кодексу України «1. За договором про створення за замовленням і використання об'єкта права інтелектуальної власності одна сторона (творець - письменник, художник тощо) зобов'язується створити об'єкт права інтелектуальної власності відповідно до вимог другої сторони (замовника) та в установлений строк. 2. Договір про створення за замовленням і використання об'єкта права інтелектуальної власності повинен визначати способи та умови використання цього об'єкта замовником. 3. Оригінал твору образотворчого мистецтва, створеного за замовленням, переходить у власність замовника. При цьому майнові права інтелектуальної власності на такий твір залишаються за його автором, якщо інше не встановлено договором або законом. 4. Умови договору про створення за замовленням і використання об'єкта права інтелектуальної власності, що обмежують право творця цього об'єкта на створення інших об'єктів, є нікчемними» [3].

Тобто, згідно вище зазначених положень Цивільного кодексу України також повторюється ситуація як із трудовим договором (контрактом) в частині розподілу майнових прав в аспекті відсутності моменту переходу майнового права від особи, що створила той чи інший об'єкт суміжних прав за замовленням безпосередньо до замовника. Розглянемо далі як дана форма розпоряджання розглядається згідно профільного Закону України «Про авторське право і суміжні права».

Згідно ч. 2, 3 ст. 15 Закону України «Про авторське право і суміжні права» «2. Майнові права на твір, створений за замовленням, переходять до замовника з моменту створення твору у повному складі, якщо інше не передбачено договором замовлення. Майнові права інтелектуальної власності на твір образотворчого мистецтва, створений за замовленням (крім твору, спеціально створеного як елемент комп'ютерної програми), належать його автору, якщо інше не встановлено договором або законом. 3. Якщо майнові права на твір переходять до замовника, автор має право на винагороду» [1].

Таким чином, вже виходячи з вище зазначеного положення бачимо іншу ситуацію згідно якої також відсутній перехід майнового права від творця чи то об'єкту авторського права, чи то об'єкту суміжних прав до замовника. Чому прописування такого переходу у перспективі є вкрай важливим? Воно є важливим, виходячи з того, що право інтелектуальної власності є непорушним і ніхто не може бути неправомірно його позбавлений. Тобто, з точки зору стандартів, які хотілося б бачити в майбутньому в оновлених редакціях статей як Цивільного кодексу України, так і Закону України «Про авторське право і суміжні права» - це закріплення належності майнового права в першу чергу творцеві, а також прописування моменту переходу такого права від творця до замовника. Чітке прописування моменту переходу майнового права від творця об'єкту суміжних прав до замовника в перспективі має виключити з редакцій вище зазначених статей положення щодо використання, оскільки, якщо здійснюється перехід майнового права, то про яке використання, за загальним правилом, можна вести мову (звичайно, що не виключено, що між сторонами може бути погоджено, що перехід майнового права здійснюється не повністю, а щодо певних способів використання).

Переходячи до стандартів, які хотілось би бачити у таких формах розпоряджання як ліцензійний договір, публічна ліцензія, договір про передання майнових прав, в контексті роботи, на об'єкт суміжних прав – це чітке визначення предмету даних видів договорів, адже за усіма цими формами предметом виступає майнове право на той чи інший об'єкт суміжних прав. У випадку ліцензійного договору, публічної ліцензії – саме майнове право надається в користування визначеним способом (способами), а не об'єкт суміжних прав. В цьому і полягає зміст права інтелектуальної власності, і відмежування права власності на річ від права інтелектуальної власності, що виникає знову ж таки на той чи інший об'єкт суміжних прав, в контексті нашої роботи. При цьому положення щодо ліцензійного договору згідно ч. 1 ст. 1109 Цивільного кодексу України наразі відображені наступ-

ним чином «1. За ліцензійним договором одна сторона (ліцензіар) надає другій стороні (ліцензіату) дозвіл на використання об'єкта права інтелектуальної власності визначеним способом (способами) протягом певного строку на певній території, а ліцензіат зобов'язується вносити плату за використання об'єкта, якщо інше не встановлено договором» [3]. Згідно ж ч. 1 ст. 50 Закону України «Про авторське право і суміжні права» «1. За ліцензійним договором одна сторона (ліцензіар) надає другій стороні ліцензіату дозвіл на використання об'єкта авторського права або об'єкта суміжних прав визначеним способом (способами) протягом певного строку на певній території, а ліцензіат зобов'язується вносити плату за використання об'єкта, якщо інше не встановлено договором. Ліцензіаром може бути суб'єкт майнових авторських або суміжних прав, а у випадках, передбачених договором або законом, - інша уповноважена особа. Ліцензіат не має право використовувати об'єкт авторського права або об'єкт суміжних прав способами, прямо не передбаченими ліцензійним договором» [1].

Щодо публічної ліцензії (дана форма розпоряджання не міститься серед переліку форм розпоряджання згідно ч. 1 ст. 1107 Цивільного кодексу України, проте, міститься в окремій статті Цивільного кодексу України), то згідно ч. 1, 2 ст. 455 Цивільного кодексу України «1. Суб'єкт суміжних прав може надати дозвіл на використання відповідного об'єкта будь-якою особою на визначених ним умовах (публічна ліцензія). 2. Особа, яка використовує об'єкт суміжних прав на основі публічної ліцензії, зобов'язана дотримуватися визначених суб'єктом суміжних прав умов, на яких її було видано» [3]. Згідно ч. 1 ст. 51 Закону України «Про авторське право і суміжні права» «1. Суб'єкт авторського права або суб'єкт суміжних прав може надати дозвіл на використання об'єкта авторського права або об'єкта суміжних прав будь-якою особою на визначених ним умовах (публічна ліцензія). Публічна ліцензія видається шляхом оприлюднення її умов разом з наданням можливості дистанційного ознайомлення з відповідним об'єктом авторського права або об'єктом суміжних прав необмеженому колу осіб з використанням інформаційно-телекомунікаційних систем» [1].

Аналогічна ситуація з відсутністю чіткого визначення предмету договору присутня у ч. 1 ст. 1113 Цивільного кодексу України «1. За договором про передання майнових прав інтелектуальної власності одна сторона (особа, що є суб'єктом майнових прав на об'єкт права інтелектуальної власності) передає другій стороні частково або у повному складі ці права відповідно до закону та на визначених договором умовах. Предметом договору про передання майнових прав не можуть бути об'єкти і майнові права, яких не існувало на момент укладання договору» [3]. Згідно ж ч. 1 ст. 49 Закону України «Про авторське право і суміжні права» «1. Суб'єкт авторського права або суміжних прав може передати (відчужити) свої майнові права на об'єкт авторського права або об'єкт суміжних прав, передбачені відповідно частиною першою статті 12, частиною першою статті 38, частиною першою статті 39, частиною першою статті 40 цього Закону будь-якій іншій особі у повному складі на території всіх держав світу або частково на окремі способи використання на території окремих держав світу, або на всі способи використання на території окремих держав світу. У разі передання (відчуження) майнових прав на об'єкт авторського права або об'єкт суміжних прав частково майнові права в обсязі, не передбаченому у договорі, є такими, що не передані (не відчужені). Предметом договору про передання (відчуження) майнових прав на об'єкти авторського права і об'єкти суміжних прав не можуть бути об'єкти і майнові права, яких не існувало на момент укладення договору» [1].

Розглянувши вище зазначені питання з призми Конституції України, цивільно-правових засад, закріплених в Цивільному кодексі України, Законі України «Про авторське право і суміжні права» перейдемо до розгляду стандартів у сфері розпоряджання майновими правами на об'єкти суміжних прав з точки зору ратифікованих нашою державою міжнародних договорів (дані договори будуть нами розглянуті в порядку їхнього прийняття та ратифікації нашою державою від найстаршого). Почнемо розгляд з Міжнародної конвенції про охорону інтересів виконавців, виробників фонограм і організацій мовлення від 26.10.1961 р. (Україна приєдналася до Конвенції Законом № 2730-III від 20.09.2001 р.). Так, згідно п. a, b, c ч. 1 ст. 7 згаданої Конвенції надаються наступні гарантії для виконавців «1. Охорона, яка надається виконавцям відповідно до цієї Конвенції, включає можливість запобігати: (a) здійсненню без їхньої згоди телерадіопередачі або публічного сповіщення їхнього виконання за винятком випадків, коли використовуване для телерадіопередачі або для публічного сповіщення виконання вже було передане в ефір або здійснюється з використанням запису; (b) здійсненню без їхньої згоди запису виконання, яке не було предметом запису; (c) відтворення без їхньої згоди запису їхнього виконання: (i) якщо первинний звуковий запис був здійснений без їхньої згоди; (ii) якщо відтворення здійснюється з іншою метою, ніж та, на яку виконавці дали свою згоду; (iii) якщо первинний звуковий запис здійснюється відповідно до положень Статті 15, а відтворення здійснюється з іншою метою, ніж та, яка зазначена в цих положеннях» [4]. Відповідні гарантії стосуються як можна бачити із вище зазначеного положення способів використання

виконання визначеними способами. Тобто, мова йде про використання не самого виконання безпосередньо, в нашому розумінні, а про використання все ж таки майнового права на використання виконання визначеним способом. Згідно ст. 10 цієї ж Конвенції «Виробники фонограм користуються правом дозволяти або забороняти пряме або опосередковане відтворення своїх фонограм» [4]. Тобто, знову ж таки мова йде про спосіб використання об'єкту суміжних прав, у даному випадку, фонограми шляхом відтворення. Згідно ст. 12 даної Конвенції «Якщо фонограма, опублікована в комерційних цілях, або відтворення такої фонограми використовується безпосередньо для телерадіопередачі або для будь-якого публічного сповіщення, разова справедлива винагорода виплачується користувачем виконавцям або виробника фонограм, або їх обом. За відсутності угоди між цими сторонами умови розподілу цієї винагороди можуть визначатися національним законодавством» [4]. Згідно змісту ст. 13 Конвенції, що нами наразі розглядається надаються наступні гарантії організаціям мовлення щодо наступних способів використання «Організації мовлення користуються правом дозволяти або забороняти (a) ретрансляцію своїх телерадіопередач; (b) запис своїх телерадіопередач; (c) відтворення: (i) записів своїх телерадіопередач, виготовлених без їхньої згоди; (ii) записів своїх телерадіопередач, виготовлених відповідно до положень Статті 15, якщо відтворення було здійснено з іншими цілями ніж ті, які зазначені в цих положеннях; (d) публічне сповіщення своїх телерадіопередач, якщо воно здійснюється в місцях, доступних для публіки за вхідну плату; умови здійснення телерадіомовлення регулюються національним законодавством держави, в якій запитується охорона цього права» [4]. У випадку зазначеної вище норми, мова також йде про власне способи використання програми організації мовлення. Таким чином, розглянуті нами положення згідно Міжнародної конвенції про охорону інтересів виконавців, виробників фонограм і організацій мовлення від 26.10.1961 р., на нашу думку, ілюструють, що право власності та право інтелектуальної власності не залежать одне від одного, а способи використання є невід'ємною частиною майнового права на зазначені об'єкти суміжних прав.

Перейдемо до розгляду Конвенції про охорону інтересів виробників фонограм від незаконного відтворення їхніх фонограм від 29.10.1971 р. (Україна приєдналась до Конвенції Законом № 738-XIV від 15.06.1999 р.). Згідно ст. 2 даної Конвенції «Кожна держава-учасниця зобов'язується охороняти інтереси виробників фонограм, які є громадянами інших країн-учасниць, від виробництва копій фонограм без згоди виробника і від ввозу таких копій кожного разу, коли згадані виробництво або ввіз здійснюється з метою їх розповсюдження серед публіки, а також від розповсюдження цих копій серед публіки» [5].

Перейдемо до розгляду Договору Всесвітньої організації інтелектуальної власності про виконання і фонограми, прийнятого Дипломатичною конференцією 20 грудня 1996 року (Україна приєдналась до Договору Законом № 2732-III від 20.09.2001 р.) Згідно ст. 6 даного Договору «Виконавці мають виключне право стосовно своїх виконань дозволяти: (i) ефірне мовлення і сповіщення для загального відома своїх незаписаних виконань, за винятком випадків, коли виконання уже передавалось в ефір; (ii) запис своїх незаписаних виконань» [6]. Згідно ст. 7 Договору «Виконавці користуються виключним правом дозволяти пряме або непряме відтворення своїх виконань, записаних на фонограми, будь-яким способом і в будь-якій формі» [6]. Згідно ч. 1 ст. 8 «(1) Виконавці користуються виключним правом дозволяти доведення до загального відома оригіналу і примірників своїх виконань, записаних на фонограми, шляхом продажу або іншим шляхом передачі права власності» [6]. Згідно ч. 1 ст. 9 «(1) Виконавці користуються виключним правом дозволяти комерційний прокат для публіки оригіналу і примірників своїх виконань, записаних на фонограми, як це визначено національним законодавством Договірних сторін, навіть після їх розповсюдження, здійсненого виконавцем або за його дозволом» [6]. Згідно ст. 10 «Виконавці користуються правом дозволяти доведення до загального відома своїх виконань, записаних на фонограмах, через дротові або бездротові засоби зв'язку таким чином, що представники публіки можуть отримувати до них доступ із будь-якого місця і в будь-який час за їх власним вибором» [6]. Якщо проаналізувати зміст вище зазначених положень, гарантії, що надаються виконавцям згідно Договору Всесвітньої організації інтелектуальної власності про виконання і фонограми, прийнятого Дипломатичною конференцією 20 грудня 1996 року стосуються надання майнового права в користування визначеним способом (способами). Зауважимо, що положення щодо передачі (відчуження) майнового права міститься лише у вище зазначеній ч. 1 ст. 8 згаданого Договору.

Що стосується виробників фонограм, то згідно наступних положень вище зазначеного Договору їм надаються наступні права. Так, згідно ст. 11 Договору «Виробники фонограми мають виключне право дозволяти пряме або непряме відтворення своїх фонограм будь-яким способом і в будь-якій формі» [6]. Згідно ч. 1 ст. 12 Договору «(1) Виробники фонограм мають виключне право дозволяти доведення до загального відома оригіналу і примірників своїх фонограм шляхом продажу або іншим шляхом передачі права власності» [6]. Згідно ч. 1 ст. 13 Договору «(1) Виробники фонограм

мають виключне право дозволяти комерційний прокат оригіналу або примірників своїх фонограм для публіки навіть після їх розповсюдження, здійсненого виробником або з його дозволу» [6]. Згідно ст. 14 Договору «Виробники фонограм мають виключне право дозволяти доведення до загального відома своїх фонограм через дротові і недротові засоби зв'язку таким чином, що представники публіки можуть здійснювати до них доступ з будь-якого місця і в будь-який час за їхнім власним вибором» [6].

Згідно інформаційного листа Вищого господарського суду України від 13.10.2008 р. № 01-8/620 «Про набрання чинності Протоколом про вступ України до Світової організації торгівлі та Угоду ТРІПС» згідно абзацу третього зазначено наступне «З набранням чинності Протоколом Україна приєдналася до Марракеської Угоди про заснування Світової організації торгівлі, невід'ємними частинами якої є угоди та пов'язані з ними правові документи, включені до її додатків. Однією із таких угод є Угода про торговельні аспекти прав інтелектуальної власності (ТРІПС)» [**7**], а тому наступною угодою, що буде нами далі розглянута з точки зору стандартів з розпоряджання майновими правами на об'єкти суміжних прав буде Угода про торгівельні аспекти прав інтелектуальної власності від 15 квітня 1994 р.

Так, згідно ч. 1, 2, 3, 4 ст. 14 Угоди про торговельні аспекти прав інтелектуальної власності від 15 квітня 1994 р. «1. Що стосується фіксування їхнього виконання на фонограмі, виконавцям надається можливість запобігти наступним діям у разі, якщо вони здійснюються без їхнього дозволу: фіксування їхнього виконання, здійсненого під час виступу, що не фіксується, та відтворення такого фіксування. Виконавцям також надається можливість запобігти наступним діям, якщо вони здійснюються без їхнього дозволу: передача по радіо та передача їх виступу в прямому ефірі. 2. Виробники фонограм користуються правом дозволяти або забороняти пряме або опосередковане відтворення своїх фонограм. 3. Радіомовні організації мають право забороняти зазначені нижче дії, якщо вони здійснюються без їхнього дозволу: фіксування, відтворення та ретрансляція через радіомовні засоби, а також передача телевізійними засобами. Якщо члени не надають таких прав радіомовним організаціям, вони забезпечують власників авторського права щодо змісту передачі можливістю запобігти здійсненню згаданих вище дій згідно з положеннями Бернської конвенції (1971). 4. Положенням статті 11 щодо комп'ютерних програм застосовуються *mutatis mutandis* до виробників фонограм та будь-яких інших власників прав щодо фонограм, як визначено в законодавстві члена. Якщо за станом на 15 квітня 1994 р. Член мав діючу систему справедливої компенсації власникам прав за прокат фонограм, він може зберегти таку систему за умови, що комерційний прокат фонограм не може завдати суттєвої шкоди виключним правам власників прав на фонограму на відтворення та розмноження копій власників цих прав» [8]. Як можна бачити із вище зазначених положень ч. 1, 2, 3, 4 ст. 14 Угоди про торговельні аспекти прав інтелектуальної власності від 15.04.1994 р. стандарти у сфері розпоряджання майновими правами на об'єкти суміжних прав стосуються як і в попередніх міжнародних договорах аспекту надання майнового права в користування, а також надання можливості здійснювати заходи із запобігання непогодженого використання майнового права на той чи інший згаданий вище об'єкт суміжних прав.

Хотілося б зауважити, що недарма автором даної роботи при розгляді вище зазначених міжнародних договорів застосовується і поняття «стандартів» і «гарантій». На думку автора, дані поняття тісно взаємопов'язані. При цьому термінологічно «гарантії» є чимось ширшим за «стандарти». «Стандарти» є продовженням «гарантій» і не можуть їм суперечити.

Таким чином, міжнародні, європейські стандарти у сфері договірного розпоряджання майновими правами на об'єкти суміжних прав як друга виділена нами складова представлена гарантіями із захисту способів використання таких об'єктів суміжних прав як виконання, фонограма і фактично програма організації мовлення згідно Міжнародної конвенції про охорону інтересів виконавців, виробників фонограм і організацій мовлення від 26.10.1961 р., гарантіями із захисту інтересів виробників фонограм від їх незаконного відтворення згідно Конвенції про охорону інтересів виробників фонограм від незаконного відтворення їхніх фонограм від 29.10.1971 р., гарантіями із захисту інтересів виконавців, виробників фонограм в контексті надання відповідними суб'єктами суміжних прав своїх майнових прав в користування згідно Договору Всесвітньої організації інтелектуальної власності про виконання і фонограми, прийнятого Дипломатичною конференцією 20.12 1996 р., гарантіями із захисту інтересів виконавців, виробників фонограм, радіомовних організацій в контексті надання їхнього майнового права в користування, а також захисту такого майнового права у зв'язку із непогодженим використання згідно Угоди про торговельні аспекти прав інтелектуальної власності від 15.04.1994 р.

В результаті вище розглянутих складових поняття стандартів у сфері договірного розпоряджання майновими правами на об'єкти суміжних прав, автор даної роботи, приходить до висновку, що дані складові, а саме гарантії, що надаються Конституцією, гарантії, надані Міжнародними

Конвенціями до яких приєдналася наша держава, а також цивільно-правові засади, закріплені в Цивільному кодексі України, в також в профільному Законі України «Про авторське право і суміжні права» є складовими однієї системи.

Розглянувши гарантії, що надаються згідно Міжнародних Конвенцій до яких приєдналася наша держава, автор даної роботи утверджується в вірності судження про те, що об'єкти суміжних прав, а саме виконання, фонограма, відеограма, програма організації мовлення як об'єкти *res incorporales* мають знайти подальше підтвердження та розвиток своєї правової природи в статтях як Цивільного кодексу України, так і профільного Закону України «Про авторське право і суміжні права» в аспекті статей, що стосуються здійснення розпоряджання майновими правами на такі об'єкти, оскільки особливістю всіх представлених форм розпоряджання є те, що предметом виступає майнове право (винятком серед форм розпоряджання майновими правами на об'єкти суміжних прав в аспекті того, що йде ще й передача власне об'єкту суміжних прав, на думку автора, є договір про створення за замовленням об'єкту суміжних прав про, що автором було вже вище зазначено у роботі). Розвиток того, що об'єкти суміжних прав є об'єктами *res incorporales* дозволить, на нашу думку, ефективно подолати існуючі неузгодженості, висвітлені нами на початку роботи, а також заповнити існуючі лакуни. Розроблення ж дефініції творця об'єкту авторського та/або суміжного права та подальший розвиток даного положення в чинному законодавстві України, а саме Цивільному кодексі України, профільному Законі України «Про авторське право і суміжні права» буде сприяти утвердженню репутації нашої держави як такої в якій закріплені високі стандарти із захисту права інтелектуальної власності.

Висновки. Виходячи із вище зазначеного підсумуємо, що станом на сьогодні в українському законодавстві як в Цивільному кодексі України, так і в Законі України «Про авторське право і суміжні права» відсутнє визначення стандартів у сфері розпоряджання майновими правами, в тому числі і на об'єкти суміжних прав. Автором даної роботи стандарти у сфері розпоряджання майновими правами на об'єкти суміжних прав розглядаються як комплексне поняття, яке складається, в першу чергу, з гарантій наданих Конституцією України (вище згадувані статті 41 та 54), в другу чергу, цивільно-правові засади, закріплені в Цивільному кодексі України, профільному Законі України «Про авторське право і суміжні права». Міжнародні, європейські стандарти є невід'ємною частиною стандартів у сфері розпоряджання майновими правами на об'єкти суміжних прав в Україні, а тому розглянуті у даній роботі стандарти утворюють собою єдину систему. Додамо, що згідно ст. 9 Конституції України «Чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України. Укладення міжнародних договорів, які суперечать Конституції України, можливе лише після внесення відповідних змін до Конституції України» [2], згідно ч. 1, 2 ст. 10 Цивільного кодексу України «1. Чинний міжнародний договір, який регулює цивільні відносини, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України, є частиною національного цивільного законодавства України. 2. Якщо у чинному міжнародному договорі України, укладеному у встановленому законом порядку, містяться інші правила, ніж ті, що встановлені відповідним актом цивільного законодавства, застосовуються правила відповідного міжнародного договору України» [3]. Тому, відповідно стандарти у сфері розпоряджання майновими правами на об'єкти суміжних прав в нашій державі представляють собою трирівневу систему, що складається як вже було сказано вище з гарантій наданих Конституцією України, цивільно-правових засад, закріплених в міжнародних договорах, ратифікованих Україною, цивільно-правових засад, закріплених в Цивільному кодексі України, профільному Законі України «Про авторське право і суміжні права» як основних нормативно-правових актах у даній сфері відносин.

Говорячи про правову природу об'єктів права інтелектуальної власності та об'єктів суміжних прав, зокрема, відмежування права інтелектуальної власності від права власності на річ – в діючому українському законодавстві, на наш погляд, знайшло відображення розуміння об'єктів суміжних прав як *res incorporales*. Саме тому, на думку автора, особливістю правової природи майнового права на об'єкти суміжних прав є його подільність, а способи використання (перелік, яких є невиключним) є його складовою. При цьому, легальні визначення майнового права на об'єкт права інтелектуальної власності, об'єкт суміжних прав, нажаль, поки відсутні. На думку автора, розуміння об'єктів суміжних прав як *res incorporales* має бути до кінця розвинуто і у формах розпоряджання майновими правами на об'єкти суміжних прав.

Говорячи про стандарти у сфері розпоряджання майновими правами з точки зору існуючих форм розпоряджання згідно українського законодавства автор приходить до висновків щодо необхідності прописування моменту переходу майнового права у формах розпоряджання майновими правами на об'єкти суміжних прав у зв'язку з необхідністю захисту інтересів творця, а також розроблення дефініції творця об'єкта авторського та/або суміжного права. Особливої актуальності вище зазначені питання набувають у зв'язку з розглядом таких форм розпоряджання як трудовий

договір (контракт) в частині розподілу майнових прав на об'єкт суміжних прав, договір створення за замовленням та використання об'єкту суміжних прав, які були розглянуті автором вище у тексті роботи.

Автором пропонується наступна дефініція творця авторського та/або суміжного права як фізичної особи, яка своєю творчою діяльністю створила об'єкт авторського та/або суміжного права. Запропонована дефініція має знайти своє подальше узгодження із визначеними згідно діючого українського законодавства суб'єктами суміжних прав шляхом відповідного доповнення. Пропонується викласти, зокрема, ч. 1 ст. 450 Цивільного кодексу України у наступній редакції «1. Первинними суб'єктами суміжних прав є творець об'єкту суміжних прав, виконавець, виробник фонограми, виробник відеограми, організація мовлення. За відсутності доказів іншого, творцем об'єкту суміжних прав, виконавцем, виробником фонограми, виробником відеограми вважаються особи, імена (найменування) яких зазначені у фонограмі, відеограмі та їх копіях або на упаковці, що містить примірники фонограми, відеограми». Ч. 1 ст. 35 Закону України «Про авторське право і суміжні права» пропонується викласти у наступній редакції «1) суміжні права творця об'єкту суміжних прав – особисті немайнові права творця на об'єкт суміжних прав і майнові права творця на об'єкт суміжних прав; 2) суміжні права виконавця – особисті немайнові права виконавця і майнові права на виконання; 3) суміжні права виробника фонограми – право на ім'я (найменування) виробника фонограми і майнові права на фонограму; 4) суміжні права виробника відеограми – право на ім'я (найменування) виробника відеограми і майнові права на відеограму; 5) суміжні права організації мовлення – право на найменування організації мовлення і майнові права на програму організації мовлення». Ч. 2 ст. 35 Закону України «Про авторське право і суміжні права» пропонується викласти у наступній редакції «2.Суб'єктами суміжних прав є: 1) творець (первинний суб'єкт суміжних прав на об'єкт суміжних прав), спадкоємці творця та інші фізичні або юридичні особи, які набули майнові права об'єкт суміжних прав на підставі договору або закону; 2) виконавець (первинний суб'єкт суміжних прав на виконання), спадкоємці виконавця та інші фізичні або юридичні особи, які набули майнові права на виконання на підставі договору або закону; 3) виробник фонограми (первинний суб'єкт суміжних прав на фонограму), спадкоємці (правонаступники) виробника фонограми та інші фізичні або юридичні особи, які набули майнові права на фонограму на підставі договору або закону; 4) виробник відеограми (первинний суб'єкт суміжних прав на відеограму), спадкоємці (правонаступники) виробника відеограми та інші фізичні або юридичні особи, які набули майнові права на відеограму на підставі договору або закону; 5) організація мовлення (первинний суб'єкт суміжних прав на програму організації мовлення), правонаступники організації мовлення та інші фізичні або юридичні особи, які набули майнові права на програму організації мовлення на підставі договору або закону».

І наостанок, переконані, що як введення дефініції творця об'єкта авторського та/або суміжного права, так само як і введення його до суб'єктів суміжних прав аж ніяк не призведе до дисбалансу особистих немайнових та майнових прав інших суб'єктів, оскільки без, зокрема, технічних можливостей останніх створення деяких об'єктів суміжних прав стало б абсолютно неможливим, але при цьому дійсні творці об'єктів суміжних прав залишаються поза системою стандартів з розпоряджання майновими правами, яку ми розглянули у даній роботі, тобто, нажаль, вони є «знеособленими».

Риторичним, а можливо і ні питанням, яким би автор хотів завершити дану роботу є питання про те, чому, беручи до рук літературні твори ми знаємо імена авторів, які їх написали, а не лише те чи інше видавництво, яке здійснило опублікування відповідних творів при цьому, абсолютно розуміючи, що без наполегливої і важкої праці останніх імена авторів залишилися б так нікому і не відомими…Можливо останній симбіоз можливий не лише щодо об'єктів авторського права, а й об'єктів суміжних прав?

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Закон України «Про авторське право і суміжні права». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20#n855.
2. Конституція України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text.
3. Цивільний кодекс України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text.
4. Міжнародна конвенція про охорону інтересів виконавців, виробників фонограм і організацій мовлення від 26.10.1961 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_763#Text.
5. Конвенція про охорону інтересів виробників фонограм від незаконного відтворення їхніх фонограм від 29.10.1971 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_124#Text.
6. Договір Всесвітньої організації інтелектуальної власності про виконання і фонограми, прийнятий Дипломатичною конференцією 20.121996 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_769#Text.

7. Інформаційний лист Вищого господарського суду України від 13.10.2008 р. № 01-8/620 «Про набрання чинності Протоколом про вступ України до Світової організації торгівлі та Угоду ТРІПС». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v_620600-08#Text.
8. Угода про торговельні аспекти прав інтелектуальної власності від 15.04.1994 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/981_018#Text.

УДК 347.78
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.1.62

ПРАВОВИЙ АСПЕКТ АВТОРСЬКОГО ПРОДУКТУ, СТВОРЕНОГО ЗА ДОПОМОГОЮ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ

Пирога І. С.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри конституційного права
та порівняльного правознавства
Ужгородського національного університету
e-mail: maksa7@meta.ua

Колб С.О.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри права Волинського інституту
імені В'ячеслава Липинського ПрАТ «ВНЗ МАУП»,
адвокат АО» Бона Фіде»
e-mail: Kolbserhii86@gmail.com

Пирога І.С., Колб О.С. Правовий аспект авторського продукту, створеного штучним інтелектом.

Вказується, як в Україні, так і в міжнародному масштабі відсутня сформована судова практика з розгляду подібних справ. Проблематика інтелектуальних прав на результати творчої діяльності штучного інтелекту характеризується значною складністю та браком єдиного підходу до вирішення. Законодавча база більшості держав не встигає пристосовуватися до динамічного технологічного прогресу, внаслідок чого правові питання авторства творів, створених ШІ, залишаються предметом активних дискусій.

У статті розглядаються проблеми, пов'язані із законодавчим регулюванням сфери інтелектуальної власності. Серед таких проблем – високий рівень незаконного використання інтелектуальної власності, порушення права на авторський твір, недостатня охорона інтелектуальної власності, низький рівень правосуддя. У зв'язку з розвитком високих технологій штучного інтелекту особлива увага приділяється проблемам, з якими стикається система інтелектуальної власності, зокрема авторське право та саме визначення авторства. Акцент зроблено на особливостях технології, що характеризується здатністю до самонавчання та автономного прийняття творчих рішень. Зазначено, що проблема має практичне значення, адже результати діяльності штучного інтелекту вже використовуються у комерційних цілях.

Автори ставлять собі два завдання: по-перше, дослідити змістовне наповнення термінів «штучний інтелект» та «авторське право» у сучасному академічному дискурсі; по-друге, з урахуванням аналізу наукових думок запропонувати певні зміни до законодавства. Важливим завданням для законодавця є приведення до європейських та міжнародних стандартів нормативно-правових актів у сфері інтелектуальної власності, оскільки інтеграція у європейську спільноту в умовах сьогодення є надзвичайно актуальною проблемою для нашої держави.

У статті здійснено аналіз основних положень Закону України «Про авторське право і суміжні права» та «Закону про штучний інтелект» Європейського Союзу. Наголошено на необхідності подальшої гармонізації законодавства у сфері інтелектуальної власності з нормами законодавства Європейського союзу, усунення прогалин в чинному законодавстві, пов'язаних зі здійсненням та захистом права інтелектуальної власності, враховуючи міжнародний досвід.

Ключові слова: інтелектуальна власність, авторське право, штучний інтелект, творчість, законодавство ЄС та України.

Pyroha I.S., Kolb O.S. Legal aspect of the copyright product, created by artificial intelligence.

It is indicated that both in Ukraine and internationally there is no established judicial practice on the consideration of such cases. The issue of intellectual rights to the results of the creative activity of artificial intelligence is characterized by significant complexity and the lack of a unified approach to the solution. The legislative framework of most states does not have time to adapt to dynamic technological progress, as a result of which the legal issues of authorship of works created by AI remain the subject of active discussions.

The article examines the problems associated with the legislative regulation of the sphere of intellectual property. Among such problems are the high level of illegal use of intellectual property, violation of the

right to a copyrighted work, insufficient protection of intellectual property, and a low level of justice. In connection with the development of high technologies of artificial intelligence, special attention is paid to the problems faced by the intellectual property system, in particular copyright and the very definition of authorship. The emphasis is on the features of the technology, which is characterized by the ability to self-learn and autonomously make creative decisions. It is noted that the problem has practical significance, since the results of artificial intelligence are already used for commercial purposes. The authors set themselves two tasks: first, to investigate content of the terms "artificial intelligence" and "copyright" in modern academic discourse; second, to propose certain changes to the legislation, taking into account the analysis of scientific opinions. An important task for the legislator is to bring the regulatory legal acts in the field of intellectual property into line with European and international standards, since integration into the European community in today's conditions is an extremely urgent problem for our state.

The article analyzes the main provisions of the Law of Ukraine «On Copyright and Related Rights» and the «Law on Artificial Intelligence» of the European Union. The need for further harmonization of legislation in the field of intellectual property with the norms of European Union legislation, elimination of gaps in current legislation related to the implementation and protection of intellectual property rights, taking into account international experience, is emphasized.

Key words: intellectual property, copyright, artificial intelligence, creativity, EU and Ukrainian legislation.

Постановка проблеми. Актуальність цієї роботи полягає у дослідженні законодавства, пов'язаного з авторським правом продукту, створеного штучним інтелектом, а також питань його правомірного використання, виходячи з чинного законодавства. В Україні та світі поки що немає усталеної судової практики щодо таких випадків. Питання авторських прав на твори, створені штучним інтелектом, є складним і поки що не має однозначного вирішення. У більшості країн законодавство не встигає адаптуватися до стрімкого розвитку технологій, тому правові аспекти авторства таких творів залишаються дискусійними. Законодавство кожної країни з кожним роком зазнає змін, оскільки прогрес не стоїть на місці і регулювання нових сфер старими нормами права не можуть регулюватись. У зв'язку з цим дослідження втрачають свою актуальність. Розгляд правового аспекту різних сфер щороку буде актуальним через модернізацію правових систем.

У сучасному світі об'єкти авторського права набули широкого поширення у всіх сферах людської діяльності. У зв'язку з цим розроблено юридичну форму для творів науки, літератури та мистецтва як специфічного об'єкта законодавчого регулювання. Наука, як і правозастосовна практика, не встигає за швидким розвитком медіапростору в Інтернеті.

Стан опрацювання проблеми. У галузі досліджень, пов'язаних з використанням технологій штучного інтелекту, працює низка науковців. Серед відомих вітчизняних дослідників цієї галузі слід виокремити Ю.М. Бисагу, О.І. Харитонову, Д.М. Бєлова, М. Хеленюк, В.В. Заборовського та ін. Однак, існує потреба в подальшому дослідженні вказаної проблематики.

Метою статті є вирішення двох завдань: з одного боку, на основі вивченого матеріалу встановити, що у сучасному законодавстві мається на увазі під поняттями «авторське право», «штучний інтелект» та відповісти на поставлене питання про авторство результату діяльності штучного інтелекту, а з іншого – запропонувати зміни до Цивільного кодексу України.

Виклад основного матеріалу. З розвитком технологій, появою Інтернету кількість способів порушень авторських прав збільшилась. Раніше порушення були пов'язані з вчиненням протиправних дій з матеріальними носіями: книгами, касетами, дисками тощо. З розвитком штучного інтелекту виникають нові питання, хто володіє авторськими правами на створені ним твори.

Концепцією розвитку штучного інтелекту в Україні, схваленою розпорядженням Кабінету Міністрів України від 2 грудня 2020 р. № 1556 визначено: «Штучний інтелект – організована сукупність інформаційних технологій, із застосуванням якої можливо виконувати складні комплексні завдання шляхом використання системи наукових методів досліджень і алгоритмів обробки інформації, отриманої або самостійно створеної під час роботи, а також створювати та використовувати власні бази знань, моделі прийняття рішень, алгоритми роботи з інформацією та визначати способи досягнення поставлених завдань» [1]. Виходячи з цього визначення не ясно, чи може штучний інтелект виступати автором результату його діяльності, чи автором буде визнаний хтось інший.

Цивільний кодекс України трактує право інтелектуальної власності як право особи на результати інтелектуальної чи творчої діяльності, а також на інші об'єкти, що підпадають під це право. До складу прав інтелектуальної власності входять як особисті немайнові, так і майнові права. Авторське право – це інтелектуальні права на твори науки, літератури та мистецтва. Автору твору належить право на виключне використання свого твору. Протягом певного часу він може його

контролювати, а також отримувати доходи. Авторське право є важливим інструментом для захисту творчої діяльності та стимулювання нових ідей та інновацій. [2, ст. 418].

Питання авторства продукту, створеного штучним інтелектом, є досить складним і досі немає однозначної відповіді. У більшості країн закони про авторське право не враховують можливість створення творів штучним інтелектом, тому немає чітких правил, хто є автором таких творів. Існуючі закони не враховують нові технології та можливості, що надає штучний інтелект [3].

У Європейському Союзі система правового захисту авторського права встановлює вимоги до оригінальності та участі людини як автора, яка втілює свої творчі задуми. Тут розрізняють об'єкти, створені штучним інтелектом, та ті, які створені за допомогою штучного інтелекту.

Наприклад, Суд Європейського Союзу у своїх рішеннях наголошує, що авторське право застосовується тільки до творів, які є результатом оригінального інтелектуального внеску їх автора (рішення CJEU C-5/08 Infopaq International A/S проти Danske Dagbaldes Forening) [4]. Це означає, що об'єкти, створені за допомогою штучного інтелекту, можуть отримати захист авторського права лише у випадку значного впливу людини під час їх створення. Проте визначення того, що вважається значним і творчим внеском людини, залишається складним і суперечливим питанням. Таким чином, як правило, контент, створений виключно штучним інтелектом, не захищається авторським правом.

01 січня 2023 р. вступив в силу новий Закон України «Про авторське право та суміжні права» [5]. Закон визначає: «автор – фізична особа, яка своєю творчою діяльністю створила твір» (ст. 1); Згідно статті 5 Закону «1. Авторське право становлять особисті немайнові права автора і майнові права суб'єктів авторського права. 2. Первинним суб'єктом авторського права є автор твору. Суб'єктами майнових авторських прав можуть бути також інші фізичні або юридичні особи, до яких перейшли майнові права на твір на підставі правочину або закону».

Отже, Закон не передбачає можливості надання авторських прав штучному інтелекту. Згідно українського законодавства штучний інтелект не може бути автором та мати авторські права на створені об'єкти, оскільки для отримання авторських прав необхідна творча та оригінальна діяльність фізичної особи. Водночас неоригінальні об'єкти, створені штучним інтелектом, підпадають під захист правом особливого роду, а їх власниками визнаються власники виключних прав на відповідну комп'ютерну програму. Тобто в даному аспекті законодавство в Україні, як і в більшості інших країн світу, допускає застосування першого підходу до визначення авторства на об'єкти, створені штучним інтелектом.

Однак, якщо штучний інтелект був лише допоміжним інструментом у творчій діяльності людини та було створено саме оригінальний об'єкт, цілком ймовірно, що правом авторства може бути наділений і користувач інструменту штучного інтелекту. Разом з тим ліцензійні умови та правила використання такої комп'ютерної програми (інструменту) будуть мати ключову роль у визначенні авторства на об'єкт, створений за допомогою штучного інтелекту, а тому це слід враховувати при використанні генеративного штучного інтелекту.

Також і судова практика поки що не дає чіткої відповіді на це питання. Кожен випадок розглядається індивідуально, та рішення приймається на основі конкретних обставин.

У рамках дослідження було проведено експеримент. Ми використовували чат-бот «ChatGPT» для отримання відповідей на запитання про авторство та штучний інтелект. Так на запитання «Судова практика у визначенні авторського права за штучним інтелектом» була отримана наступна відповідь: «Поки що судової практики з цього питання практично немає, тому що випадки, коли штучний інтелект створює продукти, лише починають з'являтись. Проте вже є кілька прецедентів, які можуть бути прикладом.

Наприклад, у 2018 році у США суд розглянув справу про те, кому належить авторське право на фотографії, зробленій мавпою. Фотографія була зроблена на камеру, залишену фотографом на землі, і мавпа випадково натиснула кнопку спуску затвора. Суд вирішив, що авторство належить не мавпі, а власнику камери, оскільки він підготував усі умови для створення фотографії.

У 2024 році чеський суд розглянув справу, де позивач намагався довести своє авторство на зображення, створене за допомогою текстового запиту до штучного інтелекту-моделі. Суд відхилив позов, оскільки:

- Позивач не зміг надати достатніх доказів, що саме він створив зображення за допомогою конкретного запиту.
- Згідно з чеським законодавством, автором може бути лише фізична особа, а не ШІ.

Це рішення стало першим у Чехії, яке прямо стосується авторських прав на твори, створені штучним інтелектом.

Ще одним прикладом, у травні 2025 року музичні видавництва, включаючи Universal Music Group, подали позов проти компанії Anthropic. Позов стосується використання авторських текстів

пісень для навчання штучного інтелекту-моделі Claude. Під час слухання з'ясувалося, що експерт компанії посилався на неіснуюче джерело, згенероване штучним інтелектом. Суддя вимагала пояснень від Anthropic щодо цього інциденту.

Отже, виникають питання: Хто може називати себе автором цього тексту? Чи можемо ми використовувати його у своїй роботі? Якщо ми відредагуємо цей текст, чи зміниться тоді положення? Питання, на які в сучасному законодавстві немає однозначної відповіді.

Ось що думає з цього приводу сам бот: «наукова стаття, написана за допомогою штучного інтелекту, може бути визнана написаною вченим, якщо автором статті є людина, яка створила та налаштувала алгоритм штучного інтелекту. Але якщо ми внесемо зміни до цього тексту, він буде написаний не повністю самим штучним інтелектом. Також ми вигадали конкретні питання, і отримали окремі відповіді на них, об'єднали їх, поставивши в потрібному порядку, і внесли зміни.

Отже, виникає питання про те, як захистити права авторів, якщо продукти створюються без участі людини. У зв'язку з цим в Україні, та й загалом у світі, вже почалися дискусії щодо необхідності створення нових законів та правил, які враховували б можливості штучного інтелекту та захищали б права авторів. Одним із можливих рішень є внесення змін до Цивільного кодексу України.

Таким чином, права на продукти, створені за допомогою штучного інтелекту, можуть бути захищені та встановлені відповідно до закону. Це важливо для забезпечення справедливості та захисту інтересів усіх сторін, включаючи авторів, користувачів та розробників штучного інтелекту.

Також можливе створення спеціальних комісій чи експертних груп, які визначатимуть авторство продуктів, створених з допомогою штучного інтелекту. Ці групи повинні містити фахівців у галузі штучного інтелекту, юристів та інших зацікавлених сторін. Крім того, як пропозиція, можна розробити нові ліцензійні угоди для даних продуктів, які б враховували особливості їх створення та захищали б права авторів.

Хоча на даний момент законодавство більшості країн не передбачає можливості надання ШІ авторських прав, але в майбутньому це може змінитися. Також необхідно враховувати етичні та практичні аспекти використання ШІ у творчій діяльності. Наприклад, необхідно вирішувати питання власності на твір, який був створений ШІ, та забезпечувати компенсацію творцям за використання їхньої праці. Наступним кроком в розв'язанні питання визнання ШІ автором твору може бути створення міжнародних стандартів та норм, які визначатимуть правила використання ШІ в творчій діяльності та встановлюватимуть механізми захисту прав творців та власників ШІ [6]. Об'єкти інтелектуальної власності, як правило, виникають унаслідок творчого процесу [7].

Право інтелектуальної власності, хоча й регулюється переважно національними нормативно-правовими актами, має виражений міжнародний вимір. Історія розвитку людської творчості засвідчує, що жодна країна окремо не спроможна забезпечити повноцінний захист інтелектуальних прав, оскільки правові норми, чинні в межах однієї держави, не мають сили на території інших. Це створює передумови для транскордонних порушень авторських прав, якщо вони були зареєстровані лише на національному рівні. Саме тому авторське право стало одним із перших об'єктів, який почали врегульовувати на міжнародному рівні через прийняття універсальних міжнародних угод, таких як Паризька конвенція з охорони промислової власності [8] та Бернська конвенція з охорони літературних і художніх творів [9].

Автором результату інтелектуальної діяльності, твору науки, літератури чи мистецтва визнається громадянин, відповідно, не може бути сам штучний інтелект, творчою працею якого створено такий результат, причому законодавством також не врегульовано, що мається на увазі під «творчою працею», але у цьому випадку конкретної творчої праці ніхто не доклав. Єдиним, що підходило б під цей критерій, і те, що запит написаний користувачем, як і редагування результату, слід визнати , що він є автором цього твору.

Отже, ми пропонуємо доповнити Цивільний Кодекс України окремою статтею, або абзацом: «Автором результату, згенерованого штучним інтелектом, визнається громадянин, який скористався ним для створення продукту».

Станом на травень 2025 року, згідно з чинним законодавством України та усталеною міжнародною практикою, штучний інтелект (ШІ) не може бути визнаний автором твору. Ключовим аспектом авторського права є поняття творчої діяльності людини. Українське законодавство, зокрема Закон України «Про авторське право і суміжні права», чітко визначає автором фізичну особу, яка своєю творчою працею створила твір. Аналогічні норми діють у більшості країн світу. Авторство передбачає наявність творчого задуму, інтелектуального внеску та оригінальності, що наразі вважається прерогативою людини.

1 серпня 2024 року набув чинності Закон «Про штучний інтелект», прийнятий Європейським Союзом (EU AI Act) [10]. Цей Закон є першою у світі спробою комплексного регулювання ШІ. Закон надає розробникам чіткі вимоги та формулює обов'язки щодо використання ШІ. Однак, Закон про

ШІ безпосередньо не вирішує питання про те, хто є автором твору, створеного штучним інтелектом, і не надає ШІ статусу автора. Основна мета Закону про ШІ – класифікувати системи штучного інтелекту за рівнем ризику та встановити відповідні вимоги щодо безпеки, прозорості, відстежуваності, недискримінації та екологічності. Він спрямований на забезпечення етичного використання ШІ та врегулювання питань відповідальності.

Хоча Закон про ШІ прямо не визначає авторство для контенту, згенерованого штучним інтелектом, він містить положення, які мають значний вплив на сферу авторського права. Однією з ключових вимог до розробників моделей ШІ загального призначення (GPAI), таких як ChatGPT, є обов'язок «складати та робити загальнодоступним достатньо детальний опис контенту, використаного для навчання моделі ШІ». Це положення покликане допомогти власникам авторських прав відстежувати використання їхніх творів для навчання ШІ та реалізовувати свої права.

Закон зобов'язує провайдерів моделей ШІ загального призначення впроваджувати політику дотримання законодавства ЄС про авторське право. Це включає повагу до так званих «застережень про права» (opt-outs), які дозволяють авторам забороняти використання своїх робіт для цілей глибинного аналізу текстів і даних (text and data mining, TDM), що є основою для навчання багатьох ШІ-моделей, відповідно до Директиви ЄС про авторське право на єдиному цифровому ринку (DSM Directive 2019/790/EU).

Закон передбачає вимоги щодо маркування певного контенту, згенерованого або зміненого за допомогою ШІ (наприклад, «діпфейків»), щоб користувачі були поінформовані про його походження. Хоча це безпосередньо не стосується авторства, така ідентифікація може мати значення для визначення можливості захисту такого контенту авторським правом у юрисдикціях, де вимагається людське авторство.

Важливо зазначити, що в Європейському Союзі, як і в більшості країн світу, основоположним принципом авторського права є вимога людського авторства. Твір може бути захищений авторським правом, якщо він є результатом власної інтелектуальної творчості людини, що відображає її особистість та вільний творчий вибір. Наразі твори, повністю згенеровані штучним інтелектом без значного творчого втручання людини, як правило, не підлягають охороні авторським правом саме через відсутність людського автора.

Закон про ШІ не змінює цього фундаментального підходу. Він радше спрямований на врегулювання використання ШІ-систем, зокрема у контексті використання ними даних, захищених авторським правом, аніж на надання авторських прав самому штучному інтелекту. Нещодавно Комісія ЄС розпочала консультації щодо «Кодексу практики для постачальників моделей штучного інтелекту загального призначення» (GPAI), який стосуватиметься таких важливих аспектів, як прозорість, авторське право, управління ризиками.

Висновок. Таким чином, хоча Закон ЄС про штучний інтелект встановлює важливі правила щодо прозорості використання навчальних даних та дотримання існуючого авторського права, він не надає штучному інтелекту статусу автора і не змінює фундаментальних принципів визначення авторства, які базуються на творчому внеску людини. Питання про те, як найкраще захистити твори, створені за значної участі ШІ, та хто в таких випадках може вважатися автором, залишається предметом активних дискусій серед юристів та експертів. Втім, традиційне авторське право залишається в силі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 2 грудня 2020 року № 1556-р «Про схвалення Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-2020-%D1%80#Text.
2. Цивільний кодекс України. Документ 435-IV в редакції від 09.04.2025. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text.
3. Хеленюк М. Штучний інтелект vs авторське право: закони різних країн. URL: https://yurgazeta.com/dumka-eksperta/shtuchniy-intelekt-vs-avtorske-pravo-zakoni-riznih-krayin.html.
4. Рішення CJEU C-5/08 Infopaq International A/S проти Danske Dagbaldes Forening. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A62008CJ0005.
5. Про авторське право та суміжні права: Закон України від 01.12.2022 № 2811-IX; в редакції від 15.11.2024. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20#Text.
6. Бисага Ю.М., Бєлов Д.М., Заборовський В.В. Штучний інтелект та авторські і суміжні права. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія право.* Випуск № 76, частина 2, 2023.
7. Харитонова О.І. Літературні та наукові твори як об'єкт авторських прав. *Часопис цивілістики*. 2016. Вип. 21. С. 100–104.

8. Паризька конвенція про охорону промислової власності, 20.03.1883. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_123?find=1&text=%D1%81%D0%BE%D1%8E%D0%B7#Text.
9. Бернська конвенція про охорону літературних і художніх творів, 09.09.1886. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_051#Text.
10. Закон ЄС про штучний інтелект. ELI: http://data.europa.eu/eli/reg/2024/1689/oj.

УДК 347.51
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.1.63

КОМПЕНСАЦІЯ МОРАЛЬНОЇ ШКОДИ, ЗАВДАНОЇ ЗБРОЙНОЮ АГРЕСІЄЮ, ЗА ЗАГИБЕЛЬ ЧЛЕНА СІМ'Ї: СУДОВА ПРАКТИКА

Попова С.О.,
доктор філософії у галузі «Право»,
старший викладач кафедри цивільного права та процесу
Навчально-наукового інституту № 5
Харківського національного університету внутрішніх справ

Попова С.О. Компенсація моральної шкоди, завданої збройною агресією, за загибель члена сім'ї: судова практика.

Стаття присвячена дослідженню питання можливості компенсації моральної шкоди, завданої збройною агресією, за загибель члена сім'ї. Проаналізовано судову практику, яка стосується безпосередньо визначення розміру компенсації немайнової шкоди, спричинену збройною агресією рф проти України. Визначено, що для моральної шкоди доцільніше застосувати категорію «компенсація» замість «відшкодування» у зв'язку з тим, що відшкодування стосується різнозначної виплати, у той час, як немайнова сфера не підлягає точному розрахунку. Під час дослідження рішень вітчизняних судів виявлено, що під час звернення до України як до відповідача у позовах про відшкодування шкоди, завданої збройною агресією, за загибель члена сім'ї, суди відмовляють у задоволенні позовних вимог. Зазначено, що єдиним наявним механізмом, який сьогодні є можливим – це звернення із позовом до національних судів або до Європейського суду з прав людини, де відповідачем є рф. Встановлено, що універсальної методики розрахунку моральної шкоди немає, а її наявність спричинить проблеми у правозастосуванні. Визначено, що розмір компенсації моральної (немайнової) шкоди суд визначає залежно від характеру та обсягу страждань (фізичних, душевних, психічних тощо), яких зазнала особа, характеру немайнових втрат (їх тривалості, можливості відновлення тощо) та з урахуванням інших обставин. Досліджено, що критеріями розрахунку немайнової шкоди, завданої збройною агресією у зв'язку із загибеллю члена сім'ї є наявність родинних зв'язків та ступінь споріднення, інтенсивність та тривалість моральних страждань, що охоплює глибину горя, наявність психологічних розладів, зміни у способі життя та потребу у психологічній підтримці.

Встановлено, що проблемним питанням у можливості звернення за компенсацією моральної шкоди, завданої збройною агресією, за загибель члена сім'ї є наявність родинних зв'язків із загиблою особою у позивача, що вирішується встановленням факту постійного спільного проживання однією сім'єю. Важливим аспектом у доказуванні факту спільного проживання може бути попередній договір, який врегульовує сімейні правовідносини між особами.

Ключові слова: моральна (немайнова) шкода, збройна агресія, член сім'ї, подружжя, сімейні правовідносини, сімейне право, компенсація, відшкодування, договір, відповідальність, судовий захист.

Popova S.O. Compensation for moral damage caused by armed aggression for the death of a family member: judicial practice.

The article is devoted to the study of the possibility of compensation for moral damage caused by armed aggression due to the death of a family member. The judicial practice directly related to determining the amount of compensation for non-pecuniary damage caused by the armed aggression of the Russian Federation against Ukraine is analyzed. It is determined that for moral damage, it is more appropriate to use the category of "compensation" instead of "reimbursement" due to the fact that reimbursement refers to a payment of varying amounts, while the non-property sphere is not subject to precise calculation. During the study of domestic court decisions, it was found that when Ukraine is sued as a defendant in claims for compensation for damage caused by armed aggression through the death of a family member, the courts refuse to satisfy the claims. It is noted that the only available mechanism that is possible today is to file a lawsuit with national courts or the European Court of Human Rights, where the Russian Federation is the defendant. It has been established that there is no universal methodology for calculating moral damage, and its existence would cause problems in law enforcement. It has been determined that the amount of compensation for moral (non-pecuniary)

damage is determined by the court depending on the nature and extent of the suffering (physical, emotional, mental, etc.) experienced by the person, the nature of the non-pecuniary losses (their duration, possibility of recovery, etc.) and taking into account other circumstances. It has been found that the criteria for calculating non-property damage caused by armed aggression in connection with the death of a family member are the existence of family ties and the degree of kinship, the intensity and duration of moral suffering, which includes the depth of grief, the presence of psychological disorders, changes in lifestyle, and the need for psychological support.

It has been established that a problematic issue in the possibility of claiming compensation for moral damage caused by armed aggression for the death of a family member is the existence of family ties with the deceased person on the part of the claimant, which is determined by establishing the fact of permanent cohabitation as one family. An important aspect in proving the fact of cohabitation can be a preliminary agreement regulating family legal relations between individuals.

Key words: moral (non-property) damage, armed aggression, family member, spouse, family legal relations, family law, compensation, reimbursement, agreement, liability, judicial protection.

Постановка проблеми. У сучасних реаліях після початку повномасштабного вторгнення росії на територію України порушення майнових та особистих немайнових прав уже не викликають здивування. Увесь цей час ще з 2014 року після анексії Автономної Республіки Крим, окупації частини Донецької та Луганської областей український народ проживає з впевненістю, що агресор буде переможений та буде компенсувати шкоду, завдану воєнними діями у повному обсязі. І така компенсація буде стосуватися не лише фактичних майнових збитків, тобто знищеного чи відібраного майна, викрадення грошових коштів тощо, а й моральної шкоди. Велика кількість громадян України втратили рідних, що завдало їм непоправних страждань. Загибель членів сім'ї (чоловіка, дружини, дітей, батьків, тощо) внаслідок збройної агресії відображається не лише на психіці, але й впливає на подальше життя осіб. У когось руйнується сім'я, відбувається втрата годувальника, партнера по життю. Така шкода має виключно немайновий характер, що ускладнює можливість її точного розрахунку, а також ефективної компенсації.

Чинне законодавство України передбачає загальні положення щодо компенсації моральної шкоди, проте особливості її компенсації в умовах воєнного стану, спричиненої саме збройною агресією за загибель близької особи, залишаються недостатньо врегульованими.

Мета цього дослідження полягає в комплексному аналізі проблемних питань, що виникають при компенсації моральної шкоди, завданої збройною агресією, за загибель іншого з подружжя, а також розробка обґрунтованих пропозицій щодо вдосконалення правового регулювання та механізмів її реалізації.

Стан опрацювання проблематики. Питання компенсації моральної шкоди загалом є поширеним предметом наукового дослідження в українській цивілістиці. Значний внесок у розуміння сутності моральної шкоди та методики розрахунку її компенсації зробив Р. Стефанчук. Разом з тим, окремі питання щодо компенсації моральної шкоди, у тому числі, як сатисфакції у практиці ЄСПЛ розглядала С. Попова, а також В. Фікфак. Проблематику права на компенсацію моральної шкоди членів сім'ї досліджувала О. Ракул. Проте, науковець вивчала вказане питання лише у контексті смерті потерпілого.

Водночас, незважаючи на значний обсяг наукових напрацювань у сфері компенсації моральної шкоди, вивчення проблематики завдання страждань особам, постраждалим через збройну агресію є недостатнім. Це зумовлює необхідність подальшого поглибленого дослідження цієї проблематики, а також проведення аналізу судової практики.

Виклад основного матеріалу. Моральна шкода є складною по своїй суті для правової оцінки, оскільки вона стосується немайнової сфери особистості. Відповідно до ст. 23 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України), моральна шкода полягає у фізичному болю та стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я, у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з протиправною поведінкою щодо неї самої, членів її сім'ї чи близьких родичів; у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку із знищенням чи пошкодженням її майна, у приниженні честі та гідності фізичної особи, а також ділової репутації фізичної або юридичної особи [1]. Таким чином, зважаючи на вказані критерії, які за своєю суттю є оціночними, так як не підлягають точному визначенню, можна стверджувати, що будь-яка протиправна поведінка стосовно фізичної особи може завдати їй страждань, які проявляються як моральна шкода. До того ж, законодавець справедливо відзначив, що так само протиправні дії щодо членів сім'ї особи завдає їй чималої немайнової шкоди, що підлягає компенсації.

Варто зазначити, що у цьому контексті до моральної шкоди слід застосовувати категорію «компенсація» взамін «відшкодуванню», як визначено цивільним законодавством. Якщо «відшкоду-

вання» стосується відновлення майнового стану та точного розрахунку збитків, то «компенсація» є ширшим поняттям, що є більш сприятливим для застосуванню до немайнової сфери, де точний розрахунок неможливий, а метою є нівелювання негативних наслідків та задоволення потерпілого.

Сьогодні, під час збройної агресії рф на територію України розуміння завдання моральної шкоди набуває особливого, значно глибшого сенсу, зважаючи на характер та масштаби правопорушень. Масштабні руйнування, насильство, численні смерті людей, спричиняють не лише майнові збитки, а й завдають немайнової шкоди. Особливо гостро моральна шкода проявляється у випадках загибелі найближчих родичів. Втрата близьких – це не просто втрата фізичної присутності, це руйнування цілісного світу, який будувався роками на спільних цінностях, планах, емоційній підтримці та безумовній довірі.

Таким чином, при завданні шкоди життю фізичної особи мова йде не лише про відшкодування майнових витрат (витрати на поховання, спорудження надгробку, виплата різного роду допомог особам, які перебували на утриманні померлого), як це передбачено ст. 1200 ЦК України (у випадку смерті потерпілого) [1]. У переважній більшості випадків, ставиться питання про компенсацію саме моральної шкоди, право на яку, в силу закону, набувають особи, які пов'язані з потерпілим родинними, іншими правовими,або навіть без таких – особистими зв'язками [2, с. 57].

Відповідно до ст. 1167 ЦК України встановлює, що моральна шкода, завдана фізичній або юридичній особі неправомірними рішеннями, діями чи бездіяльністю, відшкодовується особою, яка її завдала за наявності вини [1]. У випадку збройної агресії належним відповідачем за заподіяну шкоду є держава-агресор. Це ґрунтується на принципах міжнародного права, які покладають відповідальність за збройні конфлікти та їх наслідки на державу, що порушила міжнародне право. У Постанові Верховного Суду у складі Касаційного цивільного суду від 14 квітня 2022 року у справі № 308/9708/ суд дійшов одностайної згоди, що після початку війни в Україні з 2014 року суд України, розглядаючи справу, де відповідачем визначено рф, має право ігнорувати імунітет цієї країни та розглядати справи про відшкодування шкоди, завданої фізичній особі в результаті збройної агресії рф, за позовом, поданим саме до цієї іноземної країни [3].

Єдиним наявним механізмом, який сьогодні є можливим – це звернення із позовом до національних судів або до Європейського суду з прав людини, де відповідачем є рф. Варто зазначити, що задоволення вимог про компенсацію моральної шкоди, завданої збройною агресією не є гарантією, що особі одразу виплатять їй належне, оскільки поки що здійснюється виплати лише за завдані майнові збитки постраждалим за зруйноване чи пошкоджене житло.

Суб'єктний склад у правовідносинах щодо компенсації моральної шкоди за загибель члена сім'ї включає, з одного боку, особу, яка зазнала втрати, а з іншого – державу-агресора. Проте, у процесі реалізації права на компенсацію можуть виникати питання щодо залучення інших відповідачів, наприклад, органів державної влади України, якщо їхня бездіяльність або недбалість призвела до ненадання своєчасної допомоги або евакуації, чи якщо не доклала всіх зусиль для розслідування злочину. Наприклад, у листопаді 2017 року жінка звернулася до суду з позовом до Держави Україна про відшкодування моральної шкоди, заподіяної терористичним актом, що призвів до загибелі її доньки [4]. І таких позовів є чимало, оскільки держава є гарантом охорони прав і свобод, а також повинна сприяти розслідуванню неприродніх смертей. Проте у більшості випадків справи доходять до Верховного Суду, де такі вимоги задоволенню не підлягають [5;6]. У збройній агресії Україна є постраждалою, а винною – рф.

Водночас, коли особи звертаюся з позовом до рф або до посольства рф в Україні чи Польщі про відшкодування моральної шкоди, то національні суди задовольняють вказані позови. У своїх рішеннях суди, посилаючись на правові висновки зроблені у постановах Верховного Суду від 18 травня 2022 року у справі № 428/11673/19 [7], від 18 травня 2022 року у справі № 760/17232/20-ц [8], які зазначають, що у разі застосування «деліктного винятку» будь-який спір, що виник на її території у громадянина України, навіть з іноземною країною, зокрема й рф, може бути розглянутий та вирішений судом України як належним та повноважним судом. Таким чином, звернення позивача до українського суду є єдиним розумно доступним засобом захисту права, позбавлення якого означало би позбавлення такого права взагалі, тобто заперечувало б саму сутність такого права.

Разом з тим, під час визначення розміру компенсації, суди не задовольняють величезні суми, які рф повинна компенсувати особам за завдання моральної шкоди, незважаючи на той факт, що рф своїми діями загубила величезну кількість життів. Загальновідомим є той факт, що починаючи з 2014 року рф чинить збройну агресію проти України. Наприклад, у своєму рішенні від 02 травня 2025 у справі № 544/431/25 Пирятинський районний суд Полтавської області зазначив, що вважає розмір моральної шкоди, який заявлений позивачем завищеним. Відповідно, вказав на те, що розмір відшкодування моральної (немайнової) шкоди суд визначає залежно від характеру та обся-

гу страждань (фізичних, душевних, психічних тощо), яких зазнала особа, характеру немайнових втрат (їх тривалості, можливості відновлення тощо) та з урахуванням інших обставин [9].

При визначенні розміру такої компенсації суд враховує низку чинників. Серед них виділяється наявність родинних зв'язків та ступінь споріднення, інтенсивність та тривалість моральних страждань, що охоплює глибину горя, наявність психологічних розладів, зміни у способі життя та потребу у психологічній підтримці. Наприклад, у справі № 215/576/22 позивачка посилалася на те, що у зв`язку з загибеллю чоловіка, їй було завдано моральної шкоди, яка полягає у безперервному, невгамовному душевному болі та стражданнях, вона втратила душевний спокій та постійно відчуває незахищеність та розчарування [10]. Також у справі № 370/1205/24 позивач зазначив, що внаслідок загибелі сина у результаті військової агресії російської федерації він відчуває безперервний, невгамовний душевний біль та страждання, втратив душевний спокій, постійно відчуває незахищеність та розчарування [11].

Водночас, спочатку суд визначає чи позивач є належним та чи може звертатися з таким позовом, тобто, чи є членом сім'ї загиблій особі. Проблемними питаннями у цьому контексті є проживання осіб разом без офіційної реєстрації шлюбу чи для доведення факту втрати годувальника. Для встановлення факту проживання однією сім`єю потрібно враховувати у сукупності всі ознаки, що притаманні наведеному визначенню, і предметом доказування у таких справах є факти спільного проживання, ведення спільного господарства, наявності у сторін спільного бюджету, проведення спільних витрат, придбання майна в інтересах сім`ї, наявності між сторонами взаємних прав та обов`язків. Наприклад, у справі № 452/2595/24 Самбірський міськрайонний суд Львівської області задовольнив позов сина про встановлення факту постійного спільного проживання однією сім'єю, тобто ведення спільного господарства, пов`язаності спільним побутом, наявності взаємних прав і обов`язків як сина і батька для того, щоб син міг звернутися з заявою про одноразову виплату після смерті батька-військовослужбовця, що загинув під час виконання військового обов'язку під час повномасштабного вторгнення рф на територію України [12].

Проте, у випадку проживання однією сім'єю з особою, яка не є кровним родичем, то це може бути ускладнено. Наприклад, у справі № 277/313/25 Ємільчинський районний суд Житомирської області задовольнив заяву жінки, яка звернулась до суду щодо встановлення факту її проживання однією сім`єю із чоловіком-військовослужбовцем, який загинув в м. Кремінна Луганської області під час бойових дій [13]. Тобто, для попереднього звернення до суду про компенсацію моральної шкоди у зв'язку з загибеллю цього чоловіка, жінці потрібно було спочатку встановити факт спільного проживання у суді.

Для того, щоб у майбутньому запобігти виникненню проблем, забезпечити захист прав та інтересів членів сім'ї, вони можуть врегулювати свої сімейні правовідносини за домовленістю (договором), якщо це не суперечить вимогам Сімейного кодексу України, інших законів та моральним засадам суспільства. До таких можна віднести договір про спільне проживання чоловіка та жінки, який буде підтвердженням наявності родинних відносин. Або інший непоіменований договір про врегулювання сімейних правовідносин.

Варто зазначити, що універсальних методик розрахунку компенсації моральної шкоди не існує, оскільки це обмежило б невід'ємний дискреційний характер компенсації та призвело б до додаткових суперечок щодо очікуваних сум [14, с. 336]. Водночас, за певних умов універсальна методика не може і не повинна бути «істинною в останній інстанції», з огляду на велику чисельність складних та екстраординарних варіантів життєвих ситуацій. Також, коли суддя дійде висновку, що застосування цієї методики не відповідає принципам розумності та справедливості, а також не виконує основне завдання цивільного процесу [15, с. 251].

При оцінці обґрунтованості вимог про компенсацію моральної шкоди необхідно керуватися принципом розумності, тобто виходити з об`єктивно передбачуваних за обставин конкретної справи втілень моральної шкоди. Відповідно, як основний доказ заподіяння моральної шкоди слід розглядати достатньо переконливі з погляду розумності пояснення потерпілої сторони щодо характеру завданих їй немайнових втрат. Наприклад, щодо тісних зв'язків із членом сім'ї, що це була єдина близька людина, ведення спільного господарства і неможливість тепер виконання певних функції після загибелі особи, смерть одного з подружжя як партнера по життю, втрату дітьми одного з батьків, чи то втрату дитини батьками, коли такі душевні страждання можна пояснити навіть інстинктивно, зважаючи на зв'язки батьків та дітей.

Разом з тим, моральну шкоду не можна відшкодувати в повному обсязі, так як немає (і не може бути) точних критеріїв майнового виразу душевного болю, спокою, честі, гідності особи. Будь-яка компенсація моральної шкоди не може бути адекватною дійсним стражданням, тому будь-який її розмір може мати суто умовний вираз. Розмір відшкодування повинен бути адекватним нанесеній моральній шкоді. Гроші виступають еквівалентом моральної шкоди. Грошові кошти, як загальний

еквівалент всіх цінностей, в економічному розумінні «трансформують» шкоду в загальнодоступне вираження, а розмір відшкодування «обчислює» шкоду. Розмір визначеної компенсації повинен, хоча б наближено, бути мірою моральної шкоди та відновлення стану потерпілого. При визначенні компенсації моральної шкоди складність полягає у неможливості її обчислення за допомогою будь-якої грошової шкали чи прирівняння до іншого майнового еквіваленту. Тому грошова сума компенсації моральної шкоди є лише ймовірною і при її визначенні враховуються характер правопорушення, глибина фізичних та душевних страждань, погіршення здібностей потерпілого або позбавлення його можливості їх реалізації, ступінь вини особи, яка завдала моральної шкоди, якщо вина є підставою для відшкодування, інші обставин, які мають істотне значення, вимоги розумності і справедливості [16].

Водночас, у цьому контексті, коли справа доходить до позовів щодо моральної шкоди, іноді ЄСПЛ вирішує, що встановлення порушення саме по собі є достатнім для потерпілої сторони [17]. Йдеться про момент, коли особа хоче просто притягнути когось до відповідальності за ті переживання, які їй довелося пережити. Сам факт визнання порушника порушником може якимсь чином допомогти потерпілому, хоча б того боку, що вона із цим порушенням не сама [18, с. 204].

Висновки. Отже, на підставі вищезазначеного, можна зробити висновок, що компенсація моральної шкоди, завдана збройною агресією, за загибель члена сім'ї є можливою, так як передбачена національними законодавчими положеннями щодо моральної шкоди. Єдиним наявним механізмом щодо цього є звернення до українського суду або до ЄСПЛ, оскільки через напад рф на територію України держава-агресор позбавляється судового імунітету.

Разом з тим, у контексті отримання реальних виплат з рішення, яке набрало законної сили щодо компенсації моральної шкоди, завданої збройною агресією, за загибель члена сім'ї сьогодні є складним процесом, оскільки держава-агресор не взяла поки на себе жодних зобов'язань, а Україна поки не віднайшла способів примусового стягнення такої компенсації.

Важливим аспектом дослідження є вказівка на те, що у законодавстві та судовій практиці відсутня універсальна методика розрахунку компенсації моральної шкоди і суди під розгляду таких справ виходять із принципів розумності і справедливості, а також, спираючись на практику ЄСПЛ враховували ситуації, коли для потерпілого важливим буде лише факт притягнення порушника до відповідальності. Розмір компенсації моральної шкоди суд визначає залежно від характеру та обсягу страждань, яких зазнала особа, характеру немайнових втрат (їх тривалості, можливості відновлення тощо) та з урахуванням інших обставин. Водночас, спочатку суд визначає чи позивач є належним та чи може звертатися з таким позовом, тобто чи є членом сім'ї загиблій особі. У окремих випадках особи в порядку окремого провадження можуть звернутися до суду про встановлення факту спільного проживання, що дозволяє їм називатися членами сім'ї.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15.
2. Ракул О. Право членів сім'ї або близьких родичів на відшкодування моральної шкоди у випадку смерті потерпілого. *Наука і техніка сьогодні*. 2023. № 9(23). С. 55–64.
3. Постанова Верховного Суду у складі Касаційного цивільного суду року у справі № 308/9708/19 від 14.04.2022. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/104086064.
4. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду у справі № 419/3824/17 від 13.07.2022. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/105325063.
5. Постанова Верховного Суд у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду у справі № 237/2571/17 від 27.07.2022 року. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/105505183.
6. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду у справі № 225/665/18 від 15.01.2024 року. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/116416330.
7. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду у справі № 428/11673/19 від 18.05.2022 року. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/104635313.
8. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду у справі № 760/17232/20-ц від 18.05.2022 року. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/104635312.
9. Рішення Пирятинського районного суду Полтавської області у справі № 544/431/25 від 02.05.2025 року. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/127179858.

10. Рішення Тернівського районного суду міста Кривого Рогу Дніпропетровської області у справі № 215/576/22 від 13.02.2023 року. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/108945157.
11. Рішення Макарівського районного суду Київської області справі № 370/1205/24 від 10.10.2024 у. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/122422919.
12. Рішення Самбірського міськрайонного суду Львівської області у справі № 452/2595/24 від 31.10.2024. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/122939159.
13. Рішення Ємільчинського районного суду Житомирської області у справі № 277/313/25 06.05. 2025. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/127211214.
14. Fikfak V. Non-Pecuniary Damages Before the European Court of Human Rights: Forget the Victim; It's All About the State. *Leiden Journal of International Law.* University of Copenhagen. Paper No. 2020-95. pp. 335–369.
15. Стефанчук Р.О. Методика компенсації моральної шкоди: *Право України*. 2019. № 1. С. 237–255.
16. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду у справі № 487/6970/20 від 25.05.2022 року. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/104539336.
17. Q&A on the European Court of Human Rights award of "just satisfaction" .Press Service. 26.03.2019. URL: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/ Press_Q_A_Just_Satisfaction_ENG.
18. Попова С.О. Деякі питання про сатисфакцію у справах про компенсацію моральної шкоди у Європейському суді з прав людини. *Проблеми цивільного права та процесу*: тези доп. учасників наук.-практ. конф., присвяч. 100-й річниці від дня народження О.А. Пушкіна (м. Вінниця, 23 трав. 2025 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ; Нац. акад. правових наук України; Харків. обл. осередок Всеукр. громад. орг. «Асоціація цивілістів України». Вінниця : ХНУВС, 2025. С. 202–205.

УДК 340.13(4-67EU)
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.1.64

ДИНАМІКА ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗІ

Ревуцька І.Е.,
доцент, кандидат юридичних наук,
доцент кафедри цивільного права і процесу
Ужгородського національного університету
ORCID: 0000-0002-9033-2513

Заборовський В.В.,
професор, доктор юридичних наук,
професор кафедри цивільного права та процесу
Ужгородського національного університету
ORCID: 0000-0002-5845-7535

Манзюк В.В.,
професор, кандидат юридичних наук,
професор кафедри господарського права
Ужгородського національного університету
ORCID: 0000-0003-2133-1573

Ревуцька І.Е., Заборовський В.В., Манзюк В.В. Динаміка формування правового регулювання штучного інтелекту в Європейському Союзі.

У статті досліджено процес формування правового регулювання штучного інтелекту (ШІ) в Європейському Союзі як складову загальної стратегії цифрової трансформації. Проаналізовано етапи розвитку нормативної бази, починаючи від перших політичних ініціатив і рекомендацій до розробки конкретних законодавчих актів, зокрема Європейського акту про штучний інтелект. Визначено ключові інституції ЄС, залучені до формування правових механізмів, зокрема Європейську комісію, Європейський парламент та Раду ЄС. Окрему увагу приділено принципам, що лежать в основі правового підходу ЄС до ШІ, зокрема забезпеченню безпеки, прозорості, відповідальності, дотриманню прав людини та етичних стандартів. Розкрито взаємозв'язок між науково-технологічним прогресом у сфері ШІ та необхідністю своєчасного правового реагування з боку інституцій ЄС. У статті також досліджено виклики, пов'язані з впровадженням нових нормативних приписів у національні правові системи держав-членів Європейського Союзу, і підкреслено важливість збереження балансу між інноваційністю та правовою визначеністю. На основі проведеного аналізу сформульовано висновки щодо тенденцій розвитку правового регулювання ШІ в ЄС та окреслено перспективи подальшого вдосконалення відповідної нормативної бази з урахуванням динамічних змін у технологічному середовищі.

Європейське законодавство пройшло довгий шлях до моменту прийняття Регламенту (ЄС) № 2024/1689 від 12 липня 2024 року. У цьому дослідженні ми зосередилися не тільки на юридичному тексті, а й на принципах і регуляторних аспектах, на основі яких Європейська комісія розробила власну концепцію. Наша головна мета - сприяти ефективному застосуванню Регламенту та поглибити розуміння взаємодії між технологіями і їх правовим регулюванням. У цьому контексті ми проаналізували в загальних рисах основні дилеми технологічного розвитку та правового регулювання, а також конкретно розглянули питання, які порушені прийнятим Регламентом.

Після тривалого процесу кодифікації 12 липня 2024 року в Офіційному віснику ЄС було опубліковано Регламент (ЄС) 2024/1689,(3)або Закон про ШІ, який регулює використання ШІ в Європейському Союзі з цілісної точки зору. Закон про штучний інтелект був прийнятий співзаконодавцями ЄС у травні 2024 року та набуде чинності через 20 днів після його публікації в Офіційному журналі Європейського Союзу. Він застосовуватиметься з 2 серпня 2026 року.

Ключові слова: права людини, штучний інтелект (ШІ), європейське законодавство, цифрова трансформація.

Revutska I.E. Zaborovskyy V.V., Manzyuk V.V. The dynamics of forming legal regulation of artificial intelligence in the European Union.

This article explores the process of shaping legal regulation of artificial intelligence (AI) in the European Union as part of the broader strategy of digital transformation. The development stages of

the regulatory framework are analyzed, starting from early political initiatives and recommendations to the drafting of specific legislative acts, notably the European Artificial Intelligence Act. Key EU institutions involved in establishing legal mechanisms are identified, including the European Commission, the European Parliament, and the Council of the EU. Particular attention is given to the principles underpinning the EU's legal approach to AI, such as safety, transparency, accountability, respect for human rights, and adherence to ethical standards. The article highlights the interrelation between scientific and technological progress in the AI field and the necessity for timely legal response from EU institutions. It also addresses the challenges of implementing new regulatory provisions into the national legal systems of EU member states, emphasizing the importance of maintaining a balance between innovation and legal certainty. Based on the conducted analysis, conclusions are drawn regarding the trends in the development of AI legal regulation in the EU, and the prospects for further improvement of the regulatory framework are outlined in light of dynamic technological changes.

European legislation has undergone a lengthy process before the adoption of Regulation (EU) No. 2024/1689 on July 12, 2024. This study focuses not on the legal text itself but on the principles and regulatory aspects on which the European Commission based its concept. Our main objective is to contribute to the effective implementation of the Regulation and deepen the understanding of the interaction between technology and its legal regulation. In this context, we broadly analyze the main dilemmas of technological development and legal governance, and specifically address the issues raised by the adopted Regulation.

After a lengthy codification process, on July 12, 2024, Regulation (EU) 2024/1689, also known as the AI Act, was published in the Official Journal of the EU. This regulation governs the use of artificial intelligence in the European Union from a comprehensive perspective. The AI Act was adopted by the EU co-legislators in May 2024 and will enter into force 20 days after its publication in the Official Journal of the European Union. It will be applicable starting from August 2, 2026.

Key words: human rights, artificial intelligence (AI), European legislation, digital transformation.

Постановка проблеми. Стрімкий розвиток технологій штучного інтелекту (ШІ) став одним із ключових викликів для правових систем сучасних держав. У межах Європейського Союзу загострилася необхідність створення уніфікованого правового поля, здатного забезпечити ефективне регулювання використання ШІ із дотриманням основоположних прав і свобод людини, принципів етики, безпеки та прозорості. Водночас процес формування такого регулювання супроводжується низкою проблем, зокрема нормативною невизначеністю, швидкоплинністю технологічних змін, складністю передбачення наслідків впровадження ШІ, а також різного правового сприйняття ШІ у державах-членах ЄС. Це вимагає комплексного дослідження динаміки правотворчих процесів у сфері ШІ на рівні Європейського Союзу, зокрема в аспекті вироблення ефективного, збалансованого та перспективного правового механізму, здатного відповісти на нові виклики цифрової епохи.

Метою дослідження є аналіз динаміки формування правового регулювання штучного інтелекту в Європейському Союзі з урахуванням сучасних викликів цифрової трансформації, визначення основних етапів і принципів розвитку нормативної бази, а також оцінка ефективності та перспективності регуляторних підходів, закладених у політиці та законодавстві ЄС щодо використання ШІ. Основними **завданнями** автори ставлять перед собою: проаналізувати еволюцію правового підходу Європейського Союзу до регулювання ШІ, починаючи з перших ініціатив та стратегій ЄС до прийняття актуальних нормативно-правових документів, зокрема, Акта про штучний інтелект (AI Act); визначити ключові етапи та чинники, що впливали на формування нормативної бази у сфері штучного інтелекту в ЄС, включаючи політичні, економічні, технологічні та етичні аспекти; оцінити ефективність та прогресивність запропонованих правових механізмів, зокрема, системи класифікації ризиків, відповідальності та контролю за впровадженням ШІ, в контексті забезпечення балансу між інноваціями та захистом прав людини і основоположних свобод.

Стан опрацювання. Сутність інформаційних технологій, в тому числі й щодо використання ШІ неодноразово були предметом нашої наукової розвідки [1–5]. В свою чергу, дослідження питань застосування штучного інтелекту в Європейському Союзі з урахуванням досягнень цифрової трансформації проводили такі науковців як А. Д'Алоя, Д.М. Бєлов, Ю.М. Бисага, Б.Дж. Віннер, Н. Нільсон, Дж. Сантор, Дж. Стенлі тощо.

Виклад основного матеріалу. Поняття гуманістичного підходу є фундаментальним для кожної правової системи. Традиційно право розглядалося як інструмент, спрямований на врегулювання суспільних відносин, що випливає з класичної римської ідеї homo mensura — «людина є мірою всіх речей» (Протагор) [20]. Це означає, що будь-яке правове регулювання має в основі не просто норму чи санкцію, а людську поведінку, людські цінності й потреби. Визначення правових категорій, зміст прав і обов'язків завжди відбувалося з урахуванням впливу норм на особу або спільноту.

В межах сучасного демократичного суспільства та правової держави людина не просто є об'єктом регулювання — вона є його метою. Такий підхід забезпечує збереження гідності, автономії, свобод і прав людини, що підтверджується численними міжнародними актами, зокрема Загальною декларацією прав людини, Хартією основних прав Європейського Союзу [7].

Проте із розвитком цифрових технологій і зростанням ролі автоматизованих рішень, право стикається з феноменом, коли його традиційні цінності піддаються переосмисленню. Це особливо актуально в контексті розвитку штучного інтелекту (ШІ), де дедалі частіше об'єктом регулювання стають не безпосередньо люди або їхні дії, а технологічні системи, процеси та алгоритми.

Одним із викликів сучасного правотворення є відхід від класичного людиноцентричного бачення на користь технократичного підходу. Це проявляється в тому, що багато сучасних нормативних актів, особливо в цифровій сфері, формуються навколо функціонування певної технології, а не з огляду на права та інтереси конкретної особи. Замість того щоб запитувати: як забезпечити гідність і безпеку людини, у центрі уваги все частіше з'являються питання: як забезпечити контроль над алгоритмами, прозорість моделей, цілісність баз даних тощо [14].

Такий зсув фокусу особливо помітний у процесі розробки та ухвалення Регламенту (ЄС) 2024/1689 про штучний інтелект (AI Act), де законодавчі положення значною мірою спрямовані на технічну класифікацію ризиків, відповідність систем ШІ етичним і безпековим стандартам, сертифікацію та нагляд [16].

Поява нової технології часто провокує політичний, суспільний і експертний запит на її негайне регулювання. Цей процес у літературі охарактеризовано як «реакційний психоз» — ситуація, коли бажання якомога швидше прийняти законодавчі зміни випереджає як глибокий доктринальний аналіз, так і фактичне розуміння технології та її впливу [8].

У контексті штучного інтелекту ця проблема особливо гостра. З одного боку, розвиток ШІ, безумовно, потребує уваги з боку законодавця через потенційні ризики: дискримінація, непрозорість алгоритмів, відсутність відповідальності за автономні рішення тощо. З іншого боку, немає чіткої впевненості, що саме повинно бути предметом регулювання, і чи є чинна правова система недостатньою для реагування на ці виклики [19].

Також слід пам'ятати, що штучний інтелект – це не одна технологія, а комплекс взаємопов'язаних методів, систем і підходів. Відповідно, регуляторна модель повинна бути не унітарною, а диференційованою, з урахуванням специфіки галузей застосування – від охорони здоров'я до систем правосуддя.

Крім формальних норм, які встановлює держава, існує й потужна практика розвитку "м'якого права" – етичних кодексів, галузевих стандартів та добровільних ініціатив [17]. У сфері ШІ такі механізми дозволяють: оперативно реагувати на нові виклики, залучати до процесу експертів із різних галузей, формувати "екосистему довіри" без необхідності довгих законодавчих процедур. Приклади таких ініціатив в ЄС: Група високого рівня HLEG із етичних настанов (2019) [12], добровільна система маркування малоризикових систем ШІ згідно з Білою книгою (2020) [11], а також розвиток стандартів ISO/IEC [15]. Попри те, що такі підходи не мають формальної принудової сили, вони створюють очікувану поведінку, яка сприймається широко у професійній спільноті.

Розвиток регулювання штучного інтелекту в Європейському Союзі пройшов низку чітко відокремлених етапів, кожен із яких ставив нові завдання й визначав подальші напрями законодавчого розвитку. Закон про штучний інтелект також є частиною ширшої регуляторної бази, яку можна окреслити наступним чином: а) з одного боку, існує Загальний регламент про захист даних (GDPR), який обмежує доступ до персональних даних для захисту конфіденційності осіб та включає конкретні гарантії щодо методів профілювання, а з іншого боку, Стратегія ЄС щодо даних, яка має на меті розширення обміну та доступності будь-яких видів даних для сприяння інноваціям. Остання охоплює кілька ініціатив та законодавчих актів, зокрема Закон про дані, Закон про управління даними, положення про європейські простори даних та Директиву про інформацію публічного сектору; б) різні ініціативи, спрямовані на посилення інфраструктурних можливостей ЄС з метою стимулювання інновацій у сфері штучного інтелекту, такі як Європейська хмара відкритої науки, Квантовий флагман та Європейські високопродуктивні обчислення; в) Закон про штучний інтелект має на меті вирішити певні ризики, що виникають унаслідок використання систем штучного інтелекту, які здебільшого пов'язані з тим, як працюють їхні алгоритми. На додаток до Закону про штучний інтелект, Комісія планує вжити цільових ініціатив, спрямованих на вирішення конкретних проблем, у певних сферах, таких як використання штучного інтелекту та алгоритмів на робочому місці. Фактично, вона розглядала можливість використання положень про алгоритмічне управління, що містяться в запропонованій Директиві про працівників платформ, як плану створити горизонтальну систему відповідальності для систем штучного інтелекту: перегляд Директиви про відповідальність за якість продукції, яка має на меті гармонізувати національні правила відпові-

дальності за дефектну продукцію, та Директива про відповідальність за штучний інтелект, яка має ту саму мету для правил відповідальності, що не ґрунтується на договорах про делікт [9].

Хоча практична реалізація штучного інтелекту стала можливою лише в останні десятиліття, це відзначає старт розробки алгоритмів і теоретичних моделей, котрі стали основою сучасних систем ШІ. У 2018 році ЄК оприлюднила стратегічні документи, що заклали фундамент комплексного підходу до ШІ: комунікації, які сформували першу цілісну стратегію ЄС; створення Групи експертів високого рівня (HLEG), до складу якої ввійшли 52 фахівці, що сформували основи подальших технічних і етичних настанов [10].

Європейський Парламент у 2019 році підтвердив амбіції щодо утвердження цифрового ринку ЄС. ШІ включено до ключових інструментів розвитку конкурентоспроможності, що поширилися на загальні стратегії та програми ЄС [9]. У 2020 році опубліковано Білу книгу «Екосистема довіри», яка увіковічнила ключові ідеї: побудову довіри, принцип оцінки ризиків, механізми класифікації систем ШІ [11]. У квітні 2021 європейська Комісія запропонувала Регламент щодо ШІ, який: а) запроваджує класифікацію систем ШІ за рівнями ризику з вимогою сертифікації; б) офіційно відновлює поняття «автономності» в системах ШІ [10]. Окрім того, у 2022 році запропоновано Директиву про цивільну відповідальність за шкоду, пов'язану з ШІ, а 12 липня 2024 року затверджено Регламент (ЄС) № 2024/1689 (AI Act).

Стратегія 2018 року передбачала: а) зміцнення позицій ЄС як центру інновацій; б) формування наукової та інфраструктурної платформи для досліджень; в) розвиток ринку даних як фундаментального ресурсу [13].

Біла книга 2020 року заклала систему «екосистеми довіри», де: а)споріднені технології класифікуються за рівнем ризику і оцінюються; б)діяльність учасників ринку контролюється відповідно до ризику; в)особлива увага приділяється автономним системам та «чорним скринькам» алгоритмів [11].

Установлена у 2018 році, HLEG оприлюднила Етичні настанови, що базуються на чотирьох принципах: автономія людини; запобігання шкоди; справедливість; прозорість [6]. Їх підхід гармонізувався з Білою книгою та сформував основу для законодавчої моделі ЄС щодо AI.

Одним із головних викликів сучасного правотворення у сфері ШІ є дилема: чи зберігається пріоритет людини як основного бенефіціара права, чи центр регуляторної уваги поступово зміщується до технології як самостійного об'єкта? Ця проблема постає не лише як теоретична, а й як практична, оскільки пронизує весь алгоритм розробки Регламенту (ЄС) 2024/1689.

Хоча в преамбулі AI Act декларується повага до Хартії основоположних прав ЄС, фактичний зміст документа фокусується на процедурах класифікації систем ШІ, вимогах до їхньої конструкції, документації, аудиту — тобто орієнтований переважно на технічний об'єкт [1]. Це породжує побоювання, що людська гідність, приватність, автономія можуть опинитися в тіні формалізованих технологічних критеріїв.

З іншого боку, прихильники технологічного підходу аргументують, що лише контроль над системами дозволяє гарантувати права людини – тому «людиноцентричність» не суперечить, а передбачає високотехнічну інженерію та відповідне регулювання [18]. Таке тлумачення заслуговує на увагу, однак має супроводжуватись послідовною політикою правового моніторингу з акцентом на людські наслідки функціонування ШІ.

Висновки. Основна теза ЄСП щодо законодавства полягала в тому, що немає необхідності в широких змінах існуючого законодавчого середовища. Насправді, ЄСП вважав виправданим збереження прогресу, досягнутого в певних галузях права, таких як фундаментальні права, захист прав споживачів, захист даних та безпека продукції, оскільки Комісія вважає, що ці досягнення представляють цінності, які важливо зберегти в Європейському Союзі. Ця позиція передбачає, що, хоча очікується прийняття великого обсягу законодавства про ШІ, яке вплине на низку європейських і національних джерел права, загалом йдеться радше про доопрацювання з урахуванням технологічних змін, а не про повне переосмислення чинного законодавства ЄС.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Правова природа особистих немайнових прав особи та прав на віртуальні активи в умовах цифровізації: монографія / за редакцією проф., д.ю.н. Булеци С.Б., проф., д.ю.н. Менджул М.В. Ужгород: РІК-У, 2023. С. 76–149.
2. Особисті немайнові права особи та права на віртуальні активи в умовах цифровізації: порівняльний аналіз законодавства країн Європейського Союзу: монографія / за редакцією проф., д.ю.н. С.Б. Булеци, проф., д.ю.н. М.В. Менджул. Ужгород: РІК-У, 2024. 356 с.
3. Бисага Ю.М., Бєлов Д.М., Заборовський В.В. Штучний інтелект та авторські і суміжні права. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2023. Вип. 76. Ч. 2. С. 299–304. https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.76.2.47.

4. Манзюк В.В., Заборовський В.В., Копча І.І. Технології віртуальної реальності у сфері туризму. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2024. Вип. 82. Ч. 1. С. 388-394. https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.82.1.62.
5. Заборовський В.В. Виклики та перспективи застосуванні інноваційних технологій в сфері охорони здоров'я (трансплантологія і ДРТ) та проблеми забезпечення конфіденційності медичної інформації у воєнний час. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. № 2. С. 545-552. https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.81.
6. AI Pact. URL:https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/policies/ai-pact.
7. Charter of Fundamental Rights of the European Union. *Official Journal of the European Communities*. C 364, 18.12.2000. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A12000P.
8. D'Aloia A. Il diritto verso „il mondo nuovo". Le sfide dell'Intelligenza Artificiale. *BioLaw Journal. Rivista di BioDiritto,* 1/2019. DOI: https://doi.org/10.15168/2284-4503-349.
9. Directive (eu) 2019/1024 of the european parliament and of the council of 20 June 2019 on open data and the re-use of public sector information (recast). URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX: 32019L1024.
10. Directive 2002/58/EC of the European Parliament and of the Council of 12 July 2002. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX%3A32002L0058.
11. European Commission. White Paper on Artificial Intelligence: A European approach to excellence and trust. Brussels, 2020. URL: https://ec.europa.eu/info/publications/white-paper-artificial-intelligence-european-approach-excellence-and-trust_en.
12. European Open Science Cloud – EOSC. URL: https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/policies/open-science-cloud.
13. Free flow of non-personal data in the European Union. URL: https://eur-lex.europa.eu/EN/legal-content/summary/free-flow-of-non-personal-data-in-the-european-union.html.
14. Nilsson N. The Quest for Artificial Intelligence: A History of Ideas and Achievements. Cambridge: Cambridge University Press, 2009. 428 p.
15. OECD. Recommendation of the Council on Artificial Intelligence. Paris, 2021. URL: https://legalinstruments.oecd.org/en/instruments/OECD-LEGAL-0449.
16. Regulation (EU) 2024/1689 of the European Parliament and of the Council of 13 June 2024. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32024R1689.
17. Sartor G. Cognitive automata and the law. *Working Paper EUI LAW*. 2006/35. URL: https://cadmus.eui.eu/bitstream/handle/1814/6423/LAW- 2006-35.pdf.
18. Stanley J. Computing Machinery and Intelligence. Mind. 1950. Vol. 59, No. 236. P. 433–460.
19. Wiener B.J. The regulation of technology, and the technology of regulation. *Technology in Society.* 2004. 2–3. DOI: https://doi.org/10.1016/j.techsoc.2004.01.033.
20. Протагор. Homo mensura – «людина є мірою всіх речей». Internet Encyclopedia of Philosophy. URL: https://iep.utm.edu/home/protagor.

УДК 347.77/.78:004.89](045)
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.1.65

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ В ЄС, УКРАЇНІ ТА США

Рудниченко А.Ю.,
аспірант кафедри інтелектуальної власності
та приватного права,
Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Рудниченко А.Ю. Актуальні питання правового регулювання штучного інтелекту в ЄС, Україні та США.

Стрімкий розвиток штучного інтелекту (далі ШІ) змушує законодавців по всьому світу розробляти правові механізми та правила, які дозволять врегулювати питання як створення ШІ систем, так і належного і правомірного їх використання. Попит на ШІ, як і кількість ШІ сервісів та їх користувачів, стрімко зростають і значно перевищують швидкість розвитку правового регулювання даного питання. Стало зрозумілим, що хоча ШІ і відкриває безпрецедентні можливості, він також становить значну загрозу для конфіденційності і захищеності персональних даних та авторських прав, що робить питання все більш актуальним. При цьому є важливим дотримання здорового балансу між захистом прав і розвитком інноваційних технологій, щоб забезпечувати стрімкий, проте контрольований подальший вектор розвитку цієї галузі.

В статті досліджено, що за останні роки (2022–2025) Європейський Союз (далі ЄС), Сполучені Штати Америки (далі США) та Україна застосували різні підходи до регулювання ШІ. Встановлено, що ЄС став лідером у цій сфері, запровадивши комплексний обов'язковий акт, який має стати основною для впровадження регулювання ШІ в багатьох розвинених країнах світу; Україна використовує правову модель, не впроваджену ще в ЄС та США – запроваджуючи спеціальну форму захисту майнових прав на результати роботи ШІ – право особливого роду «sui generis», що потенційно дозволяє користувачам ШІ мати більші можливості до захисту своїх прав на території України, ніж це можливо в інших країнах; США в свою чергу досі віддають перевагу більш децентралізованому, ринковому підходу, який дозволяє компаніям і бізнесам діяти в рамках документів рекомендаційного характеру, застосовуючи їх відповідно до своїх потреб і особливостей. В статті оглянуто регулювання ШІ в цих юрисдикціях починаючи з 2022 року та основні ризики, які законодавці намагаються покрити шляхом прийняття нових нормативних актів та принципів. Особливу увагу в статті приділено різноплановості моделей підходу до питання регулювання ШІ, які можливості створює кожен з підходів. У підсумку обґрунтовано, що незважаючи на відмінності в регулюванні даного питання в різних юрисдикціях, кожен з яких має своє недоліки, для належного захисту прав власників інтелектуальної власності та адаптації до правової системи ЄС – важливим є забезпечити поступову імплементацію найкращих практик в законодавство України, тому метою і ключовою цінністю статті є пошук таких практик, і виділення сильних сторін підходу до даного питання в Україні.

Ключові слова: Штучний інтелект, ШІ, захист авторських прав, інтелектуальна власність.

Rudnychenko A.Y. Current aspects of legal regulation of artificial intelligence in the EU, Ukraine, and the USA.

The rapid development of artificial intelligence (hereinafter AI) is forcing legislators around the world to develop legal mechanisms and rules that will regulate both the creation of AI systems and their proper and lawful use. The demand for AI, as well as the number of AI services and their users, is growing rapidly and significantly outpacing the speed of development of legal regulation in this area. It has become clear that while AI opens up unprecedented opportunities, it also poses a significant threat to the confidentiality and security of personal data and copyright, making the issue increasingly relevant. At the same time, it is important to maintain a healthy balance between the protection of rights and the development of innovative technologies in order to ensure the rapid but controlled further development of this industry.

The article examines, how in recent years (2022–2025), the European Union (hereinafter the EU), the United States of America (hereinafter the US) and Ukraine have applied different approaches to AI regulation. It has been researched that the EU has become a leader in this field by introducing a comprehensive mandatory act, which is to become the basis for the implementation of AI regulation

in many developed countries around the world; Ukraine uses a legal model that has not yet been implemented in the EU and the US, introducing a special form of protection of property rights to the results of AI work – a «sui generis» right, which potentially allows AI users to have greater opportunities to protect their rights in Ukraine than it is possible in other countries; the US, in turn, still prefers a more decentralised, market-based approach that allows companies and businesses to operate within the framework of advisory documents, which may be applied according to their needs and characteristics. The article reviews AI regulation in these jurisdictions starting from 2022 and the main risks that legislators are trying to cover by adopting new regulations and principles. The article pays special attention to the diversity of approaches to AI regulation and the opportunities that each approach creates. In conclusion, it is argued that despite differences in the regulation of this issue in different jurisdictions, each of which has its own shortcomings, in order to properly protect the rights of intellectual property owners and adapt to the EU legal system, it is important to ensure the gradual implementation of best practices into Ukrainian legislation. Therefore, the purpose and key value of the article is to identify such practices and highlight the strengths of the approach to this issue in Ukraine.

Key words: Artificial intelligence, AI, copyright protection, intellectual property.

Постановка проблеми. Швидкий розвиток можливостей штучного інтелекту (далі – ШІ) створив нагальну потребу у відповідному правовому регулюванні в різних юрисдикціях. Системи ШІ приносять величезні переваги, але також несуть ризики, такі як порушення конфіденційності, дезінформація, порушення у сферах авторських прав та персональних даних. Уряди у всьому світі намагаються вирішити, як контролювати ці ризики, не гальмуючи інновації. У 2024 році всі 193 держави-члени Організації Об'єднаних Націй схвалили резолюцію, в якій визнали необхідність регулювання ШІ, продемонструвавши глобальний консенсус щодо необхідності впровадження нових регулювань і правил. Однак підходи до управління ШІ сильно різняться. ЄС, Україна та США ілюструють три різні стратегії, сформовані їхніми правовими культурами та наявними пріоритетами. Стратегія ЄС наголошує на суворому нагляді за дотриманням ШІ основних прав, слідуючи прикладу своєї системи захисту даних, запровадженої Загальним регламентом про захист даних (далі GDPR). Україна стикається з проблемою розвитку і ризиків ШІ в умовах технологічної революції та складного соціально-політичного контексту, включаючи інформаційні загрози, пов'язані з війною, прагнучи при цьому гармонізувати свої норми з нормами ЄС. США, зі свого боку, наразі перебувають в стані фрагментованого регуляторного середовища – зусилля розподілені між федеральними агентствами, законодавчими органами штатів та рекомендаціями, необов'язковими до виконання – що відображає спроби пошуку балансу між заохоченням інновацій у сфері ШІ та вирішенням зростаючих ризиків для суспільства. Загальна проблема полягає у пошуку оптимального регуляторного балансу: одночасно захищати суспільство від шкоди ШІ, не перешкоджаючи при цьому технологічному прогресу та економічному зростанню. У цій статті розглядається ця проблема шляхом аналізу того, як ЄС, Україна та США підходять до регулювання ШІ, виявляючи прогалини та найкращі практики в кожному підході.

Мета цієї статті полягає у здійсненні аналізу правового регулювання ШІ в ЄС, Україні та США. Для досягнення поставленої мети сформульовано наступні завдання: описати сучасний стан законодавства про ШІ; оцінити ефективність та основні принципи та підходів в окреслених країнах; дослідити, як Україна може розвинути свою систему управління ШІ, спираючись на стандарти ЄС та досвід США.

Стан опрацювання проблематики. Питання правового регулювання ШІ охоплює досить багато індустрій, адже можливості ШІ можна і доцільно застосовувати дуже багатьма способами. Попри зростання кількості публікацій на дану тему, проблема залишається вкрай актуальною, особливо враховуючи дуже різний підхід до даного питання в різних юрисдикціях. Серед вчених, які присвятили свої дослідження вказаній проблематиці, можна виокремити таких, як Ю. Бурило, Ю. Вишневська, Ю. Волкова, А. Гачкевич, С. Корнєєва, О. Котуха та ін. Лише подальша активна робота науковців і експертів правозастосування по всьому світу може зробити можливою якісну гармонізацію підходів до питання регулювання ШІ, яка дозволить ефективно захистити права і при цьому не стати перешкодою на шляху інновацій.

Виклад основного матеріалу. Регулювання в Європейському Союзі. Європейський Союз прийняв перший в світі комплексний акт про штучний інтелект. У 2023–2024 роках ЄС завершив роботу над Законом ЄС про штучний інтелект (далі – Закон про ШІ) – який покликаний забезпечити створення середовища у сфері ШІ, яке дозволить усунути або мінімізувати ризики, пов'язані з використанням ШІ сервісів [1]. Закон про ШІ застосовує підхід, заснований на ризиках: він класифікує системи ШІ за рівнем ризику та встановлює відповідні зобов'язання для їх авторів. Системи з неприйнятним рівнем ризику, наприклад, які маніпулюють біометричними даними, пове-

дінкою осіб, оцінюють схильність особи до вчинення злочину – повністю заборонені. Системи ШІ з високим рівнем ризику – наприклад, які використовується при прийнятті рішень про працевлаштування, встановленні кредитного рейтингу особи, в охороні здоров'я, критичній інфраструктурі або правоохоронній діяльності – дозволені лише за умови суворого дотримання вимог, включаючи оцінку відповідності, вимоги щодо прозорості та документації, а також механізми людського нагляду на різних етапах. Системи ШІ, які прямо не заборонені або не мають високого рівня ризику, в основному вважаються системами з низьким рівнем ризику – вони підпадають під мінімальні законодавчі вимоги, крім основних вимог щодо прозорості (наприклад, інформування користувачів про використання ШІ) для захисту прав користувачів. Варто зазначити, що Закон про ШІ застосовується не тільки до постачальників та користувачів ШІ, що базуються в ЄС, але й до організацій за межами ЄС, які дозволяють використання своїх систем ШІ на ринку ЄС, що підкреслює його широкий екстериторіальний характер.

Закон про ШІ набрав чинності 1 серпня 2024 року і буде впроваджуватися поетапно [2]. Деякі положення, включаючи розділи, що визначають основні вимоги (такі як прозорість ШІ та програми управління ризиками) та заборони на найбільш небезпечні практики ШІ, набули чинності з 2 лютого 2025 року. Інші зобов'язання будуть впроваджуватися поступово протягом наступних років; більшість вимог Закону про ШІ будуть повністю застосовуватися до 2026 року, після перехідного періоду, щоб дати можливість компаніям і регуляторним органам підготуватися. Для забезпечення дотримання нових правил ЄС створює спеціальні наглядові органи (такі як Європейський офіс зі штучного інтелекту) та надає повноваження національним регуляторним органам. Закон про ШІ вводить суттєві штрафи за недотримання вимог, порівнянні за розміром із штрафами за порушення GDPR. За найсерйозніші порушення (наприклад, використання заборонених систем ШІ) організації можуть бути оштрафовані на суму до 35 млн євро або 7% від свого річного обороту, залежно від того, яка сума є більшою [2]. Менш серйозні порушення (такі як недотримання вимог прозорості або вимог до систем високого ризику) караються меншими, але все ж значними штрафами. Ці санкції мають на меті мотивувати до максимального дотримання правил. За допомогою цього новаторського регулювання ЄС прагне збалансувати інновації та фундаментальні права, позиціонуючи себе як глобального інноватора у сфері управління ризиками, пов'язаними з використанням ШІ.

Регулювання в Сполучених Штатах. На відміну від ЄС, США наразі не прийняли комплексного федерального закону, присвяченого регулюванню ШІ в широкому розумінні. Натомість США застосували секторальний підхід, покладаючись на поточному етапі в першу чергу на застосування кожним з штатів свого підходу до даного питання, а також впровадивши рекомендації, які мають врегулювати даний напрямок, при цьому не нав'язуючи обмежень, які можуть зупинити прогрес і лідерство США у сфері ШІ. У жовтні 2022 року Управління науки та технологічної політики Білого дому опублікувало «План дій щодо Білля про права штучного інтелекту», в якому викладено п'ять принципів (таких як захист від алгоритмічної дискримінації та право на приватність) для регулювання розробки та використання автоматизованих систем [3]. Білль про права ШІ є лише рекомендацією – він не створює обов'язкових зобов'язань, а слугує добровільним планом дій щодо етичних практик штучного інтелекту. Аналогічно, Національний інститут стандартів і технологій США (далі NIST) опублікував у січні 2023 року «Концепцію управління ризиками ШІ» як добровільний стандарт, що допомагає організаціям виявляти та зменшувати ризики, пов'язані з ШІ [4]. Концепція NIST надає структурований підхід для компаній щодо інтеграції підходів щодо надійності та безпеки в проектуванні та впровадженні систем ШІ, але документ носить виключно рекомендаційний характер.

В той же час, регуляторні органи США почали використовувати існуючі юридичні повноваження для боротьби зі шкідливим використанням ШІ відповідно до законів, які можуть порушувати системи ШІ і їх використання. Наприклад, Федеральна торгова комісія США (далі FTC) попередила, що застосовуватиме закони про захист споживачів та антимонопольне законодавство до ШІ; у 2022–2025 роках FTC використовувала свої повноваження, передбачені Законом про Федеральну торгову комісію, для притягнення до відповідальності компаній за «недобросовісні або оманливі» практики, пов'язані з ШІ (такі як оманливі твердження про продукти ШІ та неналежне використання ШІ при обробці даних споживачів) [5]. Протягом останніх років законодавчі органи окремих штатів ухвалювали законопроекти, зосереджені на ШІ, що охоплювали питання від автоматизованих інструментів найму до зображень deepfake. Наприклад, місто Нью-Йорк впровадило закон RAISE, який вимагає від компаній розкривати інформацію про серйозні інциденти, наприклад, якщо небезпечна модель ШІ була вкрадена зловмисником або поводиться небезпечним чином [6]. Кілька штатів (таких як Колорадо, Каліфорнія, Іллінойс) також прийняли або запропонували закони, що регулюють конкретні застосування ШІ (наприклад, допустимість використання розпізнавання обличчя при застосуванні ШІ або обмеження щодо застосування ШІ у фінансах) – з метою заповнення прогалини через відсутність федерального закону про ШІ [7].

На федеральному рівні останні законодавчі ініціативи відображають зростаючий інтерес до комплексного регулювання ШІ, хоча конкретне законодавство ще не прийнято. У жовтні 2023 року президент Джо Байден видав широкий виконавчий указ про «Безпечний, надійний та достовірний ШІ» (далі SAFE), який є найамбітнішим регуляторним заходом США щодо ШІ на сьогоднішній день на федеральному рівні [8]. SAFE визначає такі пріоритети, як захист національної безпеки, забезпечення відповідальності та прозорості ШІ, захист прав (включаючи вирішення питань упередженості та інтелектуальної власності) та сприяння інноваціям у сфері ШІ [8]. Цей указ не є обов'язковим законом, але він стимулював дискусії через серію форумів з питань штучного інтелекту Сенату США та робочих груп, що зосередилися на питаннях ШІ. Указ також закликав до розробки нових стандартів безпеки ШІ (під керівництвом NIST), заходів щодо захисту приватного життя під час використання ШІ федеральними агентствами, керівних принципів щодо запобігання алгоритмічній дискримінації та зусиль для стимулювання розвитку та конкуренції у сфері ШІ [8].

Підсумовуючи, можна сказати, що на сьогоднішній день підхід США базується на відкритості до ринкових інновацій, доповнених цілеспрямованими нормативними актами у конкретних штатах з перспективою і метою врегулювання даної сфери у найближчі кілька років.

Регулювання в Україні. У грудні 2020 року Кабінет Міністрів затвердив «Концепцію розвитку штучного інтелекту в Україні», в якій викладено основні принципи та цілі політики у сфері ШІ (з акцентом на права людини, верховенство права та інноваційний розвиток) [9]. Цим документом було визначено, що ШІ має розвиватися таким чином, щоб підтримувати демократичні цінності та довіру громадськості. На основі цього Україна почала адаптувати деякі існуючі закони до реалій ШІ. Зокрема, у кінці 2022 році були внесені поправки до Закону України «Про авторське право і суміжні права», ключовою новелою стало запровадження поняття неоригінальних об'єктів, створених за допомогою комп'ютерних алгоритмів, надавши їм особливу форму захисту – право «sui generis», для захисту майнових прав автора таких творів на 25 років [10]. За цим режимом твори, створені ШІ за запитом користувача (наприклад, текст або зображення, створені ШІ), можуть бути законно використані фізичною або юридичною особою, яка створила об'єкт ШІ або володіє правами на програмне забезпечення – відповідна особа отримує майнові права на такий твір з можливістю їх захисту. Ця новела законодавства є справді прогресивною у відношенні до багатьох інших правових систем – адже результати використання ШІ отримують реальну і практичну можливість щоб бути захищеними від неправомірного використання. В частині практичних аспектів використання зазначеного права, Міністерство цифрової трансформації України в червні 2025 року видало Рекомендації з відповідальної розробки систем із використанням технологій штучного інтелекту [11], відповідно до яких розробники систем ШІ зобов'язані забезпечити дотримання прав інтелектуальної власності та прав особливого роду (sui generis) інших осіб одним із таких способів:

- отримання дозволу на використання охоронюваного об'єкта, зокрема, на підставі договору з правоволодільцем у процесі навчання системи ШІ;
- запровадження механізмів, за допомогою яких правовласники об'єктів права інтелектуальної власності та права особливого роду (sui generis) можуть захистити свої права на такі об'єкти;
- заохочення розробників робити відкритими датасети, на яких тренуються системи ШІ.

Хоча Україна ще й не прийняла спеціального закону, який регулює використання систем ШІ в широкому розумінні – проте окрім доктрини sui generis багато зусиль докладається до планування подальшого розвитку. У жовтні 2023 року Міністерство цифрової трансформації України представило «Дорожню карта з регулювання штучного інтелекту в Україні» як план політики на найближчі 3-5 років [12]. Ця дорожня карта визначає двоступеневу стратегію поступового впровадження управління ШІ. На першому етапі (2023–2025 рр.) Україна зосереджується на підготовці та саморегулюванні: уряд та зацікавлені сторони галузі співпрацюють над етичними рекомендаціями, галузевими рекомендаціями, «регуляторними пісочницями» для інновацій у сфері ШІ та Білою книгою ШІ з найкращими практиками [12]. Ідея цього етапу полягає в тому, щоб заохотити розробників та компанії, що працюють у сфері ШІ, до прийняття добровільних стандартів та побудови екосистеми ШІ, яка сприятиме інноваціям, але водночас враховуватиме ризики – і все це без негайного введення жорстких законів, які можуть обмежити подальший розвиток ШІ. На цьому етапі також передбачене дослідження ефективності того, як ЄС впроваджує свій Закон про ШІ, щоб Україна могла перейняти цей досвід. На другому етапі, орієнтовно в 2026-2028 роках, Україна планує запровадити обов'язкове національне законодавство про ШІ, яке буде узгоджене з Законом ЄС про ШІ. Відповідно, після того, як буде закладено основу і місцеві компанії будуть краще підготовлені (завдяки ефективним проміжним етапам, які мінімально обмежують використання ШІ), Україна має намір впровадити ці принципи в законодавство, гармонізуючи свої нормативні акти з правовою базою ЄС. Цей шлях відображає більш широку мету України щодо інтеграції з цифровим та правовим простором ЄС, особливо як країни-кандидата до ЄС.

Україна також активно бере участь у міжнародних зусиллях з управління ШІ, що впливає на її внутрішній підхід і демонструє її прихильність до глобальних тенденцій розвитку і впорядкування використання ШІ. Україна бере участь у роботі Ради Європи з питань ШІ – вона приєдналася до комітету Ради Європи з питань ШІ у 2022 році, сприяючи розробці регіонального правового інструменту з питань ШІ. Найважливіше, що в травні 2025 року Україна стала однією з перших країн, які підписали Рамкову конвенцію Ради Європи про штучний інтелект, права людини, демократію та верховенство права [13]. Підписавши цей новаторський договір про ШІ, Україна зобов'язується дотримуватися європейських стандартів у сфері ШІ, забезпечуючи розробку та використання систем ШІ відповідно до прав людини та основних свобод. Конвенція є першим у світі обов'язковим міжнародним договором про ШІ, який встановлює принципи оцінки ризиків, прозорості, підзвітності та нагляду за ШІ відповідно до демократичних цінностей. Раннє схвалення Конвенції Україною підкреслює стратегічне рішення країни привести свої майбутні нормативні акти щодо ШІ у відповідність до європейських та міжнародних найкращих практик.

Станом на червень 2025 року підхід України до врегулювання ШІ можна охарактеризувати як обережний, але проактивний: відбувається детальне планування, йде активна розробка рекомендацій, для поточного врегулювання приймається спеціальний захист на законодавчому рівні для прав особливого роду, робиться акцент на імплементації норм ЄС щодо ШІ в законодавство України.

Висновки. ЄС, США та Україна незважаючи на спільну ціль у врегулюванні питання ШІ у найближчі роки, наразі є прикладами трьох різних парадигм регулювання ШІ. Підхід Європейського Союзу полягає у створенні всеосяжної, вертикальної правової бази, яка вирішує основні ризики використання ШІ за допомогою єдиних правил та контролю за їх дотриманням, маючи на меті стати світовим стандартом. Такий підхід має забезпечити доволі швидку адаптацію бізнесу до нових умов використання ШІ в ЄС, що дозволить після цього впроваджувати додаткові регулювання даної сфери залежно від існуючої проблематики.

Підхід США є більш поступовим – він спирається на існуючі правові механізми, добровільні рекомендації та децентралізовані експерименти на рівні штатів, що відображає прагнення не перешкоджати інноваціям та вирішувати проблеми по мірі їх виникнення. Втім, як можна побачити з загальної динаміки – питання врегулювання питання використання ШІ постає дедалі серйозніше, тож у найближчі роки ми маємо очікувати на впровадження широкого регулюючого федерального законодавства у цій сфері.

Підхід України є адаптивним та амбітним: не маючи достатнього розміру ринку для одностороннього встановлення правил, Україна синхронізує свою політику з комплексним режимом ЄС, одночасно сприяючи створенню сприятливого для інновацій середовища всередині країни. Наявність врегульованого права особливого роду в законодавстві України – дозволяє на поточному етапі потенційно отримати на території України вищий рівень захисту майнових прав користувачами та авторами систем ШІ порівняно з США та ЄС.

Кожен підхід має свої переваги та виклики. Закон ЄС про ШІ може забезпечити ясність і зміцнити довіру громадськості, але він повинен знайти баланс, щоб уникнути надмірного регулювання, яке може призвести до відтоку талантів та інвестицій в інші регіони. Підхід США забезпечує гнучкість і швидкі інновації, але створює ризик подальшої фрагментації регулювання та потенційних прогалин у захисті громадськості від шкоди, яку може завдати ШІ. Синхронізована стратегія України залежить від ефективного впровадження та нарощування потенціалу для досягнення стандартів та вимог ЄС. Регулювання ШІ швидко розвивається, і період з 2025 по 2028 рік є вирішальним для повноцінного запровадження законодавчих ініціатив, які мають стати основною балансу між захистом прав та розвитком інновацій. Вже прослідковуються ключові основи – прозорість, підзвітність, безпека та фундаментальні права в ШІ є загальними темами в досліджених правових системах. Міжнародне співробітництво та узгодженість управління ШІ мають стати ще більш акцентом у наступні роки, зважаючи на транскордонний характер впливу ШІ і ризики, які ШІ створює.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. AI Act, Shaping Europe's Digital Future, European Commission. Official website URL: https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/policies/regulatory-framework-ai (дата звернення: 15.06.2025).
2. Csaba Vári and Anna Howe. European Union: AI Act provisions applicable from February 2025. Global Compliance News (Baker McKenzie), February 17, 2025. URL: https://www.globalcompliancenews.com/2025/02/17/https-insightplus-bakermckenzie-com-bm-data-technology-european-union-ai-act-provisions-applicable-from-february-2025_01302025 (дата звернення: 15.06.2025).
3. Володимир Бегей. Законодавче регулювання використання штучного інтелекту: Україна та Світ. Блог Львівського університету. URL: https://university-blog.lnu.edu.ua/story-15/ (дата звернення: 17.06.2025).

4. AI Risk Management Framework. National Institute of Standards and Technology. URL: https://www.nist.gov/itl/ai-risk-management-framework (дата звернення: 19.06.2025).
5. Jody Godoy. US FTC announces crackdown on deceptive AI claims, schemes. September 26, 2024. URL: https://www.reuters.com/technology/artificial-intelligence/ftc-announces-crackdown-deceptive-ai-claims-schemes-2024-09-25 (дата звернення: 19.06.2025).
6. Andrew Gonarders. Sen. Gounardes' AI Safety Bill Passes the State Senate. The New York State Senate official website. June 12, 2025. URL: https://www.nysenate.gov/newsroom/press-releases/2025/andrew-gounardes/sen-gounardes-ai-safety-bill-passes-state-senate (дата звернення: 19.06.2025).
7. John Miley. Will State Laws Hurt AI's Future? May 27, 2025. URL: https://www.kiplinger.com/politics/how-will-state-laws-hurt-future-of-ai (дата звернення: 19.06.2025).
8. The White House. Fact Sheet: President Biden Issues Executive Order on Safe, Secure, and Trustworthy Artificial Intelligence. October 30, 2023. URL: https://bidenwhitehouse.archives.gov/briefing-room/statements-releases/2023/10/30/fact-sheet-president-biden-issues-executive-order-on-safe-secure-and-trustworthy-artificial-intelligence/ (дата звернення: 18.06.2025).
9. Про схвалення Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні: розпорядження Кабінету Міністрів України від 2 грудня 2020 році № 1556-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-2020-%D1%80#Text (дата звернення: 24.06.2025)
10. Закон України «Про авторське право і суміжні права» від 1 грудня 2022 року № 2811-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20#Text (дата звернення: 24.06.2025)
11. Рекомендації з відповідальної розробки систем із використанням технологій штучного інтелекту. Мінцифри. Червень 2025. URL:https://thedigital.gov.ua/storage/ uploads/files/page/community/docs/%D0%A8%D0%86%20%D0%B4%D0%BB%D1%8F%20%D1%80%D0%BE%D0%B7%D1%80%D0%BE%D0%B1%D0%BD%D0%B8%D0%BA%D1%96%D0%B2.pdf?utm_source=communication&utm_medium=cps&utm_id=1 (дата звернення: 23.06.2025).
12. Регулювання штучного інтелекту в Україні: Мінцифри презентує Білу книгу. Офіційний вебсайт Кабінету Міністрів України. 26 червня 2024 року. URL: https://www.kmu.gov.ua/news/rehuliuvannia-shtuchnoho-intelektu-v-ukraini-mintsyfry-prezentuie-bilu-knyhu (дата звернення: 24.06.2025).
13. Ukraine Signs the Council of Europe Framework Convention on AI. Council of Europe Office in Ukraine official website. May 15, 2025. URL: https://www.coe.int/en/web/artificial-intelligence/-/ukraine-signs-the-council-of-europe-framework-convention-on-ai (дата звернення: 25.06.2025).

РОЗДІЛ IV. ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО; ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 346.546
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.1.66

АНТИКОНКУРЕНТНІ УЗГОДЖЕНІ ДІЇ У ФОРМІ СПОТВОРЕННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ ТЕНДЕРІВ, Т ОРГІВ, АУКЦІОНІВ, КОНКУРСІВ: ПРОБЛЕМИ ДОКАЗУВАННЯ

Єфімов О.М.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри приватного права,
Київський національний економічний університет
імені Вадима Гетьмана,
Юридичний інститут
ORCID: 0000-0003-1751-4780
e-mail: oleksandr.yefimov@yefimov-partners.com

Білоусова Н.О.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри приватного права,
Київський національний економічний університет
імені Вадима Гетьмана,
Юридичний інститут
старший науковий співробітник
Науково-дослідного інституту інтелектуальної власності
Національної академії правових наук України,
ORCID: 0000-0003-4134-0856
e-mail: bilousova.nina@kneu.edu.ua

Брожко Н.І.,
аспірант,
Київський національний економічний університет
імені Вадима Гетьмана,
Юридичний інститут
ORCID: 0009-0006-8798-5974
e-mail: nataliia.brozhko@yefimov-partners.com

Єфімов О.М., Білоусова Н.О., Брожко Н.І. Антиконкурентні узгоджені дії у формі спотворення результатів тендерів, торгів, аукціонів, конкурсів: проблеми доказування.

У статті досліджено ознаки антиконкурентних узгоджених дій у формі спотворення результатів торгів, аукціонів, конкурсів, тендерів (далі – торги).

Взято до уваги, що науковці до особливих характеристик антиконкурентних узгоджених дій відносять те, що вони завжди вчиняються групою осіб, мають повторюваність, можуть мати як національний, так і міжнародний масштаб та становлять небезпеку для функціонування ринкової економіки загалом та існування вільної конкуренції зокрема.

У межах дослідження систематизовано перелік ознак та обставин, які, на думку Антимонопольного комітету України та його органів (далі – АМКУ), можуть свідчити про наявність певних домовленостей між учасниками торгів та координації дій між ними.

Серед таких – регулярне надання поворотної фінансової допомоги; активні господарські операції; спільне користування офісними та складськими приміщеннями; використання одних і тих самих IP-адреси для участі в торгах, подання податкової звітності, входу в системи інтернет-бан-

кінгу, а також спільне програмне забезпечення при створенні тендерної документації; спільні працівники; одночасне подання тендерних пропозицій; звернення за банківськими гарантіями в один день; схожість технічних параметрів електронних документів, а також телефонна комунікація між керівниками учасників торгів.

В той же час, ці ознаки та обставини визначаються в межах реалізації одного із завдань АМКУ – участь у формуванні та реалізації конкурентної політики в частині контролю за узгодженими діями суб'єктів господарювання.

Очевидно, що обставини, встановлені АМКУ на підставі доказів, у випадку оскарження рішення АМКУ мають бути досліджені та оцінені судом з врахуванням загальної теорії доказів та доказування.

Тому особливу увагу приділено інституту доказування у цій категорії справ. Адже в переважній кількості випадків докази таких обставин є непрямими. А висновки про наявність ознак антиконкурентних узгоджених дій формуються за наявності сумнівів щодо такого факту, припущень та ймовірностей. Що є неприпустимим.

Тож, для того, щоб довести певний факт, сукупність непрямих доказів має бути такою, щоб нівелювати будь-які сумніви, будь-які припущення, будь-яку ймовірність.

Ключові слова: антиконкурентні узгоджені дії, публічні закупівлі, суб'єкти господарювання, економічна конкуренція, цифрові докази.

Yefimov O.M., Bilousova N.O., Brozhko N.I. Anti-competitive actions in the form of correction of the results of tender, bids, auctions, competitions: problems of proof.

The article examines signs of anti-competitive concerted actions in the form of distortion of the results of tenders, auctions, competitions, and bids (hereinafter referred to as tenders).

It is taken into account that scientists attribute to the special characteristics of anti-competitive concerted actions the fact that they are always committed by a group of persons, are repetitive, can have both a national and international scale, and pose a danger to the functioning of the market economy in general and the existence of free competition in particular.

The study systematizes a list of signs and circumstances which, in the opinion of the Antimonopoly Committee of Ukraine and its bodies (hereinafter referred to as the AMCU), may indicate the existence of certain agreements between participants in tenders and coordination of actions between them.

These include regular provision of repayable financial assistance; active business transactions; joint use of office and warehouse premises; use of the same IP addresses to participate in tenders, submit tax reports, log into online banking systems, and use shared software to prepare tender documentation; shared employees; simultaneous submission of tender proposals; applying for bank guarantees on the same day; similarity of technical parameters of electronic documents, as well as telephone communication between the managers of tender participants.

At the same time, these signs and circumstances are determined within the framework of one of the AMCU's tasks – participation in the formation and implementation of competition policy in terms of control over concerted actions of economic entities.

It is obvious that the circumstances established by the AMCU on the basis of evidence, in the event of an appeal against the AMCU's decision, must be investigated and assessed by the court, taking into account the general theory of evidence and proof.

Therefore, special attention is paid to the institution of evidence in this category of cases. After all, in the vast majority of cases, evidence of such circumstances is indirect. And conclusions about the presence of signs of anti-competitive concerted actions are formed in the presence of doubts about such a fact, assumptions, and probabilities. Which is unacceptable.

Therefore, in order to prove a certain fact, the body of circumstantial evidence must be such as to eliminate any doubts, any assumptions, any probabilities.

Key words: anti-competitive concerted actions, public procurement, business entities, economic competition, digital evidence.

Постановка проблеми. Досить поширеними наразі є випадки притягнення АМКУ до відповідальності учасників торгів за антиконкурентні узгоджені дії у формі спотворення результатів торгів. Проте обставини та докази, на підставі яких АМКУ ухвалює відповідне рішення, беруться до уваги без врахування та дотримання принципів доказування.

Мета дослідження: виявлення сутності та значення непрямих доказів в межах розслідування АМКУ щодо спотворення результатів торгів та під час оскарження рішень АМКУ в господарських судах. Дослідження спрямоване на з'ясування, чи виявлені факти і непрямі докази є достатніми для правової кваліфікації порушення законодавства про захист економічної конкуренції.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика антиконкурентних узгоджених дій під час торгів перебуває на стадії активного дослідження, проте питання оцінки доказів та сукупності непрямих ознак усе ще залишаються дискусійними.

Цим питанням частково присвячено роботи таких вчених як Ю.В. Журик, С.Л. Оленюк, Т.І. Швидка, І.Ф. Коломієць тощо.

Виклад основного матеріалу. Згідно зі ст. 5 Закону України «Про захист економічної конкуренції» (далі – Закон), узгодженими діями є укладення суб'єктами господарювання угод у будь-якій формі, прийняття об'єднаннями рішень у будь-якій формі, а також будь-яка інша погоджена конкурентна поведінка (діяльність, бездіяльність) суб'єктів господарювання тощо.

Слід акцентувати увагу на такому критерії узгоджених дій як погоджена конкурентна поведінка. Тобто *для доведення тієї обставини, що дії були узгодженими має бути доведено саме погодження конкурентної поведінки.*

Особи, які чинять або мають намір чинити узгоджені дії, є учасниками узгоджених дій.

Стаття 6 Закону визначає, зокрема, що антиконкурентними узгодженими діями є узгоджені дії, які призвели чи можуть призвести до недопущення, усунення чи обмеження конкуренції. Отже, *сам факт погодження конкурентної поведінки не може свідчити про наявність узгоджених дій, якщо це не призвело чи не може призвести до недопущення, усунення чи обмеження конкуренції.* До прикладу, якщо на ринку два суб'єкти, які займають незначну частку ринку погоджують взаємну поведінку, а інші суб'єкти, які разом займають превалюючу частку ринку на таку погоджену поведінку жодним чином не реагують, то в такому разі відсутні підстави стверджувати про наявність антиконкурентних узгоджених дій. Антиконкурентними узгодженими діями, зокрема, визнаються узгоджені дії, які стосуються спотворення результатів торгів, аукціонів, конкурсів, тендерів. Знову ж таки, за відсутності спотворення результату торгів не можна стверджувати й про наявність антиконкурентних узгоджених дій.

Відповідно до ст. 35 Закону розгляд справ про порушення законодавства про захист економічної конкуренції починається з прийняття розпорядження про початок розгляду справи та закінчується прийняттям рішення у справі.

При цьому, відповідно до ст. 41 Закону доказами у справі можуть бути будь-які фактичні дані, які дають можливість встановити наявність або відсутність порушення. Ці дані встановлюються такими засобами: поясненнями сторін і третіх осіб, поясненнями службових осіб та громадян, письмовими доказами, речовими доказами і висновками експертів.

Така суттєва увага цього Закону та інших підзаконних актів до процедури отримання та оформлення доказів, свідчить про їх значимість у процедурі доведення факту узгодженості дій, які привели чи можуть привести до спотворення результату торгів.

Чинна редакція статті 59 Закону визначає, що підставами для зміни, скасування чи визнання недійсними рішень органів Антимонопольного комітету України є: неповне з'ясування обставин, які мають значення для справи; недоведення обставин, які мають значення для справи і які визнано встановленими; невідповідність висновків, викладених у рішенні, обставинам справи; заборона концентрації, узгоджених дій відповідно до Закону України «Про санкції»; порушення або неправильне застосування норм матеріального чи процесуального права.

Отже, неповне з'ясування обставин АМКУ, як і недоведення обставин, які мають значення для справи і які визнано встановленими; невідповідність висновків, викладених у рішенні, обставинам справи нерозривно пов'язані із теорією доказів та доказування та процедурою їх отримання. Обставини, встановлені АМКУ на підставі доказів, у випадку оскарження рішення АМКУ мають бути досліджені та оцінені судом з врахуванням загальної теорії доказів та доказування.

Тугарова О.К. наголошувала на тому, що поняття «доказ» є одним із центральних і в юриспруденції, адже «навряд чи знайдеться ще якась галузь людської діяльності, де пізнання і доведення істини мали би настільки гостре за емоційною напругою сприйняття і настільки величезне за своїми соціальними наслідками значення, як це відбувається під час здійснення правосуддя» [2].

Відоме англійське прислів'я говорить: «Із ста кроликів ніколи не складеться кінь, а зі ста підозр ніколи не складеться доказ». У Рішенні Конституційного Суду України від 30 січня 2003 року № 3-рп/2003 зазначено: «Переконання слідчого і прокурора у вчиненні особою злочину не означає доведення її винуватості...».

Залежно від способу проведення або демонстрації доказу в логіці розрізняють докази прямі й непрямі. У прямому доказі істинність (хибність) тези безпосередньо випливає з істинних аргументів, без звернення до конкуруючих із тезою припущень; побудова непрямого доказу ґрунтується на відносинах суперечливих суджень, які виключають одне одного. Прямий доказ свідчить про категоричність відповідного твердження, у той час як непрямий – про ймовірність [2].

Тому і на практиці відправка конкурсної документації з однієї IP-адреси не свідчить, а лише може свідчити про узгодженість дій. І це в той час, як узгодженість дій може мати місце і в тому випадку, коли конкурсна документація відправлена з різних IP-адрес.

Звернемось до кримінального процесу. Складовими елементами принципу всебічного, повного і об'єктивного дослідження обставин справи у кримінальному процесі є основні принципи доказового права, до числа яких можна віднести такий: *висновки у справі мають ґрунтуватися на беззаперечно встановлених фактах* [3].

Інші науковці доповнюють, що прямі докази своїм змістом підтверджують або спростовують факт вчинення злочину конкретною особою, а непрямі докази дозволяють зробити тільки припущення про можливу причетність певної особи до вчинення злочину і безпосередньо встановлюють деякі доказові (проміжні) факти. І тільки на підставі певної сукупності непрямих доказів із додержанням певних умов можна буде зробити висновок про винність особи у вчиненні злочину. Проте така сукупність не повинна бути лише певної математичною, коли певна кількість (цифра) непрямих доказів перетворюється в абсолютну доведеність певного факту. *Сукупність непрямих доказів для доведення певного факту має бути такою, щоб виключити будь-які сумніви щодо такого факту, будь-які припущення, будь-яку ймовірність.* Саме по собі твердження про те, що сукупність тих чи інших фактів, кожен з яких свідчить про можливість, не перетворює таку сукупність у категоричність [4].

Старушкевич А. доходить висновку про те, що не поступаючись своїм значенням і силою прямим доказам, *непрямі докази потребують від слідчого високої якості слідчої роботи. Зауважуючи водночас, що правильно зібрані непрямі докази і їх цілковита доброякісність не завжди гарантують правильне вирішення справи по суті* [5].

Конструктивною є думка М. Є. Євгеньєва, відповідно до якої зібрані непрямі докази мають бути настільки доброякісними й дослідженими з такою повнотою та ясністю, щоб за ними можна було дійти лише одного висновку [6].

Загальна теорія доказів лежить не лише в основі кримінальних проваджень, а й цивільних, господарських, адміністративних. З наведених вище нормативних норм вбачається, що вона лежить і в основі діяльності АМКУ, хоча би тому, що зібрані АМКУ докази можуть бути предметом дослідження та оцінки в суді, а суд керуватиметься у своїй процесуальній діяльності вже загальною «не пом'якшеною» теорією доказів та доказування.

Доказову базу доведення антиконкурентних узгоджених дій умовно можна поділити на:

1) прямі докази: – угоди, протоколи та ін.; безпосередня інформація від учасника змови;

2) непрямі докази, а саме дані, що свідчать про підозрілу поведінку суб'єктів господарювання, *яка є несумісною з даними аналізу ситуації на ринку товару* [7].

АМКУ доходить часто висновку про наявність антиконкурентних узгоджених дій підставі таких обставин: надання фінансової допомоги, господарські відносини, спільні працівники, сплата коштів майданчику, використання одних IP-адрес, спільне використання приміщень, комунікація між учасниками, синхронність дій, спільні характеристики файлів.

За наявності цих умов, з урахуванням перелічених досліджень науковців та згаданих раніше правових норм, не завжди можна категорично стверджувати, що встановлені АМКУ обставини зв'язку між деякими учасниками конкурсних процедур свідчать про узгодженість дій між ними. Особливо, за відсутності прямих доказів. Вказані обставини не можуть свідчити про погоджену конкурентну поведінку. Вони її не виключають. Але й без таких обставин погоджена конкурентна поведінка не є виключною.

У своїй сукупності непрямі докази часто становлять ймовірність, але не категоричність висновку про погоджену конкурентну поведінку, а отже й про наявність узгоджених дій. На практиці часом зібрані АМКУ непрямі докази та зроблені висновки вказують на те, що АМКУ не були перевірені та відкинуті всі можливі версії щодо осіб, які могли узгоджувати свої дії під час участі в торгах тощо.

Кінцевим результатом публічних закупівель є ефективне визначення постачальника, котрий повною мірою відповідає кваліфікаційним критеріям конкурсу й установив найнижчу ціну своєї продукції, робіт або послуг [7].

Але, на наше переконання, наявність інших учасників торгів спростовує можливість спотворення результату торгів за наявності узгоджених дій між двома учасниками без залучення до такої узгодженості інших 4-х чи 5-ти учасників, поведінка яких визначається ними самими. Тому коли ймовірні учасники змови не уклали договір із замовником, а переможцем визнано третю особу, то перші не отримали переваг над іншими учасниками, не перешкоджали переможцю торгів чи іншої конкурсної процедури. Тож, в будь-якому випадку, не можна говорити про можливість спотворення результатів торгів, коли ймовірна кількість учасників «змови» є значно меншою за сукупну кількість учасників.

Тому і маємо ситуацію, коли певна сукупність непрямих доказів не може формувати висновок бодай про можливість впливу на змагання між суб'єктами господарювання з метою здобуття завдяки власним досягненням переваг над іншими суб'єктами господарювання.

Висновок. Наявність в учасників торгів спільних працівників, поворотна фінансова допомога, використання одних IP-адрес (яке можливе навіть у всіх орендарів одного бізнес-центру), «сусідство» за фактичними адресами, контакти між учасниками, синхронність дій (мова не про інтервал у кілька хвилин, а цілий день; при цьому час на подання тендерних пропозицій досить обмежений); спільні характеристики файлів (а саме одного файлу, в умовах вільного доступу до шаблонів документів в мережі Інтернет та обмеженої кількості програмних забезпечень зі стандартними налаштуваннями) не можуть категорично стверджувати про узгодженість дій учасників саме в рамках тих чи інших торгів. Для категоричного стверджування необхідною є така кількість непрямих доказів, яка безумовно та безальтернативно підтверджує узгодженість дій учасників торгів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Закон України «Про захист економічної конкуренції» від 11.01.2001 № 2210-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2210-14#Text (дата звернення: 18.06.2025).
2. Тугарова О.К. Логічна природа непрямих доказів у кримінальному процесі. URL: https://www.legalposition.umsf.in.ua/archive/ 2018/1/16.pdf.
3. Теорія доказів: підручник для слухачів магістратури юридичних вузів / Антонов К.В., Сачко О.В., Тертишник В.М., Уваров В.Г./ За заг. ред. д.ю.н, професора В.М. Тертишника. К.: Алерта, 2015.
4. Кримінальний процес: навч. посібник / Ю.П. Аленін, Л.І. Аркуша [та ін.]; НУ «Одеська юридична академія». Одеса: Фенікс, 2020. 582 с. URL: https://library.megu.edu.ua:9443/jspui/bitstream/123456789/2868/1/2020%20%D0%9A%D1%80%D0%B8%D0%BC%D1%96%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B8%D0%B9_%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%86%D0%B5%D1%81_%D0%BF%D0%BE%D1%81%D1%96%D0%B1%D0%BD%D0%B8%D0%BA_2020_1.pdf.
5. Старушкевич А. Розслідування справи за непрямими доказами: метод М.Є. Євгеньєва. URL: https://scispace.com/pdf/case-investigation-based-on-indirect-evidence-the-method-by-2axhtyjjmz.pdf.
6. Коломієць І.Ф., Оленюк С.Л.. Антиконкурентні узгоджені дії: економічна складова доведення. URL: http://dspace.nbuv.gov.ua/ bitstream/handle/123456789/12300/04-Kolomiets.pdf?sequence=1.
7. Швидка Т.І. Економічна конкуренція: сучасний стан законодавчого забезпечення та перспективи його модернізації : монографія. Харків: Право, 2020. 376 с. URL: https://www.fpk.in.ua/images/biblioteka/2FMB_Pravo/ Konkurentne-pravoShvidka_2020.pdf.

УДК 346.91:347.94(477)
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.1.67

ЩОДО ВИКОРИСТАННЯ МАТЕРІАЛІВ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ У ГОСПОДАРСЬКОМУ ПРОЦЕСІ

Подцерковний О.,
доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент НАПрН України,
завідувач кафедри господарського права і процесу
Національного університету «Одеська юридична академія»
ORCID: 0000-0003-1095-3481
e-mail: opp@ukr.net

Попелюк В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри господарського права і процесу
Національного університету «Одеська юридична академія»
ORCID: 0000-0002-7415-3996
e-mail: advokat.vp@gmail.com

Подцерковний О., Попелюк В. Щодо використання матеріалів кримінального провадження у господарському процесі.

Стаття присвячена комплексному дослідженню процесуальних аспектів використання матеріалів кримінального провадження у господарському судочинстві. З огляду на зростаючу кількість справ, у яких перетинаються господарські та кримінально-правові компоненти, акцентована увага на необхідності обережного та обґрунтованого використання доказів, отриманих у межах кримінального процесу, у справах господарської юрисдикції. У роботі аналізуються ключові поняття доказів, допустимості, тягаря доказування, а також порівнюються підходи кримінального та господарського процесу до цих інститутів.

Визначено, що необхідно встановити правові механізми, які б дозволили узгодити використання матеріалів кримінального провадження із відмінними процедурами господарського судочинства, а також попередити використання у господарському процесі передчасних висновків попереднього слідства, що можуть спотворювати завдання господарського судочинства. Зокрема, з огляду на практичну необхідність використання окремих матеріалів кримінального провадження в господарському процесі, доцільним видається нормативне закріплення процесуального механізму витребування господарським судом документів у випадках, коли вони мають істотне значення для вирішення спору на підставі ухвали, яка має бути обов'язковою для розгляду органом досудового розслідування або прокуратурою.

Запропоновано нормативні зміни, зокрема доповнення ст. 81 ГПК України положенням, яке б дозволяло господарському суду витребувати матеріали кримінального провадження з обов'язковим реагуванням з боку органів досудового розслідування, а у разі відмови – передбачити можливість її оскарження.

Особливу увагу приділено проблематиці допустимості доказів, одержаних у порядку КПК України, зокрема без дотримання процедури розголошення відомостей досудового розслідування відповідно до ст. 222 КПК. Автори підкреслюють, що такі порушення не мають автоматично зумовлювати недопустимість доказів, однак повинні враховуватись при їх оцінці за критеріями ГПК України: належності, допустимості, достовірності та достатності.

Окремо обґрунтовано, що протоколи слідчих (розшукових) дій, які не були предметом оцінки у кримінальному провадженні, не можуть визнаватися допустимими доказами без ретельної перевірки їх достовірності у господарському процесі, з огляду на обмежений вплив сторін спору на їх зміст.

Зазначено також на потребу єдності судової практики та доктринального обґрунтування критеріїв допустимості. Висновки статті мають як науково-теоретичне, так і практичне значення для формування послідовного та збалансованого підходу у правозастосуванні.

Ключові слова: докази, доказування, допустимість доказів, матеріали кримінального провадження, протоколи слідчих (розшукових) дій, прокурор, державні інтереси, господарський суд, господарське судочинство.

Podtserkovnyi O., Popeliuk V. On the use of criminal proceedings materials in commercial litigation.

This article is dedicated to a comprehensive examination of the procedural aspects of using materials from criminal proceedings in commercial litigation. In light of the growing number of cases where commercial and criminal law elements intersect, the study emphasizes the need for cautious and well-founded use of evidence obtained within the framework of criminal procedure in matters under commercial jurisdiction. The article analyzes key concepts such as evidence, admissibility, burden of proof, and compares how these institutions are treated in both criminal and commercial proceedings.

It was determined that it is necessary to establish legal mechanisms that would allow the use of criminal proceedings materials to be reconciled with the different procedures of commercial proceedings, as well as to prevent the use in commercial proceedings of premature conclusions of preliminary investigations that may distort the objectives of commercial proceedings. In particular, given the practical necessity of using certain materials of criminal proceedings in commercial proceedings, it seems appropriate to establish a regulatory mechanism for the request of documents by a commercial court in cases where they are essential for resolving a dispute on the basis of a ruling that should be mandatory for consideration by the pre-trial investigation body or the prosecutor's office.

The article proposes legislative amendments, including supplementing Article 81 of the CPCU with a provision enabling commercial courts to request materials from criminal proceedings with a mandatory response from pre-trial investigation bodies, and–should a refusal occur–allowing for an appeal mechanism.

Special attention is given to the issue of admissibility of evidence obtained under the Criminal Procedure Code of Ukraine (CPC), particularly in cases where the procedure for disclosing pre-trial investigation data under Article 222 CPC has not been followed. The authors argue that such procedural violations should not automatically render the evidence inadmissible, but must be considered during its evaluation according to the standards of the Commercial Procedure Code of Ukraine (CPCU): relevance, admissibility, credibility, and sufficiency.

It is also substantiated that records of investigative (search) actions that have not been assessed within criminal proceedings cannot be deemed admissible evidence in commercial litigation without a thorough review of their reliability, given the limited ability of the parties to influence their content. The need for consistency in judicial practice and doctrinal justification of admissibility criteria is emphasized. The conclusions of the article are of both theoretical and practical importance for the development of a consistent and balanced approach to the application of law.

Key words: evidence, burden of proof, admissibility of evidence, materials of criminal proceedings, records of investigative (search) actions, prosecutor, public interest, commercial court, commercial litigation.

Постановка проблеми. Варто вказати, що господарська діяльність охоплює як публічні відносини (державне регулювання), так і приватні відносини (взаємодія між юридичними та фізичними особами на підставі їх волевиявлення).Така багатогранність визначає специфіку господарських спорів, що підлягають розгляду господарськими судами, зокрема у справах щодо публічних закупівель, банкрутства, власності, корпоративних конфліктів тощо.

Завдяки цьому докази в кожній справі надзвичайно різноманітні, що, своєю чергою, зумовлює специфіку підходів до їх збору, оцінки та допустимості. Особливої уваги набувають ситуації, коли правові спори в господарському процесі перетинаються з кримінально-правовими процедурами – наприклад, у випадках порушень фінансової дисципліни, шахрайства чи зловживання повноваженнями. У таких ситуаціях постає питання використання матеріалів кримінального провадження в господарському судочинстві. Це потребує особливо ретельного підходу, оскільки критично важливим є дотримання принципу допустимості доказів – як запоруки законності та обґрунтованості судового рішення.

Стан опрацювання проблематики. В процесуальній науці дослідження доказів і доказування є досить розвиненою. Загальні проблеми доказування у господарському судочинстві досліджували такі вчені, як О.А. Беляневич, В.В. Резнікова, Т.В. Степанова та інші. Науковці і практики, в кримінальному процесі: Ю.П. Аленін, В.Г. Гончаренко Ю.М. Грошевий, В.Г. Гмирко, В.Я. Дорохов, О.В. Капліна, М.А. Погорецький, М.М. Стоянов та ін.

Попри високий рівень розвитку теорії доказів та доказування в різних процесуальних науках, питання використання матеріалів кримінального провадження у господарському судочинстві залишається недостатньо дослідженим. Брак наукового аналізу у цій сфері ускладнює вироблення одноманітного розуміння того, як узгодити використання матеріалів кримінального провадження із відмінними процедурами господарського судочинства, а також попередити використання у

господарському процесі передчасних висновків попереднього слідства, що можуть спотворювати завдання господарського судочинства, порушувати принципи верховенства права та господарсько-правові презумпції.

Метою статті є з'ясування ролі матеріалів кримінального провадження у господарському судочинстві з метою подолання неясностей, колізій та прогалин у відповідній процесуальній сфері.

Виклад основного матеріалу. Легальне поняття матеріалів кримінального провадження закріплено в статті 317 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України), відповідно до якої матеріалами кримінального провадження визнаються документи, інші матеріали, надані суду під час судового провадження його учасниками, судові рішення та інші документи і матеріали, що мають значення для кримінального провадження, долучаються до обвинувального акту, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру, клопотання про звільнення від кримінальної відповідальності і є матеріалами кримінального провадження (кримінальною справою) [1]. Тобто поняття матеріалів кримінального провадження та поняття кримінальної справи, по суті, збігаються.

М. Годованюк зазначає у цьому контексті, що матеріали кримінального провадження (кримінальна справа) за своєю метою є певною процесуальною гарантією захисту учасників, а також являються способами та методами, які учасники кримінального провадження можуть використати задля реалізації своїх прав та законних інтересів [2].

Основною складовою матеріалів кримінального провадження є саме документи. Не менш важливу роль відіграють письмові докази у господарського процесу, в якому основним джерелом встановлення обставин справи виступають договори, акти та інша ділова документація.

Поняття «документ» займає основоположне місце у категоріальній системі документознавства та юриспруденції загалом, оскільки надійно закріплюють інформацію про фактичні обставини дійсності, що є предметом розгляду у певній справі. Більш того документ від інших засобів передачі інформації відрізняє те, що інформація за його допомогою фіксується саме на доступному речовому носії, який можна відносно легко фізично сприйняти. Саме ця властивість забезпечує можливість зберігання, відтворення та перевірки змісту документа незалежно від джерела його створення. Розгорнуто до поняття «документа» підходить В. С. Сезонов, зазначаючи, що у юридичному значенні «документ» – це матеріальний носій інформації, який закріплює події, факти і явища матеріального світу та розумової діяльності людини в певній формі за визначеним стандартом або способом документування та взагалі розуміння цього поняття є необхідним компонентом сучасного стану юридичного правознавства [3, с. 201].

Нормативе визначення поняття документ міститься в статті 1 Закону України «Про інформацію», де документ визначено як матеріальний носій, що містить інформацію, основними функціями якого є її збереження та передавання у часі та просторі [4]. Звертає на себе увагу, що це поняття є неточним з погляди юриспруденції – щонайменше не передбачає електронний документ, що не може вважатися матеріальним носієм.

При цьому важливо враховувати, що документ для того, аби фіксувати письмову, графічну чи іншу інформацію, яка має значення для вирішення спору і може бути використана в судовому провадженні. На відміну від інших доказів (таких як речові докази, показання свідків, висновки експертів чи аудіо-відеозаписи), документи характеризуються фіксованою формою подання інформації, сталістю змісту, можливістю перевірки походження та відповідності встановленим вимогам щодо оформлення. Саме ці ознаки дозволяють виділити документи як самостійну і відносно стабільну форму доказів, яка має первісне застосування, зокрема у господарському судочинстві.

Відповідно до статті 99 КПК України документом є спеціально створений з метою збереження інформації матеріальний об'єкт, який містить зафіксовані за допомогою письмових знаків, звуку, зображення тощо відомості, які можуть бути використані як доказ факту чи обставин, що встановлюються під час кримінального провадження. Отже, документ в кримінальному провадженні містить в собі зафіксовану певним чином інформацію та складається уповноваженою особою на підставі чинного КПК України, в результаті виконання цією особою покладених на неї обов'язків, а саме: здійснення процесуальних дій або прийняття певних рішень у кримінальному провадженні з обов'язковою фіксацією про хід цієї діяльності.

Нормативне закріплення доказів в кримінальному провадженні міститься в частині 1 статті 84 чинного КПК України, де зазначається, що доказами являються фактичні дані, які були отримані з дотриманням процесуального закону тобто є допустимими, на підставі яких сторона обвинувачення та суд встановлюють наявність або відсутність фактичних відомостей про факти, які в свою чергу мають значення для кримінального провадження та підлягають доказуванню. В другій частині цієї статті закріплено, що саме відноситься до джерел доказів: показання, речові докази, документи, висновки експертів.

В статті 73 Господарського процесуального кодексу України (далі – ГПК України) під доказами розуміються будь-які дані, на підставі яких суд встановлює наявність або відсутність обставин (фактів), що обґрунтовують вимоги і заперечення учасників справи, та інших обставин, які мають значення для вирішення справи. Ці дані встановлюються такими засобами: 1) письмовими, речовими і електронними доказами; 2) висновками експертів; 3) показаннями свідків [5].

Як видно, принципові відмінності у розуміння доказів в кримінальному процесі та господарському процесі відсутні. По суті – незалежно від форми судочинства – це данні, які підтверджують наявність або відсутність обставин, які мають значення для вирішення справи. Але різниться процес доказування, який створює відповідні процесуальні умови для вирішення справи шляхом винесення законного та обґрунтованого судового рішення. Спеціальні правила з доказування, визначених у процесуальних кодексах, враховують специфіку тих чи інших відносин, особливості встановлення і фіксації фактів, а також суб'єктного складу правовідносин.

Зокрема, тягар доказування має різне процесуальне значення у кримінальному та господарському судочинстві. У кримінальному процесі він покладається на сторону обвинувачення, при цьому діє принцип презумпції невинуватості, що виключає обов'язок підозрюваного або обвинуваченого доводити свою невинуватість. Натомість у господарському процесі сторони несуть рівний обов'язок доводити обставини, на які посилаються, що відповідає принципу змагальності, а також відображає відмінне – порівняно з кримінальним правом – розуміння категорії вини у цивільному та господарському праві.

Дослідження поняття доказів і доказування в працях вчених-процесуалістів є досить розвиненою. Зокрема, О.Т. Квіта, вказує, що судових докази дозволяють за допомогою відомих фактів можливо встановити невідомі. [6, с. 169]. М.А. Погорецький розуміє доказ у кримінальному провадженні як сукупність та єдність фактичних відомостей, які були отримані та зафіксовані у певній процесуальній формі, а також їх джерела, на основі яких суб'єкти, законом на яких покладає обов'язок з доказування, в результаті своєї діяльності встановлюють існування фактів та обставин, а також які мають значення для кримінального провадження та підлягають доказуванню та такі, що можуть бути визнані доказом судом або слідчим суддею [7, с. 15-16]. При цьому поняття доказу (доказування) принципово визначається не його пошуковою спрямованістю, а його призначенням – бути знаряддям обґрунтування встановленого [8, с. 232].

В кримінальному провадженні діють спеціальні суб'єкти, які збирають докази з дотримання спеціальної правової процедури, під загрозою їх відхилення за критерієм недопустимості в кримінальному провадженні (ст. 86 КПК України), а в господарському процесі обов'язок збирання та подання доказів покладений на самих учасників справи (ст.ст. 42, 74, 80 ГПК України).

Це положення ГПК України відповідає принципу змагальності господарського процесу закріпленого в статті 13 ГПК України, так як кожна сторона повинна довести обставини, на які вона посилається як на підставу своїх вимог або заперечень і які мають значення для справи. При цьому кожна сторона несе ризик настання наслідків, пов'язаних з вчиненням чи невчиненням нею процесуальних дій, а суд, зберігаючи об'єктивність і неупередженість, тільки керує ходом судового процесу та роз'яснює у разі необхідності учасникам судового процесу їхні процесуальні права та обов'язки, наслідки вчинення або невчинення процесуальних дій.

Законодавство України не містить прямої заборони на використання матеріалів кримінального провадження при доказуванні у господарському судочинстві. Так само не вирішено питання про те, чи є докази, отримані з порушенням кримінального процесуального порядку, є допустимими в господарському процесі. Саме ця проблема виникає, коли, наприклад, документи, вилучені у підозрюваного без додержання кримінально-процесуальної процедури, використовуються згодом при доказуванні в господарській справі.

В цьому контексті не можна обійти питання допустимості доказів, яке у кримінальному провадженні розглядаються в рамках доктрини «плодів отруйного дерева», відомої з англо-саксонській системі права (fruit of the poisonous tree) [9], що значною мірою, хоч і не повністю, імплементована в положеннях ст. 87 КПК України: недопустимими є докази, здобуті завдяки інформації, отриманій унаслідок суттєвого порушення прав та свобод людини. Проте господарському процесу така доктрина та відповідні процесуальні застереження не відомі, що відображається у більш широких можливостях для доказування в господарській справі.

При вирішенні цих питань мають значення положення статті 77 ГПК України: обставини, які відповідно до законодавства повинні бути підтверджені певними засобами доказування, не можуть підтверджуватися іншими засобами доказування. При цьому в господарському процесі, на відміну від кримінального процесу, крім критеріїв належності та допустимості, ще застосовуються критерії вірогідності та достатності доказів (статті 76–79 ГПК України). Хоча в кримінальному процесі вірогідність і достатність також не можна ігнорувати, оскільки вони є невід'ємною складовою судового

розсуду при оцінці доказів, усе ж їх роль реалізується в іншому нормативному та процесуальному контексті, стандартах доказування та меті доказової діяльності. Зокрема, в господарському судочинстві суд має оцінити, чи утворюють надані докази логічну, повну та переконливу картину правовідносин між сторонами спору. Принцип презумпції невинуватості у кримінальному процесі виключає можливість обґрунтування вини на підставі лише вірогідності – будь-які сумніви тлумачиться на користь підозрюваного (обвинуваченого, підсудного) відповідно до ч. 4 ст. 17 КПК. Крім того, при використанні матеріалів кримінального провадження у господарському процесі, особлива увага має бути приділена тому, що відповідні докази були зібрані в іншому процесуальному середовищі – з метою доведення складу кримінального правопорушення. До того ж, з урахуванням переважної розбіжності суб'єктного складу кримінального й господарського спору, існує ризик хибної інтерпретації фактів або автоматичного перенесення їх значення, що вимагає з боку господарського суду особливої процесуальної обережності.

Відправною точкою подолання проблем використання матеріалів кримінального провадження в господарському судочинстві є вирішення проблеми преюдиції – тобто обов'язковості фактів, установлених судовим рішенням, що набуло законної сили, в одній справі для суду при розгляді інших справ, як про це, зокрема, висловився КГС Верховного Суду у постанові від 23.05.2018 по справі № 910/9823/17 [10].

ГПК України в частині 6 статті 75 встановлює, що обвинувальний вирок суду в кримінальному провадженні або постанова суду, якою особу притягнуто до адміністративної відповідальності у справі про адміністративне правопорушення, які набрали законної сили, є обов'язковими для господарського суду, що розглядає справу про правові наслідки дій чи бездіяльності особи, стосовно якої ухвалений вирок або постанова суду, лише в питанні, чи мали місце ці дії (бездіяльність) та чи вчинені вони цією особою.

При цьому частина 7 зазначеної статті вказує, що якщо йдеться про оцінку судом певного факту при вирішені іншої справи, то така оцінка не є обов'язковою для господарських судів, а відповідно до частини 8 статті 75 ГПК України обставини, встановлені рішенням третейського суду або міжнародного комерційного арбітражу, виправдувальним вироком суду у кримінальному провадженні, ухвалою про закриття кримінального провадження і звільнення особи від кримінальної відповідальності, підлягають доказуванню в загальному порядку при розгляді справи господарським судом.

Преюдиціальне значення процесуальним законом надається саме обставинам, встановленим судовими рішеннями (в тому числі в їх мотивувальних частинах), а не правовій оцінці таких обставин, здійсненій іншим судом [11].

При цьому Верховний суд зауважує, що оцінка судами в інших справах законності чи незаконності певних дій особи в жодному разі не є преюдиційним фактом. У постановах від 02.07.2019 у справі № 48/340, від 03.07.2018 у справі № 917/1345/17, від 24.05.2018 у справі № 922/2391/16 та від 17.02.2021 у справі № 914/1257/18 (постанова Верховного Суду від 11.11.2021 у справі № 910/8482/18) [12].

Ще одним випадком використання матеріалів кримінального провадження в господарському судочинстві є перегляд справ у зв'язку з нововиявленими або виключними обставинами. Ці обставини можуть мати істотне значення для обґрунтування позовних вимог чи заперечень проти них, а також впливати на правильне та справедливе вирішення господарського спору.

Не вдаючись до детального аналізу правових наслідків вироку у кримінальнй справі для розгляду господарської справи у контексті нововиявлених та виключних обставин, звернемо увагу на доказове значення матеріалів незавершеного кримінального провадження – як на стадії досудового розслідування, так і під час судового розгляду до моменту винесення вироку або постановлення ухвали про закриття кримінального провадження.

Йдеться, зокрема, про використання матеріалів кримінального провадження в господарському процесі в розрізі дій щодо витребування доказів у порядку статей 80, 81, 161, 234 ГПК України.

Тут варто зауважити, що порушення порядку розголошення відомостей досудового розслідування, встановленого статтею 222 КПК України, саме по собі не є безумовною підставою для автоматичного визнання відповідних матеріалів недопустимими доказами в господарському судочинстві. ГПК України не містить прямої норми, яка б забороняла використовувати такі матеріали лише через недотримання вимог кримінального процесу.

Суди господарської юрисдикції здійснюють оцінку доказів, виходячи з критеріїв, визначених статтями 76–79 ГПК України, зокрема – їх належності, допустимості, достовірності та достатності. У зв'язку з цим, сам факт порушення вимог ст. 222 КПК України може мати значення, але не є визначальним. Як видається, він повинен враховуватися судом у межах загальної оцінки доказів з урахуванням впливу такого порушення на можливість перевірити джерело доказу, права сторін, змагальність та інші процесуальні гарантії.

Складність із якою стикаються господарські суди при відповідному правозастосуванні може бути продемонстрована на прикладі висновку господарського суду в одній із справ, у якому, відмовляючи у позові про усунення перешкод у користуванні та розпорядженні нерухомим майном зазначив, що «позивачем не подано доказів на підтвердження того, що на час розгляду справи спірний арешт нерухомого майна не виконує жодної забезпечувальної функції у кримінальному провадженні» [13]. Такий підхід господарського суду суперечливо перекладає на позивача обов'язок доводити відсутність функціонального зв'язку між арештом майна та кримінальним провадженням, що має характер негативного доказування. Це в практичному сенсі унеможливлює захист права власності, особливо коли процесуальна інформація контролюється іншими суб'єктами провадження.

Показовою щодо проблем використання матеріалів кримінального провадження в господарському процесі є постанова Верховного Суду від 06.07.2022 у справі № 914/1979/18. У спорі про стягнення 3,9 млн грн за послуги із захоронення відходів відповідач посилався на те, що документи, які нібито підтверджують факт надання послуг, є результатом узгоджених протиправних дій посадових осіб сторін. Господарський суд першої інстанції відхилив ці доводи, вказавши на відсутність повідомлення про підозру та доказів фальсифікації. Апеляційний суд, виконуючи вказівки Верховного Суду, залучив до справи копії матеріалів кримінального провадження – протоколи допитів, ухвали слідчого, постанови про експертизи.

Позивач у касаційній скарзі вказував на порушення статті 222 КПК України – матеріали долучено без дозволу слідчого, отже, вони є недопустимими доказами. Верховний Суд частково погодився із цими аргументами: «Відповідно до частин 1, 2 ст. 77 ГПК обставини, які відповідно до законодавства повинні бути підтверджені певними засобами доказування, не можуть підтверджуватися іншими засобами доказування. Докази, одержані з порушенням закону, судом не приймаються», вказавши на те, що в матеріалах справи «відсутній дозвіл слідчого або прокурора на розголошення відомостей досудового розслідування у кримінальному провадженні». При цьому Верховний суд вказав, що «хоча у цій справі відомості щодо кримінального провадження були витребувані у відповідного управління поліції ухвалою суду від 01.06.2021, «однак з відповідного листа районного управління не вбачається, чи була отримана згода на розголошення відомостей досудового розслідування. Тобто суд апеляційної інстанції помилково врахував як доказ надані відповідачем копії матеріалів досудового розслідування у кримінальному провадженні» І хоча у підсумку Верховний суд зробив висновок, що суд апеляційної інстанції ухвалив оскаржувану постанову на підставі сукупності доказів, належність і допустимість яких не ставилась під сумнів, а тому помилкове врахування копій матеріалів досудового розслідування не вплинуло на правильність судового рішення» [14] цей приклад демонструє складність інтеграції матеріалів досудового розслідування у господарське провадження, зокрема щодо оцінки їх допустимості за умов недотримання процедури розголошення. При цьому видається необхідним враховувати, що обов'язок дотримання встановленого порядку (зокрема, отримання дозволу на розголошення) покладається саме на уповноважених осіб сторони обвинувачення (слідства), а не на учасника господарського процесу, який посилається на такі матеріали. Перенесення тягаря відповідальності за процесуальні порушення слідства на сторону спору може призводити до необґрунтованого обмеження права на захист або спотворення змагального характеру процесу.

Показовими щодо практики залучення матеріалів кримінального провадження до господарського процесу є також ухвали Господарського суду Черкаської області від 04.03.2020 у справі № 925/1500/17 [15] та Господарського суду Волинської області від 28.02.2023 у справі № 903/956/22 [16]. У першій справі суд зобов'язав відповідний підрозділ Національної поліції надати матеріали кримінального провадження, зокрема протоколи вилучення документів, ухвали слідчих суддів, інформацію про допити, призначення експертиз, повідомлення про підозру тощо. У другій справі суд, керуючись статтями 80, 81 ГПК України, ухвалив витребувати копії матеріалів кримінального провадження, засвідчені уповноваженим суб'єктом: висновки експертів, протоколи оглядів, постанови у справі.

Ці приклади демонструють не лише потенціал використання таких матеріалів як доказів, а й розлогість практики щодо належного оформлення та оцінки їх допустимості. Наявні ризики формального підходу до витребування й долучення таких матеріалів можуть зумовити як процесуальні зловживання, так і порушення принципу рівності сторін у процесі доказування у господарському процесі. Разом із тим має бути враховано, що жодна слідча (розшукова) дія не створює автоматичного презюмування істинності факту, якщо цей факт не був перевірений у рамках змагального процесу.

Показовим щодо використання матеріалів кримінального провадження є рішення Господарського суду Одеської області від 12.02.2024 у справі № 916/4130/23 за позовом прокуратури в інтересах Одеської міської ради. Суд послався на матеріали кримінального провадження № 42022163040000081 від 12.12.2022, зокрема, на результати огляду об'єкта забудови, проведеного 26.01.2023 на підставі

ухвали слідчого судді, у присутності представників міських органів влади. Встановлені у кримінальному провадженні фактичні обставини були враховані судом як докази порушень у сфері забудови [17]. Водночас постановою Південно-західного апеляційного господарського суду від 14.05.2024 рішення частково скасовано. Апеляційний суд, переглядаючи справу, не послався безпосередньо на зазначені матеріали кримінального провадження, обґрунтовуючи свої висновки іншими доказами [18].

Аналіз наведених судових рішень свідчить, що господарські суди при вирішенні спорів іноді враховують матеріали кримінального провадження – зокрема протоколи допитів, показання свідків, постанови та інші документи. Однак використання таких доказів викликає питання щодо їх допустимості, особливо у випадках, коли кримінальне провадження ще не завершене й обвинувальний вирок суду не набрав законної сили.

Обговорюючи ці питання, не можна не звернути увагу, що в поточній юридичній практиці спостерігається явна асиметрія доступу до матеріалів кримінального провадження. Органи прокуратури як єдина система мають інституційний доступ до матеріалів кримінального провадження, що дає можливість прокурорам, які діють в інтересах держави в цивільному чи господарському процесі [19], використовувати ці матеріали незалежно від того, чи є вони водночас процесуальними керівниками у відповідному кримінальному провадженні. У результаті прокурори значно частіше застосовують такі документи як докази у господарських спорах, тоді як приватні учасники фактично позбавлені рівноцінних процесуальних механізмів для їх отримання.

Відповідно до принципу пропорційності цю проблему можна значною мірою вирішити шляхом надання інституту витребування доказів судом певної обов'язковості для органу досудового розслідування, без втручання у зміст провадження, але з урахуванням принципу справедливого суду.

Зокрема, з огляду на практичну необхідність використання окремих матеріалів кримінального провадження в господарському процесі, доцільним видається нормативне закріплення процесуального механізму, який би дозволяв господарському суду витребувати такі документи у випадках, коли вони мають істотне значення для правильного вирішення спору на підставі ухвали, яка має бути обов'язковою для розгляду відповідним органом досудового розслідування або прокуратурою.

Щоб забезпечити реальну ефективність механізму та процесуальну справедливість, варто передбачити, що відмова в наданні матеріалів кримінального провадження може бути оскаржена зацікавленою особою до слідчого судді в порядку, аналогічному до передбаченого статтями 303 КПК України. Такий підхід не порушуватиме функціональну незалежність господарського суду, гарантуватиме рівність сторін у доступі до доказів, запобігатиме вибірковому застосуванню ст. 222 КПК лише на користь однієї зі сторін (зазвичай – прокурора).

Разом із тим, протоколи слідчих (розшукових) дій – зокрема допитів, оглядів, обшуків, вилучень, впізнання – фіксують процесуальні дії, здійснені у межах кримінального провадження з дотриманням процедури, встановленої КПК України. По-перше, протокол слідчої дії сам по собі не гарантує достовірності відображеної в ньому інформації, якщо вона не була перевірена судом у межах кримінального провадження (через дослідження, змагальний процес, можливість заперечень, оцінку правомірності дій). На відміну від вироку суду, який має преюдиційне значення, слідчі документи – лише одностороння фіксація процесуальної дії. По-друге, безконтрольне використання протоколів слідчих дій у господарському процесі може порушити змагальність, оскільки сторона, яка не є учасником кримінального провадження, не мала змоги впливати на хід дій або оскаржити їх процесуальну правомірність. Тому допустимість таких доказів у рамках іншої юрисдикції, зокрема господарського судочинства, потребує окремої оцінки.

Впровадження зазначених механізмів, як видається, сприятиме не лише підвищенню якості розгляду господарських спорів, а й зміцненню довіри до судової системи в частині забезпечення процесуальної рівності сторін та ефективного доступу до правосуддя.

Висновки. Використання матеріалів кримінального провадження в господарському процесі є не лише допустимим, але й у багатьох випадках необхідним для повного та об'єктивного розгляду справи. Водночас це потребує суворого дотримання критеріїв належності, допустимості, достовірності та достатності доказів.

Загалом у господарському судочинстві не сформовано однозначного підходу до оцінки таких матеріалів, що створює ризик неоднакового застосування закону. Проблемним також є покладення на сторону спору обов'язку доводити відсутність зв'язку між діями в межах кримінального провадження та предметом господарської справи. Такий підхід може мати наслідком непропорційне обмеження права на захист.

У цьому контексті використання матеріалів кримінального провадження має здійснюватися у випадках, коли відповідні докази не можуть бути отримані в іншій спосіб, а також у межах процесуальних гарантій і з урахуванням змагального характеру господарського процесу. Подальші наукові розвідки у цій сфері мають бути спрямовані на напрацювання чітких критеріїв оцінки таких доказів та законодавче уточнення механізмів їх допустимості.

Реалізація критеріїв належності, допустимості, достовірності та достатності доказів потребує уточнення ГПК України та КПК України щодо надання господарському суду повноважень щодо витребування окремих доказів з кримінального провадження у господарських справах. Зокрема, положення ст. 81 ГПК України доцільно доповнити правилом: «У разі якщо суд визнає за необхідне витребувати як докази документи, що містяться у матеріалах кримінального провадження, або їх копії, суд постановляє ухвалу про витребування таких матеріалів у органу досудового розслідування або прокуратури. Така ухвала підлягає обов'язковому розгляду, а адресат зобов'язаний надати витребувані документи або надати обґрунтовану письмову відмову з посиланням на положення КПК України. У разі відмови у наданні матеріалів, зацікавлена особа має право оскаржити таку відмову в порядку, передбаченому статтею 303 КПК України.

Протоколи слідчих (розшукових) дій, складені в межах кримінального провадження, не можуть визнаватися доказами в господарській справі, якщо такі протоколи не були предметом оцінки судом у кримінальному процесі. Оцінка таких протоколів здійснюється господарським судом з урахуванням завдань господарського судочинства, процесуальних прав сторін, а також того, що сторони господарського спору могли не брали участі у відповідних слідчих діях та не мали процесуальної можливості впливати на їх зміст або оскаржити порядок їх проведення».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кримінально процесуальний кодекс України: Закон України від 05.07.2012 р. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2013, № 9-10, № 11-12, № 13, ст. 88 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17/ed20231106#Text.
2. Годованюк М. Документи – матеріали кримінального провадження», від 11.06.2013 URL: http://surl.li/tiqqr.
3. Сезонов В.С. Поняття документа в юриспруденції. *Право і безпека – Право и безопасность – Law and Safety.* 2021. No 3 (82). URL: https://pb.univd.edu.ua/ index.php/PB/article/view/515/406.
4. Про інформацію: Закон України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12/conv#n16.
5. Господарський процесуальний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1992, № 6, ст. 56. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12#Text.
6. Квіта О.Т. Доказ в господарському процесі: поняття та предмет. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*, 2015. С. 169–172. URL: http://surl.li/tiqwm.
7. Погорецький М. Теорія кримінального процесуального доказування: проблемні питання. *Право України*. 2014. № 10. С. 12–25.
8. Рибалка О. Теоретичні засади доказування в кримінальному. 2020. С. 281–284. URL: http://surl.li/tiqvd.
9. Яновська О. Доктрина заборони використання «плодів отруйного дерева» та винятки з неї: судова практика Великої Палати Верховного Суду в кримінальних провадженнях. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/zmi/1031589.
10. Постанова Верховного Суду (Касаційний господарський суд) від 23.05.2018 р. у справі № 910/9823/17. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/74411315.
11. Уркевич В. Докази і доказування в господарському процесі: практика Верховного Суду. 21 лютого 2023 року, м. Київ. URL: http://surl.li/tiqzw.
12. Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного суду України від 11.11.2021 № 910/8482/18(910/4866/21). URL: http://surl.li/tiqzm.
13. Рішення Господарського суду Запорізької області від 13.05.2025 у справі № 908/3163/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/127742453.
14. Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду України від 06.07.2022 № 914/1979/18. URL: http://surl.li/tirct.
15. Ухвала Господарського суду Черкаської області від 04.03.2020 № 925/1500/17. URL: http://surl.li/tirdf.
16. Ухвала Господарського суду Волинської області від 28.02.2023 № 903/956/22. URL: http://surl.li/tirdl.
17. Рішення Господарського суду Одеської області по справі № 916/4130/23 від 12.02.2024. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/117141912.
18. Постанова Південно-західного апеляційного господарського суду від 14.05.2024. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/119209739.
19. Подцерковний О.П., Будурова Г.М. Гофман О.Р. Щодо представництва інтересів держави в суді. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024/7. С. 201–205.

УДК 346.3
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.1.68

СТЯГНЕННЯ НЕУСТОЙКИ ЗА НЕПОВЕРНЕННЯ МАЙНА З ОРЕНДИ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ СУДОВОЇ ПРАКТИКИ У ГОСПОДАРСЬКИХ СПОРАХ

Шаповал Д.В.,
керуючий партнер
Адвокатського об'єднання «Глагос»

Гончаров В.О.,
помічник адвоката, молодший юрист
Адвокатського об'єднання «Глагос»

Шаповал Д.В., Гончаров В.О. Стягнення неустойки за неповернення майна з оренди через призму судової практики у господарських спорах.

Стаття присвячена комплексному дослідженню неустойки, передбаченої ч. 2 ст. 785 Цивільного кодексу України (ЦК України), яка встановлює відповідальність за порушення обов'язку щодо повернення майна з найму (оренди) після припинення договірних відносин.

У статті розглянуто ряд проблемних питань: правова природа норми ч. 2 ст. 785 ЦК України; доктринальні підходи та судова практика щодо сутності санкції у співвідношенні з загальними положеннями § 2 Глави 49 ЦК України; питання позовної давності; предмет доказування; зміст належних дій і заходів з повернення майна; можливість зменшення судом розміру неустойки.

Дослідження показало, що стимулювання виконання обов'язку з негайного повернення майна виконує нетипова неустойка як за своєю конструкцією, так і строгістю. Констатовано, що досліджувана неустойка не відповідає класичним конструкціям штрафу чи пені, але разом з цим тяжіє за своїм змістом до пені.

Доведено, що закладений підхід законодавця щодо розміру неустойки за порушення обов'язку з повернення майна є невиправданим, адже не відповідає принципам справедливості, пропорційності. Обґрунтовано потребу у законодавчому вдосконаленні ч. 2 ст. 785 ЦК України шляхом її викладення у новій редакції, яка б забезпечувала баланс між інтересами наймача і наймодавця та не перетворювала неустойку на суворе та безпідставне покарання.

Авторами статті проаналізовано правову позицію Об'єднаної палати Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 16.08.2024 р. у справі № 910/14706/22, якою здійснено еволюційний відступ від попередньої судової практики внаслідок переоцінки сутності санкції, а також розширено предмет доказування. Предметно розглянуто наслідки зміни підходу до тлумачення норми ч. 2 ст. 785 ЦК України для правозастосування.

У межах статті зосереджено увагу на можливості зменшення розміру неустойки задля забезпечення справедливого балансу інтересів сторін, виокремлено істотні обставини, що сприймаються судовою практикою, як підстави для зменшення розміру санкції.

Дослідження проведено через призму судової практики всіх інстанції та є корисним для практикуючих юристів, здобувачів юридичної освіти та кожного, хто цікавиться проблемними аспектами договірного права.

Ключові слова: договір найму, договір оренди, неустойка, ч. 2 ст. 785 ЦК України, санкція, законна неустойка, судова практика, прострочення повернення майна, подвійна орендна плата, штраф, пеня, зменшення неустойки.

Shapoval D.V., Goncharov V.O. Recovery of penalty for failure to return property from lease through the prism of court practice in commercial disputes.

The article is devoted to a comprehensive study of the penalty provided for in Part 2 of Article 785 of the Civil Code of Ukraine (CC of Ukraine), which establishes liability for violation of the obligation to return leased (rented) property after termination of contractual relations.

The article considers a number of problematic issues: the legal nature of the provision of Part 2 of Article 785 of the CC of Ukraine; doctrinal approaches and judicial practice regarding the essence of the sanction in relation to the general provisions of § 2 of Chapter 49 of the CC of Ukraine; the issue of the statute of limitations; the subject of proof; the content of appropriate actions and measures for the return of property; the possibility of reducing the amount of the penalty by the court.

The study showed that the incentive to fulfill the obligation to immediately return property is an atypical penalty both in its structure and severity. It was found that the penalty under study does not

correspond to the classic structures of a fine or penalty, but at the same time, it tends to be similar to a penalty in terms of its content.

It has been proven that the legislator's approach to the amount of the penalty for breach of the obligation to return property is unjustified, as it does not comply with the principles of fairness and proportionality. The need for legislative improvement of Part 2 of Article 785 of the CC of Ukraine has been substantiated by revising it to ensure a balance between the interests of the lessee and the lessor and not to turn the penalty into a severe and unjustified punishment.

The authors of the article analyze the legal position of the Joint Chamber of the Commercial Court of Cassation within the Supreme Court dated August 16, 2024 in case № 910/14706/22, which represents an evolutionary departure from previous judicial practice as a result of a reassessment of the essence of the sanction, as well as an expansion of the subject matter of proof. The consequences of the change in the approach to the interpretation of part 2 of Article 785 of the CC of Ukraine for law enforcement are considered.

The article focuses on the possibility of reducing the amount of the penalty in order to ensure a fair balance of interests between the parties, and highlights the essential circumstances that are accepted by judicial practice as grounds for reducing the amount of the sanction.

The study was conducted through the prism of judicial practice at all levels and is useful for practicing lawyers, law students, and anyone interested in problematic aspects of contract law.

Key words: lease agreement, lease agreement, penalty, part 2 of Article 785 of the Civil Code of Ukraine, sanction, legal penalty, case law, delay in returning property, double rent, fine, penalty, reduction of penalty.

Постановка проблеми. Частина 2 ст. 785 ЦК України з часу прийняття Кодексу викликає дискусії щодо своєї правової природи, характеру неустойки, встановленої у ній, та загального порядку застосування. Судова практика також у різні часи по-різному сприймала цю норму, що призводило до відмінностей у правозастосуванні. Тому наразі існує потреба у виробленні єдиного підходу до тлумачення та застосування цієї норми, з метою сприяння визначеності.

Метою дослідження є визначення правової природи ч. 2 ст. 785 ЦК України як норми права та з'ясування характеру неустойки за неповернення майна з оренди. Автори ставлять за мету дослідити наслідки кваліфікації норми та передбаченої санкції для правозастосування, а також процесуальні питання стягнення цієї неустойки у судовому порядку.

Стан опрацювання проблематики. Окреслена тематика була предметом наукового дослідження у працях Мороза М., Наріжного С., Крата В., Труфанової Ю., що висловили різні підходи щодо суті проблеми. Через відсутність єдиного підходу у наукових колах і поступове еволюціонування судової практики вказане питання є досі актуальним.

Виклад основного матеріалу.

Правова природа норми ч. 2 ст. 785 ЦК України. Визначення правової природи норми, у тому числі через її телеологічне трактування, має вочевидь важливе значення для правозастосування, адже від цього залежить обсяг прав та обов'язків сторін, способи захисту порушених прав. З огляду на це, спробуємо визначитися, якою є норма ч. 2 ст. 785 ЦК України за її функціональною спрямованістю.

У теорії права за вказаним критерієм прийнято виділяти два різновиди: регулятивні та охоронні норми. Під регулятивною нормою права розуміють норми, що здійснюють правове регулювання суспільних відносин шляхом наділення їх учасників правами і покладенням на них юридичних обов'язків [1, с. 228]. Визначальним у регулятивних нормах є те, що вони визначають міру правомірної поведінки суб'єктів права.

Охоронні ж норми передбачають засоби юридичної відповідальності за зловживання правами, невиконання обов'язків, порушення заборон, встановлених регулятивними нормами права [2, с. 224].

Норма права не може бути одночасно і регулятивною, і охоронною за своєю функцією, оскільки це суперечить самому юридичному поділу функцій права. Охоронна норма, як правило, «обслуговує» певну регулятивну норму, тобто маємо певне правило, за порушення якого відповідає охоронна норма.

У аспекті санкції за ч. 2 ст. 785 ЦК України регулятивною нормою є ч. 1 ст. 785 ЦК України, що закріплює обов'язок наймача негайно повернути наймодавцеві річ у разі припинення договору найму.

Частина ж 2 ст. 785 ЦК України виступає охоронною, оскільки: 1) її метою є захист прав та інтересів наймодавця внаслідок порушення наймачем обов'язку щодо повернення майна; 2) реалізація цієї мети здійснюється через застосування негативних наслідків до порушника-наймача; 3) негативні наслідки полягають у застосуванні санкції за порушення регулятивної норми; 4) за-

стосування санкції спрямоване на компенсацію втрат, які зазнав наймодавець через неможливість користування майном внаслідок його неповернення, а також така санкція спрямована на стимулювання наймача повернути майно.

Про такий підхід говорить і КГС ВС у Постанові від 19.04.2021 р. у справі № 910/11131/19: «оскільки поведінка боржника не може бути одночасно правомірною та неправомірною, то регулятивна норма статті 762 ЦК України («Плата за користування майном») і охоронна норма частини другої статті 785 ЦК України («Обов`язки наймача у разі припинення договору найму») не можуть застосовуватися одночасно, адже орендар не може мати одночасно два обов`язки, які суперечать один одному: сплачувати орендну плату, що здійснюється за правомірне користування майном, і негайно повернути майно» [3].

Тобто КГС ВС на підставі поділу норм на регулятивні та охоронні дійшов висновку, що від моменту припинення дії договору до моменту повернення орендованого майна не підлягає стягнення орендна плата, оскільки зворотна ситуація призводить до покладення на наймача сплати і неустойки, і орендної плати, що можна вважати потрійним розміром орендної плати.

Така позиція виглядає абсолютно виправданою, адже правопорядок не може допускати випадків, коли на особу покладається надмірний грошовий тягар всупереч засадам добросовісності, справедливості та розумності.

Правова природа санкції, визначеної ч. 2 ст. 785 ЦК України. Питання правової природи санкції за ч. 2 ст. 785 ЦК України є неоднозначним як в доктрині права, так і в судовій практиці. Проблематика насамперед пов'язана з тим, чи є така санкція неустойкою за ст. 549 ЦК України та штрафною санкцією за ст. 230 ГК України.

Наукові думки зводяться переважним чином до двох основних підходів: 1) санкція за ч. 2 ст. 785 ЦК України є неустойкою (штрафною санкцією); 2) така санкція є самостійний видом майнової відповідальності.

Так, Мороз М. вважає, що така неустойка не є ані штрафом, ані пенею, а виступає особливим різновидом неустойки [4, с. 106], натомість Наріжний С. розглядає таку неустойку як законну неустойку [5, с. 67-68]. Крат В. розглядає цю неустойку як пеню, при цьому зазначаючи про нетиповість її конструкції [6, с. 261]. На думку Труфанової Ю.В., неустойка за ч. 2 ст. 785 ЦК України має особливу правову природу, є самостійним видом майнової відповідальності і не є неустойкою у розумінні ст. 549 ЦК України [7, с. 163].

У залежності від того, який з означених підходів обрати існують вагомі та відмінні наслідки в правозастосуванні, зокрема в розрізі позовної давності щодо вимог про стягнення такої санкції; можливості зменшення розміру санкції.

Питання сутності цієї неустойки неодноразово порушувалося в судовій практиці. На рівні позицій суду касаційної інстанції умовно можна виділити три етапи розвитку підходів до її розуміння.

На першому етапі Вищий господарський суд України в Інформаційному листі від 17.05.2012 р. № 01-06/658/2012 з посиланням на Постанову від 20.03.2012 р. № 40/117 вказував: «неустойка, стягнення якої передбачено ч. 2 ст. 785 ЦК України, є самостійною підставою майнової відповідальності у сфері орендних правовідносин і визначається законодавцем як подвійна оплата за користування річчю за час прострочення» [8].

Початок другого етапу відбувся після створення Верховного Суду. Так, КГС ВС підтримав вироблену ВГСУ позицію зазначаючи, що передбачена ч. 2 ст. 785 ЦК України неустойка є самостійною майновою відповідальністю (Постанова КГС ВС від 13.02.2018 р. у справі № 910/12949/16 [9], Постанова КГС ВС від 30.10.2019 р. у справі № 924/80/19 [10]).

У контексті зазначених справ та враховуючи визначену сутність неустойки суди на цьому етапі дійшли наступних висновків:

а) одночасне стягнення орендної плати та неустойки у вигляді подвійної орендної плати, нарахованої за прострочення повернення орендованого майна, за один і той же період користування наймачем орендованим майном є неможливим [9];

б) до неустойки у розмірі подвійної орендної плати, передбаченої ч. 2 ст. 785 ЦК України, приписи ч. 3 ст. 551 ЦК України та ст. 233 ГК України щодо можливості зменшення її розміру не застосовуються [10].

Третій же етап розвитку ознаменувався зміною правової позиції, яка пов'язана з Постановою Об'єднаної палати КГС ВС від 16.08.2024 р. у справі № 910/14706/22 [11]. У цій справі Об'єднана палата мала вирішити, чи підлягає зменшенню за рішенням суду розмір неустойки, нарахований за ч. 2 ст. 785 ЦК України. Для вирішення цього питання суд проаналізував ст.ст. 549, 551 ЦК України, ч. 1 ст. 230, ч. 4 ст. 231 ГК України.

За наслідком їх аналізу вироблено висновок, що неустойка характеризується такими істотними ознаками: 1) грошовою сумою (або іншим майном); 2) її розмір визначається законом або договором; 3) сплачується боржником у разі порушення ним зобов`язання [11].

На підставі цього, Об'єднана палата виснувала, що санкція, передбачена ч. 2 ст. 785 ЦК України є різновидом неустойки (штрафної санкції), яка є законною неустойкою і застосовується, якщо наймач не виконує обов'язок повернути річ.

Таким чином, Об'єднана палата відступила від попередньо сформованої практики і автори статті схиляються до підтримки новосформованої позиції, проте зауважують певну неповність обґрунтування – не зазначення до якого саме різновиду неустойки належить ця санкція.

Приписи ст. 549 ЦК України виділяють два різновиди неустойки: штраф і пеня. Відмінності між ними вирішальним чином полягають перш за все в порядку обчислення, умов стягнення.

З огляду на нормативні визначення, закріплені у ч.ч. 2, 3 ст. 549 ЦК України, пеня є способом забезпечення винятково несвоєчасно виконаного *грошового зобов'язання*, тоді як штраф забезпечує невиконання або неналежне виконання будь-якого зобов'язання, у тому числі і грошового. Штраф підлягає стягненню одноразово внаслідок невиконання/неналежного виконання зобов'язання, а пеня натомість – за кожен день прострочення, тобто за своєю суттю є динамічною та зростаючою неустойкою.

Варто було б поглянути на санкцію за ч. 2 ст. 785 ЦК України і через приписи ст. 230 ГК України, однак його скорий відхід в засвіти позбавляє такі роздуми сенсу та цінності.

На наш погляд, виходячи з текстової конструкції ч. 2 ст. 785 ЦК України передбачена нею неустойка більшою мірою тяжіє до пені, оскільки обчислюється у розмірі подвійної плати за найм речі *за час прострочення.* Тобто розмір такої неустойки не є сталим, заздалегідь відомим, а залежить від часу прострочення.

Разом з тим, зобов'язання щодо повернення наймачем майна наймодавцю не є грошовим зобов'язанням, оскільки, як вказано у Постанові ВП ВС від 11.04.2018 р. у справі № 758/1303/15-ц, грошовим є зобов`язання, виражене у грошових одиницях, що передбачає обов`язок боржника сплатити гроші на користь кредитора, який має право вимагати від боржника виконання цього обов`язку [12]. А отже, неустойка за ч. 2 ст. 785 ЦК України не є класичною пенею у розумінні ч. 3 ст. 549 ЦК України.

Зазначена неустойка не може вважатися й штрафом у значенні ч. 2 ст. 549 ЦК України, оскільки: 1) штраф обчислюється від суми невиконаного/неналежно виконаного зобов'язання, а не від розміру плати за найм речі; 2) штраф стягується одноразово, а не нараховується за кожен день прострочення.

Таким чином, аналізуючи неустойку за ч. 2 ст. 785 ЦК України постійно натикаємося на її невідповідність класичним канонам штрафної санкції, що може підводити нас до переконання, що ця неустойку не можна вважати ані штрафом, ані пенею у буквальному розумінні ч.ч. 2, 3 ст. 549 ЦК України.

Тим не менш, нормотворча техніка передбачає, що норми законодавчого акта мають бути узгодженні, а понятійно-категоріальний апарат – ідентичним в межах одного нормативного акту.

Формуючи норму ч. 2 ст. 785 ЦК України законодавець вжив термін «неустойка», що, на нашу думку, дозволяє поширювати на неї правове регулювання саме інституту неустойки. Про зворотний підхід свідчила б інша текстуальна форма норми. Крім того, неустойка має характерні для неї ознаки, проаналізовані у Постанові Об'єднаної палати КГС ВС від 16.08.2024 р. у справі № 910/14706/22 [11].

Вважаємо, що санкція, визначена ч. 2 ст. 785 ЦК України є законною неустойкою, на яку поширюються загальні положення § 2 Глави 49 ЦК України. Разом з тим, така неустойка є винятком із законодавчого поділу неустойки на штраф та пеню, оскільки конструкція санкції ч. 2 ст. 785 ЦК України повною мірою не відповідає конфігурації кожного з них.

Щодо позовної давності. Тривалий період поширеною була позиція, що до вимог про стягнення неустойки за ч. 2 ст. 785 ЦК застосовується загальна трирічна позовна давність. Цей висновок базувався на тому, що санкція за цією нормою є самостійною майновою відповідальністю, а не неустойкою, до якої в силу п. 1 ч. 2 ст. 258 ЦК могла б бути застосована спеціальна позовна давність в один рік.

Як зазначалося вище, підхід до природи санкції за ч. 2 ст. 785 ЦК України змінився ухваленням Постанови Об'єднаної палати КГС ВС від 16.08.2024 р. у справі № 910/14706/22. І оскільки така санкція є законною неустойкою, то на вимоги про її стягнення має поширюватися однорічний строк позовної давності.

На сьогодні відсутня правова позиція Верховного Суду стосовно цього питання, але системне тлумачення закону дає підстави стверджувати, що п. 1 ч. 2 ст. 258 ЦК України поширює свою дію на вимогу за ч. 2 ст. 785 ЦК України.

Такий підхід вже спостерігається на рівні судів першої та апеляційної інстанцій (Рішення Господарського суду Дніпропетровської області від 03.02.2025 р. у справі № 904/4746/24 [13], Постанова Північного апеляційного господарського суду від 08.04.2025 р. у справі № 910/10051/24 [14]).

Предмет доказування. Предмет доказування у цій категорії справ чітко окреслений Постановою ОП КГС ВС від 13.12.2019 р. у справі № 910/20370/17. Узагальнено до предмета доказування належать обставини щодо: 1) невжиття орендарем належних заходів для повернення об'єкта оренди за відсутності перешкод для цього; 2) умисного ухилення орендаря від повернення об'єкта оренди; 3) утримання майна у володінні орендаря та перешкоджання орендодавцю у доступі до нього; 4) відсутності бездіяльності з боку орендодавця щодо прийняття майна та оформлення його повернення [15].

Тобто судам необхідно встановити обставини, за яких орендар мав можливість передати майно, що було предметом оренди, але умисно цього обов`язку не виконав.

Зважаючи на Постанову Об'єднаної палати КГС ВС від 16.08.2024 р. у справі № 910/14706/22 [11], що частково аналізувалася вище, можна стверджувати, що предмет доказування у цій категорії справ розширено.

У наведеній Постанові звертається увага на те, що при стягненні неустойки за ч. 2 ст. 785 ЦК України має братися до уваги добра совість. Тобто визначаючи, чи існують підстави для стягнення неустойки, суди мають оцінити відповідність розміру неустойки збиткам, яких міг би зазнати орендодавець.

Верховний Суд керуючись засадничими принципами цивільного права висновує, що має досліджуватись: 1) чи є розмір неустойки компенсаційним та пропорційним розміру збитків, яких міг зазнати наймодавець; 2) чи є справедливим стягнення з наймача неустойки в заявленому розмірі; 3) чи не є такий розмір істотним, що перетворює неустойку в каральну санкцію [11].

Повною мірою розділяємо наведений підхід і вважаємо, що неустойка, в першу чергу, має виконувати забезпечувальну роль. Водночас, кредитор-наймодавець не має права використовувати передбачений інструментарій так, щоб норми права перетворювалися на засіб для зловживань або нечесної вигоди.

Щодо належних дій і заходів з повернення майна. Однією з обставин, яку мають встановити суди для застосування неустойки за ч. 2 ст. 785 ЦК України є невжиттям орендарем належних заходів щодо повернення орендодавцю об'єкта оренди. Законодавство не містить однозначної відповіді, що вважається належними діями чи заходами з повернення майна.

У Постанові КГС ВС від 27.08.2024 р. у справі № 924/177/24, представництво інтересів у якій здійснювали автори, судом було зазначено, що «належні дії/заходи з повернення майна» є оціночною категорією, яка розглядається судом у порядку статті 86 ГПК України. Колегія суддів вказала водночас про відсутність універсального переліку дій орендаря, що можуть вважатись належними щодо негайного поверненням майна [16].

Попри відсутність такого універсального переліку, у судовій практиці переважно йдеться про те, що належною дією з повернення майна є саме підписання акта повернення майна (Постанови КГС ВС від 14.11.2018 р. у справі № 924/195/16 [17] та від 11.05.2018 р. у справі № 926/2119/17 [18]).

Аналіз усіх зазначених у статті судових рішень дає підстави для висновку, що суди, як правило, розділяють фактичне та юридичне повернення майна. Фактичне повернення майна має місце, коли відбувається дійсне (реальне) повернення майна наймодавцю, але без юридичного оформлення передачі майна. Натомість, юридичне повернення майна полягає в тому, що між сторонами відбулося повернення майна, що супроводжувалося підписанням відповідних документів, зокрема актом повернення майна.

Суди вважають, що значення для справи має винятково юридичне повернення. Тобто у разі відсутності акта повернення майна не відбулося.

Важко погодитися з таким підходом, адже підписання акта не може бути винятковим доказом повернення майна, тому що повернення не є одноосібною дією і завжди залежить від контрагента, що може вчиняти недобросовісно, уникаючи приймання майна з найму.

Однак у спорах, де судам навпаки потрібно дослідити та встановити факт передання майна в оренду, Верховний Суд займає менш формальну позицію, наділяючи доказовою силою будь-які фактичні дані, а не винятково акт приймання-передачі (Постанова КГС ВС від 20.02.2018 р. у справі № 925/1596/16 [19]).

Наприклад, такими можуть бути докази провадження підприємницької діяльності наймачем на орендованому місці [20], здійснення оплат [21], визнання обома сторонами обставин передачі майна [22]; судові рішення, якими встановлено факт користування орендованим майном [23].

Аналогічний підхід, на нашу думку, має застосовуватися і при оцінці факту повернення майна з оренди. Окрім підписання акта, наймач може іншими діями продемонструвати вираження волі на здійснення повернення майна, зокрема, надсилаючи листа із пропозицією наймодавцю з`явитися для підписання акта; фактичне звільнення приміщення з або навіть без повернення ключів від нього.

Звісно, що при цьому, такі дії мають вчинятися комплексно і бути досконало зафіксовані у процесуальному сенсі, з можливістю їх доведення належними і допустимими доказами.

Тому у ситуаціях, коли наймач вчинив усі доступні йому дії для повернення майна, а наймодавець ухилявся від приймання, наполягаючи лише на підписанні акта, варто вести мову про недобросовісність або ж необачність дій самого наймодавця.

Хоча визначальний характер ролі акта у питанні оформлення повернення майна з оренди суди обґрунтовують положеннями ст. 795 ЦК України, проте повертаючись до вже згаданої судової практики щодо передання в оренду ми бачимо нівелювання цієї ключової ролі, за аналогічного законодавчого врегулювання і для передання, і для повернення майна.

Зменшення розміру неустойки. Можливість зменшення неустойки за ч. 2 ст. 785 ЦК України є вкрай важливим законодавчим інструментом, адже, на думку авторів, розмір неустойки у вигляді подвійної орендної плати за час прострочення є невиправданим.

Порушення у орендних правовідносинах не мають тяжкого характеру, на відміну від ситуацій вчинення правочинів під впливом обману чи насильства (ст.ст. 230–231 ЦК України), де подвійне відшкодування збитків є доцільним. Більш того, аналогічні порушення, які стосуються іншого етапу виконання зобов'язань за договором найму (ст. 766 ЦК України) передбачають більш м'які наслідки за порушення з боку наймодавця.

Переконані, що існує потреба у законодавчій зміні розміру неустойки за ч. 2 ст. 785 ЦК України на більш відповідний тяжкості порушення. Для прикладу, така неустойка могла б передбачати стягнення одинарної орендної плати за час прострочення, а також пені у розмірі подвійної облікової ставки НБУ за кожен день прострочення. Такий розмір одночасно виконував би компенсаторну і стимулюючу функції, не перетворюючи її на покарання.

Узагальнено позиція Верховного Суду щодо зменшення розміру неустойки зводиться до того, що таке зменшення є дискреційним правом суду. Суди не зобов'язані автоматично зменшувати розмір неустойки, а мають належним чином розглянути пояснення боржника, заперечення кредитора, докази, що обґрунтовують наявність підстав для зменшення розміру неустойки, і на основі правил оцінки доказів вирішити це питання [24].

Водночас, суди мають перманентно враховувати принципи розумності, добросовісності та справедливості [24], а також те, що неустойка має стимулюючу, компенсаційну, а не каральну функції [25].

Особливістю ж зменшення розміру неустойки є те, що законом не встановлено ані граничного розміру, до якого суди можуть зменшити, ані чіткої методики, за якою таке зменшення має здійснюватися [24].

Втім, ч. 3 ст. 551 ЦК України визначає орієнтири, які мають враховуватися: 1) неспівмірність розміру неустойки розміру збитків кредитора; 2) обставини, які мають істотне значення. Наразі чинна ст. 233 ГК України приписує враховувати лише перший орієнтир.

Зазначене повною мірою екстраполюється до категорії справ за ч. 2 ст. 785 ЦК України, а тому саме в аспекті цієї норми зосередимося на аналізі підстав, що сприймаються зазвичай судами для зменшення розміру неустойки.

Ключовим чинником, що переконує суди зменшити неустойку є відсутність доказів понесення наймодавцем збитків, погіршення його фінансового стану, ускладнень у здійсненні ним господарської діяльності чи настання інших негативних наслідків у зв'язку з простроченням [26–29].

Ще одним критерієм для зменшення є характер виконання зобов'язань наймачем. Наприклад, добровільне виконання наймачем обов`язку з повернення майна та продовження сплати орендних платежів за користування майном навіть після спливу строку дії договору може бути розцінено як добросовісна поведінка, що заслуговує на м'який підхід до визначення розміру неустойки [28].

Однак суди вкрай критично ставляться до формальних або непідтверджених аргументів сторін. Наприклад, посилання сторони лише на факт направлення проєктів актів приймання-передачі майна без документального підтвердження такого прийняття, чи навіть взаємодії сторін щодо цього, не є достатньою підставою для зменшення неустойки [30]. Загальні посилання на наявність воєнного стану без подання доказів впливу цих обставин на господарську діяльність наймача також не переконують суд у необхідності зменшення неустойки [31].

Фактично, за короткий час після зміни підходу до застосування ч. 2 ст. 785 ЦК України в практиці господарських судів сформувалася чітка тенденція: основною підставою для зменшення неустойки є невідповідність розміру санкції реальним наслідкам порушення, не завдання наймодавцю збитків.

Привертає увагу позиція судді Східного апеляційного господарського суду Попкова Д., який на підставі дихотомії функцій неустойки (компенсаційна та стимулююча) пропонує орієнтовні межі зменшення неустойки за ч. 2 ст. 785 ЦК України: 1) не більше 40% від загальної суми правильно нарахованої неустойки; або 2) не більше 80% від суми орендної плати [32].

Така позиція відносно узгоджується з тенденцією, що склалася у судовій практиці, оскільки аналіз наведених справ демонструє, що зменшення неустойки, як правило, становить від 50% до 90% від заявленої суми.

При цьому, погоджуємося з закладеним Попковим Д. підходом, що надмірне зменшення дорівнюватиме заохоченню до порушення, а тому неустойка все ж має залишатися інструментом компенсації втрат і стимулювання до виконання обов'язків. Такий інструмент має працювати у взаємозв'язку з принципами справедливості, добросовісності та розумності зважаючи на обставини кожної окремо взятої справи.

Висновки. Частина 2 ст. 785 ЦК України має охоронну природу і покликана захистити права наймодавця у разі порушення наймачем обов'язку повернути майно. Дослідження продемонструвало, що закріплена цією нормою неустойка є законною неустойкою, яка не відповідає усталеним ознакам штрафу чи пені, але за своєю природою тяжіє до пені, з тим уточненням, що не пов'язана із забезпеченням грошового зобов'язання. Це означає, що до неустойки за ч. 2 ст. 785 ЦК України мають застосовуватися загальні положення § 2 Глави 49 ЦК України, зокрема щодо можливості зменшення її розміру, та поширюватися однорічний строк позовної давності за вимогами щодо її стягнення.

Зміна судової практики, зумовлена ухваленням Об'єднаною палатою КГС ВС Постанови від 16.08.2024 р. у справі № 910/14706/22, призвела до розширення предмету доказування у справах щодо стягнення неустойки за ч. 2 ст. 785 ЦК України. Суди, окрім з'ясування обставин, за яких наймач мав можливість повернути орендоване майно, вчинення ним належних дій щодо такого повернення тощо, мають враховувати також добру совість сторін, оцінювати розмір заявленої до стягнення неустойки реальним збиткам наймодавця.

Незважаючи на те, що суди надають перевагу оформленню повернення майна шляхом складання акта приймання-повернення, існують підстави для ширшого підходу, згідно з яким будь-які належним чином зафіксовані дії наймача, які свідчать про фактичне повернення майна, можуть вважатися належними діями з повернення.

При цьому, чинний законодавчий розмір неустойки у вигляді подвійної плати за найм речі за час прострочення, є невиправданим через його неспівмірність тяжкості порушення.

У зв'язку з цим, пропонується викладення ч. 2 ст. 785 ЦК України у такій редакції: «Якщо наймач не виконує обов'язку щодо повернення речі, наймодавець має право вимагати від наймача сплати неустойки у розмірі плати за найм речі за час прострочення, а також пені у розмірі подвійної облікової ставки Національного банку України за кожен день прострочення». Запропонована редакція норми справедливо компенсуватиме понесені наймодавцем збитки та стимулюватиме належне виконання наймачем зобов'язання.

Визнана Об'єднаною палатою КГС ВС можливість судів зменшувати неустойку за ч. 2 ст. 785 ЦК України є дієвим інструментом недопущення зловживання правом, отримання нечесної вигоди наймодавцем. На практиці суди ефективно використовують цей механізм, зменшуючи неустойку у діапазоні від 50% до 90% від заявленої суми, залежно від обставин справи та наслідків порушення, завдання наймодавцю збитків.

Отже, досліджена неустойка є ефективним засобом захисту прав наймодавця, а її застосування має здійснюватися з урахуванням охоронної природи норми, компенсаторної та стимулюючої функцій неустойки, а також із забезпеченням балансу інтересів наймодавця та наймача.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Загальна теорія права. Нормативний курс / ред. С.В. Бобровник. 2-ге вид. Київ: *Юрінком Інтер*, 2023. 596 с.
2. Колодій А. Класифікація норм права. *Велика українська юридична енциклопедія* / ред. О.В. Петришин та ін. Харків, 2017. Т. 3: Загальна теорія права. С. 224–227.
3. Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 19.04.2021р. у справі 910/11131/19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/96926747 (дата звернення: 18.04.2025 р.).
4. Мороз М.В. Міри цивільно-правової відповідальності за порушення зобов'язання з договору найму (оренди). *Право та інновації.* 2018. № 3. С. 104–109. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apir_2018_3_17 (дата звернення: 18.04.2025 р.).
5. Наріжний С. Сутність неустойки в договорах про передання майна у тимчасове користування. *Юридична Україна.* 2013. № 5. С. 65–69. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/urykr_2013_5_13 (дата звернення: 18.04.2025 р.).
6. Крат В.І. Види зобов'язань, що можуть забезпечуватися неустойкою. Юридична осінь 2012 року: збірник тез доповідей та наукових повідомлень учасників Всеукраїнської науково-прак-

тичної конференції молоді учених та здобувачів (13 листопада 2012 р.). Харків: Юридична академія України ім. Я. Мудрого. 2012. С. 259–262.
7. Труфанова Ю.В. Припинення договору найму (оренди): дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 12.00.03. Київ, 2017. 250 с.
8. Про доповнення Інформаційного листа Вищого господарського суду України від 15.03.2011 № 01-06/249 «Про постанови Верховного Суду України, прийняті за результатами перегляду судових рішень господарських судів»: Інформ. лист від 17.05.2012 № 01-06/658/2012. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v_658600-12#Text. (дата звернення: 18.04.2025 р.).
9. Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 13.02.2018 р. у справі № 910/12949/16. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/72253346 (дата звернення: 18.04.2025 р.).
10. Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 30.10.2019 р. у справі № 924/80/19. URL: http://reyestr.court.gov.ua/Review/85327411 (дата звернення: 18.04.2025).
11. Постанова Об'єднаної палати Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 16.08.2024 р. у справі № 910/14706/22 URL: http://reyestr.court.gov.ua/Review/121174270 (дата звернення: 18.04.2025 р.).
12. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 11.04.2018 р. у справі № 758/1303/15-ц. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/73469624 (дата звернення: 18.04.2025 р.).
13. Рішення Господарського суду Дніпропетровської області від 03.02.2025 р. у справі № 904/4746/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/124859655 (дата звернення: 18.04.2025 р.).
14. Постанова Північного апеляційного господарського суду від 08.04.2025 р. у справі № 910/10051/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/126427638 (дата звернення: 18.04.2025 р.).
15. Постанова Об'єднаної палати Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 13.12.2019 р. у справі № 910/20370/17. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/86742785 (дата звернення: 18.04.2025 р.).
16. Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 27.08.2024 р. у справі № 924/177/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/121348817 (дата звернення: 18.04.2025 р.).
17. Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 14.11.2018 р. у справі № 924/195/16. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/77850724 (дата звернення: 18.04.2025 р.).
18. Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 11.05.2018 р. у справі № 926/2119/17. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/74411210 (дата звернення: 18.04.2025 р.).
19. Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 20.02.2018 р. у справі № 925/1596/16. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/72364095 (дата звернення: 18.04.2025 р.).
20. Постанова Південно-західного апеляційного господарського суду від 14.09.2021 р. у справі № 923/496/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/99610637 (дата звернення: 18.04.2025 р.).
21. Постанова Західного апеляційного господарського суду від 07.12.2020 р. у справі № 914/784/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/93586698 (дата звернення: 18.04.2025 р.).
22. Рішення Господарського суду міста Києва від 31.05.2023 р. у справі № 910/9566/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/111275988 (дата звернення: 18.04.2025 р.).
23. Постанова Центрального апеляційного господарського суду від 13.05.2019 р. у справі № 908/1467/17. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/81842678 (дата звернення: 18.04.2025 р.).
24. Постанова Об'єднаної палати Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 19.01.2024 р. у справі № 911/2269/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/116445536 (дата звернення: 18.04.2025 р.).
25. Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 02.11.2022 р. у справі № 910/14591/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/107100651_(дата звернення: 18.04.2025 р.).
26. Рішення Господарського суду Одеської області від 11.03.2025 р. у справі № 916/5485/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/126019623 (дата звернення: 18.04.2025 р.).

27. Постанова Південно-західного апеляційного господарського суду від 10.03.2025 р. у справі № 916/2144/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/125870798 (дата звернення: 18.04.2025 р.).
28. Постанова Південно-західного апеляційного господарського суду від 17.02.2025 р. у справі № 916/3707/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/125222361 (дата звернення: 18.04.2025 р.).
29. Постанова Центрального апеляційного господарського суду від 26.11.2024 р. у справі № 908/3658/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/123319614 (дата звернення: 18.04.2025 р.).
30. Постанова Північного апеляційного господарського суду від 08.04.2025 у справі № 925/1172/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/126498387 (дата звернення: 18.04.2025 р.).
31. Постанова Північно-західного апеляційного господарського суду від 13.03.2025 р. у справі № 906/736/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/125871760 (дата звернення: 18.04.2025 р.).
32. Попков Д. Дискреція суду у зменшенні стягуваної неустойки: спроби поєднання математики та права. *Судово-юридична газета*. URL: https://sud.ua/uk/news/blog/325591-diskretsiya-suda-v-umenshenii-vzyskivaemoy-neustoyki-popytki-sochetaniya-matematiki-i-prava?fbclid=IwY2xjawJKFXxleHRuA2FlbQIxMQABHVFjoQGxtUaW2xVkxXsUCrhN5YMqzNDig013yOnh7z4Tb0QX2sBM1pUl9w_aem_gtO0FKDD3glDU3g-gK9HGQ#google_vignette (дата звернення: 18.04.2025).

УДК 346.546
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.1.69

ПУБЛІЧНІ ЗАКУПІВЛІ В УКРАЇНІ ТА ЄС: ГАРМОНІЗАЦІЯ СТАНДАРТІВ

Швидка Т.І.,
докторка юридичних наук, професорка,
доцентка кафедри господарського права
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого,
адвокат
ORCID: 0000-0002-6152-2705
e-mail: Raketa7770@gmail.com

Швидка Т.І. Публічні закупівлі в Україні та ЄС: гармонізація стандартів.

У статті досліджено процес гармонізації національного законодавства України у сфері публічних закупівель із правовими нормами Європейського Союзу, що передбачено Угодою про асоціацію між Україною та ЄС. Основну увагу приділено порівняльному аналізу української моделі публічних закупівель із директивами Європейського Союзу, зокрема Директивою 2014/24/ЄС. Авторка визначає ключові принципи європейської моделі закупівель – відкритість, прозорість, рівний доступ, конкуренція, ефективність витрачання коштів та врахування соціально-екологічних критеріїв – і простежує, наскільки вони інтегровані в українське законодавство.

Особливу увагу приділено електронній системі Prozorro як технічному та інституційному інструменту реалізації принципів доброчесності та відкритості. У межах аналізу оцінено відповідність Prozorro європейським стандартам щодо забезпечення доступності інформації, рівних умов участі, механізмів оскарження, прозорості процесу прийняття рішень. Визначено позитивні аспекти реформування — запровадження електронного аукціону, використання рамкових угод, відкритість даних, підвищення конкурентності. Водночас підкреслено наявні проблеми, пов'язані з інституційною слабкістю окремих замовників, недостатньою кваліфікацією закупівельників, а також обмеженим впровадженням екологічних, соціальних та інноваційних критеріїв у практику закупівель.

Окремий розділ статті присвячено аналізу положень законопроєкту № 11520, що спрямований на модернізацію сфери публічних закупівель відповідно до європейських підходів. Розглянуто ключові нововведення проєкту, зокрема щодо розширення функціоналу Prozorro, посилення відповідальності за порушення, впровадження стратегічних закупівель та цифрових інструментів для моніторингу доброчесності. Здійснено оцінку потенційного впливу законопроєкту на ефективність процедур, прозорість використання бюджетних коштів та адаптацію до вимог acquis ЄС. Визначено основні перспективи впровадження запропонованих змін і їхнє значення в контексті поступової євроінтеграції України.

У результаті дослідження сформульовано висновки щодо поточного рівня узгодженості законодавства України з acquis Європейського Союзу, а також визначено перспективні напрями вдосконалення нормативної бази, практик публічних закупівель та розвитку електронної системи. Наголошено на необхідності подальшої адаптації процедур, розширення програм професіоналізації закупівельників, удосконалення моніторингу та посилення контролю за дотриманням принципів добросовісної конкуренції в умовах цифровізації та євроінтеграційного курсу України.

Ключові слова: публічні закупівлі, гармонізація законодавства, директиви ЄС, Prozorro, Угода про асоціацію, відкритість, прозорість, конкуренція, закупівельна реформа, рамкові угоди, євроінтеграція.

Shvydka T.I. Public procurement in Ukraine and the EU: harmonization of standards.

The article explores the process of harmonizing Ukraine's national public procurement legislation with the legal norms of the European Union, as stipulated by the EU–Ukraine Association Agreement. Particular attention is paid to the comparative analysis of the Ukrainian public procurement model and the EU Directives, especially Directive 2014/24/EU. The author identifies the core principles of the European procurement framework – openness, transparency, equal access, competition, cost-efficiency, and consideration of social and environmental criteria – and traces the extent to which these principles have been incorporated into Ukrainian law.

Special emphasis is placed on the electronic system *Prozorro* as a technical and institutional tool for implementing the principles of integrity and openness. The article assesses *Prozorro's* compliance

with EU standards in terms of information accessibility, equal participation, complaint mechanisms, and decision-making transparency. The analysis highlights positive reform achievements such as the introduction of electronic auctions, framework agreements, open data, and enhanced competition. At the same time, the article underscores existing challenges, including the institutional weakness of certain contracting authorities, insufficient professionalization of procurement officers, and the limited application of environmental, social, and innovation-related criteria in procurement practice.

A separate section is devoted to the analysis of Draft Law No. 11520, aimed at modernizing Ukraine's public procurement system in accordance with European approaches. Key innovations are examined, including the expansion of *Prozorro's*functionality, stricter liability for violations, implementation of strategic procurement mechanisms, and the use of digital tools for integrity monitoring. The article evaluates the potential impact of this draft law on procedural efficiency, budget transparency, and Ukraine's alignment with the EU acquis. It outlines the main prospects for implementing the proposed changes and their relevance in the broader context of Ukraine's gradual European integration.

Based on the conducted research, the article presents conclusions regarding the current degree of alignment between Ukraine's legal framework and the EU acquis. It also identifies promising directions for improving regulatory provisions, procurement practices, and the development of the electronic system. The study emphasizes the need for further procedural adaptation, expanded professional training for procurement specialists, improved monitoring mechanisms, and stronger enforcement of fair competition principles in the context of digital transformation and Ukraine's European integration trajectory.

Key words: public procurement, legislative harmonization, EU directives, Prozorro, Association Agreement, openness, transparency, competition, procurement reform, framework agreements, European integration.

Постановка проблеми. Публічні закупівлі є одним із ключових інструментів економічної політики держави. Вони безпосередньо впливають на ефективність використання бюджетних коштів, конкурентоспроможність підприємств, рівень корупції та довіру суспільства до влади. У контексті євроінтеграційного курсу Україна зобов'язалась гармонізувати своє законодавство з нормами ЄС відповідно до Угоди про асоціацію. Це потребує не лише формального узгодження правових норм, а й глибокої інституційної та процедурної адаптації. Проте, на практиці гармонізація супроводжується низкою викликів — як нормативних, так і організаційних. Водночас процес адаптації відкриває нові можливості для прозорості, інноваційності та економії в сфері закупівель.

Метою статті є дослідження процесу гармонізації законодавства України у сфері публічних закупівель із нормами Європейського Союзу, виявлення досягнень і проблем у цьому напрямку, а також формування пропозицій щодо подальшого вдосконалення нормативно-правового регулювання відповідно до європейських вимог.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Науковий інтерес до теми публічних закупівель останніми роками значно зріс. У роботах О. Ващенка, І. Коваля, М. Виноградової, А. Лавренюка, А. Лозової, К. Халецької, Я. Петруненко розглядаються теоретичні та прикладні аспекти адаптації національного законодавства до стандартів ЄС. Дослідники акцентують увагу на перевагах впровадження електронної системи Prozorro, проблемах імплементації норм та недостатній ефективності контролю. Разом з тим залишається відкритим питання про комплексну оцінку відповідності чинної української моделі закупівель директивам ЄС та їх практичне застосування у сфері сталих закупівель, соціальних критеріїв і оцінки життєвого циклу товарів.

Виклад основного матеріалу. У сучасних умовах, коли глобалізаційні та інтеграційні процеси у світі стрімко прискорюються, активно формуються нові моделі міжнародної співпраці між державами. Така взаємодія є не лише даниною часу, а й нагальною необхідністю та запорукою сталого розвитку в усіх сферах суспільного життя. Вона сприяє економічному зростанню, підвищенню конкурентоспроможності, а також розширенню можливостей національних ринків.

Сфера публічних закупівель не є винятком з цього процесу – навпаки, вона демонструє особливу чутливість до змін міжнародного характеру та швидко адаптується до нових реалій. Національні системи закупівель дедалі частіше орієнтуються на міжнародні стандарти, практики та правові підходи. Найпоширенішою формою такої співпраці між країнами є укладення міжнародних угод, які мають обов'язкову юридичну силу та передбачають конкретні механізми і принципи взаємодії у сфері публічних закупівель. Це, у свою чергу, зумовлює необхідність постійного оновлення законодавства, врахування міжнародних зобов'язань і тенденцій розвитку глобального ринку закупівель.

Обрання Україною європейського вектору розвитку отримало своє офіційне закріплення в Угоді про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським спів-

товариством з атомної енергії та їхніми державами-членами – з іншої сторони (далі – Угода про асоціацію), ратифікованій Законом України від 16 вересня 2014 року [2]. Цей документ по праву вважається основоположним актом, який визначає стратегічні напрями співпраці між Україною та ЄС, передбачає механізми імплементації *acquis communautaire* у національне законодавство та орієнтує правову систему України на поступове наближення до європейських стандартів у різних сферах, зокрема у сфері публічних закупівель.

Зазначена сфера регулюється Главою 8 Угоди про асоціацію**,** яка присвячена публічним закупівлям. Згідно зі статтею 148 цієї Глави, основною метою є забезпечення взаємного доступу до ринків державних закупівель на основі принципу національного режиму – як на загальнодержавному, так і на регіональному та місцевому рівнях. Це охоплює державні контракти та договори концесії в ключових галузях економіки, включаючи комунальне господарство. При цьому особливий акцент робиться на поетапному наближенні українського законодавства у сфері публічних закупівель до правової системи ЄС, що вимагає гармонізації правових норм, процедур та інституційних механізмів.

Правове регулювання публічних закупівель у Європейському Союзі базується на низці директив, ключовими серед яких є Директива 2014/24/ЄС про публічні закупівлі та Директива 2014/25/ЄС щодо закупівель у спеціалізованих секторах [3, 4]. Основними принципами системи закупівель ЄС є прозорість, недискримінація, рівність доступу, ефективне використання ресурсів, а також врахування соціальних та екологічних аспектів. Директиви встановлюють рамки процедур, способи вибору постачальників, строки оголошення тендерів, правила оскарження тощо. Особлива увага приділяється обґрунтованості закупівель та стратегічним підходам до витрат державних коштів.

Публічні закупівлі – це система економіко-правових взаємовідносин, що формуються між замовниками та суб'єктами господарювання – учасниками процедур, під час придбання товарів, робіт або послуг за кошти державного чи місцевого бюджету, а також інших публічних ресурсів. Ці відносини передбачають дотримання встановлених принципів прозорості та добросовісності, а також здійснення перевірки, контролю та моніторингу з боку уповноважених державних органів і громадськості. Реформа публічних закупівель в Україні розпочалась у 2014–2015 роках із впровадження електронної системи Prozorro. У 2016 році був ухвалений Закон України «Про публічні закупівлі», що вперше закріпив конкурентні, відкриті та електронні механізми закупівель [1]. Подальші зміни до закону у 2019 році заклали основи професіоналізації сфери, запровадили інститути рамкових угод, нового механізму оскарження, а також вимоги до оцінки якості пропозицій. Prozorro стала не лише технічним інструментом, а платформою відкритих даних, яка відповідає принципу «всі бачать усе». Законодавство поступово набуває рис, притаманних європейському праву, однак потребує глибшої адаптації на рівні процедур і стандартів.

Наразі прийнятий Законопроєкт № 11520, зареєстрований у Верховній Раді України 23 серпня 2024 року [5], що є одним із ключових кроків на шляху до поглибленої гармонізації українського законодавства із правом Європейського Союзу. Його прийняття зумовлене необхідністю практичного виконання положень Глави 8 Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, а також імплементацією норм Директиви 2014/24/ЄС, яка є базовою для регулювання публічних закупівель у державах-членах Європейського Союзу.

Законопроєкт пропонує розширити та оновити форми закупівель, адаптуючи національну систему до європейської моделі. Зокрема, передбачено:

Інноваційне партнерство – новий тип закупівлі, що дає змогу замовникам укладати договори з постачальниками на розробку та постачання інноваційних продуктів, рішень або технологій. Така процедура відповідає ст. 31 Директиви 2014/24/ЄС та дозволяє залучати інновації без потреби у подальших закупівлях.

Динамічна система закупівель – електронна процедура, яка передбачає постійно відкритий доступ до участі у закупівлі всіх зацікавлених учасників, що відповідає концепції «живих тендерів» у праві ЄС. Вона забезпечує гнучкість, відкритість і конкуренцію у довгострокових закупівлях.

Агреговані закупівлі – об'єднання потреб декількох замовників в одну закупівлю, що дозволяє досягти економії за рахунок масштабу (ефект масштабу) та зменшити адміністративні витрати. Такий підхід відповідає практиці **централізованих закупівель**, закріпленій у праві ЄС.

Зарезервовані контракти – механізм, що дозволяє замовникам обмежувати участь у закупівлях для певних категорій постачальників, зокрема соціальних підприємств або організацій, які працевлаштовують осіб з інвалідністю чи інших вразливих груп. Такий підхід ґрунтується на соціально-орієнтованому баченні закупівель, що передбачене в Директиві 2014/24/ЄС (ст. 20).

Впровадження цих інструментів сприятиме поглибленню конкуренції, розвитку інноваційного середовища, соціальної орієнтації закупівельної політики та наближенню до європейських підходів управління державними коштами**.** Законопроєкт також передбачає уніфікацію процедур**,** під-

вищення кваліфікаційних вимог до учасників, посилення електронізації процесів та розширення аналітичних і моніторингових інструментів.

Таким чином, законопроєкт № 11520 є не лише інструментом реформування внутрішньої системи закупівель, а й вагомим кроком у напрямку виконання міжнародних зобов'язань України та інтеграції в європейський правовий простір.

Загалом українське законодавство враховує основні положення директив ЄС – це стосується відкритих торгів, рамкових угод, механізмів оскарження, вимог до прозорості та недискримінації. Проте є й розбіжності. Наприклад, в Україні менш розвинуті інструменти «сталих закупівель» (sustainable procurement), не реалізовано повноцінний механізм оцінки життєвого циклу товару, соціальні критерії використовуються епізодично. Водночас відсутні обов'язкові елементи професійної сертифікації закупівельників, характерні для ЄС. На практиці українські процедури часто страждають від формалізму, затягування строків та низького рівня підготовки замовників.

Інституційна підтримка ЄС відіграє ключову роль у розвитку сфери публічних закупівель. За останні роки реалізовано низку проєктів технічної допомоги (EU4PFM, TAPAS, EDGE), які спрямовані на навчання закупівельників, розвиток аналітичних інструментів, впровадження нових підходів до моніторингу. Єврокомісія позитивно оцінює прогрес України, зокрема Prozorro, як приклад кращої практики серед країн-партнерів. Проте наголошується на необхідності поглиблення інституційної спроможності контролюючих органів та запровадження більш глибокої інтеграції принципів сталого розвитку.

Для повноцінної інтеграції України до внутрішнього ринку Європейського Союзу необхідно завершити комплексну гармонізацію національного законодавства у сфері публічних закупівель із правом ЄС. Це передбачає не лише формальне узгодження нормативних актів, але й глибоке впровадження європейських стандартів у практику закупівельної діяльності. Серед ключових напрямів, які потребують розвитку, можна виділити:

- **Професіоналізація закупівельників.** Європейська практика ґрунтується на високому рівні професійної підготовки уповноважених осіб. Україна має розвивати інституційні механізми сертифікації закупівельників, передбачати регулярне підвищення кваліфікації, а також впроваджувати етичні кодекси поведінки. Це дозволить знизити кількість помилок, зловживань і підвищити ефективність витрачання бюджетних коштів.
- **Застосування соціальних, інноваційних та екологічних критеріїв.** У країнах ЄС державні закупівлі використовуються як інструмент впливу на сталий розвиток — зокрема, через підтримку екологічно чистих технологій, соціально орієнтованих підприємств і інноваційних рішень. В Україні цей підхід лише формується, тому важливо розробити стандарти оцінки таких критеріїв і закріпити їх у законодавстві.
- **Удосконалення системи оскарження.** Сучасна система оскарження в Україні має певні досягнення, однак ще потребує реформування задля посилення довіри учасників до її незалежності, прозорості та оперативності. Необхідно забезпечити рівність сторін, зручність подання скарг та обов'язковість рішень контролюючих органів.
- **Посилення відповідальності за порушення у сфері закупівель.** Важливо передбачити дієві правові механізми притягнення до відповідальності — не лише адміністративної, а й дисциплінарної та кримінальної — для осіб, які допускають свідомі порушення закупівельного законодавства. Йдеться як про замовників, так і про недобросовісних учасників процедур.

Серед найперспективніших напрямів розвитку системи публічних закупівель варто відзначити також:

- **Сталу закупівельну політику**, яка враховує економічну ефективність, екологічні наслідки та соціальний вплив державних витрат;
- **Оцінку життєвого циклу товару**, що дозволяє враховувати не лише початкову ціну, а й вартість володіння, експлуатації, утилізації, що відповідає принципам екоефективності;
- **Електронне контрактування** — автоматизацію укладення та виконання договорів, що мінімізує людський фактор і ризики порушень;
- **Аналітичний і автоматизований контроль**, заснований на використанні відкритих даних та алгоритмів виявлення ризиків, як-от система ризик-індикаторів Prozorro.аналітики.

Ці напрями не лише сприятимуть досягненню стандартів ЄС, а й забезпечать якісно новий рівень прозорості, ефективності й відповідальності у сфері публічних закупівель України.

Для прикладу, можемо розглянути в таблиці практичні застосування механізму публічних закупівель в ЄС та Україні, та перспективи застосування та впровадження у вітчизняне законодавство досвіду ЄС.

Додаток 1.

Порівняльна таблиця: Публічні закупівлі в ЄС та Україні

Ключовий елемент	Практика ЄС	Практика в Україні	Коментар / Рекомендації
Професіоналізація закупівельників	Обов'язкова сертифікація, акредитація навчальних програм, кодекси етики (напр. в Нідерландах – NEVI)	Курс «Прозорро. Школа», інституційні ініціативи, сертифікація – добровільна	Рекомендується запровадити обов'язкову сертифікацію, регулярне навчання та стандарти етичної поведінки
Система оскарження	Незалежні органи (Public Procurement Review Body – Польща), електронне подання скарг	Колегія АМКУ, є механізм е-скарг в Prozorro, обмеження прозорості та незалежності	Посилити незалежність органу, вдосконалити строки та механізми розгляду скарг
Соціальні критерії	Встановлення квот для соціальних підприємств, знижки на участь (Франція, Швеція)	Відсутні обов'язкові вимоги, лише рекомендації	Впровадити обов'язкові умови для певних тендерів (наприклад, участь підприємств з працевлаштуванням людей з інвалідністю)
Екологічні критерії (Green procurement)	Законодавче регулювання (наприклад, GPP у Німеччині), пріоритет екотоварів	Лише рекомендації Мінекономіки, пілотні кейси	Визначити перелік категорій товарів із обов'язковими еко-критеріями
Інноваційне партнерство	Застосовується у сферах R&D, медицини, оборони (Фінляндія, Італія)	Передбачене в законопроєкті № 11520, не реалізується	Провести пілотні закупівлі в секторах фармації, оборони, IT, розробити методичні рекомендації
Агреговані закупівлі / ЦЗО	Розвинуті закупівельні агентства: NHS (Велика Британія), UGAP (Франція)	ДП «Медичні закупівлі України», обмежене коло товарів	Розширити повноваження ЦЗО, уніфікувати типові тендерні документи
Рамкові угоди	Широко використовуються (наприклад, в Італії – Consip)	Доступні з 2020 р., використання обмежене	Надати практичні кейси, шаблони, алгоритми проведення
Оцінка життєвого циклу (LCC)	Обов'язкова в будівництві, енергетиці (Норвегія, Данія)	Відсутня законодавчо, практикується окремо	Розробити методику розрахунку та включити в закон як обов'язкову для певних сфер
Електронне контрактування	Платформи TED, eCertis, е-реєстри контрактів	Prozorro: договори публікуються, але укладаються офлайн	Впровадити модуль повноцінного електронного укладення контрактів
Аналітика та ризик-індикатори	AI, BigData: оцінка ризиків у реальному часі (Естонія, Нідерланди)	BI Prozorro, DOZORRO – сильна база, але обмежена аналітика	Посилити автоматичний контроль, впровадити інтелектуальний ризик-скринінг

Висновки. Гармонізація українського законодавства у сфері публічних закупівель із правом ЄС є важливим індикатором реального просування України на шляху євроінтеграції. Незважаючи на суттєвий прогрес, що проявився у впровадженні системи Prozorro, узгодженні процедур закупівель та принципів добросовісної конкуренції, залишаються значні виклики. Це — недосконала імплементація окремих положень директив, недостатній розвиток стратегічних закупівель, формальне дотримання норм.

Завданням наступного етапу реформ має стати поглиблення інституційної спроможності, розвиток людського капіталу в закупівельній сфері та забезпечення практичного виконання принципів ЄС. Важливо також посилити відповідальність за порушення у сфері закупівель, удосконалити механізми моніторингу й оскарження, а також сприяти широкому впровадженню інструментів електронного урядування.

Особливу увагу слід приділити розвитку сталих закупівель, запровадженню екологічних і соціальних критеріїв, оцінці життєвого циклу продукції та електронному контрактуванню. Лише комплексне впровадження цих інструментів сприятиме побудові прозорої, ефективної та орієнтованої на суспільні цінності системи закупівель.

Успішне завершення гармонізації створить не лише правову, а й економічну основу для повноцінної участі України у внутрішньому ринку ЄС, забезпечивши стабільне функціонування ринкових механізмів, підвищення довіри до державних інституцій та інтеграцію в європейський простір доброчесності та конкуренції.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про публічні закупівлі: Закон України від 25.12.2015 р. № 922-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/922-19#Text (дата звернення: 1.06.2025).
2. Про ратифікацію Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони: Закон України від 16 вересня 2014 року № 1678-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1678-18#Text (дата звернення: 1.06.2025).
3. Директива 2014/24/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 26 лютого 2014 року про публічні закупівлі. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_052-14#Text (дата звернення: 1.06.2025).
4. Гармонізація системи державних закупівель в Україні зі стандартами ЄС. Збірник директив ЄС з питань держаних закупівель, 2015. С. 637. URL: https://dn.gov.ua/storage/app/sites/1/zakupivli/dodatok-31dyrektyvy-yes-po-zakupivlyah-1.pdf (дата звернення: 1.06.2025).
5. Проект Закону України «Про публічні закупівлі» № 11520 від 23.08.2024 URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/44788.
6. Петруненко Я.В. Проблеми забезпечення ефективного використання державних коштів: господарсько-правовий аспект: монографія. Київ: Видавництво Ліра-К, 2019. 416 с.
7. Швидка Т. І. Халецька К.К. Шлях Європейського Союзу в регулюванні публічних закупівель. Юридичний науковий електронний журнал. № 5, 2023, с. 157–160. URL: http://www.lsej.org.ua/5_2023/38.pdf.
8. Швидка Т.І. Публічні закупівлі в системі господарсько-правових відносин. Аналітично-порівняльне правознавство. № 4. 2023. С. 214–219 URL: http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/287238/281152.
9. Швидка Т.І., Лозова А.А. Спеціальний правовий режим оборонних закупівель: зарубіжний досвід та перспективи модернізації вітчизняного законодавства. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. № 1. С. 926–931 URL: https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2025/02/164.pdf.
10. Сайт електронної системи публічних закупівель Prozorro. URL: https://prozorro.gov.ua.
11. Сайт DOZORRO — громадський моніторинг закупівель. URL: https://dozorro.org.

РОЗДІЛ V. ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

УДК 349.22
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.1.70

ПРАВОЗАСТОСОВНІ АСПЕКТИ ПРИЗУПИНЕННЯ ДІЇ ТРУДОВОГО ДОГОВОРУ ТА ОПЛАТИ СЕРЕДНЬОГО ЗАРОБІТКУ ЗА ЧАС НЕЗАКОННОГО ПРИЗУПИНЕННЯ ДІЇ ТРУДОВОГО ДОГОВОРУ

Занфірова Т.А.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри трудового права
та права соціального забезпечення
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0003-1344-0999
e-mail: ta.zta.ua@gmail.com

Занфірова Т.А. Правозастосовні аспекти призупинення дії трудового договору та оплати середнього заробітку за час незаконного призупинення дії трудового договору.

У статті досліджується судова практика на предмет правових підстав призупинення дії трудового договору та оплати середнього заробітку за час незаконного призупинення дії трудового договору.

Визначається, що відповідно до чинного законодавства призупинення дії трудового договору – це тимчасове припинення роботодавцем забезпечення працівника роботою і тимчасове припинення працівником виконання роботи за укладеним трудовим договором у зв'язку із збройною агресією проти України, що виключає можливість обох сторін трудових відносин виконувати обов'язки, передбачені трудовим договором.

Звертається увага, що умовою для призупинення дії трудового договору є абсолютна неможливість обох сторін трудових відносин виконувати обов'язки, передбачені трудовим договором (роботодавцю – надавати роботу, працівникові – виконувати роботу). Звідси виникає питання: коли вбачається абсолютна неможливість обох сторін трудових відносин виконувати обов'язки, передбачені трудовим договором. Формулюється висновок, що однозначної відповіді на це питання немає і бути не може (формулювання ««абсолютна неможливість обох сторін трудових відносин виконувати обов'язки, передбачені трудовим договором» містить елемент оцінки).

З аналізу судової практики слідує, що питання визнання призупинення дії трудового договору законним чи незаконним вирішується судами по-різному (питання знаходиться у площині суддівського розсуду). Однак вивчення судової практики підтверджує, що останнім часом суди дедалі частіше задовольняють позовні заяви про визнання незаконним наказу про призупинення дії трудового договору.

У практиці Верховного Суду постало питання доцільності застосування судами ст. 235 КЗпП України за аналогією для випадків незаконного призупинення роботодавцями дії трудового договору. Після розгляду даного питання Об'єднаною палатою Верховного Суду було надано позитивну відповідь на це питання.

На переконання автора, дана правова позиція має важливе значення для відновлення порушених прав працівників та сприятиме забезпеченню єдності судової практики з вирішення даної категорії трудових спорів.

Ключові слова: призупинення, трудовий договір, працівник, закон, трудові відносини.

Zanfirova T.A. Law enforcement aspects of suspension of an employment contract and payment of average earnings during the illegal suspension of an employment contract.

The article examines judicial practice on the legal grounds for suspending an employment contract and paying average earnings for the period of illegal suspension of an employment contract.

It is determined that, in accordance with current legislation, the suspension of an employment contract is a temporary cessation by the employer of providing the employee with work and a temporary

cessation by the employee of performing work under the concluded employment contract in connection with armed aggression against Ukraine, which excludes the possibility of both parties to the employment relationship to fulfill the obligations stipulated by the employment contract.

It is noted that the condition for suspending the employment contract is the absolute inability of both parties to the employment relationship to fulfill the obligations stipulated by the employment contract (the employer – to provide work, the employee – to perform work). This raises the question: when is it considered absolute inability of both parties to the employment relationship to fulfill the obligations stipulated by the employment contract. The conclusion is formulated that there is no and cannot be a clear answer to this question (the formulation " absolute inability of both parties to the employment relationship to fulfill the obligations stipulated by the employment contract" contains an element of assessment).

From the analysis of judicial practice, it follows that the issue of recognizing the suspension of an employment contract as legal or illegal is resolved by courts in different ways (the issue is within the scope of judicial discretion). However, the study of judicial practice confirms that recently, courts have increasingly satisfied claims to recognize the order to suspend an employment contract as illegal.

In the practice of the Supreme Court, the question arose of the expediency of courts applying Article 235 of the Labor Code of Ukraine by analogy to cases of illegal suspension of an employment contract by employers. After considering this issue, the Joint Chamber of the Supreme Court gave a positive answer to this question.

In the author's opinion, this legal position is of great importance for restoring violated rights of employees and will contribute to ensuring the unity of judicial practice in resolving this category of labor disputes.

Key words: suspension, employment contract, employee, law, labor relations.

Постановка проблеми. Одним із нововведень Закону України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» від 15 березня 2022 року (далі – ЗУ від 15.03.2022) є призупинення дії трудових відносин. Відповідно до ст. 13 ЗУ від 15.03.2022 призупинення дії трудового договору – це тимчасове припинення роботодавцем забезпечення працівника роботою і тимчасове припинення працівником виконання роботи за укладеним трудовим договором у зв'язку із збройною агресією проти України, що виключає можливість обох сторін трудових відносин виконувати обов'язки, передбачені трудовим договором. Аналіз судової практики засвідчує поширеність звернення роботодавцями до даної норми ЗУ від 15.03.2022, в тому числі у випадках відсутності визначених законом для цього підстав. Окрім того, на практиці постає питання оплати праці за період призупинення дії трудового договору, якщо таке призупинення визнано незаконним. Очевидно, що положення ч. 4 ст. 13 ЗУ від 15.03.2022 щодо покладення обов'язку відшкодувати заробітну плату, гарантійні та компенсаційні виплати працівникам за час призупинення дії трудового договору на державу, що здійснює збройну агресію проти України, на дану ситуацію не поширюється.

Таким чином, правові підстави та правові наслідки незаконного призупинення дії трудового договору залишаються частково нормативно неврегульованими, а тому важливе значення з цього приводу набуває судова практика.

Мета статті: проаналізувати правові підстави призупинення дії трудового договору та оплати середнього заробітку за час незаконного призупинення дії трудового договору (питання застосування ст. 235 Кодексу законів про працю України за аналогією) з позиції судової практики України.

Стан опрацювання проблематики. Теоретичні аспекти призупинення дії трудового договору розглядали вчені В. Киян, М. Клубань, Х. Кметик, Л. Прогонюк, М. Сокол та інші. Натомість практичні застосування призупинення дії трудового договору, у тому числі в контексті оплати праці за час незаконного призупинення дії трудового договору, залишаються недостатньо дослідженими.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до ст. 13 ЗУ від 15.03.2022 призупинення дії трудового договору – це тимчасове припинення роботодавцем забезпечення працівника роботою і тимчасове припинення працівником виконання роботи за укладеним трудовим договором у зв'язку із збройною агресією проти України, що виключає можливість обох сторін трудових відносин виконувати обов'язки, передбачені трудовим договором. Слід зазначити, що до ст. 13 ЗУ від 15.03.2022 за період воєнного стану неодноразово вносилися зміни. Так, відповідно до Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо оптимізації трудових відносин» від 01 липня 2022 року (далі – ЗУ від 01.07.2022) визначення поняття «призупинення дії трудового договору» було уточнено, а саме – додано формулювання *«у зв'язку із збройною агресією проти України, що виключає можливість обох сторін трудових відносин виконувати обов'язки, передбачені трудовим договором»* (формулювання «обох сторін» має важливе значення, тому у тексті публікації підкреслене – Т.З.).Сьогодні деякі частини даної статті діють в редакції Закону України «Про внесення

змін до статей 7 та 13 Закону України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» від 01 травня 2025 року (далі – ЗУ від 01.05.2025). Зокрема, згідно з абз. 2 ч. 1 ст. 13 ЗУ від 15.03.2022 (в редакції ЗУ від 01.05.2025) під час та за період призупинення дії трудового договору роботодавець не зобов'язаний виплачувати працівнику заробітну плату, здійснювати гарантійні та компенсаційні виплати (крім сум, які належали такому працівнику на день призупинення дії трудового договору) і забезпечувати умови праці, необхідні для виконання роботи, передбачені законодавством про працю, колективним договором і трудовим договором (у тому числі надавати, оплачувати та компенсувати будь-які відпустки, дні відпочинку, допомогу по тимчасовій непрацездатності, подавати відповідні заяви-розрахунки, передбачені законодавством про загальнообов'язкове державне соціальне страхування). Звертаємо увагу, що дефініція поняття «тимчасове призупинення дії трудового договору» залишилася без змін (в редакції ЗУ від 01.07.2022).

Незважаючи на наявність визначення поняття «призупинення дії трудового договору», чітке розуміння, коли вбачаються обставини, які виключають можливість обох сторін трудових відносин виконувати обов'язки, передбачені трудовим договором, з закону не слідує. Дійсно, в силу об'єктивних причин ці обставини і не можуть бути визначені законом, а тому цілком обґрунтовано дане питання віддано на розсуд суб'єктів правозастосування. Однак, як відомо, розсуд – це завжди, з одного боку, можливість, з іншого – небезпека зловживань.

Відповідно до роз'яснень Державної служби з питань праці (далі – Держпраці) головною умовою для призупинення дії трудового договору є ***абсолютна неможливість обох сторін трудових відносин виконувати обов'язки, передбачені трудовим договором*** (роботодавцю – надавати роботу, працівникові – виконувати роботу).

Під абсолютною неможливістю надання роботодавцем та виконання працівником роботи в контексті призупинення дії трудового договору, слід розуміти випадки неможливості забезпечувати працівникові умови праці, внаслідок того, що необхідні для виконання роботи зазначеним працівником виробничі, організаційні, технічні можливості, засоби виробництва або майно роботодавця знищені в результаті бойових дій або їх функціонування з об'єктивних і незалежних від роботодавця причин є неможливим, а переведення працівника на іншу роботу або залучення його до роботи за дистанційною формою організації праці неможливе у зв'язку з відсутністю можливостей для застосування такої форми організації праці або відсутністю на це його згоди, зокрема, з причин переміщення його з території, де ведуться активні бойові дії.

Незважаючи на існуюче роз'яснення Держпраці, вважаємо, що формулювання «абсолютна неможливість обох сторін трудових відносин виконувати обов'язки, передбачені трудовим договором» зберігає елемент оцінки.

Останнє, на наше переконання, підтверджується неоднозначністю судової практики. Зокрема, у справі № 279/1611/22 Коростенський міськрайонний суд Житомирської області побачив «абсолютну неможливість» сторін виконувати обов'язки, передбачені трудовим договором, незважаючи на доводи позивача про те, що відповідач не перебуває в стані припинення, або в стані простою у зв`язку із знищенням чи пошкодженням майна, що виключає можливість виконання роботи, відповідачем виконуються роботи з рубки лісових насаджень згідно лісорубного квитка № 002341, що підтверджує факт роботи підприємства. Позивач вказував, що оскаржуваний наказ не містить посилання на підстави, що виключають можливість обом сторонам трудових відносин виконувати обов`язки, передбачені трудовим договором, інформації про причини призупинення та умови відновлення дії трудового договору. Натомість суд сприйняв позицію Відповідача, згідно з якою у зв`язку із територіальним місцем знаходження підприємство неодноразово піддавалося ракетним та бомбовим ударам, що унеможливило забезпечити працівникам безпечні умови роботи та стало підставою для призупинення дії трудового договору із позивачем [1]. Житомирський апеляційний суд залишив рішення суду першої інстанції без змін [2].

Іншого висновку дійшов Нікопольський міськрайонний суд Дніпропетровської області у справі № 182/3152/22. У даній справі суд зазначив: *«…Закон № 2136-IX надав право роботодавцю призупиняти дію трудового договору з працівниками, що не припиняє трудових відносин, та не виплачувати у період призупинення заробітну плату, гарантійні та компенсаційні виплати працівникам. Разом з тим, як вбачається з аналізу положень частини 1 статті 13 Закону, таке право роботодавця настає за певних умов. Такими умовами призупинення трудового договору з працівником є абсолютна неможливість через збройну агресію: роботодавцем надати роботу, а працівником - виконувати її. До того ж побудова цієї норми закону вказує на те, що законодавець передбачив одночасне настання як неможливості роботодавцем надати роботу, так і неможливість виконувати цю роботу працівником. Отже, спеціальна норма права передбачає право сторін призупинити дію трудового договору за умови наявності військової агресії проти України, що виключає можливість надання та виконання роботи. При цьому, роботодавець має перебувати в таких обставинах, коли він не може*

надати роботу працівнику, а працівник не може виконати роботу. Лише наявність правової норми, яка передбачає право сторін призупинити дію трудового договору не є достатньою. Для сторін мають наступити відповідні наслідки за наявності обставин, що передбачає така норма права. Позивач у своєму запереченні на оспорюваний нею наказ вказала про готовність виконувати свої трудові обов`язки з огляду на функціонування товариства (вхідна реєстраційна дата від 01.06. 2022 року) (а.с. 63). Разом з тим, відповідач не надав відповідних належних та допустимих доказів, які б спростовували заявлені позивачем позовні вимоги і свідчили б про неможливість виконання відповідачем виробничих завдань та функцій підприємства, призупинення його діяльності» [3].

Таким чином, суд дійшов висновку, що позовні вимоги підлягають задоволенню Більше того, використовуючи норму ст. 235 КЗпП України «за аналогією» суд вирішив стягнути з роботодавця середній заробіток за час вимушеного прогулу. Дніпровський апеляційний суд своїм рішенням від 22.02.2023 залишив рішення суду першої інстанції без змін [4].

Наведені вище підходи судів підтверджувалися також Верховним Судом (далі – ВС). Зокрема, у постанові від 21.06.2023 у справі № 149/1089/22 ВС зазначив: *«Наведена спеціальна норма права надає роботодавцю право тимчасово призупинити дію трудового договору з працівником у разі неможливості у зв`язку із військовою агресією проти України забезпечити працівника роботою. Водночас таке право не є абсолютним. Для застосування цієї норми права роботодавець має перебувати в таких обставинах, коли він не може надати працівнику роботу, а працівник не може виконати роботу».* У даній справі ВС також підтвердив обґрунтованість рішення суду першої та апеляційної інстанцій в частині не лише визнання незаконним наказу про призупинення дії трудового договору, але і в частині стягнення на користь позивачки середнього заробітку за час вимушеного прогулу [5].

Отже, як бачимо, судова практика щодо визнання призупинення дії трудового договору законним чи незаконним не є однозначною, а вирішення даного питання перебуває у площині суддівського розсуду. Однак вивчення судової практики підтверджує, що останнім часом суди дедалі частіше задовольняють позовні заяви про визнання незаконним наказу про призупинення дії трудового договору. Більше того, у своїх рішеннях суди часто посилаються на ненадання відповідачем (як правило, роботодавцем) доказів неможливості забезпечити працівника роботою у зв'язку з військовою агресією проти України, що тлумачиться на користь позивача (як правило, працівника).

Незважаючи на те, що у всіх, проаналізованих вище, судових рішеннях у разі визнання призупинення дії трудового договору суди задовольняли вимогу позивачів щодо стягнення середнього заробітку за час незаконного призупинення дії трудового договору, дане питання не видається таким очевидним, адже в даному разі прямої законодавчої норми чинне законодавство про працю не містить. В усіх випадках суди застосовували ст. 235 КЗпП України за аналогією. Дійсно, відповідно до ч. 2 ст. 235 КЗпП України *при винесенні рішення про поновлення на роботі* (виділено мною – Т.З.) орган, який розглядає трудовий спір, одночасно приймає рішення про виплату працівникові середнього заробітку за час вимушеного прогулу або різниці в заробітку за час виконання нижчеоплачуваної роботи, але не більш як за один рік. Однак при призупиненні дії трудового договору трудові відносини не припиняються, а тому і про поновлення у таких випадках не йдеться. І якщо читати вказану норму КЗпП буквально, то підстав для її застосування до випадків незаконного призупинення дії трудового договору немає.

Саме дана проблематика й стала підставою для передачі справи № 758/4178/22 на розгляд Об'єднаної палати Верховного Суду (далі – ОП ВС). Обґрунтовуючи потребу розгляду справи Об'єднаною палатою, касаційний суд, зокрема, звертає увагу на таке: *«Призупинення дії трудового договору не зумовлює припинення трудових відносин. Призупинення трудового договору не є тотожним звільненню працівника, а час невиконання працівником трудових обов`язків не може вважатися часом вимушеного прогулу. До правовідносин, що виникають у зв`язку з призупиненням трудового договору, не можуть бути застосовані норми статті 235 КЗпП в частині, що регулює виплату працівникові середнього заробітку за час вимушеного прогулу. Підстави для покладення на роботодавця обов`язку виплатити працівнику середній заробіток під час призупинення дії трудового договору, відсутні».*

Однак ОП ВС поставила крапку в цьому питанні. Важливими видаються такі висновки ВС:

– сам по собі факт військової агресії проти України не є безумовною підставою для призупинення роботодавцем дії трудового договору. Формулювання положень статті 13 Закону України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» (у редакції, чинній на час винесення наказу АТ «НАК «Нафтогаз України» № 75 від 14 квітня 2022 року «Про призупинення дії трудового договору»), що дія трудового договору може бути призупинена у зв`язку з військовою агресією проти України, що виключає можливість надання та виконання роботи, й використання сполуч-

ника «та» дозволяє зробити висновок, що саме настання цих двох обставин одночасно дозволяє використовувати призупинення трудового договору з працівником як тимчасову виключну подію;

– обов`язковість одночасного настання обставин неможливості роботодавця надати роботу і неможливості виконувати роботу працівником для застосування положень статті 13 Закону України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» (у редакції, чинній на час винесення наказу АТ «НАК «Нафтогаз України» № 75 від 14 квітня 2022 року «Про призупинення дії трудового договору») є визначальною, оскільки можливість продовження виконання умов трудового договору хоча б однією із сторін та пов`язані з такою можливістю правові наслідки для іншої сторони - не породжують правові наслідки у зв`язку із призупиненням дії трудового договору, й в кінцевому результаті нівелюють необхідність/можливість застосування цієї норми закону;

– у КЗпП України відсутня норма права, яка б у цій ситуації регулювала питання виплати середнього заробітку за час незаконного призупинення дії трудового договору, оскільки це не є ні простоєм, ні звільненням працівника. Разом з тим, з урахуванням положень статті 43 Конституції України, найбільш подібним (аналогічним) до цієї ситуації є застосування частин першої, другої статті 235 КЗпП України;

– відновлення порушеного права працівника на працю повинно здійснюватись не тільки визнанням наказу про призупинення дії трудового договору з працівником незаконним й поновленням дії трудового договору, а так само виплатою роботодавцем працівнику середнього заробітку за час вимушеного прогулу, застосовуючи норми статті 235 КЗпП України;

– відшкодування заробітної плати, гарантійних та компенсаційних виплат працівникам за час призупинення дії трудового договору в повному обсязі покладається на державу, що здійснює збройну агресію проти України, у випадку обґрунтованості призупинення дії трудового договору. Якщо ж незаконні дії роботодавця (незаконне призупинення дії трудового договору) позбавили працівника можливості працювати, то на роботодавця покладається обов`язок відшкодувати працівнику середню заробітну плату за час його перебування у вимушеному прогулі [6].

На наш погляд, рішення ОП ВС є справедливим та обґрунтованим. Більше того, вважаємо, що у даній справі ВС керувався не лише і не стільки принципом законності, скільки принципом верховенства права, пріоритет якого має забезпечуватись у правовій державі. Вважаємо, що правова позиція ОП ВС, сформульована у даній постанові, має важливе значення з точки зору відновлення порушеного права працівника, дію трудового договору з яким було призупинено незаконно, та сприятиме забезпеченню єдності судової практики з вирішення даної категорії трудових спорів. Так, зокрема, висновки ОП ВС вже лягли в основу ухвалення остаточного рішення у справі № 201/11874/23 (постанова ВС від 26 червня 2025 у справі № 201/11874/23 [7]). Без жодних сумнівів, далі буде.

Висновки. Одна з категорій трудових спорів у судовій практиці України упродовж дії воєнного стану пов'язується з оскарженням працівником наказу роботодавця про призупинення дії трудового договору. Незважаючи на наведену у ст. 13 Закону України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» дефініцію поняття «призупинення дії трудового договору», питання наявності обставин, що «виключають можливість обох сторін трудових відносин виконувати обов'язки, передбачені трудовим договором» у судовій практиці України вирішується по-різному. Як видається, неоднозначність підходів судової практики обумовлюється тим, що наведене вище визначення є частково оціночним, а тому вирішується за суддівським розсудом.

Відшкодування заробітної плати, гарантійних та компенсаційних виплат працівникам за час призупинення дії трудового договору у повному обсязі покладається на державу, що здійснює збройну агресію проти України. Однак у випадку, якщо таке призупинення дії трудового договору визнається незаконним, працівник має право на стягнення з роботодавця середнього заробітку за час незаконного призупинення дії трудового договору. У цих випадках ч. 2 ст. 235 КЗпП України має застосовуватись за аналогією. Даний підхід підтверджено правовою позицією Об'єднаної палати Верховного Суду.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Рішення Коростенського міськрайонного суду Житомирської області від 27 червня 2022 № 279/1611/22. Режим доступу: https://reyestr.court.gov.ua/Review/104964969.
2. Постанова Житомирського апеляційного суду від 18 серпня 2022 року у справі № 279/1611/22. Режим доступу: https://reyestr.court.gov.ua/Review/105810619.
3. Рішення Нікопольського міськрайонного суду Дніпропетровської області від 02 листопада 2022 у справі № 182/3152/22. Режим доступу: https://reyestr.court.gov.ua/ Review/107083539.
4. Постанова Дніпровського апеляційного суду від 22 лютого 2023 року у справі № 182/3152/22. Режим доступу: https://reyestr.court.gov.ua/Review/109156065.

5. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 21 червня 2023 у справі № 149/1089/22. Режим доступу: https://reyestr.court.gov.ua/Review/111772371.
6. Постанова Об'єднаної палати Верховного Суду від 05 травня 2025 у справі № 758/4178/22. Режим доступу: https://reyestr.court.gov.ua/Review/127423072.
7. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 25 червня 2025 у справі № 201/11874/23. Режим доступу: https://reyestr.court.gov.ua/Review/128422270.

УДК 349.2
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.1.71

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВА ПРАЦІВНИКА НА БЕЗПЕЧНІ УМОВИ ПРАЦІ: ЮРИДИЧНІ ГАРАНТІЇ ТА ПРОБЛЕМИ РЕАЛІЗАЦІЇ

Міщук І.В.,
кандидат юридичних наук, професорка,
завідувачка кафедри конституційного права
та галузевих дисциплін
Національного університету водного господарства
та природокористування
ORCID: 0000-0002-1491-161X
e-mail: i.v.mishchuk@nuwm.edu.ua

Цевух А.І.,
здобувач другого (магістерського) рівня вищої освіти
спеціальності 081 - Право
Національного університету водного господарства
та природокористування
ORCID: 0000-0001-9696-5971
e-mail: tsevukh_p24@nuwm.edu.ua

Міщук І.В., Цевух А.І. Забезпечення права працівника на безпечні умови праці: юридичні гарантії та проблеми реалізації.

У статті розкрито теоретико-правову природу права працівника на безпечні та належні умови праці як одного з базових соціально-економічних прав людини. Здійснено аналіз основних юридичних гарантій його реалізації відповідно до чинного законодавства України та міжнародних зобов'язань держави.

Дослідження охоплює адміністративно-правовий аспект забезпечення безпеки і гігієни праці та проводить аналіз судової практики України у сфері трудових відносин і зарубіжний досвід забезпечення права працівника на безпечні умови праці у порівнянні з Україною.

Особливу увагу приділено практичним проблемам реалізації права працівника на безпечні умови праці в сучасних умовах, зокрема в контексті воєнного стану економічної нестабільності, неформальної зайнятості та недостатнього державного контролю.

Порівняльний аналіз українського та зарубіжного законодавства демонструє різні моделі підходу до регулювання трудових відносин, які мають відмінність у питанні відповідальності і контролю за дотримання права робітників на безпечні умови праці.

Доведено, що в Україні на даний момент, система контролю потребує модернізації у питаннях посилення санкцій за порушення трудового законодавства і надання більш широких повноважень інспекторам, що перевіряють підприємства на факт вчинення трудових правопорушень.

Виявлено ключові фактори, що перешкоджають ефективному забезпеченню безпечних умов праці – серед яких низький рівень правової культури, недотримання роботодавцями законодавства, а також слабка ефективність механізмів відповідальності за порушення вимог охорони праці.

Авторами запропоновано на основі зарубіжного досвіду вдосконалення правового регулювання, зокрема, підвищення фінансування заходів з охорони праці, розширення повноважень трудових інспекторів, встановлення більш жорстких санкцій за порушення трудового законодавства.

Закцентовано увагу на важливості імплементації міжнародного досвіду регулювання та забезпечення права працівника на безпечні умови праці.

Ключові слова: адміністративно-правове забезпечення безпеки і гігієни праці, охорона праці, умови праці, Державна служба з питань праці, трудове законодавство України, трудове законодавство США, відповідальність за порушення норм про охорону праці.

Mishchuk I.V., Tsevukh A.I. Ensuring the right of an employee to safe working conditions: legal guarantees and problems of implementation.

The article reveals the theoretical and legal nature of the employee's right to safe and decent working conditions as one of the basic socio-economic human rights. An analysis of the main legal guarantees of its implementation in accordance with the current legislation of Ukraine and the international obligations of the state is carried out.

The study covers the administrative and legal aspect of ensuring occupational safety and health and analyzes the judicial practice of Ukraine in the field of labor relations and foreign experience in ensuring the employee's right to safe working conditions in comparison with Ukraine.

Special attention is paid to the practical problems of implementing the employee's right to safe working conditions in modern conditions, in particular in the context of martial law, economic instability, informal employment and insufficient state control. A comparative analysis of Ukrainian and foreign legislation demonstrates different models of approach to regulating labor relations, which differ in the issue of responsibility and control over compliance with the right of workers to safe working conditions. In Ukraine, at the moment, the control system needs to be modernized in terms of strengthening sanctions for violations of labor legislation and granting broader powers to inspectors who inspect enterprises for the fact of committing labor offenses.

The article identifies key factors that hinder the effective provision of safe working conditions - including a low level of legal culture, employers' failure to comply with legislation, as well as weak effectiveness of liability mechanisms for violations of labor protection requirements.

The authors propose, based on foreign experience, improving legal regulation, in particular, increasing funding for labor protection measures, expanding the powers of labor inspectors, and establishing stricter sanctions for violations of labor legislation.

Attention is focused on the importance of implementing international experience in regulating and ensuring the employee's right to safe working conditions.

Key words: administrative and legal provision of occupational safety and health, labor protection, working conditions, State Labor Service, labor legislation of Ukraine, labor legislation of the United States, liability for violation of labor protection norms.

Постановки проблеми. Забезпечення права працівників на безпечні та належні умови праці, є одним із пріоритетних завдань держави, особливо зважаючи на вимоги демократичного суспільства і XXI століття.

Приділяючи основну увагу українському контексту забезпечення права робітників на безпечні умови праці, варто констатувати, що не дивлячись на існування нормативної бази, до якої входить Закон України «Про охорону праці» та міжнародні зобов'язання України, як держави в рамках Конвенції № 155 Міжнародної організації праці (МОП) «Про безпеку й гігієну праці та виробниче середовище» 1981 року, на практиці виникають певні труднощі із забезпеченням безпечних умов праці. Сюди, насамперед, варто віднести низьку правову культуру сторін трудових правовідносин, обмеженість ресурсів для впровадження заходів безпеки, а також певні недоліки у законодавстві щодо контролю дотримання прав робітників на безпечні умови праці.

На даний момент, українська правова система у цьому питанні більше орієнтована на реагування вже щодо конкретного порушення, як в той час розвинені країни Європи та Азії (наприклад Японія, Південна Корея), акцентують увагу на превенції таких порушень. Це в свою чергу, підтверджує вагому необхідність аналізу юридичних гарантій, проблем їх реалізації на міжнародному досвіді, що дасть Україні можливість створити максимально ефективне трудове законодавство, яке буде максимально сприяти комфортній та безпечній взаємодії і реалізації трудових відносин сторонами трудового договору.

Метою статті є аналіз існуючих юридичних гарантій безпечних умов праці, виявлення ключових проблем у їх реалізації та формулювання пропозицій щодо удосконалення правового механізму захисту працівників.

Стан опрацювання проблематики. Зважаючи на те, що трудова функція людини, це одна з основ її життєдіяльності і благополуччя, багато українських вчених досліджували питання забезпечення безпечних умов праці в тому, чи іншому вимірі. Наприклад, О.О. Коваленко у своїй праці вивчав питання актуальності забезпечення права на безпечні умови праці у період воєнного стану. О.Ю. Тихонович досліджував реалії сьогодення щодо забезпечення безпечних умов праці. Д.М. Максименко та В.Е. Абракітов спільно досліджували важливе питання гігієнічної класифікації трудового процесу. Отже, існує потреба в детальному та ґрунтовному аналізі досліджуваного явища з урахуванням сьогоднішніх викликів.

Викладення основного матеріалу. На сьогоднішній день надзвичайно важливим є забезпечення належних та безпечних умов праці працівнику. Зауважимо, що людина, її життя, здоров'я є найвищою цінністю в державі та охороняється Конституцією України (ст. 43) [8].

Під час трудових правовідносин, одним із ключових обов'язків роботодавця є забезпечення належних і безпечних умов праці. Науковці, під належними і безпечними умовами праці розуміють – необхідний комплекс заходів та умов, які забезпечують захист працівника від небезпечних і шкідливих чинників, сприяють збереженню здоров'я та працездатності, а також відповідають законодавчо встановленим стандартам.

Основні гарантії безпечних умов праці в Україні закріплені Конституцією України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР [8], Кодексом законів про працю від 10.12.1971 № 322-VIII (КЗпП) [9], Законом України «Про охорону праці» від 14 жовтня 1992 року № 2694-XII [7], та Законом України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування» від 23 вересня 1999 року № 1105-XIV [6].

Стаття 43 Конституції України визначає, що кожен має право на належні, безпечні і здорові умови праці, а також на заробітну плату, не нижчу від визначеної законом [8].

Стаття 153 КЗпП зобов'язує роботодавця створювати безпечні та нешкідливі умови праці, використовуючи сучасні засоби техніки та технологій і дотримуватися санітарно-гігієнічних норм для запобігання професійних захворювань у працівників. Статті 174 та 190 КЗпП забороняє залучати до важких, шкідливих або небезпечних робіт, а також до робіт у нічний час та понаднормово жінок, особливо вагітних та тих, хто має дітей до одного року, неповнолітніх осіб та осіб з інвалідністю [9].

Статті 5 та 6 Закону України «Про охорону праці» передбачають, що роботодавець зобов'язаний до початку виконання робітником своїх трудових функцій, повідомити його про умови праці, наслідки такої роботи для здоров'я, а також повідомити про право на пільги і компенсацію за роботу в таких умовах, а працівник в свою чергу, має законне право відмовитися від роботи, якщо вона загрожує його життю або життю інших осіб [7].

Стаття 1 Закону України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування» від 23 вересня 1999 року № 1105-XIV, зазначає, що кожен працівник підлягає загальнообов'язковому державному соціальному страхуванню від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань, які могли призвести до втрати працездатності [8].

Таким чином, до основних юридичних гарантій відноситься перелік прав працівника, що передбачається нормами Конституції України (стаття 43 – гарантія на належні, безпечні умови праці), Закону України «Про охорону праці» (права на безпечні умови праці, відмови від небезпечної роботи, розірвання трудового договору, на пільги та компенсації і відшкодування шкоди, на забезпечення засобами індивідуального захисту та переведення на іншу роботу у зв'язку з проблемами здоров'я). Додатково, трудове законодавство України в нормах КЗпП визначає робочий час, час відпочинку, оплату праці, охорону праці, що допомагає працівнику забезпечити його право на безпечні умови праці. Закон України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування» своїми нормами забезпечує працівників соціальним страхуванням від нещасних випадків та професійних захворювань.

В Україні адміністративно-правове забезпечення безпеки і гігієни праці здійснюється через спеціальну систему державного нагляду та контролю державними органами виконавчої влади, що реалізують державну політику у сфері охорони праці. До цих органів відносяться: Кабінет Міністрів, Державна служба з питань праці (Держпраці, проводить інспекції виробництв), міністерства (охорони здоров'я та інші), центральні органи виконавчої влади, місцеві державні адміністрації та органи самоврядування.

Охорона праці є запорукою дотримання прав працівників на безпечні умови праці і реалізації трудової функції, а тому, за порушення стандартів охорони праці існують певні види відповідальності. Як вірно зазначила Векленко Р.Г., в Україні відповідальність за порушення норм про охорону праці, поділяється на адміністративну, кримінальну, дисциплінарну та матеріальну відповідальність [1, с. 65].

Станом на зараз, можна констатувати наступні наявні проблеми в реалізації права робітників на безпечні та належні умови праці:

1. Застаріла матеріально-технічна база (застарілі технології і обладнання, що не відповідає вимогам безпеки) - на підприємствах у видобувній галузі на Сході нашої держави, досі використовується техніка 1960-х років за типу ПНМ – 5. Хоча постійно проводилися капітальні ремонти такого обладнання, його технічний стан незадовільний. Вентиляційні системи у шахтах працюють неефективно, подаючи забруднене повітря назад, що призводить до погіршення умов праці і підвищує ризик вибухів [13, с. 27]. Проблема на жаль, актуальна і досі.

2. Низький рівень обізнаності і кваліфікації (відсутність регулярних навчань та інструктажів з приводу безпеки праць) – у серпні 2023 року працівниця втратила руку внаслідок неякісного інструктажу з безпеки. Її браслет зачепився за механізм транспортеру, що свідчить про відсутність навчання правилам безпеки на належному рівні [11].

3. Недостатнє фінансування і економічна мотивація - підприємства часто економлять на проведенні інструктажів та не мають на виробництвах психологів, які допомагають працівнику уникати професійних захворювань. Лукомська О. І., у своїй праці наводить дані німецької ради підприємців, яка констатувала, що нещасні випадки, які стаються внаслідок економії на заходах охорони праці, коштують у 10 разів дорожче, ніж організація таких заходів [10, с. 109];

4. Виклики воєнного часу (наявність додаткових ризиків для працівників у зоні бойових дій) – робітники, що здійснюють трудову функцію у зонах бойових дій постійно знаходяться під впливом небезпеки, що походить від регулярних обстрілів, замінованих територій, атак дронів ворога. Згідно статистики Держпраці, з 24.02.2022 року внаслідок бойових дій 368 працівників було травмовано, з яких 142 загинуло [17];

5. Недостатня увага до психологічного здоров'я працівників - О. Красіна навела дані, що понад половина працівників страждає від емоційної нестабільності, при цьому, тільки 8–13% компаній мають психологів. Внаслідок цього зростає кількість конфліктів у колективі і суттєво падає рівень продуктивності [12];

6. Не доведена до кінця імплементація норм міжнародних конвенцій у трудове законодавство - попри застереження з боку українських профспілок і МОП, в Україні було ухвалено Закон України № 5371 «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення регулювання трудових відносин у сфері малого і середнього підприємництва та зменшення адміністративного навантаження на підприємницьку діяльність» від 19 липня 2022 року № 2434-IX, по відношенню до підприємств, що мають до 250 працівників. Закон передбачає можливість вкладання договору без відповідності нормам КЗпП у питанні звільнення, адже такі норми тепер встановлюються договором. Це порушує Конституцію, Конвенцію МОП № 158 та міжнародні стандарти праці [5, 18].

7. Недостатність державного контролю за дотримання трудового законодавства певними суб'єктами - у своєму рішенні Довгинцівський районний суд м. Кривого Рогу по справі № 211/6496/23 від 19 грудня 2023 року, визнав, що відсутні причини для накладання штрафних санкцій. Основна теза справи полягає в тому, що інспекторам Держпраці, роботодавець не надав доступ до документів і приміщень підприємства, де використовується наймана праця. Проте, інспектори не змогли надати доказів такого порушення з боку роботодавця і суд відхилив позов [14]. Це означає, що при подібних випадках, в силу відсутності певних повноважень у інспекторів (відеофіксації процесу перевірок), стає неможливо довести факт правопорушення.

8. Високий рівень неформальної зайнятості. Тіньова економіка позбавляє працівників можливості захистити свої права, оскільки трудові відносини не формалізовані, і юридичні механізми захисту стають недієвими.

Аналізуючи судову практику, ми приходимо до висновку, що в Україні наявні проблеми у сфері врегулювання трудових правовідносин, зокрема, щодо безпечних і належних умов праці. У вироку Чернігівського районного суду від 04.06.2019 по справі № 748/1344/18, суд визнав порушення з боку роботодавця, який не провів для робітника належний інструктаж, внаслідок чого стався нещасний випадок [3]. Рішенням Кіровського районного суду міста Кропивницький від 07.02.2022 по справі № 404/6247/21, було визнано незаконність дій роботодавця, який перевів працівника без його згоди на неповний робочий день, що призвело до зниження заробітної плати [15]. В ухвалі від 20.01.2025 по справі 688/3605/24 Хмельницький апеляційний суд міста Хмельницький, суд засудив начальницю цеху до кримінальної відповідальності, яка не забезпечила належні умови праці і інструктаж, що призвело до загибелі робітника [16].

Варто звернути увагу в нашому дослідженні і на міжнародний досвід врегулювання забезпечення безпечних та належних умов праці.

Трудове законодавство США характеризується тим, що має один із найперших законів у світі, що комплексно охоплює поняття безпеки і умови праці – Occupational Safety and Health Act of 1970 (OSHA) [2, с. 134]. Контроль за дотримання трудового законодавства покладено на Адміністрацію з питань безпеки та гігієни праці (надалі – адміністрація). Дана адміністрація не тільки штрафує порушників трудового законодавства, а й також створює списки компаній порушників, що виступає запобіганням таким порушенням і стимулює компанії на дотримання норм права. Законодавством передбачено, що працівники мають право на анонімну скаргу і вони захищені від звільнення за подання таких скарг. Подання здійснюється через мобільний додаток, що забезпечує можливість будь кому і в будь який час подати скаргу, після чого адміністрація без попередження влаштовує перевірку такого підприємства.

Німеччина здійснює охорону праці через два нормативно-правові акти – Закон про охорону праці (1996) та Соціальний кодекс (діє одночасно як федеральний закон SGB, 1997, книга VII), закріплюючи принцип «соціальної відповідальності» [4, с. 50]. Контроль здійснюють державні управління охорони праці в федеральних землях та професійні асоціації страхування від нещасних випадків, які наділені правами страхування, проведення інспекцій і подавання позовів проти роботодавців. Асоціації фінансуються самими компаніями. На небезпечних об'єктах для інспекційних перевірок використовують дрони та роботів. Профспілки представляють інтереси робітників, а ради працівників (формуються якщо є більше 5 працівників), мають право вето на рішення роботодавця, якщо вони становлять загрозу життю та здоров'ю. Тренінги з безпеки праці проводяться

за використання симуляторів та інтерактивних ігор. За порушення трудового законодавства передбачені штрафи до 500 тисяч євро.

Шведський Закон «Про робоче середовище» 1977 року є одним із найпрогресивніших у світі. Особливістю досвіду цієї країни є те, що фактичний і основний контроль за трудовим законодавством здійснюють самі працівники через представників безпеки – працівники підприємства, яких обирають їхні колеги і які мають повноваження зупинити небезпечну роботи без погодження з начальством [19]. Шведське управління з охорони праці контролює дотримання трудового законодавства, складає рейтинги безпечних компаній для працівників, розробляє нормативні акти для конкретизації положень закону про охорону праці, проводить інспекції підприємств та здійснює збір статистичних даних щодо умов праці, нещасних випадків і професійних захворювань. У країні функціонує телефонна «гаряча лінія» скарг, де можливо отримати консультацію як шведською, так і англійською мовою.

Корисним є вивчення досвіду Нової Зеландії, де головний закон країни у сфері безпеки умов праці встановлює, що «безпека – це діалог». Замість стягнення штрафів, спочатку практикується метод надання консультацій щодо виправлення порушень. Країна відома моделлю «культури вибачень» – якщо роботодавець швидко визнав свою провину і виправив порушення, сума його штрафу за таке порушення зменшується. Законодавством країни працівники наділені правом разом з компаніями розробляти іноваційні рішення в питанні охорони праці, що особливо корисно для забезпечення безпеки на високоризикованих ділянках реалізації трудової функції.

У Південній Кореї використовується штучний інтелект для аналізу ризиків на виробництві, корейське агенство з питань охорони праці та здоров’я знімає та публікує у соцмережах відеоролики у стилі K-pop для просування культури безпеки серед молоді, якщо доведено, що працівник загинув через вину керівника компанії, то останньому може загрожувати позбавленн волі до 7 років, що робить Південну Корею однією із найбезпечніших країн для працівників. 2023 року на один рік позбавлення волі було засуджено генерального директора компанії Hankook Steel & Mill [20].

Японський підхід з Законом «Про безпеку та гігієну праці» 1972-го року встановлює модель «нуль аварій» – національна ініціатива, в рамках якої японські компанії змагаються між собою за звання «нуль аварій» і отримують за це престижні нагороди від уряду [21]. Компанії країни практикують «ранкові ритуали безпеки», де працівники повторюють щоранку правила і виконують вправи по охороні праці. Міністерство праці активно залучає громадян до безпеки на виробництвах шляхом надання можливості подання скарги, адже в японському суспільстві безпека - це справа всіх.

Висновки: отже, на основі вищепроаналізованого матеріалу, на нашу думку, в Україні необхідно модернізувати підхід регулювання і забезпечення юридичних гарантій права працівника на безпечні умови праці. Насамперед, потрібно дозволити інспекторам Держпраці проводити відеофіксацію перевірок підприємств задля можливості забезпечення доказів факту порушення (використовується у Польщі), згідно американської моделі потрібно створити можливість подання анонімної скарги і захистити робітника від звільнення за таку скаргу (використовуючи мобільний додаток для доступності і швидкості), а також надати можливість інспекторам відвідувати підприємство без попередження роботодавця. За німецьким взірцем потрібно впровадити використання сучасних технологій при проведенні інструктажів, використовувати дрони для перевірки на високоризикованих підприємствах, створити ради працівників на підприємствах з правом «вето» та посилити матеріальну відповідальність за трудові правопорушення. В рамках тестування, рекомендуємо перейняти новозеландську модель «культури вибачень» і підхід консультацій з усунення порушень замість негайних штрафів. З шведсько-американо-корейського досвіду, Україні буде корисно зобов’язати Держпраці складати рейтинг безпечних компаній, складати списки компаній порушників трудового законодавства та активно вести соцмережі зі зйомкою відеороликів стосовно важливості безпеки праці. Це стимулюватиме роботодавців до дотримання високих стандартів у трудовій сфері. Досвід Південної Кореї та Японії потрібно використати в контексті впровадження кримінальної відповідальності керівників компаній за смертельні випадки на виробництві, використання штучного інтелекту для аналізу ризиків на підприємствах, залучання громадян до підтримки промислової безпеки, створення ранкових ритуалів безпеки, впровадження народних змагань між підприємствами за звання «найбезпечніше» підприємство, за перемогу у яких надавати стимулюючі нагороди. На наше переконання, потрібно переглянути норми закону № 5371 від 19.07.2022 року, задля уникнення порушень міжнародних стандартів праці. Застосування цих найкращих практик з країн різних контитентів, дозволить створити максимально ефективну модель юридичних гарантій прав працівника на безпечні умови праці.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Векленко, Р.Г. Юридична відповідальність за порушення трудових обов'язків. Актуальні проблеми забезпечення верховенства права в правоохоронній діяльності: матеріали науково-практичної конференції здобувачів вищої освіти, аспірантів та молодих учених: Дніпро: Університет митної справи та фінансів, 2024. С. 64–66.
2. Венедіктов, С.В. Трудовий договір у Сполучених Штатах Америки. 2017. С. 131–135.
3. Вирок Чернігівського районного суду Чернігівської області від 04 червня 2019 р. у справі № 748/1344/18. URL: https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/82179601? (дата звернення: 10.05.2025).
4. Галич А.О., Нікітченко О.Ю., Косенко Н.О. Огляд та аналіз законодавства з охорони праці в Німеччині: сучасні стандарти та практика. Topical Issues of occupational safety in the context of sustainable development and european integration of Ukraine, 2024. С. 49–51.
5. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення регулювання трудових відносин у сфері малого і середнього підприємництва та зменшення адміністративного навантаження на підприємницьку діяльність» від 19 липня 2022 р. № 2434-IX. Верховна Рада України: веб-сайт. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2434-20#Text (дата звернення: 10.05. 2025).
6. Закон України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування» від 23 вересня 1999 р. № 1105-XIV. *Відомості Верховної Ради*. 1999. № 46-47. С. 403. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1105-14#Text (дата звернення: 10.05.2025).
7. Закон України «Про охорону праці» від 14 жовтня 1992 р. № 2694-XII. *Відомості Верховної Ради*. 1992. № 49. С. 668. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2694-12#Text (дата звернення: 10.05.2025).
8. Конституція України: Закон від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради*. 1996. № 30. С. 141. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 10.05.2025).
9. Кодекс законів про працю України від 10 грудня 1971 р. № 322-VIII. Верховна Рада України: веб-сайт. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text (дата звернення: 10.05.2025).
10. Лукомська О.І. Економічне значення та економічні проблеми охорони праці в Україні. Прикладна економіка: від теорії до практики. Матеріали доповідей учасників Всеукраїнської студентської науково-практичної конференції (27-28 березня 2023 р.) / відп. ред. Л.М. Горбач. Луцьк: Волинський інститут ім. В. Липинського ПрАТ «ВНЗ «МАУП», 2023. 154 с. С. 107–112.
11. Нещасний випадок, що спричинив тяжкий наслідок, який стався 13 серпня 2023 у Тернопільській області. URL: https://dsp.gov.ua/causes-accidents/neshchasnyi-vypadok-shcho-sprychynyv-tiazhkyi-naslidok-iakyi-stavsia-13-serpnia-2023-u-ternopilskii-oblasti/ (дата звернення: 10.05.2025).
12. Красіна О. Війна та психічне здоров'я персоналу: нові виклики для роботодавців. URL: https://budni.robota.ua/hr/viyna-ta-psihichne-zdorov-ya-personalu-novi-vikliki-dlya-robotodavtsiv (дата звернення: 10.05.2025).
13. Поліпшення здоров'я та безпеки шахтарів у Східній Україні. Видано Програмою розвитку Організації Об'єднаних Націй (ПРООН) в Україні. 2012. С. 1–104. URL: https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/migration/ua/10e1f216bae1784ad58d030b3a1e0afd90ec5e36034277f41363f87c48643790.pdf (дата звернення: 10.05.2025).
14. Рішення Довгінцівського районного суду м. Кривого Рогу від 19 грудня 2023 р. у справі № 211/6496/23. URL: https://youcontrol.com.ua/catalog/court-document/115851856/ (дата звернення: 10.05.2025).
15. Рішення Кіровського районного суду м. Кіровограда від 07 лютого 2022 р. у справі № 404/6247/21. URL: https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/103336253? (дата звернення: 10.05.2025).
16. Ухвала Хмельницького апеляційного суду від 20 січня 2025 р. у справі № 688/3605/24. URL: https://opendatabot.ua/court/124530966-a8337eb3dc6308e3f1 ca66d9e7019c07 (дата звернення: 10.05.2025).
17. Як подбати про безпечну працю під час воєнного стану. URL: https://oppb.com.ua/articles/yak-podbaty-pro-bezpechnu-pratsyu-pid-chas-voyennogo-stanu? (дата звернення: 10.05.2025).
18. Notorious labour law adopted in Ukraine. URL: https://www.industriall-union.org/notorious-labour-law-adopted-in-ukraine (дата звернення: 10.05.2025).

19. Suspension of work by safety representatives. URL: https://www.av.se/en/work-environment-work-and-inspections/safety-representatives/suspension-of-work-by-safety-representatives6-kap-7/? (дата звернення: 10.05.2025).
20. Supreme Court confirms 1st prison term for CEO over worker death. URL: https://www.koreatimes.co.kr/southkorea/law-crime/20231228/supreme-court-confirms-1st-prison-term-for-ceo-over-worker-death (дата звернення: 10.05.2025).
21. Concept of «Zero-accident Total Participation Campaign». URL: https://www.jisha.or.jp/english/zero_accident.html? (дата звернення: 10.05.2025).

УДК 349.22
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.1.72

ЗМІСТ ТРУДОВОГО ДОГОВОРУ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ

Павловська Л.В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного та господарського права і процесу,
Івано-Франківський навчально-науковий юридичний інститут НУ «ОЮА»

Павловська Л.В. Зміст трудового договору за законодавством України.
В статті досліджені умови трудового договору, які в своїй сукупності утворюють його зміст. Враховані особливості трудових відносин на період дії воєнного стану. Обґрунтовано, що трудовий договір залишається основною формою реалізації права особи на працю в Україні. Трудовий договір є підставою виникнення трудових правовідносин та вважається укладеним тоді, коли сторонами узгоджений його зміст. Встановлено, що укладаючи трудовий договір сторони повинні узгодити істотні (обов'язкові) умови, а також додаткові (факультативні) умови. Обов'язковими умовами трудового договору є умови про місце роботи, трудову функцію працівника, оплату праці, початок дії трудового договору та його строк. Під місцем роботи розуміють підприємство, яке розташоване у конкретній місцевості на якому працівник виконуватиме трудову функцію. В окремих випадках місце роботи може бути більш конкретизовано, оскільки ця умова трудового договору перш за все характеризує правовий статус роботодавця як учасника трудових відносин. Трудова функція працівника визначається професійною кваліфікацією, яку особа здобула та яка засвідчена відповідним документом або ж видом роботи, якщо її виконання не потребує спеціальних знань. Особа визначає самостійно вид своєї трудової діяльності через здобуття професійної кваліфікації за результатами навчання або ж виконання роботи, яка не потребує попередньої кваліфікації яку вона вільно обирає та на яку погоджується. Встановлено, що істотною умовою трудового договору може бути умова про початок дії трудового договору, адже момент укладення трудового договору не завжди збігається з моментом початку виконання працівником роботи. При укладенні трудового договору сторони можуть домовитися про його строк. За загальним правилом трудовий договір укладається на невизначений строк, тобто є безстроковим. Питання оплати праці є важливим при укладенні трудового договору. Доведено, що сторони трудового договору можуть включити до змісту трудового договору інші умови, які в такому випадку набувають обов'язкового характеру.
Ключові слова*:* право на працю, трудові правовідносини, трудовий договір, істотні умови трудового договору, місце роботи, трудова функція, оплата праці.

Pavlovska L.V. The content of an employment contract under the legislation of Ukraine.
The article examines the terms of an employment contract, which together form its content. The peculiarities of labor relations during the period of martial law have been taken into account. It is substantiated that the employment contract remains the main form of realization of the right of an individual to work in Ukraine. The employment contract is the basis for the emergence of labor relations and is considered concluded when the parties have agreed on its content. When concluding an employment contract, the parties must agree on essential (mandatory) conditions, as well as additional (optional) conditions. Mandatory conditions of an employment contract are conditions regarding the place of work, the employee's job function, remuneration, the start of the employment contract and its term. The place of work is understood to be an enterprise located in a specific area where the employee will work. In some cases, the place of work may be more specific, since this condition of the employment contract primarily characterizes the legal status of the employer as a participant in the employment relationship. The employee's job function is determined by the professional qualification that the person has obtained and which is certified by an appropriate document or by the type of work, if its performance does not require special knowledge. A person independently determines the type of his/her employment by obtaining a professional qualification based on the results of training or by performing work that does not require prior qualification, which he/she freely chooses and agrees to. It has been established that an essential condition of an employment contract may be the condition on the commencement of the employment contract, since the moment of conclusion of the employment contract does not always coincide with the moment of commencement of work by the employee. When concluding an employment contract, the parties may agree on its term. As a general rule, an employment contract is concluded for an indefinite period, that is, it is open-ended. The issue of remuneration is important when concluding an employment contract. It has been proven that the

parties to an employment contract may include other conditions in the content of the employment contract, which in this case become mandatory.

Key words: right to work, labor relations, employment contract, essential terms of the employment contract, place of work, labor function, salary.

Постановка проблеми. Питання важливості детального правового регулювання змісту трудового договору в часі війни є надзвичайно важливим, адже праця на умовах трудового договору залишається основною формою реалізації права на працю в Україні, яка регламентується чинним КЗпП України. Умови воєнного стану значно ускладнюють взаємодію сторін трудових відносин, адже законом України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» № 2136-IX від 15.03.2022р. запроваджено певні обмеження трудових прав працівників, закріплених у Конституції України, тобто норми законодавства про працю не застосовуються у частині відносин, врегульованих зазначеним законом. Водночас порядок укладення та зміст трудового договору все ж таки регламентується нормами чинного КЗпП України, які, в умовах воєнного стану, потребують додаткового дослідження.

Метою дослідження є аналіз умов трудового договору, які визначають його зміст відповідно до чинного законодавства.

Стан опрацювання проблематики. Проблеми умов трудового договору досліджували С.Я. Вавженчук, Т.В. Парпан, С.В. Мороз, В.С. Дейнека та інші, однак враховуючи зміни у трудовому законодавстві в час війни, додаткового аналізу потребують умови трудового договору, що визначають його зміст.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до ч. 2 ст. 2 КЗпП України працівники реалізують право на працю шляхом укладення трудового договору про роботу на підприємстві, в установі, організації або з фізичною особою. Трудовий договір також є підставою виникнення трудових правовідносин, а отже і юридичним фактом, з яким пов'язано їх виникнення, так як він є тим юридичним актом в якому виражається волевиявлення роботодавця та працівника.

В науці трудового права існує думка, що трудовий договір не єдина підстава виникнення трудових правовідносин. Зокрема, П.Д. Пилипенко, В.В. Єрьоменко, К.Ю. Мельник вважають, що підставами виникнення трудових правовідносин можуть бути обрання на посаду, обрання за конкурсом, призначення на посаду, направлення Державної служби зайнятості тощо [1, с. 35; 2, с. 68; 3, с. 233].

Як видається, вказані вище випадки є необхідними, а в деяких випадках обов'язковими умовами для виникнення трудових правовідносин, але не є самостійними підставами виникнення трудових правовідносин. Зокрема, відповідно до закону України «Про державну службу» вступ на державну службу здійснюється шляхом призначення громадянина України на посаду державної служби за результатами конкурсу (ст. 21). Тобто, конкурс є обов'язковою передумовою призначення особи на посаду, через підписання контракту про проходження державної служби (ч. 3 ст. 31) [4]. Саме контракт в даному випадку і є підставою виникнення трудових правовідносин. Отже, сукупність послідовно здійснюваних юридичних фактів, які в окремих випадках є обов'язковими законними передумовами укладення трудового договору, не є самостійними підставами виникнення трудових правовідносин, а стосуються процедури укладення трудового договору. А для виникнення трудових правовідносин має бути укладений трудовий договір, тобто узгоджений його зміст.

Трудове законодавство чітко не визначає перелік умов, які є обов'язковими у змісті трудового договору, натомість у ст. 29 КЗпП України закріплюється обов'язок роботодавця поінформувати працівника до початку роботи в узгоджений із ним спосіб про: 1) місце роботи (інформація про роботодавця, у тому числі його місцезнаходження), трудову функцію, яку зобов'язаний виконувати працівник (посада та перелік посадових обов'язків), дату початку виконання роботи; 2) визначене робоче місце, забезпечення необхідними для роботи засобами; 3) права та обов'язки, умови праці; 4) наявність на робочому місці небезпечних і шкідливих виробничих факторів, які ще не усунуто, та можливі наслідки їх впливу на здоров'я, а також про право на пільги і компенсації за роботу в таких умовах відповідно до законодавства і колективного договору - під підпис; 5) правила внутрішнього трудового розпорядку або умови встановлення режиму роботи, тривалість робочого часу і відпочинку, а також про положення колективного договору (у разі його укладення); 6) проходження інструктажу з охорони праці, виробничої санітарії, гігієни праці і протипожежної охорони; 7) організацію професійного навчання працівників (якщо таке навчання передбачено); 8) тривалість щорічної відпустки, умови та розмір оплати праці; 9) процедуру та строки попередження про припинення трудового договору, яких повинні дотримуватися працівник і роботодавець [5]. Оскільки трудовий договір є взаємним волевиявленням роботодавця та працівника, то більшість з вказаних умов мають бути узгоджені під час укладення договору, фак-

ту одностороннього інформування про місце роботи, трудову функцію чи дату початку виконання роботи недостатньо.

На думку науковців, змістом трудового договору є сукупність умов, що визначають взаємні права й обов'язки працівника та роботодавця. Залежно від порядку встановлення умови трудового договору поділяються на безпосередні та похідні. Безпосередні умови це умови, що визначаються угодою сторін, які включають в себе необхідні (обов'язкові) та факультативні (додаткові). Необхідні (обов'язкові) умови повинні міститися в будь-якому трудовому договорі. Без них договір не може вважатися укладеним. Додаткові умови включаються до трудового договору за угодою сторін. Наявність цих умов не є обов'язковою. Якщо ж вони включені в трудовий договір, то набувають такої ж юридичної сили, як і необхідні умови [6, с. 102]. Таким чином, необхідні та факультативні (або ж ініціативні умови, адже включаються до змісту трудового договору за ініціативою сторін) умови трудового договору можна назвати істотними умовами трудового договору, які, на переконання Т.В. Парпан визнані такими законодавством, а також внесені в трудовий договір за ініціативою будь-якої із сторін і до яких сторони трудового договору повинні досягти згоди [7, с. 33].

Аналізуючи зміст трудового договору, необхідно звернути увагу на доповнену законом № 2434-IX від 19.07.2022 р. главу III-Б чинного КЗпП України. Нею запроваджений спрощений порядок регулювання трудових відносин, що передбачає можливість встановлення індивідуальних умов праці працівника безпосередньо у трудовому договорі та застосовується на добровільних засадах до трудових відносин, що виникають: між працівником та роботодавцем, який є суб'єктом малого або середнього підприємництва відповідно до закону з середньою кількістю працівників за звітний період (календарний рік) не більше 250 осіб; або між роботодавцем та працівником, розмір заробітної плати якого за місяць становить понад вісім розмірів мінімальної заробітної плати, встановленої законом. Зазначені положення КЗпП діють на період воєнного стану і втрачають чинність з дня його припинення чи скасування [5]. Не вдаючись у детальний аналіз зазначених нововведень в цілому, варто відзначити визначення законодавцем у ч. 4 ст. 49-6 КЗпП України переліку істотних умов трудового договору. Незважаючи на те, що деякі з них викликають зауваження, а норма не стосується всіх трудових правовідносин, сам факт визначеного переліку положень, які є істотними, тобто обов'язковими, та входять до змісту трудового договору є позитивним.

Оскільки трудовий договір є взаємною домовленістю працівника і роботодавця, який визначає їх юридичний зв'язок та породжує взаємні права та обов'язки у сфері найманої праці, чинним КЗпП України забороняється примушування працівника до укладення трудового договору, який містить умови, щодо яких роботодавцем не досягнуто взаємної згоди (ст. 9). Працівник та роботодавець повинні домовитись в першу чергу щодо місця роботи, трудової функції працівника, строку трудового договору, заробітної плати.

Місце роботи є обов'язковою умовою будь-якого трудового договору, без узгодження якого, угода не може вважатися укладеною і не породжує трудові правовідносини [8, с. 482]. Незважаючи на важливість цієї умови, у законодавстві відсутнє визначення поняття «місце роботи», що впливає на правильне застосування положень закону при переведенні працівника, виплаті заробітної плати, розірвання трудового договору за окремими підставами тощо.

Під місцем роботи розуміють підприємство (установу, організацію), яке розташоване у конкретній місцевості на якому працівник виконуватиме трудову функцію [6, с. 103]. В окремих випадках місце роботи може бути більш конкретизовано (наприклад, структурний підрозділ, відділ тощо), оскільки ця умова трудового договору перш за все характеризує правовий статус роботодавця як учасника трудових відносин, яким може бути як юридична особа, так і фізична особа-підприємець, місце знаходження яких може не збігатись з територіальним розташуванням виробничих площ, цехів чи інших підрозділів.

Місцем знаходження роботодавця як юридичної особи відповідно до ст. 93 Цивільного кодексу України є фактичне місце ведення діяльності чи розташування офісу, з якого проводиться щоденне керування діяльністю юридичної особи (переважно знаходиться керівництво) та здійснення управління і обліку. Якщо ж роботодавцем є фізична особа-підприємець, то відповідно до п. 45.1 ст. 45 Податкового кодексу України податковою адресою платника податків – фізичної особи визнається місце її проживання, за яким вона береться на облік як платник податків у контролюючому органі .

Як видається, наведений аналіз законодавчих актів, свідчить про те, що місцем роботи не завжди є місцем знаходження роботодавця. В трудовому праві має значення місце де відбувається безпосередня трудова діяльність працівників відповідно до завдань і функцій, які стоять перед підприємством, а не інформація про роботодавця як реквізит трудового договору. Тому у договорі місцем роботи має визначатися адреса, де працівник буде виконувати свої обов'язки (структурний підрозділ тощо).

В процесі трудової діяльності працівника можлива зміна місця роботи, що є переведенням, яке відповідно до ч. 1 ст. 32 КЗпП України допускається тільки за згодою працівника. Переведення поділяють на переведення на інше підприємство, в установу, організацію або в іншу місцевість того підприємства на якому працівник працював. Наслідком переведення на інше підприємство, в установу, організацію буде припинення трудового договору за п. 5 ч. 1. ст. 36 КЗпП України, а наслідком відмови від переведення на роботу в іншу місцевість, буде також припинення трудового договору, але за п. 6 ч. 1 ст. 36 КЗпП України.

В той же час, законом України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану», норми якого є пріоритетними для застосування в період воєнного стану порівняно з КЗпП України, закріплено право роботодавця у період дії воєнного стану переводити працівника на іншу роботу, не обумовлену трудовим договором, без його згоди. Переведення допускається лише тоді, якщо робота на яку переводять працівника не протипоказана йому за станом здоров'я, лише для відвернення або ліквідації наслідків бойових дій, а також інших обставин, що ставлять або можуть ставити загрозу життю чи нормальним життєвим умовам людей, з оплатою праці за виконану роботу не нижче середньої заробітної плати за попередньою роботою. Виняток становить переведення на роботу в іншу місцевість, на території якої тривають активні бойові дії .

Істотною умовою трудового договору є чітке визначення виду трудової діяльності особи, що охоплюється поняттям «трудова функція».

Попри те, що поняття «трудова функція» давно використовується дослідниками інституту трудового договору, у трудовому законодавстві цей термін з'явився недавно. Так, чинний КЗпП України законом від 1.04.2022 року № 2179-IX було доповнено статтями 4-1 та 4-2, в яких серед нових термінів для трудового законодавства визначено й поняття трудової функції. Слід зазначити, що законом №2179-IX змінено також окремі норми закону України «Про оплату праці», закону України «Про освіту» та закону України «Про зайнятість населення».

Відповідно до ч. 2 ст. 4-1 КЗпП України трудова функція – це інтегрований, переважно автономний набір трудових дій, що визначається характерним для нього технологічним процесом та передбачає наявність певних компетентностей, необхідних для їх виконання [5].

Із змісту ст. 4-2 КЗпП України випливає, що трудова функція працівника описана у професійному стандарті, в якому визначаються вимоги до компетентностей, обов'язків та кваліфікацій працівників. Тобто наявність професійної кваліфікації працівника є умовою для працевлаштування. При прийнятті на роботу працівнику потрібно підтвердити професійну кваліфікацію (повну чи часткову), адже саме вона дає змогу здійснювати всі чи частину трудових функцій, які визначені відповідним професійним стандартом.

Професійні стандарти можуть розроблятися роботодавцями, їх організаціями та об'єднаннями, органами державної влади, науковими установами, галузевими радами, громадськими об'єднаннями, іншими заінтересованими суб'єктами. Тобто органи державної влади не єдині суб'єкти формування професійного стандарту та присвоєння професійної кваліфікації. Недержавні самоврядні інституції вправі присвоювати професійну кваліфікацію особі, яка дає змогу здійснювати певний вид трудової діяльності.

За відсутності професійних стандартів вимоги щодо компетентностей, обов'язків та кваліфікації працівників можуть визначатися кваліфікаційними характеристиками (ч. 7 ст. 4-2 КЗпП України), які розробляються та затверджуються Міністерством економіки України за поданням Національного агентства кваліфікацій.

В той же час, трудовим договором можуть встановлюватися умови щодо виконання роботи, які не потребують наявності у особи професійної або часткової професійної кваліфікації (ч. 1 ст. 21 КЗпП України). Постановою Кабінету Міністрів України № 1316 від 25.11.2022 р. затверджено Перелік робіт, які не потребують наявності в особи професійної або часткової професійної кваліфікації. До переліку увійшли лише найпростіші види трудової діяльності на кшталт кур'єра, мийника посуду чи двірника. Перегляд переліку робіт, які не потребують наявності в особи професійної або часткової професійної кваліфікації, здійснюється за поданням Національного агентства кваліфікацій у разі потреби не рідше одного разу на три роки [10].

Як видається відсутність професійної кваліфікації(повної чи часткової) не означає, що особа не може реалізувати своє право на працю, тим більше, якщо роботодавець не висуває спеціальних вимог до такої роботи. З огляду на це, трудова функція може визначатися не лише професійною кваліфікацією, а й видом трудової діяльності, яка не потребує спеціальних знань. Роботодавець вправі самостійно визначати придатність працівника до виконання трудових функцій, які мають бути чітко сформульовані. А працівник вправі погоджуватись на ці умови чи відхиляти їх. Законодавством забороняється примушування працівника до укладення трудового договору, який містить умови, щодо яких не досягнуто взаємної згоди (ч.2 ст.9КЗпП України).

Таким чином, трудова функція працівника визначається професійною кваліфікацією, яку особа здобула та яка засвідчена відповідним документом або ж видом роботи, якщо її виконання не потребує спеціальних знань. Виходячи із змісту права на працю, особа визначає самостійно вид своєї трудової діяльності через здобуття професійної кваліфікації за результатами навчання або ж виконання роботи, яка не потребує попередньої кваліфікації яку вона вільно обирає та на яку погоджується. Визначаючи трудову функцію працівника, роботодавець враховує кваліфікаційний рівень працівника для того, щоб переконатися у здатності виконання ним того чи іншого виду робіт. У наказі про прийняття на роботу не зазначається кваліфікація працівника, а вказується вид роботи чи посада, виконання якої можливе в межах професійної кваліфікації [11, с. 159].

Авторський колектив науковців в сфері трудового права під керівництвом професора О.М. Ярошенка, визначають умову про час початку дії трудового договору та його строк як важливу та обов'язкову у змісті трудового договору [6, с. 103]. З моменту початку дії договору у сторін виникають взаємні права та обов'язки, для повної реалізації яких необхідно фактично приступити працівнику до виконання узгодженої трудової функції.

Важливо розуміти, що момент укладення трудового договору не завжди збігається з моментом початку виконання працівником роботи. Момент початку працівником роботи може настати як безпосередньо після укладення трудового договору, так і після спливу певного строку чи навіть настання певної події. На думку С.Я. Вавженчука, трудовий договір і момент початку роботи є самостійними юридичними фактами, до того ж різної природи. Якщо перший є правочином – дією суб'єктів, то настання моменту початку роботи є подією – обставиною, що відбувається незалежно від волі конкретних осіб. Виключно погоджене волевиявлення сторін – договір – обумовлює необхідність настання вказаної події, саме він визначає її «статус» як юридичного факту – елемента фактичного складу трудового правовідношення [12, с. 76].

Тобто, факт укладення трудового договору не означає автоматичного виникнення трудових правовідносин. Лише з настанням визначеної договором події завершує фактичний склад трудового правовідношення. Якщо ж працівник без поважних причин не приступив до роботи в обумовлений сторонами строк, то це може бути підставою визнання трудового договору недійсним [7, с. 27]. У випадку підтвердження сторонами домовленості у договорі, роботодавець зобов'язаний на виконання вимоги ч. 4 ст. 24 КЗпП України оформити наказ чи розпорядження про прийняття на роботу працівника та повідомити про це Державну фіскальну службу. Таким чином, трудовий договір є лише формою закріплення волевиявлення сторін трудових правовідносин, а самі правовідносини виникають вже після затвердження такого трудового договору роботодавцем у вигляді наказу чи розпорядження .

При укладенні трудового договору сторони можуть домовитися про його строк. При цьому, за загальним правилом трудовий договір укладається на невизначений строк, тобто є безстроковим. А строковий договір укладається тільки у випадках, коли трудові відносини не можуть бути встановлені на невизначений строк з урахуванням характеру виконуваної роботи, умов її виконання, або інтересів працівника та в інших випадках, передбачених законодавством. Верховний Суд України формулює висновок, що умова про строк обов'язково зазначається в заяві працівника про прийняття на роботу та в наказі (розпорядженні) про прийняття на роботу, в іншому випадку буде вважатися, що працівник прийнятий на роботу за безстроковим трудовим договором [13].

З метою оперативного залучення до виконання роботи нових працівників, а також усунення кадрового дефіциту та браку робочої сили, у тому числі внаслідок фактичної відсутності працівників, які евакуювалися в іншу місцевість, перебувають у відпустці, простої, тимчасово втратили працездатність або місцезнаходження яких невідоме, роботодавець може укладати з новими працівниками строкові трудові договори у період дії воєнного стан або на період заміщення тимчасово відсутнього працівника [9]. Надане законодавцем право роботодавцю укладати строкові договори під час воєнного стану не означає ігнорування тривалих трудових відносин та безстрокового трудового договору. Навпаки, ст. 49-6 КЗпП України, яка передбачає спрощений порядок регулювання трудових відносин під час воєнного стану, гарантує укладення безстрокового трудового договору за взаємною згодою працівника та роботодавця.

Питання оплати праці є важливим при укладенні трудового договору, адже заробітна плата є не тільки мотивуючим чинником для працівника, а й джерелом його існування. Відповідно до ст. 94 КЗпП України заробітна плата – це винагорода, обчислена, як правило, у грошовому виразі, яку роботодавець виплачує працівникові за виконану ним роботу. Також законодавець звертає увагу на умови, від яких залежить розмір заробітної плати: складність та умови виконуваної роботи, професійно-ділові якості працівника, результати його праці та господарської діяльності підприємства. Заробітна плата не обмежується максимальним розміром. Держава гарантує для працівників

оплату праці не нижче мінімального розміру, тобто встановленого законом розміру за виконану працівником місячну (годинну) норму праці.

Закон України «Про оплату праці» передбачає державне та договірне регулювання оплати праці. У ст.8 зазначено, що держава здійснює регулювання оплати праці працівників підприємств усіх форм власності шляхом встановлення розміру мінімальної заробітної плати та інших державних норм і гарантій, а також шляхом оподаткування доходів працівників. Остаточно умови оплати праці, згідно закону, визначаються на договірному рівні через колективні договори та угоди (ст. 14) [14].

Таким чином, в законодавстві передбачена можливість регулювання питань оплати праці на рівні трудового договору, хоча це зроблено недостатньо чітко і повно. Разом з тим, часто сторони трудового договору не можуть самостійно визначати умову щодо розміру заробітної плати через попередню визначеність системи оплати праці на підприємстві, в установі чи організацію. В такому випадку, умова про оплату праці є інформативною, але вкрай необхідною та важливою. Якщо роботодавцем є фізична-особа, тоді умова про оплату праці взаємно узгоджується і фіксується у трудовому договорі у будь-якому випадку.

Слід зазначити, що окрім розглянутих нами обов'язкових умов трудового договору, науковці відносять також до істотних умов положення про режим праці та відпочинку, якщо він відрізняється від загальних правил, встановлених у цього роботодавця, про суміщення професій та посад, про випробування при прийнятті на роботу, які, в окремих випадках, потребують додаткового узгодження сторонами та мають значення на факт його укладення [7, с. 33; 14, с. 10; 15, с. 162].

Як видається, зазначені умови, можуть бути обов'язковими умовами в окремих випадках, адже їх ініціатором виступає одна із сторін трудового договору, що залежить від різновиду трудового договору, характеру та умов праці, інших чинників. На юридичну силу трудового договору не може вплинути відсутність істотних-ініціативних умов. Якщо сторони договору їх узгодять, але при цьому не дійдуть згоди стосовно істотних-обов'язкових умов - договір не вважатиметься укладеним [7, с. 34].

Сторони можуть вносити до трудового договору будь-які положення, пам'ятаючи при цьому, що умови трудових договорів, які погіршують становище працівників порівняно з законодавством України про працю, є недійсними.

Висновки. Змістом трудового договору є сукупність умов, що визначають взаємні права й обов'язки працівника та роботодавця, які є істотними, тобто обов'язковими та додатковими (факультативними). Обов'язковими умовами трудового договору є умови про місце роботи, трудову функцію працівника, оплату праці, початок дії трудового договору та його строк. Додатковими умовами трудового договору можуть бути умови, які сторони вважають за необхідне включити до змісту договору.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Пилипенко П.Д. Підстави виникнення індивідуальних трудових правовідносин. Київ: Знання, 2003. 146 с.
2. Єрьоменко В.В. Підстави виникнення трудових правовідносин: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.05; Національна юридична академія України ім. Я. Мудрого. Харків. 1998. 195 с.
3. Мельник К.Ю. Проблеми правового регулювання трудових відносин службовців правоохоронних органів: монографія. Харків: Харківськ. нац. ун-т внутрішніх, справ, 2009. 360 с.
4. Про державну службу: закон України від 10 грудня 2015 року № 889-VIII. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19#Text.
5. Кодекс законів про працю України: затверджений Законом № 322-VIII від 10.12.71 р. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text.
6. Трудове право України: підручник (за ред. проф. О.М. Ярошенко). Харків: Вид-во 2022. 376 с.
7. Парпан Т.В. Істотні умови трудового договору. Дис. .. кандидата юридичних наук: 12.00.05. К., 2005. 135 с.
8. Мельницька Н.В. Місце роботи і робоче місце: основні правові ознаки. *Університетські наукові записки*. 2012. № 1. С. 482–488. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Unzap_2012_1_58.
9. Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану: закон України від 15 березня 2022 року № 2136-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-20#Text.
10. Перелік робіт, які не потребують наявності в особи професійної або часткової професійної кваліфікації: постанова Кабінету Міністрів України № 1316 від 25.11.2022 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1316-2022-%D0%BF#Text (дата звернення 01.06.2025).

11. Павловська Л.В. Реалізація права на працю через визначення трудової функції працівника. *Право і суспільство.* 2024. № 3. С. 157–161. URL: https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.3.24 (дата звернення 03.06.2025).
12. Вавженчук С., Мидель А. Трудовий договір з умовою про початок роботи в майбутньому. *Підприємництво, господарство і право*. 2018, № 9. С. 75–79.
13. Постанова Верховного Суду від 26 травня 2021 року у справі № 457/295/20 (провадження № 61-1664св21) URL: https://protocol.ua/ua/postanova_ktss_vp_vid_02_06_2021_roku_u_spravi_457_295_20/ (дата звернення 03.06.2025).
14. Мороз С.В. Правове регулювання укладення трудового договору: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.05. Київ, 2012. 20 с.
15. Дейнека В.С. Істотні умови трудового договору. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*, 2019. Серія ПРАВО. Випуск 58. Том 1 С. 160–163. DOI https://doi.org/10.32782/2307-3322.58-1.34.

УДК 349.3
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.1.73

ДО ПИТАННЯ ПРИНЦИПУ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ГІДНОГО ЖИТТЄВОГО РІВНЯ У СФЕРІ СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Пунтус Д.А.
доктор філософії права,
докторант кафедри трудового права
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Пунтус Д.А. До питання принципу забезпечення гідного життєвого рівня у сфері соціального забезпечення.

Стаття присвячена дослідженню принципу забезпечення гідного життєвого рівня як ключового принципу права соціального забезпечення. Під час написання статті автором проаналізовано чинне національне законодавство, міжнародні документи з розглядуваного питання, погляди науковців, які досліджували принципи права соціального забезпечення. Звернуто увагу на важливу роль у забезпеченні гідного життєвого рівня права соціального забезпечення. Забезпечення гідного життєвого рівня у праві соціального забезпечення запропоновано визначити як ключову правову вимогу, яка розвивається в контексті більш загальної засади державної політики та напряму розвитку міжнародних стандартів, яка полягає у взятті на себе державою зобов'язань щодо гарантування правової можливості отримання кожним відповідного нормативно визначеного та науково й економічно обґрунтованого, заснованого на міжнародних стандартах, обсягу матеріальних та нематеріальних благ, які є необхідними для задоволення базових потреб людини, а також потреб у її розвитку, рівень яких відповідає людській гідності. Розкриваючи принцип забезпечення гідного життєвого рівня, автором наведено його характерні ознаки. Аналізуючи чинне вітчизняне законодавства, автор звертає увагу на декларативність принципу забезпечення гідного життєвого рівня, спотворення його сутності та невідповідність розуміння зазначеного принципу загальновизнаним міжнародним стандартам. Відтак автором акцентовано увагу на необхідності офіційного визнання та чіткого й конкретного нормативно-правового визначення принципу забезпечення гідного життєвого рівня у галузі соціального забезпечення. Зокрема, даний принцип має бути текстуально закріплений у переліку основних принципів права соціального забезпечення, надалі необхідно його деталізувати, закріпивши окремою статтею визначення його сутності, перелік якісних і кількісних показників, які характеризують дотримання у сфері соціального забезпечення саме гідного рівня життя. Також необхідним є закріплення в кожній організаційно-правовій формі соціального забезпечення, за кожним видом та виплатою, що відповідні допомоги, послуги, виплати повинні забезпечувати особі, яка їх отримує, гідний життєвий рівень.

Ключові слова: соціальне забезпечення, соціально-забезпечувальне законодавство, міжнародні документи, принципи, гідний життєвий рівень, гарантування.

Puntus D.A. On the issue of the principle of ensuring a decent standard of living in the field of social security.

The article is devoted to the study of the principle of ensuring a decent standard of living as a key principle of social security law. When writing the article, the author analyzed the current national legislation, international documents on the issue under consideration, and the views of scholars who studied the principles of social security law. Attention is drawn to the important role of social security law in ensuring a decent standard of living. Ensuring a decent standard of living in social security law is proposed to be defined as a key legal requirement that develops in the context of a more general principle of state policy and the direction of development of international standards, which consists in the state assuming obligations to guarantee the legal possibility for everyone to receive the appropriate normatively defined and scientifically and economically justified, based on international standards, amount of material and non-material benefits that are necessary to satisfy basic human needs, as well as needs in their development, the level of which corresponds to human dignity. Revealing the principle of ensuring a decent standard of living, the author presents its characteristic features. Analyzing the current domestic legislation, the author draws attention to the declarative nature of the principle of ensuring a decent standard of living, the distortion of its essence and the inconsistency of the understanding of the said principle with generally recognized international standards. Therefore, the author emphasizes the need for official recognition and a clear and specific regulatory definition of the principle of ensuring a decent standard of living in the field of social security. In particular, this principle

should be textually enshrined in the list of basic principles of social security law, and in the future it is necessary to detail it by enshrining in a separate article defining its essence, a list of qualitative and quantitative indicators that characterize compliance with a decent standard of living in the field of social security. It is also necessary to enshrine in each organizational and legal form of social security, for each type and payment, that the relevant benefits, services, payments should provide the person receiving them with a decent standard of living.

Key words: social security, social security legislation, international documents, principles, decent standard of living, guarantees.

Постановка проблеми. Право соціального забезпечення є галуззю права, котре тісно пов'язане із реаліями життя, його конкретними обставинами, із безпосереднім колом благ, необхідних людині для гідного існування, з її побутом, повсякденною життєдіяльністю в контексті гарантованості різних матеріальних (здебільшого), фізичних, нематеріальних умов для її належної якості, де ключову роль відіграє принцип забезпечення гідного життєвого рівня. Його призначення – визначення обсягу благ, потрібних людині для гідного існування, а також окреслення значення права соціального забезпечення в реалізації цього завдання. Одним із головних завдань держави є чітке, вичерпне визначення змісту цього принципу на основі загальновизнаних міжнародно-правових стандартів, його нормативне закріплення в законодавстві у сфері соціального забезпечення та ефективне впровадження у практику відповідних правовідносин.

Стан опрацювання проблематики. Окремі питання проблематики визначення принципу забезпечення достатнього рівня життя досліджувалися науковцями різних галузей права, в тому числі, і права соціального забезпечення, зокрема, Н. Вапнярчук, О. Гафуровою, К. Гнатенко, Н. Гресь, Т. Длугопольською, А. Зубрицькою, Л. Кулачок-Тітовою, І. Магновським, В. Мацокіним, В. Мінуліною, П. Пилипенком, С. Синчук, В. Тарасенком, А. Чайкою, О. Ярошенком та ін. Разом з тим, на сьогодні системного напрацювання з проблематики втілення принципу забезпечення гідного життєвого рівня у сфері соціального забезпечення все ж не здійснено.

Мета статті – дослідження проблематики втілення принципу забезпечення гідного життєвого рівня у сфері соціального забезпечення.

Виклад основного матеріалу. Розпочинаючи дослідження принципу забезпечення гідного життєвого рівня у сфері соціального забезпечення, передусім розглянемо, що являє собою право на достатній життєвий рівень, про яке згадується в національному законодавстві, яке В. Мацокін аналізує як інтегруюче й узагальнююче щодо всієї системи соціальних прав, яке, з одного боку, об'єднує всі соціальні права, а з іншого – виступає одним із визначальних критеріїв соціального характеру української держави в цілому [1, с. 15]. Водночас О. Ярошенко зауважує, що чинні національні законодавчі акти, що визначають правові засади формування й застосування державних соціальних стандартів і нормативів, спрямованих на реалізацію закріплених Конституцією та законами України основних соціальних гарантій, чіткої й однозначної відповіді на питання, що є достатній життєвий рівень, який зміст відповідного права та як воно забезпечується, не містять [2, с. 110].

Виходячи з цього О. Ярошенко зазначає, що зрозуміло, що достатній життєвий рівень не є усталеною величиною, позаяк він змінюється залежно від соціально-економічних та інших чинників. Завдання держави полягає в створенні належних умов для людини, щоб вона могла своєю працею забезпечити гідну матеріальну базу як для себе, так і своєї сім'ї. Обстоюється позиція, що правильніше говорити не про достатній, а про гідний життєвий рівень, адже у першому випадку йдеться про рівень, який фактично відповідає мінімальним потребам людини (тобто той, що дорівнює або є вищим межі бідності людини), значення ж другого полягає у тому, що це рівень, який виходить із того, що для людини є найвищою соціальною цінністю. Саме гідність дає змогу людині відчувати самоповагу й усвідомлювати власну суспільну цінність. Ця позиція має бути зафіксована й у ст. 48 Конституції України [2, с. 110].

Наведене є слушним та вартим уваги. Підкреслена термінологічна плутанина в позначенні важливої правової категорії є значною проблемою чинного соціально-забезпечувального законодавства, та й в цілому правової системи держави. Адже такий стан правового регулювання ускладнює тлумачення гідного рівня життя, його складових, його ролі у формуванні державної політики та якості реалізації прав людини.

Звертаючись до міжнародних документів, констатуємо, що для позначення фактично одного й того ж явища використовуються різні терміни: «достатній життєвий рівень»; «гідний життєвий рівень»; «життєвий рівень, який є необхідним для підтримання здоров'я і добробуту»; «адекватний соціальний захист». Так, ч. XI Європейського кодексу соціального забезпечення (1964) виходить із того, що розмір допомоги встановлюється відповідно до визначеної шкали чи шкали, запрова-

дженої компетентним органом державної влади. Цей розмір може бути скорочено, тільки якщо інші засоби існування сім'ї бенефіціарія перевищують визначені основні суми чи основні суми, встановлені компетентним органом державної влади. При цьому загальний розмір допомоги та будь-яких інших засобів існування після вирахування зазначених вище сум має бути достатнім для утримання сім'ї у здоровому й гідному стані. Хартія Співтовариства про основні соціальні права працівників (1989) у ст. 5 фіксує, що всі види зайнятості підлягають справедливій винагороді. З цією метою працівникам забезпечується справедлива заробітна плата, тобто заробітна плата достатня для забезпечення їм гідного рівня життя. Стосовно соціального захисту ст. 10 розглядуваного акту закріплює, що кожний працівник Європейського Співтовариства має право на адекватний соціальний захист, і незалежно від статусу і розміру підприємства, на якому працює, користуватися адекватним рівнем допомоги з соціального забезпечення. Відповідно до ст. 4, 30 Європейської соціальної хартії (переглянутої) (1996) з метою забезпечення ефективного здійснення права на справедливу винагороду держави зобов'язуються визнати право працівників на таку винагороду, яка забезпечує їм і їх сім'ям достатній життєвий рівень. У свою чергу з метою забезпечення реалізації права на захист від бідності та соціального відчуження Сторони зобов'язуються: а) у рамках загального та узгодженого підходу вживати заходів для надання особам, що живуть або можуть опинитися в ситуації соціального відчуження або бідності, а також членам їх сімей ефективного доступу, зокрема до роботи, житла, професійної підготовки, освіти, культури і соціальної та медичної допомоги; б) переглядати ці заходи з метою їх коригування у разі необхідності [3, с. 371-372].

Відтак, з огляду на загальновизнані світові стандарти, основним завданням політики держави в цілому, та безпосередньо у сфері соціального забезпечення повинно бути створення умов саме для гідного життя, життя, яке дозволяє задовольняти не лише базові потреби в їжі, а й інший перелік потреб, які випливають із сутності людини. Тому вважаємо слід підтримати висловлену О. Ярошенком позицію, та визначити найбільш оптимальним поняттям саме «гідний життєвий рівень».

На сьогодні у науковій літературі зустрічається багато різноманітних варіацій визначення терміна «гідний життєвий рівень», адже він включає велику кількість аспектів, що стосуються взаємодії держави, суспільства та індивідів. Так, С. Синчук, визначаючи гідний рівень життя, має на увазі не лише економічні складові рівня життя особи, а такий набір соціальних благ, які відповідають функціональним потребам людини та забезпечують її всебічний розвиток і можливість повноцінної життєдіяльності. Традиційно такий стандарт життя як мету здійснення соціальної політики держави в науковій літературі та законодавстві прийнято позначати терміном «гідний рівень життя» людини [4, с. 235]. У свою чергу Л. Кулачок-Тітова зауважує, що категорії «гідного життя», «гідного (достатнього) рівня життя» та «гідної праці» також широко застосовуються в міжнародних деклараціях, хартіях, конвенціях. Так, у Декларації МОП про соціальну справедливість у цілях справедливої глобалізації 2008 року вказується на світовий характер Програми гідної праці, виконуючи яку держави повинні вирішувати стратегічні задачі у сферах зайнятості, соціального захисту, соціального діалогу та прав у сфері праці. Зазначені категорії, хоча й містять спільну складову «гідний», оскільки апелюють насамперед до людини та її гідності, все ж мають різний зміст і різний ступінь законодавчого забезпечення та гарантованості з боку держави. Ці поняття тісно пов'язані з категоріями соціальної справедливості, соціальної держави, людської солідарності, а також із категоріями прожиткового мінімуму, межі малозабезпеченості, порогу бідності [5, с. 123].

У наукових джерелах виокремлюють такі особливості категорії «гідний життєвий рівень»: 1) вживається у багатьох значеннях: суб'єктивне право, категорія державної політики, показник ефективності державної політики, міжнародний соціальний стандарт, принцип соціального забезпечення тощо; 2) має суб'єктивний та оціночний характер, оскільки пов'язаний із визначенням людської гідності, з певними суб'єктивними відчуттями задоволеності у реалізації ключових людських потреб; 3) одночасно із суб'єктивним характером тяжіє до необхідності чіткого визначення, для реального втілення принципу забезпечення гідного рівня життя необхідним є його вимір, що проявляється у визначенні набору чітких якісних та кількісних показників; 4) обов'язковість нормативно-правового закріплення та гарантування, орієнтованого на міжнародно-правові стандарти [6, с. 45].

Важливу роль у забезпеченні гідного життєвого рівня відіграє й право соціального забезпечення. Вважаємо, що забезпечення гідного життєвого рівня у праві соціального забезпечення слід визначити як ключову правову вимогу, яка розвивається в контексті більш загальної засади державної політики та напряму розвитку міжнародних стандартів, яка полягає у взятті на себе державою зобов'язань щодо гарантування правової можливості отримання кожним відповідного нормативно визначеного та науково й економічно обґрунтованого, заснованого на міжнародних стандартах, обсягу матеріальних та нематеріальних благ, які є необхідними для задоволення базових потреб людини, а також потреб у її розвитку, рівень яких відповідає людській гідності.

Досліджувана категорія, причому в наведеній галузі з огляду на її актуальність та істотність, перетворюється на одну із ключових засад, довкола яких будується вся система наведеної галузі. Вперше гарантування соціальним забезпеченням гідного рівня життя особи як принцип сучасного права соціального забезпечення обґрунтував П. Пилипенко [7, с. 71–74], чим започаткував нову сферу вітчизняних наукових досліджень.

Більш детально розкриваючи принцип забезпечення гідного життєвого рівня, наведемо його характерні ознаки: виступає складовою більш загальної правової вимоги, яка поширюється на всі напрями та сфери державної політики, об'єднуючи їх, спрямовуючи на досягнення спільної цілі; полягає у взятті державою на себе зобов'язань. Тобто у процесі забезпечення реалізації наведеного принципу у сфері соціального забезпечення важливою є саме активна діяльність держави, закріплення та створення належних умов, гарантій, здійснення конкретних заходів; визначає обов'язковість гарантування людині правової можливості отримання відповідного обсягу матеріальних та нематеріальних благ; обсяг благ, які отримує людина для забезпечення її гідного рівня життя, повинен бути обов'язково науково обґрунтованим, відповідати реальним економічним умовам та реаліям ринкових відносин, а також ґрунтуватися на загальновизнаних міжнародних стандартах; істотним є саме усвідомлення того, що обсяг благ, які людина отримує для забезпечення гідного існування не може відповідати показникам прожиткових мінімумів для відповідних категорій осіб чи орієнтуватися на їх розміри (як це традиційно відбувається на теренах України). І тут важливо виробити якісно новий підхід, за якого обсяг необхідних благ та потреб, які вони задовольняють, формується з урахуванням: а) якісного задоволення базових потреб людини (а не просто мінімального задоволення) у їжі, одязі, житлі, побутових речах тощо; б) розрахунку обсягу благ, який є адекватним для забезпечення кожному власного людського розвитку, почуття власної людської гідності; в) визначення необхідного додаткового набору благ, які є необхідними для людей, які потрапили у скрутну ситуацію (під дію соціального ризику), людей з особливими потребами для того, щоб забезпечити рівноправність у доступі до гідного рівня життя та можливості отримувати належне задоволення своїх потреб.

Аналізуючи чинне вітчизняне законодавства, бачимо декларативність принципу забезпечення гідного життєвого рівня, спотворення його сутності та невідповідність розуміння зазначеного принципу загальновизнаним міжнародним стандартам. У правовій системі України фактично не закріплено поняття «гідний життєвий рівень», а здійснена його підміна поняттям «достатній життєвий рівень» у розумінні забезпечення людини мінімально необхідним для продовження життя набором благ. Так, у Преамбулі Конституції України зазначається, що Верховна Рада України від імені Українського народу – громадян України всіх національностей та дбаючи про забезпечення прав і свобод людини та гідних умов її життя приймає Конституцію. Проте надалі у самій Конституції України закріплено окремо, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Проте далі чомусь проголошено, що кожен має право саме на достатній (а не гідний) життєвий рівень для себе і своєї сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг, житло [8]. Законом України «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії» від 05.10.2000 № 2017-III визначено, що основні державні соціальні гарантії встановлюються законами з метою забезпечення конституційного права громадян на достатній життєвий рівень. До числа основних державних соціальних гарантій включаються: мінімальний розмір заробітної плати; мінімальний розмір пенсії за віком; неоподатковуваний мінімум доходів громадян; розміри державної соціальної допомоги та інших соціальних виплат. Основні державні соціальні гарантії, які є основним джерелом існування, не можуть бути нижчими від прожиткового мінімуму, встановленого законом [9].

Здійснюючи системний аналіз наведених положень, бачимо, що категорія «достатній життєвий рівень» у правовій системі України прирівнюється до мінімального прожиткового рівня, включаючи мінімальний обсяг благ, які дозволяють задовольнити лише деякі первинні потреби людини (наприклад, у харчуванні), і то не на досить високому рівні. Достатній життєвий рівень в Україні за нормативним його вираженням вимірюється у відповідних прожиткових мінімумах, що суперечить загальновизнаній міжнародній доктрині та правовим актам. Також варто зазначити, що у жодному із законів України, зокрема «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування», «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування», Основах законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування не закріплено принципу забезпечення гідного життєвого рівня за допомогою функціонування системи соціального страхування, а також того, що розмір виплат, які здійснюються в системі загальнообов'язкового державного соціального страхування, повинен забезпечувати їх отримувачам гідний рівень життя. Лише у Законі України «Про соціальні послуги» від 17.01.2019 № 2671-VIII зазначено про те, що надання соціальних послуг здійснюється на засадах поваги до честі та гідності [10].

Висновки. Підсумовуючи викладене, вважаємо за необхідне офіційного визнання та чіткого й конкретного нормативно-правового визначення принципу забезпечення гідного життєвого рівня у галузі соціального забезпечення. Зокрема, нормативно-правове розроблення змісту принципу забезпечення гідного рівня життя, визначення його ключових показників повинне здійснюватися в рамках кодифікації соціально-забезпечувального законодавства. Зокрема, наведений принцип має бути текстуально закріплений у переліку основних принципів права соціального забезпечення. Потім його необхідно деталізувати, закріпивши окремою статтею визначення його сутності, перелік якісних і кількісних показників, які характеризують дотримання у сфері соціального забезпечення саме гідного рівня життя (включаючи їжу, одяг, житло належної якості, задоволення культурних, освітніх та інших нематеріальних потреб, надання інших благ, необхідних для повноцінного розвитку особистості). Також слід закріпити в кожній організаційно-правовій формі соціального забезпечення, за кожним видом та виплатою, що відповідні допомоги, послуги, виплати повинні забезпечувати особі, яка їх отримує, гідний життєвий рівень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Мацокін В.В. Право громадян України на достатній життєвий рівень: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.02. Харків, 2008. 19 с.
2. Ярошенко О.М. Проблеми забезпечення конституційного права громадян на достатній життєвий рівень. *Проблеми законності*. 2019. Вип. 145. С. 106–117.
3. Ярошенко О.М., Вапнярчук Н.М. Стаття 48. *Конституція України. Науково-практичний коментар* / за заг. ред.: Р.О. Стефанчука, О.В. Петришина; Нац. акад. прав. наук України; Конст. Суд України. Харків: Право, 2024. 1176 с.
4. Синчук С. Гарантування гідного рівня життя особи у сфері соціального забезпечення. *Вісник Львівського університету. Серія: Юридична*. 2011. Вип. 52. С. 234–242.
5. Кулачок-Тітова Л.В. Право на гідний рівень *життя в міжнародному, зарубіжному та національному законодавстві. Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія: Право*. 2014. № 1106. Вип. 17. С. 122–126.
6. Гнатенко К.В. Забезпечення рівня життя, не нижчого за прожитковий мінімум, встановлений законом як принцип соціального забезпечення. *Право та державне управління.* 2020. № 2. С. 42–47.
7. Право соціального забезпечення України: підручник [П.Д. Пилипенко, В.Я. Бурак, С.М. Синчук та ін.] / за ред. П.Д. Пилипенка. 3-тє вид., переробл. і доповн. Київ: ІнЮре, 2010. 504 с.
8. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text.
9. Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії: Закон України від 05.10.2000 № 2017-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2017-14#Text.
10. Про соціальні послуги: Закон України від 17.01.2019 № 2671-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19#Text.

UDK 349.23
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.1.74

CERTAIN ASPECTS OF SOCIAL AND LEGAL PROTECTION OF MILITARY PERSONNEL IN UKRAINE

Rusal L.M.,
Candidate of Law, Associate Professor,
Associate Professor of the Department of Law,
Lviv Institute of the Interregional
Academy of Personnel Management
ORCID: 0000-0002-3366-9953

Rusal L.M. Certain aspects of social and legal protection of military personnel in Ukraine.
The article is devoted to understanding the general theoretical features of the social and legal protection of military personnel in Ukraine as a complex of interconnected and interacting means and methods of ensuring, guaranteeing and implementing the rights of military personnel in the general system of human rights.

It is emphasized that the social and legal protection of military personnel in Ukraine is their guaranteed right and the responsibility of the state for its implementation. Ensuring social protection of persons undergoing military service is one of the tasks of the state.

The social and legal protection of military personnel should include the right to: – medical care and rehabilitation, – pension provision, – education; – legal and psychological assistance; – appropriate conditions of service. Separate legislation provides for social guarantees for family members of military personnel, which is also a significant support for the military, in particular those serving during martial law.

It is noted that each element of ensuring social guarantees is implemented using its own tools and mechanisms. This process involves the development and implementation of a system of legal and social guarantees aimed at ensuring the constitutional rights and freedoms of military personnel, as well as meeting their material and spiritual needs, taking into account the specifics of military service and the specifics of their social status.

It is emphasized that due to the specifics of service duties related to ensuring state sovereignty and territorial integrity of Ukraine, a system of benefits, guarantees and compensations defined by current legislation is provided for military personnel.

During the period of martial law, which, according to the Law of Ukraine «On Defense», is the basis for establishing a special period, the activities of the military system are regulated under a special legal regime.

It is emphasized that in Ukraine it is necessary to make changes to the legislation, adjust the activities of social services and rehabilitation centers, in order to provide maximum psychological and legal support and social adaptation of military personnel both during martial law and after Ukraine's victory over the enemy.

Key words: social and legal protection, military personnel, legal status, social guarantees.

Русаль Л.М. Окремі аспекти соціально-правового захисту військовослужбовців в Україні.
Стаття присвячена осмисленню загальнотеоретичних особливостей соціально-правового захисту військовослужбовців в Україні як комплексу взаємопов'язаних і взаємодіючих засобів та способів забезпечення, гарантування і реалізації прав військовослужбовців в загальній системі прав людини.

Наголошено, що соціально-правовий захист військовослужбовців в Україні є їхнім гарантованим правом і відповідальністю держави щодо його реалізації. Забезпечення соціального захисту осіб, які проходять військову службу, є одним із завдань держави.

Соціально-правовий захист військовослужбовців повинен включати право на: - медичну допомогу і реабілітацію, – пенсійне забезпечення, – освіту; – правову і психологічну допомогу; – належні умови несення служби. Окремо законодавством передбачені соціальні гарантії для членів сім'ї військовослужбовців, що теж є вагомою підтримкою для військових, зокрема тих, що несуть службу під час військового стану.

Зазначено, що кожен елемент забезпечення соціальних гарантій реалізується за допомогою власних інструментів і механізмів. Цей процес передбачає розробку й реалізацію системи правових і соціальних гарантій, що спрямовані на забезпечення конституційних прав і свобод військовослужбовців, а також на задоволення їхніх матеріальних і духовних потреб, з урахуванням особливостей військової служби та специфіки їх соціального статусу.

Акцентовано увагу на тому, що через специфіку службових обов'язків, що пов'язані із забезпеченням державного суверенітету та цілісності території України, для військовослужбовців передбачено систему пільг, гарантій і компенсацій, визначених чинним законодавством. У період дії воєнного стану, що згідно із Законом України «Про оборону» є підставою для встановлення особливого періоду, діяльність військової системи регулюється в умовах особливого правового режиму.

Наголошено, що в Україні необхідно вносити зміни до законодавства, корегувати діяльність соціальних служб та реабілітаційних центрів, з метою надання максимальної психологічно-правової підтримки та соціальної адаптації військовослужбовцям як під час воєнного стану, так і після перемоги України над ворогом.

Ключові слова: соціально-правовий захист, військовослужбовці, правовий статус, соціальні гарантії.

Problem statement. Ukraine is waging a brutal war with an unprincipled enemy that violates the norms of international law, laws and customs of warfare and destroys the foundations of the development of the civilized world. At this tragic time, its best sons and daughters have come to defend our Motherland. Even in the conditions of russia's war against Ukraine, our state is trying to provide maximum social guarantees to military personnel and members of their families.

Social and legal support for military personnel in Ukraine is one of the priority areas of the state's social policy. This issue is also relevant, given that during the war the number of military personnel who have been injured, disabled and need special support from the state and the environment increases.

It is necessary to amend the legislation, adjust the activities of social services and rehabilitation centers, in order to provide maximum support and adaptation to military personnel both during martial law and after Ukraine's victory over the enemy.

The status of the development of this issue. For an in-depth analysis of the outlined topic, it is necessary to take as a basis the works of domestic and foreign legal scholars, as well as the works of modern scholars, who also paid significant attention to the peculiarities of the social and legal protection of military personnel, especially during the period of martial law in the state.

We can note the works of the following scholars and practitioners: E. Bolotina, O. Kvasha, V. Pashinsky, L. Medvid, A. Stepanova, N. Khortyuk, B. Shamray.

These issues are regulated by the relevant regulatory and legal framework, namely: the Laws of Ukraine "On Social and Legal Protection of Military Personnel and Members of Their Families", "On Defense", "On Pension Provision for Persons Discharged from Military Service and Certain Other Persons" and others.

The purpose of the article is a deepening of the study of the general theoretical features of certain aspects of the social and legal protection of military personnel in Ukraine.

Presentation of the main material. Social and legal protection of the population is an important task of the state. Today, military personnel need special support from the state and society, because it is important that people who defend the country from external armed aggression do not feel unnecessary in society.

Social protection of military personnel is both their guaranteed right and the state's responsibility for its implementation. This means that military personnel have the opportunity to receive social guarantees in accordance with the requirements of current legislation. Such a right is conditioned by their performance of specific tasks and functions related to ensuring national security and defense of the country [1, pp. 651–675].

N. Khortyuk notes that the special legal status of military personnel is determined by a combination of factors, including [2, pp. 13–19]: 1) the exceptional nature of military service; 2) the specific procedure for its commencement, suspension and termination; 3) the scope of functions and powers exercised during service; 4) additional social and labor guarantees, benefits and privileges that compensate for the special conditions of military activity; 5) a higher level of responsibility placed on persons undergoing military service. Thus, military personnel constitute a separate group of employees whose activities are aimed at protecting state interests, security and integrity of the country. They have a separate labor and legal status regulated by special regulatory legal acts, including the provisions of labor legislation. These factors necessitate a special approach to the creation and implementation of a social protection system for this category of citizens. As evidenced by both international and domestic practice, each element of ensuring social guarantees is implemented using its own tools and mechanisms. In particular: firstly, decent living conditions for the working population are ensured through the establishment of a minimum wage, its indexation, a balanced tax burden and the creation of a favorable environment for business; secondly, key needs of society – such as general education, youth education, cultural development, healthcare, physical culture and specialist training – are financed

from the state and local budgets in the form of free services; thirdly, citizens who find themselves in difficult life situations (for example, due to job loss, illness, retirement, economic difficulties or a large number of dependents) have the right to support in the form of pensions, scholarships, social benefits, tax benefits and other forms of material support [3, pp. 117–122].

As a result, the social protection system provided by the state aims to guarantee everyone a decent standard of living, to promote their development and self-realization regardless of their financial situation or external circumstances.

It should be noted that in March, the Verkhovna Rada of Ukraine adopted in the second reading and as a whole the draft Law "On Amendments to Certain Laws of Ukraine on Ensuring the Rights of Military Personnel and Police Officers to Social Protection".

The law is aimed at improving the mechanisms for implementing certain rights of military personnel, in particular regarding access to information, medical care, provision of leave, establishing the level of disability, as well as legal regulation of other aspects related to military service and the performance of duties by military officials. In addition, the document contains provisions on guaranteeing police officers the right to receive a one-time cash benefit in the event of death or disability [4].

The Ministry of Defense of Ukraine, which is the central body of executive power and military management, subordinate to which the Armed Forces of Ukraine are, has developed a Memorandum "Social and Legal Protection of Military Personnel and Their Families", which states that the foundations of state policy in the field of social security of military personnel and their families are determined by the Law of Ukraine "On Social and Legal Protection of Military Personnel and Their Families". This regulatory legal act establishes a unified system of social and legal security, which guarantees the creation of favorable conditions for military personnel and their families in the social, economic and political spheres. The law is also aimed at ensuring the proper implementation of their constitutional duty to protect the state and regulates legal relations arising in this area [5].

According to the Law of Ukraine "On Social and Legal Protection of Military Personnel and Members of Their Families", ensuring social protection of persons undergoing military service is one of the tasks of the state.

This process involves the development and implementation of a system of legal and social guarantees aimed at ensuring the constitutional rights and freedoms of military personnel, as well as meeting their material and spiritual needs, taking into account the peculiarities of military service and the specifics of their social status. At the same time, such a system plays an important role in maintaining social balance among the military. The main components of social protection are provision in the event of complete, partial or temporary disability, loss of a breadwinner, unemployment that arose through no fault of the military personnel, reaching retirement age, as well as under other conditions stipulated by current legislation [6].

Military personnel have the right to enjoy all human and civil rights and freedoms, as well as state guarantees for their implementation, which are provided for by the Constitution of Ukraine and current legislation. At the same time, taking into account the specifics of military service, certain restrictions and features are established for them, determined by special regulatory legal acts.

Given the special nature of the duties performed related to the protection of state sovereignty and territorial integrity of Ukraine, military personnel are provided with benefits, guarantees and compensations, enshrined in the relevant legislative acts.

In the conditions of martial law, which in Ukraine became the basis for the introduction of a special period in accordance with the Law of Ukraine «On Defense», the functioning of the military system acquires a specific legal regime.

The special period covers the time from the moment of the official announcement of general mobilization (except for targeted) or its implementation in the case of a hidden nature, as well as from the moment of the introduction of martial law throughout the territory of Ukraine or in its individual regions. This period includes the stage of mobilization measures, military operations and, in part, the reconstruction stage after the end of hostilities [7].

The Law of Ukraine "On Social and Legal Protection of Military Personnel and Members of Their Families" provides for social guarantees for military personnel and members of their families during a special period.

The implementation of the norms of this Law, as well as other legal acts regulating the social and legal protection of military personnel and their families, is carried out by authorized state authorities and local self-government bodies. Persons called up to the ranks of the Armed Forces of Ukraine during mobilization in the conditions of a special period, after its completion, have a preferential right to conclude a contract for the continuation of military service. During the mobilization period – from the moment of its announcement until the beginning of martial law or the adoption of a decision on

demobilization – annual basic leave is granted to military personnel provided that no more than 30% of the personnel of the relevant category are on vacation at the same time [6].

We focus on the practical implementation of the features of social guarantees and social security for military personnel in Ukraine, in particular, during martial law.

During martial law, which covers a special period, military personnel are allowed to be granted part of the annual basic leave, as well as leave for family reasons or other valid reasons with the preservation of financial security. Each of these leaves cannot last more than 10 calendar days, not including the time required to travel to the place of rest and back through the territory of Ukraine, which should not exceed two days in one direction. Partial annual leave is granted once a year, provided that no more than 30% of military personnel of one category within the unit are on leave.

It should be emphasized that for the period of service on mobilization in a special period, as well as for servicemen who took or participate in measures related to national security and defense, in particular in deterring and repelling armed aggression of the russian federation, and who were directly in the areas of such operations, no fines, penalties or interest for the use of credit funds are applied. This provision applies to debt obligations to banks, enterprises, institutions, organizations regardless of the form of ownership, as well as to individuals. The only exceptions are loans taken for the purchase of housing (houses, apartments, objects of unfinished construction or rights to them) or vehicles [8].

In our opinion, the issue of medical care for military personnel and their family members is extremely important.

According to the Law of Ukraine "On Social and Legal Protection of Military Personnel and Their Family Members", military personnel have the guaranteed right to: – receiving free qualified medical care in military medical health care institutions during conscription for training, special or verification training; – providing medical care in state or municipal medical institutions at the expense of the Ministry of Defense of Ukraine, other legally established military formations and law enforcement agencies in the absence of military medical institutions, relevant units or equipment at the place of service or residence, as well as in situations requiring urgent intervention; – the right to free psychological support; – sanatorium and resort treatment and rest once a year in sanatoriums, boarding houses, rest houses and tourist bases owned by the Ministry of Defense of Ukraine or other military formations, with preferential payment of vouchers in accordance with the norms determined by the Cabinet of Ministers of Ukraine (and after inpatient treatment in a hospital – free of charge, based on the conclusion of a military medical commission); – free sanatorium and resort treatment for medical indications for military personnel on conscription, cadets (students) of higher military institutions or universities with military departments, as well as for female military personnel; – extraordinary receipt of vouchers to sanatoriums and health facilities for persons who have suffered illnesses while performing their official duties and have undergone treatment in military medical institutions; – priority referral for rehabilitation to sanatoriums and resorts for persons employed in hazardous industries, those whose service is of a special nature, as well as for persons with disabilities as a result of hostilities, participants in hostilities and those equated to them.

In addition, military personnel who have been confirmed to have been deprived of their liberty as a result of armed aggression against Ukraine are subject to mandatory rehabilitation, reintegration and adaptation measures, and also receive the necessary support after release [6].

The next aspect of social security is the pension provision for military personnel.

According to the Law of Ukraine "On Pension Provision for Persons Discharged from Military Service and Certain Other Persons", pensions are guaranteed to pensioners in the event of their call-up to military service during mobilization, for a special period for the duration of such service [9].

An important type of social guarantees is the right to education.

Servicemen have a guaranteed right to receive education, including postgraduate education, in specialized military educational institutions, as well as in structures that provide training, retraining and improvement of their qualifications. Officers who were accepted for contract service after completing basic or full higher education received at the expense of the state budget may continue their studies in other higher education institutions without interruption from the performance of official duties after the period of service corresponding to the duration of their previous education [10].

Conclusions. Thus, we have come to the conclusion that the social and legal protection of military personnel in Ukraine is their guaranteed right and the responsibility of the state for its implementation. Ensuring social protection of persons undergoing military service is one of the tasks of the state.

The social and legal protection of military personnel should include the right to: – medical care and rehabilitation, – pension provision, – education; – legal and psychological assistance; – appropriate conditions of service.

Separately, the legislation provides for social guarantees for family members of military personnel, which is also a significant support for the military, in particular those serving during martial law.

REFERENCES:

1. Pashinsky V.Y., Medvid L.P., Shamray B.M. Legal status and social protection of military personnel: concept and legal regulation. *Human rights and public governance in modern conditions*: collective monograph. Riga, Latvia: «Baltija Publishing», 2023. 952 p.
2. Khortyuk N.V. The concept and meaning of social guarantees of military personnel under the labor legislation of Ukraine. *Legal Bulletin*. №. 31. 2023. P. 13–19.
3. Bolotina E.V., Kvasha O.P., Stepanova A.E. Research on social problems of military personnel and their families in the conditions of an anti-terrorist operation. *Bulletin of Economic Science of Ukraine*. №. 2. 2020. P. 117–122.
4. The Rada adopted a law on ensuring social protection of military personnel. *Army INFORM*. 2024. URL: https://armyinform.com.ua/2024/03/21/rada-uhvalyla-zakon-pro-zabezpechennya-soczialnogo-zahystu-vijskovosluzhbovcziv.
5. Handbook on social guarantees of a serviceman. *Ministry of Defense of Ukraine*. 2024. URL: https://social.mil.gov.ua/wp-content/uploads/2023/09/soczialni-garantiyi-vijskovosluzhbovcziv.pdf.
6. On social and legal protection of servicemen and their family members: Law of Ukraine. *Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine (VVR)*, 1992, №. 15, p.190. Database «Legislation of Ukraine». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2011-12#Text.
7. On defense: Law of Ukraine. *Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine (VVR)*, 1992, №. 9, p. 106. Database «Legislation of Ukraine». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12#Text.
8. Labor Code of Ukraine. From 10.12.71 VVR, 1971, Appendix to №. 50, p. 375 (with amendments and additions). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text.
9. On pension provision for persons discharged from military service and certain other persons: Law of Ukraine. *Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine (VVR)*, 1992, №. 29, p. 399. Database «Legislation of Ukraine». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2262-12#Text.
10. Ukrainian Helsinki Human Rights Union. *Material security, social and legal protection of military personnel and their family members*. 2022. URL: https://www.helsinki.org.ua/articles/materialne-zabezpechennia-sotsialnyy-i-pravovyy-zakhyst-viyskovosluzhbovtsiv-ta-chleniv-ikh-simey.

УДК 349.2
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.1.75

ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ РОБОТИ ПРАЦІВНИКА В СУЧАСНИХ УМОВАХ

Стасів О.В.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри соціального права,
Львівський національний університет імені Івана Франка

Стасів О.В. Підвищення ефективності роботи працівника в сучасних умовах.

У статті досліджуються теоретичні й практичні аспекти підвищення ефективності роботи працівника в сучасних умовах, що формуються під впливом соціально-економічних та технологічних трансформацій. Обґрунтовується значення реалізації конституційного права на працю, яке передбачає створення державою рівних можливостей у виборі професії та професійно-технічному навчанні. Аналізується імплементація основних директив ЄС щодо інформування і консультування працівників, неповної зайнятості, а також захисту вагітних і молодих мам, що орієнтує національне законодавство на євроінтеграційні стандарти.

Наголошується на ролі цифрової трансформації підприємств, зокрема впровадженні сучасного обладнання та програмного забезпечення, яке потребує адаптації робочих процесів і безперервного професійного розвитку персоналу. В умовах воєнного стану зростає значущість кібербезпеки та захисту персональних даних, що обумовлює потребу в оперативному та якісному професійному навчанні працівників.

Розглядаються механізми підвищення результативності праці через правильне оснащення робочих місць відповідно до постанови Верховного Суду, що передбачає створення безпечних і комфортних умов роботи з урахуванням профілактики професійних захворювань. Окрему увагу приділено кадровим практикам: ротації працівників для формування резерву, зниження вигорання та полегшення впровадження інновацій, а також плануванню кар'єри, яке конфігурує індивідуальні траєкторії розвитку всередині організації.

Особливе місце в статті займає аналіз процедури атестації працівників як інструмента оцінки відповідності кваліфікаційним вимогам та посадовим обов'язкам згідно із Законом «Про професійний розвиток працівників». Описано коло працівників, які звільняються від атестації, а також порядок повідомлення та підготовки до неї.

Загалом показано, що підвищення ефективності праці працівника залежить від поєднання зовнішніх (стан війни, євроінтеграція, технології) та внутрішніх (оснащення робочого місця, навчання, ротація, атестація, кар'єрне планування) факторів, що формують конкурентоспроможність і стійкість підприємств у сучасних умовах.

Ключові слова: професійний розвиток працівників, навчання працівників, ротація працівників, євроінтеграція, ефективність праці, атестація працівників, професійне навчання.

Stasiv O.V. Enhancing employee work efficiency in modern conditions.

The article examines theoretical and practical aspects of enhancing employee performance under modern socio-economic and technological transformations. It substantiates the importance of implementing the constitutional right to work, which entails the state ensuring equal opportunities in career choice and vocational training. The implementation of key EU directives on worker information and consultation, part-time employment, and the protection of pregnant employees and new mothers is analyzed, orienting national legislation toward European integration standards.

The role of digital transformation in enterprises is emphasized, particularly the adoption of advanced equipment and software that necessitates adapting workflows and continuous professional development of personnel. In the context of martial law, the significance of cybersecurity and personal data protection increases, demanding prompt and high-quality professional training for employees.

Mechanisms for improving labor productivity through proper workplace equipment are considered, in accordance with the Supreme Court's ruling, which stipulates safe and comfortable working conditions that prevent occupational diseases. Special attention is paid to human resource practices: employee rotation for talent pool development, burnout reduction, and facilitated innovation integration, as well as career planning, which configures individual development trajectories within the organization.

The article also analyzes the employee certification procedure as a tool to assess compliance with qualification requirements and job responsibilities under the Law on Professional Development of

Employees. It describes categories of workers exempt from certification and outlines the notification and preparation process.

Overall, it is shown that enhancing employee performance depends on both external factors (war conditions, European integration, technologies) and internal factors (workplace equipment, training, rotation, certification, career planning), which together shape enterprise competitiveness and resilience in modern conditions.

Key words: professional development of employees, employee training, rotation of employees, european integration, labor efficiency, employee certification, vocational training of employees.

Постановка проблеми. Зараз ми опинились під тиском одночасних трансформацій: стрімкої цифровізації виробничих процесів, посилення безпекових ризиків в умовах воєнного стану та імплементації європейських стандартів у сфері праці. Ці виклики змінюють традиційні підходи до організації робочих місць і вимагають пошуку збалансованих рішень, що гарантуватимуть і високу продуктивність, і належний захист працівників.

Метою даного дослідження є систематизувати та оцінити дієві правові й організаційні інструменти, які сприяють підвищенню продуктивності праці й посиленню захисту працівників в умовах цифровізації виробничих процесів, воєнного стану та гармонізації українського трудового законодавства з європейськими стандартами.

Стан опрацювання проблематики. Підвищення ефективності роботи працівника в сучасних умовах є однією із найбільш досліджуваних тем. Проте науковці по різному бачать можливості збільшення такої ефективності. Середа О.Г. та Швець Н.М. у науковій статті «Актуальні питання мотивації працівників в умовах воєнного стану» [1, с. 232] доходять висновку, що роботодавці мають приділяти все більше уваги мотивації працівника для більшої продуктивності праці та ефективної роботи підприємства, що в цілому є недостатнім, адже як зазначають Хлєбнікова Т., Темченко О. та Білінська О. основними перспективами та можливостями ефективного управління персоналом є гнучке управління набором працівників, можливість перепідготовки, мобільність та адаптивність, забезпечення психологічної підтримки та відчуття безпеки, розвиток лідерства, розширення мережі партнерів тощо [2]. По іншому бачать можливості підвищення ефективності роботи працівника Череп О., Калюжна Ю та Михайліченко Л. Науковці вважають що потрібно удосконалювати систему управління роботи персоналом зберігаючи та підвищуючи ефективність праці, при цьому ця система має бути гнучкою, економічною та юридично бездоганною [3]. Таких результатів вважаємо важко, а то й не реально досягти, що потребує подальшого дослідження.

Виклад основного матеріалу. Згідно статті 43 Конституції України кожен має право на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працею, яку вільно обирає або на яку вільно погоджується. Наша держава створює умови для повної реалізації права на працю, гарантуючи рівні можливості у виборі професії та роду трудової діяльності, реалізовує програми професійно-технічного навчання, підготовки кадрів відповідно до суспільних потреб.

Ці суспільні потреби зорієнтовані наразі на євроінтеграцію України, а саме на ратифікацію Директив ЄС, зокрема, щодо встановлення загальної структури інформування та консультування працівників Європейського співтовариства – Спільної декларації Європейського парламенту, Ради та Комісії про представництв працівників від 11.03.2015 р. № 2002/14/ЄС [4]; щодо рамкової угоди про неповну зайнятість, укладеної ETUC, UNICE та CEEP від 15.12.1997 № 97/81/ЄЕС[6]; про вжиття заходів до покращення безпеки та гігієни праці вагітних жінок, працівниць, які нещодавно народили, чи годувальниць директиви Ради ЄЕС від 19.10.1992 № 92/85/ЄЕС [7] тощо.

Разом з тим важливе значення має професійний розвиток персоналу, який має також орієнтуватися на розвиток цифрової трансформації, що виражається у запровадженні в роботу підприємства сучасних інформаційних технологій, які суттєво покращують їхню роботу та дозволяють вийти на новий рівень розвитку та отримати можливість істотно збільшити прибутки в короткі терміни. Першочергову роль в цьому процесі займає не тільки встановлення додаткового сучасного обладнання та оновлення ПЗ, а й суттєва зміна робочих процесів та професійний розвиток персоналу.

Воєнний стан, що запроваджений в Україні суттєво вплинув на вимоги до ринку праці, захисту конфіденційної інформації, персональних даних працівників та державної таємниці. Кібератаки, які були в нашій країні, зокрема на державні реєстри, показали, що професійний розвиток персоналу потребує постійного ефективного професійного навчання та удосконалення, швидкої реакції та адаптації до змін, креативності, а також підтримання фізичного і ментального здоров'я.

Професійний розвиток персоналу підприємства впливає безпосередньо на якість праці, її результативність, а тому є одним із найефективніших методів підвищити ефективність роботи працівника. А тому можливість навчання й розвитку має бути пріоритетом роботодавців, які мають зосередитися на інвестицію коштів у професійне навчання та підвищення кваліфікації працівників.

Зокрема, Законом України «Про професійний розвиток працівників» закріплюється, що організація такого навчання здійснюється безпосередньо роботодавцем з урахуванням потреб власної господарської діяльності. При цьому професійне навчання працівників здійснюється безпосередньо у роботодавця та на договірній основі у професійно-технічних та вищих навчальних закладах, підприємствах, установах, організаціях [7].

Законодавством також передбачено, що роботодавці можуть здійснювати як формальне так і неформальне професійне навчання. Так, формальне навчання включає професійну підготовку, перепідготовку та підвищення кваліфікації персоналу і може проводитись як у роботодавця безпосередньо або ж на договірних умовах у професійно-технічних навчальних закладах, на підприємствах, установах, організаціях. У результаті завершення такого навчання працівникові видають документ про освіту відповідного зразка.

Якщо ж роботодавець має необхідність покращити господарську діяльність він цільово може за власний рахунок організувати неформальне професійне навчання працівників за їхньою згодою.

На ефективність виконання трудової функції працівника безпосередньо впливає правильне та ефективне оснащення робочого місця.

Робоче місце працівника, як зазначено у постанові Верховного Суду від 26.10.2022 року У справі № 947/6744/21, це певна зона, де працівник знаходиться і працює із застосуванням у процесі роботи різних технічних та/або інших засобів [9].

Основна мета правильного оснащення робочого місця це досягнення високого якісного результату, ефективного виконання працівником виробничого завдання у максимально короткі терміни на основі робочого обладнання, а також застосування найновіших методів організації праці, з найменшими затратами фізичних зусиль в безпечних та здорових умовах праці. Таке обладнання робочого місця має бути підібране таким чином, щоб забезпечити не тільки безпеку праці, але й комфорт та ефективність праці. Адже від правильно облаштоване робоче місце та вчасне виявлення шкідливих умов праці безпосередньо впливають на здоров'я працівників (наприклад, виникнення професійних захворювань) [9, 10], а також зниження рівня травматизму та продуктивність самої праці, адже комфорт та безпека праці роботи працівника впливають безпосередньо на швидкість та якість її виконання.

Ще одним ефективним способом підвищити ефективність роботи працівників вважається їхня ротація. Основною її метою є створити кадровий резерв, зняти психологічну напруженість та запобігти конфліктам; ознайомити працівників з максимальною кількістю виконуваних завдань організації; спростити впровадженні інновацій, а також запобігти вигоранню працівників. Для прикладу у наказі Міністерства закордонних справ України «Про затвердження Порядку ротації посадових осіб дипломатичної служби в органах дипломатичної служби» зазначається, що ротація посадових осіб здійснюється з метою підвищення ефективності їхньої професійної діяльності та з урахуванням інтересів дипломатичної служби. Ротація здійснюється шляхом планового заміщення посад для належного кадрового забезпечення органів дипломатичної служби, ефективного використання людських ресурсів, забезпечення плановості службової кар'єри та просування по службі [11].

Суттєво впливає на підвищення ефективності роботи працівника планування його кар'єри або пошук, набір та добір необхідних фахових працівників. Планування кар'єри здійснюється самим працівником для визначення поставлених цілей, його розвитку у підприємстві та обґрунтування реальних шляхів, що ведуть до досягнення поставленої мети [11]. При цьому зазначу, що під розвитком працівника потрібно вважати дії, які здійснюються ним для виконання індивідуального плану розвитку.

Разом з тим, розвиток працівника неможливий без сприяння роботодавця, а саме планування службою управління персоналом трудової кар'єри працівника, які сприяють підвищенню рівня його розвитку [12, с. 249], зокрема проходити професійне навчання чи підвищення кваліфікації.

В результаті роботодавець отримує висококваліфікованого продуктивного працівника, який зацікавлений в ефективному виконанні трудової функції, є цілеспрямованим, вмотивованим, адже має можливості для кар'єрного росту та самовдосконалення.

Важливим елементом визначення ефективності роботи працівника є його оцінка за особистими якостями та результати праці, що у свою чергу є елементом управління підприємства і здійснюється зазвичай шляхом атестації працівників [13, с. 183].

Згідно Закону України «Про професійний розвиток працівників» під поняттям атестації працівників розуміють процедуру оцінки професійного рівня працівників кваліфікаційним вимогам і посадовим обов'язкам, проведення оцінки їх професійного рівня [7, ст. 1]. Цим законом визначенні категорії працівників, які не підлягають атестації. До них належать працівники, які працюють на посаді менше одного року; вагітні жінки; особи, які здійснюють догляд за дитиною віком до трьох років або дитиною з інвалідністю, особою з інвалідністю з дитинства; одинокі матері або одинокі

батьки, які мають дітей віком до чотирнадцяти років; неповнолітні, а також особи, які працюють за сумісництвом. Разом з тим, законом чи колективним договором можуть встановлюватися й інші категорії працівників, які не підлягають атестації [7, ст. 14]. Натомість, категорії працівників, які мають проходити атестацію зазвичай визначаються у конкретних положеннях про атестацію. При цьому рішення про проведення атестації приймаються роботодавцем, а оформляється наказом з яким працівники обов'язково повинні бути ознайомлені не пізніше як за два місяці до проведення атестації. Це у свою чергу надає можливість працівникам підготуватися до атестації як професійно, так і психологічно.

Згідно діючого законодавства, атестаційна комісія при проведені атестації працівника повинна врахувати ряд вимог серед яких обов'язковою є проведення атестації тільки в присутності працівника, що дозволяє останньому виокремити власні сильні сторони як фахового працівника, що здатен виконувати професійні обов'язки, має професійні амбіції, планує розвивати ділові якості тощо.

Висновки. Дослідження підтвердило, що лише поєднання кількох взаємодоповнюваних заходів здатне забезпечити одночасне зростання продуктивності праці та надійний захист персоналу в умовах цифрової трансформації, воєнного стану й приведення національного трудового законодавства у відповідність до європейських норм. По-перше, впровадження гнучких форматів професійного навчання – від мікрокурсів і вебінарів до змішаних програм із практичними кейсами – дає можливість миттєво «підтягувати» необхідні навички, запобігаючи технологічним розривам. По-друге, адаптовані до нових реалій процедури атестації працівників із використанням онлайн-платформ дозволяють об'єктивно оцінювати компетенції й оперативно коригувати індивідуальні плани розвитку.

Насамкінець, застосування зазначених інструментів відкриває низку переваг для роботодавців: вони можуть швидше адаптуватися до викликів воєнного стану, забезпечити безперервність бізнес-процесів і підтримати високу мотивацію працівників. Водночас така модель управління персоналом сприяє не лише виконанню вимог європейських стандартів, а й створенню безпечного та ефективного робочого середовища, що формує передумови для сталого розвитку підприємств і надійного захисту трудових прав кожного працівника.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Середа О.Г. та Швець Н.М. Актуальні питання мотивації працівників в умовах воєнного стану. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 11/2023. С. 229–232.
2. Хлєбнікова Т., Темченко О. та Білінська О. Ефективність системи управління персоналом в умовах військових дій. *Економіка і суспільство*. Вип. 50. 2023. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-50-66.
3. Череп О., Калюжна Ю та Михайліченко Л. Особливості управління персоналом в умовах воєнного стану в Україні. *Економіка та суспільство*. Вип. 48. 2023. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-48-24.
4. Директиви Ради ЄС від 11.03.2015 № 2002/14/ЄС про встановлення загальної структури інформування та консультації працівників Європейського співтовариства – Спільної декларації Європейського Парламенту, Ради та Комісії про представництво працівників. URL: https://eur-lex.europa.eu/homepage.html.
5. Директиви Ради ЄЕС від 15.12.1997 № 97/81/ЄЕС щодо рамкової угоди про неповну зайнятість, укладеної ETUC, UNICE та CEEP. URL: https://eur-lex.europa.eu/homepage.html.
6. Директиви Ради ЄЕС від 19.10.1992 № 92/85/ЄЕС про вжиття заходів до покращення безпеки та гігієни праці вагітних жінок, працівниць, які нещодавно народили, чи годувальниць. URL: https://eur-lex.europa.eu/homepage.html.
7. Закон України «Про професійний розвиток працівників» Ред. від 27.12.2019. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4312-17#Text.
8. Постанова Верховного Суду від 26.10.2022 р. у справі № 947/6744/21 (провадження № 61-8268св22). URL: http://iplex.com.ua/doc.php?regnum= 107050426&red=10000362f052db832ba80a7b774bb5edb22975.
9. ПКМ України «Про Порядок проведення атестації робочих місць за умовами праці» від 1 серпня 1992 р. № 442. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/442-92-%D0%BF#Text.
10. Рекомендації Мінпраці України Методичні рекомендації для проведення атестації робочих місць за умовами праці № 41 від 01.09.92. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0041205-92#Text.
11. Наказ Міністерства закордонних справ України «Про затвердження Порядку ротації посадових осіб дипломатичної служби в органах дипломатичної служби» 18.10.2018 № 427. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1274-18#Text.

12. Савченко В.А. Управління розвитком персоналу : навч. посібник / Савченко В.А. – К.: КНЕУ, 2002. – 351 с. URL: https://polka-knig.com.ua/book.php?book=581.
13. Бурак В.Я., Стасів О.В. Атестація як оцінка професійної діяльності працівника. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 12/2024. С. 183–185.